BEKİR KÜTÜKOĞLU

VEKAYİ'NÜVİS

MAKALELER

Bogazici University Library
39001102363556
14

İSTANBUL FETİH CEMİYETİ
İstanbul 1994

near
DR
438.8
.V45
1994

Boğaziçi Üniversitesi Kütüphanesi
27-10-2004
Boğaziçi University Library

Bu kitap
İSTANBUL FETİH CEMİYETİ'nin
89'ncı kitabıdır.

●

1. Baskı 1994
İSTANBUL FETİH CEMİYETİ

●

Kara Mustafapaşa Medresesi No: 43
Çarşıkapı-İSTANBUL
Tel: 517 41 68

●

Dizgi: Kubbealtı Dizgi Merkezi
Tel: 516 23 56 Fax: 517 14 60
Baskı: Günlük Ticaret Gazetecilik
Neşriyat ve Ltd. Şti. Tesisleri
Tel: 516 19 56

İÇİNDEKİLER

İÇİNDEKİLER.....V
SUNUŞ.....VII
BEKİR KÜTÜKOĞLU BİBLİYOGRAFYASI.....IX

Tarih Kaynaklarının Neşrine Dair.....1
Şehnâmeci Lokman.....7
Sâfî'nin Zübdetü't-tevârîh'i.....17
Kâtib Çelebi "Fezleke"sinin Kaynakları.....25
"Tarih-i Gılmânî"nin İlk Redaksiyonuna Dair.....85
Vekayi'nüvis.....103
Müverrih Vâsıf'ın Kaynaklarından Hâkim Tarihi.....139
Sultan II. Mahmud Devri Osmanlı Tarihciliği.....195
Sefînetü'r-rüesâ'nın İlâveli Müellif Nüshasına Dâir.....203
Son Devir Osmanlı Biyografik Kaynakları.....211
Münşeat Mecmualarının Osmanlı Diplomatiği Bakımından Ehemmiyeti.....217
Sultan III. Murad (1546-1595).....225
Sultan II. Süleyman (1642-1691).....269
Şah I. Tahmasb (1514-1576).....297
Şah II. Tahmasb (1704-1740).....319
Mustafa Paşa (-Lala, Kara-).....333
Yusuf Sinan Paşa.....341

BOĞAZİÇİ ÜNİVERSİTESİ KÜTÜPHANESİ
475165

Selânikî Mustafa Efendi..... 351
Subhî Mehmed Efendi 357
Şeref Han..... 363
Tarihçi Cevdet Paşa..... 367
Şah Tahmasb'ın III. Murad'a Cülûs Tebriki..... 375
Fâtih, Fetih ve İstanbul..... 399
Varadin..... 407

SUNUŞ

Makaleler birbirinden farklı yerlerde yayınlandığı için, ayrı basımları yapılmış olanlara dahi, zaman zaman güçlükle ulaşılmakta; bir kitab içinde toplanması, hepsinin el altında bulunması bakımından okuyucu için son derecede rahatlık sağlamaktadır. Bu düşünce ile sunulan kitabda, Prof. Dr. Bekir Kütükoğlu'nun, hepsi de orijinal birer araştırma mahsûlü olan, belli başlı makaleleri bir araya getirilmiştir. Bunlardan çoğu, Edebiyat Fakültesi'nin tarih dergileriyle *İslâm Ansiklopedisi'*nde yayınlanmıştır. *Kâtib Çelebi "Fezleke"sinin Kaynakları* ise müstakil bir kitab olarak basıldığı halde hacminin küçüklüğü ve özellikle de Prof. Kütükoğlu'nun "tarihçilik"le ilgili yazılarının bu kitabda toplanması uygun bulunarak -önsöz ve bibliyografya dahil, hiçbir değişikliğe uğratılmadan aynen- alınmıştır.

Prof. Kütüoğlu'nun çeşidli seminer, kongre ve sempozyumlara sunduğu, fakat hayatında iken basılmamış araştırmalarından üçü vefatının birinci yılında çıkartılan *Prof. Dr. Bekir Kütükoğlu'na Armağan* adlı kitabda yer almış idi. Bu def'a da ilk def'a olmak üzere "Son devir Osmanlı Biyografik Kaynakları" ile "Sefînetü'r-rüesâ'nın İlâveli Müellif Nüshasına Dair" adlı makalelerine yer verilmiştir.

Kitaba alınan makalelerde, kendisi tarafından ilk baskıları üzerinde yapılmış bazı ilâve ve düzeltmeler yapıldığı gibi, çeşidli yerlerde ve çeşidli tarihlerde basılmış olan makalelerde zaman zaman ortaya çıkan imlâ değişiklikleri de imkân nisbetinde giderilip yeknesaklık sağlanmaya çalışılmıştır. Özellikle *İslâm Ansiklopedisi'*nin madde havasının giderilmesinin uygun olacağı düşünülerek, parantez içinde verilmiş referanslar notlara alınmış; böylece metnin akıcılığının bozulması önlenmiştir.

Diğer yazılarda ilk neşirlerindeki muhteva -kendisi tarafından yapılan ilâveler dışında- korunduğu halde İslâm Ansiklopedisi tahrir hey'eti tarafından büyük değişikliğe uğratılarak neşr edilmiş olan -ki bu değişiklik, notlarda karışıklığa sebebiyet verdiği için, kendisini çok üzmüştü- "III Murad" maddesinin, kendi el yazısıyla kaleme aldığı müsveddedeki orijinal şekli alınmıştır.

Bekir Kütükoğlu, İran münâsebetleri üzerine hazırladığı doktora ve doçentlik tezleriyle İslâm ansiklopedileri için hazırladığı biyografiler -bunların da bir kısmı Selânikî, Âlî, Ahmed Resmî, Mehmed Halife, Mecdî gibi tarihçi veya biyografi yazarıdır-, istisnâ edilirse, araştırmalarını Osmanlı tarihçiliği ve tarih yazıcılığı üzerinde teksif etmişti. Özellikle İslam Ansiklopedisine yazdığı geniş hacimdeki "Vekayi'nüvis" maddesi, sadece vekayinüvislik müessesesinin tarihî seyri ve bu tarihlerin muhtevalarının tahlîli bakımından değil, ilk def'a kullanılan arşiv malzemeleri bakımından da orijinal bir çalışmadır. Bunun içindir ki, buna göre bir sıralamaya tâbî tutulmuştur. Yani ilk sırayı tarihçilikle ilgili makaleler almış; başta padişah biyografileri olmak üzere biyografi ve diğer makaleler onları takib etmiştir.

Makalelerin dizgi ve baskısında pek çok kişinin emeği geçmiştir. İstanbul Fetih Cemiyeti'nin basımını üstlendiği kitab, Kubbealtı Kültür ve San'at Vakfı Dizgi Merkezi'nde dizilmiş; tashihleri büyük çapta araştırma görevlileri Filiz Karaca ve Arzu Terzi taraflarından yapılmıştır. Bu müessese ve şahıslarla basımına çok emeği geçen Prof. Dr. Kâzım Yetiş'e burada, şükranlarımı ifade etmek isterim.

Mübahat S. Kütükoğlu

BEKİR KÜTÜKOĞLU BİBLİYOGRAFYASI*

"Haruniye ve Dolayısiyle", *Köy Dergisi, Haruniye ve Enstitüsü (1948-49 Mezunları Hususi Sayısı),* 1 Temmuz 1949, s. 11-16.

"Kayseri ve Târih", *Büyük Dâvâ,* sayı 2, 10 Şubat 1951, s. 1, 4.

"Müverrih Vâsıfın Kaynaklarından Hâkim Tarihi", *TD,* V/8 (1953), 69-76; VI/9 (1954), 91-122; VII/10 (1954), 79-102.

"Mehmed Halife", *İA;* VII/76 (1957), 579-580.

"Cihânnümâ'ya Dâir", *Bilgi,* XI/128 (Kasım 1957), s. 10.

"Kıbrıs'ın Fethi", *Bilgi,* XII/133-134 (Nisan-Mayıs 1958), 4-7.

Çeşmîzâde Tarihi (tahlil ve édition critique), İstanbul 1959.

"Muhyiddin Mehmed", *İA,* VIII/85 (1959), 555-556.

"Murad III", *İA,* VIII/88 (1959), 615-625.

"Mustafa Paşa (Lala–)", *İA,* VIII/88 (1959), 732-736.

"Şah Tahmasb'ın III. Murad'a Cülûs Tebrîki", *TD,* XI/15 (1960), 1-24.

"Çeşmîzâde Tarihi'ne Dâir", *V. Türk Tarih Kongresi (1956) tebliğleri,* Ankara 1960, s. 340-346.

Osmanlı-İran Siyâsî Münâsebetleri, I (1578-1590), İstanbul 1962.

"Selânikî Mustafa", *İA,* X/104 (1964), 349-451 (T.H. rumûzu ile).

"Sinan Paşa (Yusuf, Hadım–)", *İA,* X/108 (1966), 661-666 (T.H. rumûzu ile).

"Subhi Mehmed Efendi", *İA,* X/109 (1966), 769-771 (T.H. rumûzu ile).

* Makalelerin içinde bulundukları dergi adlarında şu kısaltmalar kullanılmıştır.

GDAAD	*Güney-doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*
DVİA	*Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*
EI^2	*Encyclopedia of Islam*
İA	*İslâm Ansiklopedisi*
KTİA	*Küçük Türk-İslâm Ansiklopedisi*
TD	*Tarih Dergisi*

"Türk Kültür Eserleri", *Sabah,* 23 Mart 1966, s. 2.

"Türkçede Tasfiyecilik, Uydurmacılık Çıkmazı", *Sabah,* 25 Temmuz 1966, s. 2.

"Kıbrıs'ın Türkler Tarafından Fethi", *Sabah,* 9 ve 10 Eylül 1966, s. 2.

"Süleyman II", *İA,* XI/111-112 (1967), 155-170.

"Süleyman Paşa (Malatyalı, Koca–)", *İA,* XI/112 (1967), 197-200.

"Türk Kültür Eserlerinin Neşrine Dair", *Bilgi,* XX/239 (Nisan 1967), 10-11.

"Şeref Han", *İA,* XI/115 (1968), 427-429.

"Tahmasb I", *İA,* XI/117-118 (1969-70), 637-647.

"Tahmasb II", *İA,* XI/118 (1970), 647-655.

"Tarih-i Gılmânî'nin İlk Redaksiyonuna Dâir", *TD,* sayı 27 (1973), 21-40.

"Les relation entre l'Empire ottoman et l'Iran dans le seconde moitié du XVI. siècle", *Turcica, Devue d'Etudes Turquie,* VI (1975), 128-145.

"Ahmed Resmî", *KTİA,* fas. 1 (1974), 54-55.

"Akça", *KTİA,* fas. 1 (1974), 62.

"Âlî Mustafa Efendi", *KTİA,* fas. 1 (1974), 81-84.

Kâtib Çelebi, "Fezleke"sinin Kaynakları, İstanbul 1974.

"Tuğra", *İA,* XII-I/126 (1975), 5-12 (tâdil ve ikmâl).

"Fezleke-i Kâtib Çelebi'nin Mâhiyet ve Kıymeti", *I. Milletlerarası Türkoloji Kongresi (İstanbul, 15-20 Ekim 1973), Tebliğler, I,* İstanbul 1979, s. 195-199.

"Ayas Paşa", *KTİA,* fas. 3 (1980), 241.

"Kaynak Eserlerin Neşrine Dâir", *Birinci Millî Kültür Şurâsı (Ankara, 23-27 Ekim 1982),* Ankara 1982, s. 269-271.

"Vâlide Sultan", *İA,* XIII/137 (1982), 178-187 (tâdil ve ikmâl).

"Varadin", *İA,* XIII/138-139 (1982-83), 271-287.

"Ahmed Cevdet Paşa, *Ma'rûzât,* hazırlayan Yusuf Halaçoğlu, 1980", *GDAAD,* X-XI (1983), 249-252 (tanıtma).

"Prof. Dr. M. C. Şehabeddin Tekindağ İçin", *TD,* sayı 34 (1984), 1-18 (nekroloji).

"Osmanlı Arşivleri ile Vak'anüvis Tarihleri Arasındaki Bağ", *Osmanlı Arşivleri ve Osmanlı Araştırmaları Sempozyumu (Mayıs 1985),* İstanbul 1985, s. 123-125.

"Tarihçi Cevdet Paşa", *Ahmed Cevdet Paşa Semineri (27-28 Mayıs 1985) Bildiriler,* İstanbul 1986, s. 107-114.

"Münşeat Mecmualarının Osmanlı Diplomatiği Bakımından ehemmiyeti", *Tarih Boyunca Paleografya ve Diplomatik Semineri (30 Nisan - 2 Mayıs 1986) Bildiriler,* İstanbul 1988, s. 169-176.

"Fatih, Fetih ve İstanbul", *Tarih Boyunca İstanbul Semineri (29 Mayıs - 1 Haziran 1988) Bildiriler,* İstanbul 1989, s. 1-10.

"Ahmed Resmî Efendi", *DVİA,* II (1989), 121-122.

"Âlî Mustafa Efendi", *DVİA,* II (1989), 414-416.

"II. Mahmud Devri Osmanlı Tarihciliği", *Sultan II. Mahmud ve Reformları Semineri (28-30 Haziran 1989) Bildiriler,* İstanbul 1990, s. 11-19.

"Ayas Paşa", *DVİA,* IV/31 (1991), 202-203.

"Medjdi", *EI²,* VI (1991), 970-971.

"Mehmed Hakim Efendi", *EI²,* VI (1991), 989-991.

"Mehmed Khalife bin Hüseyin", *EI²,* VI (1991), 990-991.

"Tarih Kaynaklarının Neşrine Dair Düşünceler" *Prof. Dr. Bekir Kütükoğlu'na Armağan,* İstanbul 1991, s. 25-30.

"Sâfi'nin Zübdetü'l-tevârih'i", *ayn. eser,* s. 31-38.

"Şehnâmeci Lokman", *ayn. eser,* s. 39-48.

Çeşmî-zâde Tarihi (Tahlil ve édition critique), gözden geçirilmiş ikinci baskı, Fetih Cemiyeti yay. nr. 87, İstanbul 1993.

Osmanlı-İran Siyâsî Münâsebetleri (1578-1612), genişletilmiş ikinci baskı, Fetih Cemiyeti yay. nr. 86, İstanbul 1993.

"Çeşmîzâde Mustafa Reşid", *DVİA,* VIII/57 (1993), 289-290.

"Sefînetü'r-rüesâ'nın İlâveli Müellif Nüshasına Dâir, s. " 203-210.

"Son Devir Osmanlı Biyografik Kaynakları" , s. 211-216.

TARİH KAYNAKLARININ NEŞRİNE DÂİR DÜŞÜNCELER[1]

Millî kültürümüzün aynası mesâbesinde olan kaynak eserlerimizin ilmî şekilde incelenip neşr edilmemiş olması, ilmî çalışmalar için gerekli vasatın hazırlanmasını önlemekte, millî şuûrun teşekülünü sektedâr etmekte ve bu vazife ile uğraşması gereken şahıs, zümre ve müesseseleri şâibe altında bırakmaktadır. Gerçekten, yabancıların, "mâdem ki bu işi yapamıyorsunuz, müsâade edin biz yapalım" mânâsına gelen îmâ ve hattâ âşikâr tavırları, millî haysiyeti rencîde eder mâhiyettedir. Bu îtibârla, konuya, bu mes'ele ile yakından ilgili meslekdaşlarımızı toplayan böyle bir kongrede münâkaşanın mânâlı olacağını; sözlerim, mâlûm-ı îlâm kabîlinden de olsa, bu babdaki dağınık düşüncelerin bir istikamete teveccühüne vesîle olabileceğini düşündüm.

Tarih incelemelerinin ülkemizde ileri bir merhaleye ulaşmasına rağmen, kaynak neşri faaliyyetinin pek kısır bir vâdîde bocalamasının sebebleri üzerinde durmakta fayda vardır : Evvelâ, metinlerle uğraşmanın lüzum ve ehemmiyyetinde müttefik değiliz. Bâzılarımız, kılı kırk yaran bir titizlikle metinleri inceleme ve neşir faaliyetini, Ortaçağ papazlarına has demode bir meşgale saymakta; bir kısmımız te'lîf eserleri bir tarafa bırakıp arşiv malzemesine dayanan sentez denemelerini tercîh etmektedir. Arşiv vesikalarının ehemmiyyeti münâkaşadan müstağnî ise de, bu malzemenin tamamının ne zaman tasnîf edilip tedkîk erbâbının istifâdesine arz edileceği hakkında hiçbir ümid emâresi görülmemektedir[2]. Buna mukabil, te'lîf tarih eserlerinin bir

1 Bu yazı, II. Millî Türkoloji Kongresi (5-9 Şubat 1979)'nde sunulan tebliğ olup ilk def'a yayınlanmaktadır. Müsveddenin imlâsı aynen muhafaza edilmiş; notlar tarafımızdan eklenmiştir. M. S. K.

2 Osmanlı arşivinin tasnif çalışmalarının tamamlanması bugün dahi, hayli zaman alacak gibi görünüyorsa da, 1980'li yıllarda kadronun genişletilmesiyle hızlandırılan faaliyetler sonunda birçok yeni tasnif araştırıcıların tetkikine sunulmuş bulunmaktadır.

program dâiresinde muayyen bir zaman çerçevesi içinde neşri, kanâatimce imkân dâiresine girebilir.

Tarihimizin yerli kaynaklarının neşri işinin günümüzde karşılaştığı güçlükleri iki noktada toplayabiliriz: 1) İlmî ve teknik güçlükler; 2) Maddî güçlükler.

1. İlmî ve teknik güçlükler

a. Türk dilinin tekâmül seyrinin lâyıkıyle incelenmemiş ve erbâbı arasında ortak bir görüşe varılamamış olması;

b. Kaynak incelemesinin bir takım mârifet şûbelerine vukufu gerektirmesi;

c. Husûsiyle arab harfleriyle tesbît edilmiş bir metni, lâtin harflerine çevirirken karşılaşılan güçlükler.

2. Maddî güçlükler

a. Dünyanın muhtelif yerlerine dağılmış türkçe yazmaların fotoğraflarını bir araya getirme güçlüğü;

b. Neşir hazırlığının, bir kişinin tâkatını aşan yorgunluğu;

c. Baskı güçlükleri;

ç. Sarf edilen emeğin karşılığını alamama endîşesi.

Bütün bu güçlükler muvâcehesinde, filolog ve tarihçiler, metin neşrini diğer meşguliyetlere tercîh edip bu yola ömürlerini vakf etmiyorlarsa, bir dereceye kadar mâzûr görülebilirler. Bu güçlükleri asgâri hadde indirecek müsâid bir vasat hazırlanıp metin neşri faâliyetine rağbet kazandırılırsa netîceye sür'atle yaklaşmamız mümkündür. "Müsâid vasat" dan, bâzı noksanlarımızın telâfî edilerek, tedkikcinin birtakım imkânlarla techîzini kasd ediyorum.

Eksiklerimizin başında, literatürümüzün bir envanteri olmayışı geliyor. Garbı bir tarafa bırakalım, Şark milletleri edebiyyatları için Garb'da vücûde getirilen standard eserler seviyesinde, Türk edebiyyatının ele alınmadığı görülmektedir. Arab edebiyyatı için Brockelmann'ın, Fars tarih literatürü için Storey'in (husûsiyle Rusca tercümesi) eserlerine muâdil Türk tarih edebiyyatını ele alan bir mürâcaat kitabı gösterilebilir mi? Belki, "Osmanlı tarihçiliği için müteveffâ Fr. Babinger'in 1927'de neşr edilen manüeli *(Die Geschichtsschreiber der Osmanen und Ihre Werke* = GOW) vardır" denilebilir. Tertîb ve tasnîf bakımından Garb'deki emsâli ile kıyaslanabilecek olan bu eserin, muhtevâ bakımından pek noksan ve kusurlu olduğu mâlûmdur. Zîrâ

müellif, -devrine göre ileri bir merhale sayılan, fakat bugün eksiklik ve karışıklığı âşikâr olan *Osmanlı Müellifleri* ile garb kütübhaneleri kataloglarına dayanmış; İstanbul yazmalarını ise, devr-i Hamidî fihristlerinden naklen kayd etmiştir. Bu îtibârla eserinde, pek çok isâbetsizlik ve eksikler görülmektedir. Bütün kusurlarına rağmen, bu eserin, 1927'den sonraki neşriyyat göz önünde bulundurularak tashîh ve ikmâl sûretiyle Türkçeye kazandırılmamış olması, bilhassa yetişen tarihci nesli için büyük bir eksiklik sayılmalıdır[3].

1943'den îtibâren Kütübhâneler Umum Müdürlüğüne bağlı İstanbul kütübhânelerindeki Türkçe tarih yazmalarının kataloğunun neşr edilmiş olması, tarihçiliğimize hissedilir bir canlılık getirmiştir. ancak bu kataloğun, tertîb, tasnîf ve tâmîk bakımından Garbdeki mükemmel numûnelere kıyâsla pek zayıf kaldığı; küçümsenemeyecek eksiklikleri ve hattâ yanlışları bulunduğu görülmektedir. Topkapı Sarayı Türkçe yazmalarının kataloğunun (1961) neşrinden sonra da, hâlen -Üniversite, Belediye, Arkeoloji, İslâm ve Türk Eserleri Müzesi ve Süleymâniyye'ye Anadolu'dan gelen mülhak kütübhâneler gibi, pek çok kütübhânenin tarih yazmaları kataloğunun neşri himmet beklemektedir. Son zamanlarda Kültür Bakanlığı'nın giriştiği Türkiye Toplu Yazmalar Kataloğu teşebbüsü gerçekleşirse[4], envanter engeli büyük ölçüde aşılmış olacaktır.

Kaynak neşriyle uğraşanları düşündüren ikinci mes'ele, husûsiyle dışarıda bulunan yazmaların mikrofilmlerini bir araya getirebilmektir. Gerçi, Süleymâniyye ve Millî Kütübhâne yurd içi ve yurd dışındaki yazmaların mikrofilmlerini te'minde, lütufkâr yardımlarda bulunuyorsa da; bu yardım, imkânları nisbetinde mahdûd kalmaktadır. Meselâ, mütekabiliyyet prensibiyle, mahdûd ölçüde bâzı talebleri karşılayabilirlerse de, plânlı ve tempolu bir neşir faâliyyeti için, gerekli yazmaların önceden tesbîti ve bunların topyekûn celbi, bir devlet organizasyonunu gerektirmektedir.

Tarih kaynaklarımızın neşrini üstlenecek müesseselerin başında, Millî Eğitim veya Kültür Bakanlığı ile, üniversitelerin ilgili fakülteleri gelir. Ancak, her iki bakanlık, kaynakların sâdeleştirilmesi cihetine giderek kendilerini kültürü yaygınlaştırmakla vazifeli saymak-

3 Babinger'in bu eseri Çoşkun Üçok tarafından *Osmanlı Tarih Yazarları ve Eserleri* adıyla türkçeye tercüme edilerek Kültür ve Turizm Bakanlığı'nca 1982'de yayınlanmıştır. Tercümenin tanıtımı için bk. Kemâl Beydilli, "Franz Babinger, *Osmanlı Tarih Yazarları ve Eserleri,* Çeviren Prof. Dr. Çoşkun Üçok, Kültür ve Turizm Bakanlığı, Ankara 1982", M.Ü. *Türklük Araştırmaları Dergisi, I* (İstanbul 1985), 358-365.

4 *Türkiye Yazmaları Toplu Kataloğu*'nun ilk cildinin neşri bu tebliğin verildiği yıl (1979) içinde gerçekleşmiş olup hâlen devam etmektedir.

ta, ciddî neşirlerin üniversitelerce yapılması gerektiğine inanmaktadırlar. Üniversitelerin, çeşidli hizmetleri arasında, bu konuya isâbet eden faâliyeti pek mahdûd ve müteferrikdir. Bundan sonra da, bu konuda, esaslı ve tamamlayıcı ve bir faâliyyete girişeceği ümîdi zayıf görünmektedir.

Bunların yanında, kaynaklarını neşir ve bu malzemeye dayanarak millî tarihi yazmak esas gayesiyle kurulan ve sâhib olduğu geniş imkânlarla bu işi tam mânâsıyle başarabilecek bir müessese (TTK)nin, şimdiye kadar aldığı kararlara mukabil, ortaya koyduğu neşriyyatın kemmiyyet ve keyfiyyeti, gerçekten hüzün vericidir.

Bütün bu karamsar îzahlardan sonra, "bir çıkış yolu yok mudur?" mukadder suâline cevâb vermek gerekir. Önce, işin bir programa bağlanması, sonra bir plân ve tempo çerçevesinde tâkîb ve intâcı gerekmektedir. Bu çetin işi, kurul, enstitü ve istişâre hey'etlerinin başaramayacağı anlaşılmıştır. Îtibârî taksîm, muvâzaa ve münâfeselerin bir semere vermediği görülmüştür.

Ben, yıllardan beri, metin neşri işini bir prensip dâiresinde tesbît, ihzâr ve intâc edecek, bu yola gönül vermiş, aralarında âhenkle çalışmağa müsta'id ehil bir hey'et teşkîl edilip; bu hey'etin çalışma imkân ve vâsıtalarıyle techîzi takdîrinde, sür'atle netîce alınabileceği kanâatını beslerim. Demin çizdiğim karamsar tablo, bu kanâatı sarsmamış, kuvvetlendirmiştir.

Hey'etin, Türk dilinin tekâmül seyrini, Türkçeye giren yabancı unsurlarla, Îslâmî edebiyyâtın fikir ve mânâ havasını iyi bilen mütehassıslardan teşkîli, yâni tarihci, Türk, Arab ve Fars dil ve edebiyyatına âşinâ, metinlerde rastlanılan güçlükleri kolaylıkla halledebilecek, metin neşri faâliyyetinin îcâb ettirdiği dikkat ve kudrete sâhib elemanlardan terekküb etmesi zarûrîdir.

Hey'etin muhtâc olduğu lüzumlu neşriyyat, mürâcaat kitabları, çalışma yerinde müheyyâ kılınmalıdır.

Hey'et, hazırlık mesâîsini tamamladıktan sonra neşri plânlanan eserler tevzi olunmalı; neşri bir kişinin tâkatini aşan büyük ve umûmî eserler hey'etce müştereken hazırlanmalıdır.

Neşir plânında, ana kaynak mâhiyetinde olup daha sonraki eserlere te'sîr etmiş olanlar, takdîm olunmalı, böylece sonrakilerin tahkîk faâliyyeti teshîl edilmelidir.

Neşre hazırlanan eserin, önceki kaynaklardan aktarma (iktitâf ve intihâl) kısımları, tahlîl kısmında işâretlenip metinde ihmâl edilerek sâdece orijinal kısımlarının metni verilmelidir. Böylece, hem hacmin küçültülmesi mümkün kılınmalı, hem de araştırıcı fuzûlî yorgunluktan kurtarılmalıdır.

Muhtelif maksadlarla yazılmış (mansıb te'mini, hüner izhârı) ve muhtevâ îtibâriyle yeni bir şey getirmeyen eserlerin neşrinden imtinâ olunmalı; bunlarda rastlanabilecek cüz'i bilgiler, standard eserlere not olarak eklenmelidir.

Hey'et, yalnız neşirleri hazırlamakla değil, münferiden veya grup halinde bu faâliyyete katılmak isteyenlerin mesâîsini teshîl etmeli (mikrofilm veya fotokopi te'mîni, maddî yardım, ilmî müşâvere gibi) ve bunların hazırladığı metinlerin, tesbît edilen usûle tevfîkan standardizasyonunu yapmalıdır.

Gerçekten, maddî güçlüklerin giderilmesi, muktedir bir redaksiyon hey'etinin yardım ve rehberliği ile, neşir faâliyyetinin revâc kazanarak sür'atlendirilmesi pek mümkündür.

Teknik güçlüklerin yenilmesi husûsunda bir-iki noktaya işâret etmek gerekmektedir: Harf inkılâbından beri, yeni nesil ile, onu mânen besleyecek eski kültür arasında köprü kurmak gayretlerinin pek semereli olmadığı mâlûmdur. Bu herşeyden önce yazı mes'elesinde kendini göstermektedir. Bâzıları işi basite ircâ ve belki de kolaylıkla netîceye ulaşmak için, kaynak eserin, orijinal yazısı ile neşrini, en sâlim -hattâ ilmî- yol addetmektedir. Kendilerini haklı çıkaracak, çeşidli vesîleler, muhtelif muvaffakıyyetsizlik misâlleri de gösterilebilir. Fakat, artık tarihî Türkçe hakikî hüviyyetiyle ortaya konmalı; yeni yetişen nesil, bu hüviyyetiyle millî dilin şuûruna varmalıdır. Yazma nüshadaki imlâyı kopya etmek kolaycılığından uzaklaşmak lâzımdır.

Yazı mes'elesinde iki müfrit zihniyyet çarpışmaktadır: Bu hiziblerden biri, harf inkılâbının Türkçeyi basite ircâ eden meyline bağlı kalmak iddiâsıyle, eski metinleri, bugünkü alfabenin eksik imkânlarına göre, bugünün imlâsına tevfîkan yazmağı iltizâm etmektedir. Diğer bir grup ise, Türkçe bir metinde, eski yazının bütün karakterlerini gösteren bir işâret bolluğu ile, âdetâ yeni bir yazı sistemi intibâını uyandıracak bir usûlü benimsemektedir. Nâçiz kanâatımıza göre, birinci yol, millî dilin tarihî form ve yapısını aks ettirmekte ne kadar kısır ise, ikinci usûl de, nesillere ürküntü verecek bir mâhiyyet arz etmektedir.

Arabca bir kelimenin " ث " (se), " ص " (sat) veya " س " (sin) ile yazılmış olmasının bir işâretle gösterilmesi ehemmiyetli olabilir. Fakat türkçeleşmiş ve türkçe asıllı bir kelimede, bu farkı temyîz etmek,

aynı derecede lüzumlu mudur? Okuyucunun lügatde tahkîk etmesi icâb eden bir kelimede bu farkı temyîz etsek bile, bir satırı husûsî işâretlerle doldurmak, yalnız yeni nesle değil, şâhidi olduğumuz gibi, eski nesle de vahşet hissi vermektedir. Ancak, imlâ basitliğine giderken, eski metinlerin mânâ ve rûhunu haleldâr edecek bir yola girmekten kat'iyyen kaçınılmalıdır. Bu te'lifci tarz, 1959'da neşr ettiğim bir vak'anüvis tarihçesinde[5] denenmişti.

Netîce itibâriyle, tarih tedkîklerinin selâmet ve ehemmiyeti kadar, millî kültür bağını kuvvetlendirecek olan kaynak eserlerin neşri keyfiyyeti, Devletin teşkîl edeceği bir hey'etin tâyin, tâkib ve standardizasyonu ile, âhenkli ve tempolu bir faâliyyet hâline getirilmeli ve kısa zamanda gerçekleştirilmelidir. Zîrâ bu millî kültürün bekası mes'elesi olduğu kadar, millî haysiyyet mes'elesi hâline gelmiştir.

5 Çeşmî-zâde Mustafa Reşid, *Çeşmî-zâde Tarihi,* Edebiyat Fakültesi yay., nr. 754. Müellif tarafından yapılan ilâve ve düzeltmelerle ikinci baskı, İstanbul Fetih Cemiyeti neşriyatı, nr. 87, İstanbul 1993

ŞEHNÂMECİ LOKMAN*

Saltanatı, XVI. asrın son çeyreğine tesâdüf eden III. Murad devri, Osmanlı siyâsî hayatı için olduğu kadar, kültür hayatı bakımından da renkli ve feyizli bir devre olmuştur. Gerçekten, İmparatorluk en gelişmiş hududlarına bu hükümdar devrinde ulaşmış; şark hududu Hazer Denizi'ne dayanmış, Âzerbaycan'ın mühim bir kısmı ele geçirilmiş; Kafkaslar'da Osmanlı hâkimiyyeti yerleşmiş, Irak-ı Acem'in çok ileri bir noktasında bir beylerbeyilik te'sîs olunmuş; Fas üzerindeki Osmanlı-Portekiz rekabeti, keşfiyyat faaliyetinin netîcesi olarak pek fazla renklenmiş, Portekiz'in İspanya krallığına ilhâkına yol açan El-kasrü'l-kebîr muhârebesiyle bu Mağrib ülkesinde Osmanlı nüfûzu yerleşmişti. Dağıstan üzerindeki Osmanlı kontrolü ise, devletin şimâl komşularına karşı devam ettirdiği muvâzene siyâsetinin bir parçası olmuştu. Ancak bu şa'şa'a, III. Murad saltanatının sonlarında girişilen Avusturya harbi, muvâzenenin Osmanlılar aleyhine bozulmakta olduğunu göstermiş; harblerin devlet maliyesine yüklediği büyük masraflar, gittikce artan mâlî bir buhrâna ve dolayısiyle ictimâî çalkantılara yol açmış ve asrın sonlarında devleti dâhilî bir ölüm kalım mücâdelesinin içine atmıştır.

Bu siyâsî manzaraya mukabil, III. Murad devrinin, kültür hayatı bakımından, hükümdârın ilim ve san'ata karşı duyduğu alâka ile müterâfik olarak hayli semereli olduğu görülür. Gerçekten bu hükümdârın, çocukluk ve gençlik yıllarında oldukca îtinâlı bir dînî ve edebî tahsil gördüğü; husûsiyle hocaları Birgili İbrahim Efendi (ö. 981) ve Hoca Sa'deddin Efendi'den feyz aldığı anlaşılmaktadır.

Bütün yeni şeylere alâka duyan III. Murad, zevke, resme mûsikîye meyl duymuş; etrâfında dâimâ müneccim, sûfî ve şâirleri bulundurmuşdu. Ona takdîm edilen eserler, bu hükümdârın ne ölçüde bir ilim ve edebiyyat hâmîsi olduğunu göstermektedir. Bunlar arasında tarih mevzu'unda olanları, onun bu ilme karşı duyduğu alâkanın delîlidir. Bir fikir vermek için Hoca Sa'deddin Efendi, Cenâbî, Âli, Subhî, Âsafî, Harîmî gibi tarihcilerin eserlerini; daha Manisa'da

* Bu yazı, III. San'at Tarihi Araştırmaları Semineri (Haziran 1982)'ne sunulan tebliğin metnidir.

şehzâde iken mütercim olarak istihdâm ettiği Kadı Abdurrahman Efendi'ye, tarih, coğrafya ve siyâsiyyattan bahs eden *Kanûn fi'd-dünyâ*'yı; kezâ meşhûr Bâkî'ye, Kutbeddin Mekkî'nin Mekke tarihini *(İ'lâm bi-a'lâm beledu'llahü'l-harâm)* tercüme ettirdiğini, Amerika'nın keşfine dâir oldukca doğru bilgiler veren *Tarih-i Hind-i Garbî* ile arzın küreliği, sular, dağlar ve şehirlerden bahs eden Sipâhîzâde'nin *Evzahü'l-mesâlik*'inin bu hükümdâra ithâf olunduğunu hatırlayalım.

Mizâcındaki televvüne rağmen san'ata karşı devamlı alâka duyan III. Murad, zamanında şiirin tasavvufa karşı temâyülünü teşvîk etmiştir. "Murad" veya "Murâdî" mahlâslarıyla, daha ziyade din ve tasavvuf vâdisinde yazdığı şiirlerinde, vecd u rahmandan ziyâde, kudretini geniş bilgiye sâhib olmaktan, nazım tekniğine ve lisânına hâkimiyyetten alan bir hikmet havası hâkimdir. Bol miktarda gazel ihtivâ eden *Divân*'ında, âyet ve hadîslere, arabca ve farsca beyitlere pek sık rastlanır.

San'at tarihcilerimizin affına sığınarak, onun saltanat devresinde Türk minyatür san'atının klâsik üslûba erişmiş olduğunu da söylemeliyim : Başta Topkapı Sarayı olmak üzere kütübhanelerin devlet hazinesi kıymetinde olan minyatürlü eserleri bu devrede vücûde getirilmiştir.

Bu minyatürlerde, İran'ın stilistik (hayalî ve romantik) tasvîrleri yerine, gerçek hayatı (harb sâhaları, merâsimleri, temâşâ manzaraları) aks ettiren tasvîrleri bulunmaktadır. O kadar ki, bunların bir kısmı hakikî tarihî vesîka kıymetindedir. Bu kabil eserlerin başında da "Şehnâmeci" diye adlandırılan bir çeşit edebî tarihcilerin eserleri gelmektedir.

Bilindiği gibi, İslâmda edebî tarihcilik tarzının doğuşunda Firdevsî'nin meşhûr manzûm destânı *Şehnâme*'nin büyük rolü olmuştur. Belâgatı ve tumturaklı dili, mânâya tercîh eden; gerçeği arama yerine tarihin ahlâkî değerini ortaya koymağı gaye edinen ve daha ziyâde mensûb olduğu çevrenin görüşünü aks ettiren bu tarihcilik ekolü Müslüman Türk saraylarında himâye görmüştür. Osmanlı sâhasında, İran edebî tarihciliğinin mensûr numûnesi olarak İdris-i Bitlîsî'nin *Heşt Bihişt*'i, nazım sâhasında da, umûmiyyetle İran sâhasında yetişmiş şâirlerce nazm edilmiş "Şehnâmeler"i gösterebiliriz. Bunlar arasında, "Ârifî" mahlâsını kullanan ve meşhûr Şeyh İbrahim Gülşenî'nin kız torunu olan Fethullah Ârif Çelebi (ö. 969/1561), İran'dan İstanbul'a geldikde Farsca şiir yazan ve en kudretli şâir olarak Kanûnî'nin alâkasını çekerek 60 akçe yevmiye ile "Şehnâmeci"

tâyîn edilmiştir. Bugün, *Ârifî Şehnâmesi*'nin elimizde II. Bâyezid, Sultan Selim ve Kanûnî devri vekayi'ini tasvîr eden cüzleri bulunmaktadır.

Elkas Mirzâ'nın kitabdârı olarak İstanbul'a gelen Şirvanlı Eflâtûn (ö. 972/1569-70) ise, İranlı nakkaş Şahkulu ile beraber Ârifî'nin aleyhinde bulunmuş, Kanûnî'nin gazâbından ancak şefâatle kurtulabilmiş ve fakat Ârifî'nin vefatında şehnâmeci tâyîn olunmuştur. Nesta'lik, tezhîb ve tasvîrde mâhir olan Eflâtûn'dan müstakil eser kalmamışsa da, te'lîfine başladığı birkaç kitabın halefi Seyyid Lokman tarafından tamamlandığı anlaşılmaktadır.

Seyyid Lokman'ın hayatı ve edebî faaliyetine âid mâlûmâtı, ancak eserlerindeki kayıdlardan tâkîb edebiliyoruz. Arşiv vesikaları ise, umûmiyyetle, kitablarının tezhîb ve tasvîri için lüzumlu malzemenin temîni; bu husûsda çalışanların taltîfi ve geniş ölçüde Lokman ve yakınlarına tahsîs edilen gelir kaynaklarıyla ilgilidir.

Kendisini "Seyyid Lokman bin Hüseyin el-'Âşûrî el-Hüseynî el-Urmevî" olarak takdîm eden şehnâmecimiz nisbesine göre Âzerbaycan'ın Urumi veya daha yaygın şekliyle Urmiye kasabasında doğmuş olmalıdır. Onun Osmanlı hizmetinde bulunduğuna dâir ilk kaydı, 970 zilka'desi evâsıtında (temmuz 1563) Musul mülhakatından Harîr kasabası kadısı sıfatıyla, Şehrizor beylerbeyliği merkezi olmak üzere binâ edilen Gülamber kal'asının temel atma merâsiminde bulunduğu ve beylerbeyi Muzaffer Paşa'nın arzusu üzerine, temele "Bismi'llah" deyü ilk harcı attığına dâirdir.

Lokman'ın daha sonra İstanbul'a gelerek Feridun Bey'e ve dolayısiyle Sokollu'ya intisâb ettiği ve şehnâmecilik hizmetine getirildiği görülmektedir. Ancak eserlerinde tarihi farklı olarak kayd edilmiştir. *Zübdetü't-tevârîh*de[1] 977 muharremi (haziran-temmuz 1569), *Hünernâme*'de[2] evâhır-ı muharrem 977 (6-15 temmuz 1569) olarak gösterildiği halde; II. Selim Şehnâmesi *(Selim Han-nâme)*'nde ise 5 şevval 976 (24 mart 1569) perşembe tarihi verilmektedir: Buradaki tafsîlâta göre, şâir Şeyh Ebu Sa'id vasıtasiyle ulemâdan, Sokollu'nun Lüleburgaz ve İstanbul'daki medreselerinde müderrislik yaptığını bildiğimiz, Şemsüddin Ahmed Karabağî[3] tarafından şehnâme nazmına teşvîk edilmiş, ilk denemeleri, vezîriâzam tarafından Şeyhülislâm Ebussuud ve İdris-i Bitlîsî'nin oğlu Ebulfazl Mehmed Efendi gibi zevâta tedkîk

1 Türk-İslâm Eserleri Müzesi, nr. 1973, vr. 79b.
2 II, TSMK, Hazine nr. 1524, vr. 10b.
3 Hayatı için bk. Atâî, *Hadâiku'l-hakâ'ik fi tekmîleti'ş-Şekâ'ik,* tıpkı basım, İstanbul 1989, s. 441.

ettirilip takdîr edilince padişaha takdîm olunup temize çekilmesi için emir sâdır olmuş ve önce Sigetvar seferi ve sonrasını kaleme almak üzere şehnâmeci tâyîn edilmiş, müteâkıben Sultan II. Selim'in ahvâlini yazabilmek için maiyyetde bulunmuştur.

Buradaki tarih ihtilâfını, Eflâtûn'un vefâtına kadar onunla beraber ve ona yardımcı olarak şehnâmecilik hizmetinde bulunduğu, onun vefâtından sonra da müstakilen bu hizmeti deruhde ettiği şeklinde îzah, Ta'likî-zâde'nin tâyîni keyfiyyetinde de görüldüğü gibi, akla yakın gözükmektedir.

Lokman'ın, yine kendi kaydına göre şehnâmecilik hizmetine 30.000 akçe zeâmet tahsîs olunmuştur. Muhtelif vesîlelerle bu mikdar arttırılmıştır. Meselâ III. Murad'ın cülûsunda 1/1000 akçe terakkî "müyesser" olmadığından, onun yerine timar tevcîh olunmuştur. 10 Şevval 983 (12 ocak 1576) tarihli buyurulduda Nusaybin ve Urfa'dan tasarruf ettiği 45.670 akçelik zeâmetinin 20.000 akçeliği oğlu Aristo'ya verildiğinden, terakkî dahi verilemediğinden Urfa'dan tamamlanmasını taleb ettiği anlaşılmaktadır.

Selim Han-nâme (II. Selim devri)'yi tamam etmekle zeâmete 1000 akçe terakkî[4]; Şehinşah-nâme-i Humâyûn'un I. cildini takdîm edip II. cilde mübâderet eden Lokman'a 10.000 akçe terakkî buyurulur[5]. Tomar-ı Humâyûn'dan bir cild tertîb, tezyîn ve nakş ettirerek takdîminde 10.000 akçe terakkî ile Dîvân-ı humâyûn kâtibliği verilir[6].

982 ramazanında (15 aralık 1574 - 13 ocak 1575) III. Murad cülûs etmek üzere İstanbul'a geldiğinde Sokollu birkaç nefer has kulu ile iskelede yeni padişahı karşılarken Lokman da ser-kâtibi sıfatiyle maiyyetinde bulunuyordu[7]. Seleflerinden Fethullah'ın dergâh-ı âlî müteferrikalığıyle şehnâmeci tâyîn edilmiş olduğuna, kendi beratında sehven bunun unutulmuş bulunmasına dikkati çekmesi üzerine, 29 zilka'de 982 (12 mart 1575) tarihi ile yazılan bir buyurulduyla Lokman'ın beratına da bu sıfat ilâve olunmuştur[8].

4 *Zübdetü't-tevârih* (Zübde), 96a; Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Kâmil Kepeci tasnîfi, *Ruus Defteri* (Ruus), nr. 238, s. 297, 10 Safer 987.
5 *Ruus,* nr. 239, s. 197, 18 Şevval 989.
6 28 Şevval 991'den mu'teber olmak üzere: *Ruus,* nr. 242, s. 10.
7 *Zübde,* 88b.
8 *Ruus,* nr. 229, s. 22.

Şehnâmeleri

1. Lokman'ın nazm ettiği *Şehnâme*'lerden ilki 986 (1578) da[9] tamamlanmış olup, Şehzâde Bâyezid isyanının bastırılması, Malta, Sakız ve Sigetvar seferleriyle, Kanûnî'nin ölümü ve II. Selim'in cülûsunu tasvîr eder; bildiğimize göre eksik bir nüshası British Library (Or. 7043)'de Kasım el-Hays el Ârifî-i Kazvînî hattiyle 987 tarihinde yazılmıştır. Zahriyyesindeki (altın madalyondaki) kayıddan III. Murad kütübhanesi için vücûda getirildiği anlaşılan mu'tenâ nüshası Dublin'de Chester Beatty koleksiyonundadır (nr. 413).

2. *Selim Han-nâme* adını verdiği 6 zilhicce 988 (12 ocak 1581) perşembe gecesi tamamladığı Şehnâme, II. Selim devri vekayi'ini (Bağdad hadiseleri, cülûs tebrîki için İran'dan elçi gelmesi, Edirne Selimiyye Câmi'i, Çekmece köprüsü, Yemen, Kıbrıs ve Tunus seferleri, II. Selim'in vefatı ve III. Murad'ın cülûsu) tasvîr eder. Tam müsveddesi TSMK, Revan Köşkü kitabları, nr. 1537; III. Murad'a takdîm edilen nüshası yine TSMK, III. Ahmed kitabları, nr. 3595'de olup Dr. Filiz Çağman tarafından incelenmiştir[10].

3. *Şehinşah-nâme* adını verdiği III. Murad Şehinşah-nâmesi'nin ilk cildi, 989 şevvali başlarında (29 ekim - 7 kasım 1581) tamam olup II. cilde geçdikte, kendisine verile geldiği üzere 10.000 akçe terakkî arz edilmiş (4 şevval 989 / 1 kasım 1581), fakat 5000 akçe ferman olunmakla yeniden telhis olununca, 10.000 verilmesi emr olunmuştur.

982-988 vekayi'ini ihtivâ eden ve selh-i ramazan 989 tarihinde Alâeddin bin Hüseyin Şirvânî hattiyle müzeyyen ve musavver -ki 58 minyatür ihtivâ etmektedir- nüshası İstanbul Üniversitesi Ktb., FY, nr. 1404'dedir.

4. *Şehinşah-nâme'nin* II. cildi, Koca Sinan Paşa'nın İran seferi, Şehzâde Mehmed (III)'in sünnet düğünü, Ferhad Paşa'nın Revan seferi, Lori ve Tomanis Boğazı; Özdemiroğlu'nun meş'ale savaşı, vezîriâzamlığı ve Tebriz seferine niyyeti bahislerini tasvîr eder. Mirza Ali bin Hâcim-kulu hattiyle Evâhır-ı Safer 1001 (26 Kasım 1592)'de yazılmış müzehheb ve musavver nüshası TSMK, Bağdad Köşkü kitabları, nr. 200'dedir.

Lokman'ın, Şehnâme nâzımlığı yanında, şehnâmecilik hizmeti îcâbı olarak vücûda getirdiği diğer üç eseri, tarih tedkîkine malzeme

9 *Zübde,* 93a ve *Hüner-nâme,* II: Ramazan 985.
10 "Şehname-i Selim Han ve Minyatürleri", *Sanat Tarihi Yıllığı,* V (1973), 411-442.

olması îtibâriyle, zikr ettiğimiz farsca manzûm eserinden daha az ehemmiyetli değildir.

Bunlardan *Hüner-nâme, Şehnâme*'nin ilk cildi hüsn-i kabûl görünce Kânûnî'nin davranışlarını nazım ve nesirle tasvîr etmek üzere selefi Eflâtûn tarafından on fasıl halinde yazılması plânlanmışken ancak üç faslı yazılmış; bunların dahi ıslah ve ta'dîle muhtac fıkraları bulunduğu, tertîb ve tezhîbinde israfa kaçıldığı, münâsib olanın sade zerefşan kâğıda ta'lîkle yazılmak, noksanının ehl-i vukufdan öğrenilerek ikmâlen tahrîr etmek, tezhîbinde israfdan kaçınmak olduğunu "müteferrika ve şehnâmegûy" Lokman arz edince zikr ettiği şekilde *Hüner-nâme*'nin ikmâli zilka'de 985 (ocak-şubat 1578) de kendisine havâle edilmişti[11].

Hüner-nâme'nin I. cildi dîbâçesinde Lokman, sadece Kanûnî'nin değil, bütün Osmanlı hükümdarlarının hünerlerini yazmağa tâlib olup mutâbık emir sâdır olmakla, *Oğuz-nâme, Cihan-numây-ı Neşrî, Heşt Bihişt,* Rûhî'nin *Tevârîh-i Âli Osman*'ı ve *Tâcüt't-tevârîh*'den çıkardığı malzeme ile yazmağa giriştiğini; ancak bir cildde toplamak imkânı olamadığından Osman Gazî'den Yavuz Sultan Selim'e kadar olanları birinci, Kanûnî'yi ikinci, II. Selim'i üçüncü, III. Murad'ın hünerlerini ise dördüncü rükünde toplamağa karar verdiğini; I. rüknün Osmanlı hânedânın menşe'i ile her biri bir padişaha tahsîs olunmak üzere 10 fasıl, padişahların lâtîfe ve şiirlerini ihtivâ eden bir tezyîl ve bir hâtimeden ibâret olacağını ifade etmektedir.

Asıl mevzu'a girilmeden, vüzerânın medhi[12], sarayın ve merâsimlerin tasvîri[13] verilmiştir. 5 ramazan 992 (12 ağustos 1584)'de tamamlanan ilk cildin kâtib Ali tarafından tebyîz edildiği (19 şevval 993 / 7 ekim 1585 tarihli) müşârünileyhe ulûfe verilmesini rica eden arîzasından anlaşılmaktadır.

Kanûnî'nin hünerlerine tahsîs edilen ikinci cild *Hüner-nâme:* padişahın doğumu, cülûsu, âsayişin, te'mîni; ihsan ve inâyeti, ok atma ve yay germede mahâreti; iyi huyları; fukara ve zayıflara şefkati; âciz ve mazlumlara lütfu; rüya, kerâmet ve ilhamları; adâlet ve insâfı; devrinde feth olunan beldeler, hulûs-ı niyyeti; lâtîfe ve şiirlerinin tarâvet ve zarâfeti bahislerini muhtevî olup, merhûm Tahsin Öz, bazı müsveddelere istinâden eserin 996 saferi evâilinde (1-10 ocak 1588) tamamlandığını ileri sürmüştür. Rikâb-ı Padişahîye sundukda zeâmetine 20.000 akçe terakkî, uhdesine defterdarlık; hizmetinde bulunan san'atkârlara riâyetlerde bulunulmasını isteyen Lokman'ın arzına mukabil, defterdarlığın teemmül olunması ("görülsün"), diğer taleblerinin is'afı hakkında 15 ramazan 997 (28 temmuz 1589) tarihli buyuruldu sâdır olmuştur[14].

11 BOA, *Mühimme Defteri,* nr. XXXIII, s. 189/380.
12 TSMK, Hazîne, nr. 1523, I, 9b-13b.
13 *Hüner-nâme,* I, 15a-19b.

VIII. Türk Tarih Kongresinin 12 Ekim 1976 tarihli oturumunda tarafımdan okunan bir tebliğle tanıtılan Lokman'ın seleflerinden devr alıp tamamladığı ikinci eser, *Zübdetü't-tevârîh*'dir. En geniş şekliyle III. Murad'ın cülûsunu mütekâkıb boğdurulan şehzâdelerin defni sırasında kesilen ve 0,79 x 31,16 m. eb'adında, bir tomar (rulo) halinde bulunan nüsha TSMK, III. Ahmed Ktb., nr. 3599'dadır. Bu nüsha mükemmel tezhîb ve cedvellerine mukabil, sadece iki yerde, burcları ve iklimleri gösteren minyatür ihtivâ eder. Eserin dîbâçesinde, ismini vermeyen müellif, kâinâtın yaratılışı, peygamber ve hükümdarların nesebleri, hayat ve saltanatları; Osmanlı hükümdarlarının fütûhatını topladığını beyan, muhtemelen Kanûnî devrinde yazıp ona sunduğunu îmâ ediyor. O halde eser, Kanûnî devri şehnâmecilerinden biri (muhtemelen Ârifî veya Eflâtûn) tarafından te'lîf edilmiş olmalıdır. İşte Lokman, bu nesebnâme tomarını, kat'iyyetle tâyîn edemediğimiz bir yerden, belki *Hüner-nâme* gibi 985'de başlayarak devam ettirmiş ve zaman zaman kitab haline getirip tezhîb ve tasvîr ettirerek başta III. Murad[15]; Dârüssaâde Ağası Mehmed Ağa[16]; Siyâvuş Paşa[17]; Hoca Sa'deddin Efendi'ye[18] takdîm etmiştir.

Bazı karinelerden şehnâmelerin, daha önce zabt ve tahrîr edilmiş bir vekayi'nâmeden nazma çekildiği anlaşılmaktadır. Burada *Zübdetü't-tevârîh*'in böyle bir kaynaktan mı derlendiği, yoksa bizâtihî şehnâme tel'lifine kaynak mı olduğu suâli vârid olabilirse de bu mes'eleyi çözecek durumda değiliz. Ancak *Zübde* ile Lokman'ın şehnâme cüzleri arasında bir muvâzîlik bahis mevzu'u olabilir. Nitekim, *Zübde*'de Özdemir-oğlu'nun Şirvan'dan İstanbul'a gelip ikinci vezir olarak dîvâna girişi kayd edildikten sonra : "tafsîli, Şehnâme-i humâyûnda derc ü tavsîr olunur" deniliyor[19].

Eser, saray vekayi'ini veya saraya intikal eden imparatorluk vuku'âtını, husûsiyle tevcihatı dikkatle ve özlü bir dille tesbît, saray merasimlerini bir parça tafsîl etmiştir. Bu hüviyyetiyle muâsır vekayi'nâmeleri kontrol ve ikmâl için müstağnî kalamayacağımız bir kaynak

14 *Ruus, nr. 252, s. 23*
15 991 ramazanına kadar: Türk ve İslâm Eserleri Müzesi, nr. 1973.
16 İlk nüshadan iki varak fazla olan bu nüsha Dublin Chester Beatty Ktb., nr. 413'dedir.
17 26 Ramazan 994, TSMK, Hazine, nr. 1321.
18 *Mücmilü't-tomar,* British Library, Or. 1135.
19 28-29 Cemâziyelâhır 992 vekayi'i: Hazine, nr. 1321, vr. 113b.

eser vasfını taşımaktadır.

Lokman'ın, şehnâmeci olarak te'lîf ettiği kayda şâyân diğer bir eseri de 996 (1588)'da te'lîf ettiği, *Kıyâfetü'l-insâniyye fî şemâili-l-Osmâniyye*'sidir. Bilindiği gibi beden yapısı ile karakter arasındaki münâsebeti tesbît eden ma'rifet şubesine "kıyâfet" veya "firâset" ilmi (physiognomony) denmiştir[20].

Eserin dîbâçesinde Lokman, Osmanlı hükümdarlarının şemâilinin bilinmemesi, endîşe mevzu'u olup Üstad Nakkaş Osman'la beraber araştırıp vezîriâzam himmetiyle firenk üstadlarda bulunan tasvirler, II. Murad'dan îtibâren mevcud tasvirlere tatbîk edilip, her birinin libas ve hey'etinin Osmanlı tarafında nasıl olduğu tarihlerden tahkîk olunduğunu kayd; mukaddimesinde, firâset ilminin ıstılahları, beden alâmetlerinin hangi ahlâkî vasıflara delâlet ettiğini kayd eyledikten sonra "tezhîb" adını verdiği başlıklarla Osman Gazi'den III. Murad'a kadar Osmanlı hükümdarlarının ömürleri, saltanatları vekayi'i, hilyelerini tesbît etmiştir[21].

Lokman, III. Mehmed'in cülûsundan îtibâren sâkıt olup, yeri Ta'likî-zâde'ye verilmiştir (evâsıt-ı muharrem 1004 / 16-25 eylül 1595). Lokman, önce Padişah ile Eğri seferine iştirâki murad edilmişken sonra ordudan İstanbul'a gönderilip, başlamış olduğu *Şehnâme*'yi tamamlamağa memur edilmiş (evâil-i zilhicce 1004/27 temmuz - 5 ağustos 1596), sefer vekayi'inin, III. Mehmed için mensûr ve türkçe olarak yazılmasına Ta'likî-zâde Subhi Mehmed Efendi tâyîn olunmuştur. Ancak seferden avdette, vuku' bulan sual üzerine Lokman'ın sunduğu cüzler, III. Mehmed'in şehzâdeliğinde gördüğü nüshalar olmakla gazâba uğrayarak azl ve kenâr defterdarlığıyle uzaklaştırılmıştır.

Zeâmetine mülhak bir köyün geliri husûsunda, Mardin şer'iyye sicillinde, 1007 muharremi (ağustos 1598) tarihiyle tescîl edilen bir ifadede, zeâmetinin sâbık zâbiti, kendisiyle hesablaşmak için İstanbul'a vardıkda, Mısır'a gitmiş olduğunu öğrendiği kayıdlıdır. Evâhır-ı cemâzıyelâhır 1010 (27 kasım - 6 aralık 1601) tarihiyle Hükmî Hasan Efendi'nin şehnâmeci tâyînine âid beratta da[22],

20 "Bu ilmi, hûb (= iyi, güzel) bilmekle her kimsenin evza' u etvârına, belki sınâyi' ü a'mâline bile vukuf tahsîli mümkündür" *Kıyâfetü'l-insâniyye fî şemâili'l-Osmanîyye*, tıpkı basım, İstanbul 1987, 5a.

21 Osman Gazi için: "orta uzun boylu, siyah elâ gözlü, koç burunlu, seyrek sakallı" (tıpkı basım, 20a); Kanûnî için: "çatma kaşlı, koyu elâ gözlü koç burunlu, oğuz ağızlı, yed ü bâzûsı tulânî" (tıpkı basım, 50a); III. Murad için: "ince orta boylu, yağrını yassı, bâtını nûrânî (tıpkı basım, 60b.).

22 Muhtelif münşeat mecmuları ve BOA, Yıldız Esas Evrakı, nr. 36-93-553/363-18.

sâbık şehnâmegûy Lokman'ın kenar deftardarı olduğu tesbît olunur ki, bu, müellifimizin bu tarihte hayatta olduğuna işaret eder.

Zikr edilen berat, aynı zamanda, şehnâmecilerden ne beklendiğini, müessesenin nasıl çalıştığını îmâ eden kayıdları da ihtivâ eder: Şehnâmecinin, devamlı Dîvân-ı Humâyûn hizmetinde ve "tahrîr-i vekayi'-i yevmiyye ve zabt-ı kazâyây-ı dîvâniyyeye kādir", "nazm u nesr, imlâ vü inşâda nâdirü'l-akrân, hüsn-i hatt ve lutf-ı edâda müşârık bi'l-benân" olması şartı tesbît ediliyor. Şehnâmecinin, İmparatorluk hududlarında vâki' fütûhâtı olduğu kadar, dîvân vekayi'ini de, Ta'likî-zâde gibi, manzûm ve mensûr tertîb ü tedvîn, tezhîb ü tezyîn ederek sunduğunda, eskiden olduğu gibi taltîf olunması, şehnâme hizmetinde olan kâtib, musavvir ve müzehhiblerin şehnâmecinin emrinde dikkatle çalışıp muhalefetten kaçınmaları da tenbîh olunur.

San'at değeri îtibâriyle san'at tarihcilerimizin alâkasına mazhar olan Şehnâme-i humâyûn metinlerinin, tarih tedkîklerinin kaynağı olarak da ele alınmasının yalnız tarih araştırmaları için değil, aynı zamanda san'at tarihi incelemeleri için de faydalı olacağı muhakkakdır.

SÂFÎ'NİN "ZÜBDETÜ'T-TEVÂRÎH"İ

I. Ahmed'in imamlığı hizmetinde bulunan Sâfî Mustafa Efendi'nin, bu hükümdârın husûsiyyetleri ve saltanatının ilk onbir yıllık (1603-1614) vekayi'ini tasvîr eden iki cildlik *Zübdetü't-tevârîh* adlı eseri, başda Kâtib Çelebi olmak üzere bazı XVII. asır Osmanlı tarihcileri tarafından kullanılmışsa da, modern tarih araştırıcılarının alâkasına mazhar olmamıştır. Buna, belki Osmanlı tarih kaynakları hakkındaki bilgilerin henüz kifâyetsiz olmasının müessir olduğu düşünülebilir.

Hayatı

Şiirde "Sâfî" mahlâsını kullanan Mustafa Efendi'nin biyografisi hakkında, eserlerindeki kayıdlarla *Atâî'nin Şakāik Zeyli*'ndeki küçük bir bendden[1] başka mâlûmatımız yok gibidir. Kâtib Çelebi Türkçe *Fezleke*'sinin "Sâfî"ye ayırdığı vefeyât bahsinde[2] Atâî'nin, ifâdesini kısaltarak aktarmış, ona sadece tercümesine memur edildiği "İstiâb"ı tamamlayamadığı ifâdesini ilâve etmiştir.

Mustafa Efendi, *Zübdetü't-tevârîh*'in I. cildi sonunda Eğri seferini müteâkıb III. Mehmed vekayi'ini hulâsa ederken, kendisinin, ecdâdı gibi Rumeli eyâleti'nde vezâif-i cihad olan ze'amete tasarruf edip müteferrikalıkla vezîriâzam İbrahim Paşa ile birlikte Budin'den Estergon'a uzayan harekât ile Kanije'nin zabtiyle neticelenen sefere katıldığı, Kanije'nin fethini müteâkıb, ihdâs edilen câmide cuma hutbesi okuyup va'z ve duâ hizmetini edâ ettiğini belirtiyor.[3]

Atâî ise, Mustafa Efendi'nin Makedonya'nın Kesriye (Kastoria) kasabası civârındaki Hurpişte (Hrupişta)'da doğduğunu, Kâtibzâde Zeynî Efendi'den mülâzım olduktan sonra bir müddet müderrislik yaptığını, sonra tasavvufa meyl edip, Nakşibendiye meşâyihinden feyz aldığını, bir müddet Bursa'da kaldıktan sonra önce Gemlik, sonra İstanbul Cerrahpaşa Câmi'i'nde (1010) imam olduğunu, sesinin güzelliği sebebiyle büyük bir şöhrete ulaştığını kayd ediyor.

1 *Hadâiku'l-hakā'ik fi tekmîleti'ş-Şekāik,* İstanbul 1268, s. 589.
2 İstanbul 1286, I, 382.
3 I, (Veliyyüddin Efendi Ktb, nr. 2428), 255a-258a-b.

I. Ahmed, bir gün, kendisine sunulan kitablar arasında, Farsca nazm edilmiş melikü'ş-şuarâ Âsafî tarafından Timurlulardan Şahrûh'a takdîm edilmiş olup mecâzî bir aşk hikâyesi tarzında hikmet ve nasîhati muhtevî *Celâl ü Cemâl* adlı eserin, zevâidi tarh edilerek Türkçeye nesren ve nazmen tercümesini arzu etmekle, mukarriblerinden Hâfız Ahmed Paşa, âşinâsı olduğu Sâfî'nin, ilm ü fünûnda behresi, her lisanda yed-i tûlâsı olduğunu, bu işin üstesinden gelebileceğini belirtince Padişah, Hâfız Paşa vâsıtasıyle bu işi Sâfî'ye havâle eder. Mustafa Efendi de takrîben bir yıl çalışarak tercümeyi tamamlar (12 receb 1017 / 22 ekim 1608) ve eserin sonuna eklediği hâtimede *harem-i hümâyûn hizmetini* ümid ettiğini ilâve eder. Eser beğenilmiş ve mütercimi çok geçmeden, 1017 ramazanı evâilinde (1608 aralık ortaları) imâm-ı sultânîliğe getirilmiştir[4]. Ertesi yıl Sultan Ahmed Câmi'i'nin temel atma merâsimi (8 şevval 1018/4 ocak 1616) sırasında, Sâfî'nin ulemâ grubuna katılmayıp bir köşede durması Padişahın dikkatini çeker. Sebebini sordukda, havass, "III. Murad'ın imamı gibi, ilmî bir pâye olsa o da ulemâ meclisine girerdi" derler. I Ahmed de, "Vallahi ben dahi ana bir mansıb-ı 'âlî pâyesi vereyin" der ve çok geçmeden Sâfî'ye Edirne kadılığı pâyesi tekaüdlüğü tevcîh olunur. 1024 recebinde (ağustos 1615) Anadolu kadıaskerliği pâyesi verilip, imamlık tahsîsâtına, Şeyhülislâm Es'ad Efendi'nin inhilâl eden tekaüdlük vazifesi ilâve olunur. 1025 zilhiccesinde (ocak 1617) ise vefat eder.

Atâî, -iyi huylu ve her fenne âşinâ olduğunu teslîm ettiği- Sâfî'nin inşâsını "vasat", şiirini "sâde" bulur. Başka bir *Şakâik Zeyli* vücûde getiren Mehmed bin Ahmed ise Sâfî'yi "bî-nazîr münşî" olarak tavsîf eder[5].

E s e r l e r i

Sâfî, *Celâl ü Cemâl* ve *Zübdetü't-tevârîh*'den başka *Vesîletü'l-vusûl ilâ muhabbeti'r-Resûl*[6] adlı bir siyeri, Câmi risâlelerinden birine Şerh'i[7] ve 3500 sahabînin biyografisini toplayan Ebu Na'îm Isfahânî'nin *Kitâbü'l-isti'âb fî ma'rifeti'l-ashâb* adlı hacimli eserinin kısmî tercümesini vücûde getirmiştir. Bu son eseri de I. Ahmed'in emri ile tercümeye başlamış ve "ha" harfine kadar getirmişken ömrü vefâ etmediğinden tamamlayamamış; Taşköprîzâde Kemâleddin Mehmed Efendi tercümeye devâm etmişse de, Padişahın vefatı tercümenin yarıda kalmasına âmil olmuştur[8]. Sâfî'nin tercüme ettiği kısmın

4 *Zübdetü't-tevârîh,* I, 39a, 102b; II (Veliyyüddin Efendi Ktb, nr. 2429), 140a.
5 Lala İsmail Efendi Ktb, nr. 300, vr. 100b.
6 Topkapı Sarayı Müzesi Ktb, Revan kısmı, nr. 1994/2.
7 Nuruosmâniye Ktb, nr. 49948.
8 Bursalı Mehmed Tahir, *Osmanlı Müellifleri,* İstanbul 1333, I, 347-48.

nüshaları: Nuruosmâniye Ktb, nr. 723; Üniversite Ktb, nr. 1549, 3217'dedir.

Zübdetü't-tevârîh'inin dibâçesinde, Sâfî, gördüğü iltifat ve riâyetten dolayı Padişahın menâkıbını ve devrinin vekayi'ini yazarak şükrânını edâ etmek istediğini kayd ediyor. Eserin muhtelif yerlerinde, tesvîd tarihlerine işâret olunmaktadır. Bunlara göre I. cilde I, 7b'de 1018 recebi evâilinde; I, 95a ve 109b'de 18 şa'ban 1019'da; I, 130' da şevval 1020'de; I, 139' da zilhicce 1020'de; II. cilde II, 178b'de evâil-i 1024'de başlanmış; II, 203b kenarında "Müsvedde etmeden hâlî olmazım; lâkin perîşânî-i hâl hasebi ile şey'en fe-şey'en beyaz olunur; ömr bâkî olursa hizmet-i aliyyelerine sarf olunur inşâallah" 1023 vekayi'i ile sona eren II. cildin sonunda (390a) ise, ömr bâkî olursa 1024 senesi başından îtibâren vekayi' tahrîrine devâm edeceği ümidini ifade ediyor. Ancak mutasavver III. cildin tesvîd ve tebyîz edildiğine dâir her hangi bir belirti yoktur.

Zübdetü't-tevârîh'in İstanbul'da iki tam ve I. cilde âid bir eksik nüshası mevcuddur. Kahire nüshasının, Dağıstânî kataloğundaki tavsîfine göre, pek mu'tenâ olmadığı tahmîn olunabilir. Paris Millî Kütübhanesi nüshası (Suppl. turc nr. 497) 1030 saferinde Abdülbâkî Yahya Efendi eliyle müstensah 153 varakdan ibârettir[9]. Revan Köşkü 1304 nr. daki mecmua, hem "Celâl ü Cemâl" tercümesini (159b-225b), hem de *Zübdetü't-tevârîh*'in iki cildini (I, 1a-84b; II, 85b-158a) ihtivâ etmektedir. Yer yer tashîhler, kenar ilâveleri ve ibtâllerle bir müsvedde mâhiyetini arz etmektedir.

Veliyyüddin Efendi Ktb., nr. 2428 (I) ve 2429 (II)'daki nüsha ise daha mütekâmil bir redaksiyonu temsîl etmekle berâber, yine yer yer ilâveler ve tertîbde değişiklik ifâdelerini ihtivâ etmektedir.

TSMK, Revan nr. 1151'deki parça ise, I. cildin yarısından biraz fazlasına tekabül etmektedir.

Muhtevâ îtibâriyle *Zübdetü't-tevârîh*'in I. cildi, Sultan I. Ahmed'in cülûsu, kılıç kuşanması ve ilk cum'a namazına çıkış merâsimlerinin zikrinden sonra Padişahın mânevi ve fizikî hususlarının tasvîrine hasr olunmuştur: Şerîate ve adâlete riâyeti, dindarlığı, mâbed inşâsı ve Kâbe'nin tamîrine rağbeti, akıllılığı, hazır cevablılığı, şiir okuması, hikemî ve tasavvufî manzûmeler yazmağa istîdâdı; ferâseti, tevâzu'u, lütufkârlığı, kuvvet-i kalbi; ata binme, ok atma ve silâhşorluktaki mahâreti, bâzû kuvveti umûmiyyetle Padişahın yakın

9 E. Blochet, *Catalogue des Manuscrits Turc,* Paris 1932, I, 373/497.

hizmetlilerinden işitilen menkıbeler halinde tasnîf ve tertîb edilmiştir.

Padişahın mâbed inşâsına rağbeti faslında Sâfî, mescidleri çoğaltmanın sevâbı hakkında hadîs ve haberleri toplayıp bir risâle halinde takdîm ederek iltifat gördüğü; risâlenin, hükümdarı, Sultan Ahmed Câmi'inin inşâsına meyl ettirdiğini îmâ ediyor. Padişahın, tevâzû îcâbı, mescide, pahalı kumaştan yapılmış elbiseler yerine, sof veya kutnîden yapılmış esvablar giyerek geldiğini belirten Sâfî kuvvet-i kalb ve şecâat bahsinde ise, I. Ahmed'in, sipâhî veya Rumeli dilâverleri kıyâfetinde tebdîl gezerek nice umûra vâkıf olduğunu, 1014 Bursa seyahatinde zorbaların çadırlarına kadar girerek vaz'iyyetlerini müşâhede etiğini, 1019'da ise Üsküdar'da Kuyucu Murad Paşa'nın ordugâhına kadar sokulup vezîriâzamın ahvâlini tecessüs ettiğini kayd ediyor.

Tarihci, I. Ahmed'in evsâfı ve meziyyetleri fasıllarından sonra, bu hükümdarla himmet ve şecâatleriyle nice fütûhâta yol açan ecdâdının gazavâtını hulâsa ederek I. cildi bitiriyor[10]. Bu hulâsanın, müellifin hazır bulunduğu Eğri seferi sonrası harekâtı, hayli tafsîlâtlı ve renkli tasvîr olunmuş; devlet adamlarının za'f ve kusurları daha açık belirtilmiştir.

II. cild, kronolojik sıraya göre tertîb olunmuş standard bir vekayi'nâme vasfındadır. Avusturya ve İran harbi, celâlî ve eşkıya te'dîbi, İstanbul ve saray vekayi'i, Padişahın Bursa ve Edirne seyahatleri, av partileri; Kâbe'nin tâmîri, İran ile sulh akdi ve Nasuh Paşa'nın serencâmı başlıca bahisleri teşkîl etmektedir. Bu arada, daha sonra sadarete gelecek olan Damad Mehmed Paşa'nın Mısır valiliğinden İstanbul'a dönüşü sırasında güzergâhında ziyaret ettiği mübârek yerler ve mezarlar hakkında, Paşa'nın maiyyetinde bulunan Hamza Efendi'den naklen tafsîlat verilmiştir[11].

Zübdetü't-tevârîh'in husûsiyle I. cildi, daha ziyade şifâhî rivâyetlere istinâd etmektedir. Müverrih, eserine derc ettiği kıssalar (anekdotlar)ı sözüne îtimad eylediği kimselerden dinlendiğini "mu'temedün aleyh mukarrebândan mesmu'dur ki", "kelâmına i'timâd ve sıhhat-ı kavline i'tikad olunur bir kimse hîkâyet etmişdir ki", "râvî-i sahîhü'l-kavl şöyle rivâyet eyledi ki" gibi ibârelerle tasrîh ediyor.

İsimlerini tasrîh ettiği râvîler arasında : sadâret kaimmakamlığında bulunmuş olan vezîr Mustafa Paşa[12], vezîr Dâvûd Paşa[13], eserin te'lîfi sırasında Kapudân-ı Deryâ ve Kubbe vezîri bulunan Zeytunlu Halil Paşa[14], Anadolu Kadıaskeri Karaçelebizâde Mehmed Efendi[15], meşhûr kadılardan Vildânzâde Ahmed[16] ve Cerrahzâde Mehmed[17]; harem halkından bir haylisi zikr edilebilir; ezcümle, Dârüssaâde ağası Mustafa Ağa[18], Silâhdar Ağa[19], Kilercibaşı Mehmed Ağa[20], "hizmet-i aliyyeden bir nefes dûr olmayan, ilm ü ma'ârifden behrever ve ehl-i tarîkdan hissedâr" has nedîm Cüce Yusuf Ağa[21]; ilm ü ma'rifet ve şi'r ü inşâda behrever Hüseyin Halîfe, "rikâb-ı Pâdişâhîde peyk-i sabâveş", Sâfî'den bazı kitabları okumağa me'zûn ve "her vechile 'inâyet-i bi-gayet-i Pâdişâhîye makrûn" Cüce Ebubekir sayılabilir. Bir misâl olmak üzere, I. Ahmed'in yaşını tesbît için mürâcaat ettiği Habîb Hoca'ya âid ifâdesi şöyledir:

"Pâdişâh-ı cemcâh hazretinin sinn-i şerîfleri tetebbu' olunurken vâlid-i büzürgvârları emekdârlarından olup salâh-ı nefs ile ma'rûf ve bu makule tarih zabtında mehâret ile mevsûf olan Habîb Hoca ki Pâdişâh-ı âlem-penâh hazretlerinin hâne-i hassı teşrîf ve sayd u şikâr ve geşt ü güzâr kasdı ile süvâr [oldukca] hizmet-karîn ve rikâb-ı devlet-rehberlerinde hâzır olup ba'zı letâif söyler ve şah-ı 'âlemi gül-i gülzâr gibi hândân eyler idi. Bu fakîr ile bir mahalde mülâkî olup.. [sinni] su'al olundukda.. yirmi iki sene içinde idüğini 'ayân edicek.."[22].

Sâfî bazı hâdiselerin şâhid ve muhâtabı olduğu gibi, husûsiyle II. cildde verdiği mâlûmâtı yazılı vesîkalardan almıştır. Meselâ, Kurd kayası'nda vurulan avların mıkdârını haseki defterinden naklen vermiş; Hasan Paşa'nın Mekke'den gönderdiği mektubun mazmûnunu nakl etmiş ve Ma'noğlu Fahreddin'in Floransa'dan adamlarına gönderdiği mektubu görmüştür [23].

Zübdetü't-tevârîh oldukça süslü ve külfetli bir nesirle kaleme alınmış olup ifâdeyi tezyîn için yer yer sâde manzûmeler derc olunmuştur. Umûmiyetle Padişahın medhini ihtivâ eden kasîdelerin dercinin Padişahın arzusuna binâen olduğu işâret edilmiştir [24]. : Hatta, Kâbe tasvîrine dâir Hocazâde Es'ad Efendi'nin kasîdesinin dercinin

10 Veliyyüddin Ef., nr. 2428, vr. 174b-263a.
11 II, vr. 126a-138a.
12 I, 23a, 24a vd., 30b, 161a vd.
13 I, 32a.
14 I, 37a, 153a.
15 II, 155a.
16 I, 167.
17 I, 169a-b.
18 I, 32a, 80a.
19 I, 220.
20 I, 69b vd.
21 I, türlü yerler. "Cüce Yusuf Ağa'dan be-tarîkü'l-mükâtebe mazbûtdur" 143a.
22 II, 20b.
23 "Müte'allikatına irsâl eylediği bir mektûbu bu fakîrin nazarına gelmek vâki' oldu; hulâsa-yı mazmûnu..." II, 376.
24 II, 197b, 202a, 296a, 345a.

sâdır olan ferman îcâbı olduğu tasrîh olunmuştur.

Eser tasnîf ve tertîb bakımından oldukça karışık olup sık sık vuku' bulan tekerrürler, Revan Köşkü ve Veliyyüddin Efendi nüshalarının kenarına pek çok tashîh ve havâle kayıdları eklenmesini zarûrî kılmıştır.

Mesleği ve yetişme tarzı îtibâriyle pek müteşerri' olan Sâfî, hâdiselerin illetini dâimâ ilâhî hikmete bağlamış; sık sık âyet ve hadîslerle ihticâc etmiştir. Medhinde ifrâta vardığı I. Ahmed'i, muhtelif kıssalarını nakl ettiği Hulefâ-yı Râşidînle kıyaslamıştır. Bâzı def'a tasavvufa olan alâkasını da izhâr etmiştir[25].

Verdiğimiz îzâhattan ehemmiyyetini ortaya koyduğumuzu ümid ettiğimiz *Zübdetü't-tevârîh,* I. Ahmed devrini tedkîk edecek araştırıcının müstağnî kalamayacağı kaynak eserlerdendir. Onun bu ehemmiyyetine rağmen, kendisinden sonra gelen tarihciler, ancak Kâtib Çelebi'den îtibâren *Zübde*'yi kaynak olarak kullanmışlardır. Meselâ, *Hasanbey-zâde Tarihi* ile yapılan mukayesede, Sâfî'den bu eserde istifâde olunmadığı âşikâr olduğu halde, Hasanbey-zâde'yi büyük ölçüde kopya eden *Köprülü-zâde Âkıl Bey Tarihi* olarak bilinen kompilasyonda, *Zübdetü't-tevârîh*'in kullanıldığı tesbît edilebilmektedir.

Kâtib Çelebi Türkçe *Fezleke*'sinde, diğer kaynakları için kullandığı tarzın aksine *Zübdetü't-tevârîh*'den bahs etmezse de, *Keşfü'z-zünûn*'undan[26] eseri tanıdığı anlaşılmaktadır[27]. Ancak *Keşfü'z-zünûn*'daki *Zübde*'nin *Tâcü't-tevârîh*'e zeyl olmak üzere yazıldığı yanlışı, daha sonraki tedkîk eserlerde tekrarlana gelmiştir.

Kâtib Çelebi'nin Sâfî'den büyük ölçüde faydalandığı, *Fezleke* ile *Zübde* arasında yapılan mukayeseden anlaşılmaktadır. Kudretli tarihci, kaynağının ifâdesini çok def'a kısmî ihmâller ve kısaltmalarla aktarmış bâzı bendlerde münhasıran *Zübde*'ye dayandığı halde, bâzılarında ise -Peçuylu gibi- diğer kaynaklardaki bilgilerle telfîk ederek eserine almıştır.

Daha sonra Naîmâ -yer yer isim tasrîh ederek- Sâfî'den istifâde etmiştir[28].

Netîce îtibâriyle, tasnîf ve üslûb san'atına, dilinin külfetli olma-

25 "Kibâr-ı Nakşibendiden pîr-i münevver-zâmir-i destgîrim Hoca Ahmedü's-sâdık lisânından mesmu'um olduğu gibi..." I, 160a.
26 Eserin 1024'e kadar I. Ahmed vekayi'ini ihtivâ ettiğini kayd etmektedir. *Keşfü'z-zünûn,* Şerefettin Yaltkaya-Rıfat Bilge nşr., İstanbul 1971, II, 951.
27 Bekir Kütükoğlu, *Kâtib Çelebi "Fezlekesi"nin Kaynakları,* İstanbul 1974, s. 35-36.
28 I, 287, 292-93.

sına rağmen *Zübdetü't-tevârîh,* I. Ahmed devrini tedkîk edecek araştırıcıların müstağnî kalamayacağı kaynak eserlerdendir. Onun ilmî neşrinin ortaya konması yalnız araştırıcının işini kolaylaştırmakla kalmayacak, *Fezleke* gibi muahhar te'liflerin kaynaklarından birinin gün ışığına çıkmasını te'min ederek bu kabil eserlerin tahlîl ve kontrolunu kolaylaştıracaktır.

KÂTİB ÇELEBİ "FEZLEKE"SİNİN KAYNAKLARI

ÖNSÖZ

Osmanlı tarihine dâir araştırma ve incelemeler, gerek hacim gerekse muhteva bakımından takdîre şâyan bir seviyeye ulaşmış olmasına rağmen bu çalışmaların dayandığı kaynak malzemesinin, geniş ölçüde ilmî tahlil ve tenkidi yapılarak neşirleri yoluna henüz gidilmemiş olması tarihçiliğimiz için büyük bir eksiklik olarak gözükmektedir. Gerçekten, araştırıcı, dikkatle envanterleri yapılmamış olan arşiv malzemesini sıhhat ve emniyetle bulmak ve kullanmak imkânından mahrum olduğu gibi, mâhiyet ve kıymeti lâyıkıyle ortaya konmamış tarih te'liflerini de, ya vaktiyle yapılmış çoğu kusurlu baskılarından veya aslîliği şübheli yazmalarından tâkib etmek mecburiyeti ile karşı karşıya bulunmaktadır. Arşivlerimizde yığın hâlinde bulunan vesikaların ilmî tasnif ve neşirleri, bugünkü şartlarla gerçekleştirilme imkânlarından mahrum bulunmaktadır. Buna karşılık, mevcud alâkasızlık ve rağbetsizliğe rağmen, te'lif eserlerin incelenmesi ve orijinal olanların öncelikle neşri, tarih incelemelerinin sıhhat ve emniyeti için bir zarûret haline geldiği gibi, bu yolda hummalı bir çalışmaya girilmesi de imkânsız gibi gözükmemektedir. Esâsen, Türk tarihçi ve filologlarının ihmal ettikleri bu sâhaya, Batılı meslekdaşlarının sâhib çıkacaklarına dâir belirtiler vardır.

Eksiklerimiz önce envanter kayıdlarının ilmî kataloglar hâline getirilmemiş olmasından başlamaktadır. Gerçekten, Osmanlı sâhasında vücûda getirilen edebiyatın bir envanteri mevcud değildir. Tarih eserleri, husûsî bir îtinâ görmüş olmasına rağmen, yine de ciddî bir tahlil ve tavsîfe tâbi tutulmamıştır. Hâlâ ellerimizde yarım asır önce hazırlanmış manueller bulunmaktadır. Bir tarih te'lifinin, ne zaman ve ne için yazıldığı, yazmalarının nerelerde ve hangi vasıfta bulunduğu da henüz tecessüs mevzularımız arasındadır. Bunun yanında, te'lif tarihlerin hangi kaynak malzemesine dayandığı, müelliflerinin hangi metodla bu malzemeyi işlediği ve netice îtibâriyle eserlerin orijinallik derecesinin tâyini keyfiyeti ise, daha az alâkaya mazhar olmaktadır. Halbuki envanter ve katalog faaliyetinin sür'atle tamamlanıp asıl bu sonuncu sâhaya, yâni kaynak tenkîdine girişilmesi gerekmektedir. Ancak bu çalışmalardan sonra, tarih te'liflerimi-

Boğaziçi Üniversitesi Kütüphanesi

zin orijinal mi, yoksa iltikatî (compilation) eserler mi olduğu ortaya çıkacak; compilation eserlerin mâhiyet ve kıymeti ise sıhhatle tâyin edilebilecektir.

XVII. asrın şöhretli tarihçisi Kâtib Çelebi'nin, çeşitli te'lifleri büyük alâkaya mazhar olmuş, ilmî şahsiyet ve eserleri incelenmişse de, Türkiye tarihinin 1591-1655 arası vak'alarını içine alan Türkçe *Fezleke*'si, husûsiyle kaynaklarıyla kontrol edilmek sûretiyle ciddî bir tahlil ve tenkîde tâbi tutulmuş değildir. Bu konuda yapılacak bir incelemenin, sâdece kudretli tarihçinin çalışma tarzını ortaya koymakla kalmayıp, daha sonra *Naîmâ Tarihi*'ne kaynak olarak büyük ölçüde yayılmak imkânı bulunan bu eserin kıymeti hakkında da hüküm vermeyi kolaylaştıracağı düşüncesi, bizi bu tedkik denemesini hazırlamaya sevk etmiştir. *Fezleke*'nin mevcud basmasının mukayese için kullanılmayacak kadar eksik ve kusurlu olması, tedkiklerimiz sırasında dâimâ müellif nüshasına (*"A"*) mürâcaatı gerektirmiş; mukayeselerde bu nüsha ile basma (*"B"*) daki yerler berâberce gösterilmiştir. Müellif nüshasının mevcudiyeti, ayrıca *Fezleke*'nin yazmalarıyla uğraşmaktan bizi müstağni kılmıştır. Kâtib Çelebi'nin kaynaklarının neler olduğu, bunları hangi bahiste nasıl kullandığını tesbit oldukça çetin bir mes'ele idiyse de müellifin, nâdir de olsa, bâzı kaynaklarını işâret etmesi, bunları teşhîse medâr olmuşdur. Müverrihin kaynaklarını hangi nüsha ve versiyonundan tâkib ettiğini tâyin güçlüğü karşısında da, eldeki imkânlarla iktifâ etmek zarûretinde kalınmış ve meselâ, Hasan Bey-zâde yazmalarından, *Fezleke*'deki kısaltılmış ifâdeye en çok benzeyeni; Topçular Kâtibi ve Sâfî'nin mûtenâ ve tam nüshaları seçilmiş, bunlara karşılık Atâ'î, Peçuylu ve Mehmed b. Mehmed'in eserlerinin -kusurlu da olsa- basmaları kullanılmıştır.

Kâtib Çelebi'nin bütün kaynaklarının tesbiti ve *Fezleke* ile münâsebetlerinin tâyini şübhesiz bu incelemenin gayesini aşar. Burada tarihçimizin kaynaklarını seçme, kullanma ve ayıklama husûsundaki benimsediği kriter ortaya konmağa çalışılmış, bunun için de, eserin muayyen bir kısmı, muhtemel kaynaklarıyla satır satır, kelime kelime mukabele ve mukayese edilmiş, onun dışında zarurî sondajlar yapılmış ve husûsiyle müverrihin kaynaklarını zikr ettiği yerler üzerinde titizlikle durulmuştur.

Eserle müellif arasındaki bağı tesis için, "Giriş"de, Kâtib Çelebi'nin ilmî hayatı, ilim ve tarih görüşü –husûsiyle tarih'e âid eserleri çerçevesinde ve teferruâta inilmeden– derli toplu verilmiş; tarihçinin hayata bakış ve tavrı belirtilmeğe çalışılmıştır.

Birinci bölüm, *Fezleke*'nin tahlîline, ikinci ve üçüncü bölümler, kitâbî kaynaklarıyla olan mukayesesine hasr edilmiş; "Netice"de ise, son iki bölümde verilen mukayeselerin terkibi yapılmıştır.

Boğaziçi Üniversitesi Kütüphanesi

GİRİŞ

İslâmî ilimler çerçevesinde "tarih"in, "hadis" ilminin metod ve malzemesine dayanarak teşekkül ettiği, beşerî hâdiselere âid îtimad edilir râvî ve eserlerin haberlerini -hemen hiçbir tahrif ve tefsirde bulunmadan- sağlam ve külfetsiz bir dille nakl eden bir ilim olarak tedvîn edildiği bilinmektedir. Ulemâ elinde bulunan bu klâsik İslâm tarihciliği yanında, X. asırdan îtibâren, hükümdar saraylarının dar hayatını dile getiren, kaynağının güvenilir olup olmadığı üzerinde durmadan sâdece ismini işâretle yetinen, hakîkatı arama yerine ahlâkî telkinleri hedef alan yeni bir tarz tarih yazıcılığı, bir çeşit vak'anüvislik doğdu. Münhasıran saray kâtibleri ve devlet adamları tarafından vücûda getirilen bu ekolün, dar görüşlülük, tarafgirlik, mübâlaga etme ve hakîkatı örtme sıfatları yanında, eski an'anenin sâde üslûbu yerine, -belki de Farscanın ve eski İran tarih an'anesinin yeniden doğuşunun tesiriyle- belâgatı ve saray kâtiblerinin külfetli ve karışık üslûbunu tercih ettiği görülmektedir. Bu yeni tarz, ulemâ tarihciliği karşısında, husûsiyle Türk ve Mogol hükümdarları sarayında büyük rağbet görmüştür. Farsca yazan tarihcilerden meselâ Cuveynî (ö. 1283)'nin ve Vassâf (ö. 1312)'ın münşiyâne üslûbu ve ıstılâhlı dili, Reşîdüddîn (ö. 1318) ile Timur ve halefleri devrinin bâzı tarihcilerinin sâde üslûbuna tercih olunmuş; Mirhând (ö. 1498) ve Hândmîr (ö. 1536)'in eserleriyle san'atlı ve tumturaklı tarih yazıcılığı büyük bir îtibar kazanmıştır.

Osmanlı tarih yazıcılığının, başlangıçta, sâde dille yazılmış, destânî ve menkıbevî bir vasıf taşıdığı, zamanla İran tarihcilik ekolünün kuvvetle tesirinde kaldığı, husûsiyle, daha sonraki tarihciler üzerinde müessir olan İdris-i Bitlîsî (ö. 1521)'nin eseriyle münşiyâne tarih yazma tarzına yöneldiği görülmektedir. Gerçekten, musanna' İran tarihleri ya tercüme edilmiş[1] veya tarih telifleri için model olarak kullanılmıştır. Bu kuvvetli İran tesiri yanında, az da olsa ulemâdan bâzı tarihcilerin klâsik Arab tarihciliği yolunu seçtikleri de görülmektedir ki bunlar arasında Taşköprülü-zâde, Cenâbî, Kâtib

1 Yalnız Mîrhând'ın *Ravzatu's-safâ*'sının XVI. asırda iki defa tercüme edilmiş olduğuna işâret edelim (bk. *İstanbul Kütübhaneleri Tarih-Coğrafya Yazmaları Katalogları, I. Türkçe Tarih Yazmaları*, s. 46-53, 77-79).

Çelebi ve Müneccimbaşı dikkati çekerler.

Nizâmî medrese tahsili yapmamış ve bu sebeble de müderrislik ve kadılık mesleğine girmemiş olmasına rağmen Kâtib Çelebi'yi ulemâ arasında zikr edişimiz, onun, kısa ömrünü (şubat 1609 - ekim 1657) pek kesif bir ilmî faaliyete hasr etmiş olmasından, belki de "*ulemâ-i rüsûm*" un erişemediği yüksek bir seviyede pek çok eser telif etmesindendir. O, Suyûtî, Şa'rânî, Yâkut-ı Hamavî ve Taşköprülüzâde gibi bâzı ulemâyı taklîd ederek, iki eserinde, otobiyografisini vermiştir: Bunlardan, *Sullemü'l-vusûl*'de, hayatının ilk yirmi yıla yakın devresini[2]; son eseri olan *Mîzânü'l-hakk*'da ise, resmî hayâtı, zamânının ulemâsından ilim tahsîli, husûsî tedris faaliyeti, ve en mühimmi eserlerinden kısaca bahs etmiştir[3].

Otobiyografisinden anlaşıldığına göre, küçük yaşta Mâliye kalemine giren Kâtib Çelebi, kâtiblik mesleği için gerekli bilgileri kolayca öğrenmiş, bu arada ordu ile sefere katılmışsa da, Fâtih Câmiinde dinlediği, Kadı-zâde Mehmed Efendi'nin ilim tahsîli husûsundaki va'zı onun hayatının umûmî seyrine tesir etmiştir. Seferlerden döndükce Kadı-zâde'nin derslerine devam ettiği gibi, ordu ile uğradığı Haleb ve Diyarbekir gibi kültür merkezlerinin ulemâsıyla sohbetlerde bulunmuş ve hırsla kitab toplayıp[4] bunları sür'atle okumuştur. Revan seferinden sonra kendisini tamâmiyle ilme vererek devrinin gerçekten derin âlimlerinin derslerine devam ve sohbet meclislerine de dâhil olarak şer'î ilimlerin başlıca kitablarını okumuş; on yıl geceli gündüzlü devam eden bir çalışma devresinden sonra husûsî dersler de vermeğe başlamıştır. 1648'de dostu ve sırdaşı Şeyhülislâm Abdürrahim Efendi'nin delâletiyle kendisine ikinci halîfelik verilmekle bu vazîfenin âidatıyla iktifâ edip, maişet için haftada bir-iki gün kaleme uğrayıp, diğer vaktini pek çok kitabın telifine ayırmıştır.

2 *Sullemü'l-vusûl ilâ tabakāti'l-fuhûl*, Şehid Ali Paşa Ktb. nr. 1877, 271/a. Bu bendin Türkçe tercümesi için bk. M. Ş. Yaltkaya, *Keşf-el-zunun*, İstanbul 1971, önsöz, s. 17-18; O. Ş. Gökyay, *Kâtib Çelebi'den Seçmeler*, İstanbul 1968, s. 202-203.

3 *Mîzânü'l-hakk fi'htiyâri'l-ehakk*, İstanbul 1286, s. 123-140. Kâtib Çelebi'nin biyografisini yazanların hemen hepsi bu eseri kullanmıştır: Uşâkî-zâde İbrahim Hasîb, *Zeyl-i Şakayık*, faksimile nşr., Wiesbaden 1965, s. 235-238, nr. 158; Şeyhî Mehmed, *Vekayı'u'l-fudelâ*, Hamidiye Ktb. nr. 939, 125a-126a; Şehrî-zâde Mehmed Saîd, *Nev-peydâ*, Üniversite Ktb. TY 3291, 16b-19b; Bursalı Mehmed Tâhir, *Kâtib Çelebi*, İstanbul 1331, s. 6-16; *Keşf-el-zunun*, önsöz, s. 18-24, v.s.

4 Bir sohbet sırasında Şeyhülislâm Yahya Efendi, ona, bin cildden fazla tarih kitabı bulunduğunun doğru olup olmadığını sorar; Kâtib Çelebi, "olmak gerek" karşılığını verirse de, cevâbının yalana yorulduğunu hissedince, ertesi gün on katıra yüklediği birbirine benzemeyen cildli 1300 tarih kitabını getirip: "Fakirhânede gayr-ı mücelled bundan ziyâde mevcûddur" diyerek, hazır bulunanları hayrete düşürür (*Nev-peydâ*, 20b).

II

Büyük İslâm mütefekkirlerini okuyarak ilim hakkında sağlam bilgi edinen Kâtib Çelebi, teferruâta inmeden bütün ilimleri kavramağa çalışmış[5]; ilmi, tasa ve kötülüğü def', gaflet ve tenbelliği yok eden, kîni ve ihtilâfı kaldıran, insanları ve milletleri yücelten bir vâsıta olarak vasıflandırmıştır. Yine onun ifâdesince, bütün iyiliklerin temelinde olan ilmin gayesi, hakîkata ulaşmak ve ahlâkı düzeltmektir[6]. İlmi, insan vücûdündeki kana, âlimleri ise, kan damarlarına benzeten Kâtib Çelebi[7] -İbn Haldûn'un uzviyetci cemiyet nazariyesine uygun olarak- insan hayâtında olduğu gibi devlet hayâtında da doğma ve genişleme, durma, gerileme ve yıkılma devrelerinin zarurî olduğunu kabul; ancak, vaktinde tedbir alınırsa bu devrelerin uzayacağını, cemiyetlerin mukadder âkıbetleri değiştirilemezse de, ömrünü uzatmak, zikr edilen merhaleleri daha iyi ve âhenkli geçirmesini temin etmenin mümkün olduğunu ileri sürerek, İbn Haldûn'un dışardan yapılacak müdâhalenin mukadder neticeyi değiştirmeyeceği hakkındaki kaderci görüşünden ayrılmış, insan bilgi ve irâdesinin tesîrini belirtmeğe çalışmıştır[8].

III

Kâtib Çelebi, başlıca tarih, coğrafya, astronomi, fıkh, v.s. konularda telif, tercüme ve derleme sûretiyle eserler vücûda getirmiştir[9]. Bunların mühim bir kısmı, ilmî çalışmaları kolaylaştıracak veya aydınlatacak rehber kitablar, düşünce ufkunu genişleten tercüme ve toplamalar ve nihâyet bir aydın olarak onun cemiyete karşı aydınlatma ve uyarma vazifesini cesâretle yaptığı denemelerdir.

Daha ilmî çalışmalarının başlangıcında, tabiî meyli hasebiyle ta-

5 "Âdab-ı fakir her kesrete cânib-i vahdetden duhûl ve ihâta-i külliyat ile zabt-ı usûl idi. Cüz'iyatla takayyüd ve cerbeze semtine iltifât tazyî'-i evkat olmak üzere karâr verilmiş idi. Yek fenle kanâata uluvv-i himmet rızâ vermedi" (*Mîzânü'l-hakk*, s. 131; krş. A.A. Adıvar, *Osmanlı Türklerinde ilim*, İstanbul 1943, s. 130).

6 *Keşf-el-zunun*, I, 21-22; bu bendin Türkçe tam tercümesi için bk. O.Ş. Gökyay, *Kâtip Çelebi'den Seçmeler*, s. 206-214.

7 *Düstûrü'l-amel li-ıslâhi'l-halel*, İstanbul 1280, s. 122-123, 125.

8 H.Z. Ülken, "Kâtip Çelebi ve fikir hayatımız", *Kâtip Çelebi hayatı ve eserleri hakkında incelemeler*, Ankara 1957, s. 181-182.

9 Kâtib Çelebi'nin ölümünün 300. yıldönümü münâsebetiyle Türk Tarih Kurumu'nun neşr ettiği armağanda (*Kâtip Çelebi, hayatı ve eserleri hakkında incelemeler*, Ankara 1957) başta O. Ş. Gökyay'ın olmak üzere pek kıymetli incelemeler bulunmaktadır. Bu kitaba ilâve edilebilecek yeni bâzı neşriyat için bk. Bibliyografya.

rih ve biyografi kitablarını incelemekten hoşlandığını ifâde eden Kâtib Çelebi[10], pek kesif ilmî faaliyeti arasında, tarih'e ve tarihin yardımcı branşlarına mûtenâ bir yer vermiştir.

İlk kaleme aldığı eser, *Fezleke akvâlü'l-ahyâr fî ilmi't-târih ve'l-ahbâr* veyâ kısaca *Fezleketü't-tevârih* adını verdiği Arabca kısa umûmî tarih'i[11] olup, kendi ifâdesine göre, bunu Cenâbî'nin *el-Aylemu'z-zâhir*'ini hulâsa ve ikmâl etmek suretiyle vücûda getirmiştir[12]. Eserin başında verilen fihriste göre, alfabetik tarih literatürü, tarihcinin bilmesi gereken kaideler ve yaratılış bölümleri nüshada yoktur.

Arabca *Fezleke*'nin önsözünün, tarihin mânâ, mevzu ve faydasına tahsis edilmiş olan ikinci faslında, "tarih"in lûgat ve ıstılah mânâsı üzerinde durulduktan sonra, müstakil bir ilim olup olmadığı yolundaki düşünceler ile Taşköprülü-zâde'nin *Miftâhü's-Sa'âde*'sindeki tarihin târifi, ikinci derece bölümleri ve fâidesi naklen zikr edilmektedir[13].

Asıl metin iki "asl"a bölünmüş olup ilkinde Peygamberler ve Hulefây-ı Râşidîn, İslâmdan önceki hükümdarlarla hicretin X. asrına kadar İslâm hânedanları verilmiştir. Osmanlı tarihi (197a-250b) H. VII. asrın sonuna konmuş olup 1051'de vuku' bulan Azak muhasarasına kadar vekayi'i, IV. Mehmed'e kadar padişahları ve devirleri ricâlini (vezirler, şeyhülislâmlar, kazaskerler, İstanbul kadıları, sâir vezir ve beylerbeyiler) ihtivâ etmektedir. Bu kısma, vak'alar için düşürülmüş manzum tarihler ile bâzı vesîka sûretlerinin, kenar notu olarak da, nâdir rastlanan bâzı mâlûmatın ilâve edildiği dikkati çekmektedir.

Eserin ikinci "asl"ı, arz, iklimler, fersah ve mil ölçüleri; kavimler

10 "Meyl-i tabî'î hasebiyle tevârih ve tabakāt ve vefeyât kitabları tetebbu' hoş gelür idi" (*Mîzânü'l-hakk*, s. 128).

11 Otobiyografisinde 1051'de bitirdiğini ifâde ettiği *Fezleke*'nin kendi yazısıyla 1052 rebi'ülâhırı evâhırı (temmuz 1642)nda kopya edilmiş tek nüshası Bayezid Umûmî Ktb. nr. 10318'dedir. Yazmanın tavsif ve tahlîli için bk. A. Türek, "Kâtib Çelebi'nin Feleketü'l-akvâli hakkında", *Bilgi*, XI/128, kasım 1957; Gökyay, "Kâtib Çelebi, hayatı-şahsiyeti ve eserleri", s. 40-43.

12 *Keşf-el-zunun*, I, 291.

13 "Tarih, toplulukların ahvâli, belde, âdet ve an'anelerini, halkın san'at, ensab ve vefeyatlarını bildiren müstakil bir ilimdir. Peygamberler, halîfeler, imamlar ve ulemânın menkıbe ve biyografileri tarihinin ikinci plânda bölümleridir. Tarihin faydası ise, nakl edilen hâdiselerin zararlı olanlarının benzerlerinden korunmak, değişmelerden tecrübe kazanmaktır" (3a-b; krş. Gökyay, *K.Ç.'den seçmeler*, s. 187-88). Bu bendin muhtevâsı kısaltılarak *Keşfü'z-zunûn*'a alınmıştır (I, 271); *Keşfü'z-zunûn*'un *Miftâhü's-sa'âde*'den iktibâsı keyfiyeti için bk. Fr. Rosenthal, *A History of Muslim Historiography*, Leiden 1952, s. 451.

ve Arab kabîleleri; isim, lâkab, künye, nisbet ve vefeyat (nekroloji) kaideleri; alfabetik memleket ve şahıslar lûgatına tahsis edilmiş; üçüncü "asl"da, takvimler, yaratılıştan te'lif tarihine kadar kronoloji; "hâtime"de, kıyâmet alâmetleri ve âhıret; "tetimme" (306a-313a)de, alfabetik olarak sülâle ve devletler verilmiştir.

Kâtib Çelebi Arabca *Fezleke*'nin pâdişâha takdîm edilmek üzere temize çekilmesi hakkında Şeyhülislâm Yahya Efendi'nin tavsiyesine karşı kayıdsız davranmışsa da, bundan altı yıl sonra (1058/1648), iki ay içinde tamamladığı ve ilk eserinin kronoloji cedveli mâhiyetinde olan *Takvîmü't-tevârih*'i[14] Şeyhülislâm Abdürrahim Efendi vasıtasıyla Sadrıâzam'a takdim ederek, Mâliye kaleminde ikinci halifeliğe tâyin olunmuştur. Doğuda ve batıda büyük alâkaya mazhar olan bu eser[15], İbrahim Müteferrika tarafından, zeyilleri ile birlikte neşr olunmuştur (1146/1733). Aynı yıl (1058/1649) içinde tamamlayıp, üç dört sene sonra ilk cildini temize çektiği *Sullemü'l-vusûl ilâ tabakāti'l-fuhûl*'ü[16] ulemâya hizmet için vücûda getirmiştir.

Eserin ilk kısmında, İslâmî eserlerde zikr edilen kimselerin isimlerine göre, ikinci kısmında ise, nisbe, künye ve lâkablarına göre biyografi lûgatı verilmiştir. İkinci kısım, Sem'ânî, İbnü'l-Esîr ve Suyûtî'nin biribirini tamamlayan eserlerinin genişletilmiş şeklidir. Üçüncü kısmında umûmiyetle ulemâya dâir fıkra, nükte, ve lâtifeler toplanmıştır[17].

Kâtib Çelebi'nin kitab yazma faaliyeti, 1063'den îtibâren kesâfet kazanır[18]. Yirmi yıldan beri topladığı bibliyografya notlarıyla, *Keş-*

14 Eserin tahlîli, yazmaları, basmaları ve tercümeleri için bk. Gökyay, "Kâtip Çelebi" s. 48-54; M.T. Gökbilgin, "Kâtib Çelebi'nin kronolojik eseri: Takvimüttevârih", *Kâtip Çelebi*, s. 101-119.

15 Arabca, Farsca, İtalyanca, Fransızca ve Lâtince tercüme edilip Türkçede zeyilleri vücûda getirilen eser hakkında, J. von Hammer, "Kâtib Çelebi'nin âsâr-ı takvîmiyye ve coğrafiyyesi mevcud olmasaydı, Osmanlı Devleti tarihinin tahrîrine teşebbüs eden müverrih ekseriyâ ale'l-immiyâ zulmet içinde yürüyebilecek idi" (*Devlet-i Osmâniye Tarihi*, M. Atâ terc. I[2], İstanbul 1336, s. 16) der. Maamafih, biyografisini verirken de, "her ne kadar bâzı sehivleri varsa da tashihi, tevârîh-i vekāyi' için pek kıymetlidir" (*aynı eser*, XI, İstanbul 1947, s. 41) kaydını ilâve eder.

16 *Sullemü'l-vusûl*'ün Şehid Ali Paşa Ktb. 1887'de bulunan müellif müsveddesinin ikinci kısmı sonunda (563a), 1053 yılı kadir (8-9 aralık 1643) gecesi; nüshanın sonunda (577a) ise 1058 zilhiccesi evâhırında (ocak 1649) tamamlandığı; müsveddenin temize çekilme tarihi ise (1061-1062), *Mîzânü'l-hakk*'da (s. 135) kayd edilmiştir. Üzerinde uzun zaman uğraşıldığı anlaşılan müsveddede bâzı kaynaklara işâret olunup o kaynaktaki bilginin aktarılmadığı bendler bulunmaktadır.

17 Nüshanın tavsîfi için bk. A. Türek, "Kâtib Çelebi'nin Süllemü'l-vusûl'ü" *Bilgi*, XI/128, 20-21; Gökyay, "Kâtip Çelebi", s. 57-61.

18 Doğrudan doğruya tarih ve tarihî coğrafya ile ilgili olmayan eserleri metinde bahis konusu edilmeyip buraya kayd ile iktifâ olunmuştur: *İlhâmü'l-mukaddes fî feyzi'l-*

fü'z-zunûn an esâmi'l-kütübi ve'l-fünûn adını verdiği ilimler ve kitap isimleri lûgatını vücûda getirir. Eserin müsveddesini görüp beğenen ulemânın temize çekilmesi ricâsı üzerine, bu yıl (1063) içinde ilk cildini tamamlayarak istifâdeye arz eder. Yine bu yıl içerisinde, Türkçe *Fezleke*'yi yazmaya başladığı gibi, bütçe açığını konuşmak üzere toplanan meşveret meclisine çağırılmış olmak vesîlesiyle ictîmâî görüşlerini tesbît eden küçük, fakat kıymetli risâlesi, *Düstûrü'l-amel li-ıslâhi'l-halel*'i[19] kaleme alır: Cemiyetlerin hayatlarındaki merhaleleri îzâh eden tarihci, devlet adamlarının duraklama devresinde İmparatorluğun tedâvîsi için tedbir almaları ve sınıflar arasında âhengi temin etmeleri luzûmunu; kapıkulunun çoğalmasıyla masrafların da arttığını, askeri azaltmadan bâzı tedbirler alınabileceğini ifâde edip neticede, gelirin azlığı, asker ve masrafın çokluğu, reâyânın zayıflığını ortadan kaldırmanın çarelerini sıralamıştır. Kâtib Çelebi, okutacak kimse bulamadığı için eserini ortaya çıkarmamış, daha sonra dostu Hüsam-zâde Abdurrahman Efendi şeyhülislâm olunca (1065/1655), risâlesini Pâdişâh'a okuduğunu söylemişse de, tarihci, fikirlerine uygun hareket edilmeyeceğini bildiğinden, kayıtsız davranmış, ancak bir münevver olarak vazifesini yapıp vebâlden kurtulanların vicdân huzûrunu duymuştur.

Düstûrü'l-amel'e zeyl olmak üzere, 14 ocak 1654'den îtibâren yazmağa başladığı *İrşâdü'l-hayârâ ilâ târihi'l-Yunan ve'n-Nasârâ*[20] adlı küçük eseri, hıristiyan Avrupa'nın gittikçe kuvvet kazanmasına karşı İslâm tarihlerinin bu âlemi boş ve yanlış sözlerle tasvîr etmesine üzülerek, din kardeşlerini gafletten uyandırmak üzere, büyük kısmıyla *Atlas Minor tercümesi*nden faydalanarak kaleme almıştır. Giriş'inde hıristiyan akîde ve mezhepleri ile Avrupa hükûmet sistemleri, dînî unvanlar ve dillerinden; metninde ise Papalık ve Avrupa hükûmetlerinden bahs etmiş, hükümdar listeleri vermiştir.

Avrupa tarih ve coğrafyasıyla uğraşması, Kâtib Çelebi'yi Avrupa kaynaklarıyla ilgilenmeğe sevk etmiş; Fransız râhibi iken ihtidâ eden İhlâsî Mehmed Efendi de ona bu hususda yardımda bulunmuştur: Bir dünya coğrafyası olarak hazırlamakta olduğu *Cihân-nümâ* için baş vurduğu literatürde Atlas Okyanusu adaları, İngiltere, İrlanda ve İzlanda hakkında bilgi bulamaması onu ümidsizliğe düşürmüşken, G. Mercator ve L. Hondius'un *Atlas Minor*'unu bulup İhlâsî Efendi'nin takrîriyle tercüme (1064/1653) ve İslâm coğrafyacılarının za'fını göre-rek, *Atlas Minor*'dan ve diğer eserlerden faydalanarak *Cihân-nümâ*'yı yeni baştan yazmaya koyulmuştur (1065-1654). *Cihân-nümâ* ile Kâtib Çelebi, ilk defa, Doğu coğrafyacılarından ayrılarak beş kıt'a taksîmini ve bu kıt'alar üzerindeki siyâsî teşekküllere göre bir tasnif ortaya koyduğu gibi, kısmen de olsa Osmanlı ülkelerinin sistematik coğrafyasını vücûda getirmiştir. Eser, husûsiyle târihî coğrafya incelemeleri bakımından mühimdir[21].

Kâtib Çelebi yalnız coğrafya için değil, ayni zamanda tarih için de Batı kaynaklarından faydalanma luzûmunu hissetmiş, muhtemelen yine İhlâsî Mehmed Efendi'nin yardımıyla, yaratılıştan 1579'a kadar Doğu tarihine dâir vekayinâmeleri toplayan Lâtince bir külliyattan, "tercüme ve intihab tarîkiyle", *Ravzatu's-saltana* adını verdiği "Tarih-i Konstantiniyye ve kayâsıra"yı vücûda getirmiştir. Kaynağı, dört Bizans müverrihinin (Zonaras, Acominatos, Gregoras ve Chalcocondyles) Lâtince tercümeleriyle J. Carion, Bizari, Porsius ve Guicciardini'nin kronik ve muhtıralarını ihtivâ ediyordu[22]. Eserin, Konya'da İzzet Koyunoğlu Ktb. nr. 14032'de bir nüshası mevcuddur (371 s.). Ayni cild içinde, Kâtib Çelebi'nin otobiyografisinde Frenkçe bir "Mülûk-i küffâr tarihi" olarak zikr edilen Johann Carion (1499-1537)'un kroniği ve zeylinin[23], 1065'de "Şeyh Mehmed" Efendi ile birlikte yaptığı tercümesi mevcuddur (nr. 14031). Eserin önsözünde, tercüme, diğer te'liflere malzeme olarak hazırlandığından, ifâdenin güzelliğine ve sözün intizam kaidelerine riâyet edilmediği, vuku' bulan ifâde bozuklukları nakl edilirken düzeltileceğine işâret olunmuştur.

akdes (1064; astronomi ile ilgili üç fıkhî meselenin îzâhı; bk. B.N. Şehsuvaroğlu, "İlhâm-al-mukaddes min-al feyz-al akdes risâlesi Kâtib Çelebi'nin ilmî zihniyeti", *Kâtip Çelebi*, s. 141-148; metin: s. 151-176); *Tuhfetü'l-ahyâr fi'l-hikem ve'l-emsâl ve'l-eş'âr* (1063; ve alfabetik muhâdarât mecmuası; bk. Gökyay, "Kâtip Çelebi", s. 79); *Dürer-i müntesire ve gurer-i münteşire* (Biyografi kitaplarından derlenmiş notlar); *Câmi'ü'l-mütûn min celîli'l-fünûn* (1053-1054; her ilim için seçilmiş bir ana metnin hulâsa ve şerhi olan 27 eserin telhîsini ihtivâ eder; bk. Gökyay, "Kâtip Çelebi", s. 85-86). Kâtib Çelebi'nin otobiyografisinde zikri geçen eserlerden *Kanun-nâme* (1064-1065)'nin mâhiyeti tâyin edilemiyor (bk. Gökyay, "Kâtip Çelebi", s. 54); tamamlanmamış olan *Beyzâvî Tefsîri şerhi* (1052) ve Ali Kuşcu *Muhammediye*'si *şerhi* (1057) ile güç ve garip fetvâları toplayan *Recmü'r-racîm bi's-sîn ve'l-cîm* (1064-1065)'in nüshaları bulunamamıştır.

19 Tahlîli için bk. M.T. Gökbilgin, "XVII. asırda, Osmanlı devletinde ıslâhat ihtiyaç ve temâyülleri ve Kâtib Çelebi", *Kâtip Çelebi*, s. 215-217; Gökyay, "Kâtip Çelebi", s. 82-84.

20 Üç nüshasıyla bilinen eserin tahlîli için bk. V.L. Ménage, "Three Ottoman Treatises on Europe" *Iran and Islam, in memory of the late Vladimir Minorsky*, Edinburgh 1971, s. 421-23, 429-31.

21 Adıvar, *aynı eser*, 120-127; Gökyay, "Kâtip Çelebi", s. 61-76.

22 Bk. Ménage, "Kâtib Çelebiana", *B S O A S*, XXVI/1 (1963), 173-174.

23 1531'de tamamlanan bu eserin 1548'de tab' edildiği, yazmanın önsözünde zikr ediliyor. Muhtemelen bu baskı, Ph. Melanchton (1497-1560)'un yeniden yazıp bastırdığı nüsha ile zeyllerini içine alan Lâtince edisyonu olmalıdır. (bk. B. Lewis, "The use by Muslim Historians of non-Muslim Sources", *Historians of the Middle East*, London 1962, s. 185; krş. Adıvar, *aynı eser*, s. 129; Gökyay, "Kâtip Çelebi", s. 54-56).

1645'de başlayan Girid seferinde, devlet idâresi, mâliye ve ordudaki bozukluklar dolayısıyla düşmanın galebe etmiş olması, halk vicdânında umûmî bir inkisar yaratmıştı. Kâtib Çelebi, bir münevver olarak cemiyeti bu ye'sden kurtarmanın yollarını aramış ve mâneviyâtı yükseltmek üzere, mâzide meşhur kapudanların deniz zaferlerini dile getiren, aynı zamanda Girid seferindeki mağlûbiyetlerin sebeblerini tafsîl edip, bunları önleme çarelerini gösteren *Tuhfetü'l-kibâr fi esfâri'l-bihâr*'ı kaleme almıştır.

Eserin girişinde, Akdeniz'de kıyısı bulunan Avrupa ülkeleri ve husûsiyle Venedik üzerinde durulmuş; birinci kısmında, deniz muhârebeleri anlatılmış; ikinci kısmı, Tersâne, donanma ve bahriyeye ayrılmış; "hâtime"de, düşman tecâvüzünün sebebi olarak, mâlî, askerî ve idârî bozukluklar ve ihmâller îzah edilmiştir. Müteferrika matbaasının ikinci kitabı olarak basılan eser, Batı dillerine de çevrilmiştir[24].

Kâtib Çelebi'nin, ölümünden dokuz ay önce (safer 1067/ aralık 1656) yazdığı son eseri, *Mîzânü'l-hakk fi'htiyâri'l-ehakk*, devrinde münâkaşa edilen bâtıl düşünce ve inanışlara karşı, ilmin ve felsefenin müdâfaası, XVII. asırda Osmanlı medresesinin içine düştüğü skolâstik zihniyet ve taassubun cesûrâne tenkîdidir. Ona göre, Kanûnî devrinden îtibâren medreseden felsefenin uzaklaştırılması tedrîsâtı güçleştirdiği gibi, ilme rağbeti de azaltmıştır. İdâreciler muhtelif ictimâî sınıfların örf ve âdetlerini bilip müsâmahalı davranırlarsa hakka uygun idâre edebilirler. Sefâhata ve aşağılık zevke âlet olan mûsıki ve raksı tenkîd eden Kâtib Çelebi, insanı ulvîleştiren mûsıki ile sûfîlerin vecd vâsıtası saydıkları semâa karşı medresenin takındığı şiddetli tavrı da yerer. Onun kanâatınca, tütün kullanmak gibi ibtilâlardan kurtulmak için halka telkinlerde bulunmalı, fakat şiddetten çekinmelidir. Örf hâline gelmiş bid'atler ictimâî müesseseler gibidir, onları zorla kaldırmağa çalışmak hamâkattır. Dinle ilim ve felsefenin te'lîf yollarını arayan Kâtib Çelebi, risâlenin sonunda, samîmî bir ifâde ile yetişme şeklini, hocalarını, okuduğu dersleri, talebelerini, ulemâdan dostlarını ve nihâyet eserlerini hangi şartlar altında yazdığını anlatır. Eserini, pâdişahlara, vâızlara, halka ve talebeye ma'kul tavsiyelerle bitirir[25].

24 Gökyay, "Kâtip Çelebi", s. 45-48.

25 H.Z. Ülken, "Kâtip Çelebi ve fikir hayatımız", *aynı eser*, s. 182-192; Gökyay, "Kâtip Çelebi", s. 87-90.

BİRİNCİ BÖLÜM
FEZLEKE-İ KÂTİB ÇELEBİ

I

"Giriş"de verdiğimiz îzâhlardan da anlaşılacağı gibi, Kâtib Çelebi, tarih'e derûnî bir incizâbla bağlanmış, ilmî çalışmalarının büyük bir kısmını biyografi, kronoloji, ensab (jenealoji), tarihî coğrafya gibi, tarihçinin pek muhtâc olduğu yardımcı disiplinlerde incelemelere hasr etmişti. İlk te'lîfi olması bakımından da dikkate şâyân olan *Fezleketü't-tevârîh*[1]'de, hem tarih'in mânâ ve mâhiyetini açıklamış, hem de tarihçinin bilmesi gereken kaidelerle bir bibliyografi denemesinde bulunmak istemişti (maalesef bu sonuncu husûsa âid iki fasıl, mevcud yazmada eksiktir). Yine aynı eserde, kronoloji, etnoloji, takvîm v.s. hakkında gerekli bilgilerle bu konuda bir umumî taslak bulunur. Daha sonra tarih ve tarihî coğrafyaya dâir yazdığı eserler hep bu mihrakdan hareketle kaleme alınmıştır.

Otobiyografisinde Türkçe *Fezleke*'yi, 1063 (1653)'den îtibâren, *Fezleketü't-tevârîh*'in mufassal tercümesi olarak, sene tertibine göre yazmağa başladığını kayd eder[2]. Yine orada verdiği bilgiye göre, bu tarih, *Keşfü'z-zunûn*'un temize çekildiği, Avrupa kitaplarından tarih ve coğrafya te'lîflerine malzeme toplamak üzere İhlâsî Efendi yardımıyla tercümelere giriştiği, *Cihân-nümâ*'yı yeniden yazmak teşebbüsünde bulunduğu pek kesîf bir çalışma devresine rastlamaktadır.

Yukarıda da işâret olunduğu gibi, *Fezleke*'yi yazmağa başladığı zaman Kâtib Çelebi, bir tarihçi olarak gerekli vasıfları iktisâb etmiş bulunuyordu. Kullanacağı kaynakları iyi biliyordu. Önünde numûne olacak pek çok eser mevcuddu. Onun için bütün mesele, kaynaklardaki haberlerin güvenilir olanını seçmek, sonra da seçtiği kaynağın

1 Türkçe *Fezleke*'nin mukaddimesindeki isimlendirme şekline uyarak arabca *Fezleke*'yi *"Fezleketü't-tevârîh"*, türkçe *Fezleke*'yi ise, sâdece *"Fezleke"* veyâ *"Fezleke-i Kâtib Çelebi"* olarak zikr edeceğiz.

2 *Mîzanü'l-hakk*, s. 136.

ifâdesini haşivleri ayıklayarak münakkah bir hulâsa, bir "Fezleke" ortaya koymaktı.

II

Fezleke yazmalarından sâdece üçünde mevcud *"mukaddime"*ye[3] göre, Kâtib Çelebi eserini, *Fezleketü't-tevârîh*'den umûmun faydalanmasına imkân vermek üzere, Türkçe yazmaya teşebbüs etmiş, gördüklerini de ilâve ederek "tafsîl" ile "icmâl" arası bir şekilde tahrire başlamıştır.

Eser, sene tertibine göre tasnif, hâdiseler -1000 (1592)'den başlamak üzere- tarih sırasına göre ve fakat mümkün mertebe bütünlüğü korunmağa çalışarak tasvîr olunmuştur. Eğer bir keyfiyet, müteakıb seneye sirâyet ediyorsa, devam edileceğine işâret edilerek bahis zamanında kesilmiştir. Standard islâm tarihlerinin an'anesine uyularak, her yıl vekayi'i sonunda, o sene vefât eden vezîr, âlim, şeyh ve şâirlerin kısa biyografileri verilmiştir[4].

Elimizdeki müellif nüshası *Fezleke*, 1065 (1655) başlarında, İpşir Mustafa Paşa'nın sadârete getirilmesi bahsinde birdenbire kesilmektedir[5]. Bu vekayi'den sonra üç seneye yakın bir zaman yaşadığına ve meselâ *Tuhfetü'l-kibâr*'ı bu devirde yazdığına göre, Kâtib

3 "Bu fakîr... Mustafa İbn Abdullah eş-şehir bi-Hacı Halîfe... mukaddemâ ibtidâ-i hilkat-ı Âdem...den bin tarihine gelinceye değin ilâ yevminâ hâzâ arabî ibâretle tahrîr ü tastîr eyleyüp nâmın *"Fezleketü't-tevârih"* demekle tesmiye vü ta'bîr eyledim. Ve lâkin bilâdımız... ahâlisinin lisânı türkî olmağın nef'-i âmm olmak zu'mıyle zamânımızda muâyene vü müşâhede olunan vâkıât u ahvâl... tezyîl olunup, beyne't-tafsîl ve'l-icmâl ketb ü tahrîr ve zabt u takrîrine şürû olundu" (*Fezleke*, Viyana, Nationalbibliothek, H.O. 64, la; Nuruosmaniye Ktb. nr. 3153, la). Bu mukaddime, müellif nüshasıyla (Âtıf Efendi, nr. 1914) diğer yazmalarda ve matbu'da mevcud değildir.

4 Kâtib Çelebi, her sene vekayi'inin sonuna "vefeyât" başlığını koymaya o kadar alışkındır ki, 1047 vak'aları sonunda, bu başlığı müteakıb, "bu sâlde intikal eden ricâlden nakle sâlih kimse ma'lûm olmamağla yazılmadı" (*Fezleke*, II, 193); kezâ 1062 sonunda "bu sâlde (Bahâdır Giray) Han'dan gayrı yazılmağa münâsib olmayıp onunla iktifâ olundu" (II, 224) ve 1035'in sonunda ise, "bu sâlde ulemâ ve meşâyıhden nakl eden sâlih kimse bulunmadı" denilmiş ve sâdece Gürcü Mehmed Paşa'nın biyografisi verilmiştir (*Kezâ*, II, 94).

5 "Ahvâl-i hareket-i İbşir Paşa: Çün... mukaddemâ Hasan Ağa'ya hîle eden Helvacı Mehmed Konya'da ahz ve Ilgın'da katl olunup, te'ennî" (Âtıf Efendi Ktb. nr. 1914, 306b). Bâzı mûtena nüshalarda, "... katl olundu; ba'dehû te'ennî ile" (Es'ad Efendi, 2168, 374a kenarına bu ifâdeyi müteakıb, "tayy-ı merâhil ederek Üsküdâr'a geldi" ibâresi eklenmiştir. Viyana Nationalbibliothek, H.O. 64, 456b'de ise "... katl olunup te'ennî" ifâdesinin kenarına kırmızıyla, "asıl nüsha bu arada kalmıştır; noksan zann olunmaya" kaydı ilâve olunmuştur) kaydı bulunmakta; buna mukabil Husrev Paşa

Çelebi'nin, *Fezleke*'nin te'lîfine devam etmiş olduğuna dâir elimizde henüz bir ip-ucu yoktur.

Fezleke, çeşitli kütübhanelerde bulunan müteaddit nüshalarıyla[6] bilinmekte ise de, elimizde müellif nüshasının mevcudiyeti, bizi bu nüshalarla uğraşmaktan vâreste kılmıştır. Gerçekten, Âtıf Efendi Ktb. nr. 1914'de bulunan *Fezleke* nüshası[7], sâdece en îtimâda şâyan metin olmak yanında, yer yer müellifin tashih, ilâve ve ibtâlleri ile, metne müteallik kenar notlarını ihtivâ etmiş olması bakımından da ehemmiyet arz etmektedir. Bu düzeltme ve ilâvelerde tarihcinin çalışma tarzı, kaynakları seçişi, onları ayıklamadaki titizliğine âid ipuçları bulunmaktadır.

Kenar ilâveleri, ya "sahh" kaydiyle ve metinde gireceği yer gösterilerek, eseri tashih ve ikmâl etmek üzere ilâve edilmiş (tabîatiyle, daha sonraki nüshalarda ve matbû'da, bu ilâveler metin içerisindedir), yahud da "minhu" kaydiyle, metne ilâve için değil, fakat metinde geçen bir husûsu açıklığa kavuşturan, metindeki hükmün kaynağındaki mesnedini büyük kısmıyla aks ettiren ve nihâyet metne alınan hüküm veya haberden farklı bir rivâyeti tesbit eden ifâdelerdir. Yazmada, bu kabil ilâve ve tashihler, *205a*'dan îtibâren çok azalıyor[8]. Buradan sonraki kısım, O.Ş. Gökyay'ın da ifâde ettiği gibi, temize çekilmiş olmalıdır[9].

441 ve matbu' nüshada zikr edilen ifâdedeki kesintiyi gidermek üzere, "te'ennî" atılıp ifâde "... Ilgın'da katl olundu" şeklinde değiştirilmiştir.

6 Hekimoğlu Ali Paşa Ktb. nr. 785; Husrev Paşa nr. 440-441, 442; Hasan Hüsnü Paşa 840; Emîrî, tarih 441; Râgıb Paşa 1036; Hamîdiye 910; Nuruosmaniye 3152, 3153; Fâtih 4443 (tavsifleri için bk. *İstanbul Kütüphaneleri Tarih-Coğrafya Yazmaları Katalogları* I, 161-165); Reisülküttâb Mustafa Efendi 685 (1084 de kopya edilmiş); Es'ad Efendi 2168; Bağdad köşkü Ktb. 208; Revan 1186, 1187; III. Ahmed 3089; Hazine 1341, 1467 (bk. F.E. Karatay, *Topkapı Sarayı Müzesi Kütübhanesi Türkçe Yazmalar Kataloğu*, I, 254-255); Manisa, Çaşnigir 759 (bk. İ. Parmaksızoğlu, *Manisa Genel Kütüphanesi Tarih-Coğrafya Yazmaları Kataloğu*, I, 8, yanlışlıkla "Naîmâ Tarihi" olarak gösterilmiş); Ankara, Türk Tarih Kurumu Ktb. 4° 675; Konya, İzzet Koyunoğlu Ktb. 12964; Kahire, Hidîviyye Ktb. (Dagıstânî, *Fihrist*, s. 213, üç nüshanın tavsîfi); Avrupa Kütüphanelerindeki yazmalar için bk. F. Babinger, *G O W*, s. 201; Uppsala, nr. 285 (Tornberg, *Codices*, s. 197), nr. Nov. 71, 670 (Zetterstéen, *Le Monde Oriental*, XXII, 1930, 332-3; XXIX, 1935, s. 44-45); Oxford, Bodleian Library, nr. 2058-2059 (H. Ethé, *Catalogue*..., 1168); Tübingen, MS. or. quart. 1979 (B. Flemming, *Türkische Handschriften*, I, 132-133, nr. 162); Moskova, Institut Narodof Azii, c. 537 (Dmitrieva-Muginof-Muratof, *Opisanie tyurkskih rukopisey*..., s. 183-184, nr. 172), v.s.

7 Tavsîfi için bk. *İstanbul Kütüphaneleri Tarih-Coğrafya Yazmaları Katalogları* I, 165, nr. 83/11; krş. Gökyay, "Kâtip Çelebi", s. 45.

8 Meselâ bk. 263a, 267a, 298b.

9 Gökyay, "Kâtip Çelebi", s. 45. 205a'da başlayan değişik yazıya daha önce de (meselâ bk. *A*, 32a-34b, 176a-178b) rastlanmaktadır.

Fezleke'nin 1286-1287'de yapılan iki cildlik tab'ı[10], esere ve müellifine gölge düşürecek derecede hatâlarla doludur. Bu neşirde mevcud pek çok atlamalar, bilhassa has isimlerin imlâsı bakımından tecviz edilmeyecek tertib yanlışları, mânâyı bozduğu, metni anlaşılmaz hâle getirdiği gibi, bu tab'ı kullanan araştırıcıyı da her an hatâya sevk edebilir[11]. Tabîatıyla kenar ilâvelerini ihtivâ etmediği gibi, başlıkların da metinle karıştığı sık sık görülen bozukluklardandır. Hattâ o kadar ki, *Fezleke*'den yaptığı nakillerde Naimâ, matbu' *Fezleke*'den daha mevsuk bir Kâtib Çelebi metni vermektedir.

III

Fezleke, şübhesiz orijinal bir kaynak eser değil, belki ciddî bir kompilâsyondur. Müteâkıb bölümlerde görüleceği üzere, Kâtib Çelebi, kendisinden önce yazılmış te'lîflerin bir kısmını kullanarak eserini vücûda getirmiştir. Ancak, idrâk ettiği devrin vekayi'ini tasvîr ederken yer yer görüp işittiklerini tesbît, düşünce ve görüşlerini ifâde ederek eserine orijinal bir karakter kazandırmıştır. Gerçekten, gençlik devresinde seferlerde bulunmuş ve eserinde yer yer bu devrenin intiba' ve tahassüslerini aks ettirmiştir: Kayseri ve civârında 1624 ekiminde Abaza Mehmed Paşa ile vuku' bulan muhârebeyi pek canlı tasvîr eder[12]. 1626 haziranında Safevîler'le Bağdad önündeki muhârebeyi, silâhdar kolu ardındaki yüksek bir kuleden takîb eder[13]. Neticesiz Erzurum muhâsârasından Tokat'a dönüş (aralık 1627) sırasında çekilen sıkıntıları tesirli bir dille anlatır[14]. 1630 martında Hüsrev Paşa'nın Gülanber kal'esini binâ etmekte gösterdiği hamâkatı acı

10 Cerîde-i Havâdis Matbaası, 1286 (I. Cild, 412, s.; 1030 yılı vekayi'i ortalarında kesiliyor) - 1287 (II. Cild, 398 s.).

11 Müellif nüshasında geçen bütün "küffâr" kelimeleri, matbu'da "düşman" veya "a'dâ" şekline kalb edilmiştir. L.V. Thomas, "kemâr"ın "küffâr" okunup, o da "a'dâ"ya kalb edilip "a'day-ı bahr" (*Fezleke* II, 314; halbuki Naîmâ, 1283, IV, 252'de: "kenâr-ı bahr" hâline getirilmesinin gülünçlüğüne işâret eder (*A Study of Naima*, New York 1972, s. 156, n. 12).

12 "Fakîr ol mahalde hazır idim... (Çerkes Mehmed Paşa'nın) mızrak şakırtısı el'ân kulağımdadır... fakîr silâhdar alayında peder ile bile idim; ittifâk germiyyet-i ceng vaktinde yolumuz bir mürtefi' yere uğrayup alaylar tevakkuf etmiş idi. Bu cengin ahvâlini yakîn üzere müşâhede eyledim" (*Fezleke, B,* II, 55 = *A*, 192a).

13 "Acem burcundan atılan top mesâfe-i baîde iken üzerimizden geçüp taşra alayı döğerdi... Hâfız Paşa bu ma'rekede taban pekliği edüp eline ok yay alup, çağırmadan âvâzı bozulmuş idi. Ve toz lutf-ı hakk ile asker inhizamın düşmene göstermedi" (*Fezleke* II, 83-84 = 205 a-b).

14 "Buna benzer niçe âlâm u şedâ'id müşâhede eyledik" (*Fezleke* II, 101).

acı tenkîd[15] eden Kâtib Çelebi, müteakıben vuku' bulan Bağdad muhâsarasının canlı bir tasvîrini verir[16]. Kezâ, Revan seferinde (1635) de hazır bulunmakla hâdiselerin şâhidi olur. Kadınların Sultan İbrâhim üzerindeki nüfuzunu ağır bir dille tenkîd eden[17] Kâtib Çelebi, hükümdârı boş bir gurûra sürükleyenin de Sultan-zâde Mehmed Paşa olduğu hakkında, Abdürrahim Efendi'nin henüz kazasker iken kendisine nakl ettiği sözleri tesbît eder[18]. Yine dostu Şeyhülislâm Abdürrâhim Efendi'nin Fazlı Paşa'nın Girid'e asker nakli için Sakız'a gönderilmesi (1647) tedbiri hakkındaki mutâlaasını sorması üzerine, Kâtib Çelebi, tedbîri beğendiğini îzâh eder, Müftî de düşüncesini kabûl eder[19]. Bütün bu misâller onun hâdiseleri dikkatle tâkib ettiğini göstermektedir.

Diğer taraftan *Fezleke*'de mevcud ba'zı haberler ve hükümlere karşı tenkîdler yapıldığına da işâret edelim: Bunlardan bir kısmı *Fezleke* yazmalarında işâret edilmiştir. Meselâ, müellif nüshasında (164a) "ba'zı meşâyıh" den duyduğu kaydıyle, İbrahim Paşa'nın ulemâ silsilesini kendisine havâle etmesi üzerine Ebussuûd Efendi'nin imtinâ ettiğine dâir tezkire hikâyesi[20] kenârına, Ebussuûd'un Makbûl İbrâhim Paşa'nın katlinden on sene sonra Şeyhülislâm olduğu, meşîhatinde de İbrâhim Paşa adlı bir Vezîriâzam gelmediğine işâret olunuyor. Tenkîdlerin diğer bir kısmı ise, tarihçilerden gelmektedir: 1653 temmuzunda Hind'e hediyelerle birlikte câriyeler gönderildiğine dâir kayıd[21] için, müverrih Abdi Paşa, "aslı yoktur" demiş ve Kâtib Çelebi'nin, duyarak nakl ettiklerinde "bu makule galatâtı çoktur" diye ilâve etmiştir[22]. Naîmâ ise, Kâtib Çelebi'nin Koca Sofu Mehmed Paşa'yı zemmetmesini, sadâretinde az çok nasîb alamamasına bağlar[23].

Fezleke, sâde bir üslûb ve külfetsiz bir dille yazılmıştır. Asrının modası seci' ibtilâsından uzak kalan Kâtib Çelebi, hakîkati arama ve

15 "Serdâr-ı hobdin ü hod-pesend umûr-dîde olmayup tevârîh görmemekle bu kadar zaman durup askere bî-hûde ırgadlık ettirdi..." (*Fezleke*, II, 119).

16 *Fezleke* II, 129-130.

17 *Fezleke* II, 309-310.

18 *Fezleke* II, 293.

19 *Fezleke* II, 197.

20 *Fezleke* II, 395.

21 *Fezleke* II, 386.

22 Abdi Paşa, *Vekayi'-nâme*, Hafid Efendi Ktb. nr. 250, 24b, krş. F.Ç. Derin, "Kâtib Çelebi'nin türkçe Fezleke'si", *Bilgi*, XI/128 (1957), s. 15.

23 Naîmâ, *Tarih*, 1280, IV, 405; krş. Ç. Derin, *aynı makale*, gösterilen yer.

merâmını olduğu gibi ifâde etme meyli dolayısiyle de, ekseriyâ sözü mânaya, hüneri gerçeğe tercîh eden meslekdaşlarından ayrılmaktadır.

Fezleke, daha sonra gelen tarihci nesli üzerinde derin tesir etmiş; Naîmâ büyük ölçüde bu eserini tarih'ine aktarmış, Silâhdâr Fındıklılı Mehmed Ağa ise, Kâtib Çelebi'nin bıraktığı yerden başladığı vekayi'nâmesine, *Zeyl-i Fezleke* adını vermiştir[24].

24 *Silâhdar Tarihi*, I, 1928, s. 2.

İKİNCİ BÖLÜM

FEZLEKE'NİN KİTÂBÎ KAYNAKLARI

Fezleke'nin kıymetini ortaya koyacak en mühim ameliye, şübhesiz, Kâtib Çelebi'nin kaynaklarını eserinde nasıl kullandığını göstermektir. Bunun için de, önce kaynaklarının neler olduğunun tesbîti gerekir. Müverrihimiz, zaman zaman bâzı kaynaklarını açıkca zikr eder; bâzan îmâ eder; bâzı def'a da hiç temas etmez. İsimlerini zikr ettiği müellifler arasında, Hasan Bey-zâde Ahmed[1], Peçuylu[2], Edirneli Mehmed b. Mehmed[3], Topçular kâtibi Abdülkādir[4], Cerrah-zâde Mehmed[5], Tugî Hüseyin[6] ve Pîrî Paşa-zâde Hüseyin[7] bulunmaktadır. Buna mukabil, meselâ, biyografi bendleri için sadâkatle tâkîb ettiği Nev'î-zâde Atâ'î; I. Mehmed devri vekâyi'i için istifâde ettiği Mustafa Sâfî'nin hacimli eserlerinden bahs etmez.

İşâret ettikleri yerlerin dışında, Kâtib Çelebi'nin kaynaklarının neler olduğunu tahkîk için, her bahsin, muhtemel hangi eserlerden alınmış olduğunun tahkîki gibi güç bir çalışma gerekmektedir.

Bu inceleme hazırlanırken, önce, belli-başlı kaynak eserlerle *Fezleke*'nin mukayesesine girişilmiş ve bu kontrolden, meselâ *Selânikî Tarihi* ile, Ta'lîkî-zâde Mehmed Subhî'nin *Şeh-nâmesi*'nin muhtemelen Kâtib Çelebi'nin görmediği; pek iyi bildiği hâlde Âlî'nin *Künhü'l-ahbâr*'ını[8] ciddî sûretde kaynak olarak kullanmadığı, hattâ

1 *Fezleke* I, 3, 11, 71, 126, 150-151, 200, 221 v.b.

2 *Fezleke* I, 41, 64, 90, 118, 122, 126, 150, 248, 250, 258, 261 v.b.

3 *Fezleke* I, 53, 71, 125 v.b.

4 *Fezleke* I, 151.

5 *Fezleke* I, 238-239.

6 *Fezleke* II, 9.

7 *Fezleke* II, 268.

8 Kâtib Çelebi'nin *Künhü'l-ahbâr* hakkındaki hükmü pek müsbet değildir; ona göre, "eserde, ehemmiyetli ehemmiyetsiz, iyi kötü her şey vardır" (*Keşf-el-zunun*, s. 1522).

muhtevâ îtibâriyle bu esere benzeyen bilgilerin, *Künhü'l-ahbâr*'ı kullanmış olan Peçuylu veya Mehmed b. Mehmed'in eserinden alınmış olduğu netîcesine varılmıştır.

Bu tedkîk, Fezleke'nin bütün kaynaklarını ortaya koymak düşüncesiyle değil, Kâtib Çelebi'nin eserini nasıl te'lîf ve terkîb ettiğini, kaynakları seçiş, işleyiş ve terkîb şeklini tesbît için hazırlandığından, müverrihimizin belli-başlı kaynakları ele alınmış, karakteristik parçalar seçilerek kaynağındaki paralelleriyle birlikte yanyana verilmiştir.

Kaynak olarak kullandığı eserler, mahiyet îtibâriyle, ya uzun bir devrenin vak'alarını içine alan vekayi'nâmeler, yahud da muayyen bir mevzûu veya hâdiseyi ele alan mahsusî eserler veya biyografi katiblarıdır. Bunlardan ilk gruba giren vekayi'nâmeler bu bölümde, husûsî tarihler ve biyografik eserler ise üçüncü bölümde incelenecektir.

I

1. HASAN-BEY-ZÂDE AHMED

Bilindiği gibi, Reîsülküttâb Küçük Hasan Bey'in oğlu olduğundan "Hasan Bey-zâde" nâmıyle anılan tarihci, Divân-ı humayun tezkirecisi olarak Eğri (1595), Varad (1596), Uyvar (1599) ve Kanije (1600) seferlerine iştirâk ederek çeşitli hâdiselerin şâhidi olmuştur; ayrıca defterdarlık ve beylerbeyiliklerde bulunmuştur. *Tâcü't-tevârîh*'i hulâsa etmekle başladığı Osmanlı tarihini, önce 1032'ye kadar yazmış, sonra hayatının son senelerine kadar (1045) getirmiştir[9]. Eserin husûsiyle, müellifin görüp işittiklerini tesbît eden son kısmı ehemmiyetlidir.

Kâtib Çelebi, 1046'da vefât ettiğine işâret ettiği Hasan Bey-zâde'nin eserini I. Mustafa'nın cülûsuna kadar getirdiğini kayd eder[10] ki bundan *Hasan Bey-zâde Tarihi*'nin ilk versiyonunu kullandığı istidlâl edilebilir. *Fezleke*'nin mevzûu, *Hasan Bey-zâde Tarihi*'nin orijinal kısmına tekabül ettiğinden, Kâtib Çelebi bu esere husûsî bir îtinâ göstermiş, ondan istifâde ettiği yerlerde ismini sık sık zikr etmiştir. Ancak, müverrihimiz, doğrudan doğruya Hasan Bey-zâde'yi kullanmakla iktifâ etmemiş, onun Peçuylu tarafından tasarruf ve tefsîr edilmiş şeklini de göz önünde bulundurmuş, bâzı def'a asıl kaynaktaki muhtevâ yerine, Peçuylu'daki muaddel şekli tercih etmiştir.

9 Biyografisi için bk. Orhan F. Köprülü, "Hasan-Beyzâde", *İA*, V/I (1949), 334-337; M. Cavid Baysun, "Hasan-Beyzade Ahmed Paşa", *T M*, X (1953), 321-340; J.H. Mordtmann - V.L. Ménage, "Hasan Bey-zâde", *E I*, III (1966), 255-256.

10 *Keşf-el-zunûn*, s. 285.

Kâtib Çelebi'nin Hasan Bey-zâde'nin versiyon ve yazmalarından hangisini kullandığı mes'elesini kat'î sûrette hall güç ise de, yukarda zikr ettiğimiz karinenin delâleti ile *Hasan Bey-zâde Tarihi*'nin ilk versiyonuna âid nüshalar gözden geçirilmiş ve yaptığımız metin mukayesesinden, *Hasan Bey-zâde Tarihi*'nin Emânet Hazinesi Ktb. nr. 1434 nüshasının, *Fezleke*'deki muhtevâya en yakın nüsha bulunduğu kanâatı hâsıl olmuştur. Mukayesede de bu nüsha kullanılmıştır:

a) İsim tasrîhiyle Hasan Bey-zâde'den aldığı bendlerde Kâtib Çelebi, hissedilir bir kısaltmaya, elfâzı değil meâli aktarmaya taraftar görünüyor:

Zikr-i teshîr-i Pesprim ve Polata

Çün Ferhâd Paşa inâyet-i Melik-i memleket-bahşâ ile kişvergüşâlık nâmıyle iştihâr ve beyne'l-vüzerâ bu imtiyâz ile iftihâr eder oldu. Vezîr-i a'zam olan Sinan Paşa'ya dahi gayret ü âr galebe edüp küffâr-ı hâksâr-ı dûzeh-kârar semtine gazâ ve cihâd etmeğe murâd-ı fuâdı olup Beç kıralının bir sene harâcı gelmedüğini ve Bosna sugurunda Ceneral nam mel'ûn ile Bosna Beylerbeyisi Hasan Paşa'nın dahi muhârebeleri olup ol hudûdda Kilis Sancağı-beyi olan Ahmed Paşa-zâde ile Hasan Paşa'nın muhârebe-i merkumede şühedâya mülhak olduklarını dahi bahâne edüp sulhü bozmağa âzim ve asker-i İslâm serdarlığıyle bizzât gitmeğe câzim oldu.

Her çend ki, "serhadler

Serdârî-i Sinan Paşa be-cânib-i Ongurus

... Hasan Bey-zâde demişdir: Çün Ferhad Paşa Acem seferlerinde kişver-güşâlık nâmı ile iştihâr buldu. Sinan Paşa'ya âr galebe edüp küffâr semtine sefer murâd eyledi. Beç kıralının bir sene harâcı gelmeyüp Bosna serhaddinde Ceneral ile olan kıtâlde Mîrimîrânın ve Hersek Beyi'nin telefini bahâne edüp serdârlıkla bizzât gitmeğe âzim oldu.

Her çend ki, "serhadler hâlâ Sultan Süleyman Han asrı gibi kılıç bahâdır erler ile ma'mur değildir. Ceng nâ-dîde kimseler olduğundan gayrı, zamân-ı şitâ karîbdir, varılduğu takdîrde maslahat görülmez. Bârî, bu sene tedârük görülüp evvel-baharda mükemmel gidün" denildikde, bu men'i Ferhad Paşa tarafından anlayup, mâni' olanları ikfâra

hâliyâ Sultan Süleyman Han asrı gibi şüc'ân ile memlû ve kılıç (ehli) olan ehl-i cihâd guzât ile dolu değildir. Serhad dirlikleri iç-ele düşmekle küffâr-ı dûzeh-karârın mekr ü âlinden haberdâr kalmayup, sugur-ı memâlik-i islâmiyye guzâtdan hâlî ve ceng nâ-dîde ve peykâr nâ-şenîde kimselerle mâlîdir. Husûsâ fasl-ı sayfın nısfı geçüp zamân-ı şitâya az kalmağla vakit teng olmağın varılduğu takdîrce maslahat görülmez ve zahmet çekilüp varılduğuna değmez. Bâri bu sene hareketi te'hir edüp zehâ'ir ü levâzım-ı seferi bi't-tamâm ihzâr edin; ba'dehû evvel-bahâr erişdikde mükemmel tedârük ile gidin" diye-gördüler, mecâl olmadı. Ve bu men'i Ferhad Paşa sevkı ile kıyâs eyleyüp mâni' olanlara küfür luzûmuna müteallik fetvâlar etdirüp ve onbeş gün içinde tedârükün görüp çıkdı (*Hasan Bey-zâde Tarihi*, Emânet Hazînesi Ktb. nr. 1434, 381b-382a).

A, 4b kenarında, cüz'î farklar ve haziflerle Peçuylu'dan alınan bir kenar notu mevcuddur. Kâtib Çelebi, her iki müverrihin biribirini tâkib ve ikmâl eden haber ve hükümlerini göz önünde bulundurmak istemiş olmalıdır.

b) Öyle anlaşılıyor ki Kâtib Çelebi, Hasan Bey-zâde'den doğrudan doğruya nakillerde bulunurken kaynağının ismini tasrîh ediyor ve yaptığı hulâsada Hasan Bey-zâde'nin muhtevâsını sadâkatle aktarıyor:

Nizâ'-ı Hoca Efendi ve Şeyhülislâm

Hasan Bey-zâde Tarihi'nde masturdur ki: İbrâhim Paşa müteallik fetvâlar etdirüp onbeş gün içinde tedârük görüp çıkmak ardınca oldu (*Fezleke*, *A* 4b = *B* I, 11-12).

El-hâsıl üç gün tamâm ezsubh tâ mesâ ahvâl-i tehniyet

ancak encâm buldu. Husûsâ üçüncü gün olan cum'a gününde, kubeyl-i dahve-i sugrâda menba'u'l-fezâ'il ve'l-yakîn hâce-i Pâdişâh-ı âlî-câh Mevlânâ Sa'düddîn gelüp Sadr-ı a'zam-ı cedîd ile hem-nişîn olup umûr-ı devlet ü dîn müşâvere olunurken ol mahalde Tuna yalıları muhâfazasında olan Mehemmed Paşa-oğlu vezîr Hasan Paşa'nın ve Eflâk voyvodası Mihal-i dâll-i bed-fi'âlin ve Eflâk boyarları olan melâ'în-i bergeşte-ahvâlin urûz u mahzarları vusûl bulmağla, hâce-i Sultân-ı kāhir zikr olunan kâğıdları okumağa mübâşir oldukda nâgâh mesned-i İftâda olan Bostan-zâde dahi tehniyet içün çıka gelüp Vezîr-i Âsaf-makāmın iki cânibinde bu iki allâme-i lâzımü'l-ikrâm evlâd-ı kiramlarıyla kerâsî-i ihtirâm üzere kemâl-i azamet ü ihtişâm ile cülûs-ı sa'âdet-me'nûs etdiklerinde gelen urûz u mahâzır hâce-i cihân yedinde hâzır bulunmağla Hoca Efendi savt-ı âlâ ile kırâata âgaz ve bu bahâne ile bâb-ı müşâvereyi bâz eylediler. Kâğıdların meâli ma'lûm ve melâînin maksûd u merâmları mefhûm olundukdan sonra Hâce-i âlîcenâb, bu vechile cevâb verdi ki: "Çün Mihal-i bed-fiâl ve Eflak boyarları olan ehl-i dalâl isti'fâ'-i cerâ'im edüp tarîk-ı sadâkata âzim ve etdikleri fesâda nâdim olup ümmîd-i merhamete câzim olmuşlar. Münâsib oldur ki cevâb-ı ye's verilmeyüp sıdk-ı nedâmetlerine delâlet içün Mihal'in vezîr-i a'zam oldukdan sonra üçüncü günü, yevmü'l-cum'ada erkân-ı devlet tehniyet ederlerdi. Hâce-i âlî-cenâb Mevlânâ Sa'düddîn ve Müfti'l-enâm Bostan-zâde gelüp umûr-ı devlet ü dîn bâbında meşveret ederken Tuna muhâfazasında olan Hasan Paşa'nın ve Eflâk voyvodası Mihal-i bed-fi'âl ve Eflâk boyarlarının arzları ve mahzarları gelüp Hoca Efendi kâğıdları okumağa başlayup me'âl ma'lûm oldukdan sonra Hoca Efendi bu vechile cevap verdi ki: "Çünki Mihal ve Eflâk boyarları isti'fâ-i cerâ'im etmişler. Münâsib oldur ki cevâb-ı ye's verilmeyüp sıdk-ı nedâmetlerine delâlet içün Mihal'in oğlu rehin taleb oluna ve mektubları yazıla", dedikde, Müftî-i asr Hoca re'yini münâsib görmeyüp taraf-ı hilâfına zâhib oldu: "Min ba'd Mihal'in ne ahdi kabûl ve ne islâmı makbûl olmak gerek", deyücek tarafeynden suâl ü cevâb tekerrür ve bahs ü muâraza tekessür bulup tagyîr-i hey'et ile ref'-i esvât vuku'a geldi. Âhır muvâfakat mümkin olmayup hılâf-ı şıkâk mütemâdî olıcak mugāyir-i emr-i âdî hareket sudûru ihtimâliyle Müftî Efendi yerinden kalkup Vezîre müteveccih olup: "Biz tehniyete geldik, münâkaşaya gelmedik. Allâhu teâlâ makamınızı mübârek eyleye" deyü hânesine revâne oldu... (*Fezleke, A*, 28b-29a = B I, 71-72).

oğlu rehin taleb oluna ve mektûb-ı nasîhat-mashûbunuzda bu mazmûn derc oluna ki, *'sen ol fesâdı eylemedin ki, Pâdişâh-ı bâ-adl ü dâddan isti'fâ murâd eylemen mümkin ola. Huzûr-ı saâdet-îtiyâdlarında namını yâd eylemek bile kābil değildir. Lâkin fukarâ'-i reâyâ'-i Eflâk'a merhamet ü eşfâkımız mukarrer olmağın anları bi'l-külliye pâymâl-i ibtâl-i asker-i deryâ-misâl olmakdan tahlîs içün oğlunu alâ tarîkı'r-rehn südde-i sidre-misâle irsâl eyleyesin ki, bize dahi îtimâd gelüp isti'fâ-i cerâ'imine... eylememize mecâl ola'* deyin; re'y-i ma'kul ve cevâb-ı makbûl olmak fehm olunur" dedikde, Müftî-i asr olan kıdve-i dehr, Hâce-i cihân re'yini cidden münâsib görmeyüp taraf-ı hılâfına zâhib olup, "min ba'd Mihal-i dâllin ne ahdi kabûl ve ne islâmı makbûl olmak gerek" deyücek tarafeynden suâl ü cevâb tekerrür ve bahs ü muâraza tekessür bulup tagyîr-i hey'et ile ref'-i esvât vuku'a gelüp âhır muvâfakat mümkin olmayup beynlerinde muhâlefet mütemâdî ve mugāyir-i emr-i âdî hareket sudûr edicek mazhar-ı şemâtet-i e'âdî olmak ihtimâli ile, Müftî-i zamân yerinden kalkıp Âsaf-ı şâh-ı cihâna müteveccih olup: "Biz (size) tehniyete geldik, muâraza ve münâ-kaşaya gelmedik. Hakk sübhâne-hu ve tebârek makamınızı mübâ-rek eyleyüp müeyyed ü muvaffak u müsedded olasız" deyüp hâne-sine revâne oldu (Hasan Bey-zâde, 399b-400a).

c) *Fezleke*'de, ismi işâret edilerek Hasan Bey-zâde'den yapılan diğer nakillere gelince: "Azl-i Şeyhülislâm Bostan-zâde..." (A la-b=B I, 3) bendi, Hasan Bey-zâde'den (379b-380a) pek cüz'î tasarrufda bulunarak aynen alınmış; Hasan Bey–zâde metninde (380a) bulunan Hükmî ve Hudâî'nin tarih mısrâları A(1b) kenarına alınmıştır. Ancak hâdiseden üç ay sonra (*Fezleke*'de: 7 şevvâl 1010) vuku' bulduğu Hasan Bey-zâde'de (380a-b) tasrîh edilen tebdîlâtda, fakr u zarûretle Bostan-zâde'nin Bâkî yerine Rumeli Kazaskerliğine getirilmesi keyfiyeti, *Fezleke* (I, 4)'de -Atâ'î'ye dayanılarak (*Şakayık Zeyli*; s. 411'de Bostan-zâde'nin Kazaskerliğe getirilmesi tarihi 1001 saferidir: krş. *Fezleke*, I, 8-9)- bu makama Anadolu Kazaskeri Molla Ahmed Efendi'nin getirildiği şekline değiştirilmiştir. Bu tasarruf, Kâtib Çelebi'nin Hasan Bey-zâde'nin verdiği bilgiyi kontrol ettiği ve bu kaynağa karşılık Atâ'î'yi tercîh ettiğini göstermektedir.

Fezleke, I, 150-151'de, Vezîriâzam Yemişci Hasan Paşa'nın Istoni Belgırad önündeki düşman taburuyla muhârebesi anlatılırken, Hasan Bey-zâde'de düşmanın yeniçeriyi püskürtüp serdârı bozup "almağa karîb" (Hasan Bey-zâde'de "mehzûm edüp ala-yazdılar") olması ile öncülükle düşman üzerine memur edilen Budun Beylerbeyisi Mankırkuşu Mehmed Paşa ile Mehmed Kethudâ'nın, -belki Mehmed Kethudâ'ya adâveti dolayısıyle- Rumeli Beylerbeyisi Lala Mehmed Paşa'nın desteklememesi yüzünden şehîd oldukları keyfiyeti Hasan Bey-zâde'den (426b) naklen ifâde olunmuştur; bu husûsda Peçuylu'nun îtirâzı da derc edilerek, Hasan Bey-zâde'nin hükmü kontrol edilmeye çalışılmıştır.

Kâtib Çelebi, Yemişci Hasan Paşa'nın katli hakkında da, hâdiselerin içinde bulunan Hasan Bey-zâde'nin ifâdesini (431 a vdd.) kısaltarak eserine derc etmiştir (I, 200 vdd.).

Yine, III. Mehmed'in hastalığı ve ölümüne vâkıf olmayan Kaymakam Kasım Paşa'nın, kendisine getirilen hatt-ı humâyûnu anlamayıp Hasan Bey-zâde'ye verdiği, onun da ferman metnini gizlice anlatması keyfiyeti hakkında *Hasan Bey-zâde Tarihi*'ndeki dikkate şâyan bilgiler (451b-452a), kısaltılarak *Fezleke*'ye derc olunmuştur (I, 221-222).

ç) Hasan Bey-zâde'nin iştirâk ettiği seferlere âid verdiği bilgiler, bâzan kısmen, bâzan da tamâmen *Fezleke*'ye aktarılmıştır:

Eğri seferi hakkında Topçular Kâtibi, Peçuylu ve *Nuhbetü't-tevârîh*'den naklen verilen tafsilât arasında Hasan Bey-zâde'ye âid küçük pasajlar bulunduğu gibi, müstakil bendlerin bu kaynaktan

naklen terkîb edildiği de anlaşılmaktadır. Meselâ, *Fezleke* I, 82/satır 2-4, 7-8 ve I, 83/1-3'deki bilginin kaynağı Hasan Bey-zâde (401b-402a) olduğu gibi, Câfer Paşa'nın "Tokay"-ovasındaki düşman taburu hakkında getirdiği haber ve alınan tedbîre dâir ifâdesi aynen iktibâs olunmuştur:

"Kefere-i fecere Ca'fer Paşa'yı ta'kîb edüp zulmet-i leylde nâgâh Ordu-yı humâyûnu basmak ihtimâli vardır", dediklerinde ol şeb-i pür-şûr u şagabda Rumeli eyâletini alâ vechi't-ta'cîl Mehemmed Paşa oğlu vezîr Hasan Paşa'ya tevcîh ve Rumeli ümerâsı ve askeri ile Ordu-yı humâyûn etrâfını muhâfaza eylemeğe tenbîh buyurdular. Hattâ ol leyl-i pür-veylde râkımü'l-hurûf olan abd-i sadâkat-mevsûf cümle ol karavul buyuruldular (ını) tahrîr ü terkîm ve Hasan Paşa-yı merkumun maslahat-güzarı olan Ahmed Ağa'sına teslîm eylemiş idim (Hasan Bey-zâde, 402a-b).

"Küffâr Ca'fer Paşa'yı ta'kib edüp zalâm-ı leylde nâgâh Ordu-yı humâyûnu basmak ihtimâli vardır", dediklerinde ol şeb-i pür-şûr u şagabda Rûmeli eyâleti alâ vechi't-ta'cîl Mehemmed Paşa oğlu Hasan Paşa'ya tevcîh ve Rumeli askeri ile Ordu-yı humâyun etrâfını muhafazaya tenbîh buyuruldu (*Fezleke*, *A*, 32b=*B* I, 82).

Ancak, Hasan Bey-zâde'nin, Câfer Paşa'nın gördüklerini vükelâya anlatıp onların da Pâdişâh'a nakl ettiği hakkındaki ifâdesiyle, *Fezleke*'nin "huzûr-ı şehriyârîye girüp ahvâl-i düşmeni gördüğü gibi takrîr eyledi" (I, 82/17) ifâdesi tenâkuz hâlinde olup, yukarda Hasan Bey-zâde'den iktibâs olunan pasaj bu (vükelânın haberi nakl ettikleri) keyfiyeti te'yîd ediyor.

Kezâ, ertesi gün yapılan müşâvereye âid *Fezleke* I, 83/24-26, 84/5-10, 15-29'daki ifâde Hasan Bey-zâde'den alınmıştır. III. Mehmed'in Haçovası'nda Vezîriâzamı bırakıp dönmek isteğine dâir Hasan Bey-zâdenin şâhidi olduğu keyfiyet (403a-b) dahi, kaynak işâret olunmadan, cüz'î ihtisâr ve Hasan Bey-zâde'nin kendisine âid verdiği bilgiler atlanarak verilmiştir:

Bu esnâda salât-ı magribi edâda iken taraf-ı Pâdişâhîden hatt-ı humâyûn-ı saâdet-makrûn vârid olup mazmûn-ı garâ'ib-meşhûnunda: "Sizi Serdâr-ı asker-i zafer-şiâr edüp ben buradan İstanbul'a revâne olsam olmaz mı?" deyü fermân olunmuş. İbrâhim Paşa derdmendin aklı başından gidüp bu fakîr-i kesîrü't-taksîri yanına çağırup vârid olan hatt-ı şerîfi gösterüp, fermân-ı âlîleri olan ma'nâ derece-i imtinâ'da olduğunu tahrîr ve men'e müteallik mukaddemât-ı lâzımeyi tastîr etdiriyorken Şâh-ı âlî-cenâb, yazılan cevâb-ı bâ-sevâb varmasına sabr edemeyüp Paşa'yı bervech-i şitâb huzûr-ı humâyûnlarına da'vet eyledi. Paşa dahi acele ile piyâde yola çıkup bu fakîr-i üftâde dahi yanlarına düşüp otak-ı âsmân-tıbâk-ı Pâdişâh-ı âfâka revâne olduk. Otâk-ı humâyûna vusûl ve derûn-ı haymeye duhûl eyledikde Kapuağası Gazanfer Ağa çıkup, Paşa ile ikisi sırren mükâleme etdiklerinden sonra serâperdeden içerü huzûr-ı humâyûna gitdiler. Bu fakîr, Hazînederbaşı ve Saray-ağası ile dîvânhâne haymesinde Paşa çıkınca meks eyledim. Paşa, Gazanfer Ağa ile huzûr-ı humâyûndan çıkdıklarında, Paşa, Gazanfer Ağa'ya hitâb edüp, "Saâdetlü Pâdişâh hazretlerinin nezr eyledikleri florileri bu gece ifrâz edüp ve başka bağlayup emânet vaz' edin" dedi. Gazanfer Ağa, dahi, "nola şimdi edelim" deyü cevâb verdi (Hasan Bey-zâde, 403b).

Salât-ı mağribi eda ederken taraf-ı Pâdişâhîden hatt-ı humâyun vârid olup mazmûnunda, "sizi Serdâr-ı asker-i zafer-şiâr edüp ben buradan İstanbul'a revâne olsam olmaz mı?" buyurulmuş. İbrâhim Paşa mütehayyir olup fermân olunan ma'nâ derece-i imtinâ'da olduğun tahrîr ve men'e müteallik mukaddemât-ı lâzımeyi tastîr etdirir iken Paşa, huzûr-ı humâyûna da'vet olundu. Varup bu ma'nâyı bi'l-müşâfehe inhâ eyledikten sonra çıkup, "Pâdişâh hazretlerinin nezr eylediği florileri ifrâz eylen" deyü Gazanfer Ağa'ya ısmarladı (*Fezleke*, 33a=I, 85).

Fetih Giray'ın gönderdiği dillerden düşmanın ahvâli öğrenilince alınan muhârebe tertîbi, *Fezleke*'de, Hasan Bey-zâde (404a-b)'den kısaltılarak (I, 85-86); Haçovası muhârebesinin ilk gününe âid tafsilât kısmen (I, 86/5-9, 19-21, 27-29; 87/1-10, 13-14) aynı kaynaktan (405a-b), alınmıştır. Burada dikkate şâyan olan nokta, muhârebenin ilk günü için Hasan Bey-zâde'nin verdiği yanlış tarihin (404b'de: 4 safer cum'a), kaynağı aktarırken müellif nüshasına (33b; mâmafih B I, 85'de 4 rebi'ülevvel) aynen intikal etmiş olmasıdır[11]. Haçova muharebesinin ikinci gününe âid olup, "bâzı ehl-i vukuf tarafından verilen bilgiler (412b-415b), *Fezleke*'deki tasvîre eklenmiştir (bk. *Fezleke* I, 87/24-27, 88/1-11, 89/12-18, 90/6-12) Hasan Bey-zâde (405b-406b)'den alınmıştır.

d) Hasan Bey-zâde'nin hazır bulunduğu diğer seferler hakkında eserinde verdiği tafsîlat da *Fezleke*'ye aktarılmıştır: Ezcümle, Saturcu Mehmed Paşa'nın Varad seferi (1006-7/1598) hakkında *Hasan Bey-zâde Tarihi*'nde verilen bilgiler (412b-415b), *Fezleke*'deki tasvîre eklenmiştir (bk. *Fezleke* I, 105/7-12; 106/8-9; 109/1, 19-26, 29; 110-113). İbrahim Paşa'nın Uyvar seferi hakkında kezâ Hasan Bey-zâde'nin tasvîri (416a-418b) geniş ölçüde *Fezleke*'ye (I, 117-118, 123-125) aktarılmıştır.

e) Kâtib Çelebi bâzan Hasan Bey-zâde'den doğrudan doğruya almayıp, Peçuylu'nun, Hasan Bey-zâde'den naklen yaptığı değişik tasvîri benimser: "Gulû-yı sipâh ber-Ferhad Paşa" (A 19a-b=B I, 48-49) bendi, Peçuylu'nun Hasan Bey-zâde'ye dayanarak yaptığı terkîbin (P II, 166-167), hemen hemen aynen tekrârıdır. "Tergîb-i Sinan Paşa be-sefer-i Şehrîyârî" (I, 68) bendinde de aynı keyfiyet müşâhede edilmektedir.

2. PEÇUYLU ("PEÇEVÎ")[12] İBRAHİM

İbrahim Efendi, çocukluk ve gençlik yıllarını yanlarında geçirdiği akrabası Ferhad ve Lala Mehmed Paşa'larla, daha sonra meşhur

11 Muharebenin ilk günü için, Nişancı Lâm Ali Çelebi inşâsıyle İstanbul Kaymakamı ve Kadısına gönderilen "fetih-nâme"de (tam metin için bk. *Selânikî Tarihi*, Üniversite Ktb., TY 6027, 256b-258b) 3 rebi'ülevvel (cum'a) tarihi verilmiştir. Kâtib Çelebi, ilk güne âid kaynağındaki zuhûlü tekrarlamışken, muharebenin ikinci günü için -belki de Peçuylu'ya uyarak- 5 rebi'ülevvel (A 34a; B I, 87'de 5 "rebi'ülâhır") tarihini vererek ilk hatâyı kısmen düzeltmiş oluyor.

12 Macaristan'daki Pécs şehrinin hırvatca şekli olan Peçuy'a nisbetin "Peçuyî" olması lüzûmu ve bu vâdîde Peçuyî nisbesini taşıyan bâzı zevâtın bulunduğu dikkate alınır-

devlet adamı Tiryâkî Hasan, Kuyucu Murad ve Hâfız Ahmed Paşa'ların maiyyetlerinde bulunmasının verdiği imkânlarla, husûsıyle doğup büyüdüğü Macaristan serhaddi vak'alarına derin bir vukuf sahibi olmuş, önce Kanunî Sultan Süleyman'ın gazâlarını ihtivâ eden eserini, Macar tarihlerinin malzemesiyle ikmâl edip, IV. Murad devri sonlarına kadar getirmiştir. Başta Âlî olmak üzere kullandığı kaynakları bir tenkîd süzgecinden geçirmiş olması yanında, son kısımlarının yer yer müellifin bir çeşid hâtırâtı mâiyetini taşıması da eserinin kıymetini arttırmaktadır.

Kâtib Çelebi, işâret edilen vasıfları ve husûsiyle Hasan Bey-zâde'nin tenkîdî bir tefsîri olan Peçuylu'nun eserine büyük bir îtibâr göstermiş, zaman zaman onu aynen aktarmış, metne alınmasını gerekli görmediği pasajlarının meâlini de kenâra kayd etmekten fâriğ olamamıştır.

a) Peçuylu'dan alındığı işâret olunan bendler, pek cüz'î ihtisârla aynen *Fezleke*'ye alınmıştır:

Serdâr'ın ba'zı sû'-i tedbîri belki hatâ ve taksîri zikrindedir

Bu sefer-i nusrat-esere müctemi' olan asker ma'lûm değildir ki her gez Ongurus serhaddinde müctemi' olmuş ola... Dünyâ Ongurus seferine arzû-mend olmağla, belki gelen ma'zûlleri ve ganîmet ümmîdin eden bahâdırlar..., Tatar askeri-hod Hân'ın lisânında bi'd-defeât mesmû'um olmuşdur: "Yüz elli bin Tatar askeriyle gelmiş idik", buyururlar idi. Yüz elli bin olmak ne ihtimâldir ve illâ otuz-kırk binden mütecavîz idüğünde iştibâh yoğidi... bir gün bu kadar

Sû'-i tedbîr-i Serdâr ve taksireş der-("taksîr şuden-i" B) ba'z-ı kâr

Defterdâr İbrâhim Efendi tahrîri üzere, bu sefere gelen asker bir tarihde Ongurus seferlerine cem' olduğu ma'lûm değildir,... ganîmet ümmîdiyle... dirliksiz asker gelmişdi,... Tatar askeri otuz-kırk bin kadar idi... Han ve sâir erkân akına icâzet istedikçe, "bir memleketi pâymâl etdikten sonra almanın nef'i nedir?" der idi. Ve illâ tâbur inhizâmından sonra niçe varsalar asker-i İslâm önüne hâ'il olur yoğidi... (*Fezleke*, A 16a-b=B I, 41).

sa, İbrâhim Efendi'ye neden "Peçevî" dendiği anlaşılamaz. Kâtib Çelebi, bu mes'eleyi, nisbeyi türkçe ifâde ederek çözmüştür. Biz de ona uyarak bu müverrihi "Peçuylu" şeklinde zikr ediyoruz.

mübâlaga askere akın vermedi... akına icâzet istediler, vermedi, ve böyle cevâb verirdi ki: "Bir memleketi pâymâl etdüğümüzden sonra kabza-i teshîre getürdüğümüzün nef'i ne olur ve harâbe memleketden beytü'l-mâl-i müslimîne ne hâsıl olur?" Yoksa tâbûr-ı makhûru münhezim olduktan sonra kat'â asker-i İslâm uğuruna gelür bir kâfir yoğidi; yalnız Beç'e değil, Prag'a değin seby ü gāret etseler bi-avni'llâhi teâlâ mümkin idi... (Peçuylu, II, 156-157).

Aynı mâhiyetde olmak üzere: "Teslîm-i hisâr-ı Ostorgon beküffâr" (*Fezleke* I, 64-66/1-9) bendi, Peçuylu II, 181-187'den; "Siyâk-ı âhar" "inhizâm-ı a'da" ve "zikr-i şe'âmet-i gurûr" (*Fezleke* I, 90-93), Peçuylu II, 198-202'den; "vaz'-ı garîb" (*Fezleke* I, 118-119), Peçuylu II, 224-226'dan; "zikr-i evsâf-ı hamîde-i Serdâr" (*Fezleke* I, 126-127), "merhûm İbrâhim Paşa'nın ba'zı ahlâk-ı hasenesi zikrindedir" (Peçuylu, II, 229-231)'den; "tetimme" (*Fezleke* I, 248), Peçuylu II, 296/17-298/15'den "rivâyet-i dîger der-zuhûr-ı Boçkayi" (*Fezleke* I, 250-251) bendi, Peçuylu II, 299-300'den; *Fezleke* I, 25/1-8, Peçuylu II, 301/12-302/23'den kısaltılarak alınmıştır.

b) Kâtib Çelebi, Peçuylu'yu umumiyetle diğer kaynaklarına tercîh eder. Meselâ, "İtâat-ı Efrenciyân-ı Papa" (*Fezleke* 49b=I, 126) bendi Peçuylu II, 228-229'daki bahisten alınmış; Hasan Bey-zâde'deki (418b-419b) değişik hikâyeye hiç îtîbar edilmemiş ve sâdece, Hasan Bey-zâde'den naklen, taahhüd edilen ulûfe "kolonel" ("kardinal" *AB*; "kronel" Eh)lerine altın zincir verildiği ilâve olunmuştur.

c) Kâtib Çelebi, Peçuylu'ya o kadar rağbet eder ki, bâzan onun bağlı bulunduğu şahıs ve zümrenin meyil ve telakkîsine uyarak taassuba düşüp hâdiseleri gerektiği şekilde incelememiş olmasına rağmen, bir "ehl-i vukuf" kimse olduğundan, *Fezleke* metnine alınan ifâdeye mugayir de olsa, Peçuylu'nun ifâdesini derc etmek lüzûmunu hisseder: Haçovası muharebesine âid Peçuylu'nun tasvîri (II, 198-203), bu mâhiyetde mütâlaa edilmiş olmasına rağmen, "siyâk-ı âhar" başlığı altında *Fezleke* (I, 90-93)'ye şu ifâde ile berâber derc olunur:

"Bu makāma gelince ba'z-ı ehl-i vukuf (Daha ziyâde Hasan Bey-zâde kasd olunuyor) tahrîridir. Ammâ ol gazâda hâzır olan Defterdâr Peçuylu İbrâhim Efendi nev'a bu siyâka mugāyir tahrîr etmişdir. Gālibâ, kendi Anadolu Beylerbeyisi Lala Mehmed Paşa'ya intisâbı sebebiyle anın kolunda bulunup bozgun alaylar kavminden olmağla taassub edüp ve cümle levâzım-ı vak'ayı kemâyen bagî tetebbu' u tahrîr etmemişdir. Alâ külli hâlin bir ehl-i vukuf kimse olmağla anın dahi kelâmının me'âli nakl olundu" (*Fezleke*, I, 90).

ç) Kâtib Çelebi'nin bâzı def'a, Âlî ve hattâ Hasan Bey-zâde'nin metnini, doğrudan doğruya asıllarından değil, Peçuylu tarafından tasarruf edilmiş şeklinden almayı tercîh ettiği intibâı uyanmaktadır. Meselâ, *Gulû-yı sipâh ber-Ferhad Paşa* (*Fezleke*, II, 48-49) bendi, daha tam ve vâzıh olan Hasan Bey-zâde (393a-394b)'den değil[13], ondan istifâde etmiş olan Peçuylu'ya dayanarak terkîb edilmiştir.

d) Kâtib Çelebi'nin Peçuylu'yu sık sık cüz'î ta'dillerle iktibâs etmesi, ona verdiği ehemmiyetin ifâdesidir. Bir fikir vermek üzere şu paralellere işâret edelim: *P* (=Peçuylu) II, 128 = *F* (=*Fezleke*) I, 10; *P* 129 = *F* I, 12 (*Zikr-i hucûm-i küffâr der-serhadd-i Bosna ve Macar*); *P* II, 130 = *F* I, 12 (*Feth-i hisâr-ı Siska*); *P* II, 137-140 = *F* I, 18-19 (*Rivâyet-i diğer der-inhizâm-ı Hasan Paşa*); *P* II, 152-153 = *F* I, 35 (*Zikr-i mukaddime-i hurûc-ı Mihal...*); *P* II, 159-162 = *F* I, 42-43; *P* II, 179-180 = *F* I, 62-64 (*İstîlây-ı küffâr ber-hisâr-ı Ostorgon*); *P* II, 184-187 = *F* I, 64-66 (sondaki satır 9-23 müstesnâ); *P* II, 219-220 = *F* I, 122-123.

e) *Fezleke*'deki birçok bendler Peçuylu ile Mehmed b. Mehmed ve Topçular Kâtıbi'nin eserindeki malzemenin terkîbi sûretiyle vucûda getirilmiştir: *Meşveret-i erkân-ı devlet* (*Fezleke* I, 71) = Peçuylu II, 191+*Nuhbe* 183-184; *İstilây-ı Mihal...* (*Fezleke* I, 59-61) = Topçular Kâtibi 42b-45b+*Nuhbe* 179 + Peçuylu II, 172-173; *Zikr-i hareket-i küffâr...* (*Fezleke* I, 55-56) = Peçuylu II, 175-176 + Topçular 46b; *"Tevecküh-i Sinan Paşa be-cânib-i Eflâk"* (*Fezleke* I, 52-54) = Peçuylu II, 171 + Topçular Kâtibi 38a-41a.

f) Kâtib Çelebi, -ismini zikr etmeden- Peçuylu'yu diğer kaynakları ikmâl için kullanırken, bâzan o kadar ihtisâra gider ki Peçuylu'daki açıklık kayb olur. Meselâ, II. Osman hâilesinin mukaddimesi sırasında derc edilen, fazlaca kısaltıldığı için vuzûhdan mahrûm olan "Müneccimbaşı Mehmed Çelebi" bendi bu cümledendir:

13 Nitekim Naîmâ, *Tarih*, (1280, I, 117-119), Hasan Bey-zâde'ye dayandığı için daha vâzıhdır.

Recebü'l-müreccebin sekizinci günü -ki çarşamba idi- merhûm Bâkî Paşa *huzûrunda* otururduk. Saâdetlü Pâdişâh'ın otaklarını tahmîl içün kadırgalar yanaşdı. "Siz dahi çadırlarınızı gönderin" deyü Dîvân'dan âdem geldi. Hâliyâ Başdefterdarlık ile vezîr-i 'âlî-kadr olan (Koca, Sofu) Mehmed Paşa hazretleri ol hînde Bâkî Paşa kethudâlığı hizmetiyle müşerref... çadırlar nakli tedârükinde iken bu fakîrin dâmâdı olan Ramazan Çavuş ile der-akab vardık... ol mahalde merhum Müneccimbaşı Mehmed Efendi geldi. Ramazan Çavuş: "Meded şu gidiyi aramıza alalım, söyledelim" dedi. Mâbeynimizde yer gösterdik. *Mehmed Kethudâ'nın çadır ihrâcı tekayyüdüne* hande etmeğe başladı ve "Abes yere zahmet çekerler" dedi. "Ya, bundan sonra ne ihtimâl var? Çün saâdetlü Pâdişâh'ın çadırları geçdi; gidilmez mi?" dedik. "Minba'd ol ihtimâl yokdur; ne ol geçmişdir, ne bu geçer" dedi. Bu bâbda ziyâde bahs ü înâd etdik, sözünden dönmedi. Bu esnâda... azîm hengâme kopdu... Mehmed Çelebi, derhal "Size demedim mi, dahi neler ola, neler göresin" dedi. "Yoksa saâdetlü Pâdişâh'a bir keder ihtimâli var mı?" dedik. "Ne olur bilmem ammâ, ramazân-ı şerîfe yetişmez" dedi. Sonra merhumdan defe'ât ü kerrât ile bu hükmün me'hazın su'âl etmişim ve "neden istinbâd etdin, söyle" deyü yalvarmışım. Her zaman inkâr ederdi... "Ya saâdetlü Pâdişâh'a hükmün neden idi?" "Vilâdeti tâli'i olan burcda küsûf vâki' olmuş idi. Ol ilm-i nücûm mûcebince mukarrer idi" deyü bu kadarca cevâb alabilmiş idik (Peçuylu, II, 381-382).

Ol gün (daha önce zikr edilen tarih receb evâilidir!) Bâkî Paşa kethudâsında ("kethudâsı" B) bulunup *bunların hareketine* (kaynağındaki tafsîlât hazf edildiğinden kimlerin ve ne kabil hareketi olduğu anlaşılamıyor) hande ederdi ve "abes yere zahmet çekmenüz, sefer yokdur. Dahi neler olur" der idi. Pâdişâh ahvâlini suâl eylediler: "Ramâzana yetişmez; zîrâ tâli'-i humâyûnları olan burcda küsûf vâki' oldu" dedi (*Fezleke*, A 174b-175a = B II, 11).

Kezâ, aynı hâdisenin safhalarında Sultan Osman'ın hapsini yakından görmüş bir şâhidin, Peçuylu'nun yakın dostu Kazancı-zâde'nin yetiştirmesi ve "zift-i vefîr ile yanacak çırağı" olup o zamân Orta-çavuşu bulunan Kara Mızrak'ın sözleri (Peçuylu II, 385-387); hüviyeti, kime nakl ettiği açıklanmadan iki parça hâlinde (ilkinde nâkili zikr edilmeden, ikincisinde "Kara Mızrak'dan menkuldur ki" tasrîhiyle) verilmiştir. Yine aynı şâhid Sultan Mustafa'nın araba ile saraya götürülmesinin "ikindiden *mukaddemce*" (Peçuylu II, 387) vuku' bulduğunu nakl etmişken, *Fezleke*'de, ayrı bir yerde (II, 22/13) "ikindiden *sonra*" olduğu ifâde olunur. Halbûki, *Tûgî*'ye göre (s. 503), Sultan Mustafa Yeni-Saray'a iletilip cülûs etdirildikten sonra Dâvûd Paşa, Orta-Câmi'e gelip, "ikindiden sonra" Sultan Osman'ı bir pazar-arabasıyle Yedikule'ye götürmüştür (bk. *Fezleke* II, 19/7 vdd., 21/19 vdd.)

3. MEHMED B. MEHMED

Dîvân kâtiblerinden olan Edirneli Mehmed b. Mehmed (ö. 1050), İslâm sülâlelerine dâir sâde bir dil ve "münakkah" bir tarzla yazdığı *Nuhbetü't-tevârîh ve'l-ahbâr*'ı 1030'da II. Osman'a takdîm etmiştir. Eserin son kısmı Osmanlı tarihine ayrılmış olup, 1022 yılına kadar olan vekayi'i ihtivâ eder.

Kâtib Çelebi, *Nuhbe*'yi görmek üzere büyük bir merak duyduğunu, sonra müellifinin kendisini ziyâret ettiğini, Mehmed Efendi'ye Atâ'î'nin "Şakayık Zeyli" gibi bâzı nâdir eserleri faydalanmak üzere verdiğini; *Nuhbetü't-tevârîh*'in müellif nüshasını tedkîk edince, bir çok atlamalar, eksikler ve pek az ilâvelerle Cenâbî'nin tercümesi olduğunu görerek beğenmediğini ifâde eder[14]. Bu hükme rağmen, Mehmed b. Mehmed'in eseri, *Fezleke*'nin belli-başlı kaynakları arasında yer almış ve Kâtib Çelebi geniş ölçüde bu eserden iktibâsda bulunmuştur:

14 *Keşf-el-zunûn,* s. 1936; krş. Gökyay, *Kâtip Çelebi'den seçmeler,* s. 34.

a) Bâzı pasajlar, *Nuhbe*'den alındığı tasrîh olunarak *Fezleke*'ye aktarılmıştır:

Mâh-ı mezbûrun on sekizinde çarşambada Kalukeran Köprüsü kurbüne ki bir bataklık ve ormanlı mahallı varıldı. Asker kimi konup ve kimi konmak üzere iken küffardan bir gürûh-ı hanâzır-misâl zuhûr edüp ol batak etrâfında cenge mübaşeret etdiler ve ormanlar ağzına toplar ve tüfengciler komuşlar; askere kemâlile muzâyaka verdiler... (*Nuhbe*, s. 178).

Nuhbetü't-tevârih'de masturdur ki, Kalukeran Köprüsü kurbüne -ki bir bataklı ve ormanlı mahal idi- nuzûl olundukda küffârın ("a'dânın" B) bir gürûh alayı zuhûr edüp kıtâle başladılar ve orman ağzında toplar ve tüfengciler döğüp askere küllî muzâyaka verdikde... (*Fezleke, A*, 21a = *B* I, 53-54).

"Belgrad'dan öte tarîk iki tarafı vâkı' olup biri erdel-i erzel, biri Kırâl-ı bed-fiâl memleketine gider; enfa' kangısına gitmekdir" deyü vüzerâ ve a'yân-ı devlet ve erkân-ı saltanat müşâvere eylediklerinde, ekseri: "Erdel-oğlu dedikleri bî-dîn hazret-i Pâdişâh-ı ma'delet-âyînin müddet-i medîdeden berü bende-i harâc-güzârı iken birkaç seneden berü hâin olup ede-geldüğü hizmet ü itâatın edâsında kāsırdır. Münâsib olan oldur ki cümleden evvel asâkir-i İslâm-ı zafer-encâm ile Erdel'e varılup kıla' u memâliki yağma vü târac ve kendüsü füls-i ahmere muhtac ola..." (*Nuhbe*, s. 183).

Nuhbetü't-tevârih'de masturdur ki: Belgrad'da meşveret olunup Tuna ve Sava üzerlerine kurulan köprülerin kangısından geçüp ne tarafa teveccüh etmek evlâ idüği söyleşildikde ekser-i a'yân, "Erdel-oğlu müddet-i medîde harâc-güzâr iken birkaç seneden berü hıyânet etmekle üzerine varılup memleketi garet olunmak mühimdir..." (*Fezleke* 28b = I, 71).

Mâh-ı mezbûrun yirmi sekizinde gerüye ric'at olundu. eski menzile karîb Ciğerdelen sahrâsına konuldu. Ve ertesi küffâr leşkerinin tekrar hücûmları işidilmekle cümle ağırlıklar ilerüye gönderilüp ve cümle beylerbeyiler dündârlığa tâyin olunup Serdâr, miyân-ı askerde yürüyüp Yenipalanka Derbendi ağzına gelinüp, andan birkaç gün gidilüp mâh-ı rebi'ülâhırın altısında Peşte sahrâsına konuldu. Andan erbâb-ı tîmâra bedel-i zahîre deyü her binde ikişer flori verilmek ferman olundu... (*Nuhbe*, s. 202-203).

Nuhbetü't-tevârih rivâyeti üzere: Rebi'ülevvelin yirmi sekizinde ric'at olunup Ciğerdelen sahrâsına konuldu. Varup tîmârdan bedel-i zahîre binde ellişer altun cem' olundu... (*Fezleke,* 49a = I, 125).

b. Fezleke'de bâzı bendler, cüz'î kısaltmayla *Nuhbe*'den alınmıştır. Meselâ, *havâdis-i maşrıkıyye* (*Fezleke*, I, 5, 13, 35-36) bendleri, *Nuhbe* (s. 167, 169)'den aynen; *feth-i Papa...* (*Fezleke*, I, 39), *Nuhbe* (s. 175)'den, *muhâsara-i Eğri ve feth-i hisâr-ı enderûn-ı Eğri* bendleri (*Fezleke*, I, s. 79/ satır 12-25, 26-30 - s. 80), cüz'î ihtisarla kezâ *Nuhbe* (s. 185-186)'den alınmıştır.

c. *Fezleke*'de bâzı bendler, Peçuylu ve Topçular Kâtibi'nin eserinden çıkarılmış bilgilerin *Nuhbe* ile terkîbiyle vücûde getirilmiştir. Meselâ, *Vekayi'-i asker-i Tatar* (*Fezleke* I, 34) bendi, *Nuhbe* (s. 170)'ye Peçuylu'nun eklenmesiyle; *in'am-ı teşrîfat* (*Fezleke*, I, 46) bendi, ise yine *Nuhbe* (s. 176)'ye Topçulardan alınan bilgilerin telfikı ile terkîb olunmuştur.

ç. Muhtemelen *Künhü'l-ahbâr*'dan *Nuhbe*'ye aktarılan pasajlar, bilvâsıta *Fezleke*'ye iktibâs olunmuştur: *Hücûm-ı küffâr be-meteris* (*F* I, 31-32) = *N*, s. 172.

d. Müellif nüshası *Fezleke*'deki kenar notlarının mühim kısmı, isim tasrîh edilerek *Nuhbe*'den alınmıştır: *A* 15b, 21a, 38b, 40b, 46a. (Bu sonuncu üzeri çizilerek ibtâl edilmiştir).

4. TOPÇULAR KÂTİBİ ABDÜLKADİR

Dağınıklığı, tekerrürleri, bol haşivleri ve âşikâr yanlışlıklarına rağmen Topçular Kâtibi, hâzır bulunduğu seferlerin, husûsiyle iâşe, ikmâl ve geri plânı hakkında bol ve kıymetli bilgiler ihtivâ etmektedir. Kâtib Çelebi, hangi bahiste kullanabileceğini tâyin ederek, Abdülkādir'in *Tevârih-i Âl-i Osmân*'ındaki zengin malzemeyi ayıklayıp eserinde kullanmıştır:

a. Topçular Kâtibi sıfatıyla hazır bulunduğu Ferhad ve Koca Sinan Paşa'ların Eflâk seferine âid Abdülkādir'in verdiği tafsilât, diğer kaynaklarda bulunmamakla, meselâ aşağıdaki pasajda olduğu gibi, *Fezleke*'ye kısaltılarak alınmıştır:

Ferhad Paşa, şa'banü'l-muazzam *evâsıtında*... Dâvudpaşa sahrasında otak u bârgâhlarına nuzûl buyurdular... Davudpaşa çiftliğinde sekiz gün oturak ederler... Ordu ile... Davudpaşa sahrâsından teveccüh ederler. Halkalı sahrasına, ba'dehû Benefşe çayırına ve Çatalca vâdisinde konulur... Vezîr-i a'zam... orduda nidâ etdirüp *üç bin* kul kardaşları, piyâde tüfeng - endâzları olup tuvânâ gür(b)üz yiğitlerden tahrîr edüp ebnâ-i sipâhiyândan Hüseyin Bey nâm nâmdârı kul karındaşlarına ağa nasb ederler, cedîd tahrîr etdükleri neferâtları, "tüfeng ü silâhları ile her menâzillerde ikindü nevbetlerinde otak meydânında selâma getüresiz", derler (Topçular Kâtibi Abdülkādir, 32b-33b).

Ferhad Paşa, şa'bânın *yirmi birinde,* Dâvudpaşa'dan kalkup Çorlu'ya vardıkda bin nefer tüfen-gendâz kul karındâşı yazılmak ferman edüp Hüseyin Bey nâm bir sipâhiye ağalığını verdi ve her menzilde tahrîr olunur ve ikindi zamânı otak önünde selâmlarda (*Fezleke, A* 19b = *B* I, 50).

Kezâ, yine bu sefere âid Topçular Kâtibi'nde bulunan geniş mâlûmat (38a vdd., 40b-46a), *Fezleke* (I, 52-55, 59-62)'ye hulâsaten derc olunmuştur.

b. Eğri seferi hazırlıkları hakkında, "ba'zı tevârihde yazılmıştır" kaydıyla verilen tafsîlât (*F* I, 69/9-16), hakîkatte Topçular Kâtibi (53b-56b)'den alınmıştır.

c. Eğri seferi kronolojisi (*F* I, 69-71), seferde bulunup[15] verdiği tafsîlâtla diğer kaynaklara tekaddüm eden Abdülkādir (58a)'den alınmıştır.

ç. Müellif nüshasında bâzı kenar ilâveleri Topçular Kâtibi'nden alınmıştır: Bk. *A* 16b, 18b, 49b.

5. SÂFÎ MUSTAFA

Tahsîlini müteâkıb sesinin güzelliği ile dikkati çekerek Cerrah-Paşa Câmi'ine hatib ta'yin edilen Mustafa b. İbrâhim er-Rûmî (ö. 1025/1617), I. Ahmed'in tercümesini arzu ettiği Âsafî (ö. 923)'nin manzum *Celâl ü Cemâl*'ini çevirerek[16], Hâfız Ahmed Paşa vâsıtasiyle Pâdişâh'a sunmuş ve eseri takdîr edilerek, kendisi, 1017 ramazanı evâilinde (aralık 1608) Pâdişâh imâmlığına tâyin olunmuş[17], 1024 recebinde de Kazaskerlik pâyesiyle taltîf edilmiştir.

I. Ahmed'in emriyle, 1018 recebi evâilinde (ekim 1609) te'lifine başladığı[18] *Zübdetü't-tevârîh*'inin ikinci cildini 1023 sonlarında bitirmiştir.

Zübde'nin ilk cildi, I. Ahmed'in cülûsu, husûsiyetleri, icrâatı, imâr hareketleri, eşkıyâ te'dîbi ve Osman Gazî'den I. Ahmed'e kadar Osmanlı hükümdarlarının kısa biyografilerini ihtivâ eder. I. Ahmed devrine âid bilgiler, devlet ricâli ve harem mensublarından dinlenen

15 "Otağ-ı humâyûnu beklemek fermân oldukda fakir..." (Topçular, 70b); "bu fakîr dahi... meterisde vezîr-i a'zam kolunda bedoloşka kullanırdım" (73b); "bu hakîr dahi (Eğri) kal'eye maan girüp topları tahrîr etmek ferman..." (74a).

16 *Celâl ü Cemal*, Revan Köşkü Ktb., nr. 1304/2, 159b-160a, 224b.

17 *Zübdetü't-tevârîh,* I (Veliyyüddin Ef. Ktb., nr. 2428), 39a; II (Veliyyüddin Ef. nr. 2429), 140a. Atâ'î (s. 589) ve ondan naklen *Fezleke* (I, 382)'de verilen 1015 tarihi zuhûl eseridir.

18 *Zübde* I, 7b; II, 140a.

rivâyetlere dayanmaktadır.

Zübde'nin ikinci cildi, 1012-1023 arasında vuku' bulan, İstanbul ve Saray havâdisini, Celâlî fesâdı ve teskînini, Avusturya ve İran harbini, donanma harekâtını v.s. yi ihtivâ etmekle, Kâtib Çelebi'nin birinci plânda kaynakları arasında yer alır. Her ne kadar *Zübde*'nin *Fezleke*'de adı geçmese de, *Keşfü'z-zûnûn*'da tavsîf edilmiş[19] olması, Kâtib Çelebi'nin kaynaklarından olduğuna delâlet edeceği gibi, aşağıdaki mukayeseler de bu hususda şübhe bırakmayacak mâhiyettedir:

a) Kâtib Çelebi, diğer kaynakları için kullandığı faydalanma metodunu *Zübdetü't-tevârîh* için de tatbik edip, Sâfî'nin ifâdesini kısmî ihmaller, hazifler ve kısaltmalarla eserine aktarmıştır:

Feth-i kal'a-i Vac

Ba'dehû Serdâr-ı namdâr iki yıldan beri küffâr tasarrufunda olan kal'a-i Vac fethi azîmetine revâc verüp kal'a-i mezbûre mukābelesinde olan Eski Budun'u madrib-i hıyâm ve kal'a-i merkume istihlâsı emrine kıyâm edüp nehr-i mezbûrun iki cânibinden ve donanma sefîneleri ile Tuna üzerinden asker gönderüp sene-i mezbûre rebi'ülâhırının yirmi birinci günü her cânibden muhâsara... (*Zübdetü't-tevârîh*, II, 9a).

Ba'dehû Serdâr-ı nâmdâr iki yıldan berü a'dâ tasarrufunda olan kal'a-i Vac fethine revâc verüp, kal'a-i mezbûre mukābelesinde olan Eski Budun'a nüzûl eyledi. Ve nehr-i mezbûrun iki cânibinden ve donanma sefîneleri ile Tuna üzerinden asker gönderüp mâh-ı mezbûrun yirmi birinci günü her cânibden muhâsara etdirdi... (*Fezleke*, I, 247).

b) Müstakil bendlerin *Zübde*'den alındığına dâir pek çok misâller gösterilebilir: Meselâ bk. *Firâr-ı a'dâ ez-Peşte* (*Fezleke* I, 246), *Zübde* II, 8a-b'den; *muhâsara-i Ostorgon ve avdet* (*F* I, 247-48), *Zübde* II, 9b-10b'den; *zuhûr-ı Boçkayi İstvan ez-ümerâ'-i Erdel* (*F* I, 248-249) bendi, *Zübde* II, 22a-23b'den, *âmeden-i Vezîr-i a'zam Mehmed Paşa be-Âsitâne* (*F* I, 252), *Zübde* II, 11a'dan; *Feth-i kal'a-i Vişegrad* (*F* I, 258-59), *Zübde* II, 16a-b'den cüz'î haziflerle aynen alınmıştır.

c) Bâzı bendler Sâfî'nin diğer kaynaklarla telfîkı sûretiyle vucûd bulmuştur: Meselâ, *meşveret* (*F* I, 256-258) bendi, Peçuylu (II, 301-2)'dan telhîsen alınan bilgilerle ikmâl edilmiştir. *Feth-i Depedelen* (*F* I, 259) ve *feth-i varoş ve kal'a* (*F* I, 260-61) bendlerinde de Peçuylu ve Sâfî mezc olunmuştur.

19 *Keşf-el-zunûn*, s. 591.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

FEZLEKE'NİN KİTÂBÎ KAYNAKLARI

II

Kâtib Çelebi'nin umûmî vekayi'nâmeler dışında muayyen bir hâdise veya mevzûda yazılmış eserlerle biyografik kaynakları da dikkat ve îtinâ ile kullandığı anlaşılmaktadır. Bunlardan, yukarıda adları geçen Cerrah-zâde, Tugî ve Pîrî Paşa-zâde ile, yalnız biyografi bendlerini değil, ayni zamanda vekayi'e âid pasajlarını da sadâkatle nakl ettiği Atâ'î'nin eserleri başlıca kaynakları arasında yer almaktadır.

1. CERRÂH-ZÂDE MEHMED

Biyografisi Kâtib Çelebi tarafından -Atâ'î'den naklen- *Fezleke*'de[1] verilen ve bir cerrahın oğlu olduğu için "Cerrah-zâde" nâmıyla anılan Mehmed Efendi, Nahçıvan kadısı iken, Şah I. Abbas, Azerbaycan'ı istirdâda başlayarak bu kal'eyi zabt edince, Revan kal'esine sığınmış ve burasının yedi ay süren (kasım 1603- haziran 1604) muhâsaradan sonra Safevîlere teslîmi üzerine, kadılığındaki adâlet ve doğruluğuna binâen Şah tarafından 500 kişilik bir maiyyetle Kars'a çekilmesine müsâade olunmuştur.

Muhâsara sırasında Revan müdâfaasının rûhu mesâbesinde olan vâli Şerif Mehmed Paşa'nın yanında bulunan Mehmed Efendi, onun adına yazılan mektubları kaleme almış, hâdiselerin yakın şâhidi ve

1 Aşağıda, s. 73-75'e bak.

her türlü esrârın âşinâsı olmuş; Revan'dan eli boş İstanbul'a dönüp alacaklıları tarafından sıkıştırıldığı sırada, yeni bir mansıb verilmesine vesîle olmak üzere, her türlü mahrûmiyet içinde geçen çetin müdâfaanın tasvîrini ihtivâ ve müdâfilerin, uhdelerine düşen vazifeyi hakkıyle yerine getirip, bütün mürâcaatlarına rağmen yardım alamayarak kal'eyi teslîme mecbur oluşlarını ifâde eden, Revan müdâfilerinin bir çeşit müdâfaanâmesi mâhiyetindeki eserini kaleme almıştır.

Bir yazması ilk defa tarafımızdan teşhîs edilen eser[2], devri için moda olan secîli ve tekellüflü nesrin örneklerindendir. Kâtib Çelebi, bu külfetli metni ayıklayıp, muhtevâsını dikkatle eserine aktarmıştır (A 82b-90a, 93a-96a = B I, 202-218, 226-239).

a. Kâtib Çelebi, mâna ve muhtevâyı fedâ etmeden kaynağının secîli üslûbunu ve külfetli dilini, mümkün mertebe kaynağındaki kelime ve ibâreleri kullanarak, sâde bir üslûb ve dile çevirmek için büyük bir îtinâ göstermiş, onu geniş ölçüde kısaltmış; kaynağındaki âyet, hadîs, kelâm-ı kibâr, darb-ı mesel, Farsca ve Arabca manzûmeleri hemen tamâmen ihmâl etmiştir. Bu keyfiyet, Cerrah-zâde risâlesinin başlangıcına tekabül eden pasajlarda açıkca görülmektedir:

Fe-lâ-cerem işbu sene-i hicriyye-i elf ve isneti aşeriyye -ki sene-i "bagy" (=1012) ile muallem ve tazâ'îf-ı ahkâm... olduğu üzere bu sene-i bî senihde vâkı'a olan kırân-ı ulvînin vehâmeti ve isti'lâ'-i Zuhal'in şe'âmeti sebebiyle biizni'llâhi te'âlâ eclâfın tagallübü ve hurûcu emr-i mübrem... olmağın lâbüdd re'îs-i fitne-i bâgıye 1012 sâli ki, sene-i "bagy" ile muallemdir, anda vâki' olan kırân-ı ulviyyîn sebebi ile bi-iznillâh eclâfın tagallüb ü hurûcu emr-i mübrem olmağla re'is-i fi'e-i bâgıye olan Şâh-ı Acem Abbâs-ı nâ-sipâs nakz-ı ahd ile dâire-i edebden hurûc ve me'âric-i fitne vü fesâda urûc edüp memâlik-i mahrûsadan ba'zına olan Şâh-ı Acem dâire-i edebden hurûc, me'âric-i fitne vü fesâda urûc edüp rıbka-i rıkıyyet-i sultâniyyeyi rakabesinden izâle vü fekk... edüp tagallüb cihetinden istibdâd u istiklâle çeşm-i tama'ı hâmın bâz ve memâlik-i Sultâniyyeden ba'zına dest ü ta'addî ve ezâsını dırâz etmek lâzıme-i takdîr-i Rabbânî ve mûcibe-i hükm-i kazâ-i Yezdânî oldu...

Pes bu necm-i vahîmin matla'-ı sakamdan zuhûruna bâ'is ü bâdî ve bu azâb-ı elîmin ehl-i dîn ü kavîm miyânında şuyû'una sebeb-i âdî bu idi ki, çün hânedân-ı ebed-peyvend-i Osmânî ref'-i livâ'-i sa'âdet... bed-hâhân-ı devletleri... karîn-i sûz u gudâz... husûsâ vüfûr-ı ferr-i devletleri âftâb-âsâ aktâr-ı âleme yek-ser, nûr-bahş u ziyâ-güster ve düvel-i sâlifede mürâ'at olunan istihkâk-ı nisbî mazınna-i zınna olmağın dâmen-i uluvv-i himmetlerini anı medâr kılmadan bâlâ vü berter kılup zamân-ı kalîlde rikâb-ı humâyûnu hizmetine rehîn olan hâdim-i kemterîn Kāhire-i Mısr'a sultan ve az müddetde emr-i vâcibü'l-ıtâ'a imtisâle karîn olan kān edüp...

Kezâlik tevcîh-i menâsıb-ı sâirede 'âmme-i âleme birr ü ihsânları 'âmm u şâmil... olup husûsâ fütûhât-ı cedîdede kesret-i metâlib ve kıllet-i tâlib, metâlib-i celîle-i şahs-ı kihteri Türk ü Deylem'e hâhuddâm-ı asâkire tevcîhe müfzî ve nevvâb-ı saltanatın bihasebi'z-zarûre müsâmahaları dest-i ta'addîsini dirâz eyledi.

Ve zâhirde bu feshada bâis ü bâdî idi ki çün hânedân-ı müşeyyedü'l-erkân-ı Osmânî'nin ferr-i devletleri âftâb-âsâ aktâr-ı âleme ziyâ-güsterdir. Düvel-i sâlifeden mürâ'at olunan istihkāk-ı nisbî mazınna-ı zınnadır, deyü medâr-ı îtibâr kılmakdan dâmen-i uluvv-i himmetleri bâlâ vü berter olup zamân-ı kalîlde rikâb-ı humâyûnu hizmetine rehîn olan hâdim-i kemterin Kāhire-i Mısr'a sultân ederler.

Kezâlik sâir menâsıbda, husûsâ fütûhât-ı cedîdede kesret-i metâlib-i celîleyi huddâm-ı askere tevcîh bâbında nevvâb-ı saltanatın bi-hasebi'z-zarûre müsâmahaları edânînin merâtib-i âliyye duhûlüne müeddî olur. Binâen alâ hâzâ Tebriz kulu ki her biri akılda kem-pâye ve idrâkden bî-mâyeler iken zarûret hasebi ile medâric-i âliyeye irtikā edüp eyyâm-ı devlet-i sultâniyyede vâsıl-ı yesâr ve sâhib-i katâr u mehâr olup ihsân-ı bî-kerânî tahammülden kalup ızhâr-ı bagy ü inâd ve sülûk-i menâhic-i fitne vü fesâd eyleyüp...

(*Fezleke*, A 82a-b = B II, 202).

2 Revan Köşkü Ktb., nr. 1290'daki mecmuanın üçüncü risalesini (varak 41b-87b) teşkil eden eser, ilkin -müellif teşhis olunmadan- Âgâh Sırrı Levend tarafından tavsîf edilmiş (*Gazavat-nâmeler,* Ankara 1956, s. 103-104); ancak kütübhâne kataloğunda (F.E. Karatay, *Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi Türkçe Yazmalar Kataloğu,* II, 348, nr. 2962), mecmuadaki ilk iki risâlenin müverrih Âlî'ye âidiyyeti hasebiyle, üçüncü risâle de sehven aynı müverrihin "*Fursat-nâme*"si zannolunmuştu (Bu yanlışlığa ve eserin Âlî'ye âid olamayacağına, N. Atsız, *Âli Bibliyografyası,* İstanbul 1968, s. 17'de işâret olunmuştur). Eserin Cerrah-zâde'ye âidiyyeti tarafımızdan tesbît olunarak, "Osmanlı-Safevî siyâsî münâsebetleri (1590-1612)" (1964) adlı doçentlik tezimizde kullanılmış; ayrıca nezâretimizde bir öğrencimiz, mezuniyet tezi olarak risâlenin metnini deşifre etmişti (bk. Nurcan Haker, *Revan muhasarası Tarihçesi,* 1965, Tarih Seminer Ktb., Tezler nr. 799).

edânînin merâtib-i âliyeye vusûlüne mü'eddî olmağın binâen alâ hâzâ kavm-i Tebrîz, ol tâ'ife-i tünd ü tîz, akılda kem-pâye, idrâkinde bî-mâyeler iken zarûret-i sâlife hasebiyle medâric-i âliyeye tederrüc ü irtikā ve menâsıb-ı celîleye vusûl ü iltikā edüp eyyâm-ı devlet-i sultâniyyede zamân-ı yesîrde vâsıl olup, yesâr ve sâhib-i katâr ü mehâr ve milk ü mâl, karîn-i câh u celâl, ber-fehvây-ı... havsalaları tu'me-i kebîre-i sultâniyyeye neng, ve ihsân-ı bîkerân-ı subhânî tahammülünden pây-ı tâkatları leng olup ızhâr-ı bagy u inâd ve sülûk-ı menâhic-i fitne vü fesâd eylediler (Cerrah-zâde, *Tarihçe,* 42b-43a).

(...) ile gösterilen yerler, secîli tekrarlar, âyet, hadis, darbımesel, Farsca beyit ve kıt'alara tekabül etmektedir.

b. *Fezleke*'de bend başlıkları umûmiyetle Cerrah-zâde'den aynen alınmıştır: *Feth-i Şeh-i hîleger Tebrîz-râ* (*C* 47b = *F A* 84b = *B* I, 206); *esîr geşten-i Hacı ...* (*C* 49a = *F* 85b = I, 208); *ber-dâşten-i asker be-cânib-i Alınca* (*C* 50a = *F* 86a = I, 209); *reften-i asker be-tahlîs-i Orod* (*C* 50a = *F A* 86; *B* I, 209'da "Ordubâd"!); *ferâgat zihıfz-ı hisâr-ı havâle* (*C* 70b = *F* 94b = I, 229); *endahten-i âteş berencümen-i düşmen* (*C* 82a = *F* 97a = I, 235).

c. Cerrah-zâde metninde müellifine âid işâretler *Fezleke* ihtisârında ya kaybolmakta, yahud da ibhâma bürünmektedir:

Zülfikar Han askeri ile cümle *-bu fakîre hîn-i ictimâ'da kendü takrîr eyledüği üzre- onbeş* bin mıkdârı asker cem' (Cerrah-zâde, 45b).

Zülfikar Han askeri ile cümle onbeş bin kadar asker cem' (*Fezleke, A* 83b = *B* I, 204).

Ali Paşa... dahi arsa-i neberd içre şîrâne hareket ve dilîrâne mübârezet edüp, hattâ Şâh-ı gümrâh şecâatına tahsîn ve ikdâmanı âferin kılup, atdan ayrılup ve tîgin elinden aldırup bir hançer ile kalmışken arsa-i neberd içre piyâde, hadden zîyâde kendü huzûrunda niçe dilâverlikler etdüğün *bu fakîre bi'z-zât* hikâyet kılup... kelimât ibdâ eylemişdir (Cerrah-zâde, 47a).

Ali Paşa dahi arsa-i neberd içre şîrâne hareket ve dilîrâne mübârezet edüp, hattâ Şâh-ı gümrâh, şecâatına tahsîn kılup, atdan ayrılup tîgin elinden aldırup bir hançer ile kalmışken rezmgâhda piyâde, hadden ziyâde, kendi huzûrunda niçe dilâverlikler etdüğin Şah bi'z-zât hikâyet kılup... kelimât ibdâ eylemişdir (*Fezleke*, 84a = I, 206).

ç. Müellif nüshası *Fezleke*'de, Cerrah-zâde'nin ifâde ve me'âlini aynen veya sadâkatle aks ettiren bâzı pasajlar önce kayd, sonra üzeri çizilerek ibtâl edilmiştir. Mânâyı büyük ölçüde bozmayan ve fakat kaynağının üslûb husûsiyetlerini taşıyan bu kabil yerler için meselâ bk. *A*, 84a, satır 10-13 (İbtâl edilen bu ifâdeler tabîatıyle *B* I, 205/10-11'de mevcud değildir); 84b/2-6 ("Bi-emri'llâhi te'âlâ cünd-i Rûm'un âftâb-ı izz ü ikbâlleri ufhul ve kevkeb-i saâdet ü iclâlleri sukūt u nuzûl etdi... Fî nefsi'l-emr ol kavm-i müstehıkku'l-levm vüfûr-ı gurur ile mağrûr olup... da'vâ-yı kuvvet ü âsâr edüp miyânlarında icrây-ı ahkâm-ı ilâhî mehcûr ve ısgā'-i evâmir-i pâdişâhîden gûş-ı cûş u hurûşları sad merhale baîd ü dûr olmağla müstehıkkan-ı ihânet ü izlâl ve müstevcib-i kam'u isti'sâl olmuşlardı." Bu parça Cerrah-zâde, 47a-b'den pek az ihtisarla alınmışken, ibtâl olunmuş ve tabîatıyle *B* I, 206/20'de yer almamıştır).

TÛGÎ HÜSEYİN

Kâtib Çelebi, bâzı müverrihlerin, Sultan II. Osman fâciası hakkında, gönüle keder verdiği için kısa kesmeyi münâsib görüp tafsîlât vermekten çekinmelerini[3] tenkîd ederek, tarihin vazîfesinin, hâdiseleri vuku' bulduğu gibi nakl etmek olduğunu ifâde ve vak'aların seyrini bozmamak için II. Osman'ın fecî âkıbetiyle neticelenen hâdiseleri, bu konuda müstakil bir eser olan *Tûgî Tarihi*'nden hülâsaten alıp, diğer kaynakların bilgileriyle tamamlayıp tasvir etti-

3 "Zikr-i keyfiyeti mükeddir-i havâtır ve bu makulede belâgat-îcâzın lûtfu zâhir olmağla ol vâdide kümeyt-i kaleme ruhsat-ı cevelân verilmedi" (Atâ'î, s. 656).

ğini kayd eder[4]. Gerçekten tarihçimizin kaynak olarak kullandığı müelliflerden Atâ'î ile, haşivlerinin bolluğu dikkati çeken Topçular Kâtibi Abdülkadir, hâdiseyi bir kaç cümle ile hulâsa ettiği gibi[5], Hasan Bey-zâde de pek kısa bir tasvîrini verir[6]. Bu vak'ayı anlatmaktansa sükût etmenin daha iyi olacağını ileri süren Peçuylu ise, az rastlanan hâdiseleri topladığı eserine, hâdise ile ilgili görüp işittiklerini ilâve etmekten fârig olmaz[7]. Kâtib Çelebi de, bu kıymetli müşâhedeleri, Tûgî'nin verdiği bilgilerle mezc ederek *Fezleke*'ye derc eder.

Şiirde "Tûgî" mahlasını kullanan Hüseyin b. Sefer b. Abdullah, II. Osman'ın solaklarından iken teka'üde ayrılmış, hükümdarın ölümüne ve I. Mustafa'nın ikinci saltatına yol açan hâdiselere şahid olmakla[8], gördüklerini, basit dille yazılmış *"ibret-nümâ"* adlı bir risâle toplamıştır[9]. Hâdisenin yeniçeri muhitinde görünüş ve tefsirini aks ettirmesi bakımından ehemmiyetli olan eserin, Midhat Sertoğlu tarafından, "hususî ellerde bulunan bir nüshadan" naklen neşr edilen metni[10], Tûgî'yi ne derece sıhhatle aks ettirdiği kestirilememekle beraber, büyük kısmıyle eserin muhtevâsını aktarmış olduğu kabûl edilerek, ihtiyat kaydıyle, aşağıdaki mukayeselerde kullanılacaktır:

a. *Fezleke*'deki *vak'a-i hâile-i Osmâniyye* (*A* 174a - 178b = *B* II, 9-24) büyük kısmıyle Tûgî'den, pek cüz'î ihtisar ve ta'dillerle, aynen alınmıştır: *Sebeb-i vak'a* (*B* II, 9-10) bendinde Peçuylu'dan alınan ilk iki sebebi tâkib eden düşünceler, *rüyâ-yı pâdişâh ve eser-i gard ü telâşî* (*B* II, 11) bendleri, *B* II, 12-16'daki hikâyeler, pek küçük ilâveler hâric, Tûgî'den hulâsaten ve meâlen alınmıştır. Bu telhîsin mâhiyeti hakkında bir fikir vermek üzere, *istiftâ der-hakk-ı menba'-ı fesâd* bendi ile bunun dayandığı Tûgî pasajı aşağıda derc olunmuştur:

Bunun üzerine halk... At Meydanına geldiler... Umur görmüş ihtiyarlardan birkaç adam bu kalabalık halka, "bu maslahatları şer' ile görelim" diye Şeyhülislâm Es'ad Efendi'ye varup fetvâ istediler ki, "İslâm Pâdişâhını azdırıp beytülmâlin itlâfına sebeb olup pâdişâha hacca gitmek lâzım değil iken böyle fetret ve fitneye sebeb olanlara ne lâzım gelir" dediler. Müftünün cevabı böyle sâdır oldu ki, "fitne uyduranlara katil lâzım olur" dedikde fetvanın sûretini aldılar, cemiyet yerine geldiler. Orada sadr-ı âzam tarafından yeniçeri ağası ve bölük ağaları men' için cemiyete geldiler; cumhur anları da taşa tuttular. O gün donanma-yı hümâyun Beşiktaş'dan Yedikule'ye giderken gemilerden donanma halkı da çıkup şehrin kapuları kapalı olmakla hisar deliklerinden şehre girüp cemiyete dâhil oldular ("Tugî Tarihi", *Belleten,* XI, 494).

Asker At-Meydanına vardıkda içlerinden umûr-dîde ihtiyârları bir yere gelüp, evvelâ "Pâdişâh-ı cihânı ıdlâl edüp bu sevdâya düşürmekle abes yere beytü'l-mâl-i müslimîn telefine ve fesâda bâis olanlar hakkında şer'an ne lâzım gelür" deyü bir fetvâ sûreti tesvîd edüp birkaç ihtiyâr ile Şeyhülislâm Es'ad Efendi'ye gönderdiler ve lüzûm-ı katline fetvâ alup bölük ağaları ve Yeniçeri Ağası bunları men'e geldikde taşlayup kaçırdılar. Ve ol gün donanma Beşiktaş'dan kalkup Yedikule'ye giderken gulû-yı âmmı işidüp yanaşdılar. Yeniçeri gemilerinden çıkup kapılar kapalı bulunmağla hisârdan aşup dâhil-i cem'iyyet oldular (*Fezleke, A* 175a = *B* II, 12).

b. Tûgî'nin eldeki matbû metni ile, *Fezleke*'ye "bir rivâyetde" kaydıyle nakl edilen Tûgî menşe'li rivâyet arasındaki farklar ve *Fezleke*'deki fazlalıklar, Tûgî'nin Kâtib Çelebi tarafından kullanılan nüshasında mevcud mudur, yoksa müverrihimizin mûtad ilâve ve tasarrufları cümlesinden midir ta'yin edilemiyor:

4 "Zikr-i keyfiyyeti mükeddir-i havâtır ("mütekeddir-i hâtır" *B*) ve bu makulede belâgat-îcâzın lütfu zâhirdir, deyü ba'zı târîh-nüvîsler tafsîlden tehâşî eylediler. Lâkin tarih'in vazîfesi (*A*'da, "nîk ü bed" ibâresi yazılmışken karalanmış) vekâyi'i vuku'u üzre beyân olup mevzû'-ı fenni ihlâl lâzım gelmemek için biz bu makamda müstakil te'lif olunan Târîh-i Tûgî'yi (*B*'de: "Tugrây") telhîs ve gayriden zamîme ile hakk-ı tahrîri îfâ ve bu vak'a ahbârını istîfâ eyledik" (*Fezleke, A* 174a = *B* II, 9).

5 "Mâh-ı cumâdelâhırede ba'zı ahvâller vâkı' olup kazâ vü kader zikri câ'iz değildir; icmâl üzere 'ayân olunur... saâdetlü Pâdişâh hazretlerinin... Kâbe-i muazzamayı ziyâret murâdları olur. Lâkin... takdîr-i ilâhî, mâh-ı recebü'l-müreccebin onuncu günü, Mirrih sâatinde bir havâdis olduğu budur ki merhûm ve magfûrun-leh sa'îdü'l-hayât ve şehîdü'l-memât, takdîr-i Rabbânî, Firdevs mekân oldu" (Topçular Kâtibi Abdülkādir, 361a, 362a-362b).

6 *Hasan Bey-zâde Tarihi,* 474b - 476b.

7 "Egerçi bu vak'a-i mûhişe îrâdından ise bu bâbda sükût etmenin lütfu artık idi ve lâkin çün bu mecmûada nevâdir iltizâmı münâsib görülmüştür. Pes bu nâdire-i azîme yazılmamak dahi lâyık değildir" (Peçuylu, II, 380).

8 *Tûgî Tarihi,* Koyunoğlu Ktb., nr. 13316, 2a (Bu nüshanın dîbâçesi Tûgî'nin M. Sertoğlu neşrinde mevcud değildir).

9 Müellif ve eseri hakkında bak. Babinger, *G O W*, s. 157.

10 *Belleten,* XI/43 (1947), 493 - 514.

Hayret ü telâşî-i Sultan Osman...

Ne vakit ki Sultan Osman, Sultan Mustafa'yı Eski-Saray'dan Orta-Câmi'e götürdüklerini işitti, canı başına sıçradı... Derhal Hüseyin Paşa'yı dâvet eyleyüp vezaret mührünü ona teslim edüp, "kendi kendimize inâdımızla aceb iş işledik, şimdi tedarik nedir, ne dirsiz" diyicek Hüseyin Paşa ve Pir Mehmet Ağa dediler ki "madam ki Sultan Mustafa Odalara varup sığındı biz de Ağa kapusuna varalım" dediler. Sultan Osman "yok bu söz değildir. Eğer yalnız yeniçeri olaydı onlara söz geçerdi. Ulemâ ve sipah ve eşkiya biledir. Hâlâ iki yüz kise bağlıdır; birkaç yüz tevabiimizle kayıklar müheyya edüp Anadolu'ya geçelim, sonra tahtgâh-ı kadim Bursa'ya varalım. Kul yazalım, yığınak yapalım, görelim ne zuhur eder" dedi. Hüseyin Paşa ile Pir Mehmet: "Padişahım, bu ma'kul değildir, kapuya varmamız yeğdir" deyüp on beş kise filori alup yatsudan sonra kapuya geldiler idi ("Tugî Tarihi", 500).

Sultan Mustafa câmiden çıkıp merdiven başına geldi, halka selâm verdi. Gülbang-i Muhammedî getirdiler. Sultan Osman Gülbangi işidüp Mehmed Ağa'ya, "sen ocakda ne idin?" dedi; "haseki kulun idim". "Ya yeniçerilik kethüdalığını kim verdi?" dedi "Sultan Mustafa verdi" dedi. "Ya, anın hükmü nâfiz midir. Aç şu pencereyi ben dahi kullarıma söyleyin" deyüp pencereyi açtılar. Sultan Osman başını dışaru çıkarup, "benim ağalarım, benim yeniçeri babalarım ve sipah babalarım! Münafık sözüyle tâzelik belâsıyle bir küstahlık eyledim ve beni böyle eylemekten nolaydı şimdi gelirken tüfenk ile uraydınız ya beni istemez misiniz?" diye yalvardı. Bir uğurdan dediler ki, "seni istemeziz, öldürdüklerine de rızâmız yoktur." Sultan Osman bu cevabdan me'yus oldu, pencereyi kapayup: Bâri beni Sultan Mustafa'nın olduğu yere habs edin, öldürmeyin" dedikde Cebecibaşı denilen haramzâde hemen kemend atup boğmak istedikde Mehmed Ağa ve Yeniçeri kethüdası Ali Ağa ve Başçavuş Ahmed Ağa yetişüp Cebecibaşıya yumruk üşürüp taşra eylediler. Velhasıl Sultan Mustafa'yı arabaya bindirüp vâlidesi iki cariyeleri ile beraber binüp arabaya ipler bağlanup kul taifesi el ele verüp yiderek saraya ilettiler ("Tuğî Tarihi", 502-503).

Asker Sultan Mustafa Han'ı çıkarup bey'at etdirdikleri ve Eski-Saray'a, ba'dehû Odalara götürdükleri Sultan Osman'ın ma'lûmu oldu. Vüzerâya icâzet verdi, hânelerine gitdiler. Hüseyin Paşa kaldı.

Bir *rivâyet*de, "tedbir nedir?" deyü Hüseyin Paşa ve Bostancıbaşıyı da'vet ve meşveret eyleyüp: "Üsküdar'a geçelim, varup tahtgâh-ı kadîm olan Bursa'da oturalım. Bizi isteyen gelür. Tutalım ki Sultan Mustafa Pâdişâh olmuş birkaç günden mâhiyeti ma'lûm olur, dîvânedir, rüşdü yokdur. Hemen gitmek lâzımdır" dedi. Hüseyin Paşa ve Bostancıbaşı: "Bu maslahat değildir. Lâyık budur ki, Sultan Mustafa Yeniçeri Odalarına vardı, biz dahi Ağa-kapusuna varalım" dediklerinde, Sultan Osman: "Bu re'y değildir. Eğer yalnız yeniçeri olaydı, söz geçmek câiz idi. Ammâ sipâh ve ulemâ ol tarafdadır. Hemen Anadolu'ya geçmek gerekdir" deyicek, Hüseyin Paşa tekrar: "Elbette Kapu'ya varmamız yekdir" deyü kaldırdı (*Fezleke, A* 177a = *B* II, 17-18).

Bir rivâyetde *halk Pâdişâhı* (Sultan Mustafa'yı) *alup Saray'a gitdikten sonra* Sultan Osman üzerine müvekkel olan Mehmed Ağa'ya, "sen ocakda kim (kimsin *B*) anulursun?", "ben haseki kulunum", "ya bu mansıblar tebeddülâtı vâkı' midir?" "evet, Sultan Mustafa verdi", "ya anın hükmü nâfiz olur mu ola? Bir dîvânedir, kendinin adın bilmez. Aç şu pencereyi, ben dahi kullarıma söyleyeyim" dedi. Mehmed Ağa dahi Orta-Mescid haremine nâzır olan manzarayı açtı. Sultan Osman Han, taşra bakup duranlara: "Benim sipâhi ağalarım ve yeniçeri ihtiyarları babalarım, tâzelik belâsıyle münâfık sözüne uydum. Beni böyle hakaretle getürmeden nolaydı anda öldüre idiniz. Ya beni istemez misiniz?" diyecek, bir uğurdan dedikleri bu ki: "Seni hilâfete kabûl etmeziz ve katline dahi rızâmız yokdur". "İmdi, çünki beni öldürmeğe rızânız yok, Sultan Mustafa olduğu odaya haps eylen" dedi. Ol esnâda Cebecibaşı harâmzâde gelüp boğmak içün kemend atdıkda haseki Mehmed Ağa yetişüp def' eyledi. Meğer Dâvud Paşa göndermiş. Buna göre niçe musîbetler oldu (*Fezleke,* II, 21-22 = 178b).

c. Kâtib Çelebi, Sultan Osman hâilesine âid bahislerde, Tûgî'yi Peçuylu'nun ifâdesiyle mezc ve te'lîfe çalışmıştır. Meselâ, yukarıda Tûgî'den naklen ilk kısmı verilen *hayret ü telâşî-i Sultan Osman* bendinde Peçuylu ile Tûgî ard arda telfîk edilmiştir: *Fezleke* II, 18/satır 11-17, Peçuylu (II, 384-5)'dan, müteâkıb kısım ise Tûgî'den (s. 501) alınmıştır. Aradaki birkaç satırlık rivâyetin kaynağı tahkîk

olunamamıştır[11]. *Tevcîh-i menâsıb* (*Fezleke* II, 19), *Mahbûsî-i Sultan Osman* (II, 20-22) bendleri kezâ Tûgî, Peçuylu ve teşhis edemediğimiz diğer bir kaynakdan alınarak terkîb olunmuştur. *Reften-i Sultan Mustafa be-Sarây-ı Âmire ve zikr-i sarf-ı flori* (*F* II, 22) bendleri Tûgî'den meâlen alınmıştır. *Şehâdet-i Sultan Osman* (*F* II, 22-24) bendinde ise, *Tûgî Tarihi* (s. 504-505) esâs olarak alınmış (ez-cümle, *F* II, 24/4'deki "niteki ba'zı müverrihler tahrîr etmişler" ibâresiyle Tûgî telmîh olunmuştur), buna Peçuylu (II, 388) ve Atâ'î (s. 656-658)'den (krş. *Fezleke* II, 23/15-18, 20-24) alınan bâzı pasajlar eklenmiştir.

3. PÎRÎ PAŞA-ZÂDE HÜSEYİN

Kâtib Çelebi, *Fezleke*'de (*A* 255b-267a, *B* II, 239-268), Girid seferinde hazır bulunmuş ve Hanya kal'esi fethini müteâkıb Rumeli Defterdarlığı Kethudâlığına tâyin edilmiş olan Pîrî Paşa-zâde Hüseyin Bey'in kaleme aldığı *Târih-i feth-i Hanya* adlı eserini[12] de kullanmıştır.

Eser, Girid seferinin sebebi, başlangıcı, Hanya'nın Yusuf Paşa tarafından fethini, tekellüflü bir lisansla beyan ve tasvîr etmektedir. Kâtib Çelebi, bu konuda biricik kaynağı olan bu eseri -Cerrah-zâde'de olduğu gibi- mâkul ölçüde ayıklamış ve kısaltmıştır:

a. Eserin üslûbu ve dili ile, Kâtib Çelebi'nin ihtisârı hakkında bir fikir vermek üzere, bir bendin baş kısmı aşağıya derc olunmuştur:

11 Anadolu kazaskeri sıfatıyla hâdisenin şâhidi olan Bostan-zâde Yahya Efendi'nin eseri (*Vak'a-i Sultan Osman Han*, Hâlet Efendi Ktb., nr. 611) ile yaptığımız kontrollerden, Kâtib Çelebi'nin bu eseri kullanmadığı neticesine vâsıl olduk. Esâsen, müverrihimiz, Yahya Efendi'nin 1049'da ölümü dolayısiyle verdiği biyografisinde de telifleri arasında böyle bir eserden bahs etmez (*Fezleke* II, 222). *Keşfü'z-zunûn*'da (s. 285), Kilârî Mehmed Halîfe'nin Hotin seferine dâir *tarih*inden bahs edilirse de, aynı müellifin, Sultan Osman'ın gençlik sebebiyle iğvâya kapılıp inâdı yüzünden felâkete düçâr olduğu âsîlerin zımnî müdâfaası ve Sultan Mustafa'nın medhiyle cülûsuna dâir yazdığı *Bişâretnâme-i Sultan Mustafa Han* adlı eseri (Bir nüshası, Viyana, Nationalbibliothek, Mxt. 21b'dedir; tavsîfi için bk. G. Flügel, *Die arabischen, persischen und türkischen Handschriften...*, s. 260, nr. 1052) müverrihimiz tarafından kullanılmış mıdır, kestiremiyoruz. *Bişâret-nâme*'yi sathîce incelemiş olmakla beraber, kontrol için mikrofilmine sâhib olmadığımızdan bir hükme varmamız mümkün olamamıştır.

12 Tübingen'de bulunan nüshasının tavsîfi için bk.: B. Flemming, *Türkische Handschriften*, I, 128, nr. 155.

Rezm-i küffâr-ı Venedik
bâ-ba'z-ı sefâin-i
İslâm bi-takdîri
Meliki'l-allâm

Bundan esbak masturdur ki hazret-i Pâdişâh-ı melâik-sipah ve cenâb-ı şehinşâh-ı nusret-destgâh, asker-i zafer penâha imdâd içün iki bin yeniçeri kapuya çıkarup ve dört sefîne-i cebel-peykere koyup Karamanlı nam reisi başbuğ edüp Girit'e doğru irsâl buyurdu. Sefâin-i merkum(e) 'azîmet eyleyüp ve Değirmenlik nâm adaya gelüp limanında vaz'-ı lenger etdiler. Karamanlı -ki kapudanları idi- "Değirmenlik bir mahûf ve kal'asız yerdir, yatmak câiz değildir ve Ordu-yı humâyuna varmağa eyyâm yokdur" deyü Benefşe'ye 'azîmet ve sâir-i sefâ'ine mukārenete her çend ki ikdâm eyledi; yeniçeri uymadı. Âkıbet kendüsü Benefşe iskelesine varup ümerây-ı sâire mülâkat eyledi (*Târih-i Feth-i Hanya,* 66b).

Rezm-i küffâr-ı ("a'da" *B*)
Venedik bâ-ba'zı (-B)
sefâin-i İslâm

Sâbıkan der-i devletden gönderilen dört sefîne ile iki bin yeniçeriye, Karamanlı nâm reis kapudan baş ve buğ olup Değirmenliğ'e ("Değirmenlik adasına" *B*) gelmiş idi. "Mezbûr ada, kal'asız yerdir. Yatmak câiz ("münâsib" *B*) değildir ve orduya varmaya eyyam yokdur" deyü Benefşe'ye azîmete her çend ki ikdâm eyledi, yeniçeri uymadı. Âhır kendi Benefşe iskelesine varup sâ'ir-i ümerâya mülâkat etdi (*Fezleke, A* 264b = *B* II, 265).

b. Hanya fethi için düşürdüğü tarih vesîlesiyle müellifin hüviyetini açıkladığı bend:

Der-beyân-ı nâm-ı fakîr

Bu feth-i celîlü'l-kadre şuarây-ı zamân ve fudelây-ı devrân vâfir târih manzûm eylemişler. Hattâ, "Fahrî" nâm fâzıl-ı benâm sefer-i nusret-rehberde Mûsâ Pa-

Bu feth-i celîlü'l-kadre şuarâ-i zamân vâfir târihler dediler. Mûsâ Paşa küttâbından Fahri Efendi "gazây-ı evvel" lâfzını buldu. Müverrih-i *"Feth"* Pîrî Paşa-

şa'nın huzûr-ı eşrefleri kitâbetinde idi. "Gazây-ı evvel" tarihin bulmuş idi. Manzûmdur. Ancak bu kadar ile iktifâ olundu.

Ve hakîr-i râkımü'l-hurûf hânedân-ı celîlü'l-kadr Pâdişâh-ı zıllu'llâhın bende ve bende-zâdesi ya'nî bu dûdmân-ı kesîrü'l-ihsânın bende-i efgendesi Hüseyn-i Pîrî Paşa-zâde bu sefer-i zaferkarîn ve bu feth-i celîlü'l-kadrde ikbâl-misâl hâzır(?) ve hidemât-ı dîn ü devletde rûz u şeb dâmen der-miyân istâde vü âmâde ve ef'âl-i ebrâr u eşrâra nâzır idim. Fakîrâne bu târih, zâde-i tab'ımızdır:

Târih

Girit fethin Hudâ'nın emri ile
Mûrad etdi çu kalb-i pâdişâmız
Yürüyüp emrine etdik itâat
Silâh-ı rezmile bây u gedâmız
Yûsuf Paşa-yı gāzî, melek-huy
Gâzada oldu ol dem muktedâmız
Erüp ol mülk-i bî-mânende yek-ser
Salup küffâra tîg-ı hûn-zidâmız
Kuşatdık Hanya'yı kim görmemişdir
Anın tek kal'a çeşm-i rûşenâmız
Niçe gün eyledik çeng ü cidâli
Hudâ lutfunu etdik ittikâmız
Mesâff u rezmden sonra o hısnı
İnâyet eyledi Bâr(î) Hudâmız
Sipâh-ı Rûm'a sordum fethin ol dem
Dediler fethine târih "gazâmız"
(*Târîh-i Feth-i Hanya,* 73b).

zâde Hüseyin Bey dahi bu gûne nazm eyledi:

Beyit (–A)

Sipâh-ı Rûm'a sordum fethin ol dem
Dediler fethine târih "gazâmız"
(*Fezleke, A* 265b = *B* II, 268).

4. NEV'Î-ZÂDE ATÂ'Î

Kâtib Çelebi'nin biyografiye düşkünlüğü yanında, standard İslâm tarih te'lîflerinde, her sene vekayi'i sonuna ilâve edilen vefeyât (nekroloji) bölümlerini îtinâ ile hazırlama meyil ve îtiyâdı, Kâtib Çelebi'yi, bu hususta malzeme toplamaya sevk etmiştir. Bilindiği gibi, Osmanlı sâhasında ilk ciddî biyografi denemesi olan, Taşköprülü-zâde'nin *Şaka'iku'n-nu'mâniyye*'si büyük alâka görmüş ve pek çok kimse bu Arapça eseri tercüme ve ikmâl etmiş, onun zeyillerini vücûda getirmişlerdir[13]. Kâtib Çelebi, eserini yazdığı devreye âid bu pek muhtelif eserler yerine, bunları tedvîn eden Nev'î-zâde Atâullah Efendi (ö. 1045/1635)'nin *Hadâ'iku'l-hakā'ik fi tekmileti'ş-Şakāyık* adlı zeylini kullanmayı tercîh etmiş görünmektedir.

Atâ'î'nin 1042-1044 (1632-1634) arasında kaleme aldığı bu eser, Taşköprülü-zâde'nin bıraktığı yerden 1044'e kadar vefât eden ulemâ, meşâyih ve devlet ricâlinin biyografisini ihtivâ etmektedir. Kâtib Çelebi, Atâ'î'ye ve onun *Şakayık Zeyli*'ne karşı takdirkâr bir ifâde[14] kullandığı gibi, aşağıdaki mukayeselerden de anlaşılacağı üzere, *Atâ'î Zeyli*'ni büyük bir sadâkatle eserine nakl etmeye çalışmıştır:

a) Kâtib Çelebi, ulemâ biyografisinde, yer yer ifâde ve muhtevâ ikmâline rağmen, Atâ'î'deki ana çerçeveyi *Fezleke*'ye aktarmıştır. Kısa bir bend olmak üzere Sûdî'nin terceme-i hâline âid her iki eserdeki bendler aşağıda verilmiştir:

Bosnavîdir. Muâmele-i kâlâ-yı ilm ü irfânile re'sü'l-mâl-i kemâlden vâyedâr ve bâzâr-ı îtibârda mazhar-ı sûd-i bî-şumâr olup tarîk-ı saâdet-refika sâlik... oldukdan sonra bir mikdâr

Bosnavî'dir. Bâzâr-ı îtibâr'da kâlâ-yı ("vükelây-ı" *B*, I, 7) ilm ü irfândan mazhar-ı sûd-ı bî-şumâr olup tarîk-i ilme sâlik oldukdan sonra bir mikdâr vazîfe-i tekā'üd

13 *Keşf-el-zunûn,* s. 1057-1058; Behçet Gönül (Necatigil), "İstanbul kütüphanelerinde, al-Şakāik al-nu'māniya tercüme ve zeyilleri", *Türkiyât Mecmuası,* VII-VIII (1945), 136-168.

14 "Zeyiller ve tezkirelerdeki ulemâ ve meşâyihin terâcim-i ahvâlini aldı. Terâcim-i a'yânda belâgat ve mârifetle kalem oynattı... Ne kıymetli bir rivâyet, ne de bir nükteyi kaçırdı. Böylece eseri, yedi cildde, âlimlerin terceme-i hâli ve devirlerinin hükümdârları hakkında... mükemmel bir tarih oldu" (*Keşf el-zunûn,* s. 1058). "*Şakayık*'a türkî inşa ile Edirnevî Mecdî tercemesine zeyl yazup kendi zamanına gelince vefeyât tercemelerinde letâ'if ü nevâdir zikri ile her birinin hakkını îfâ eylemişdir. Hakka ki, eser-i hûb ve cumhûr beyninde makbûl ü mergūbdur" (*Fezleke, A* 232a = *B*, II, 168).

vazîfe-i tekā'üd ile kanâat etmişidi. İbrâhim Paşa Sarayında olan gılmân-ı hass-ı şehinşâhîye muallim ta'yîn olunup o meşgale-i şerîfe ile bin hudûdunda sermâye-i ömrü itmâm ve azm-i râhatgede-i dârü's-selâm eyledi. Mevlânâ-yı merkum sevdâger-i cins-i fâhir-i ulûm, mebânî-i mukaddemâtı sedîd, muallim-i müfîd idi. *Mesnevî*-i şerife şerhi ve *Kâfiye* ve *Şâfiye*'ye tercemesi vardır (Atâ'î, *Şakayık Zeyli*, 1268, s. 332).

ile kanâat etmişidi. İbrahim Paşa Sarayı'nda olan gılmân-ı has ta'lîmine ta'yîn olunup ol meşgale ile bin hudûdunda[15] azm-i ukbâ eyledi. Mevlânâ-yı merkum sevdâger-i cins-i fâhir-i ulûm, mebânî-i mukaddemâtı sedîd, muallim-i müfîd idi. *Dîvân*-ı Hâfız ve (–*A*). *Mesnevî*'ye şerhi ve *Kâfiye* ve *Şâfiye*'ye tercemesi vardır, makbûl-i ulü'l-enzârdır (*Fezleke,* A 2b = B, I, 7),

İki eser arasında, zikr edilen mukayeseye uygun, pek çok paraleller bulunabilir. Bir fikir vermek için 1000 senesine âid Atâ'î'den pek cüz'î ifâde hazf edilerek *Fezleke*'ye aktarılan vefeyât bendlerini işâret edelim: Husrev-zâde Mustafa (Atâ'î 316 = *F* I, 5); Vanî Mehmed (Atâ'î 316-317 = *F* I, 5-6); Ali b. Abdî (Atâ'î 317-318 = *F* I, 6); Saçlı Emîrzâde Abdülkadir (Atâ'î 320 = *F* I, 5-6); Münşî Mehmed (Atâ'î 321 = *F* I, 7); Şem'î (Atâ'î 332 = *F* I, 7); Abdürrahim Kirâmî Çelebi (Atâ'î 333 = *F* I, 7-8); Kavaklı İmâm Şeyh Mehmed (Atâ'î 372 = *F* I, 8).

b) Atâ'î'den şeyhlerin terceme-i halleri alınırken, husûsiyle kerâmetlerine âid pasajlar ihmâl edilmiştir:

Eş-şeyh Muhammed Buhârâlı

Darü'l-mülk-i Buhârâ'dan zuhûr ve âftâb-ı feyz-i irfândan iktisâb-ı nûr edüp mebânî-i ulûmu teşyîd ve fünûnu-i âliyeyi temhîd etdikten sonra meşâyih-i Nakşbendiyye ile sohbet ile feyz-i

Eş-şeyh Muhammedu'l-Buhârî

Buhârâ'da mebânî-i ulûmu teşyîd ve fünûn-i âliye ("âtiye" *B*)'yi temhîd etdikten sonra meşâyih-i Nakşbendiyye ile sohbet ve feyz-i nazarları ile tekmîl-i âdâb-ı tarîkat eylemiştir. Devlet-i

15 *Fezleke*'nin Reisülküttab Mustafa Efendi Ktb., nr. 685, 3b kenarında, "Mevlânâ-yı mûmâileyh, Bustân'ı 1006 tarihinde şerh etdiğine, şerh-i mezkûrun âhırına " غر " kelimesini târih olmak üzere sebt-i cerîde-i eyyâm etmiş iken, bin hudûdunda azm-ı bakā etmişdir, demek vâkıa muhâlifdir. Benzer ki müverrih-i merhûm *Bustân Şerhi*ni görmemiş ola" (bk. Gökyay, "Kâtip Çelebi", s. 37, n. 3) denilmiştir. Buradaki hatâ önce, Atâ'î'ye, sonra da kaynağını tahkîk etmeden nakl etmekle Kâtib Çelebi'ye râci' olmalıdır.

nazarları ile tekmîl-i âdâb-ı tarîkat etmişleridi... Mahrûsa-i Kostantiniyye arzûsuna menâzil-peymâ olup... devlet-i Murâdiyyede ol murâda vâsıl, ebr-i rahmet gibi şehrimize nâzil olmuş idi. Ba'dehû Tuna yalısında vâki' medîne-i Silistre'de tarh-ı esâs-ı ikāmet ve bin senesi hudûdunda darü'l-karâr-ı rahmet-medâra rıhlet eyledi. Çarsu içinde türbe-i mahsûsada medfûndur. Azîz-i mezbûr kerâmât-ı celîle ile meşhûr, zâhid-i murtâz u müteşerri' idi. Murâdiyyede mahrûsa-i Konstantiniyye'ye nâzil olup, ba'dehû Silistre'de tarh-ı esâs-ı ikāmet ve bin senesi hudûdunda rıhlet eyledi. Çarsu içinde türbe-i mahsûsada medfûndur. Azîz-i mezbûr kerâmât-ı celîle ile meşhûr, zâhid-i murtâz u müteşerri', halîm ü kerîm ü müteverri' idi. Kerâmât-ı azîmelerindendir ki... (Atâ'î, s. 369).

(*Fezleke,* 3a = I, 8); (Atâ'î, s. 369, satır 10-39, s. 370, satır 1-9 daki Şeyh'in kerâmetlerine âid kısım *Fezleke*'ye alınmamıştır.

Kâtib Çelebi, *Mîzânü'l-hakk*'da manevî kudretleri maddî şekilde tasavvur edip kerâmetten bahs etmenin bâtıl bir inanç olduğunu belirtmiştir ki, biyografilerde de bu düşüncesinin te'sîrinde kalıp yanlış telâkki ettiği tezâhürleri ihmâl etmiş olmalıdır.

c) Kâtib Çelebi zaman zaman Atâ'î'nin metnine tasarruf edip tâdillerde bulunur. Meselâ, *Acem-zâde eş-Şeyh Mehmed* (Atâ'î 370-371) bendi, *A* (14b)'da önce Atâ'î'ye uygun olarak "Eş-şeyh Mehmed" yazılmışken, sonra karalanıp "Acem-zâde Hasan Efendi"ye değiştirildiği gibi, "diyâr-ı acem'den gelüp ibtidâ Vardar Yenicesi'ne tavattün eyleyüp ba'dehu Manastır'a göçtü. Anda şeh-i dârü'l-kurra iken" (*F* 14b = I, 37) ifâdesi Atâ'î'de mevcud değildir.

Eş-şeyh Ali Dede (*F* 47b-48a = I, 122-123) bendi, önce *A* 41b de 1006 vefeyâtı sırasında -Atâ'î'den naklen (s. 466)- yazılmışken, üzeri çizilip ibtâl edilerek, 1007 vefeyâtında işaret olanan yere nakl edilmiş ve Peçuylu (II, 219)'daki ma'lûmatla ikmâl ve tevsî edilmiştir.

Aynı mâhiyette olmak üzere, *Osman Bey... İbn Dukakin* (*F* 99a = I, 239-240) bendi, önce *A* 79a'da, -Atâ'î (s. 460)'den naklen- 1011 vefeyâtı arasında yazılmışken, üzeri çizilerek ibtâl edilmiş, 1012 vefeyâtında gösterilen yere nakl olunmuştur.

ç) *Fezleke*'de vezirlerin biyografileri de umûmiyetle, *Atâ'î*'den alınmıştır. Meselâ *Ferhad Paşa* (*F* I, 76) bendi Atâ'î 481-482'den; *Sinan Paşa* (*F* I, 76-77) bendi, -cüz'î hazifler, takdim tehirlerle- Atâ'î

482'den; *Cerrah Mehmed Paşa* (*F* I, 241) ve *Yemişci Hasan Paşa* (*F* I, 241-2) bendleri, Atâ'î 482-483'den alınmıştır. *Yavuz Ali Paşa* (*F* I, 255) bendi, Atâ'î (s. 614)'nin ifâdesine Peçuylu'nunki ilâve edilerek terkîb edilmiştir.

d) Kâtib Çelebi'nin, eserlerini kaynak olarak kullandığı tarihcilerin terceme-i halleri de, pek cüz'î ilâvelerle, Atâ'î'den alınmıştır:

El-Mevlâ Mehmed

Mahrûsa-i İstanbul'da bir cerrâhın kıt'a-i rûhu ve şifâ-i sîne-i mecrûhudur. Muktezây-ı uluvv-i himmet ile terk-i tarîk-ı san'at edüp keşf-i dekāyık-i fenn-i cerrâhîden... tarîk-ı ilme âzim ve... Çivi-zâde Efendi'den mülâzim olmuş idi. Medâris-i ilmiyyede alâ hasebi'l-âde ihyâ'-i resm-i ifâde ederek 40 akça ile Üsküdar'da Abdullah Ağa Medresesinden ma'zûl iken 1001 recebinde Muslihüddin Efendi yerine Edirne'de Şeyhî Çelebi müderrisi olmuş idi. 1005 cumâdelûlâsında La'lî Çelebi yerine Sinan Paşa Hâricine tahrîk olundu. 1007 cumâdelûlâsında Köse Mahmud Efendi yerine Sinan Paşa Sultanı pâyesine terfî olundu. Sene-i mezbûre zilka'desinde La'lî Çelebi yerine Erzurum Kazâsı tevcîh olundu. 1010 muharreminde azl olunup... 11 zilkadesinde Nahcuvan Kazâsı tahta'ş-şu'â-i hükm ü imzası olmuş idi. 12 tarihinde revâfız müstevli olmağın Şâh-ı gümrâh elinde esir ve mübtelây-ı kayd-ı keyd-i hasm-ı şerîr olmuşidi. Bilâhıre, kazâsında adl ü istikâmeti bâ'is-i *hürmet ü ri'âyet* olup... mecmû'-ı müteallikatı ile bend-i gamdan âzâd ve irsâl-i âsitân-i saâdet-istinâd ile ber-murâd kılınmışidi. 13 şevvâlinde Veli Efendi yerine Tire Kazâsı... mükâfât-âfât-ı esr olmuş idi. 15 ramazânında fârig olup... 17 cumâdelûlâsında... Bosna mevleviyyeti inâyet olundu. 19 ramazanında ref' olunup... 21 şevvâlinde...Âmid Kazâsında neşr-i mekâmid etmişidi... 23 zilka'desinde mansıb-ı mezbûr Şeker Efendi'ye bâ'is-i teşekkür oldu. 25 ramazânında Niksârî merhûm ile yevm-i vâhidde (15 ramazân) rıhlet ve hem-râhî-i îmânile âlem-i âhirete azîmet eyledi. Mevlânâ-yı merkum gavvâs-ı cevâhir-i ulûm, hüsnü'l-ahlâk, tîbü'l-a'râk, eyyâm-ı tedrîsde ifâdeye müdâvim, hengâm-ı kazâda hâkim-i hâsim ve seyf-i sârım, etvârı müsellem melekhısâl âdem idi. İlm-i fıkha etemm-i intisâbı olup *Kadıhan*'ı tagyîr ü tertîb ve mükerrerâtdan tehzîb etmiştir. Ve ba'zı mecmûaları vardır. Hüsn-i kitâbeti ve tahrîr-i sukûkda mehâreti olmağın Sinan Paşa'nın vakfiyyesini yazup ol mukabelede, medreselerin bunlara şart etmişler idi (Atâ'î, s. 587).

El-mevlâ Mehmed Cerrâh-zâde

Mahrûsa-i İstanbul'da bir cerrâhın ferzendi iken tarîk-ı ilme sülûk edüp Çivi-zâde'den mülâzim olmuş idi. Sinan Paşa Medresesinden 1007'de Erzurum Kazâsı verilüp, 11'de Nahcuvan Kazâsına gitdi. 12'de revâfız müstevlî olmağın Şâh-ı gümrâh elinde esîr ve mübtelây-ı kayd-ı zencîr iken, kazasında adl ü istikāmeti bâ'is (!) olup müteallikatı ile âzâd etdikden sonra der-i devlete gelüp *sergüzeştini bir kitâb eyledi.* 13'de Tire Kazâsı verilüp, 17'de Bosna, 21'de Âmid Kazâlarına nâ'il oldu. Ve 25 ramâzanında intikal eyledi. Mevlânâ-yı merkum gavvâs-ı cevâhir-i ulûm, hâkim-i hâsım ve seyf-i sârım idi. İlm-i fıkha etemm-i intisâbı olup *Kadıhan*'ı tagyîr ü tertîb eyledi. Hüsn-i kitâbet-i inşâ ve tahrîr-i sukûk ü imlâda dahi mehâreti var idi. (*Fezleke,* 157b = I, 381-382).

Aynı mâhiyetde olmak üzere "Mustafa el-İmam" (*F* 157b-158a = I, 382) bendinde, Atâ'î (s. 589)'nin ifâdesi hulâsa edilmiş ve "Sâfî - mahlas ile... kendi asrında târih yazup *İstî'âb*'ı tercemeye me'mûr olmuş idi, tekmîl müyesser olmadı" cümlesi ilâve olunmuştur.

e) Kâtib Çelebi, Atâ'î'nin yalnız biyografik bendlerinden değil, onun her hükümdar devri için verdiği vekayi' icmâlinden de faydalanmış, bunları tarih sırasına göre muhtelif bahislere dağıtmıştır.

Bu keyfiyet daha *Fezleke*'nin ilk bahsinde ("Azl-i Vezîr-i a'zam Ferhad Paşa ve Sadâret-i Siyavuş Paşa") başlamakta ve Atâ'î (s. 380-81)'deki ifâde kelime kelime aynen iktibâs olunmaktadır. Kezâ, *gulûyi tâife-i sipâhiyan der-Dîvân* (*F* I, 9) ve *Vezâret-i Sinan Paşa ve azl-i Siyavuş Paşa* (*F* I, 10) bahisleri kısman Atâ'î (s. 381)'den; yine *zikr-i müddet-i Pâdişah-ı mağfur*... (I, 45) bendi Atâ'î (s. 382)'den alınmıştır.

Ancak, Atâ'î'deki toplu bilginin tarih sırasına ayrılması sırasında bâ'zı dikkatsizliklere düşüldüğü de gözden kaçmıyor: Meselâ, *zikr-i bakıyye-i havâdis-i sâl* (1002) bendinde, Fatma Sultan'ın nikâhı ve Abdullah Han'dan elçi gelmesi (13 rebi'ülâhır 1002) zikr edildikten sonra, "bu esnâda" ifâdesiyle (yani 1002 içinde Cıgala-zâde'nin deniz seferinden dönüşü ifâde ve Azmî-zâde'nin kasîdesinden bir beyt derc ediliyor. Halbuki bu bendin kelime kelime aynı olan aslında (Atâ'î, s. 381-382), Özbek elçisinin gelişinden sonra, Sinan Paşa-oğlu'nun Hatvan hezîmeti, Cıgala-zâde'nin Akdeniz seferine çıkması (12 şevvâl), Yanık'ın zabtı (1003 muharremi), zikr ediliyor ve müteâkıben "bu esnâda" ifâdesiyle başlayan Cıgala-zâde'nin İstanbul'a dönüşü beyân olunuyor. Şu hâlde bu son kısım, 1003 vekayi'ine âid olmalıdır. Esâsen Kâtib Çelebi'nin derc ettiği Azmî-zâde'nin mısrâ'ındaki ("Hudâ hemrâhı oldu devletinde iki Paşa'nın") iki Paşa'dan biri Koca Sinan Paşa'nın Yanık fethinin, müteakıb senede (1003) zikr edileceğine *Fezleke* (B I, 34/1)'de işâret olunmuşdu. O halde Yanık zabt olunmadan hakkında söylenen kasîdenin derci müverrihimizin zuhûlleri cümlesindendir.

NETİCE

Tarihî inceleme ve araştırmalara derin bir meyil ve alâka duyan Kâtib Çelebi, uzun bir hazırlık devresinden sonra, bol malzemeye ve mükemmel nümûnelere dayanarak, sâde bir üslûb ve külfetsiz bir dille eserlerini kaleme almış, üstün zekâ ve sağlam muhâkemesiyle hâdiselerin hakîkatını bulmağa çalışmıştır.

Tarihcinin titiz çalışması, dâimî araştırma ve tahkîk endîşesi, husûsiyle Türkçe *Fezleke*'nin müellif nüshasındaki tashihler, ilâveler ve kenar notlarında müşâhede edilmektedir.

Fezleke, şübhesiz, muayyen te'lîflerin malzemesine dayanılarak, dikkat ve titizlikle vücûda getirilmiş bir iltikat (compilation) eseridir. Mûteber kaynakları seçmekte büyük bir vukuf ve anlayış gösteren tarihci, şâyet bir mevzû için kaynaklardan biri kâfi ve mükemmelse ondan faydalanmış, eğer istifâde ettiği te'lîf, tashîh ve ikmâle muhtac ise, diğerlerinin malzemesiyle onu tamamlayarak eserine almıştır. Bâzan orijinal bulduğu bir kaynağın muhtevâsını, -meselâ Cerrah-zâde'de olduğu gibi- herhangi bir değişiklik yapmadan sayfalarca verdiği hâlde, çok def'a bir küçük paragrafta 3-4 kaynağın ifâdesini mezc ettiği de görülmektedir. Kaynaklarından bâzılarına fazlaca îtibâr eden Kâtib Çelebi, onların muhtevâsını muhakkak vermeğe îtinâ etmiş, bâzı def'a -meselâ Peçuylu'nun- tarafgirliği âşikâr da olsa, vukuf sâhibi olduğunu belirterek rivâyetini nakl etmiş, hattâ nâdir de olsa, -Atâ'î'de olduğu gibi- kaynağındaki zuhûlleri dikkat etmeden aktarmıştır. Asıl metne îtibâr ettiği rivâyeti alan müverrih, bâzan metindeki naklin dayandığı kaynak muhtevâsını, bâzan da metindekine aykırı görüş ve rivâyetleri, belki de hakîkati arama ve düşünmeye imkân vermek üzere, kendi nüshası kenârına işâret etmiştir.

Kaynağındaki kelime ve ifâde unsurlarını kullanarak yaptığı sâdeleştirmede, -Atâ'î ve Cerrah-zâde'de olduğu gibi-, ister istemez menba'ının üslûb husûsiyetlerini aktarmış ve bu keyfiyet, *Fezleke*'yi mücerred olarak mütâlâa edenleri, Kâtib Çelebi'nin az da olsa secîli nesre yer verdiği zannına sürüklemiştir. Umûmiyetle denilebilir ki, müverrih, kaynaklarındaki haşivleri ustaca ayıklamış, öze ve mânâya taalluk eden yerlerini îtinâ ile aktarmış, fakat edebî hünerleri ve hissî unsurları ihmâl etmiştir. Kısaltmada gösterdiği ifrât, az da olsa bâzan ifâdesinin açıklığını kayb etmesine, bâzan da zuhûl ve hatâlara düşmesine yol açmıştır.

Fezleke'nin büyük tâlihsizliği, ilmî bir edisyonunun yapılmaması, daha doğru ifâdesiyle, çok kötü bir tab'ının mevcut bulunmasıdır. Gerçekten, mevcut baskı, araştırıcıyı yanlışlara sürükleyecek fâhiş tertib yanlışları, atlamalar ve tertib bozukluklarıyle doludur. Eserin kaynaklarıyle kontrolünü hedef alan bir neşrinin, yalnız büyük tarihcinin çalışma tarzı ve kudreti hakkında sağlam bir fikir vermekle kalmayıp, aynı zamanda, XVII. asır Türkiye tarihiyle uğraşan araştırıcılara, kaynak eserleri seçmek ve kullanmak husûsunda pek faydalı bir rehber hizmeti göreceği de âşikâr bulunmaktadır.

BİBLİYOGRAFYA

ABDİ Paşa, *Vekayi'-nâme,* Hafid Efendi Ktb., nr. 250.

ADIVAR, A. Adnan, *Osmanlı Türklerinde İlim,* İstanbul 1943.

AKTEPE, M. Münir, "Devletin mali durumunun ıslahına dair bir risale: Düsturü'l-amel li islahi'l-halel" *(Bilgi,* XI/128), İstanbul 1957.

ATÂ'Î, Nev'î-zâde Atâullah, *Hadâ'iku'l-hakâ'ik fî tekmileti'ş-Şakâyık,* İstanbul 1268.

BABİNGER, Franz, *Die Geschichtsschreiber der Osmanen und ihre Werke,* Leipzip 1927.

BAYSUN, M. Cavid, "Hasan-Beyzâde Ahmed Paşa" *(Türkiyat Mecmuası,* X), İstanbul 1953.

CERRÂH-ZÂDE Mehmed, *[Tarihçe],* Revan Köşkü Ktb., nr. 1290/3.

DÂĞISTÂNÎ, Ali Hilmi ed-, *Fihristü'l-kütübi't-türkiyyeti'l-mevcûde fi'l-Kütüb-haneti'l-Hidîviyye,* Kahire 1306.

DERİN, Fahri Ç., "Kâtib Çelebi'nin türkçe Fezleke'si" *(Bilgi,* XI/128), İstanbul 1957.

DMİTRİEVA, L. V. – A. M. Muginof – S. N. Muratof, *Opisanie tyurkskih rukopisey Instituta Narodov Azii,* I, Moskova 1965.

ETHÉ, H., *Catalogue of the Persian, Turkish, Hindûstânî and Pushtû manuscripts in the Bodleian Library,* II, Oxford 1930.

FLEMİNG, Barbara, *Türkische Handschriften,* I, Wiesbaden 1968.

FLÜGEL, G.; *Die arabischen, persischen und türkischen Handschriften der Keiserlich-königlichen Hofbibliothek zu Wien,* II, Viyana 1866.

GÖKBİLGİN, M. Tayyib, "XVII. asırda Osmanlı Devletinde ıslâhat ihtiyaç ve temâyülleri ve Kâtip Çelebi" *(Kâtip Çelebi'nin hayatı ve eserleri hakkında incelemeler),* Ankara 1957.

_____ "Katip Çelebi'nin kronolojik eseri: Takvimüttevârih"

(Kâtip Çelebi'nin hayatı ve eserleri hakkında incelemeler), Ankara 1957.

GÖKYAY, Orhan Şaik, "Kâtip Çelebi, hayatı-şahsiyeti-eserleri" *(Kâtip Çelebi'nin hayatı ve eserleri hakkında incelemeler)*, Ankara 1957.

_____, *Kâtip Çelebi'den seçmeler*, İstanbul 1968.

GÖNÜL (NECATİGİL), Behçet, "İstanbul kütüphânelerinde al-Şaḳā'iḳ alnu'māniya tercüme ve zeyilleri", *(Türkiyat Mecmuası*, VII - VIII / 2), İstanbul 1945.

HAMMER, J. von, *Devleti Osmaniye Tarihi*, M. Atâ terc. I, XI, İstanbul 1336, 1947.

HASAN BEY-ZÂDE Ahmed, *Tarih*, Emânet-Hazinesi Ktb., nr. 1434.

İstanbul Kütüphaneleri Tarih-coğrafya Yazmaları Kataloğu, I, Türkçe Tarih Yazmaları, İstanbul 1943.

KARATAY, Fehmi Edhem, *Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi Türkçe Yazmalar Kataloğu*, I-II, İstanbul 1961.

KÂTİB ÇELEBİ, *Fezleketü't-tevârîh (= Fezleke akvâlü'l-ahyâr fi ilmi't-târîh ve'l-ahbâr)*, Bayezid Umûmî Ktb., nr. 10318.

_____, *Fezleke*, Âtıf Efendi Ktb., nr. 1914 *("A")*; Nuruosmaniye Ktb., nr. 3153; Viyana-nationalbibliothek, H.O. 64; matbûu *("B")*: I-II, İstanbul 1286-1287.

_____, *Mîzânü'l-hakk fi'htiyâri'l-ehakk*, İstanbul 1286.

_____, *Sullemü'l-vusûl ilâ tabakāti'l-fuhûl*, Şehid Ali Paşa Ktb., nr. 1887.

_____, *Düstûrü'l-amel li-ıslâhi'l-halel*, İstanbul 1280.

_____, *Takvîmü't-tevârîh*, İstanbul 1146.

KÖPRÜLÜ, Orhan F., "Hasan-Beyzâde" maddesi, *(İ A*, V / 1), İstanbul 1949.

LEVEND, Agâh Sırrı, *Gazavât-nâmeler ve Mihaloğlu Ali Bey'in Gazavat-nâmesi*, Ankara 1956.

LEWIS, B., "The use by Muslim Historians of non-Muslim Sources" *(Historians of the Middle East)*, Londra 1962.

MEHMED HALİFE, Kilârî, *Bişâret-nâme-i Sultan Mustafa Han*, Viyana, Nationalbibliothek, Mxt. 21b.

MEHMED b. Mehmed Edirnevî, *Nuhbetü't-tevârîh ve'l-ahbâr*, İstanbul 1286.

MÉNAGE, V. L., "Kâtib Çelebiana" *(Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, XXVI/1), Londra 1963.

_____, "Three Ottoman Treatises on Europe" *(Iran and Islam, in memory of the late Vladimir Minorsky)*, Edinburg 1971.

NAÎMÂ, Mustafa, *Tarih*, IV, İstanbul 1280.

PARMAKSIZOĞLU, İsmet, *Manisa Genel Kütüphanesi Tarih-Coğrafya Yazmaları Kataloğu, I, Türkçe yazma tarihler*, İstanbul 1952.

PEÇUYLU, İbrahim, *Tarih*, II, İstanbul 1283.

PÎRÎ PAŞA-ZÂDE Hüseyin, *Târih-i Feth-i Hanya*, Tübingen, Staatsbibliothek, Ms. or. quart 1862.

ROSENTHAL, Fr., *A History of Muslim Historiography*, Leiden 1952.

SÂFÎ Mustafa, *Zübtedü't-tevârîh*, II, Veliyüddin Efendi Ktb., nr. 2429.

SELÂNİKÎ Mustafa, *Tarih*, Üniversite Ktb., TY 6027.

SİLÂHDÂR Fındıklılı Mehmed Ağa, *Silâhdâr Tarihi*, Ahmed Refik [Altınay] neşri, İstanbul 1928.

ŞEHRÎ-ZÂDE Mehmed Saîd, *Nev-peydâ*, Üniversite Ktb., TY nr. 3291.

ŞEHSUVAROĞLU, Bedi N., "İlhâm-al-mukaddes min-al feyz-al akdes risâlesi, Kâtip Çelebi'nin ilmî zihniyeti" *(Kâtip Çelebi'nin hayatı ve eserleri hakkında incelemeler)*, Ankara 1957.

ŞEYHÎ Mehmed, *Vekāyi'ü'l-fudelâ*, Hamidiye Ktb., nr. 939.

TÂHİR, Bursalı Mehmed, *Kâtib Çelebi*, İstanbul 1331.

_____, *Osmanlı müellifleri*, III, İstanbul 1342.

TEKİNDAĞ, Şehabettin "Osmanlı Tarih Yazıcılığı" *(Belleten*, XXX/140), Ankara 1971.

THOMAS, L.V., *A Study of Naima*, Newyork 1972.

TOPÇULAR KÂTİBİ Abdülkadir, *Tevârih-i Âl-i Osman*, Viyana, Nationalbibliothek, Mxt. 130.

TORNBERG, C. J., *Codices Arabici, Persici et Turcici Bibliothecae Regiae Universitatis Upsaliensis*, Upsala 1849.

TÛGÎ Hüseyin b. Sefer, *İbret-nümâ,* İzzet Koyunoğlu Ktb., nr. 13316; M. Sertoğlu neşri: "Tûgî Tarihi" *(Belleten,* XI/43, 489-514), Ankara 1947.

TÜREK, Ahmed, "Kâtib Çelebi'nin Fezleketü'l-akvâli hakkında" *(Bilgi,* XI/128), İstanbul 1957.

_____, "Kâtib Çelebi'nin Süllemü'l-vusûlü" (Bilgi, XI/128), İstanbul 1957.

UŞÂKÎ-ZÂDE İbrahim Hasib, *Zeyl-i Şakāyık,* faksimile neşir, Wiesbaden 1965.

ÜLKEN, Hilmi Ziya, "Kâtib Çelebi ve Fikir Hayatımız" *(Kâtip Çelebi'nin hayatı ve eserleri hakkında incelemeler),* Ankara 1957.

YAHYÂ EFENDİ, Bostan-zâde, *Vak'a-i Sultan Osman,* Hâlet Efendi Ktb., nr. 611.

YALTKAYA, M. Şerefettin, *Keşf-el-zunûn,* önsöz, İstanbul 1971.

ZETTERSTÉEN, K. V., "Die arabischen, persischen und türkischen Handschriften der universtätsbibliothek zu Uppsala verzeichnet und beschreiben" *(Le Monde Oriental,* XXII, XXIX), Upsala 1930, 1935.

"TARİH-İ GILMÂNÎ'NİN İLK REDAKSİYONUNA DAİR

XVII. asır Osmanlı sarayı "iç-halkı"ndan Mehmed Halife'nin kaleme aldığı *Tarih-i Gılmânî,* ihtivâ ettiği vak'aları bir saraylı gözüyle aks ettirmesi bakımından dikkate şâyân tarih te'liflerinden biridir. Daha sonra, *Naîmâ Tarihi*'ne de kaynak olan eser, Ahmed Refik Altınay'ın neşri[1] ile tarih tedkiklerinde geniş ölçüde kullanılmıştır.

Ancak, yazmaları üzerinde ciddî bir inceleme yapılmadığından, Viyana Millî Kütübhanesinde bulunan eksik yazma[2] ile, *Tarih-i Gılmânî* neşrine esas olan nüsha[3] ve dolayısıyle bu nüshaya bağlı yazma[4] arasındaki münâsebet lâyıkıyle tâyin edilememişti. Gerçi, Fr. Babinger, Viyana yazması ve matbû nüshanın aynı müellife âid olmasını mümkün görmüşse de, ilkinin 1043-1070 (1653-1659), ikincisinin 1032-1075 (1623-1664) vekayi'ini ihtivâ etmesinden dolayı kat'î bir hükme varamamış ve her iki yazmanın müellifini ayrı ayrı paragraflarda göstermişti[5]. Th. Menzel ise, iki yazmanın müellifini, "muhteme-

1 *Tarih-i Gılmânî, Türk Tarih Encümeni Mecmuası,* 1340 (1924), yeni seri, cüz 1-6 ilâvesi (Encümen neşriyâtı, nr. 10), 102+2 s., nâşirin, "Tarih-i Gılmânî ve Mehmed Halîfe" başlıklı önsözüyle Matbû metin, makalemizde "*M*" kısaltmasıyle gösterilecektir.

2 Österreichische Nationalbibliothek, Mss., H.O. 82. Tavsifi için bak. G. Flügel, *Die arabischen, persischen und türkischen Handschriften der Kaiserlich-königlichen Hofbibliothekzu Wien,* 1865, II, 271, nr. 1068. (Makalede, "*V*").

3 Ahmed Refik Bey'in husûsî kütübhânesine âid (bak. *Tarih-i Gılmânî,* önsöz, s. 6. Aynı yerde nüshanın tavsifi verilmiştir; ancak, yazma, 55 değil, 95 sahifedir) iken, neşrini müteâkıb Türk Tarih Encümeni'ne hediye etmiştir (Şükran Güçsavaş, *Tarih-i Gılmânî'nin tedkiki ve diğer tarihlerle mukayesesi,* İst. Edebiyat Fakültesi, Tarih Semineri Ktb., Tezler, nr. 381). Hâlen, Encümen'den Türk Tarih Kurumu'na intikal eden yazmalar arasındadır (TTK Ktb., 4°, nr. 509). ("*T*").

4 Revan Köşkü Ktb., nr. 1306; tavsifi için bak. F.E. Karatay, *Topkapı Sarayı Müzesi Kütübhanesi Türkçe Yazmalar Kataloğu,* I, 1961, s. 271, nr. 842. Müstensihe âid bir not (60a'daki 1070 yangınına âid başlık karşısında: "Vâkı'a ihrâk-ı azîmdir. Lâkin bundan 126 sene sonra olana nisbet nısıf mertebededir")' dan bu nüshanın oldukça geç bir tarihte kopya edildiği anlaşılmaktadır. A. Refik Bey, neşirde yalnız kendi nüshasını kullanmış, bu nüsha için de, "Enderun Kütübhânesinde mevcud" olduğunu kayd ile iktifâ etmiştir. "*R*" kısaltmasıyle vereceğimiz bu nüsha, "*T*" nin bağlı bulunduğu grupa âid diğer bir nüshadan kopya edilmiş olmalıdır.

5 Fr. Babinger, *Die Geschichtsschreiber der Osmanen und ihre Werke,* 1927, s. 209, nr. 170: "Mehmed Chalîfa II"; s. 209-210, nr. 171: "Mehmed Chalîfa III". *Aynı eser,* s.

len aynı şahıs" olarak mütâlaa etmişti[6]. *İslâm Ansiklopedisi*'ndeki maddeyi hazırlarken, matbû metinle karşılaştırmak imkânı bulamadığımız Viyana nüshası hakkında Flügel'in farklı bilgiler vermiş olmasını göz önünde bulundurarak, her iki eserin aynı müellife âid olması ihtimâli için, "şimdilik elimizde kâfî delil mevcut değildir"[7] demiştik. Daha sonra Viyana'ya giden Prof. Hüseyin Gazi Yurdaydın'ın, ricâmız üzerine mezkûr nüshadan kopya ettiği parçaların matbû metne uygunluğu görüldüğü gibi, Viyana nüshasının mikrofilmiyle *Tarih-i Gılmânî* neşrine esas olan yazmayı ve matbû metni mukayese imkânı bulan Dr. Ziya Akkaya da, iki eserin aynîliğini ve aynı müellife âid olduğunu ileri sürmüştü[8].

Bütün bu hükümlere rağmen, Viyana nüshasının farklı başlangıcı, hacim bakımından küçüklüğü ve nihâyet bu nüshaya dayanan müellife âid bilgilerin matbû metinde bulunmaması keyfiyeti, îzâha muhtâc mes'eleler olarak durmakta; Viyana yazmasının, vekayi' bakımından muayyen bir yerde kesilmesinin ötesinde, neşre esas olan nüshayla tam bir ayniyet gösterip göstermediği zihnimi işgal etmekte idi. Nihâyet 1971 şubatında yazmayı yerinde görüp mikrofilmini temin ederek matbû metinle ciddî suretde mukayese imkânı buldum. Yaptığım mukayesenin neticeleri aşağıda verilecektir.

I

1. Viyana (*"V"*) nüshası, küçük kıt'ada 109 varaktan ibâret olup her sahifesinde kalın nesihle yazılı 13 satır bulunmaktadır. Hangi tarihte, kimin tarafından kopya edildiğine dâir bir işâret bulunmadığı gibi, zahrında mevcut 1223 tarihli temellük mührü de nüshanın kıdemi hakkında bir açıklık getirmemektedir. Sık sık rastlanan hece bölünmeleri, klâsik yazı diliyle te'lifi kabil olmayan imlâ yanlışları, hattâ bâzı ağız husûsiyetlerini ihtivâ etmesi nüshanın acemi birisi tarafından kopya edildiği kanâatını telkîn etmektedir. Yazmanın, 1070 vekayi'i sırasında, cümle tamamlanmadan birden bire kesilmiş olması[9] da, müstensihin istinsahı yarıda bıraktığını göstermektedir. Müzehheb

159, nr. 135'de zikr edilen "Mehmed Chalîfa I" ise, II. Osman hâilesi ve I. Mustafa'dan bahs eden *Bişâret-nâme-i Sultân Mustafa*'nın müellifi, Kiler-i Âmire Masrafkâtibi "Muhammed" dir.

6 Th. Menzel, "Muhammed b. Husain", *Encyclopédie de l'Islam,* III (1936), 717.

7 B. Kütükoğlu, "Mehmed Halîfe", *İA*, VII (1957), 580a.

8 Z. Akkaya, "Vecîhî ve eseri", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, XVII/3-4 (1961), 557.

9 *M*, s. 65, satır 21'deki "duâlar ederler"i tâkîben: "Ve bundan evvelki Nemçe elçisi nâmeyi alup mahalline teblîğ edüp ve Pâdişâh tarafından olan cevâbı Nemçe kıralına takrir etdikde" (*V*, 109a, st. 3-6) ifâdesiyle sona ermektedir. Yazının, yaprağın ön yü-

başlık, renkli cedvel ve serlevhadan mahrum bulunan yazma, herhangi bir tertib ve tasnife tâbi tutulmadan hazırlanmış bir metni aks ettirmekte, neşre esas teşkil eden yazma grupunda görülen "bâb" ve "fasıl" başlıkları yerine, çok def'a kırmızıyla yazılmış "ez-în cânib" ifâdesini ihtivâ etmektedir[10]. Üzerinde ehemmiyetle durulan bâzı tarih, isim ve ifâdeler de kırmızıyla yazılmıştır.

2. Nüshada, kısa bir hamd ifâdesini müteâkıb te'lif sebebine girilmektedir:

» (1b) الحمد لله الذى جعل لكل مدلولة دالة ونصب لكل شىءٍ علامة والصلوة

والسلام على نبيه المصطفى محمد سيد الكونين خيرالورى وعلى آله وصحبه اجمعين وعلى

من اتبعهم من المؤمنين . اما بعد

Ey mürûr-ı eyyâm ve kürûr-ı a'vâm ile bu hâne-i dilgüşâya ve mesken-i ra'nâya dâhil olup sâkin olan ihvân-ı vefâ ve yârân-ı safâ, şöyle ma'lûm ola ki vaktâ ki bu bende-i Perverdegâr el-med'uvv li-Mehmed Halîfe niçe mürûr-ı eyyâm (2a) ile bu dâr-ı fenâda ve dâr-ı 'anâda âsiyâb-vâr deverân u cevelân ederek eyyâmdan bir gün [bin altmış altı[11] tarihinde mâh-ı şevvâlin onunda] Sultân Mehemmedü'bni İbrâhîm Hân ile Üsküdâr göçüne varup teşrîf olundukda gördük ki bir makām-ı latîf ki çayır ve çemen ile müzeyyen ve âb-ı revân ile memlû birkaç gün müsâfir-vâr münâsib yârân ile hem-celîs ü hem-nişîn olup zevk u sürûr esnâsında nâgâh dîde-i ibret ile vefâsız dârın divârlarına nazar eyledüğümüzde müşâhede etdik ki evvel gelen (2b) ihvân-ı zülüf-keşân her biri birer alâmet ü nişân ve niçe alâmat-ı bedî'a ve sergüzeşte-i acîbe vü garîbe vaz' edüp gitmişler, tâ ki sonra gelen mü'min karındaşlar hayır duâ ile yâd ve rûh-ı azîzleri (ni) şâd eyle (ye) ler. Pes bende-i za'îf ü nahîf dahi anların isrine tâbi' olup bir mikdâr sergüzeştimizi birkaç evrâka tahrîr etmeğe şürû' olundu."

Hamd kısmı istisnâ edilirse yukardaki dîbâçe, matbû metnin mukaddimesi (*"M"*, s. 7) ile cüz'î farklarla büyük bir benzerlik göstermektedir. Ayırıcı fark, matbû metnin edebî bir süzgeçten geçmiş ve meselâ *M*, 7 satır 12'de olduğu gibi nazmile tezyîn edilmiş olmasıdır. Nitekim, *M*'de (s. 8-9) dîbaçenin devamı mahiyetinde, "Ülfetî" mahlasıyle IV.

zünde ve ortaya doğru, cümle tamamlanmadan bitmesi, herhangi bir kopma ihtimâline imkân vermemektedir.

10 Dikkati çeken tek başlık: "Sultân Mehemmed yedi yaşında tahta cülûs etdüğü vakitden berü hîn-i tahrîre varınca vâkı' olan havâdisden icmâlen bir mikdârın tahrîr olunmağa şürû' olundu" (*V*, 18a).

11 Bu tarih, *T* (s. 1) ve *M* (s. 7/st. 10)'de "1060" olarak verilmişse de *R*'de 1066'dır. Esâsen bu sonuncu doğru şekil, *M* 43/3'de de mevcuddur.

Mehmed'in medhine âid manzûme ile, eserin *Tevârih-i Gılmânî* adıyla isimlendirme sebebi, bab ve fasıllara taksîmi ifâdesi, *V* (2b)'de yoktur. Viyana nüshasının dayandığı tahrirde müellif Mehmed Halife, tertib ve tedvîn edilmiş ve belki de padişiha takdîmi endîşesiyle onun medhini ihtivâ eden bir tarih te'lifi değil, sonra gelip okuyanların hayır duâsını almak üzere, görüp işittiklerini birkaç yaprağa kayd etmekten ibâret bir gāye tâkîb etmiş olmalıdır.

3. Müellif eserini kimler için yazdığını, Kösem Sultan'ın katliyle netîcelenen kul fesâdını hikâye ettikten sonra îmâ ediyor: "İmdi, benim karındaşlarım, bu birkaç evrâkın mefhûmu ma'lûmunuz oldukda, zinhâr basîret üzre hareket edüp bencileyin bilinmez vartaya kendünüzü bırakmayasız ki âkıbeti nedâmet ü perîşânlıkdır" (*V*, 40a). Burada fesâda karışmamaları husûsunda ikaz edilen "karındaşlar", müellifin kullandığı ifâdeyle "iç-halkı", yâni Enderun'lulardır.

4. Viyana yazmasında müellif Mehmed Halife'nin ismi, nisbeti, efendileri, yakınları açıklıkla belirtilmiştir:

a. Dîbâçedeki isim tasrihinden başka müellif, adını, 1067'de Feth-i şerif okumak üzere seçilen iç-oğlanları arasında bulunduğunu açıklarken tesbît eder: "Bu evrâkı tesvîd eyleyen Mehmedü'bni Hüseyni'l-Bosnevî (Bu ifâdenin karşılığı *M*, 45/11'de sâdece "hakîr" dir) cümle tilâvet olunan meclisde hâzır olup kırâ'at etmeğe (etmek) müyesser oldu" (74b).

b. Böylece müellifin baba ismi ve doğum yeri açıklığa kavuştuğu gibi, dîbâçeyi hemen tâkîb eden şu fıkra da onun ne zaman İstanbul'a gelip evvelâ nereye intisâb ettiğini ortaya koymaktadır: "Bin kırk üç[12] tarihinde yangu(n) olup kahvehâneler kapanduğu asrında (asırda) Gazî Sultan Murâdü'bni Ahmed Hân Edirne'ye Leh küffârına sefer niyyet(i) ile gitmezden mukaddem Âsitâne-i sa'âdet'e gelüp bağçe-i hass'a çırağ olup, ba'dehû cefâsına iktidârımız olmaduğu ecilden anı terk edüp Koca Ken'an Paşa demek (le) ma'rûf devletlinin iç-oğlanı olduk"(*V*, 2b - 3a). Matbûa esas olan nüshaya bu fıkra da alınmamıştır.

c. Bu fıkrayı tâkîb eden *V*'deki tafsîlât, müellifin Ken'an Paşa'nın maiyyetinde iken müşâhede ettiği vak'alara (Revan seferinde Paşa'nın Ahıska fethine me'muriyeti, bu hizmeti karşılığında Silistre ve Özü Vâliliğine tâyini, Silistre yolunda küffarla müsâdeme, Erdel kıralı I György Rakoczi üzerinde serdarlığı, Bağdad seferi sırasında Re-

12 Yalnız *T* (s. 27)'de değil, *R* (7b) de de "bin kırk" ifâdesinden sonra boşluk bulunmaktadır. Krş. *M*, s. 13, not.

van gāretine me'muriyeti v.s.) inhisâr etmektedir. Müellif, bu bahislerde, kendisinin maiyyette bulunduğunu ızhâr ettiği[13] gibi, matbûa esas olan nüshaya alınmayan bâzı tafsîlât da verir.

ç. Müellif, Ken'an Paşa'nın iç-oğlanlığından başka, Tarhuncu Ahmed Paşa'ya da intisâb etmiş olduğunu îmâ eder: "Efendimiz ve veliyy-i ni'metimiz Mısır'dan ma'zûl olan Ahmed Paşa... (İpşir Paşa üzerine me'mûr olmaları) (*V*, 29a; *M*, 27/14'de sâdece: "Paşalar"); "Gürcü Mehmed Paşa azl olunup yerine efendimiz Mısırdan ma'zûl olup mukaddemâ İpşir Paşa üzerine tâyîn olunan Tarhuncu Ahmed Paşa vezîr olup 1062 receb ayının üçüncü günü vezîr-i a'zam oldu" (*V*, 41a; *M*, 29/20-22'de: "Gürcü Mehmed Paşa dahi 6-7 aydan sonra ma'zûl olup 1062'de receb ayının üçüncü günü Tarhuncu Ahmed Paşa vezîr-i a'zam oldu"). Kezâ, Tarhuncu tâbi'i Zurnazen Arnavud Mustafa Paşa için de, "Paşalımız" (*V*, 55a) der.

d. Mehmed Halife, Saray'ın Seferli Odası'na mensûbiyetini de vesîle buldukça ifâde eder: "Yâr-ı gārım vefâdârım Oda'lımız Receb Halîfe" (*V*, 65b; *M*, 40/23-24'de: "Seferli Odasından Receb Halîfe"); "bizim Seferli Odasına" (*V*, 66a; *M*, 40/ son satırda: "Seferli'ye"); "bizim Seferli Odasına" (*V*, 104b; *M*, 58/ son satırda tasrih olunmamış).

5. "V" ve "T" redaksiyonunda müşterek olan dîbâçede[14], eserini, 1066'da yazmağa niyet ettiğini belirten müellif, *T* (s. 95; *R*, 99a; *M*, s. 102) sonundaki fıkrada, IV. Mehmed'in ikinci def'a Edirne'ye gidişinde[15], Çamaşırcıbaşı yerine İbrikdar şâgirdliğiyle kul üzerine zâbit olarak kaldıkda, *Târih-i Gılmânî*'yi te'lîfe başlayıp 24 Şa'ban 1075 (12 mart 1665) tarihinde tamamladığını beyân eder. Aşağıda bu te'lifle alâkasını ve farklı yerlerini göstereceğimiz *V* yazması, 1070 vak'aları arasında kesilmesi sebebiyle, dayandığı nüshanın hangi tarihe kadar vekayi'i ihtivâ ettiği ve dolayısıyle tahririn hangi tarihe kadar sürdüğüne dâir bir açıklıktan mahrumdur. Ancak, iki yerinde

13 Ken'an Paşa'nın Ahıska fethinden sonra İstanbul'a gelişini, "dâhil olduğumuzda" (*V*, 4a; *M* 14/son satırda: "vâsıl oldular"); Babadağı'na vusûlü, "karîb geldiğimizde" (*V*, 4a; *M*, 15/5'de, "karîb gelindikde"); serdarlıkla Eflâk'a girişini, "Eflâk diyârına kadem basduğumuz" (*V*, 5a; *M*, 15/12'de, "Eflâk vilâyetine kadem basduğu") şeklinde ifâde eder.

14 Yukarıda bak. I, 2.

15 IV. Mehmed, ilk def'a Edirne'ye gitmek üzere, 25 zilhicce 1067'de Saray'dan ayrılıp Dâvudpaşa sahrâsına konmuş, bu seferden 5 safer 1069'da aynı yere dönmüştür. Edirne'ye ikinci gidişi, *Bursa'dan* olup, *10 muharrem 1070'de* bu şehirden *ayrılarak*, Gelibolu üzerinden 20 saferde Edirne'ye vâsıl olup, *1071 muharreminde İstanbul'a avdet* etmiştir (Abdi Paşa, *Vekayi'-nâme,* Hafid Ef. Ktb., nr. 250, 57a-b, 65a-b, 71a-b; Naîmâ, *Tarih*, 1280, VI, 303-304, 360, 418; Râşid, *Tarih*, 1282, I, 14).

"hîn-i tahrîr"den[16] bahs etmesi, bu yazmaya esas olan nüshanın redaksiyonuna dâir istidlâlde bulunmamıza imkân vermektedir. Bu kayıdlardan ikincisinde müellif, Kösem Sultan'ın katlindeki kabahatlarını örtmek için siyâhî ağaların iç-oğlanını hâdiseye medhaldâr göstererek yüzden fazlasının dışarı sürülmesine ve iç-halkının îtibârdan düşmesine sebeb olduklarına işâret ettikten sonra"[ol gün]den hîn-i tahrîre varınca –ki bin altmış dokuz tarihinde– Pâdişâhımız ve Sultan tarafından in'âm u ihsân kapuları sedd oldu" (*V*, 39b-40a) diyor. Buna mukabil, Padişah'ın, Bursa'daki ikameti sırasında (28 Şevvâl 1069 - 1 Muharrem 1070), iç-halkına in'am ve ihsanlarda bulunarak cümlesini "mesrûr u handân" eylediğini (*V*, 104b; krş. *M*, 59/25) kayd ediyor. Bu iki kayıddan çıkarabileceğimiz netîce, Viyana yazmasına esas olan te'lifin, hiç olmazsa 1061 tarihine kadar olan kısmının, 1069 Şevvâlinden önce yazılmış bulunduğudur. *V*'nın, tamamlanmayan son fıkrasından önceki bahis, IV. Mehmed'in "Edirne cânibine teveccüh etmezden mukaddem "İstanbul Kaymakamı İsmâil Paşa'yı Bursa'ya getirtip eşkıyâ teftişine me'mur etmesi ve Paşa'nın "bir seneye karîb" zaman "Öte yaka"daki icrâatına (*V*, 107b-109a = *M*, 56/6-21) tahsis edildiğine göre, Viyana yazmasına esas olan nüshanın tahriri, 1070 yılına taşmış olmalıdır. Müellif, neşre esas olan metni, sonunda tasrih ettiği gibi, Pâdişâhın Edirne'ye ikinci gidişinden (1070 saferinden) îtibâren yazmaya başladığına göre, *V*'ye esas olan nüshanın bundan önce kaleme alınmış *Tarih-i Gılmânî*'nin ilk redaksiyonu; *T* (*R*)'nin ise, *V*'yi tâdil ve tevsî eden nihâî bir tahrir olması gerekir.

II

Viyana (*V*) yazmasının, *Tarih-i Gılmânî*'nin ilk redaksiyonuna âid bir nüshadan kopya edildiğine işâret ettikten sonra, neşre esas olan nühsanın (*T*=*R*=*M*) bu yazma ile münâsebeti veya başka bir ifâde ile, nihâî tahrirde ilk redaksiyonun nasıl tasarruf edilip genişlediği de aşağıda verilecektir:

1. İlk bakışta, *V* nüshasının, müellifin görüp işittikleri etrafında örülü, yer yer enfüsî mütâlâaları ve şahsî tahassüsleri tesbit eden dağınık bir hâtırat mâhiyetinde görülmesine karşılık, neşr edilen nihâî metin, karışık olan vak'aların kronolojik sıraya konup bab ve fasıllar hâlinde tasnif edildiği, subjektif düşüncelerin âfâkî hâle getirilmeğe çalışıldığı bir tarih te'lifi gibi görünmektedir. Bunun için de:

16 İlki, 10. notda verilen serlevhada geçer.

a. Muhtevâ bakımından bir denklik olmamasına rağmen *T*'de üç hükümdar (IV. Murad, İbrahim ve IV. Mehmed) devri birer bab, umûmiyetle vezîriâzamların sadâretleri devri vak'aları birer fasıl îtibâr olunmuştur. Bu tasnife göre, meselâ, *V*'de bulunmayan IV. Murad devrinin müellifin İstanbul'a gelmesinden önceki vekayi'i (Abaza Mehmed Paşa isyânının te'dîbi, neticesiz Bağdad muhâsaraları, İstanbul'da kapıkulu fesâdı ve Padişahın zorbaları tenkili, Leh seferine hareket) kısaca ilâve edilmiştir (*M*, s. 10-13).

b. *V* (9b-10b)'de IV. Murad'ın ölümünü müteâkıb verilen bilgiler, son tahrirde, kronolojik sıraya göre tefrik edilip takdim-te'hirlerle, aynı ifâde unsurları kullanılarak ve genişletilerek telfik edilmiştir. Ayni metod, Sultan İbrahim devri vekayi'inde de tatbik edilmiştir (krş. *V*, 11a-17b ile *M*, s. 18-23). İlk tahrîrin ifâdesinde yapılan takdîm-te'hirler için ayrıca bk. *V*, 81b-82b = *M* 45/16-26; *V*, 85a-86a = *M*, 49/20-50/5; *V*, 88b = *M*, 51/8-12.

c. İlk tahrirdeki bâzı bilgiler nihâî metinde tebdil veya tashih edilmiştir. Meselâ, Revan muhâsarası, *V*'ye göre, 3 safer 1045'de başlamış ve 9 günde feth olunmuştur; *M* (s. 14)'de ise, kale 12 saferde kuşatılmış, 23 saferde alınmıştır. Bağdad'ın fetih haberi üzerine İstanbul'da yapılan donanma, *V* (7b)'ye göre 25, *T* (s. 11; *M*, s. 16)'ye göre 20 gün devam etmiştir. IV. Murad'ın "18" yıl padişahlık ettiğine dâir *V* (9a)'nin zuhûlü, *M* (s. 17=T=R)'de 17 olarak tashih edilmiştir.

ç. İlk tahrirdeki açık tenkidlerin, nihâî metinde yer yer yumuşatıldığı, bâzan hazf ve ihmâl edildiği görülmektedir. Bir misâl olmak üzere aşağıda, Sultan İbrahim'in zaafları, vezirlerinin fesad ve irtikâbı, kapıkulunun padişahdan nefreti hakkındaki *V*'nin ifâdesi. (*M*'deki iktibaslar italik ve değişik mânâ ve meâl parantez içinde) verilmiştir:

"(13b) Pâdişâhımız Sultan İbrâhim ziyâde nisâ tâifesine mâil olmağla yedi haseki ittihâz etdi. Her birine mîrîden bu kadar masraf ta'yîn olundu; hattâ birisine Şâm-ı şerîfi arpalık verdi ve avretler içerüsünde bir müfside (*M*'de ihmâl olunmuş) *Şekerpâre nâmında bir avret peydâ oldu.* Ol dahi Hoca'dan ziyâde (M, 19/24: Cinci Efendi kadar) kurb kesb edüp şân verdi...

(14a) Sâbıka *Kara Mustafa Paşa tezkirecisi olan* Hâin *Ahmed Paşa vezîr-i a'zam olup* ol dahi rişveti günden güne terakkî edüp kemâl mertebe pâdişâhı rişvete dadandırdı ve zulm ü te'addîye sevk etdirdi ki cemî'-i âlem pâdişâhdan nefret edüp yüz çevirdi (*M*, 20/8-13: ...Saâdetlü Sultan İbrâhim... îtimâd-ı küllî ile îtimâd eyleyüp bi'l-külliye umûr-ı saltanatı ana teslîm ü tefvîz eyledi. Ol dahi pâdişâhdan korkmayup ve Tanrıdan utanmayup ve yevm-i Âhıreti hâtırına getir-

meyüp pâdişâhın haberi yoğiken bir mertebe rişvete meyl ve fukarâ vü ağniyâya ve erbâb-ı Dîvân'a zulm ü te'addî eyledi ki kul tâifesi ve İslâmbol halkı ve taşra fukarâsı pâdişâhdan nefret edüp yüz çevirdi).

(14b) Ne tavîl kelâm edelim. Pâdişâhımız, Kara Mustafa Paşa'nın terbiyesiyle bir hoşca, âkılâne ve merdâne hareket edüp memdûh u pesendîde-i âlem olmuş idi. Kemâl mertebe vezîr Mustafa Paşa'dan hicâb edüp sözünden taşra çıkup muhâlefet etmezdi. Bi'l-külliyye umûr-ı saltanatı ana tefvîz etmiş idi. Kapu ve baca bir idi. İçerüde ve tışarda tarîk-ı hılâfa tergîb eder yok idi. Ve mansıblar rişvet ile verilmezdi. Merhum Kara Vezîr'den sonra, içerüde olan nisâ tâifesi husûsan Şekerpâre ve tışarda Cinci Efendi ve bir-iki müfsid (15a) vezîr, bâ-husûs Hâin Ahmed Paşa terbiyesiyle pâdişâhımız gece gündüz sâzendeye ve güreşe ve mudhiklere ve Ahmed Koluna ve Yatko (?) Koluna mâil olup günden güne hazîneyi bir alay avretlere ve sâzende ve ceng (i) lere ve pehlevanlara zâyi' u telef etdikden gayri rişvete meyl edüp günden güne kendülerine hoş gelüp mansıbları rişvet ile vermeğe başladı. Ve İslâmbol'da ekâbir ü a'yâna ve ulemâya ve Ocak halkına ve sâir ehl-i menâsıba köşkler döşetmek içün samur kürkler salgun ve teklîf-i mâ-lâ-yutâk etdikden (Bu paragraf yerine, *M,* 20/13-19'da, pâdişâha şikâyetin vezîr ve adamları tarafından önlendiği ifâdesi yer alır!) gayrı (15b) ... İslâmbol câmi'lerinin ve sâir çeşmelerinin suların kesüp kimi kendü sarayına ve kimi Hâin Ahmed Paşa'nın sarayına akıdup İslâmbol halkı bu mertebe zulm ü te'addîden muztarib (Kezâ, *M*'de yok)..

2. IV. Mehmed'i küçültücü mâhiyetdeki ilk tahrîre âid ifâdeler son rodaksiyonda ya son derece yumuşatılmış veya hazf ve ihmâl olunmuştur:

"(5/a) Bu defteri (*Tarhuncu lâyihası*) saâdetlü pâdişâhımıza verdikde, pâdişâhımız küçük olup vezîrin defter yazmakdan murâdı nedir ilm-ârâları muhît olmaduğu ecilden deftere iltifât eylemediler ve yanında olan mukārirler ise, merhûmdan ziyâde havf üzre olmağla, vezîr gitdikten sonra dediler ki: 'Bu defter hemen parmak hisâbıdır, îtimâd buyurmayasız' Ba'dehû on gün geçmeden... (51b) ... katl olundu. Lâkin niçün katl olundu, hiç kimsenin ma'lûmu olmadı. Herkes hayretde kalup yas (ve) mâtem üzre oldu; zîrâ merhûmun zamân-ı hükûmetinde bir mikdâr âlem nizâm (u) intizâm üzre olmağa yüz tutmuş idi... Yerine bir zâlim câhil kölemen Derviş Mehmed Paşa vezîr olup" (M, 34/6-8'de sâdece: "Ahmed Paşa bu defteri saâdetlü pâdişâha verdikden sonra çok muammer olmayup kazâ'-i âsmânîye uğrayup .. katl olundu ve yerine kapudan Derviş Paşa vezîr-i a'zam olup").

3. İlk redaksiyondaki ifâdenin yumuşatılmasının diğer birkaç misâli de aşağıdadır:

a. Ocak ağalarının tenkîlinden sonra, "(39a) Vezîr-i a'zam Siyâvuş Paşa, 'tamam murâd üzre vezîrlik ederim' deyü ümmidde iken içerüde baş mübdî-i fesâd olan Süleyman Ağa, Kızlar-Ağası olup pâdişâhımızı bi'l-külliye tasarrufuna alup pâdişâhımızın adı ancak var idi; Kızlar Ağası eder ve kılardı. Kimesne kapusuna durur yok. Bu kez devlet, Ocak ağalarından arablara düşdü ve Siyâvuş Paşa'dan emîn olmadıklarıyçün çok gün geçmeden azl edüp Bosna eyâletini verüp, yerine bir ma'tûh, yüz yaşından mütecâviz Gürcü Mehmed Paşa nâmında vezîr-i a'zam oldu. Hükûmeti (39b) bu denlü idi: 'Vezîrliğim elden gitmesin' deyü, paşaları ve başa gelecek âdemleri İslâmbol'da komayup taşra sürerdi ve dâim Murad Paşa gibi masraf arturmada idi. Hattâ günde üç yük akça masraf arturdu" (*M*, 29/15-20'de: "Bu vâkıadan sonra beş on gün mürûr etmeden Siyâvuş Paşa ma'zul ve yerine Gürcü Mehmed Paşa vezîr-i a'zam oldu. Ol dahi tasarruf-ı Devlet-i Osmâniyye'ye kādir olmayup Murâd Paşa gibi günden güne masraf ve kul izdiyâdına mukayyed oldu. Hattâ Mehmed Paşa'dan sonra vezîr-i a'zam olan Tarhuncu Ahmed Paşa'nın defterinde hakîr gördüm: Günde üç yük masraf göstermiş deyü, aynıyle pâdişâh hazretlerine îrâd u masraf defteri ki verilmişdir, anda gördüm").

b. Boynueğri Mehmed Paşa "(72b) yerine bir miskin, fakîrü'l-hâl, beyne'n-nâs adı var yok mesâbesinde Arnavud Köprülü Mehmed Paşa vezîr-i a'zam oldu" (*M*, 44/8'de: "yerine Köprülü Mehmed Paşa vezîr-i a'zam oldu").

c. "(81a) Vezîr-i a'zam (Köprülü Mehmed Paşa) tarafından saâdetlü pâdişâhımıza küçük bayramdan on gün mukaddem haber geldi: 'Elbette taht sana lâzım ise bir gün mukaddem kalkup Edirne'ye gelesin'. Saâdetlü pâdişah dahi muhâlefete cevâz göstermeyüp mâh-ı zilhiccenin onuncu.." (*M*, 48/23-24'de: "Saâdetlü pâdişah dahi Edirne'ye teşrif buyurmağıçün haber göndermeğin saâdetlü pâdişah dahi zilhiccenin onunda..").

ç. "(84b) Yeniçeri tâifesinin Boğaz'dan Edirne'ye varınca katl ederdi ve Edirne'ye vardıkda Sultan İbrâhîm'in musâhibi olan Fazlı Paşa'yı ve Mustafa Paşa'yı ve Abdi Paşa'yı ve ehl-i Dîvân'dan niçe nâmdâr âdemleri katl etdi, tâ Yanova seferine (85a) gidince şol mertebe sipah ve yeniçeri tâifesin kırdı. Hattâ Tunca Suyu sedd olup leşler ile doldu. Buna 'Kul-kıran' ıtlâk olunsa vechi vardır" (*M*, 51/3-5'de: "Boğaz'dan Edirne'ye varınca yeniçeri tâifesin ve Edirne ve Yanova seferine varınca sipah ve paşaları katl ederdi. Şol mertebe ki Edirne'de

sipah ve yeniçeri katl etdi ki Tunca Suyu leş ile doldu").

d. Abaza Hasan Paşa, Köprülü için, "(88b) cümlenin ittifâkıyle arz-ı mahzar edüp: 'Bu vezîri istemeziz, dîn ü devlete hıyâneti vardır ve şerrinden emin değiliz. Bir alay âdemi nâ-hak yere katl ediyor. Elbette arz (u) mahzar vardıkda te'hîre cevâz göstermeyüp azl ü katl olunup bizim ile me'mûr olan Tayyâr-zâde vezîr-i a'zam olsun.." (*M*, 51/22-24'de: "cümlenin ittifâkıyle arz u mahzar vardıkda te'hîre cevâz gösterilmeyüp azl ü katl olunup bizim ile me'mûr olan Tayyâr-zâde Ahmed Paşa vezîr-i a'zam olsun". İfâdenin başındaki hazif mânâyı bozuyor!).

4. İlk tahrirdeki bâzı vesîkalar ikinci tahrîre aktarılırken kısmî bir değişikliğe tâbi tutulmuştur:

a. *Tarhuncu Ahmed Paşa'nın* IV. Mehmed'e verdiği ve devletin yıllık gelir ve giderini gösteren *defterin* "bi-aynihi" *metni* ikinci tahrîre nakledilirken *bâzı rakamların değiştiği ve bâzı ibârelerin atlandığı* görülmektedir: Gılmân-ı Acemiyân, bostancıyan ve teberdârânın yıllık mevâcibi (*V*, 43a'da: 161 yük, seksen yedi bin *yedi* yüz yirmi akça) mikdârı, bir kelime düşmesiyle *T* (s. 23=*M*, 30/23)'de 161 yük, 87120'ye değişmiştir. Gerçekten, *V* (43a) ve *T* (s. 24)'deki yekûna (1839 yük, 71012[17]) göre, *V*'deki rakamın doğruluğu âşikâr olmaktadır. Kezâ, top-arabacılarının mevâcibi, *V* (44a)'de 12 yük, 19484 akça iken, *T* (=*M*, 31/5)'de 12 yük, 39484 akça; Sultanlar, Enderun ve Bîrûn kullarının mevâcibi, *V* (44b)'de 128 yük, 48000 akça iken, *T* (s. 24=*M*, 31/16)'de 128 yük, 48040 akça; mevâcib ve sâir masraflar yekûnu, *V* (47b)'de 4803 yük iken, *T* (s. 25= *M*, 32/21)'de 4833 yük olmuş, *T* (s. 25=*M*, 32/24)'de lahm-i ganem bahâsı olarak verilen mikdârın (130) akabinde, "yük" (*V*, 47b) ifâdesi atlanmıştır. Yine, aynı defterde, Edirne Sarayı kullarının yiyecek ve içecek tâyînâtı, *V* (49b)'de 13 yük, 13052 akça iken, *T* (s. 26=*M*, 33/18)'de 13 yük, 13050 akça; *V* (49b)'de siyah barut tâyînâtı 13 yük, 20018 akça iken, *T* (s. 26=*M*, 33/20-21)'de 13 yük, 28110 akçaya değişmiş, *V*'de hemen sonra gelen, "Dergâh-ı âlî yeniçeri kullarının (50a) fodlaları içün ocaklıklarından 7 yük, 930 akça ta'yîn olunmuşdur" ifâdesiyle, *M* (33/23-24)'de "köprüler meremmâtına" ibâresinden sonra gelmesi îcâb eden, "selâtîn câmi'leri meremmâtlarına" (*V*, 50a) ifâdesi, *M* (34/5)'deki 93885 mikdârını müteâkıb "akça" (*V*, 51a) vâhidi atlanmıştır.

17 *M* (30/34)'de tertib yanlışı olarak: 71012 akça. Yine Tarhuncu lâyihasıyla alâkalı olarak *M*, s. 31/3'deki 15420, "15424" *(V=T)*; s. 33/8-9'daki 28000 meblağı, "28030" *(V=T)* olacaktır.

b. *Köprülü Mehmed Paşa'nın* Venediklilerle olan *Boğaz muhârebesi hakkında gönderdiği mektub* nakl edilirken, birinci tahrîre (*V*, 76b-78b) nazaran *bâzı ibâreler değiştirilmiş veya atlanmıştır:* 5 Şevvâl muhârebesinin "üç saat mikdârı" (*V*, 76a) devâm ettiği, *M* (46/16)'da; *M*, 46/21'deki "bi'n-nâr olunmuşdur" ibâresinden sonra gelmesi gereken, "ve küffârın bir kalyonu gark oldu ve bir mavnası dahi alınmışdır" (*V*, 76b) ifâdesi ihmâl edilmiştir. "Acabâ bir gemi yokdur ki (yok mudur ki?) karşu vara' deyü Hakk subhânehu ve teâlâya teveccüh-i tâmm ile teveccüh eylediler" (*V*, 78a) ifâdesi ise, "deyü hâlbuki bizden imdâda varır bir gemi yok" (*M*, 47/8-9) şekline, "hanbarlısın (ambarlısının)" (*V*, 78b) kelimesi, "Fenârisinin" (*M*, 47/11) şekline değişmiştir. *M*, 47/12'deki "ihrâk olmuşdur" ibâresinden sonra gelmesi îcâb eden "ve bunu halâs edelim deyü yedeği geldikde ol dahi ma'an ihrâk olmuşdur" (*V*, 78b) ifâdesi hazf edilmiştir.

5. *İkinci tahrirde*, bir taraftan *ilk redaksiyonun* dağınık tasvirleri *tasnif ve ilâvelerle telfîk edilirken,* diğer taraftan da *üslûb* bakımından bir *revizyona* tâbi tutulduğu, *bozuk yerlerin düzeltildiği* ve nihâyet mevzû ile alâkalı *manzum parçalar ilâvesiyle metne* ***edebî bir veche verilmeğe çalışıldığı*** gözden kaçmamaktadır. Gerçekten IV. Murad, Sultan İbrahim ve IV. Mehmed'e dâir manzûmeler (*M*, s. 8, 17, 22, 23), Hâfız Paşa'nın Sultan Murad'la müşâaresi yanında husûsiyle hâdiselerle alâkalı olarak düşürülmüş 'tarih'lerin dercine îtinâ edilmiştir[18].

III

Müellif, *Tarih-i Gılmânî*'nin ilk redaksiyonunu gözden geçirip tashih ve ilâvelerle müdevven bir tarih hâline getirirken, *biyografi*sine (bak. I, 4, a ve b), *müşâhedeleri*ne, *duydukları*na, *tahassüs ve düşüncelerine âid bir çok pasajı ihmâl etmiş*tir. Bunlar, belki, zamânının hâkim düşünce ve zevkine göre bir tarih te'lifi için fazlalık, Enderun dışındaki okuyucu için külfet ve hele devlet adamlarına takdîmi düşünülmüşse bir kusur gibi telakkî edilmiş olduğundan nihâî redaksiyona alınmamış olabilir. Ancak bugünün tarihçisi için, *bu samîmî duygu ve düşünceler, bir devrin perde arkasına ışık tutması bakımından*, bu kırık dökük hükümler, usturublu yazılmış, fakat derinliği olmayan te'lif-

18 İlk redaksiyonda mevcud birkaç 'tarih'e (meselâ bak. *V*, 94a=*M*, s 54; *V*, 102a=*M*, s. 58) karşılık, sonuncuya hayli fazla manzum parça derc edilmiştir: Şânî'nin IV. Mehmed'in doğumu (*M*, s. 23), Hulvî'nin Sâlih Paşa'nın sadârete tâyini (s. 19), Fahrî'nin Hanya fethi (s. 19) için düşürdüğü tarihler bu cümledendir.

lerden daha çok *kıymet ifâde eder*.

Yukarıda, münâsebet düştükçe, temas ve iktibâs ettiklerimizden (meselâ bak. II, 1-ç, 2, 3-a) başka, ilk redaksiyonda olup da son tahrîre alınmayan belli başlı fıkralar, aşağıda gösterilecektir:

1. IV. Mehmed'in cülûsunu müteâkıb, dış saraylardaki iç-oğlanlarının "çıkma" isteklerinin kademe kademe nasıl bir fesâda müncer olduğu hakkındaki ilk redaksiyondaki tafsîlât (*V*, 18b-24a), son tahrîre alınmamıştır.

a. Cülûsdan sonra iç-oğlanın Kapu-Ağası, Vezîriâzam ve Şeyhülislâma mürâcaat ederek vaadler aldıklarını ifâde eden müellif, hâdiselerin akışını, Padişah sarayından kendisine gelen bir mektûbun metnini derc ederek hikâye ediyor:

"Benim halifeciğim,

Selâmlardan sonra ma'lûm ola ki, Sultân İbrâhim'i kul tâifesi taht-ı şerîfinden indirdikden sonra, 'ol gün Galata Sarayın gılmânından birkaç kimse sâir gılmânın ittifâkıyle hufyeten taşra çıkup Müftî Efendi'ye ve Vezîr-i a'zam(a) ve Ocak ağalarına iç-oğlanı (19a) tarafından arzuhâl sunup çıkma taleb etmişler' deyü bir haber bizim saraya gelüp şâyi' u mesmû' oldukda, 'hay kanı gayret ü hamiyyet, anlar bizim karındaşlarımız değil midir?' deyü, 'yalnız taş dıvar olmaz' deyü bir dahi ittifâk ile 'Kapu-Ağasına bir arzuhâl yazup teblîğ edelim, ola ki ber-murâd olavuz' deyü iki üç arzuhâl yazup Kapu-Ağasına irsâl etdik. Lâkin cevab gelmediğiyçün cümlemiz elem-zede olduk. Tekrâren Vezîr-i a'zam ve Müfti Efendi'ye müstakıllen arzuhâl yazup Ağa-Hasekisi ile gönderdik. Ba'dehû Hakk'ın belâsı Türkçe (19b) bilmez Saray-Ağası Çerkes Ahmed Ağa kendü başı korkusundan mezkûr hasekiden kâğıdları alup ayn(i) ile Kapu-Ağasına gönderüp iç-oğlanından şikâyet edüp demiş: 'Benim sultânım, ne durursun, iç-oğlanı itâat-ı pâdişâhîden çıkup biribirine tecâvüz etmekle içlerinde kan olur. Eğer bu üslûb üzre giderse sonra cümlemiz nedâmet çekmemiz mukarrerdir'. Bu yüzden bizden şikâyet eylemiş. Kapu-Ağası Abdurrahman Ağa gazaba gelüp seksen zülüflü baltacıyla ve kırk elli kapucuyla ve niçe acem-oğlanıyle ansuz Saray'a gelüp bizim Ağa-odası (20a) önünde oturup iç-oğlanı tarafına hiddet ü gazab yüzünden hitâb edüp: 'Bre mel'ûnlar, nedir bu kadar sizin tuğyânlığınız! Tiz falaka, değnek!' fermânları oldukda, iç-oğlanı bir uğurdan feryâd edüp: 'Hâşâ biz mel'ûn değiliz! Mel'ûn, sözün bilmeyüp hitâb edendir. Bizim pâdişâhımıza zerre denlü isyânımız yokdur. Lâkin sencileyin zâlim pelîde itâatimiz yokdur. Zîrâ pâdişâhımızın rızâ-yı şerîfleri yokdur kim

bir alay fukarây-ı bî-günâh(ı) rencîde edesiz'. Hâsıl-ı kelâm, nısf-ı leyle varınca bizimle mücâdele vü münâza'a etdi. Âkıbet, biavni'llâh bir vechile zafer (20b) bulamayup taşra yürüyü-verdi.

Benim efendim,

Eğer bir derece gitmeyüp tecâvüz etmiş olaydı hançer üşürüp paralamak aksâ-yı murâdımız idi. Biz de içerüden kapuyu muhkem kapayup müşâvere üzre iken der-akab gerü kapuya geldi. İçerüye almadık. 'Pâdişah haremi bu vakit açılmaz' deyü cevab verdüğümüzde, fakîr Kapu-Ağası kapudan gitmeyüp yalvarır: 'Elbette, benim oğullarım, falakasız sizlere birkaç değnek urayım, âdet sâkin olmayup sözüm yerine varsun! 'Yok' deyüp inâd ederseniz, sizleri Pâdişâh'a arz edüp cümlenizi kılıcdan geçürürüm' dedikde iç-(21a) oğlanı bir uğurdan kapuya hücûm edüp dediler: 'Var, yıkıl git! Bize oldu olacak. Şimdi sizi kırarız' dedikde, karârı kalmayup firâr etdi.

Ba'dehû cümlemiz câmi'-i şerîfe cem' olup müşâvere etdik. 'Âkıbet-i ahvâlimiz neye müncer olup (olur)?' deyü cümlemizin ittifâkıyle Ocak ağalarına mektub yazup irsâl etdik.

Bu cânibde ise, Kapu-Ağası tarafından dîvânhâneci İbrâhim çıkageldi. Elinde bir defter mûcebince bizden eşkıyâ istedi. Vermedik: 'Cümlemiz kırıluruz, biribirimizden ayrılamazuz' deyü. Hele ol gün vakt-i zuhra varınca Baltacılar-kethudâsıyla bölük-başıları (21b) dört kerre gelüp gitdiler, bizden bir ferd almağa kādir olmadılar. Ba'dehû Vezîr-i a'zamın kapucu-başısı gelüp eşkıyâyı taleb etdi. Vermedik. Gerü der-akab bir gayrı kapucu-başı buyrulduyla geldi ve içinde yazılmış ki:

'Benim oğullarım, selâm-ı firâvândan sonra, cümlenizden recâ ederiz ki birkaç gün te'hîr edüp sabr edesiz. Bu def'a gāyet ile işimiz çokdur. İnşâa'llâhu teâlâ karîbü'z-zemânda sizleri ber-murâd ederiz. Elem üzre olmayasız'.

Gerü der-akab Vezîr-i a'zamın kethudâsı eşkıyâyı taleb etdi, vermedik. Âkıbet nâ-çâr kalup sulh olunup kendü efkârımızda iken (22a) nâ-gâh Fazlı Paşa'nın sarayından bir âdem çağırır: 'Bre yoldaşlar, basîret üzre olun! Kapu-ağası bostancılar ile!' dedikde cümlemiz taşra meydâna çıkup kudretimiz yetdüğü mikdârı kimisinin elinde ok yay ve kiminin elinde kılıç ve tüfeng ve sopa ve taş alup kapuya doğru hücûm edüp ve gülbeng getürüp kapudan taşra çıkup mukatele vü mukabele sadedinde iken anı gördük (ki) bir iki ağa çıka-geldi: 'Bre sakın ağalar, ben yeni Ağa'yım' deyü. Çağırın (çağıranın ?) üstüne iç-oğlanı hücûm edüp ve göğsüne el urup: 'Tez, kahbe neye geldin! Söyle! Yoksa seni

siyâset eylerüz (?) (22b) Dürlü belâ ile katl ederiz!' dedikde fakîr Ağa ditreyüp dedi: 'Biz sizinle ceng etmeğe gelmedik. Ancak ağanızı ma'zûl edüp saâdetlü Pâdişah beni anun yerine gönderdi' . Eyle cevâb edicek birez hâtırımız hoş oldu. Sonra Kapu-ağası içerüye girüp bize vâfir nasîhat edüp bizim ile oğul-baba oldu ve çıkma etdirmesine büyük bayramdan sonra va'de eyledi ve bize hayır duâ edüp gitdiler. Ve's-selâm.

Tamam çıkma va'desi mukarrer oldukdan sonra Galata ve Paşa-saraylı, Yenisaray iç-oğlanına müjde-nâmelerin gönderüp, 'hâl ü ahvâl bunun üzerine (23a) mukarrer (ü) muhakkak oldu' deyü Yenisaray'a haber geldikde bir alay Türkçe bilmez, gülmez ve bî-idrâk türkler dahi murâdın almadan taşra çıktuğumuzda, 'kātil-i Sultân olan fulânü'bni fulânı isteriz' deyü içlerinde âşikâre güft-ü-gû şâyi' olmağile, merhûme Koca Vâlide'nin ve Kapu-ağasının ve sâir ağalarının ve Vezîr-i a'zamın mesmû'u oldukda bir uğurdan çıkma olmasına câiz görmediler; 'ihtimâldir ki fesâd ola' deyü. 'Hemen çâre budur ki bir arz ağasıyle yüzer ikişer yüz(er) oğlan Yenisaray'dan çıkarup ma'an mansûblarına götürsünler ve anların yerine o denlü oğlan (23b) Yenisaray'a gelsün! Ba'dehû anlardan isteyen taşra çıksunlar, dilerse Yenisaray'da otursunlar. Tedrîc ile saraylar boşalsun!' deyü müşâverelerinden sonra, bayramın dördüncü günü –ki selâsâ'dır– Silâhdâr Murtazâ Paşa ile ikiyüz oğlandan mütecâviz çıkardılar. Ve, 'anların yerine her saraydan yüz ellişer oğlan yeni gelsün' (deyü) fermân-ı sultânî oldukda râzı olmayup, 'bu kadar oğlan Yenisaray'a kalmak ve biz (?) bunda kalmak bize hayf u zulm olur. Umûm üzre çıkma olsun deyü' inâdlarında sâbit-kadem olup bir uğurdan saraylardan boşanup Elçi Hanı'na doldular (24a) ve taşra sipah eşkıyâsın muîn ittihâz edüp bi'z-zarûrî Yenisaraylıyı ayağa kaldırup cümlesi odalarından meydâna çıkup bir gece meydânda sabâha dek yel mumlarıyle oturup der-demez, pâdişâhımız küçük olmağile çıkmayı bi'z-zarûrî etdirdiler."

b. Müteâkıb cümledeki, "tamam ber-murâd olduklarında sâbıka dimağlarında olan fesâdı zuhûra getürmek içün Atmeydânı'na cem' olup Sultân İbrâhîm'in kanını taleb etmeğe şürû' etdiler" ifâdesi, son tahrirde "bâzı sipah eşkıyâsı" ve, "dirlikleri çalık hazele" nin tertîb ettiği hikâye edilen (*M*, s. 24-25) meşhur hâdisenin zuhûrunda, iç-oğlanının medhaldâr olduğunu açıklamaktadır. İlk tahrirde, hâdise tamâmen saraylılar zâviyesinden mütâlaa edilmekte ve Atmeydânında yeniçeriler tarafından katl edilen iç-oğlanı için büyük üzüntü ızhâr olunmaktadır (*V*, 25a-b).

2. Büyük Vâlide Kösem Sultan'ın Ocak ağalarına dayanması,

Vâlide Sultân'la nüfuz mücâdelesi ve fecî sonu hakkında ilk redaksiyonda mevcud pek renkli tafsilât (*V*, 28a-b, 31a-36b), ikinci tahrirde tamâmen sükût ile geçiştirilmiştir:

a. Müellife göre Kösem Sultan, şerlerinden emîn olmadığı için Ocak ağalarını kollar ve sözlerini reddetmezmiş. "Pâdişahlar bunların şerrinden emîn olmayup mürâcaat ede-gelmişlerdir. Zamânın iktızâsı böyledir. Yeniçeri tâifesi aru misâldir, incidince âdemi sokarlar" (*V*, 28b) dermiş.

b. Saraya gelip giden helvacı ve aşcılardan, bâzı yoldaşlarının âilelerinden şâyi olan, Büyük Vâlide'nin ağalarla birleşip Padişâhı tahtdan indireceği, Bektaş Ağa ile evlenip tahta hâkim olacağı ve iç-halkını kılıçtan geçireceği hakkındaki saçma-sapan sözlerin neden çıkarılmış olduğunu müellif, Kösem Sultan'ın öldürülmesinden sonra öğrenir: "Meğer Pâdişah hazretleri tahta cülûs etdüğü vakit kul tâifesi, Büyük Vâlide üç pâdişâhın vâlidesi olup niçe ...iş görmekle ...anlara sipâriş eylemek ile bi'z-zât Pâdişâ(32a)hımızın vâlidesinin tevâbi' u levâhıkı Büyük Vâlide'nin Pâdişâhımıza terbiye ve sâir umûra karuştuğuna râzı olmaduğıyçün iki vâlidenin tevâbi'leri, vâlideyn ortasına adâvet ü husûmet ilkā, bir mertebe ki biribirini öldürmek ile kanâat etmezdi.

Büyük Vâlide şerlerinden emîn olmadığıyçün bi'z-zarûrî birkaç ağayı taşra çıkarmağıçün Vezîr-i a'zam olan Siyâvuş Paşa'ya ve Ocak ağalarına hufyeten haber göndermiş ki, 'kul tâifesin tahrîk edüp fulânü'bni fulân ağaları içerüden istesünler. Hâl ü ahvâl sonra fenâya müncer olur. Elbette (32b) bunların çıkması eheмm ü elzemdir; ihmâle cevâz göstermeyesiz' (demiş).

Kul tâifesi dahi me'mur olduğu üzre bir gün ayağa kalkup içerüye haber gönderdiklerinde arabların dahi aklı başlarından gidüp içlerinden Deli Süleyman nâmında bir arab ramazân-ı şerîfin on altıncı gecesi dördüncü sâatde iç-oğlan(lar)ın pencerelerine gelüp: 'Ne durursunuz, yeniçeri sarayı basdı ve pâdişâhımızı tahtdan indirip sizleri ve bizleri kırmak isterler ve Koca Vâlide ile birlikdir' deyü Büyük Vâlideyi töhmet(e) düşürdüler. Bâ-husûs, bundan evvel böyle bir alay güft-ü-gû olmağile cümle iç-oğlanı ansuz uykudan sıçrayup: 'Hay bundan evvel olan güft-ü-gû fi'l-vâkı' gerçek imiş' (deyü) her birini korkularından ditreme dutup ne edeceğin bilmezler; kimi ırafa çıkup gece ile sanduğundan kılıç ve gaddâre çıkarır ve kimi şaşkınlığından miftâhın bulamayup sandıkların kırar ve kılıcı olmayan: 'Meded bana bir kılıç kim verir' deyü feryâd eder ve kimi ditriyerek âbdest alur. Sahur yemeği ise sahanlardan dökülür.

Cümlemiz sabâha değin tahayyürde (kalup) meydânda gezdik... (33b) ... Fermân-ı pâdişâhîyle hazîneden odalara ve aşcılara ve helvacılara silâh verilüp sabâha değin meydânda hayrân u sergerdân gezdiğimizden mâ'adâ salât-ı subhu silâh ile edâ etdik. Ve bizden mâ'adâ umûmen bostancılar pür-silâh olup sabâha dek sarayı muhâfaza etdiler (krş. *M*, 28/15-20).

Ba'dehû iç-oğlanı cümle odalarına girüp herkes uyku zebûnu yatacak yer arayup biri birine dayanup istirâhat üzre iken meğer arablar ihsân-dîdesi olan baltacı yoldaşları umûmen pür-silâh ile içerüye yürüyüş (34a) ve hücûm etdikleri vakit Küçük ve Büyük odalı bunları gördükde, 'acabâ kul tâifesi yürüyüş mü etdi?' deyü fi'l-hâl cümlesi taşra çıkup ve baltacılara uyup ba'dehû kaftanlı yoldaşlar silâhlar ile Hasoda kapusuna varup gülbeng getirüp feryâd u gırîv ederken pâdişâhımız dahi rikâbdârın penceresine (çıkup) küçük ahvâl bilmez ne derlerse anı eyleyüp söyler. 'Kullarım neye geldiniz?' dedikde, cevabları bu oldu: 'Pâdişâhımıza hıyânet edenleri(n) yok oldukların isteriz. Elbette Büyük Vâlide'nün sırdâşı (34b) olan Hasoda-başı'yı isteriz' dediklerinde, Hasoda-başı bî-çâre bir eyüce âdem idi.. bir baltacı gidisi kafasına bir balta urdu..

Ba'dehû Büyük Vâlide'yi istediler. Deli Süleyman Ağa'nın ve hoca Hüseyin (35a) Ağa'nın ibrâmiyle bir alay Türkçe bilmez ve söz anlamaz mıgriller, abaza ve çerkezler ve at-oğlanlığından çırak olmuş yâdigârlar ve câhil ebterler baltacılar ile ayak basup derler: 'Pâdişâhım ver kahbeyi paralıyalım' ...Nâ-çâr hatt-ı şerîf ve Müftî'den bir fetvâ-yı şerif ki yazılmış... Kuşhâne tarafına varup ve Harem'e girüp Vâlide'yi taleb ederken Vâlide Sultân'ın bir kızı vâlide uğruna kendüyü aşağa bıragup : 'Vâlide benim' dedikde, arablardan (35b) birisi, 'bu değildir' deyince üzerine yumruklar üşürdüler. Hemen dahi ilerü varup odaları açdılar. Gördüler (ki) merhûme mübârek ellerin ovar ve hem yanına bir vâfir sikke-i hasene ve cevâhir almış, 'ihtimâldir ki beni bir tarafa sürerler' deyü. Bu ümmidde iken bir iki nekbetî el yakaya atdılar. Vâlide dahi üzerlerine altun saçup umar ki terahhum edüp rencîde etmeyeler. Bunlar dahi altuna bakmayup taşra çıkarup câmi' önünde kapuya karîb saçak damlası (?) üzerine düşer düşmez mahallinde boğup kuruca yere koyup hasır ile örtdüler. Bî-çâre: 'Oğullar bana (36a) kıyma(yı)nız, hemen Saray'dan sürünüz, sizlere bin kese vereyim' (dedi ise de) çâre olmadı"

c. Müellif, Kösem Sultan'a karşı hürmetkâr ve onun fecî âkıbetinden müteessiftir: "(38a) Lâkin Büyük Vâlide'ye hayf u zulm oldu. Çok umur görmüş bir eyüce hâtun idi. Çıkma üzerinde iç-oğlanı etdüğü rüsvâylığı ve kabâhatı merhum vâlide olmayaydı Yenisaray'da kalan yoldaşlara ne ...kötekler ve ne intikamlar kapu-ağası ağalara ve zâbitlere etdürtdü. Merhum Vâlide gayet merhamet ü şefekat (38b) sâhibi idi... Niçe in'âm u ihsân umûmen iç-halkına bezl ederlerdi. Âkıbet ihsân-dîdelerin(in) elinden maktûl olup dâr-ı fenâdan dâr-ı bekāya rıhlet etdiler... Merhûme Vâlide'den sonra in'âm u ihsan kapuları sedd oldu".

3. İlk redaksiyonda müellifin tesbît ettiği garib bir müşâhede, iç-halkının saltanat aleyhdârlarına karşı gösterdiği alâka ve sempatidir:

"İç-oğlanının bir garîb ü acîb hâli vardır. Dâimâ Pâdişâhımızın hılâfında olan kimselere teveccüh-i tâmm ile teveccüh edüp hayır duâlar ederler. Hattâ Nebî Ağa, Üsküdar'da ceng vaktinde iken Gürcü Nebî Ağa'nın (40b) hayır niyyet içün odamızda umûmen Feth-i şerîf tilâvet etdiler, bizden gayrı... Nebî Ağa'nın üzerine hazîneden Sancak-ı Resûllah çıkup meydânın ortasında merhûm Kör Osman Ağa götürülürken Büyükoda'dan birkaç aklı gözünde yâdigâr kapuya hücûm edüp sancağı vermeyeler deyü. Lâkin içlerinden ba'zı yoldaşları câiz görmeyüp anları men' etdiler". Tabîatıyle bu ifâde veya meâline son tahrirde yer verilmemiştir.

4. Donanma mağlûbiyetini îzâh etmek üzere huzûra çıkabilmek için Zurnazen Mustafa Paşa'nın siyâhî ağalara rüşvet vermek zorunda kaldığını ifâde eden şu fıkra da, nihâî redaksiyona alınmamıştır: "(56a) Kapudan Paşa İslâmbol'a dâhil olup Çayırköşkü önüne geldikde başdardadan taşra çıkup saâdetlü pâdişâhımıza Çayırköşkü'nde mülâkî olup küffâr ile ne yüzden ceng vâkı' oldu ve kim döğüşdü ve kim firâr edüp bozgunluk verdi, takrîr ü beyan edeyim derken bundan akdem Kapudan'ın hılâfında olan Kızlar-ağası Bayram Ağa'nın ve Bilâl Ağa'nın iğvâsıyle ve hılâf inhâ ile saâdetlü Pâdişâhımız Kapudan'ın yüzüne bakmayup huzûrundan mahzûn u gamnâk gönderdiler. (56b) Ba'dehû Kapudan Paşa dahi bunların şerrinden emîn olmadığıyçün, 'murdâra müdârâ lâzımdır' deyü 70-80 bohca ile 80-90 keseyi kendüye vesîle kılup bir iki aydan sonra gücile buluşup mâ-fi'z-zamîr(i) ne ise takrîr eyledi".

5. IV. Mehmed'in 1069 zilka'de ve zilhiccesinde Bursa'daki ikameti ve iç-halkının kaplıca safâsı, ilk redaksiyonda harâretle tasvîr edilmesine (*V*, 104b-106b) karşılık, *M*, 58/24-25'de bir-iki kelimeyle işâret olunmuştur.

Netice

Yukarıda verdiğimiz îzâhlar ve mukayeselerden çıkan neticeleri kısaca şöyle hulâsa edebiliriz: *Tarih-i Gılmânî*'nin ilk redaksiyonundan muhtemelen acemi bir kâtib tarafından kopya edildiği için ifâde ve üslûb bakımından zayıflık gösteren Viyana nüshası, tasnifden mahrûmiyeti, dağınıklığı, enfüsîliğine karşılık, müellifinin biyografisine açıklık getirmesi, samîmî düşünce ve görüşlerle XVII. asır Osmanlı saray hayâtına âid bâzı renkli sahneleri aks ettirmesi bakımından ehemmiyet arz etmektedir. Ahmed Refik Bey'in neşrine esas olan son redaksiyona ise, ilk te'lifin yer yer tashih ve ikmâl edilmek, üslûb bakımından gözden geçirilmek sûretiyle daha mükemmel ve edebî bir karakter verilmek istendiği anlaşılmaktadır. Ancak , bütün bu vasıflarına rağmen ikinci redaksiyon, ilk te'lifde mevcud olduğu hâlde bu sonuncuya alınmayan bâzı pasajlar dolayısiyle, tarih araştırıcısını ilk redaksiyonu kullanmakdan müstağni kılmayacaktır. *Tarih-i Gılmânî*'nin kıymetlendirilmesinde ve temennîye şâyân olan yeni bir edisyonunda, her hâldè Viyana nüshasının kullanılması zarûreti âşikâr olmaktadır.

VEKAYİ'NÜVİS

Vekayi'nüvis veya daha sonraki şekliyle *vak'a-nüvis*, Osmanlı merkez teşkilâtında vazifeli devlet tarihçisine verilen unvandır. Vekayi'nüvisler, kendilerinden önce yazılanları tedvîne ve hizmette bulundukları zamanın hâdiselerini tahrîre me'mur edilerek Osmanlı tarihinin te'lifine çalışmışlardır. Vekayi'nüvislik müessesesinin XVIII. asrın başlarında teşekkül ettiği anlaşılmaktadır.

İştikak· îtibâriyle, Arabca vak'a ile aynı kökten gelen ve aynı mânâdaki *vâkı'a* veya *vaki'a*nın cem'i olan vaka'i' (Türkçede *vekayi'*) ile Farsça *nuvis* (yazan, yazıcı) partisipinden terekküb eden bu birleşik sıfatın[1], hangi devrede zuhûr ettiği bilinmiyorsa da, XVII. asrın ilk yarısında kullanıldığına dâir belirtiler vardır: Edebî vasfı ağır basan bir çeşit resmî tarihçilik sayabileceğimiz **Şehnâmecilik**'in son mümessillerinden İbrahim Mülhimî, IV. Murad nâmına yazdığı *Şehinşâh-nâme*[2]sinde kendisi için *vekayi'nüvîs* sıfatını kullandığı gibi, yine aynı devrin meşhur münşîsi Nergisî Mehmed Efendi[3]'nin 1635 Revan seferine, harekâtı tasvîr etmek üzere "vekayi'nüvis" sıfatıyla katıldığı, eserini 1702'de yazmağa başlayan Uşşâkî-zâde İbrahim Hasib[4] tarafından kayd edilmiştir[5].

Vekayi'nüvisliğin menşe'i hakkında değişik görüşler ortaya atılmıştır. Bunlardan en çok benimseneni, bu müessesenin, Kanûnî

1 Mehmed Hafid Efendi (ö. 1226/1811), Arapça ve Farsça cüzlerden teşükkülü sebebiyle terkîbin Osmanlı sâhasında vücud bulduğunun âşikâr ve "vak'anüvîs"in "vekayi'nüvîs"den galat olduğunu belirtir. Bk. *ed-Dürerü'l-müntehabâtı'l-mansûre fî ıslahi'l-galati'l- meşhûra*, İstanbul 1221, s. 508.

2 TSMK, Revan Köşkü Ktb., nr. 1418, 10a, 160b.

3 Biyografisi için bk. Ömer Faruk Akün, "Nergisî" *İA*, IX (1962), 194-197.

4 Biyografisi için bk. H.Georg Majer, "Uşşâkî-zâde" *İA*, XIII (1979), 77-80.

5 *Zeyl-i Şeka'ik*, faksimile neşri,Wiesbaden 1965, s. 22 ve ondan naklen Şeyhî Mehmed Efendi, *Vekayi'ü'l-fudelâ*, Süleymaniye, Hamidiye Ktb., nr. 939, 12a.

devrinden îtibâren devamlı bir devlet hizmeti hâline gelen Şehnâmeciliğin değişik şekildeki bir devamı olduğudur[6]. Ancak, resmî vasfıyle birbirine çok benzeyen bu iki müessesenin gaye, vâsıta ve mahsullerinin ana karakterleri bakımından bâriz farklarla ayrıldığına da dikkat edilmelidir.

Vekayi'nüvisliğin, II. Bayezid'in, Bitlisli İdris ve Kemâlpaşazâde'yi Osmanlı Tarihi te'lifine me'mur etmesi gibi, pâdişahların tarih yazdırmak an'anesinden doğduğu görüşü de hayli tarafdar bulmuş, hattâ[7] *Vekayi'nâme*'sini, Has-oda hizmetinde iken IV. Mehmed'in şifâhî emrine binâen yazmağa başladığını ifade eden Nişancı Abdurrahman Paşa[8], ilk vak'anüvîs îtibâr edilmiştir[9]. Ancak, muayyen bir maksad veya hassa hizmeti için vekayi'i zabt etmekle Dîvân-ı Humâyûn'a bağlı devamlı bir devlet hizmeti olan vekayi'nüvisliği birbirinden ayırmak lâzımdır[10]. Bununla beraber, birincileri "vak'anüvîs", ikincileri ise "vekayi'nüvîs" diye adlandırmak sûretiyle tefrîk etmek[11] de beyhûde bir gayretkeşlik eseri olmaktadır[12]. Başlangıçta, gerek vesîkalar, gerek te'lif eserlerde devlet tarihçileri için kullanılan "*vekayi'nüvîs*" sıfatının, ancak geçen asrın ilk yarısında yerini "*vak'anüvîs*"e bıraktığı[13] ve hizmetin son mümessilleri için münhasıran "*vak'anüvîs*" sıfatının kullanıldığı görülmektedir.

6 Karslı-zâde Mehmed Cemâleddin, *Âyine-i Zürefâ*, nşr. Ahmed Cevdet: *Osmanlı Tarih ve Müverrihleri*, İstanbul 1314, s. 40 ve ondan naklen Ahmed Lütfi, *Tarih*, İstanbul 1290, I, 4; "Wak'anuwis" *EI.*

7 Paul Wittek, bu kanâatı tevsik edecek delillere sâhib olmadığımızı belirtmiştir: *MOG*, I/4, 243.

8 *Vekayi'nâme*, TSMK, Koğuşlar Ktb., nr. 915, vr. 2a. Müellif hakkında bk. "Abdi Paşa" *KTİA*,

9 J.V. Hammer, *GOR*, VIII, 591; Cemâleddin, *ayn. esr.*, s. 51; Lütfi, *ayn. esr.*, s. 5; M. Süreyya, *SO*, III. 398; *TOEM*, I. 53.

10 Wittek, *MOG*, gös. yer.

11 Hammer, *Subhî Tarihi* (İstanbul 1198, 90b)'nde 1736'da sulh müzâkereleri için gelen İran Elçisi mektubcusu veya sırkâtibinin "vak'anüvis" olarak zikr edilmiş olmasından hareketle bu kanâata varmıştır (*GOR*, VII, 465 ve ondan naklen Fr. Babinger, *GOW*, s. 243, n.1. Ancak, yukarıda zikr edilen Nergisî misâlinde görüldüğü gibi, birinci gruba dâhil olup 1747'de Nâdir Şâh'a elçilikle gönderilen hey'ete mektubcu olarak katılan Rahmî'nin de sıfatı, vak'anüvis değil, "vekayi'nüvîs" şeklinde tesbît edilmiştir. Bk. Rahmî, *Sefâret-nâme*, İst. Üniv. Ktb. TY, nr. 369, 2b.

12 L.V. Thomas, *A Study of Naima*, nşr. N. Itskowitz, Newyork 1972, s. 36.

13 Bu değişme devresine takaddüm eden zamana âid olup 1217 (1802) tarihini taşıyan bir telhis müsveddesinde, önce *"vak'a"* yazılmışken, sonra üzeri çizilerek *"vekayi'nüvis"* şeklinde düzeltilmiştir. BOA, HH tas., nr. 5094.

Naîmâ Mustafa Efendi[14]nin ilk vekayi'nüvis olduğuna dâir yaygın kanâat, tahrir ve tedvînine me'mur edildiği Şârihü'l-Menâr-zâde Ahmed Efendi müsveddesine ikmâlen birkaç cüz yazıp takdim ettikde, kendisine, sadrâzam Amca-zâde Hüseyin Paşa tarafından, bir kese akça atıyye ile İstanbul gümrüğü mukataasından gündelik 120 akça maaş tahsis olunup berâtının Edirne'den İstanbul'a gönderildiğine dâir, vekayi'nüvislikte haleflerinden Râşid'in kaydında (17 rebi'ülevvel 1114 / 11 ağustos 1702)[15] Naîmâ'dan *"Vekayi'nüvis"* sıfatıyla bahs edilmesi ile de teeyyüd etmektedir. Vekayi'nüvislik müessesesi, Râşid'den îtibâren devamlılık vasfı kazanmış; İbrahim Müteferrika matbaasının kuruluşundan sonra da, vekayi'nüvislerin, kendilerinden önce yazılanlardan iltikat ve te'lif sûretiyle vücûde getirdikleri ile, kendi hizmet zamanlarına âid zabt ve tedvîn ettikleri vekayi'nâmelerinin sırasıyle basılması düşüncesi doğmuştur.

Vekayi'nüvislik, ilim telâkkîsi ve tekniği îtibâriyle, şübhesiz, daha önce teşekkül ve tekâmül edip, muayyen kalıblara bağlı nümûnelerini vermiş olan islâmî tarih yazıcılığı an'anesine bağlıdır ve tabîatiyle de iki farklı (ilmî ve edebî) tarihçiliğin te'sirinde kalmıştır. Müessese, Dîvân-ı Humâyûn kalemleri arasında teşekkül ettiğine göre, daha çok inşâ ve şiir san'atında mâhir ve umûmiyetle "*hâcegân*"lık rütbesine ulaşmış olan kâtibler arasından seçilen vekayi'nüvislerin, edebî vasıflarının ağır bastığı muhakkaktır. Bununla berâber, sayıları daha az, fakat eserleri ve şahsiyetleriyle daha çok îtibâr görmüş ilmîye mensûbu vekayi'nüvislerin, edebî kudretleri yanında ilmî tarihçilik anlayışına da sâhib bulundukları ileri sürülebilir.

Vekayi'nüvislerde **hangi vasıfların arandığı**, onların tayini ile ilgili vesikalardan çıkartılabilmektedir: Anadolu Muhâsebecisi bulunan Ahmed Vâsıf, "hüner ü ma'rifet", "reviyyet (etraflıca düşünme) ü dirâyet (kavrayış)" sermâyesine sâhib olduğu için ikinci def'a vekayi'nüvisliğe getirilmiştir[16]. Âmedî odası halifesi Mehmed Pertev de aynı sıfatlara sâhib olma yanında, "erbâb-ı maârifden" gece ve gündüz "tahrîrât ve neşr-i ulûmla meşgul" bulunması sebebiyle vekayi'nüvis tâyin olunmuştur[17]. Ömer Âmir'in hizmete tâyininde de aynı klişe

14 M.Cavid Baysun, "Naîmâ" *İA*, IX (1960), 44-49.

15 Râşid Mehmed, *Tarih*, İstanbul 1281, II, 533; V, 451; krş. Şehrî-zâde Sâid, *Nevpeydâ*, Üniv. Ktb. TY, nr. 3291, 21a.

16 13 zilka'de 1207 tarihli buyuruldu: Ahmed Vâsıf, *Mehâsinü'l-âsâr ve hakâ'ikü'l-ahbâr*, nâşir M. İlgürel'in girişi, s. XXXI, nr. 57.

17 1 muharrem 1221 tarihli buyuruldu: BOA, Cevdet-Maârif (Cev-M), nr. 975.

tekrarlanmıştır[18]. Birbiri ardınca üç ilmiye mensûbunun (Âsım, Şânî-zâde ve Es'ad Efendiler) deruhde ettiği vekayi'nüvislik, sonuncusunun vefâtiyle boşalınca sadrâzam, hizmetin ulemâya bağlı olmayıp çok def'a "kalemîye" erbâbına verile-geldiği mütâlaası ile "hüner ü bidâası (ilmî sermâyesi)" cihetiyle liyâkatı bilinen Âmedî halîfesi Mehmed Recâî Efendi'ye tevcîhini arz etmiştir[19]. Şânî-zâde'nin, bektâşîlik töhmetiyle azli bahis mevzuu olunca, sadrâzamın münâsib bir vak'anüvis tesbiti husûsundaki çalışmaları da dikkat çekicidir: Önce, hâcegândan kimin bu hizmete lâyık olduğu Bâbıâlî'de müzâkere edilmiş; hüneri ve güzel yazmaya istîdâdı olan sâbık Tezkire-i sânî Hamid Bey'in "vesveselice" olduğu, bilgisi ve haysiyetiyle teklife şâyan olan Şıkk-ı sâlis defterdârı Ferruh İsmail Bey'in (ö. 1256) ise, iyi yazmaktaki hüneri bilinmediği gibi ihtiyarlığı dolayısiyle de hizmete münâsib görülmemiş; bu sebeble ilmîye mensublarından münâsib birini bildirmesi şeyhülislâmdan istenmiş; onun gönderdiği listedekilerden Haremeyn müftüsü Abdülkadir Bey'in, akıl, ilim ve insâfı îtibâriyle tercîhe şâyan olduğu pâdişâha arz edilmiştir. Bu telhis üzerine II. Mahmud, "esrâr-ı devletden bir me'mûriyet" olmakla *"vak'anüvîs"* tâyin edilenlerin, hüner ve mârifetten başka dindârlık ve iyilik (*"salâh-ı hâl"*) vasıflarını da hâiz olması gerektiğini belirtip, şeyhülislâmın listesindekiler hakkında tereddüdlerini açıkladıktan sonra, mes'elenin bir iyice tahkîkini emr ve esas olanı şöyle ifâde etmiştir: "Bu me'mûriyet bir tarîka mahsûs olmayıp, kangı tarîkdan olursa olsun, merâm ehil ve erbâb olmasıdır"[20]. Bu araştırmalar sonunda hizmete lâyık olarak, gerçekten âlim bir tarihçi, Sahhaflar Şeyhi-zâde Mehmed Es'ad Efendi[21] bulunmuştur.

Vekayi'nüvislerde aranan vasıflar hakkında tâyin mercîlerinin yukarıda zikr edilen görüşlerine mukabil, bir vekayi'nüvis, Nûri Halil Bey, 1210 (1795 aralığı sonları)'da sadârete, müessesenin tanzîmi için sunduğu, takrirde[22] daha önceki devrede bu hizmete: müstakim, tecrübeli, ketum ve hakikatlı ("sadâkatkâr") olanların seçildiğini kayd eder.

18 19 şa'ban 1222 tarihli ruûs kaydı: BOA, Kepeci tas., Ruûs, nr. 75/261, s. 244.

19 5 safer 1264 tarihli Mâbeyn'e gönderilen sadâret tezkiresi ve 6 safer tarihli irade: BOA, İrade-Dahiliye (D), nr. 8569.

20 HH, nr. 31485.

21 Biyografisi için bk. Münir Aktepe, "Es'ad Efendi", *İA*, IV (1947), 363-365.

22 Nûri, *Tarih*, TSMK, Emânet Hazinesi Ktb., nr. 1394, 73b vd.: Süleymaniye-Âşir Efendi Ktb., nr. 239, 114b vd. ve HH, nr. 48063.

Hizmette bulundukları zamanın vak'alarını tesbit ve tahrir aslî vazifesi yanında, vekayi'nüvislere, seleflerinin eksik bıraktıkları devrin tarihini yazmak vazifesi de yüklenmiştir[23]. Bu hususdaki ısrar ve îtinâ, vekayi'in kesintisiz bir şekilde kaleme alınmasını te'min etmiştir. Gerçekten azil veya ölüm hâlinde, öncekilerin tuttuğu notlar ve kendilerine verilmiş olan vesîkalar, yeni me'mura devr ve teslim edilerek, vekayi'in bırakıldığı yerden tahriri emir ve tenbih olunmuştur. Meselâ, 1221 başında (mart 1806) hizmete getirilen Pertev'in, selefinin eksiğini ikmâle hangi tarihten başlaması gerektiğini tâyin için, aynı sene şa'banında (kasım 1806) vefât eden Vâsıf'ın evrâkı birçok def'a gözden geçirilmiş, en son yazdıklarının 1219 vekayi'inin neresinden kesildiğinin tesbitine çalışılmış ve bulunan evrak, Pertev'e verilmek üzere, mühürlü olarak pâdişâha sunulmuştur[24]. Kezâ, Şânî-zâde, 1235 saferinde (aralık 1819) vekayi'nüvisliğe getirilince, Mütercim Âsım'ın 1224'e kadarki vekayi'i yazdığını duyduğunu, geriye kalan on senelik devrenin yazılıp yazılmadığını bilmediğini, Bâbıâlî'den selefine verilmesi gereken havâdis ve vesîka sûretleri hakkında da mâlûmâtı bulunmadığını belirtip, yazacağı eserin eksik veya mükerrer olmaması için Âsım'ın evrâkının kendisine teslîmini sadrâzamdan ricâ etmiştir[25]. Nitekim, selefi devrine âid vekayi'i yazmaktan veya temize çekmekten kendi hizmet devresinin vak'alarını tertib ve tedvîne imkân bulamayan Şânî-zâde, 1237-1241 vekayi'ine âid notlarını, halefi Es'ad Efendi'ye devr etmiştir[26]. Es'ad Efendi'nin temize çekmeğe muvaffak olamadığı 1242-1246 devresine âid müsveddeleri ise, Cevdet Paşa tarafından toplanmış, seleflerinden intikal eden diğer müsveddeler ve vesîka sûretleriyle birlikte, vak'anüvislikte halefi olup, 1241'den sonraki devrenin tarihini yazmağa me'mur Ahmed Lütfi Efendi'ye gönderilmiştir.

Vekayi'nüvislerin hizmette bulundukları devrenin vekayi'ini zabt ve tahrir ederken gereken malzemeyi nereden aldıklarına dâir Nûrî'nin 1210 tarihli takriri ve ona binâen sâdır olup ilgili kalemlere gönderilen buyurulduda dikkate şâyan bilgiler bulunmaktadır: Tarihe kaydı uygun olan maddeler, muâmelesi tamamlandıktan sonra, Sadâret mektubçusu, Beylikçi ve Âmedci taraflarından, Reîsülküttâb'ın izin alınarak vekayi'nüvise haber verilir; devlet me'murlarının tâyin ve azillerine âid hususlar Tahvil ve Ruûs kalemlerinden,

23 "Başlıca vekayi'nüsler ve te'lifleri kısmına bk.

24 İlgürel, *ayn. esr.*, s. 401 vd., ek II.

25 HH., nr. 52514.

26 Cevdet Paşa, *Tarih*, İstanbul 1309, I, 12; XI, 29-30; ayn.mll., *Tezâkir*, I, 3.

merâsimlerle ilgili olanlar ise Teşrifât kaleminden "ilmühaber sûretleri" ile bildirilirdi. Vekayi'nüvislik, devletin mûtenâ bir hizmeti olduğundan, bu hizmete me'mur olanlar, hâdiseleri tahkîk ederler, vekayi'i sıhhatle yazmaları için kendilerinden hiçbir şey esirgenmez; hattâ "vükelâ" bâzı gizli hususları dahi onlara haber verirlerdi. Ancak daha sonra (muhtemelen XVIII. asrın ikinci yarısında), emniyetsizlik gösterilip kendilerine devlet sırları açıklanmadığı, hattâ, hâdiselerin sebeb ve netîcelerinin tahkîki, lâyıkıyle değerlendirilmesi istenmediği[27] için vekayi'nüvisler de, faydasız şeyler yazmağa mecbur olup ya ehemmiyetsiz şeyleri büyütmüş, yahud da ehemmiyetli şeyleri lâyıkıyle tebâruz ettirememişler idi. Nûrî, vekayi'in sıhhatle yazılmasının yukarıda ana hatlarıyle verilen eski duruma ("vaz'-ı kadîm") dönülmesine bağlı olduğunu arz etmiş, sadâretten de arzına uygun emir çıkmıştır.

Zikr edilen buyurulduda da görüldüğü gibi, vekayi'nüvislik müessesesinin tanzîmine girişilmesi, bütün devlet teşkilâtının ıslâhı yoluna girildiği III. Selim devri başlarına rastlamaktadır. Nitekim, bu pâdişâh, 1205 (1791)'de Rikâb vak'anüvisliğinde ibka ettiği Edîb'in, vekayi'i sıhhatli, açık, riyâ ve dalkavukluk yapmadan yazmasını, "*esrâr-ı devletdir*" diye vukuâtın kendisinden gizlenmemesini emîr ve tenbîh etmiştir[28].

Vekayi'nüvislerin, devlet merkezine intikal eden İmparatorluk vekayi'ini, işâret edilen imkânlar dâiresinde ve beğenilecek tarzda yazması yanında, dış dünyaya ve husûsiyle devletin münâsebetlerde bulunduğu Avrupa devletlerine dâir haberlere de yer vermesinin faydalı olacağı düşüncesiyle, her ay Avrupa haberlerinin devletçe vekayi'nüvislere verilmesi arz olunmuştur[29]. Vekayi'nüvisler , umûmiyetle her sene başında, zabt ve tahrir ettikleri vekayi' cüzlerini, pâdişâha sunulmak üzere sadrâzama verirler; beğenildiğine veya düzeltilmesi gerektiğine dâir emri aldıktan sonra, bu cüzleri ikmâl ederek daha ön-

27 Meselâ hâdiselerin sebeb ve inceliklerinin zikrinden kaçınıldığı, hattâ, bu hususda kendisine tenbîhatda bulunulduğuna dâir vekayi'nüvis Mehmed Hâkim'in ifâdeleri için bk. Hâkim, *Tarih*, TSMK, Bağdad Köşkü Ktb., nr. 231, vr. 367a ve Bekir Kütükoğlu, "Müverrih Vâsıf'ın Kaynaklarından Hâkim Tarihi". Bk. s. 146, n. 35.

28 HH, nr. 11187'den naklen E.Z.Karal, *III. Selim'in Hatt-ı Humayunları*, Ankara1942, s. 167; Cevdet, *Tarih*, V, 116; krş. Edîb, *Tarih: Tarih Vesikaları* (1944), III, 71 ve Mehmed Galib, "Vak'anüvis Teşrîfâtî Edîb Efendi – Selim-i Sâlis'in Bâzı Evâmiri Mühimmesi", *TOEM*, nr. 8 (1329), 500.

29 Vâsıf'ın bu husûsdaki mürâcaatı üzerine yazılan HH., nr. 5094'deki 24 rebi'ülâhır 1217 (24 ağustos 1802) tarihli telhis müsveddesi, kısmen İlgürel, *ayn. esr.*, s. XLVI-XLVII'de iktibâs edilmiştir.

ce yazdıklarına eklerlerdi. Meselâ Vâsıf, *Enverî ve Edîb Tarihi*'ni yeni baştan yazıp sunduğunda, III. Selim, "dahi aşağısını bu siyâk üzere yazsun"[30]; aynı işi *Nûrî Tarihi* için yaptığında da, "güzeldir... Mustafa Paşa ve Ebûhur vak'asını tayy eyleyüp hakîkati üzre bir vak'a olarak yazsun ve hem şimdi tesvîd eylediğini üç-beş mah sonra beyaza çekmelidir"[31] şeklinde irâdesini izhâr etmiş; II. Mahmud ise, 1218-1221 vekayi'ini takdîm eden Mütercim Âsım için: "Cezzâr Ahmed Paşa (hakkındaki) istitrâdından hazz eyledim. İşte böyle mâ-hüve'l-vâkı'i insafâne yazmalıdır"[32]; 1241 vekayi'ini sunan Es'ad Efendi için: "Güzelce kayd u imlâ eylemiş"[33] diye takdîrini belirtmiştir. Bu misâller, vekayi'nüvislik hizmetinin oldukça dikkatli murâkabe olunduğunu göstermektedir.

Menşe'lerine göre Dîvân-ı Humâyûn kalemlerinde veya ilmiye tarîkinde aslî bir hizmette bulunurken vekayi'nüvisliğe getirilenler, bu munzam me'muriyet dolayısiyle ek gelir kaynakları tahsis olunarak taltif edilmişlerdir. Meselâ, Şehzâde Medresesi müderrisi ve vekayi'nüvis Küçük Çelebi-zâde Âsım İsmail Efendi'ye –vekayi'nüvislikte bulunanların mükâfatlandırılması "âdet-i mülûkâneden" olduğu tasrih edilerek– Taşköprü kadılığı arpalığı tekrar ilâveten tevcîh olunmuştur[34]. Sefer vekayi'nüvisliği yapanlara ise, ayrıca tayın verilmiştir. Meselâ, Birgi'de zeâmeti olduğunu bildiğimiz Enverî'ye[35], 15 Receb 1183 (14 kasım 1769)'deki mürâcaatı üzerine: 2 kile arpa, 4 okka et ve 6 çift ekmekten ibâret günlük tayın tahsîs olunduğu[36] gibi, Mütercim Âsım'a da 26 receb 1225 (25 ağustos 1810)'de çadır ve cebehâne mühimmâtı verilmiştir[37]. Paraya karşı hırsı olduğu bilinen Vâsıf'ın muhtelif atıyyeler alarak senelik vekayi'nüvislik tahsîsâtını 20.000 kuruşun üstüne çıkardığı rivâyeti[38] yanında, ulemâdan olan üç vekâyi'nüvis Âsım, Şânî-zâde ve Es'ad Efendilerin "medâr-ı maîşet" için Bursa mukataasından ikiyüz ellişer kuruş aylık aldıklarını biliyoruz[39]. Ancak, Es'ad Efendi'nin "maaş"ı, 1254 şa'banında (kasım

30 HH, nr. 13135.

31 HH., nr. 14883.

32 HH., nr. 35239.

33 HH., nr. 35244.

34 Evâsıt-ı şevvâl 1143 (9-18 nisan 1731) tarihli buyuruldu: Cev-M., nr. 393.

35 HH., nr. 16792.

36 Cev-M., nr. 6693.

37 Cev-D, nr. 3138.

38 Ahmed Âsım, *Tarih*, İstanbul ts., I, 257.

39 Cev-M., nr. 2368.

1838) 1000 kuruşa çıkarılmış[40], müteâkıb sene, bu meblâğa, 1500 kuruşluk zam yapıldığı[41] gibi, Meclis-i Ahkâm-ı Adliye'den ayrıldığında 1500 kuruş "inâyet" olunarak aylığı 4000 kuruşa iblâğ edilmiş[42], buna nakîbü'l-eşraflık tahsîsâtı olan 1500 kuruş da eklenmiştir[43]. Ancak daha sonra, bu sonuncu tahsîsâtla birlikte kendisine, cem'an 4000 kuruş maaş ödenmiş[44], aynı maaş haleflerine de verilmiştir: Âmedci hulefâsından Recâî Efendi, 1000 kuruş aylık ve birkaç bin kuruşluk tâyînat ile vekayi'nüvis nasb edildiği[45] gibi, müderris pâyeli ve Meclis-i Maârif âzâsı A. Cevdet Efendi (Paşa) de, 1000 kuruş maaş ve senelik 4000 kuruş atıyye ile bu hizmete getirilmiştir[46].

Vekayi'nüvisler, muayyen olan tahsisatları veya daha sonra maaşları yanında, umûmiyetle sene başlarında takdim ettikleri vekayi'nâme cüzleri vesilesiyle, pâdişâhın ihsân ettiği atıyyelerle tatmin ve teşvik olunmuşlardır[47]. Bunlar arasında Vâsıf, cüz takdimini, lütuf celbine "bahâne" telâkkî ettiğini, "me'lûfiyeti" hasebiyle bunun karşılığında atıyye beklediğini açıkça belirtmiştir[48]. "Zabt ve telfîk" ettikleri vekayi' cüzü karşılığında vekayi'nüvislere bir devrede "mûtâd" olarak 1000 kuruş atıyye verildiği anlaşılmaktadır[49]. Her sene muharreminde vekayi'nâme takdim edip atıyye alarak geçim yükünü kısmen hafifleten Mütercim Âsım, bir def'asında cüz sunamadığı gibi, muayyen aylığını da alamadığından büyük sıkıntıya düşmüş ve keyfiyet sadâret kaymakamlığından arz edilince, kendisine mûtâd atıyye verildiği gibi, şeyhülislâmlıkça "nemâluca" bir ilmîye cihetinin tahsîsi de emr olunmuştur[50]. Fevkalâde hallerde atıyye mıkdarının arttırıldığı da görülmektedir: 15 zilka'de 1215 (30 mart 1801)'de çıkan yangında harab

40 Cev-M., gös.yer ve nr. 578 (12 zilka'de 1255).

41 Cev-M., nr. 2174 (25 receb 1256).

42 Cev-M., nr. 4094 (25 receb 1257).

43 Cev-M., nr. 1934 (27 rebi'ülevvel 1258).

44 Cev-M., nr. 11365 (kasım 1260); nr. 8102 (haziran 1260)

45 İrade-D., nr. 8569 (8 safer 1264).

46 BOA, *Sicill-i Ahvâl Defteri*, I, 2.

47 Meselâ, Enverî, *Tarih*'inin, tahminimize göre 1187-1194 vekayiini ihtivâ eden cildini sunduğunda, eseri I. Abdülhamid tarafından beğenilmiş ve bu hizmeti karşılığında kendisine 2500 kuruş ihsân edilmiştir: Ahmed Cevdet Paşa, *Tarih*, II, 141.

48 Vâsıf'ın müsveddeleri arasındaki takrir sûreti: BOA, Yıldız Esas Evrakı, nr. 33-554-73-90 ve HH., nr. 5150.

49 Vâsıf'a 29 şa'ban 1200'de 1000 kuruş; Nûrî'ye 1 şa'ban 1211'de takdim ettiği üç cild için 3 x 1000 = 3000 kuruş atıyye ihsân olunmuştur: Cev-M., nr. 2478 ve 939.

50 HH., nr. 49493.

olan evini[51] tâmir için 1215-1216 vekayi'ini ihtivâ eden cüzü takdim vesîlesiyle atıyyesine zam yapılmasını ricâ eden Vâsıf'a 7500 kuruş ihsân olunduğu[52] gibi, Kanlıca'da sâhilhâne alabilmesi için Es'ad Efendi'ye de 20.000 kuruş atıyye verilmiştir[53]. Vekayi'nüvisliğin son devresinde, vekayi'nâme karşılığında muntazaman atıyye verilmediği, *Tarih*'inin VI. cildinin matbûunu takdim vesilesiyle Ahmed Lûtfi Efendi'nin sadârete gönderdiği bir takrirden anlaşılmaktadır: O, bu takririnde, seleflerinin sundukları cüzlere mukabil ev, sâhilhâne ve rütbelere mazhar oldukları, kendisinin ise, bu lütûflardan mahrûm olduğu gibi, bir yıl evvel IV. ve V. cildleri takdiminde, atıyye verilmesine dâir yazılmış tezkirenin Âmedci Odası'nda takılıp kalmasından şikayet etmiş; bunun üzerine Lûtfi'nin 200 liralık atıyye ile taltîfi münâsib görülmüştür[54].

Başlıca Vekayi'nüvisler ve Te'lifleri

Vekayi'nüvislik müessesesine âid kaynak ve tetkiklerin kifâyetsizliği, hizmette bulunan vekayi'nüvislerin ve bunlar tarafından zabt ve tedvin edilen eserlerin tam olarak tesbitine imkân vermemektedir. *Âyîne-i Zürefâ*[55] ve *Lütfi Tarihi*[56]ndeki mâlumât, eksik ve yer yer tashihe muhtac görünmektedir. Burada, belli başlı vekayi'nüvislerin menşe'leri, hizmet müddetleri ile bıraktıkları eser ve notlara kısaca işâret olunacaktır.

İlk devlet tarihçisi sayabileceğimiz **Naîmâ** Mustafa Efendi (ö. 1128 / 1716), vekayi'nüvisliğe 1114 (1702)'den önce Amca-zâde Hüseyin Paşa tarafından getirilmiş olmalıdır[57]. Daha sonra, Dîvân-ı Humâyûn hâcegânı zümresine giren tarihçinin hangi tarihe kadar bu hizmette bulunduğu mâlûm değildir. Tedvînine me'mur edildiği Şârihü'l-Menâr-zâde müsveddesinin, diğer kaynak malzemesiyle ikmâl ederek vücûda getirdiği ilk te'lifi 982-1065 vekayi'ini ihtivâ etmekte olup, Amca-zâde'nin yararlılıkları ve husûsiyle hazırlanması-

51 Vâsıf, *Tarih*, Üniv. Ktb., TY, nr. 6013, vr. 57b.

52 Cev-M., nr. 3693 (14-16 rebi'ülevvel 1216).

53 İrade-D., nr. 128 (5 receb 1255).

54 İrade-D., nr. 76614 (17-29 safer 1303).

55 s. 43-69 ve nâşirin zeyli, s. 79-125.

56 I, 5-7.

57 Ahmed Refik, *Âlimler ve San'atkârlar*, İstanbul 1924, s. 259'da verilen 1111 tarihinin hangi esâsa dayandığı anlaşılamıyor.

na âmil olduğu Karlofça Muâhedesi'ne vs.'ye dâir bir mukaddime ilâvesiyle, 1114'de *Ravzatü'l-Hüseyn fî hulâsati ahbâri'l-hâfıkeyn* adıyla Hüseyin Paşa'ya sunmuş ve tasrih ettiği bazı kaynaklara dayanarak eserini 1114'e kadar getirmek isteğinde bulunmuştur[58]. Ancak bu cildin te'lifine âmil olan Amca-zâde'nin vefâtı ve çok geçmeden Edirne Vak'ası'nın zuhûru, bu tasavvurun tahakkukunu geciktirmiş ve sükûnetin avdeti üzerine sadârete gelen Dâmâd Hasan Paşa (1703-1704), eserin devâmının yazılmasını emr etmekle, Naîmâ ilk te'lifdeki 1000 tarihine kadar olan kısmı ayırıp, sonuna yazmakta olduğu II. cildden beş senelik vekayi' ilâvesiyle 1000-1070 hâdiselerini ihtivâ eden bir vekayi'nâme tertib ve başına konmak üzere, Dâmâd Hasan Paşa'nın eşkıyâ te'dîbindeki başarısını medh için Edirne Vak'asını tasvir eden bir *risâle* te'lif etmişse de, muhtemelen eser tamamlanmadan Hasan Paşa sadâretten azl edilmiştir[59]. Bu ikinci tertib metin, tarihçinin vefâtı üzerinden uzun zaman geçmeden, 1147 (1734)'de İbrahim Müteferrika tarafından iki cild hâlinde bastırılmıştır. 1280 (1863) ve 1281-83 (1864-1866)'de yapılan tam baskıları ise altışar cild olarak tertib edilmiştir. Şehrî-zâde (ö. 1178), 1070-1118 (?) vak'alarını ihtivâ eden II. cild müsveddelerini Naîmâ'nın temize çekmek imkânını bulamadığını, vefâtında da bunların dağıldığını[60], günlük vekayi' notlarının (*rûz-merre mecmuâsı*) ise, kendisine intikal ettiğini, bunları temize çekip tamamlamağa niyetli olduğunu kayd eder[61]. Bu ifâdeden, –Râşid'in de 8 rebi'ülevvel 1109 hâdisesi için kaynak olarak kullandığı– Naîmâ'nın *yevmiye cerîdesi*[62]nin, II. cildden ayrı bir eser olduğu anlaşılabilirse de, bu sonuncu te'lifin Naîmâ'nın vekayi'nüvis sıfatıyle zabt etmesi gereken vekayi'i ihtivâ edip etmediği hakkında bir hükme varmak güçtür.

Masraf (kâtibi–) zâde **Şefik** Mehmed Efendi (ö. 1127/1715)[63]'nin vekayi'nüvisliği hakkında açık bilgi sâhibi değiliz: Dîvân-ı Humâyûn kâtibi sıfatıyle Karlofça sulh müzâkereleri sırasında yararlığı,

58 TSMA, Revan Köşkü Ktb., nr. 1169'daki *Naîmâ Tarihi*'nde bulunan arzuhâli için bk. M. Münir Aktepe, "Naîmâ Tarihi'nin yazma Nüshaları Hakkında", *TD*, I/1 (1949), 51 vd.

59 Krş. L.V. Thomas, *ayn. esr.*, s. 48; "Naîmâ" *İA*, IX, 46.

60 Ölümünden bir sene sonra yazılan bir tezkirede Naîmâ'nın evindeki kitabların yanmış olduğu tesbit edilmiştir. F.Ç.Derin, "Müverrih Naîmâ Hakkında Bir Arşiv Belgesi", *Güney-Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, II-III (1974), 117.

61 *Nev-peydâ*, Üniv. Ktb., TY, nr. 3291, 22b.

62 Râşid, *ayn. esr.*, II, 417.

63 Bk. M. Münir Aktepe, "Şefik Mehmed Efendi", *İA*, XI (1968), 384-386.

reîsülküttâb ve murahhas Ramî Mehmed Efendi (Paşa)'nin dikkatini çeken edîbin vekayi'nüvisliğe tâyini, M. Cemâleddin'e[64] göre, Râmî Paşa'nın sadâretinde (1114-15 / 1703) vuku bulmuş ve tarihçi, 1115 Edirne Vak'ası'nı muğlak ve san'atlı bir dille tasvir eden *Şefik-nâme*'sini bu sıfatla kaleme almağa başlamıştır[65]. Buna mukabil, muâsır ve muahhar müellifler[66], Şefik'in bu hizmete, Şehid Ali Paşa'nın (sadâreti: 1713-1716) takdîr ve himâyesi neticesinde getirilmiş olduğunu kayd ederler. Filhakîka, *Şefik-nâme muvazzahı* veya *zeyli* gibi isimler verilen *Tarihçe*'sinin mukaddimesinde, Şefik, Ali Paşa'nın III. Ahmed'in çülûsundan kendi sadâretine olan vekayi'i yazmayı uhdesine havâle ettiğini belirtir[67].

Fındıklılı İsmail Efendi'ye göre[68] Şefik'in yerine Hadım Hasan Paşa Medresesi'nde müderris bulunan Râşid Mehmed Efendi (ö. 1148/1735), vekayi'nüvis tâyin ve arpalık tevcîh olunarak refâha kavuşturulmuştur. Kendisi, bu hizmete 1126 başlarında getirildiğini belirtir[69] ise de, Sadreddin-zâde, 13 safer 1127 (18 şubat 1715) tarihinde Şehid Ali Paşa tarafından vak'anüvisliğe me'mur olup, bu sıfatla onunla birlikte Mora seferine katıldığını tasrih eder[70]. 1135 ramazanında (haziran 1723) Haleb kadılığına tâyinine kadar bu hizmette kalan Râşid, önce, Şehid Ali Paşa'nın emriyle, III. Ahmed'in cülûsundan (1115) îtibâren vekayi'i tahrire başlamış[71] iken, 1129 (1717)'da ikinci vezir ve rikâb kaymakamı bulunan Nevşehirli İbrahim Paşa tarafından Naîmâ'nın bıraktığı yerden 1115'e kadar olan

64 *Âyîne-i zürefâ*, s. 50.

65 Muâsırı olup onu harâretle öven Mirzâ-zâde Sâlim, kaynatası olan Râmî Paşa'nın şâir Mehmed Şefik'e iltifâtını kayd etmekle berâber, onun vekayinüvisliğini belirtmiyor: *Tezkire*, İstanbul 1315, s. 385 vd.

66 Safayî, *Tezkire*, Üniv. Ktb., TY, nr. 9583, 110b; Beliğ, *Nuhbetü'l-âsâr*, Üniv. Ktb., TY, nr. 1182, 40a; Şeyhî, *Vekayi'ü'l-fudelâ*, Veliyyüddin Efendi Ktb, nr. 2361, 232b; Mahmud Celâleddin (Paşa), *Ravzatü'l-Kâmilîn - Şerh-i Şefik-nâme*, İstanbul 1290; Tayyar-zâde Ahmed Atâ, *Tarih*, II, 96.

67 Bu Tarihçe'nin yazmaları için bk: *İstanbul Kütüphaneleri Tarih-Coğrafya Yazmaları Katalogları*, s. 189 vd; F. E. Karatay, *Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi Türkçe Yazmalar Kataloğu*, İstanbul 1961, I, 275, nr. 852; Üniv. Ktb., TY, nr. 3459, 9728 ilh; British Museum, Or. 7288.

68 *Tekmiletü'ş-şeka'ik fî ehli'l-haka'ik*, Üniv. Ktb., TY, nr. 9290, 45b.

69 Râşid, *Tarih*, V, 451.

70 F. Işıközlü, "Başbakanlık Arşivinde Yeni Bulunmuş Olan ve Sadreddin Zâde Telhisî Mustafa Efendi Tarafından Tutulduğu Anlaşılan H. 1123 (1711) - 1148 (1735) Yıllarına Âid Bir Ceride (Jurnal) ve Eklentisi", *VII. Türk Tarih Kongresi - Ankara: 25-29 Eylûl 1970 - Kongreye Sunulan Bildiriler*, Ankara 1973, II, 514.

71 Râşid, *ayn. esr.*, III, 7.

devreyi de yazmağa me'mur edilmiştir[72]. Böylece Râşid, 1071 – rebi'ülâhır 1115 vekayi'ini, bilhassa 1082'den îtibâren geniş ölçüde *Zübde-i Vekayi'ât*'dan faydalanarak[73] yazıp, eserinin I. cildini meydana getirmiş; 1115 – cemâzıyelevvel 1130 vekayi'ini II. cildde, Nevşehirli İbrahim Paşa'nın sadârete geçişinden (8 cemâzıyelâhır 1130) 1134 şevvali sonlarına (ağustos 1722) kadar olan hâdiseleri de III. cildde toplamıştır. Eser bu tertibiyle, 1153 (1741)'de Müteferrika tarafından tab' olunmuştur[74]. *Râşid Tarihi*, 1281-1282'de Müteferrika baskısının ilk iki cildi ikişer cild, sonuncusu müstakil olmak üzere 5 cild halinde 2. def'a basılmıştır[75].

Müderris iken 28 ramazan 1135 (2 temmuz 1723)'de Râşid'in yerine vekayi'nüvis tâyin edilen **Küçük Çelebi-zâde Âsım** İsmail Efendi (ö. 1173/1760), 1 zilka'de 1143'de tasarruf etmek üzere Taşköprü kadılığı arpalığının kendisine tevcihi evâsıt-ı şevvâl 1143'de vuku' bulduğuna göre ve *Râmiz Tezkiresi*'nde halefi Sâmî'nin vekayi'nüvisliğe getirilmesi 1143 "hudûdunda" gösterildiğine göre, muhtemelen 1143 sonlarına kadar bu hizmette kalmış ve selefinin bıraktığı yerden başlayarak 8 zilka'de 1134 (3 Temmuz 1722) – 3 Muharrem 1142 (29 temmuz 1729) arası vekayi'ini kaleme almıştır. Küçük Çelebi-zâde'nin *Tarih*'i Râşid'in zeyli gibi îtibâr edilerek, onunla beraber iki def'a (1153 ve 1282) basılmıştır. Daha sonra ilmîye tarîkında ilerleyerek 7,5 ay şeyhülislâmlık mevkiinde bulunan Âsım, vekayi'nüvislikten azli tarihine kadar takriben iki senelik vekayi'i zabt etmemiş olmasına karşılık, halefi Sâmî, ancak I. Mahmud'un cülûs tarihi olan 1143 rebi'ülevvelinden sonraki hâdiseleri kaleme aldığından, ele alınmamış olan 1142 senesi vak'aları, bâzı te'lif eserler ve Dîvân-ı Humâyûn Mühimme defterlerine dayanılarak Mehmed Ârif Bey tarafından yazılmağa çalışılmıştır: "Silsile-i Vuku'ât-ı Devlet-i Aliyye'de Zabt Edilmemiş 1142 Senesi Hâdisâtı", adıyla neşr edilmiştir[76].

72 Râşid, I, 9 vd.

73 Mukayese için bk. A. Özcan, *Defterdar Sarı Mehmed Paşa, Zübde-i Vekayi'ât; tahlil ve metin*, basılmamış doktora tezi, Tarih Semineri Ktb., nr. 3276, s. 72-108.

74 Müteferrika basmasının tâyin edilen fiyatı hakkında İstanbul kadısına yazılan rebi'ülevvel 1154 tarihli hüküm için bk. Ahmet Refik, *Hicrî Onikinci asırda İstanbul Hayatı*, İstanbul 1930, s. 152 vd.

75 Bu tertibin II. cildi hediyeliklerinin pâdişâha takdimi için bk. *BOA*, İdare-D, nr. 36710 (1 cemâzıyelâhır 1281); IV. ve V. cildlerin takdimi için de kezâ, nr. 37596 (4 cemâzıyelevvel 1282).

76 *TOEM*, nr. 4 (1328), 258-264; nr. 5 (1328), 309-316; nr. 16 (1330), 1024-1034. Ancak bu tefrika yarıda kalmış ve dolayısiyle 1142 senesi vekayi'i tamamlanamamıştır.

Küçük Çelebi-zâde'yi tâkib eden birkaç vekayi'nüvis'in tâyin tarihleri ile yazdıkları vekayi'nâmelerin muhtevâsı açıklıkla tesbit edilemiyor: 1143 sonlarında hizmete getirildiği anlaşılan hâcegândan **Sâmî** Mustafa Efendi[77] 1143-1144 vekayi'ini yazmış olmalıdır[78]. Müderris iken, muhtemelen Sâmî'nin vefâtı üzerine vekayi'nüvis tâyin edilen Hüseyin Paşa-zâde **Şâkir** Hüseyin Bey-Efendi (ö. 1155), Haleb kadılığına tâyinine (1148/1735) kadar bu hizmette bulunmuş ve vazîfe devresinin vekayi'ini zabt etmiştir[79]. 7 rebi'ülevvel 1148 (28 temmuz 1735)'de vekayi'nüvisliğe getirilen hâcegândan Râmî Mehmed Paşa-zâde Abdullah **Re'fet** Bey-Efendi (ö. 1157)'nin hangi tarihe kadar bu hizmette kaldığını bilmiyorsak da, kadılık tarîkına mensub olan halefi **Hıfzı** Mehmed Efendi'nin (ö. 1165)[80], 1152'ye kadar vekayi'i zabt ettiği anlaşılmaktadır. TSMK, Revan Köşkü Ktb. nr. 1255'deki mecmuanın, Sâmî'den Hıfzı'ya kadar olan vekayi'nüvislerin yazdıklarını topladığını tahmin ediyoruz[81].

Sergi Nâzırı iken, 14 cemâzıyelevvel 1152 (19 ağustos 1739)'de, Hıfzı Efendi yerine vekayi'nüvis tâyin edilen **Subhî** Mehmed Efendi (ö. 8 zilhicce 1182)[82], önce ihmâl edilmiş olan 1148-1152 vekayi'ini tamamlamağa me'mur olmuş; 1155 saferinde (nisan 1742) ikinci def'a sadrâzam olan Hekim-oğlu Ali Paşa'nın emri üzerine de, Sâmî'den îtibâren seleflerinin yazdıklarını ele alıp, I. Mahmud'un cülûsundan Hekim-oğlu'nun sadâretine kadar olan 1143-1155 vekayi'ini tahrir ve yine kendisine takdim etmiştir. Daha sonra, 1155-1156 vak'aları da ilâve edilen bu eser, başında, bâzı bahisleri hâriç, geniş ölçüde Sâmî ve Şâkir'in yazdıkları aynen aktarıldığı için *Tarih-i Sâmî ve Şâkir ve Subhî* adıyla 1198'de Râşid ve Vâsıf'ın nezâretiyle basılmıştır[83].

77 Ölüm tarihi çeşidli eserlerde farklı gösterilmiştir: Râmiz, *Tezkire*, Es'ad Efendi Ktb., nr. 3873, 53b ve Şehrî-zâde, *Nevpeydâ*, 14a: 1145; Müstakim-zâde, *Tuhfe-i hattâtîn*, İstanbul 1928, s. 534; Cemâleddin, *Âyine-i Zürefâ*, s. 46; M. Süreyya, *S O*, III, 7; Bursalı Mehmed Tâhir, *O M*, III, 232: 1146.

78 Üniv. Ktb., TY, nr. 9768'deki *Sâmî Tarihi* nüshası bu iki senenin hâdiselerini tasvir eder.

79 Şehrî-zâde, *Nev-peydâ*, 14a'da Şâkir'in, 1145 ortalarından 1148 (1736) harbine kadar olan vak'aları, tahkîk ve tedkîk ederek yazdığını belirttiği gibi, *Tarihçe*'sinin Kahire, Hidiviye Ktb., nr. 66/8862'deki nüshası da 1145-1148 vekayi'ini ihtivâ eder. Bu yazmanın Latin harfli metni için bk. Edebiyat Fakültesi, Tarih Semineri Ktb., Tezler, nr. 3382, 3383, 3384.

80 *S O*, II, 234.

81 Bk. "Subhî", *İ A*, X (1966), 770.

82 Bk. Râmiz, *Zübdetü'l-vâkı'ât*, Üniv. Ktb. TY, nr. 2395, 8a.

83 Bk. "Subhî", *İ A*, X, 770.

Subhî'nin 1156 (1743)'da getirildiği beylikçilik hizmetinin ağırlığı vekayi' zabtına mânî olduğundan, 1 receb 1158 (30 temmuz 1745)'de vekayi'nüvislik, hâcegândan **İzzî** Süleyman Efendi (ö. 18 cemâziyelâhır 1168 / 1 nisan 1755)'ye verilmiştir. Selefinin yazamadığı vekayi'i, 1157 başından îtibâren tahrîr eden İzzî, 1157-1160 hâdiselerini I., 1161-1165 vak'alarını II. cild olarak zabt ve tedvîn etmiş, III. cilde 1166 başlarından îtibâren devâm etmek istemişse de, bu sonuncu tasavvuru gerçekleşememiştir. *İzzî Tarihi*[84], iki cild halinde, 1199 (1784)'da yine beylikçi Râşid ve müverrih Vâsıf'ın nezâretiyle basılmıştır.

İzzî'nin 1166 cemâziyelâhırı sonlarında hacca gitmesi üzerine, yerine, aynı sene recebinin ilk günü (4 mayıs 1753) vekayi'nüvis tâyin edilen hâcegândan Seyyid **Hâkim** Mehmed Efendi (ö. 1184/1770), vekayi'i, selefinin bıraktığı 1166 başlarından 1180 cemâziyelevveline kadar yazmıştır[85], Şem'dânî-zâde Fındıklılı Süleyman Efendi (ö. 1193), Hâkim'in müsveddelerini ele geçirmiş ve eserini yazarken bunlardan faydalanmıştır[86]. Hâkim'in istifası üzerine , 1 receb (3 aralık 1766)'de vekayi'nüvisliğe, müderrislerden **Çeşmî-zâde Reşîd** Mustafa Efendi (ö. 1 şa'ban 1184/ 20 kasım 1770) tâyin olunmuştur[87]. 1182 rebi'ülevveline kadar bu hizmette kalan Çeşmî-zâde, nasbı tarihinden 1182 muharremi sonlarına (haziran 1768) kadar vekayi'i kaleme almış olup, *Tarihçe*'si, *Vâsıf Tarihi*'nin kaynağı olması bakımından ehemmiyetini belirten bir giriş ile birlikte neşr olunmuştur: Bekir Kütükoğlu, *Çeşmî-zâde Tarihi*, İstanbul 1959.

Bir müddet kadılık yapıp 1186 zilka'desinde 2. müneccim tâyin edilen ve 1194-1196 arasında da müneccim-başılıkta bulunan **Mûsâ-zâde** Mehmed Ubeydullah Efendi (ö. 18 zilka'de 1196)[88]'nin Çeşmî-zâde'den sonra, rikâb vekayi'nüvisi olarak İstanbul vekayi'ini yazmağa me'mur edildiği anlaşılmaktadır[89]. Müverrih Ahmed Vâsıf basılmış olan *Tarih*'inin I. cildinin (1166-1182) kaynakları arasında

84 Bk. İsmet Parmaksızoğlu, "İzzî", *İ A*, V/2 (1952), 1267-1269.

85 *Hâkim Tarihi*'nin tam takımı, TSMK, Bağdad Köşkü Ktb., nr. 231 ve 233/1'dedir.

86 Bk. *Mür'i't-tevârih*, nşr. M. Münir Aktepe, İstanbul 1976, I, 171 vd.

87 Bk. Bekir Kütükoğlu, "Müverrih Vâsıf'ın Kaynaklarından Hâkim Tarihi", s. 140, n.6

88 Ahmed Cevdet, *Tarih*, II, 175; BOA, Cev-M., nr. 3567.

89 Şemdânî-zâde, 1183-1184'de İstanbul'da cereyan eden hâdiseleri, Mûsâ-zâde müsveddelerinden alarak eserine derc ettiğini belirtir: *Mür'i't-tevârih*, İstanbul 1980, IIB, 27.

90 Bağdad Köşkü Ktb., nr. 234'deki yazma, muhtemelen pâdişâha sunulan nüshadır.

Hâkim, Çeşmî-zâde ve Mûsâ-zâde'den başka vekayi'nüvislikte bulunan Behçetî Hasan Efendi'nin eserini dahi zikr eder. Lâkin bu kayıdla, Enverî'nin, 1188 sonlarında ilk vekayi'nüvisliğinden azlinden sonra Behçetî Hasan Efendi'nin birkaç ay hizmette bulunduğuna dâir ifâdesi bu kayıdla te'lif edilememektedir. Belki de, Behçetî'nin müsveddeleri, Vâsıf'ın I. cildine değil, II. cildine (1183-1188) kaynak olmuştur.

Mûsâ-zâde'nin rikâb vekayi'nüvisliği sırasında, zuhur eden 1182 (1768) Rus harbi dolayısıyle asıl vekayi'nüvisin orduda bulunup sefer vekayi'ini yazması gerektiğinden, harbe sadrâzam Yağlıkçı-zâde Mehmed Emin Paşa'nın selâm ağası olarak katılmış olan **Enverî** Sâdullah Efendi (ö. 13 rebi'ülâhır 1209/6 kasım 1794), **Resmî** Ahmed Efendi'nin tavsiyesiyle, ordu Tuna'yı aşıp Prut üzerindeki Han-tepesi'ne varınca, vekayi'nüvis tâyin edilmiş ve İstanbul'dan hareketten (zilka'de 1182), Küçük Kaynarca Muâhedesi akdedilip avdet olunmasına (receb 1188) kadar sefer vekayi'ini zabt ve tedvîn ederek *Tarih*'inin I. cildi îtibâr etmiştir[90]. Enverî bu harb devresinin İstanbul vekayi'ini de ayrı bir cildde toplamayı düşünürken, devlet merkezine dönüşünü müteâkıb azl edilerek yerine, "çend mâh" kadılardan Antebli **Behçetî** Hasan Efendi, onu tâkîben de, "bir seneden ziyâde" müderrislerden "Şişman Molla" lakabıyla meşhur Ömer-zâde **Süleyman** Efendi (ö. 1222/1807) vekayi'nüvis olmuştur. Süleyman Molla'nın vekayi'i zabtındaki kusûru sadrâzam Derviş Mehmed Paşa (1189-1190) ile şeyhülislâm Vassaf-zâde Mehmed Es'ad Efendi (1190-1192)'nin dikkatini çekip bunların sevkiyle Enverî 1190 şevvâlinde (aralık 1776) **ikinci** def'a vekayi'nüvis tâyin edilmiştir. Onun, 1197 zilhiccesine kadar devam eden bu ikinci vekayi'nüvisliği sırasında zabt ve tedvîn ettiği II. cild *Tarih*'ini değişik tertiblere soktuğu görülmektedir: 1193 şa'banında sadârete gelen Kara Vezir Seyyid Mehmed Paşa'nın emriyle, selefleri Behçetî ve Süleyman Efendilerin "birkaç makaleden ibâret" eserlerini tashih ve ikmâl ederek, I. Abdülhamid'in cülûsundan îtibâren vuku' bulan hâdiseleri ayrı bir cildde topladığı gibi, Seyyid Mehmed Paşa'nın sadâreti bahsine de ayrı bir mukaddime ile girmiştir. Muhtelif cüzlerin bir araya getirilmesiyle vücud bulduğu anlaşılan II. cilde âid bâzı nüshalar[91], 6 şevvâl 1188-1 zilka'de 1195 arası vekayi'ini ihtivâ ederse de, en geniş muhtevâlı

91 Meselâ 1197 tarihli temellük kaydı taşıyan Üniv. Ktb., TY, nr. 5995.

92 Meselâ Fâtih Millet Ktb., Ali Emîrî-Tarih, nr. 67; Âtıf Efendi Ktb., nr. 1829, vs.

olanları[92] 1197 zilka'desi sonlarına kadar gelmektedir.

1197 şevvalinde uhdesine büyük tezkirecilik tevcih olunan Enverî'nin iki işi bir arada yürütemeyeceği düşünülerek vekayi'nüvislikden azli ve yerine 6 zilhicce 1197 (2 kasım 1783) tarihinde, âmedî Vâsıf Ahmed Efendi (ö. 7 şa'ban 1221 / 21 kasım 1806)'nin tâyini takarrür etmiştir. Vâsıf'ın bu birinci vekayi'nüvisliği fiilen İspanya elçiliğiyle İstanbul'dan ayrılma tarihi olan 15 ramazan 1201 (1 temmuz 1787)'e kadar devam etmiştir. Tarihçinin bu devrede zabt ettiği, 1197-20 şa'ban 1201 vekayi'ini ihtivâ eden eserinin metni, müellifin biyografisi ve tarihçilik husûsiyetlerine dâir bir inceleme ile neşr olunmuştur: Mücteba İlgürel, *Mehâsinü'l-âsâr ve Hakaikü'l-ahbâr*, İstanbul 1978.

Vâsıf'ın İspanya'ya hareketinde, vekayi'nüvisliğin uhdesinde ibkası, vekayi' zabtının da vekâleten, hâcegândan Teşrîfâtî Hasan Efendi (ö. 1 safer 1212/26 temmuz 1797)[93]ye havâlesi kararlaştırılmıştır. Hasan Efendi, Vâsıf'ın ayrılmasından ordunun İstanbul'dan hareketine kadar olan vekayi'i kaleme almıştır[94]. Ancak, Rusya'ya karşı harb îlân edilince, sefer vekayi'ini zabt etmek üzere asâleten bir devlet tarihçisinin orduda bulunması an'ane îcâbı olduğundan, Enverî, **üçüncü** def'a vekayi'nüvis tâyin edilerek (24 ramazan 1201/ 10 temmuz 1787) sadrâzam ve serdâr Koca Yusuf Paşa ile çıkmış; teşrîfâtî vekîli Esseyyid Edîb Mehmed Emin Efendi (ö. 1216/1802), rikâb vekayi'nüvisi veya vak'anüvis vekili olarak İstanbul vekayi'ini yazmağa me'mur edilmiştir[95]. Enverî'nin bu hizmeti, Vâsıf'ın **ikinci** def'a vekayi'nüvis tâyin edilerek orduya gönderilmesine kadar devâm etmiştir (şa'ban 1204/ nisan 1791): III. Selin'in cülûsundan îtibâren yazılmış olan vekayi'name cüzlerinin ayıklanıp düzeltilmesini ve yeni vak'aların da doğru olarak yazılmasını emr edince, Kaymakam Paşa, bu hizmeti eski vekayi'nüvis olduğu için, iki senedir İstanbul'da Anadolu muhâsebecisi vekîli bulunan Vâsıf'a vermiş; o da vazîfeye başlamışken, orduya gidecekler listesine ilâve olunmuş; her ne kadar erbâb olan Vâsıf'ın gönderilmesiyle vekayi' zabtının geri kalacağı arz edilmişse de, padişah, asıl vekayi'nüvisin orduda lâzım olduğunu ve

93 Biyografisi için bk. *S O*, II, 161.

94 Teşrîfâtî Hasan Efendi, *Tarihçe*, Viyana, Nationalbibliothek, H.O. 230; bk. G. Flugel, *Katalog*, II, 308, nr. 1130. Cavid Ahmed Bey, *Tarih-i Müntehâb* (Üniv. Ktb., TY, nr. 93, 338a-342a; nr. 92, 310a-314a, 327b; TTK Ktb., nr. 570, (69b-73b) da, şa'ban 1200 (!) - receb 1201 vekayi'ini Hasan Efendi'den aldığını kayd ediyor.

95 Edîb, ayn. esr., gös. yer; Cevdet, *Tarih*, IV, 39, 52: 1202 cemâziyelâhırı vak'aları arasında; Mehmed Galib, *ayn. mak.* gös. yer.

Vâsıf'ın Enverî'nin yazmaya muvaffak olamadıklarının zabtı için vazifelendirilmesini, vekayi'nüvislik etmiş başka birinin de İstanbul vekayi'ini tahrire me'mur edilmesini istemiştir[96]. Vâsıf'ın orduya gitmesinden sonra kaymakam Paşa, Edîb'i çağırtmış ve onun III. Selim'in cülûsuna kadar olan İstanbul vekayi'ini yazmış olduğunu, daha sonra asker sürmek üzere Kütahya'ya gönderilince bu hizmetin geri kaldığını öğrenmiş, padişahın irâdesini alarak, cülûsdan îtibâren vekayi' tahrîrini **Edîb**'e havâle etmiştir (8 zilhicce 1205/8 ağustos 1791)[97]. 3 şevval 1206 (25 mayıs 1792)'da teşrîfatçılık hizmetine de getirilen Edîb[98], rikâb vekayi'nüvisi olarak I. Abdülhamid devrine âid 9 cemâziyelâhır 1202 - 10 receb 1203 (17 mart 1788 - 16 nisan 1789) arası vekayi'ini zabt ettiği[99] gibi bu son memuriyeti dolayısıyle de, 11 receb 1203 - 26 muharrem 1207 (7 nisan 1789 - 13 eylül 1792) vak'alarını kaleme almıştır[100]. *Edib Tarihi*, 1208'de Vâsıf tarafından yeniden kaleme alındığı ve Câvid Ahmed Bey tarafından iktibas edildiği gibi, Cevdet Paşa tarafından da geniş ölçüde kaynak olarak kullanılmıştır[101].

Vâsıf'ın ikinci vekayi'nüvisliği, Ziştovi Muâhedesi'nin tatbikine me'mur edilmesiyle sona ermiş ve yerine **dördüncü** def'a Enverî getirilmiş (6 safer 1206 / 5 ekim 1791)[102] ise de, 13 zilka'de 1207 (22 haziran 1793)'de vekayi'nüvislik **üçüncü** def'a Vâsıf'a verilmiştir. Tarihçi bu hizmeti sırasında, III. Selim'in cülûsundan îtibâren yazılmış vekayi' cerîdelerini bir cildde toplamak ve kendi zabt ettiklerini de buna eklemekle vazifelendirilmiştir. Sadârete sunduğu bir takrirde Vâsıf[103] kendisine tevdî edilen Enverî ve Edîb vekayi'namelerine bâzı

96 HH, nr. 57475; krş. Cevdet, *Tarih*, V, 115.

97 Bk. Kesbî, *İbret-nümây-ı devlet*, Üniv. Ktb. TY, nr. 5943; Cevdet, V, 116.

98 Bk. TSMK, Hazine ks., nr. 1647, 44a; Cevdet, V, 271.

99 Meselâ bk. Edîb, *Tarih*, Üniv. Ktb., TY, nr. 3220, 1b-52b.

100 *Ayn. esr.*,. 54b-160a; kezâ, TY, nr. 217, 9679 ilh.; British Museum, Or. 6689; Perte Paşa Ktb., nr 464'deki *Edîb Tarihi*, başlığı içinde bulunan *"Teşrîfâtî Naim Efendi merhûmundur* şeklindeki yanlış kayıd dolayısıyle, Naîm Efendi'ye izâfeten tavsif ve kısmen neşr olunmuştur: *İstanbul Kütübhaneleri Tarih-Coğrafya Yazmaları Katalogları*, s. 200, nr. 193; "Teşrifatî Naîm Efendi Tarihi", nşr. Aziz Berker, *Tarih Vesikaları*, III (1944), 70-80, 150-160; 230-240; Tefrika, 6 zilhicce 1203 tarihli vak'a ile kesilmektedir.

101 Cevdet Paşa, Edîb'i bazan tenkid ederek onu insafsız, garazkar ve dalkavuk bulur; Buzau bozgunu dolayısıyle de, ordu mevcudu ve askeri muâhezedeki ifrâtına işâret eder: *Tarih*, IV, 134, 271, 320 vd. ilh.

102 Bk. Enverî, *Tarih*, Millet Ktb. Ali Emirî -Tarih, nr. 67/1, 404b; Vâsıf, *Tarih*, Emirî-Tarih, nr. 608, 91b.

103 Sûreti için bk. Yıldız Tas., nr. 33-554-73-90.

havâdis ve faydalı bilgiler ekleyerek, 1205 saferi vekayi'ine kadar yedi cüz yazıp mukaddimesini numûne olarak sunduğunu, 1206 muharreminden, memûriyete başladığı 1207 zilka'desine kadar kaleme alınmamış vekayi'i yazdıktan sonra kendi zabt ettiklerini de bu cüzlere ekleyeceğini belirtmiştir. III. Selim, mukaddimesini pek beğenmiş, aynı tarzda yazmağa devam etmesini emr ile kendisine 5.000 kuruş atiyye ihsân etmiştir (muharrem 1208 / ağustos-eylül 1793)[104]. Kezâ, Enverî ve Edîb'i bir cild haline getirip takdîminde de, "aşağısını bu siyâk üzre" yazması emr olunmuştur[105]. Vâsıf, Enverî ve Edîb vekayi'nâmelerini yeniden yazıp buna üçüncü vekayi'nüvisliğinde zabt ettiklerini de ilâve ederek vücûda getirdiği 1203-1209 vekayi'ini ihtivâ eden eserini, III. Selim devrine âid *Vâsıf Tarihi*'nin I. cildi îtibâr etmiştir[106].

II. Mahmud devri sonlarında 1203-1209 vekayi'inin basılması istenmişse de, bu emrin gerçekleşmediği anlaşılmaktadır: Zikr edilen cild, tab' olunmak üzere *Takvîm-i Vekayi'* matbaasına gönderilince, Matbaa nâzırı, matbu *Vâsıf Tarihi*'nin 1188'e kadar geldiğini, gönderilen cild basılırsa, 1188-1203 *vekayi'nâmesi*'nin de tab'ının tarih usûlüne uygun düşeceğini arz etmiş, bunun üzerine de, Hazîne kethudâsınca Saray kütübhânesinde bulunan bir cild matbaaya gönderilmiştir[107]. Ancak, bu sonuncu cildin, 1188-1203 boşluğunu dolduramamış olması dolayısıyle basım işinin akamete uğradığını tahmin ediyoruz.

Vâsıf'ın 1209 muharremi başlarında (1794 temmuz sonu-ağustos başı) Midilli'ye nefyi üzerine vekayi'nüvislik **beşinci** def'a Enverî'ye verilmiş ve bu hizmet, vefâtına (13 rebi'ülâhır 1209 / 6 kasım 1794) kadar uhdesinde kalmıştır. Enverî, üçüncü vekayi'nüvisliğinden îtibâren zabt ettiği vekayi' cerîdelerini cüz cüz takdîm etmiş, sonra bunlar eserinin III. cildi olarak bir araya getirilmiştir: İlk takdîm ettiği cüz, 22 receb 1201 - 9 cemâziyelâhır 1202 (10 mayıs 1787-17 mart 1788) vekayi'ini ihtivâ etmektedir[108]. Müteâkıben, 1202 bakıyyesinden başlayarak I. Abdülhamid'in ölümüne kadar gelen cüz'ü[109] III. Selim devrine âid olmak üzere de, cülûsdan 1206 şa'banına (mart-nisan 1792) kadar olan vekayi'i kaleme almıştır[110]. *Enverî Tarihi*'ni Vâsıf yeniden yazdığı gibi, Cevdet Paşa da geniş ölçüde onu kaynak olarak kullanmış ve bâzı def'a tenkîd etmiştir[111].

104 Bk. Cevdet, *Tarih*, VI, 90.

105 H H, nr. 13135-A ve 13135.

106 Bu cildin, muhtemelen, pâdişâha sunulan nüshası, Üniv. Ktb. TY, nr. 5980'dedir.

107 H H., nr. 31287, sene (1251).

108 Meselâ bk. Es'ad Efendi Ktb., nr. 2089.

109 Bk. Ali Emirî-Tarih, nr. 67/1, 99b, 188b; Âtıf Efendi Ktb., nr. 1830, 1b-61b.

Enverî'nin vefatı üzerine, 13 rebi'ülâhır 1209 (6 kasım 1794) perşembe günü, vekayi'nüvislik, Nâilî Abdullah Paşa-zâde Feyzullah Şâkir Bey'in oğlu hâcegândan Halil **Nûrî** Bey-efendi (ö. 1213 / 1799)'ye verilmiştir[112]. Vefâtına kadar bu hizmette kalan Nûrî, 1209 muharreminden başlayarak ölümüne yakın bir tarihe[113] kadar zuhûr eden hâdiseleri altı cild halinde te'lif etmiştir[114]. 1209'un iki ayına âid Enverî'den müdevver notları eserinin ilk cildinin başına koyduğunu; Fransa mes'elesine dâir tafsîlâtı pâdişâhın emri gereğince II. cilde aldığını, bu def'a, III. cild olarak ise birkaç cüz takdîm ettiğini belirten takriri üzerine Nûrî'ye 3.000 kuruş atıyye ihsân olunmuştur[115]. III. Selim devrinde tanzîm olunan îrâd-ı cedîd, topçu, arabacı, humbaracı, lâğımcı, Levend çiftliği şerâitini vb. nizamlarını hâvî IV. cildi pâdişâha takdîm etmesi üzerine, Nûrî münâsib atıyye ile taltif edilmiştir[116]. *Nûrî Tarihi*'nin muhtemelen pâdişâha sunulan IV. ve V. cildi, Üniv. Ktb., TY, nr. 6000 ve 6001'de; 1211-1212 vekayi'ini ihtivâ eden VI. cildi ise, TSMK, Hazine, nr. 1579'dadır. *Nûrî Tarihi*, Vâsıf tarafından yeniden yazıldığı gibi, Cevdet Paşa tarafından da geniş ölçüde kaynak olarak kullanılırken, yer yer diğer kaynaklarla mukayese ve tenkîd edilmiştir[117].

Nûrî'nin vefâtı üzerine, **dördüncü** ve sonuncu defa vekayi'nüvisliğe getirilen Vâsıf (15 zilhicce 1213 / 20 mayıs 1799)[118], büyük ruznâmecilik ve nişancılık gibi hizmetlerle beraber bu vazifeyi îfâya

110 Meselâ bk. Ali Emirî-Tarih, nr. 67/1, 189b-421a; Âtıf Efendi Ktb. nr. 1830, 62b-235b.

111 Enverî'yi Buzau bozgunu hakkında ordu ricâlinin görüşünü aks ettirmekle vasıflandıran Cevdet Paşa, bir yerde onu, Edib gibi, her işittiğini tahkik etmeden derc etmek, tenâkuza düşmekle muâheze eder (*Tarih*, IV, 144, 320 vd.).

112 Nûrî, *Tarih*, Üniv. Ktb., TY, 5996, vr. 7a; Cevdet, VI, 141.

113 Halefi Vâsıf, kendisine intikal eden Nûrî Tarihi'nin 1213 ramazanı sonuna kadar geldiğini belirttiği gibi, bâzı yazmaları 1 şevval tarihli hâdise ile bitmektedir. Meselâ bk. Üniv. Ktb., TY, nr. 5996; TSMK, Hazîne kıs., nr. 1579. Ancak, müellifin kayın pederi olan şeyhülislâm Mustafa Âşir Efendi Ktb., nr. 239'daki nüsha, 19 zilka'de 1213 tarihli bir vak'a ile sona ermektedir.

114 Nûrî'nin, *Tarih*'inin birkaç cüz'ünü sadâret vasıtasiyle huzûra takdîmi için bk. HH, nr. 12081.

115 BOA, Cevdet-Maliye, nr. 939, 1-6 şa'ban 1211 (30 ocak- 4 şubat 1797).

116 Bu hususda bk. H H., nr. 8931.

117 Meselâ bk. Cevdet, *Tarih*, VI, 243, 245, 309.

büyük gayret sarf etmiş, ancak 1220 cemâziyelevvelinde (ağustos 1805) getirildiği reisülküttablık hizmetinin dağdağası, vekayi'in zabtına imkân vermediğinden, vekayi'nüvislik, 1 muharrem 1221 (21 mart 1806)'de hâcegândan Seyyid Mehmed **Pertev** Efendi (ö. 27 Receb 1222 / 29-30 eylül 1807 gecesi)[119]'ye verilmiştir.

Vâsıf, bu sonuncu vekayi'nüvisliğinde bir taraftan hizmet devresine âid vekayi'i zabt ederken, diğer taraftan önce selefi Nûrî'ninkini, sonra da 1166'dan îtibâren basılmamış olan vekayi'nüvis tarihlerini yeniden yazmağa me'mur edilmiştir: O, ikinci vekayi'nüvisliğinde vücûda getirdiği 1203-1209 vekayi'nâmesi tarzında ve onun II. cildi olmak üzere, *Nûrî Tarihi*'ni yeniden kaleme alıp tamamlayarak, bunu ve selefinin bıraktığı yerden başlamak üzere zabt ettiği vekayi'i de ayrı bir cüz hâlinde takdim edince, pâdişâh, hepsini bir cildde toplamasını ve kendisine münâsib bir atıyye verilmesini emr etmiştir[120]. Vâsıf, bu hatt-ı humâyûn üzerine, *Nûrî Tarihi*'ni yeniden yazıp buna, 1214 sonlarına kadar zabt ettiği vekayi'i de ekleyerek vücûda getirdiği ve III. Selim devrine âid tarihinin II. cildini teşkil eden eserini, nişancılık vazifesinde bulunduğu (3 şevval 1216 - 5 şevval 1217) bir sırada, bir takrir[121] ile sununca[122], sadâretten, kendisine atıyye ihsânı arz edilmiştir[123]. Muharrem 1215 - safer 1216 vekayi'ini ihtivâ eden cüz'ü sunarken her sene cüz takdimlerinde verilen mûtâd atıyyeye, yanan evini tamir için zam yapılmasını istemiş ve bu sebeble kendisine 7.500 kuruş ihsan edilmiştir[124]. Onun sene başlarında sunduğu bu cüzlerin birleştirilmiş şekli, Üniv. Ktb. TY, nr. 6013'de olup, 1215'den şevval 1219'a kadar geçen vak'aları içine alır.

Vâsıf, yine nişancı bulunduğu sırada, İzzî'den sonraki vekayi'nüvislerin yazdıklarını "telfîk ve te'lîf"e me'mur edilince, önce, 1166-1182 yılları arasındaki hâdiseleri zabt etmiş olan Hâkim, Çeşmîzâde, Mûsâ-zâde, vs. *Tarih*lerini "tenkîh ve ikmâl" ederek bir cild

118 Vâsıf, *Tarih*, Üniv. Ktb., TY, nr. 5979, 227b.

119 Ahmed Âsım, *Tarih*, Üniv. Ktb., TY, nr. 6014, 14b.

120 H H., nr. 5243 ve 14883.

121 Bu takririn sûreti Yıldız Esas Evrakı, nr. 33-545-73-90'daki Vâsıf'ın müsveddesinden naklen Cevdet, I, 345'e derc edilmiştir.

122 Takdim edilen nüsha, muhtemelen Üniv. Ktb., TY, nr. 5979'dadır.

123 H H., nr. 13652.

124 Cev-Maliye (M), nr. 3963, 14-16 rebi'ülevvel 1216. Aynı yıl saferinden 1217 saferine kadarki vekayi'i ihtivâ eden cüz ile berâber sunduğu takrir sûreti için bk. Cevdet, *Tarih*, I, 346.

hâlinde takdim etmiş[125], eseri beğenilip vekayi'nüvislikte selefi olan Enverî'yi de yeniden yazması emr edilince, tarihçi, ilk cildde tâkib ettiği usûl ile *Enverî Tarihi*'nin I. cildini de telfîk edip sunmuştur[126]. Vâsıf'ın 1166-1188 vak'alarını ihtivâ eden bu iki cildlik *Tarih (= Mehâsinü'l-âsâr ve Hakaiku'l-ahbâr)*'i, Matbaa-i Âmire'de 1219 ş'banında; sonra da buna dayanılarak Bulak'da 1243 ve 1246'da basılmıştır. Matbû metin alâka görünce, Vâsıf, III. Selim'in cülûsu (1203/1789)'na kadar yazılan vekayi'nüvis cerîdelerinin yeniden tahrîrine me'mur edilmiştir. Bu sonuncu tahrîre âid olup TSMK, Hazîne, nr. 1406'da bulunan nüsha, 1188 bakıyyesinden 23 cemâziyelâhır 1193'e kadar olan vekayi'i ihtivâ etmekte ve birdenbire kesilmektedir. Vâsıf'ın eserini tahrîre bir müddet daha devam etmiş olmasına ihtimâl verilebilirse de, yazdıklarının meselâ ilk vekayi'nüvis tayini tarihine kadar gelmiş olması pek şübheli gözükmektedir[127]. Her ne kadar kendisi, 1166-1217 arası vekayi'ini muayyen bir üslûba göre yazdığını ifâde eder[128] ise de, ne işâret edilen 1193-1197, ne de ilk vekayi'nüvisliğinden ayrılışından III. Selim'in cülûsuna kadarki vekayi'i ihtivâ eden *Vâsıf Tarihi* cüz'ü bulunmuştur[129].

Mehâsinü'l-âsâr ve hakayıku'l-ahbâr adını taşıyan *Vâsıf Tarihi*, geniş ölçüde *Cevdet Tarihi*'nin kaynaklarından birini teşkil eder. Sâdece 1209-1217 vak'alarını Vâsıf'ın perâkende notlarından, diğer kısımları da temize çekilmiş yazmalarından tâkib eden Cevdet Paşa, Vâsıf'daki bâzı makaleleri aynen[130], bâzı ifâdeleri hulâsaten[131] eserine derc etmiş; onun bâzı mülâhaza ve hükümlerini, muâsır kaynak malzemesiyle karşılaştırarak ciddî sûrette tenkid, muâheze, hatta red ve cerh etmiştir: Meselâ, Vâsıf'ın *Tarih*'inin bir yerinde kerâmet

125 Vâsıf'ın Hâkim ve Çeşmî-zâde için kullandığı tezyif edici hükümlere karşılık kendi eserine atf ettiği meziyetlerin pek yerinde olmadığı hakkında bk. Bekir Kütükoğlu, "Müverrih Vâsıf'ın Kaynaklarından Hâkim Tarihi", s. 142 vdd.; ayn. mlf. *Çeşmî-zâde Tarihi*, s. X-XXII.

126 Mütercim Âsım, 1183-1188 vekayiini ihtivâ edip basılan II. cild *Vâsıf Tarihi* ile Enverî'nin mukayesesinden, Vâsıf'ın kaynağını aynen nakl ettiğini, aralarında Vâsıf'ın dîbâçesinden başka fark bulunmadığı neticesini çıkardığını; böylece bunun, Vâsıf'ın kaynağı ve kendi eseri hakkındaki iddiasına ters düştüğünü belirtir (*Âsım Tarihi*, I, 257 vd.).

127 Yukarı, 1203-1209 vak'alarını içine alan cildin basılması teşebbüsüne bk.

128 Vâsıf, *Tarih*, II, 315.

129 Bk. M. İlgürel, *ayn. esr.*, s. XLII.

130 Meselâ bk. III, 215 vd.; IV, 135 vd., 271 vd.; V, 115, 123-126, 128 vd., 263; VII, 265 vd.

131 Meselâ bk. I, 30-33, 43-48, 247-257; III, 10 vd., 72 vd., 86 vd., 158 vd., 252 vd.

isnâd edecek kadar övdüğü Cezâyirli Gazi Hasan Paşa'yı Halil Hamid Paşa'ya yaltaklanmak için zemm etmesini anlaşılmaz, mütenâkız, insafsız ve ikiyüzlü bulur; vak'anüvislerin bâzı husûsları gizlemeye mecbur kalmalarının gerçek olduğunu, fakat bu kabil iftirâda bulunup böyle çürük sözler söylemenin mâzur görülemeyeceğini belirtir[132]. Cevdet Paşa, Vâsıf'ın bâzı tenkid ve târizlerini de red ve cerh eder. Meselâ, Cevdet, III, 47 vd.'da hulâsa edilen Vâsıf'ın makalesinin tenkîdi için bk. s. 49 vd.; Vâsıf'ın III, 105'de meâli verilen ifâdesinin, Arabça kaynaklarla kontrolü netîcesinde, tahkiksiz olduğunu tesbit eden hüküm için bk. III, 106 vd. Yine, III, 86-88'de kısaca verilen Vâsıf'ın Avrupa askerine dâir mütâlaası, Cevdet Paşa tarafından, s. 88-96'da muhtelif bakımlardan cerh ve ibtâl olunmuştur. Kezâ Cevdet Paşa, V, 7'de iktibâs ettiği Vâsıf'ın ifâdesini tenkid ederken, "her maddeyi bulunduğu devrin siyâsetine tevfîkan tahrir ede-geldiğinden" onun sözüne emniyet olunamayacağını beyan (s. 8); başka bir yerde ise, "iktizây-ı vakt ü hâl gözederek ifrât u tefrît" ede-geldiğine işâret[133] ve "müdâhaneden ârî olmadığı"nı ifâde[134] eder.

Vekayi'nüvislikte Vâsıf'a halef olan âmedî hulefâsından **Pertev**, safer-receb 1222 (nisan-eylül 1807) arasında orduda bulunmuş, fakat Silistre'de hastalanıp Edirne'ye dönüşte vefât etmiş olduğundan, hizmet, orduda âmedci olarak bulunan Esseyyid Ömer **Âmir** Bey (ö. 1230 / 1815)'e verilmiş (19 şa'ban 1222 / 22 ekim 1807) ise de kendisi, gece gündüz işret yüzünden dünyayı görecek halde olmadığından üçbuçuk ay sonra istîfâ etmiştir[135]. Gerek Pertev, gerek Âmir'in orduda bulunduğu sırada İstanbul'a bir vekil tâyini an'anesi ihmâl edildiği gibi, bu istîfâ ile rikâb vekayi'nüvisliği yanında ordu hizmeti de boşaldığından vekayi'nüvislik asâleten, İstanbul'da müderrislerden Antebli Ahmed **Âsım** Efendi (ö. 9 safer 1235 / 27 kasım 1819)'ye teklîf olunmuştur. Her ne kadar Âsım, *Okyanus* adını verdiği *Kamus* tercümesinin bütün zamânını aldığını ileri sürerek îtizâr etmişse de, tercümenin bitmek üzere olduğu, iki işi berâberce yürütebileceği cevâbıyle iknâ edilerek kendisine vak'anüvislik hil'ati giydirilmiştir (9 zilka'de 1222 / 8 ocak 1808)[136]. Âlim tarihçi, vekayi'i yazmaya nereden başlayacağını tâyin için seleflerinin muhallefâtını istemiş, kendisine verilen evrak arasında Pertev'in müsveddelerinin[137] ancak fihrist şeklinde perîşan defterler halinde olduğunu görmüş; ayrıca Vâsıf'ın vekayi'nüvislik devresine âid 1218 senesinden bir mikdâr, 1219'dan müverrihin vefâtı tarihine kadarki vak'aların ise hiç yazılmamış olduğunu tesbit ederek, vekayi'i kaleme almak için gerekli malzemeyi Dîvân-ı Humâyûn kalemlerinden çıkartıp, müsveddelerdeki maddeleri vukuf erbâbından öğrendikleriyle ikmâl ederek yazmaya başlamıştır.

132 Cevdet, II, 278 vd., III, 258-261; IV, 275; V, 8, 18.

133 IV, 271.

134 IV, 69, 271.

135 *Âyine-i Zürefâ* (A Z), s. 64 vd. ve ondan naklen Cevdet, VIII, 215.

136 Âsım, *ayn. esr.*, vr. 15b.

Âsım'ın İstanbul'da vekayi'nüvis tâyini sırasında, orduda vekayi' zabtına me'mur kimse bulunmadığından, sedâret mektubculuğu halîfelerinden olup, Pertev'in vefâtında yerine Bölükât-ı erbaa kâtibi tâyin edilen Ali Râif Efendi, kendiliğinden ordu vekayi'ini yazmaya devam etmiş ve notları Köse Mustafa Necib Efendi'nin eserinde yer almıştır[138].

II. Mahmud'un cülûsunda vekayi'nüvislikte ibka edilen Âsım, selefleri devrine âid te'lif edilmemiş olan 1218 bakıyyesinden 1221 seferi sonlarına kadar olan vekayi'i tahrir edip sadârete sunmuş iken, Alemdar Mustafa Paşa vak'asında Bâbıâlî ile birlikte, takdim ettiği nüsha da yanmış; padişâh, kendisini, III. Selim'in hal'inden îtibâren vekayi'i tahrire me'mur etmekle berâber, zikr olunan vekayi'nâmenin yok olmaması için onu müsveddelerinden yeniden temize çekerek takdîm etmiştir[139]. Daha sonra, sadâret kaymakamı tarafından sunulan bir telhisde[140], devrinin biricik âlimi olarak vasıflandırılan Âsım'ın geçim sıkıntısından bunaldığı belirtilerek, kendisine atıyye ihsânı sûretiyle yardım arz olunmuştur. Devri ulemâsının ve husûsiyle şeyhülislâm Şerif-zâde Atâullah ve Dürrî-zâde Abdullah Efendilerin gadr ve istiskaline uğrayan Âsım, II. Mahmud devrinde, tarîkında ilerleyerek Süleymâniye müderrisliği ve müteâkiben Selânik kadılığına kadar yükseldiği gibi, vekayi'nüvisliği de vefâtına kadar devâm etmiştir. Kıymet ve san'atkârlık îtibâriyle Osmanlı tarihçiliğinin nâdir sîmâlarından biri olan Mütercim Âsım[141] ancak II.

137 Edirne'den gönderilen Pertev ve Âmir'e âid vekayi' cerîdeleri arasında şa'ban sonlarında sadâret kaymakamlığına getirilen Canikli Tayyar Paşa'yı muâheze eden fıkralar bulunmakla, beylikci, bu fıkraları yeniden yazıp cerîdeleri düzelmiş şekliyle Âsım'a devr etmiştir (*A Z* ve Cevdet, gös. yer).

138 Mustafa Necib, *Tarihçe*, İstanbul 1280, s. 5; Cevdet, gös. yer.

139 Bu eserin muhtemelen pâdişâha sunulan nüshası, Üniv. Ktb., TY, nr. 6014'dedir. II. Mahmud, bu nüshayı gözden geçirince, memnûniyetini ifâde ve müellifine atıyye vermiştir: H H, nr. 35239, yk. bk.

140 HH., nr. 49493, sene 1226, yk. bk.

141 M. Fuad Köprülü, "Âsım Efendi", *İ A*, I (1942), 665-673.

Mahmud'un cülûsundan dört ay sonrasına kadar vekayi'i tedvîn ve takdim edebilmiş, geri kalan oniki senelik zabıt müsveddeleri halefi Şânî-zâde'ye devr olunmuştur[142]. Âsım'ın, 1218-1221 vekayi'nâmesinden sonra, yirmi beşer cüzden ibâret iki cild daha sunduğu, bunlardan ilkinin 1221 bakıyyesiyle 1222 vekayi'inden bir kısmını ihtivâ ettiği, ikincisinin ise, 1222 bakıyyesinden II. Mahmud'un cülûsuna kadar vekayi'i ele aldığı anlaşılmaktadır[143]. Mısırlı Mustafa Fâzıl Paşa'nın delâletiyle, iki cild hâlinde Cerîde-i Havâdis matbaasında basılan *Âsım Tarihi*[144], esere sonradan verilen tertibi aks ettirmektedir: Tarihçi, takdîmden sonra eserinin kendi nüshasına, vefât eden bâzı kimseler hakkında ağır tenkidler eklediği gibi, bâzı kimseler de eserin bâzı fıkralarını çıkarıp bir takım ilâvelerde bulunmuşlar ve daha garibi, metinle yakın alâkası olmamakla berâber eserin başına, Kethudâ Said Efendi *Tarihçe*[145] 'sinden naklen, 1787-1792 harbi, asker ocaklarına verilen nizamlar, Fransızların Mısır'ı istilâsı ve buna karşı devletin Rusya ve İngiltere ile ittifâkı gibi bahisler[146] ilâve edilmiştir. Bu tertib *Âsım Tarihi*'nin ilk cildi, zikr edilen ilâve istisnâ edilirse, Muhib Efendi'nin Fransa'ya elçi tâyininden[147], III. Selim devri sonlarına kadar olan vekayi'i; II. cild ise, Kabakçı Mustafa isyânı, III. Selim'in hal'i, IV. Mustafa'nın saltanatı ve II. Mahmud'un cülûsu vak'alarını ihtivâ etmektedir.

Âsım Tarihi de Cevdet Paşa tarafından geniş ölçüde kaynak olarak kullanılmış, yer yer iktibâslarda bulunulduğu[148] gibi, bâzan da tenkîd olunmuştur: Meselâ, Cevdet IV, 276 ve 304 (lâyıkıyle tahkik edemediği); VI, 135 (şahısların ahvâline dâir bâzı fıkralarının itimâda şâyan olmadığı), 351 (fıkha dâir hükmünün isâbetsizliği); VIII, 49 (devletler ahvâlinden mâlûmatsız olduğu hakkında), 120, 147 vs.

Mütercim Âsım'ın tâundan vefâtı üzerine vekayi'nüvislik, Cevdet Paşa tarafından asrının yegâne tabib ve feylesofu olarak tavsîf edilen **Şânî-zâde Mehmed Atâullah** Efendi (ö. 1242/ 1826)[149] 'ye şuyû bu-

142 Cevdet, I, 10 vd.

143 Bk. Âsım, *Tarih*, Üniv. Ktb., TY, nr. 6018, 1a.

144 Bk. İbnülemin Mahmud Kemal İnal, *Son Asır Türk Şâirleri,* İstanbul 1930, I, 69, n. 3.

145 Meselâ bk. Es'ad Efendi Ktb., nr. 2143; Bayezid Devlet Ktb, Veliyüddin Efendi ilâvesi, Cevdet Paşa kitabları, nr. 70.

146 Bk. *Âsım Tarihi*, İstanbul ts., I, 2-75.

147 Bu bahis, Üniv. Ktb., TY, nr. 6018 nüshasında 1 rebi'ülevvel 1221'de vuku' bulan Anadolu kazaskeri nasbı paragrafından sonra gelmektedir.

148 Meselâ bk. IV, 36 vd., 239 vdd.; VIII, 65 vd., 117 vdd.

lan ilmî şöhreti dolayısıyle verilmiştir (15 safer 1235 / 3 ocak 1819)[150]

Tarih usûlüne dâir bir mukaddime[151] yazıp takdim eden tarihçi, sadârete sunduğu bir takrir[152] ile de, selefinin yazdığı son cüz ile temize çekilmemiş müsveddelerinin kendisine teslimini istemiş; istidasına uygun olarak II. Mahmud'un cülûsundan îtibâren tahrîre me'mur edilmekle, bu tarihten başlayarak selefinin notlarını ikmâl ve tedvîn; kendi vekayi'nüvislik devresine âid olmak üzere ancak 1236 sonuna kadar cereyân eden vukuâtı tahrir ve takdim etmiştir. Böylece, 1223-1236 vekayi'ini ihtivâ eden *Şânî-zâde Tarihi*[153] dört cild halinde basılmıştır (II. cild 1290, III. cild 1291). Şânî-zâde, temize çekip takdime muvaffak olamadığı müsveddelerini ise, halefi Es'ad Efendi'ye teslim etmiştir.

Cevdet Paşa, *Şânî-zâde Tarihi*'ni de geniş ölçüde kaynak olarak kullanmış[154], bâzan da tenkid etmiştir: Meselâ Cevdet, VIII, 314 vd., 327; X, 28 (îtirâzının haksızlığı), 95 (taassubu), 146 (hatâsının tashihi), 183 (ilm-i nücûma merâkının tenkîdi); XI, 58 vd. (rivâyetinin sıhhatsizliğine dâir).

Zamanı ulemâsının ve husûsiyle hekimbaşı Behcet Efendi'nin hased ve istirkabına mâruz kalan Şânî-zâde[155] Bektaşîlik iftirâsıyle önce vekayi'nüvislikten azl (15 safer 1241 / 29 eylül 1825), müteâkiben (safer 1242 / eylül-ekim 1826) arpalığı olan Tire'ye nefyedilmiş, iki ay sonra da affına dâir müjdeyi îdâm haberi zannederek ansızın vefât etmiştir[156].

Şânî-zâde'nin vekayi'nüvislikten azli kararlaştırılınca yerine tâyin edilmek üzere kalemîye ve ilmîye ricâlinden muhtelif kimsele-

149 Hal tercümesi için bk. İbnülemin Mahmud Kemal İnal, *Son Hattatlar,* İstanbul 1955, s. 62-67.

150 Şânî-zâde, *Tarih*, İstanbul 1291, III, 84; Cevdet, I, 12; XI, 29 vd.

151 Bk. Hazîne Ktb., nr. 1568; *Şânîzâde Tarihi*, İstanbul ts., I, 6-16; Cevdet, XI, 222-229.

152 HH., nr. 52524, yk. bk.

153 Yazmaları için meselâ bk. *İstanbul Kütübhaneleri Tarih-Coğrafya Yazmaları Katalogları,* s. 269 vd; Üniv. Ktb., TY, nr. 1484, 2491; TTK Ktb., nr. 512 (I-III); Babinger, *G O W*, s. 346.

154 Paşa'nın Şânî-zâde'den iktibasları için meselâ bk. Cevdet, VIII, 313, 326 vd; IX, 106; X, 100 vd., XI, 6 vd., 50, 67, 73, 87 ve 135-140, 141 vd. ve 165, 166, 171 vd., 199 vd., 202 vd., 230 vd.

155 Bk. Cevdet, X, 213; XII, 183 vd.

156 Lütfi, *Tarih*, I, 249; İbnülemin, *ayn. esr.*, s. 63.

rin isimleri, Bâbıâlî ve Şeyhülislâmlıktan birkaç defa huzûra arz edilmiş[157] ve netîcede, İstanbul Kadılığı vekayi' kâtibi bulunan Sahhaflar Şeyhi-zâde Mehmed **Es'ad** Efendi (1201/1786-1787 - 3 safer 1264 / 1 ocak 1848)'nin nasbı uygun görülmüştür (15 safer 1241 / 28 Eylül 1825)[158]. Es'ad Efendi, önce, selefinin zabt etmişken tedvîn ve takdîme muvaffak olamadığı 1237-1240 vekayi'ini ele almış; kendisine devr olunan notları, kalemlerden aldığı kayıdlar ve mutemed kimselerden duyduklarıyle tamamlayarak üç cüz *(kıt'a)* halinde te'lif ve takdim ile bunu eserinin ilk cildi îtibâr etmiştir[159]. Vekayi'nüvis tâyin edildiği sene içinde yeniçerilik ilga ve imhâ edilmekle Es'ad Efendi, bu mühim hâdise (Vak'a-i Hayrîye) hakkında müstakil bir eser yazıp, bunu *Üss-i Zafer* adı ile takdîm etmiş; eserin bâzı yerlerinin tâdil olunarak basılması[160] ve tashihlerine müellifinin bakması emr olunmuştur. Tab'ı 1243 şevvali sonlarında tamamlanan bu eser (1293 / 1876'da ikinci def'a basılmıştır) dolayısıyle de, Es'ad Efendi'ye muvakkaten Üsküdar kadılığı verilmiştir[161].

Es'ad Efendi'nin kendi vekayi'nüvislik devresine âid olarak zabt, tedvîn ve takdim ettiği cüz, 1241 vekayi'ini ihtivâ eder. Muhtemelen

157 Yukarıya bk.

158 Bk. Mehmed Es'ad, *Tarih*, I, Üniv. Ktb, TY, nr. 2467, 3a-b; II, TY, nr. 6005, 26b. Millet Ktb., Ali Emîrî - Müteferrika, nr. 55, 52b'de bulunan "12 zilka'de" tarihi her halde yanlış olmalıdır.

159 1237 vekayi'ini ihtivâ eden cüz'ün müsveddesini numûne olarak sunduğuna ve alacağı emre göre eserini temize çekeceği veya düzeltmeler yapacağına dâir takrîri için bk. H H., nr. 22762. Bu cüz'ü 9 Zilka'de 1241'de zuhûr eden Vak'a-i Hayrîye'den kısa zaman önce, takdîminde Es'ad Efendi'ye 10.000 kuruş atıyye verildiği gibi, Sahn derecesinde olan ilmîye rütbesi de Hareket-i altmışlı'ya yükseltilmiştir: 12 Zilhicce, 1241. Bk. Es'ad Efendi, *ayn esr.*, TY, nr. 6005, 173a-b; ayn mlf., *Üss-i Zafer*, İstanbul 1293, s. 257. 1236-1241 vekayi'ine âid Es'ad Efendi'nin perâkende notları Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Yıldız tasnifi, nr. 33-555-73-90'da; 1237 vekayi'ini muhtevî müdevven müellif müsveddesi, Üniv. Ktb., TY, nr. 2467'de; bu I. kıt'anın muhtemelen huzûra takdim edilen nüshası, Üniv. Ktb., TY, nr. 6002; 1238 vekayi'ini ihtivâ eden II. kıt'anın TY, nr. 6003; 1239-1240 vekayi'ini muhtevî III. kıt'anın sunulan nüshası ise, TY, nr. 6004'dedir. I. - II. kıt'aları içine alan müellif nüshası için, Süleymaniye Ktb., Es'ad Efendi kısmı, nr. 2083'e; müellifin yer yer ilâvelerini muhtevî I. cild için, ayn. ktb., nr. 2084'e; I. cildin Dahiliye Kâtibi Bâhir Efendi'nin zeyil ve ilâvelerini ihtivâ eden nüshası için, Millet Ktb., Emîrî-Tarih, nr. 51'e; Üsküdarlı Seyyid Ali Rızâ tarafından tamamlanan nüshaları için bk. Üniv. Kkb., TY, nr. 1203 ve 58; Bayezid Devlet Ktb., Veliyüddin Efendi kısmı ilâvesi, Cevdet Paşa kitabları, nr. 135.

160 Ali Rızâ'ya göre *Üss-i Zafer*'i, tashih ve tenkıh ederek nihâî şekline sokan -o sırada muhtemelen reîsülküttab bulunan- Pertev Said Mehmed Paşa'dır: Bk. Üniv. Ktb., TY, nr. 1203, ekli yaprak.

161 *Üss-i Zafer*, s. 258; Lütfi, *Tarih*, I, 207.

huzûra takdim edilen nüshası, Üniv. Ktb., TY, nr. 6005'de; Bâhir Efendi'nin ilâvelerini içine alanı ise Emîrî-Tarih, nr. 50'de bulunan bu cüz'ü, kendisi, *Tarih*'inin II. cildinin I. kıt'ası îtibâr etmiştir. Nüsha sunuldukda, Kaymakam Paşa'ya, kitabın "güzelce kayd u imlâ edilmiş" olduğu, aynı tarzda tahrîre devâmının müellifine tenbîh edilmesi ferman olunmuştur[162].

1828 Rus harbine Ordu Kadısı olarak iştirâk eden Es'ad Efendi, kısa bir zaman vak'anüvislik hizmetini görmek üzere İstanbul'a çağırılmıştır[163]. Nakîbülesraflık, Rumeli Kazaskerliği ve Maârif Nâzırlığı gibi mühim ilmî ve mülkî mevki'lere de getirilen Es'ad Efendi, vekayi'nüvislik hizmetini vefâtına kadar uhdesinde bulundurmuş, ancak 1241'den sonraki devreye âid tuttuğu notları te'lif ve tedvîne muvaffak olamamıştır. Cevdet Paşa, *Es'ad Efendi Tarihi*'nin II. cildi "zeyil ve tekmilesi" olmak üzere eline geçen zabıt cerîdelerini tertib ve tanzim ederek, halefi Lütfi Efendi'ye gönderdiğini belirtir[164].

Es'ad Efendi'nin, Şânî-zâde'ye yaptığı hâşiyeler[165] ile, 1237-1241 vekayi'ini ihtivâ eden *Tarih*'i, Cevdet Paşa tarafından kaynak olarak kullanılmış, bâzı ifâdeleri iktibâs edildiği[166] gibi, Es'ad Efendi'nin beyan ve hükümleri muâsır kaynaklar ve ezcümle Bâhir Efendi'nin sözleriyle mukayese[167] ve bâzan da tashih olunmuştur[168]. Cevdet Paşa'nın yazmağa me'mur edildiği devrenin devamını tahrirle vazifelendirilen Ahmed Lütfi Efendi ise, *Tarih*'inin ilk dört cildinde, Es'ad Efendi'nin *Üss-i Zafer*'inden başka, müteferrik ve perâkende evrakını da kaynak olarak kullandığını belirtir[169].

Es'ad Efendi'nin vefâtı üzerine uhdesinde bulunan muhtelif vazifeler başka başka kimselere tevcih edilirken, devlet tarihçiliğinin de, biri diğerine halef olan üç ilim mensûbundan sonra, "ekseriyâ verile-

162 HH, nr. 35244.

163 Cev-Askerî, nr. 33335, 21 cemâziyelevvel 1244.

164 *Tezâkir*, I, 3.

165 Bk. Cevdet, XI, 105, 164.

166 Meselâ bk. Cevdet, XII, 19 vd., 22, 43, 71, 145 vd.

167 Meselâ bk. Cevdet, XII, 177 vd.

168 Cevdet, XII, 179 vd.

169 Lütfi, *Tarih*, I, 266; II, 2; III, 2; IV, 2. Daha sonraki devreye âid Es'ad Efendi'nin notlarının da Lütfi Efendi'ye intikal etmiş olabileceği, Es'ad Efendi'ye âid 1258 tarihli kayıdları da ihtivâ eden bir mecmuanın Lütfi tarafından 7 safer 1314'de muhafaza edilmek üzere Es'ad Efendi Kütübhânesi'ne gönderilmiş olmasından anlaşılmaktadır. Bk. Es'ad Efendi Ktb., Dr. Es'ad Bey kısmı, nr. 4268'in başındaki kayıd.

geldiği üzre" kâtib zümresinden bir ehliyetli kimseye tevcîhi uygun görülerek, Âmedî Odası halifelerinden ve *Takvîm-i Vekayi'* muharrirlerinden olup, edebî kudreti bilinen **Recâî** Mehmed Şâkir Efendi (1218 - 13 şevval 1291 / 1804 - 22 kasım 1874)[170] vak'anüvis tâyin olundu[171]. Recâî Efendi, Âmedci Odasındaki vazifesine ilâveten uhdesine tevcih edilen vak'anüvisliği lâyıkıyle yapabilmesinin hangi şart ve imkânlarla mümkün olduğunu sadârete sunduğu bir lâyihada[172] belirtmiştir. Selefinin 1241'den îtibâren zabt etmemiş olduğu 22 senelik vekayi'in yazılması yanında, vatandaş tâlim ve terbiyesi için faydalı olan tarih metinlerinin, husûsiyle matbû *Vâsıf Tarihi*'nden sonraki devreye âid vak'anüvis vekayi'nâmelerinin gerekli ıslah ve îzâhlarla neşri lüzûmuna işâret eden Recâî Efendi, Es'ad Efendi'nin ihmâl ettiği devrenin yazılmasının, ya kendisiyle irtibatlı tecrübe sâhibi birisine havâlesi veya maiyetine tâyin edilecek birkaç "münşî ve mübeyyiz"e Arşiv'de bir oda tahsis olunup, kaleme aldıkları cüzlerin kendisi tarafından gözden geçirilmesi ve ikmâli takdîrinde mümkün olacağını; kendisinin her halde cülûsdan (1255 / 1839) sonraki vekayi'i zabta me'mur edilmesini dilediğini; devletin dış münâsebetlerini lâyıkıyle tebârüz ettirebilmesi için de, yabancı dillerdeki malzemeyi tercümeye kudretli bir mütercim ile, tecrübeli bir mübeyyizin maiyyetine tâyini gereğini ifâde etmiştir. Vekayi'nüvislik müessesesi için gerçekten dikkate şâyan olan bu düşüncelerin anlayış görmediği, hattâ temennîlerinin yerine getirilmemiş olmasından dolayı Recâî Efendi'nin "îtizâr ve isti'fâ" etmiş olduğu ileri sürülmüşse de[173], vekayi'nüvisliğinin Takvîm-i Vekayi' Nâzırlığı'ndan azline (1269 / 1853) kadar devam ettiği anlaşılmaktadır. Nitekim bu tarihte, nâzırlık ve vak'anüvislik, Âmedî halîfeliği ve Takvimhâne nâzırlığında bulunmuş olan, Meclis-i Vâlâ âzâsı Âkif Paşa-zâde **Nâil** Mehmed Bey (ö. 23 cemâziyelevvel 1271 / 11 şubat 1855)[174] 'e verilmiştir[175]. Recâî Efendi ve Nâil Bey'den vekayi'nüvis olarak her hangi bir eser kalmamıştır[176].

170 Hâl tercümesi için bk. *A Z Zeyli,* s. 90-105 ve ondan naklen İbnülemin Mahmud Kemal İnal, *Son Asır Türk Şâirleri,* İstanbul 1939, s. 1388-1395.

171 İrade-D., nr. 8569, 5-8 safer 1264 / 13-16 ocak 1848; İrade-D, 8618, 5 safer 1264. Yukarıya bk.

172 Bu lâyihanın metni için bk. *A Z Zeyli*, s. 105-111.

173 *A Z Zeyli*, s. 92 vd. ve İnal, *ayn. esr,* s. 1389.

174 Bk. *A Z Zeyli,* s. 111 vd.

175 Cev-D., nr. 14228, 19 Cemâzıyelevvel 1269 / 28 şubat 1853.

176 *A Z Zeyli,* s. 98-112.

Nâil Bey'in vefâtı üzerine vak'anüvisliğe müderris pâyelilerinden, Meclis-i Maârif ve Encümen-i Dâniş âzâsı Ahmed **Cevdet** Efendi (1238 -1 zilhicce 1312 / 1823 - 25-26 mayıs 1895)[177] getirilmiştir[178].

Cevdet Efendi, bu tevcihden bir sene kadar önce, ilk Türk Akademisi sayılabilecek olan Encümen-i Dâniş'in kararıyle, matbû *Vâsıf Tarihi* ile *Üss-i Zafer* arasındaki (1188 -1241) devrenin vekayi'ini yeniden ve sâde bir dille yazmağa memur edilmişti: Maârif-i Umûmîye Meclisi, vatandaşın tâlim ve terbiyesinde tarihin ehemmiyeti ve dolayısiyle tarih te'liflerinin neşri lüzûmunu takdir ile 1188'den sonraki devre âid mevcûd bâzı evrak ve müsveddelerin ayıklanma ve düzeltilmeğe muhtac, bâzı seneler vekayi'inin ise, mükerreren yazıldığına dikkat ederek, bu te'lifleri birleştirip muhtasar bir eser vücûda getirme işinin Cevdet Efendi'ye havâlesini kararlaştırmış, sadrâzamlıkca da gerekli irade istihsâl olunmuştu[179]. Bu sipâriş üzerine hummâlı bir çalışmaya giren Cevdet, tarihçi olarak kendisine büyük şöhret te'min edecek olan eserinin ilk cildlerini birbiri ardınca sunmuş ve *Tarih*'inin devletçe basılması te'min edilmiştir. Öyle ki vak'anüvisliğe tâyini üzerinden bir ay geçmişken, eserinin ilk cildinin tab'ı tamamlanmış[180], II. cildinin basılması için de emir verilmiştir[181]. Ancak bu cildin tab'ının bitirilerek padişaha sunulması 1273 muharremini bulmuştu[182]. III. cildini takdim edince[183] de ilmiye rütbesi Süleymaniye müderrisliğine yükseltilmek sûretiyle mükâfatlandırılmıştır[184]. IV. cildin tab'ı 1274-1275'de[185]; V. cildin basılması ise 1277-

177 Bk. Ali Ölmezoğlu, "Cevdet Paşa", *İ A,* III (1945), 114-123.

178 1 cemâzıyelâhır 1271 / 18 şubat 1855. Bk. Cevdet Paşa, *Tezâkir,* I, 5. *A Z Zeyli,* s. 111 vd'de, vakti olmadığı beyânıyle Nâil Bey'in vak'anüvisliği, *"fenn-i inşâ ve beyân*"da o vakit şöhret yapmış olan Cevdet Efendi'ye "terk" ettiği kayd ediliyorsa da, Paşa'nın ifâdesi açıktır. Nâil Bey'in vefât tarihiyle Cevdet'in nasb tarihlerinin birbirini tâkib etmesi de Cevdet Paşa'nın ifâdesini te'yid ediyor.

179 İrade-D, nr. 17685, 9-20 muharrem 1270. Ayrıca bk. Cevdet Paşa, *Tezâkir*, IV, 58.

180 Matbaa-i Âmire'de basılması sona eren I. cild *Cevdet Tarihi*'nin bir nüshasının huzûra takdîmi için bk. İrade-D., nr. 20476, 3-6 receb 1271.

181 26 Cemâzıyelâhır-4 receb 1271: İrade-D., nr. 20391. II. cildin tab'ı aynı sene sonlarında tamamlanmıştır: 19-24 zilhicce 1271: İrade-D., nr. 21277.

182 11 Muharrem 1273 tarihli Takvimhâne Nâzırı tezkiresi üzerine 20 Muharrem tarihli sadâret arzı: İrade-D., nr. 23384.

183 Bu cildin basılması hakkında sadâretin telhîsi ve sâdır olan irâde için bk. İrade-D., nr. 21953, 21-22 rebi'ülâhır 1272.

184 *Tezâkir*, IV, 72.

185 Bu cildin basılması hakkında Maârif-i Umûmiye Nezâreti'nin istizânı, 12 rebi'ülâ-

1278'de gerçekleşmiştir[186]. Daha sonra tarik değiştirip "Efendi" unvânı "Paşa"lığa inkılâb eden Cevdet Paşa, çeşidli idârî hizmetlerde bulunmakla, eserini ikmâle ancak mâzûliyet devrelerinde –meselâ, 1287 başlarında Bursa valiliğinden, 1299 recebinde Adliye Nâzırlığı'ndan ayrıldığı sırada– imkân bulabilmiştir. Nitekim, *Tarih*'inin 1286'da takdim ve tab' olunan VI. cildini müteâkıb, VII. cildini 1287 zilhiccesi başlarında[187], VIII. cildini 1288 rebi'ülevveli sonlarında[188], tamamlamıştır. IX. cildin tab'ı 1292'de Matbaa-i Âmire'de gerçekleşmiş olmasına rağmen X. - XI. cildlerin te'liflerinin ancak 1300 başlarında tamamlandığı anlaşılmaktadır[189]. *Cevdet Tarihi*'nin son üç cildi eserin tab'ı imtiyâzını alan ser-kurenâ Osman Bey'in matbaasında basıldığı[190] gibi, aynı yerde müellifin verdiği yeni şekle (tertîb-i cedîd) göre, eser iki def'a daha tab' olunmuştur[191] ki bu son baskılar daha çok rağbet görmüştür.

Cevdet Paşa, 1188-1241 (1774-1826) vekayi'ini tasvîr eden *Tarih*'inde selefi olan vekayi'nüvislerin eserlerine geniş ölçüde dayanmak ve vekayi'nüvislik an'anesini kısmen takib etmekle berâber, muâsır diğer te'lifleri ve kaynak malzemesi ile yetişebildiği devrin ricâlinden dinledikleri haberleri de kullanarak, yalnız hâdiselerin cereyan şeklini tasvirle iktifâ etmeyip, vak'alar arasındaki sebeb ve netîce bağlarını kurmağa çalışmış ve her halde, zikr edilen devreye âid vekayi'nüvis te'liflerinin pek kıymetli bir tahlil ve tenkîdini ortaya koymuştur. Bu vasfıyla gösterdiği kudret, araştırıcıları, çok def'a onun eseriyle iktifâ edip kaynaklarına mürâcaattan müstağnî kılmıştır.

hır; sadâretin inhâ ve irâde istihsâli ise, 2-3 cemâzıyelâhır 1274'dedir. İrade-D., nr. 26109. IV. cildin tab'ının tamamlanması ve hediyeliklerinin huzûra takdîmi: İrade-D., nr. 27484, 2-11 rebi'ülevvel 1275.

186 Bu cildin tab'ı hakkında sadâretin istizânı 28 cemâzıyelâhır, irade sudûru ise 2 receb 1277'dedir. İrade-D., nr. 31170. Baskısı tamamlanıp hediyeliklerinin takdîmi: İrade-D., 32267, 21-23 rebi'ülâhır 1278.

187 Cevdet, *Tarih*, Ali Emirî -Tarih, nr. 217, 213a.

188 *ayn. esr.*, Emîrî - Tarih, nr. 218, 231b.

189 İstanbul Arkeoloji Müzesi Kütübhanesi'nde bulunan müellif müsveddelerinden X. cilde âid nr. 1429, 1448, 1417, 1438, 1415, 1428, 1442'de 29 zilhicce 1299 - 3 safer 1300; XI. cilde âid 1439, 1426 ve 1445 nr.lı defterlerde ise, bitirme tarihi olarak 16-21 cemâzıyelevvel 1300 tarihine rastlanmaktadır.

190 X. cild 1300, XI.-XII. cildler 1301'de basılmıştır.

191 I-VIII, 1302-1303; I-XII, 1309. *Cevdet Tarihi* basmalarının oldukca tam bir listesi için bk. Âlî Ölmezoğlu, *Ahmed Cevdet Paşa: Hayatı ve Eserleri*, Türkiyat Enstitüsü Ktb., Tez, nr. 101, s. 76 vd.

Cevdet Paşa, vak'anüvislik devresinde (1 cemâzıyelâhır 1271- 25 şa'ban 1282) tuttuğu notları sonradan gözden geçirip bir tertîbe sokarak 1288 recebi ile 1299 zilka'desi arasında, cüzler hâlinde peyderpey, bu meslekteki halefi Ahmed Lütfî Efendi'ye göndermiştir: Meşhur devlet adamlarının mahremi olmanın, teşkil edilen muhtelif komisyonların âzâsı veya reisi ve bilâhıre müfettişlik, valilik ve nâzırlık gibi mühim devlet hizmetlerinde bulunmanın verdiği imkânlarla bu gerçekten üstün vasıflı tarihçi, Tanzimat devri vekayi'ini kudretle tasvir, husûsıyle bu devrenin içtimâî ve ahlâkî vechesini sade ve samîmî bir dille tebârüz ettirmiştir. Kaleme aldığı cüzlere, "hatıra" mânâsına "tezkire" (eserin bütününe onun cem'i olan *Tezâkir*) adını veren Cevdet Paşa, eserine Tanzîmat ile başlamış ve 30. *tezkire*'de vak'anüvislik devresi sona ermiş olduğu halde, vazifesini tamamlamak düşüncesiyle 1289'a kadarki vekayi'i de tasvir etmiş (31-39 *tezkire*'ler); 40. *tezkire*'de ise, kendi hayat hikâyesini vermiştir. Ancak, biyografisinin 1298-1312 devresini ve husûsıyle muhtelif kitablar hakkında düşünce ve münâkaşalarını tesbit eden 40. *tezkire tetimmesi*'ni halefine göndermemiş olmalıdır. Ahmed Lütfî Efendi tarafından yer yer kaynak olarak kullanılan *Tezâkir*, mâhiyeti ve kıymeti hakkında bir tedkikle birlikte, M. Cavid Baysun tarafından neşr edilmiştir: Cevdet Paşa, *Tezâkir*, Ankara 1953, 1960, 1963, 1967.

Cevdet Paşa, II. Abdülhamid'in şifâhî emrine binâen, 1309 (1892)'da, bu padişahın tahta geçmesine yol açan hâdiseleri tafsilâtıyle izâh için Tanzimat devri vekayi'ini *Tezâkir*'den hulâsaten nakl ve yer yer onu ikmâl eden *Ma'rûzât*'ı te'lif ve takdim etmiştir. *Tezâkir*'in vesika mecmuası olması vasfına karşılık, *Ma'rûzât*, padişahı sıkmadan, bir ölçüde onun hoşlanacağı bir üslûbla yazılmış; devrinin ricâlini gayet ağır bir lisanla tenkid, mevzuu ile alâkalı dedi-kodu sayılabilecek rivâyetleri dahi nakl eden bir hâtıra kitabı mâhiyetindedir. Beş cüzdan halinde sunulmuşken ilk cüzdanı zamanımıza intikal etmeyen *Ma'rûzât*'ın 1924-1926'da *T T E M*'da 2-4. cüzdanları neşr edilmiş olup, daha tam ve yeni bir neşri Yusuf Halaçoğlu tarafından vücûda getirilmiştir: Ahmed Cevdet Paşa, *Ma'rûzât*, İstanbul 1980[192].

Ahmed Cevdet Efendi'nin kazaskerlik rütbesindeki ilmiye pâyesi "vezir"liğe değiştirilip "paşa" unvânını alarak Haleb valisi tayini (25 şa'ban 1282/13 ocak 1866)[193] üzerine boşalan vak'anüvisliğe, Meclis-i

192 Bu neşir tanıtımı için bk. Bekir Kütükoğlu, *Güney-doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, sayı 10-11 (1983), s. 249-252.

193 *Tezâkir*, Baysun neşri, III, 199; IV, 83.

Maârif âzâsı bulunan Ahmed **Lütfî** Efendi[194] tâlib olmuş; ilmîye menşe'li olmakla beraber Sadâret mektubculuğu kaleminde kâtiblik ve otuz sene kadar *Takvîm-i Vekayi"*de musahhih ve muharrirlik yapmış olan bu zâtın "fenn-i inşâ ve zabt-ı vekayi'e âşinâ" ve *Takvîm-i Vekayi'* muharriri sıfatıyle de vak'anüvisliğe lâyık bulunduğu sadâretten inhâ edilmişse de, padişah, başka bir münâsibinin seçilip arzını irâde buyurmuştur[195]. Buna rağmen, çok geçmeden Lütfî Efendi'nin vak'anüvis nasbı gerçekleşmiştir[196]. Pek çeşidli devlet hizmetleri ve nihâyet Rumeli kazaskerliği ve Devlet Şûrâsı âzâlığı da deruhde eden Lütfî Efendi, tâyininden vefâtına kadar 41 sene müddetle vak'anüvislikte bulunmuş ve *Cevdet Tarihi*'ni tâkiben 1241 başından 1296 ramazanına kadar cereyân eden vekayi'i zabt ve tahrir etmiştir.

Selefden halefe vekayi'nüvislerin vekayi' cerîdesi devri kaidesini Cevdet Paşa başlangıçta yerine getirememiş idi; zîrâ, kendisine selefleri Recâî ve Nâil'den bir şey intikal etmediği gibi, Es'ad Efendi'nin müsveddelerini de bulamamıştı. Ancak daha sonra, Es'ad Efendi'ye âid 1242-1246 vekayi'ini muhtevî müsveddelerle muhtelif devrelere âid evrak sûretlerini ele geçirerek Lütfî Efendi'ye göndermiş ve ona yazacağı hâdiselerin tafsilâtını *Takvîm-i Vekayi'* ve *Cerîde-i Havâdis*'de bulabileceğini hatırlatmıştır[197]. Cevdet Paşa'nın pek çeşidli ve bâzan vekayi' îtibâriyle muvâzî kaynak eserleri kullanmış olmasına karşılık Lütfî Efendi, –Es'ad Efendi'nin *Üss-i Zafer*'i ve *Tarih*'ine âid parçalarla *Tezâkir* istisnâ edilirse– yazdığı devre ile alâkalı te'lif eser bulamamış ve ancak gazete haberleri ve devlet arşivinden çıkarabildiği vesikalarla iktifâ mecbûriyetinde kalmıştır. Gerçekten Lütfî, *Tarih*'inin I. cildini yazarken, *Üss-i Zafer*'den başka te'lîfât bulamadığını; kalemlerdeki eski kayıdlardan ve sözüne güvenilir kimselerden bilgi edinmede güçlük çektiğini; hadise ve mes'elelere sathîce temâs edip iç yüzlerini açıklamayan vesîkalarda da çok def'a tarih bulunmadığından onları değerlendirmede de müşkilât çek-

194 1231 - 3 safer 1325 / 5 mart 1323 (1816 - 18 mart 1907); tercüme-i hâli için bk. M.Münir Aktepe, "Vak'anüvis Ahmed Lütfî Efendi ve Târihi Hakkında Bazı Bilgiler", *T E D*, sayı 10-11 (1981), s. 121 vd; krş. BOA, *Sicill-i Ahvâl Defteri*, nr. III, 282.

195 İrade-D., nr. 37910, 21-27 şa'ban 1282.

196 Şevval 1282 / şubat-mart 1866. Ahmed Lütfî, *Tarih*, I, 4; *Sicill-i Ahval Defteri* kaydında ve ondan naklen *A Z Zeyli*, s. 122; Abdurrahman Şeref, "Lütfî Efendi Merhûmun Tercüme-i Hâli", *Lütfî Tarihi*, VIII, 5; İbnülemin, *Son Asır Türk Şairleri*, s. 891'de Lütfî'nin 1281 sonlarında vak'anüvis tâyînînden bahs ediliyorsa da, bu ifâdenin, *Lütfî Tarihi*, I, 7'deki "1282 evâhırı" ibâresinden bozularak vücud bulduğu tahmin olunabilir.

197 1288-1295; *Tezâkir*, I, 3-5.

198 Lütfî, I, 1.

tiğini belirtir[198]. Diğer cildlerin kaynakları, baş taraflarında zikr edilmiş olup bunlar umûmiyetle, –Es'ad Efendi evrâkı istisnâ edilirse– arşiv vesîkaları ile gördükleri, duydukları, düşündükleri ve *Takvîm-i Vekayi'*deki bilgilerden ibârettir[199].

Cevdet Paşa'nın büyük kudret ve şöhreti göz önünde bulundurularak Lütfî Efendi ile selefinin mukayese edildiği, onu taklidde muvaffakıyetsizliğe uğradığı ileri sürüldüğü[200] gibi, gazetelerden istifâde etmiş olması da, onun ağır tenkidlere uğramasına yol açmıştır[201].

Uzun süren vak'anüvislik devresinde Lütfî Efendi, tahrir ve tedvîn ettiği *Tarih*'inin XV. cildini takdîme, bunlardan yedisini de bastırmağa muvaffak olmuştur: I. cildi, *"Âyîne-i Zafer"* adının ebced değerinin gösterdiği "1288" senesinde tamamlanmış[202] ve Matbaa-i Âmire'de yapılan tab'ı, 23 cemâziyelâhır 1290'da nihayete ermiştir. Baskısı kezâ aynı yerde 16 muharrem 1291'de biten II.[203], III. (şevval 1292) ve IV. cildler kezâ aynı yerde; V. (1302), VI. (1302) ve VII. (1306) cildler Mahmud Bey Matbaası'nda basılmış[204]; VIII. cild ise, vak'anüvis Abdurrahman Şeref Efendi'nin ilâveleriyle 1328'de Sabah Matbaası'nda basılmıştır. TTK Ktb., nr. 531/1-7 ile Üniv. Ktb., TY, nr. 4812 (XIII.)'deki yazmalar, IX-XV. cildlerin padişaha takdim edilen nüshalarının tamamını teşkil etmektedir[205]. IX . cildin yazılması, 1 rebi'ülevvel 1310'da tamamlanmış[206], X. cild 9 ramazan 1311'de padişaha sunulmuş[207]; XI. cild 1 şevval 1312'de bitirilip[208] 21 şevvalde

199 Lütfî, *ayn. esr.*, II, 2; III, 2; IV, 2; V, 2; VI, 2; VIII, 8; IX, TTK Ktb., nr. 531/2'den naklen M. Aktepe, *ayn makale*, s. 137; X, Âtıf Efendi Ktb., M. Z. Pakalın yazmaları, nr. 3, s. 2; XI, ayn Ktb. nr. 4.

200 A. Şeref, *Tarih-i Lütfî*, VIII, 2; Bursalı M. Tâhir, *Osmanlı Müellifleri*, III, 137.

201 A. Şeref, *ayn. esr.*, s. 3; Mükrimin Halil Yinanç, "Tanzimattan Meşrutiyete Bizde Tarihçilik", *Tanzimat*, I, İstanbul 1940, s. 575.

202 1288 recebi başlarında bitirilen müellif nüshası, Kahire'de Hidîvîye Kütübhanesi'ndedir. Bk. el-Dagistanî, *Fihrist el-kütüb el-türkiye...*, Kahire, 1306, s. 174.

203 II. cildin hediyeliklerinin padişaha takdimi İrade-D., nr. 47472, 10-11 safer 1291.

204 IV. ve V. cildlerin hediyeliklerinin huzûra sunulması: İrade-D., nr. 74459, 17-23 rebi'ülâhır 1302; VI. cildin takdim ve alâka beklediğini arz eden Lütfî'ye 200 lira atıyye verilmesi hakkında: İrade-D., nr. 76614, 17-29 safer 1303.

205 Gerek bunların, gerek İstanbul Arkeoloji Müzesi ile Âtıf Efendi Ktb., M. Z. Pakalın yazmaları arasında bulunan *Lütfî Tarihi* müsveddeleri için bk. M. Aktepe, *ayn. makale*, s. 131-145.

206 Bu cild M. Münir Aktepe tarafından neşr edilmiştir: *Vak'anüvis Ahmed Lütfî Efendi Tarihi, IX*, İ.Ü. Edebiyat Fakültesi yay., nr. 3130, İstanbul 1984.

207 Pakalın yazm., nr. 3, s. 1. M.Aktepe tarafından neşr edilen bu cild TTK yayınları arasında III. Dizi - Sa. 12 olarak (Ankara 1988) yayınlanmıştır.

sunulmuş[209]; XII. cild 1314'de yazılmış[210]; XIV. cild, 1318 şevvalinde[211]; 1291 - 6 cemâziyelevvel 1293 vekayi'ini ihtivâ eden XV. cild ise, 1321'de tamamlanmıştır[212]. XVI. cilde âid olup 12 şa'ban 1293 -ramazan 1296 vekayi'ini ihtivâ eden *Lütfî Tarihi* müsveddesi, Arkeoloji Müzesi Ktb., nr. 1346'dadır[213].

Lütfî Tarihi'nin son cildlerinde görülen îtinâsızlık ve tashih bolluğunun vak'anüvisliğe gösterilen alâkasızlık nisbetince arttığı anlaşılmaktadır. Nitekim, XV. cildde yer alan bir şikâyet ifadesi[214], bu husûsu te'yid eder: Lütfî Efendi, vak'anüvisin lâyıkıyle vazife yapması için, sadece arşivlerin kullanılmasının yetmediğini, devlet adamlarının da ona îtimâd edip esrârı kendisinden gizlememeleri gerektiğini; o, vezirliğe muâdil olan kazaskerlik rütbesine erişmiş bulunduğu halde, ayda yılda bir def'a, havâdis dilenmek için resmî makamlara baş vurduğunda hüsn-i kabûl görmeyip savuşturulduğunu belirtmekte, "hiç aranıp sorulmayan vak'anüvisin işte elinden bu kadar gelebilir" diye müessesenin düştüğü hazîn hali açıklamaktadır.

Ahmed Lütfi Efendi'nin vefâtını tâkib eden iki sene içinde vak'anüvisliğe kimse getirilmemiş ve ancak 1909 nisanında Mehmed (V.) Reşad'ın cülûsunu müteâkıb, 28 rebi'ülâhır 1327 (mayıs 1325 / 18 mayıs 1909)'de Defter-i Hâkanî ve Maârif nâzırlıklarında bulunmuş olup, Darülfünûn Osmanlı ve devletler tarihi muallimi olan **Abdurrahman Şeref** Efendi (d. 15 zilka'de 1269 / 19 eylül 1853; ö. 24 receb 1343 / 18 şubat 1341 / 2 mart 1925)[215] bu hizmete tâyin olunmuştur[216]. 27 kasım 1909'da kurulan Tarih-i Osmânî Encümeni reisliğine getirilip vefâtına kadar bu sıfatını da muhâfaza eden Ab-

208 M. Aktepe, *ayn. mak.*, s. 140. Bu cildin M. Aktepe tarafından yapılan neşri: Ankara 1989.

209 Pakalın yazm., nr. 4.

210 Pakalın yazm., nr. 5, s. 103. Bu cildin M. Aktepe tarafından yapılan neşri: Ankara 1989.

211 Pakalın yazm., nr. 7, s. 116.

212 M. Aktepe, *ayn. makale*, s. 145.

213 Aktepe, *gös. yer.*

214 Metni için bk. İbnülemin, *Son Asır Türk Şairleri,* s. 893; M. Aktepe, *ayn. mak.*, s. 143 vd.

215 Tercüme-i hâli için bk. *Sicill-i Ahvâl Defteri*, LXXII, 87 vd.; Efdaleddin [Tekiner], *Abdurrahman Şeref Efendi - Tercüme-i hâli, hayât-ı resmiyye ve husûsiyyesi*, İstanbul 1927; Mükrimin Halil [Yinanç], "Abdurrahman Şeref Efendi", *T T E M*, XV/9 [86], (1341), 211-214.

216 *Sicill-i Ahvâl Defteri*, LXXII, 88.

durrahman Şeref Efendi'nin vak'anüvisliği, Osmanlı saltanatının ilgasına kadar devâm etmiştir. Türkiye tarihine olan derin vukufu yanında Mekteb-i Sultânî (Galatasaray Lisesi)'nde öğrendiği Fransızcasıyle de Garb tarihçilerini tâkib etmek imkânını bulan, mektebler için yazdığı kitablarda, modern tarih yazma usûllerini bildiğini gösteren bu son Osmanlı vak'anüvisinin, uzun süren idârî hayatında şâhidi olduğu pek çok vekayi' ve esrârı kayd ve zabt etmesi beklenmişse de, onun, seleflerinin ihtiyatkâr tavrına uyarak, yakın tarihe dâir bilgi ve düşüncelerini açıkça ortaya koymaktan kaçındığı görülmüştür. Vak'anüvis sıfatıyle, cülûsundan vefâtına kadar Sultan Mehmed Reşad devri vekayi'ini zabt ve tahrir ettiği ileri sürülmüştür[217]. Türk Tarih Encümeni'nden Tarih Kurumu'na intikal eden yazmalar arasında bulunan nüsha (nr. 542), II. Meşrutiyet'in îlânını gerektiren sebebler, 31 Mart Vak'ası ve II. Abdülhanid'in hal'ine dâir bir mukaddime (s. 1-18) ile Sultan Reşad devrinin ancak bir aylık vekayi'ini tasvir (s. 19-119), zeylinde (s. 1-90) ise, metinde zikr edilen hâdiselerle alâkalı vesikaları ihtivâ etmektedir[218]. Belki bu nüsha, *"zabıt-nâme"*sinin bir kısmıdır[219].

XVIII. asır başlarında, –Beylikci, Teşrîfatcı, Âmedci, Ruus ve Tahvil gibi– Dîvân-ı Humâyûn kalemleri arasında teşekkül eden, daha sonra Paşa-kapısı (Bâbıâlî)'nda Sadâret mektubculuğu ve Âmedî kalemleriyle irtibatlı bulunan vekayi'nüvislik, şeklen Osmanlı saltanatı sonlarına kadar devâm etmiş gibi görünüyorsa da, zaman zaman gerekli riâyet ve alâkadan mahrum kaldığı için, vekayi'nüvislerce bâzı devrelerin vekayi'i lâyıkıyle zabt ve tahrir edilememiştir. Husûsiyle, merkezî devlet teşkilâtının yeni bir şekil iktisâb ettiği, kitâbet ve tefekkürde farklı temâyüllerin ortaya çıktığı Tanzîmat ve sonrasında, resmî devlet tarihçiliğinin ihmâle uğradığı görülmektedir. Buna, –Es'ad, Recâî, Nâil, Lütfî gibi– bâzı vekayi'nüvislerin neşrine bizzat hizmet ettikleri ve bâzılarının haber kaynağı olarak kullandıkları resmî *(Takvîm-i Vekayi')* ve husûsî gazetelerin çıkmasının tesiri olabileceği düşünülebilir. Zîrâ gazeteler, vekayi'nüvislerin hayli sonra tahrir edip sarayın istifadesine sunduğu, –saray merâsimleri, tâyinler

217 Efdaleddin, *ayn. esr.*, s. 21; M.H. Yinanç, *ayn. mak.*, s. 211.

218 Meselâ, 31 Mart Hâdisesi'ne dâir, müşâhedelerini tesbit eden ve vak'anın ertesi günü kaleme aldığı makaleyi aynen derc etmekte (s. 1-5), sonradan edindiği bilgi ve intibâlarını da ayrıca (s. 5-8) vermektedir.

219 Encümen âzâsından olup, senelerce Şeref Efendi'nin yakınında bulunmuş olan Efdaleddin Bey, onun, Sultan Reşad'ın 1911 haziranında Rumeli ve Anadolu'ya yaptığı seyahatlerinde maiyetinde bulunup bu vesîle ile küçük bir risâle hâlinde yazdığı *Seyahat-nâme*'yi de *zabıt-nâme*'sine derc ettiğini belirtmektedir. *Ayn. esr.*, gös. yer.

ve aziller, beklenmedik hâdiseler vs. gibi– alâka çekici bâzı havâdisi, günü gününe yetiştirmekle, bir bakıma, devlet tarihçisinin mesâisini lüzûmsuz hâle getirmekte idi. Hakikati olduğu gibi ve sâde bir dille yazma meylinin gittikçe rağbet kazandığı bir devirde, bâzı def'a beğenilmek veya göze batmamak için gerçeği örtmeğe çalışan, belki de yazdıklarını okutabilmek için sözü ve söz san'atını, çıplak hakîkat tasvirine tercih eden an'aneye bağlı tarihçiliğin îtibâr kayb etmesi mukadderdi.

Bütün zaafları ve kusurlarına rağmen vekayi'nüvislik, iki asra yakın bir zaman İmparatorluk merkezini alâkalandıran vekayi'i tesbit ve tasvir etmiş olmakla, günümüz tarih araştırıcısı için pek kıymetli bir malzeme külliyâtı hazırlamıştır. Daha ziyâde devletin icrâ ekibinin görüş ve temâyüllerini aks ettiren bu literatürün lâyıkıyle değerlendirilmesi ve metinlerinin daha fazla gecikmeden neşri, bugünkü tarihçi nesle düşen vecîbelerin başında gelmektedir.

MÜVERRİH VÂSIF'IN KAYNAKLARINDAN HÂKİM TARİHİ

Mehâsinü'l-âsâr ve hakāyıku'l-ahbâr namıyla mâruf *Vâsıf Tarihi*'nin, H. 1166-1180 vekayi'i için, yegâne *mehazı* olan *Hâkim Tarihi*, gerek yazma nüshalarının nedreti ve gerek Vâsıf'ın onun hakkında kullandığı istihfaf-edici ifadesi[1] sebebiyle ötedenberi tedkik erbâbının alâkasını çekmemiştir. Esasen bu alâkasızlık, mûteber ve mütedâvil matbû tarihlerimizin çeşidli kaynakları için de umûmî olup -bir iki tedkik istisna edilirse- tarihî eserlerimizin, menbâlarıyle ciddî mukayese ve tenkidini tazammun eden tedkikler henüz ortaya konmamıştır. Bu kabil tedkiklerin neşri ile, hem pek fazla îtibar edilen tarihî eserlerimizin hakikî mahiyetinin anlaşılacağı ve hem de müverrih veya mültekıtlerimizin ilmî kıymet ve şahsiyetlerinin aydınlanacağı pek açık bir bedahetdir. Vâsıf'ın, Hâkim Tarihi hakkında verdiği hükme ve kendi eserini, Hâkim Tarihini tenkih ve tensik ederek yeniden kaleme aldığı[2] ifâdesine rağmen *Hâkim* ile *Vâsıf Tarihi* arasında yapılan basit bir mukabelenin, bu hükmü kısmen tâdil ve tashihe müstaid bulunması ve hattâ Vâsıf'ın ihtisar ve tensîk ettiği bazı vekayi' için Hâkim Tarihi'ne mürâcaattan müstagnî kalınamıyacağı kanâatini tevlid etmesi bu makalenin hazırlanmasında başlıca âmil olmuştur.

Makalenin ilk kısmında, vak'anüvis Seyyid Mehmed Hâkim'in

1 *"İzzî Tarihi'ni tezyil eden Hâkim Esseyyid Mehmed Efendi[nin] zabt ettiği vekayi dahi azl ü nasb-ı Dîvânîden ibâret ve esbab-ı vukuatı terk ve ihmal ile muktazıyyat-ı vakt ü hâli riayetden kinayet olup mevzu-ı fenn-i tarih olan sıhhat-ı nakl ve fevâidden hâli ve ibarat-ı rakîkesi eshab-ı mutala'anın bâis-i se'âmet ve melâli olup..."* (Ahmed Vâsıf, *Tarih*, Bulak, evahir-i cumade'l-âhıre 1246, I, s. 3). Topkapı Sarayı Hazine Ktb. nr. 1405 deki *Vâsıf Tarihi* yazmasında, *"azl ü nasb-ı Dîvânîden ibâret"* ifadesini: *"ve Seyyah Tarihi sahibi Evliya Çelebi gibi kezzâbdan rivâyet ile bâzı akāsis ve hikâyatdan kinayet olup mevzu-ı fenn-i..."* ibâresi tâkib etmektedir.

2 *"İki mücelled-i zahmdan ibâret olan Hâkim Tarihi... müceddeden kaleme alınup nüsha-i asliyye fihris suretine tenzîl ve lâzımü't-tahrir olan maddeler ibkā ve şâyân-ı nazar olmıyan keyfiyyetler ilgā ve tabtîl olunup nevâdir hikâyat ve garâib kinayat ile ziynet-yâb ve avam ve havassa elverecek bir kitab olup lede'l-mu'araza tarih-i âcizânemin meziyyeti ma'lum..."* (Vâsıf, *ayn. esr.*, I, 180). Ayrıca yine *ayn. esr.*, I, 3 ve II, 2'ye bk.).

terceme-i hâli ve tarihi hakkında lüzumlu bâzı mâlûmatı vermeye, ikinci kısmında ise, İstanbul Arkeoloji Müzesinde (Şark Ktb., nr. 483) mahfûz ve 1166 - Cumâdelûlâ 1170 vekayi'ni ihtivâ eden birinci cild *Tarih-i Hâkim* ile *Vâsıf Tarihi*'nin mukabelesinden[3] hâsıl olan neticeleri tesbite çalışacağız.

Seyyid Mehmed Hâkim

Seyyid Mehmed Hâkim Efendi, kafesdar Bıçakcı Emir Çelebî'nin oğlu olup İstanbul'da doğmuştur. Ulûm-ı nafi'ayı Es'ad Hoca'dan tahsil edip sülüs ve neshi İsmâil Efendi-zâde Abdî Efendi'den temeşşük ettikten sonra *Devhatü'l-küttâb* sahibi Suyolcu-zâde Mehmed Necib Eyyubî'den kitâbet icazeti almıştır[4]. Bir müddet bulunduğu Sadaret mektubî kalemi halifeliğinden, ahîren, *hâcegân* sınıfına geçerek Silâhdar kitâbeti hizmetini deruhde etmiştir[5]. 1166 recebi gurresinde (4 mayıs 1753) me'mur olduğu *vak'anüvislik* hizmetine, 1180 de vuku' bulan istifasına kadar devam etmiş[6] ve bu müddet zarfında, vak'anüvislik hizmetine munzam olarak, 4 şevval 1172 (1 haziran 1759)da Ce-

3 17 x 30,3 eb'adında ta'likle muharrer 518 sahifeden ibaret olan Arkeoloji Müzesi nüshasının, iç kapağındaki "beşinci def 'a beyaza şürû olundu... 1176" istinsah kaydının Hâkim'in vak'anüvislik devresine isabeti ve metnin tasarrufla ta'dil ve tevsî edilmesi sebebiyle, müellifi tarafından tebyîz ve tevsî edilmiş olması kuvvetle muhtemeldir. Arkeoloji Müzesi nüshasiyle mutabakat gösteren Topkapı Sarayı (Bağdad Köşkü Ktb., nr. 231; birinci ve kısmen ikinci cildi muhtevi olup nesihle muharrer 483 varaktan ibarettir) nüshasının 172b yaprağında mevcut kenar notunun altında "Vâsıf" imzasının bulunması, bu nüshanın Vâsıf tarafından görülmüş olması ihtimalini tevlid etmekle, makalemize derc ettiğimiz ifadelerin vüsûkunu tahkik için bizi mezkûr nüsha ile mukabeleye sevk etmiştir. Buna mukabil *Vâsıf Tarihi*'nin üç ayrı temsili (Matbaa-i Âmire 1219, Bulak 1243 ve 1246) arasındaki tam mutabakat, bunlardan yalnız (Bulak evâhır-ı cumadelâhıre, 1246) tab'ına istinad etmenin mahzurlu olmayacağı kanaatini tevlid etmiş ve mukabelede bu temsili kullanılmıştır. Bununla beraber tertib sehvi olması muhtemel olan tehalüfler için Hazine Ktb., 1040 nr. daki birinci cild *Vâsıf Tarihi* yazmasına müracaat edilmiş ve mezkûr yazma ile basmalar arasında vâki ayrılık veya mutabakata işaret edilmiştir. Müracaat edilen metinler için aşağıdaki kısaltmalar kullanılmıştır: Arkeoloji müzesi Ktb., nr. 483 daki *Tarih-i Hakim I*, (HAK); Bağdad Köşkü Ktb., nr. 231 deki nüsha, (HBK); Hazine Ktb., nr. 1405 deki *Tarih-i Vâsıf* I, (VH); I. c. *Vâsıf Tarihi*'nin Matbaa-i Âmire tab'ı (VA), Bulak 1246 tab'ı (VB).

4 Müstakîm-zâde Süleyman Sa'deddin Efendi, *Tuhfe-i Hattatîn*, İstanbul 1928, 408.

5 Fatin, *Tezkire*, 1271 taş basması, s. 53.

6 Hakim'in vak'anüvislik hizmetinin başlangıç ve nihayet tarihi hakkında tezkirelerde yanlış rakamlar verilmektedir: Râmiz, "1165 senesi hilâlinden... 77 senesi hudûduna değin" (*Tezkire*, Süleymaniye - Es'ad Efendi Ktb., 387, 23b), Sahhâflar Şeyhi-zâde Mehmed Es'ad Efendi, "1165 de zabtına me'mur ve on iki seneden sonra istifasiyle kalemden mehcur..." (*Bağçe-i Safâ endûz*, İst. Üniversitesi Ktb., TY, nr. 2095, s. 106) demekde ve muhtemelen bunlardan naklen Mehmed Tevfik Bey, 1165-1177 senelerinde

beciler kâtibi ve 10 şevval 1174 (15 mayıs 1761)de Sipahiler kâtibi[7], 8 şevval 1176 (22 nisan 1763)da Maliye tezkirecisi[8] olmuş, 1180 cumadelâhıresinin ilk günü (4 kasım 1766)da Dâniş Süleyman Efendi'nin azliyle açık kalan Cebeciler kitâbetine, ikince def'a nasb olunmuştur[9]. En son hizmeti Küçük ruznamecilikdir[10].

Meşayihden Sezâî ve İsmâil Hakkı Efendi'lerden tefeyyüz eden[11] Mehmed Hâkim, 1185 rebi'ülevvelinde vefat eden Abdullâh-ı Kâşgarî'nin delâletiyle, Nakşibendîye tarîkatine sülûk ve intisab eylemişti[12].

Vefâtı 1184 leyle-i Regaibinde (25/26 ekim 1770 gecesi) olup Haydarpaşa'da Ayrılık Çeşmesi kurbünde defnolunmuştur. Vefatına تاراج فصاحت tarihdir[13].

Tarih-i Hâkim

Makalemizde Mehmed Hâkim'in vak'anüvis sıfatıyle zabt ve tahrir ettiği Tarih'in el-yazmaları arasında, henüz istifade edilemeyen İb-

riyle tahdid etmektedir (*Kâfile-i Şuara*, İstanbul 1290, s. 119). Fakat vak'anüvislik hizmetine tayini hakkında *Tarih-i Hâkim*'deki sarahat (HAK, 6 ve 18. s.) 1166 recebinin ilk gününe işaret ettiği gibi, Bağdad Köşkü Ktb., nr. 233 de mahfuz mücelledin içindeki *Tarih-i Hâkim*'in 1180 cumadelûlâsı vekayi'i sırasında sona ermesi ve vak'anüvislikde Hâkim'e halef olan Çeşmî-zâde Mustafa Reşid Efendi'nin aynı senenin recebi gurresinde bu mansıba getirilmiş olması (bk. mezkûr yazma, 250a), Hakim'in 1180 ortalarına (ekim-kasım 1766) kadar bu hizmeti deruhde ettiğinde şübhe bırakmamaktadır.

7 HBK, 469b ve Bağdat Köşkü Ktb., nr. 233, vr. 92 a. Ârif Hikmet, *Tezkire-i Şuara* (Fâtih Millet Ktb., nr. 1038, vr. 14a) da zikr edilen tarihlerin ilki aynen, ikincisi 12 şevval olarak, Cemaleddin, *Osmanlı Tarih ve Müverrihleri (Âyine-i Zürefa)*, İstanbul 1314, s. 54'de yalnız sene ismi aynen zikr edilmişdir.

8 Bağdad Köşkü Ktb., nr. 233, 157b ve Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmanî*, İstanbul 1311, II, s. 101.

9 Bağdad Köşkü Ktb., nr. 233, 238a ve ondan naklen *VB*, 180.

10 *Bağçe-i Safâ-endûz* ve *Sicill-i Osmanî*, gös. yer.

11 Bursalı Mehmed Tâhir, *Osmanlı Müellifleri*, İstanbul 1333, II, 142.

12 *Bağçe-i Safâ-endûz*, gös. yer.

13 *Tuhfe-i Hattatin, Fatin Tezkeresi, Âyine-i Zürefa, Osmanlı Müellifleri*, gös. yer. *Ârif Hikmet Tezkiresi*'nin "Küçük ruznâme mansıbından mâzulen bin yüz seksen dört (١١٨٥ سنة) rebi'ülâhırında intikal etmiştir" (gös. yer.) ifadesindeki muterize içine alınmış ve yazıyla kaydedilen tarihi nakz eden rakamın müstensih sehvi; Şefkat-i Bağdadî, *Tezkire-i Şuara*, Fatih Millet Ktb., nr. 1293, 42., *Sicill-i Osmanî*, gös. yer. ve İbrahim Hilmi Tanışık, *İstanbul Çeşmeleri*, İstanbul 1945, II, 118'de Hâkim'in vefat tarihi olarak gösterilen (1185) rakamının, yukarıda zikri geçen Abdullah-ı Kaşgarî'nin vefat tarihiyle karıştırılmasından tevellüd etmesi muhtemeldir. *Kafile-i Şuara*'daki (gös. yer.) (1194) rakamı ise herhalde tertib sehvi olmalıdır.

nü'l-Emin Mahmud Kemâl Bey'in husûsî kütübhanesindeki nüsha[14] ile Berlin Devlet Kütübhanesi (Or. 2°/3338) ve Upsala Üniversitesi Kütübhanesi (289; 1171/1172 vekayi'ini muhtevîdir) nüshaları[15] hariç, aşağıda gösterilen nüshalarından istifade edilmişdir: Arkeoloji Müzesi Şark Ktb., nr. 483 ve 484 (I. ve II. c.); Topkapı Sarayı Bağdad Köşkü Ktb., nr. 231 ve 233[16].

1166 cumâdelâhıresi sonlarında Hicaz'a azimet eden İzzî Süleyman Efendi'den boş kalan vak'anüvislik hizmetine getirilen Seyyid Mehmed Hâkim Efendi, 1166 muharreminden vak'anüvisliğe tayin edildiği recebin ilk gününe kadar geçen altı aylık vekayi'i zabt ederken ifâde ettiği[17] gibi, hizmette bulunduğu devrenin tensika şayan vuku'atını günü gününe, ıttılâ'ı nisbetince, zabt ve tahrire gayret etmiştir. Nadiren zuhur eden vekayi ve hâdisât istisnâ edilir ve dört senelik hicrî takvimin mevsimlere nazaran cüz'î inhirafı hazf edilirse, birinci cild *Hâkim Tarihi,* hemen hemen aynı tarihlerde tekerrür eden teâmül hâlindeki Saray vuku'atını muhtevîdir: Muharremde mûtad tevcihat; recebde, surre-i Humâyûn irsâli, donanmanın Akdenize çıkışı, Padişahın Eyyüb'deki Valide Sultan sarayına nakli; şa'banda, Beşiktaş sahil-sarayına nakli, mevacib ihracı; 15 şa'banda hırka-i Şerif ziyareti; Ramazan bayramında damen-bus-ı sultanî, daha sonra, Padişahın Sadrıâzamın ziyafetini teşrifi ve Yeni Saray'a nakli, Kurban bayramı merâsimi... bu takvimin anahatlarını teşkil eder. Bu vekayi' sırasında zuhûr eden tevcihat, azl ü nasb, katil ve nefiy, küçüklü ve büyüklü İstanbul yangınları, vefeyat, nadiren vakı' olan câmi', çeşme ve kütübhane inşası gibi vak'a ve hâdiseler de ehemmiyetli telâkki edilmişdir. Saraya intikali derecesinde, nadiren, taşra vuku'atına da temas edilmişdir. Bağdad ve Erzurum'dan gönderilen kāimelerle, III. Sultan Osman'ın cülûsunu tebşir için Petersburg (بترو برخ)' a gönderilen Derviş Mehmed Efendi'nin takriri (*HAK,* s. 363-382) derc edilmekle İran ve Rusya ahvaline âid mâlûmatın nakli te'min edilmiş-

14 Bursalı Tâhir, mezkûr nüshanın müellif hattıyla muharrer olduğunu kaydeder (*Osmanlı Müellifleri*, gös. yer.).

15 Franz Babinger, *Die Geschichtschreiber der Osmanen und ihre Werke,* Leipzig 1927, 300/301. Aynı yerde Berlin Devlet Ktb. nüshasının "takrîben 1160-1170 yıllarını ihtiva eder" tavsifindeki "1160" rakamı sehven böyle yazılmış olmalıdır.

16 Bağdad Köşkü Ktb., 233 nr. lı mecmua, kütübhane defterine yanlışlıkla *Vâsıf Tarihi* olarak kaydedilmiş olup, yazı ve kâğıd nev'i bakımından Arkeoloji Müzesi Ktb. 484 nr.'daki II. cild *Hâkim Tarihi* ile pek açık bir benzerlik gösteren 1-248b yaprakları, 1172 vekayi'i sonuna doğru birdenbire kopduğu intibaını veren *HBK*'nın -1. yaprağın ilk kelimesinin *HBK*'nın son murâkıb (custos)ına tevafuk etmesi ve son bahsi başlığından istidlal edilen keyfiyeti ikmal etmesi sebebiyle- mâbâdi olduğu anlaşılmaktadır. Mezkûr mecmuanın 249b-304b yaprakları ise, vak'anüvislikde Hâkim'e halef olan Çeşmî-zâde'nin 1180-1182 vekayi'ini ihtiva eden tebyiz edilmiş eserine âiddir. Arkeoloji Müzesi Ktb., nr. 484'deki II. cild *Hâkim Tarihi*'nin, kısmen

tir.

Hâkim Tarihi hakkında herhangi bir hükme varabilmek için herşeyden önce onu, bağlı bulunduğu naklî tarihcilik an'anesinin kadrosu içinde mutala'a etmenin lüzumu ifadeden müstagnîdir. İran edebî tarihciliğinden mülhem ve müte'essir olan bu tarz tarih yazıcılığının da, vekayi'i mistik ölçüler dahilinde izah ve tefsîr eden, hakikati elfâza feda eden, sebeb ve netice münâsebeti ve mukayese ihtiyacı hissetmeyen bir karakter taşıdığı malûmdur. Dolayısıyle *Hâkim Tarihi*'nde bu vasıfların mevcud olmasını, bir kusur ve nakîsa olarak değil, tabiî bir zarûret olarak kabul etmek icab eder. Ancak bu umûmî vasıfların da pek fazla aksayan husûsiyetlerine burada kısaca temas etmek zarûreti vardır: "Ulûm-ı mütenevviaya vukufu ve fenn-i inşâdaki mahâreti" müsellem olan vak'anüvisimizin lisanı, lüzûmundan ziyade, külfetlidir. O, nazım ve inşadaki meharetini bezl için, vekayi'in mühim olanını olmayanından tefrika itina etmez ve meselâ, padişaha âid bir filikanın denize indirilmesi sahifelerce (*HAK*, 118/128) müzeyyen ve mutantan tasvire, manzûm kıt'alar dercine ve hattâ tarih düşürmeye sāik olduğu gibi, alelâde bir şakînin idamı da mevzun bir kıt'a ilâvesine kâfi bir müessir teşkil edebilir. Manzum kıt'alar, mensûr inşa denemeleri ve muhtelif istitradlar arasında vekayi'in seyrini takib etmek çok def 'a müşkilât arz eder. Aynı mahiyetdeki vukuatın naklinde, hemen hemen kelimesi kelimesine aynı olan ifâdenin tekrar edilmiş olması[18] da erbab-ı mutâla'ayı sıkan keyfiyetlerdendir[19].

müsvedde halinde olup tebyiz edilen cüzler arasında da çok def 'a rabıta tesis edilemez mahiyetde bulunması ve 1176 şevvali tevcihatı sırasında sona ermesi sebebiyle *HAK* nüshasiyle birlikde tam bir takım teşkil edememektedir. Buna mukabil Bağdad Köşkü 231 ve 233 nr. lı nüshalar kesiksiz ve -233 nr. lının 240b- 248b yapraklarındaki tekerrür istisna edilirse- tekerrürsüz, muntazam bir *Hâkim Tarihi* takımı teşkil etmektedir.

17 Birinci cild *(HAK)* dîbâcesindeki ifade:

نوشته (HAK, s. 6.) «اول شهور ما ضیه نك شایسته تنسیق اولان مآثر جلیله سن ماه بماه حائز دست ظفرا اولد قجه
مسطره بیان تبیان قلنمغه کوشش دقت مصروف اولمغله بو کونه دو شهبال همالانه افتتاحه عشوه پردازیٔ کشایش پرواز وخامه
جنبانیٔ تبیان مرام اعجازه اغاز اولندی» (s. 7)

18 Meselâ : Beşiktaş sâhil-sarayına nakil hakkında : s. 71-73. ile 343-345; İhrâc-ı surre-i Haremeyn için 21, 427; 142, 290; İhrâc-ı mevâcib-i kısteyn için 202-203 ile 281-282, 353-355 ile 418-419, 81 ile 505-506; Zikr-i dâmen-bûs için 155-156 ile 303-304. s.leri krş.

19 Bağdad Köşkü (nr. 231) nüshasının 208b yaprağında, «نه دامن عظمت مأ من عنایتکم» matla'ı ile başlıyan kıt'anın mukabilinde, sahife kenarına şu not işaret edilmiştir: *"Behey cânım efendim tarihin nısfı bu kıt'a-i mükerrere-i ekrîre (?) ile memlû olmuş sübhanallah".*

Diğer eserleri. Bursalı Tahir Bey, "Müdekkikane bir siyer-i Nebî" olarak tavsîf ettiği *Acâ'ibül-ahbâr fi ahbâr-ı seyyidi'l-ahyâr*'ından[20] başka Hâkim'in diğer eserlerinin toplu bir listesini vermiştir: *Tevhid-nâme, Kavâidü'l-fârisî, Şerh-i kasîde-i Ürfî, Şerh-i rubaʻî-i hazret-i Mevlevî, Şerh-i kaside-i Kaʻb b. Zuhayr, Şerh-i Dîvân-ı Şevketi'l-Buhârî*[21]*, Şerh-i kaside-i Dimyatıyye, Nazire-i Hilye-i Hâkânî*[22], manzum *Şerh-i esmâ'-i hüsnâ, İşârât, Risâletü'l-mehdiyeti'l-hakika, Risâletü'l-mehdiyeti'l hanefiye.* Bunlara *Bağçe-i Safa-enduz*'da zikri geçen *Tehlil-name*[23], ile İstanbul Üniversitesi Kütübhanesinde (TY. nr. 1774) mevcud *Terceme-i taʻbirât-ı menam-ı hazret-i Mevlâna*'yı ilâve edelim.

Şiirleri. Tarihini tezyin eden bol mikdardaki türkçe ve farsça beyit ve kıtʻaları, muhtelif vesilelerle düşürülmüş tarihleri[24], terceme-i hâl kitablarındaki müntehab parçaları[25], Hâkim'in, kuvvetli bir nâzım ve velûd bir şâir olduğunda şübhe bırakmamaktadır. Hâkim'den edebî sahada tefeyyüz etmiş olan Müstakim-zâde[26] onu, "sahib-âsar bir şâir-i namdar" olarak takdim eder. Sahhaflar Şeyhizâde Mehmed Esʻad Efendi ise, "fünun-ı edebiyye"deki "muhakkikane" malûmatını teslim ve kendisine mahsus îtiraz götürmez bir üslûba malikiyyetini te'yid eder[27]. Onun şiir sahasındaki muvaffakıyyetini

20 1209 da istinsâh edilmiş, 23,5x14 ebʻadında 59 varakdan ibaret bir nüshası Üniv. Ktb., TY. nr. 2478'dedir.

21 1175 de istinsah edilmiş, 22,7x14,4 ebʻadında 325 varaklık bir nüshası Üniv. Ktb. TY. nr. 3394'dedir. Ayrıca bk. Feyzullah Efendi (Millet) Ktb., nr. 433; Halet Efendi, Süleymaniye Ktb., nr. 715.

22 *"Hâkânî'nin Hilye-i şerife-i meşhûresi tetebbuʻunda bir manzûme-i mutayyebe teʼlîfiyle nâmını sebt-i sahîfe-i çerh-i esîr edüp..." Bağçe-i Safâ-endûz,* gös. yer.

23 *"Veysî-i beliğin Hikme-i Tevhid risâlesi naziresinde Tehlilnâme nam makale..."* gös. yer.

24 Nur-ı Osmanî medresesi ve imâreti ile Kurşunlu Mahzen Câmiʻi ve Galata Sarayı Kütübhânesi için düşürdüğü tarihler, *Hadikatü'l-cevâmiʻ,* 1281, I, 23 (*HAK,* 404, 406 ile krş.); II, 41 ve 56'da münderic olup Kādirî-hane çeşmesinde mahkûk tarihli kıtʻası için de, İ. H. Tanışık, *İstanbul Çeşmeleri*, gös. yere bk.

25 Ezcümle: *Tuhfe-i Hattâtîn, Fatin, Râmiz, Şefkat ve Silâhdar-zâde* (Fatih Millet Ktb., nr. 1287, 18b) tezkireleri; *Bağçe-i Safa-enduz, Osmanlı müellifleri,* gös. yer. Joseph von Hammer, *Geschichte der osmanischen Dichtkunst,* Pest 1838, IV. band, 220-221 de Nûr-ı Osmanî imâreti için tertib ettiği tarihli manzûmenin tercemesi derc olunmuştur.

26 *"Zümre-i hâcegân-ı Dîvândan Seyyid Ahmed Hâkim Efendi'den Mākāmat-ı Harirî* حالة السيرا *ve bedîʻiyyâtdan ve sair mülhakat-ı lâzıme-i fenn-i âdâb istiʻâb olunup"* Müstakîm zâde'nin *Devhatü'l-meşâyih*'inden naklen *Tuhfe-i Hattâtîn* mukaddimesi, s. 8 ve *"yirmi sene mukaddem kendilerinden (Hâkimden) on sekiz Makāma-i Harirî ve sair bazı kütüb-i edebiyye görülmüşdür." Tuhfe-i Hattatîn,* 408.

27 *Bağçe-i Safa-enduz,* gös. yer.

tayin etmek ihatamız haricindedir. Biz burada sadece müretteb Dîvân'ından[28] bir *gazel* ve bir *rubaʻî*siyle iki *tarih*ini derc etmekle iktifa ediyoruz:

Gazel

Gönül âşüfte-i şûh-i gazâl-i serkeş olmuşdur
Dü çeşm-i âhuy-ı deşt-i temâşâya eş olmuşdur
Anınçün rûz-i rûşen târ olur pîş-i nigâhımda
Dil ü dîdem esîr-i dâm-ı zülf-i mehveş olmuşdur
Mahabbetden değildir bir nefes hâlî ne hâletdir
Mizâc-ı ehl-i aşkın unsuru güyâ beş olmuşdur
Serâpâ raʻşe-dârım bîm-i hicrânıyle ol şûhun
Tenim güyâ ki sahrây-ı firâka Mer'aş olmuşdur
Sezâ ol pençe-i hurşîd okursa hak bu kim Hâkim
Bu raʻnâ penc beyt-i nev-zemînim dilkeş olmuşdur[29]

Rubâʻî

Şehvâre-i deryây-ı ilâhîdir ışk
Bîsâhil-i nâbûd-i tenâhîdir ışk
Her târı şuûnât-ı vücûda beste
Kullâbe-i tâ mâh be-mâhîdir ışk[30]

III. Sultan Osmân'ın cülûsu için tarih:

كلدى بر هاتف غيبى ديدى حاكم تاريخ

يمن ايله مژده جلوس ايلدى سلطان عثمان

Hekim-oğlu Ali Paşa'nın üçüncü def ʻa sadarete getirilişi dolayısıyle düşürülen tarih :

يا پيلماز بيكده بر دوشمكله حاكم بويله بر تاريخ

زهى اوج دفعه مهر الدى وزير اولدى على پاشا

28 Üniv. Ktb., TY. nr. 1224 ve 5586da iki nüshası olup 25 x 14 ebʻadında 75 varakdan ibaret olan 1224 nr. lı nüsha muhteva bakımından, 27,2 x 16,5 ebʻadında 46 varakdan terekküb eden 5586 nr. lı nüshadan, 16 varaklık bir fazlalık göstermektedir.

29 Üniv. Ktb., TY. nr. 1224 : 48b ve 5586 : 26a-b.

30 Üniv. Ktb., nr. 1224, 57b ve 5586, 33b kenarında.

Birinci cild *Hâkim Tarihi* ile *Vâsıf Tarihi* arasında yapacağımız mukabelenin hareket noktasını teşkil eden, Vâsıf 'ın *Hâkim Tarihi* ve kendi eseri hakkındaki hükmünü tekrar hatırlamakda fayda umuyoruz. Vâsıf 'a göre *Hâkim Tarihi*, muhteva îtibâriyle azl ü nasb-ı Dîvânî'den ibarettir; mevzuubahis eserde, vak'aların hakikî sebebleri terk ve ihmâl edilerek vakt u hâlin iktızasınca lisan kullanılmış ve ancak kinaye yoluyla bâzı hususlara işaret edilmiş, "tarih"in mevzu'u olan doğru nakil ve faydalı olmak gayesinden uzaklaşılmış, hattâ yalanlarla dolu rivâyet ve kıssalara îtibar edilmiştir. Nihayet, Mehmed Hâkim'in rekâketli lisanı, okuyucu için, usandırıcı ve bıkdırıcı mahiyetdedir[31]. Halbuki Vâsıf, kendi eserini, *Hâkim Tarihi*'ni fihrist sûretine indirerek yazılması lüzumlu olanlarını ibka, olmıyanlarını ibtâl edip nâdir hikâye ve garib kinayelerle süsleyerek, avam ve havas için elverecek bir kitab haline getirdiği[32] iddiasındadır.

Aralarında derin bir zıddiyet ve mübayenet bulunan bu iki hüküm grupundan Vâsıf 'ın *Hâkim Tarihi* için verdiği hükümler muvacehesinde, kendi eserine atf ettiği meziyetleri Hâkim ve Vâsıf Tarihi arasında yapacağımız mukabelenin mu'tâlariyle tahkîki husûsuna girmeden, Hâkim'le Vâsıf 'ın içinde bulundukları şartların ve sahib oldukları imkânların başka başka olmasından doğan bâzı zarûretlere işaret ederek Vâsıf 'ın, husûsiyle, *Hâkim Tarihi* için kullandığı lisanın pek munsıfâne olmadığı husûsuna nazar-ı dikkati çekmek istiyoruz.

Mehmed Hâkim'in, bir vak'anüvis sıfatiyle, vekâyi'i günü gününe zabt ederken ancak kendisine bahş edilen imkânları kullanmak[33], aldığı sıkı tâlimat ve tenbîhat hudûdunu aşmamak ve nihâyet yazdıklarını beğendirdikten sonra tebyîz etmek mecburiyetinde bulunduğunu tahmin ve istidlâl etmek güç olmadığı gibi[34], *esbab-ı vuku'atın terk ve ihmâli* husûsunda da Hâkim üzerinde bâzı takyidlerin müessir olduğunu kabul etmek zarûreti vardır[35]. Gerek bu zarûretlerin il-

31 Bk., s. 139, not 1.

32 *Aynı yerde,* not 2.

33 Vak'anüvis, devletçe kendisine verilen ve ikinci plânda ehemmiyeti hâiz olan vesikaları kullanmak mecburiyetinde idi; bunlar arasında tevcihat ve teşrifata âid olanları mühim bir yekûn teşkil ederdi (bk. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin Merkez ve Bahriye Teşkilâtı,* Ankara 1948, s. 64)

34 Ekseri yerleri müsvedde hâlinde bulunan Arkeoloji Müzesi kütübhanesindeki (nr. 484) ikinci cild *Hâkim Tarihi*'nin bir sahifesinde rastlanan aşağıdaki ifâde, zikr edilen husûsu te'yid eder: *"Bu müsvedde dahi beyaz olacakdır. Belki mübârek kalemleriyle bâzı mahal tebyin ve tashihi iktizâ eder deyu böyle bilâ-mastar tesvid olundu. Eğerçi cülûs-nâme-i humâyûn mufassalan bir risâle-i müstakille olmuşidi. Dibace'i ecza' kılındı. Bu muhtasarı emr-i şeriflerine binâen böyle tastîr olundu" (Tarih-i Hâkim,* II, 15).

35 *"Tahrir olunan makalelerde ilel ve mûcib tahririnden mücânebete eğerçi hiç tasaddî*

cası ve gerekse diğer vak'anüvislerin de müşterek husûsiyeti olarak kabul edilebilecek mahiyeti dolayısiyle, *vakt u hâlin iktızasınca* kalem kullanmış olmanın, yalnız Mehmed Hâkim'e âid bir zaaf olarak telâkki edilmiyeceği de bedihîdir. Vak'anüvislik an'ane ve teamüllerine bağlı kalmaktan ziyade modern tarih telakkîlerine yaklaşdığı mâlûm olan Ahmed Cevdet Paşa'nın bile, kendi zamanından altmış sene kadar önce vuku' bulan bir hâdiseyi teşrîh ve tahlil etmekden çekinmiş olması[38], zikr edilen keyfiyetin, yalnız tanınmamış bir vak'anüvisin değil, pek mârûf müverrihlerimizin de zihinlerinde yer eden mühim endîşelerden olduğunu göstermeğe kifayet eder zannederiz.

Hâkim'in kısmen işaret edilen bu mahdud ve mukayyed vaziyetine mukabil Vâsıf, Hâkim'den en az çeyrek asır sonra onun notlarını tedvine me'mur edilmekle daha serbest hareket edebilmek ve daha geniş imkânlardan faydalanabilmek mevki'inde bulunmuşdur. Filhakika Hâkim'in içinde bulunduğu muhit şartlarından, vekayi'in müessiri olan şahsiyetlerin belki de hayat sahnesini terk etmiş olmaları dolayısiyle, daha az müteessir olacak vaziyette bulunan Vâsıf, *muktazıyyat-ı vakt u hâle,* Hâkim kadar riâyet mecburiyetinde olmadığı gibi, me'hazının tesbit ettiği vekayi'i, idrâk ve müşahede edebildiği neticeleriyle mukabele ederek daha tam bir hakîkî veçhesiyle gösterebilmek veya hiç olmazsa görüp işitebildiklerini ilâve edebilmek imkânlarına sahib olmuştur[37]. Bu imkânları lâyıkı veçhile kullanıp kullanmadığı daima şübhe ile karşılanması icab eden Vâsıf, müteaddid def'alar vak'anüvislik hizmetini deruhde etmesine rağmen, Hâkim'e nazaran daha fâik vaziyette bulunduğunu hesaba katmadan, onun hakkında haşin bir lisan kullanıyor. Hele, Hâkim Tarihi'nin *"Kezzabdan rivayet ile bâzı akasîs ve hikâyetten kinayet olup mevzu'-ı fenn-i tarih olan sıhhat-ı nakl ve fevaidden hâlî..."* bulunduğuna âid hükmün hangi vâk'ıaya ma'kes olduğunu kesdirmek bir hayli güçdür.

Vâsıf 'ın kullandığı lisanın şiddetinden ziyade, mezkûr hükümleri arasındaki mübayenetin derinliği okuyucunun zihninde, yukarda

olunduğu yokdur, tenbih olunmağla öylece alâ mâ huve'l-vâkı' zabt ve olur olmaz ilel ve mûcib tahriri çespâṇ olmadığından zabt-ı sahîh ile iktifâ olundu" (gös. yer).

36 *Tarih-i Cevdet*'in XII. cildinin intişarı üzerine, Vak'a-i Hayriyye'nin kendisi tarafından yazılmasını temenni eden Sa'dullah Paşa'ya cevaben yazdığı mektubda Cevdet Paşa'nın aşağıdaki satırları, zikr ettiğimiz endîşeye işaret eder: *"Asr-ı hâzıra takarrüb olundukca iş ağırlaşıyor, hakayik-i ahvâli tasrih değil telmih bile güçleşiyor. İlerisini artık ahlâfa bırakmak lâzıme-i haldendir"* (İstanbul Atatürk Ktb., Cevdet Paşa'nın evrakı, nr. 31).

37 Kendisi de müsâid mevki'de bulunduğunun farkındadır: *"Tarih-i mezkûrun mutazammın olduğu keyfiyyat ahd-i karîbde vukû' bulduğundan yâd-daşt olan ahbâr ve erbâb-ı vukufdan ahz u telâkkî kılınan âsâr izâfe ve ilhak..."(VB,* 3).

işaret ettiğimiz istıtradî kayıdların delâleti olmadan da, bâzı istifhamlar tevlid edeceği bedihîdir. Ezcümle Vâsıf, Hâkim Tarihi'ni âzamî bir dikkat ve îtina ile taramış, ihtisar etmiş midir, muhtasar ifadesine, mevzu'un tasrih ve tavzihini te'min edecek dozu verebilmiş midir? Vâsıf 'ın ibka ve ibtâl ettiği hususlarda tam bir âhenk ve isabet var mıdır? *Vâsıf Tarihi*, Vâsıf 'ın *Hâkim Tarihi*'nde müşahede ettiği nakîsa ve hatâlardan berî midir, ihtiva ettiği *nadir hikâye ve garib kinayelerin* mahiyeti nedir ve eseri, Hâkim Tarihi'nin fihristi olmak vasfından kurtaracak mahiyette geniş ve şümûllü müdür? Ve nihayet Hâkim Tarihi'nin okuyucuyu usandırıp bıkdıran lisanı yerine Vâsıf Tarihi'nin *avam ve havassa elverecek meziyyeti* hangi bakımlardan mâlûmdur?... İşte hâtıra gelen bir yığın istifhamlar silsilesi ki, cevablarını, kısmen ve ta'alluku nisbetince, aşağıda vereceğimiz mukabelenin teferruatı arasından çıkarmak kabil olabilir ümidindeyiz.

I. VÂSIF, HÂKİM TARİHİ'Nİ NE SURETLE İHTİSAR ETMİŞDİR?

Hâkim Tarihi'ni fihrist sûretine tenzil ederken Vâsıf, mevzû'-ı fenn-i tarih için lüzumlu muhtevâyı aksettiren bir telhis ameliyesinden ziyade, bâzı vekayi'i ehemmiyetsiz addedip hazf etmek ve çok def'a mevzu'un vuzuhu için lüzumlu bâzı teferruat ve husûsatı ihmâl etmek yolunu ihtiyar etmiştir. Hazf edilen hususlar arasında tevcihata, İstanbul yangınlarına, saray merasimlerine ve hattâ vefeyâta âid olanları mühim bir yekûna bâliğ olur. Vekayi'in vukû' tarihlerinin hazfi, şahısların nisbet ve mukaddem hüviyetlerinin ihmâli ve herhalde Hâkim Tarihi muhtevâsının aynen aks ettirilmeme endişesi *Vâsıf Tarihi*'ni nâkıs ve bâzı def'a vuhuzdan mahrum bırakmaktadır. Bu umûmî hükümlerin mesnedleri aşağıdaki fasıllarda tafsil edilecektir.

A. Tevcihat bahislerinde hazifler

1. V ü z e r a t e v c i h a t ı bahislerinde Vâsıf'ın ibka ve ibtâl ettiği hususları bir esasa rabt etmek güçtür. İlk bakışta Vâsıf 'ın yalnız vüzeray-ı izâm ve eyâletlere âid tevcihleri zikr, bunların dûnunda olanları hazf ettiği intiba'ı hâsıl olabilirse de, böyle bir esasa riayet olunmadığını gösteren misaller bulmak mümkündür: *VB*, s. 13, st. 18-25. da 12 şevval 1166 umumî tevcihatına âid vüzera tevcihatı zikr edildikden sonra *"sair menasıb ve elviyye dahi mirimiranlara tevcih.. olundu"* denilmektedir ki, muktebes ifadeden, bilcümle vüzera tevcihatının zikr, mirimiranlara âid tevcihlerin hazf edildiği neticesi çıkarılabilirse de Hâkim'de (*HAK*, 65 v. dv.), Vâsıf 'da zikr edilenlerden başka, Kapudanlık, Adana eyâleti, Hanya livası, Hotin ve Selânik sancaklarına *vezir* rütbesindeki zevatın tâyin edildiği kayd edilmiştir. Bu misâlde, Tırhala sancağının ibka edilmesinin zikri ve fakat Adana eyaletiyle Hanya livasının tevcihi husûsunun hazf edilmesi şâyan-ı dikkatdir. Bu kabil misâlleri çoğaltmak mümkündür: 7 şevval 1168 umumî tevcihatında, yalnız Rumeli eyâletiyle Tırhala ve Üsküb sancaklarının tevcihi zikr (*VB*,38), fakat, Kefe, Karaman, Haleb, Rakka, Çıldır, Van eyâletleriyle Akşehir, Aksaray, Amasya ve İçel livalarının tevcihi (*HAK*, 319 v. dv.) hazf edilmiştir. Yine aynı mahiyette olmak üzere, *VB*, 44'de Tırhala sancağının tevcihi zikr, fakat, Mısır eyâletiyle Köstendil, Hudâvendigâr ve Akşehir livalarının tevcihi (*HAK*, 350) hazf; *VB*, 46'da Kudüs muhafazasının tevcihi zikr, Karasi livasının tevcihi (*HAK*, 359) ihmal edilmişdir.

2. Zikr ettiğimiz misâllerde yalnız vezir rütbesini hâiz olan zevata ve sancak beyliğinin fevkinde olan mansıblara âid hazf edilen tevcihlere işaret edilmişdir. Hâkim'de kayd edildiği halde Vâsıf 'da hazf ve ihmal edilen sancaklara âid tevcihlerle ibka edilen mansıblar da bunlara ilâve edilirse yapılan hazfin hacmi hakkında bir fikir edinilmiş olur: *VB*, 13'deki mütebâki hazifler: İbka olunan eyâletler: Kefe, Kars, Mirimiran rütbesindeki zevata tevcih olunan liva ve sancaklar: Karahisar-ı Sâhib, Aksaray, Amasya; Dukakin, İlbasan, İskenderiyye, Üsküb, Ohri, İzvornik; İbka olunan liva ve sancaklar: Karesi, Sultanönü (Sultan-övüğü), Ankara, Kayseriyye, Akşehir, Hanya, Aço, Soğucak; Selânik, Hotin, Kırkkilise, Çirmen, Niğde, Kırşehri, Çorum, Kocaeli (*HAK*, 66-69). *VB*, 38'de *"sâir menasıb-ı vüzeray-ı izâm ve mirimiran-ı kirâm tasarrufat-ı cüz'iyye ile mutasarrıflarına tevcih ve ibka olundu"* ifadesine tekabül eden hazfin hacmi daha mahdud değildir: İbka olunan eyâletler: Bosna ve Hersek, Girid, Sivas, Diyarbekir, Kars, Bağdad ve Basra, Şehrizor, Musul; tevcih olunan sancaklar: İlbasan, İskenderiyye, Avlonya, Alacahisar, İzvornik, Çirmen, Köstendil, Ahıska, Kırşehri, Yenişehir, Çorum, Kocaeli; ibka olunan liva ve sancaklar: Karesi, Dukakin, Prizren, Kilis, Kırkkilise, Bender, Niğde, Künye, İnebahtı (*HAK*, 319-323).

3. Vâsıf, herhalde pek sür'atli ve dikkatsiz yapıldığı anlaşılan ihtisar ameliyyesi ile, me'hazının birkaç sayfalık mâlûmatını bir cümle içinde hulâsa ederken muhtevâyı tam ve vuzuhla aks ettirememek ve bâzı def'a tezâda düşmek mevki'inde kalmaktadır.

a. 6 şevval 1167 umûmî tevcihatı Vâsıf 'da şu cümleden ibarettir: *"Âdet-i hasene-i Devlet-i aliyye üzere işbu şevvalin ibtidasında vüzeray-ı izâm tevcihatı olup fakat İçel sancağı Maraş valisi vezir Mustafa*

Paşa'ya tevcih olunup sâir eyalât ve elviyye mutasarrıfları bulunan vüzera ve mirimiran mansıblarında ibka.. olundu" (*VB*, 22). Muktebes ifadeden, İçel'den gayri eyâlet ve livaların ibka edildiği mânâsı çıkarılabilirse de, Hâkim'deki tafsilât yalnız ibka edilen mansıbları değil, aynı zamanda yeni tevcihatı da ihtiva eder: Maraş, Şehrizor; Sultanönü, Karahisar-ı Sâhib, Amasya; İlbasan, İskenderiyye, Kırkkilise, Seddülbahr'in tevcihi (*HAK*, 161-163; *HBK*, 70a-71a) keyfiyyeti, Vâsıf 'ın ifadesini nakz eder.

b. Yine aynı misâlde, mutasarrıflarında ibka olunduğu ifadesiyle yetinilen ve isimleri zikr edilmeyen mansıbların mühim bir kısmına, Vâsıf 'da daha önceden işaret olunmaması sebebiyle, meselâ: Batum, Bağdad ve Basra, Kefe, Musul, Cezayir, Tunus, Trablusgarb eyâletleriyle Vidin, Hanya, Ohri, Üsküb, Çirmen, Soğucak, Resmo, Karesi, Kırşehri, Aksaray, Çorum, Kocaeli, Akşehir, Beyşehri, İzvornik, Künye liva ve sancaklarının, tevcihatın vuku' bulduğu tarihde, kimin uhdesinde bulunduğunu Vâsıf'ın metninden istihrac etmek mümkün değildir. Bu vasfıyle, *Vâsıf Tarihi*, me'hazının *fihristi* olmak mâhiyyetini dahi iktisab edemiyeceği âşikârdır.

4. Ehemmiyet îtibâriyle küçümsenmeyecek mahiyette olan kısmî tevcihlerin tamamen veya kısmen hazf edilmesi de, daha vekayi'in nakl edilmeğe başlandığı ilk sayfadan îtibâren, nazar-ı dikkati çekmekdedir: *"Mirimiran şuden-i Serçavuşan.."* (*VB*, 8) bendi ile *"tevcih-i pâyeha be-ulema"* bendi arasına konması icab eden, sâbık Mısır valisi ve Sadr-ı esbak Abdullah Paşa'nın Haleb, Sadr-ı esbak Mehmed Paşa'nın Habeş valiliğine (*HAK*, 11: 9 ve 19 rebi'ülevvelde) tayini; yine aynı sayfada, *"İhsân-ı vezaret be-mirimiran-ı Bosna"* bendinden önce konması icab eden, Sadr-ı esbak Mehmed Emin Paşa'nın Mısır valiliğine (*HAK*, 12; *HBK*, 7a-b: gurre-i cumâdelâhırede) tayini, bu cümledendir.

Nazar-ı dikkati çeken diğer kısmî hazifler aşağıdadır: *"tevcihat-ı vüzeray-ı izâm"* (*VB*, 20) bendinde, Adana eyâleti ve Niğde sancağı (*HAK*, 117); *VB*, 31'deki vüzera tevcîhatında, Cezâyir-i garb eyâleti (*HAK*, 259); *VB*, 46'daki tevcihatda, Hotin ve Bender sancakları (*HAK*, 359); *VB*, 55'de, -Mirahur-ı evvel Ali Bey'in Rumeli valiliğine tâyini üzerine selefi Osman Paşa-zâde Ahmed Paşa'nın nakl edildiği- Mora muhassıllığı (*HAK*, 467; *HBK* 216a); *"Tevcîhat-ı cüz'iyye"* (*VB*, 14) bendinde, Hudâvendigâr, Karesi ve İçel livaları (*HAK*, 70); *"Tevcîhat-ı vüzeray-ı izâm"* (*VB*, 46) bendinde, Karesi livasıyla Hotin ve Bender sancaklarının tevcihi (*HAK*, 359), hazf edilmiş olduğu gibi, *VB*, 44'deki *"bazı mirimirana vech-i münâsibi üzere sancaklar tevcih ve îtâ olundu"* ifadesine, Sadr-ı esbak Ali Paşa'ya tevcih edilen Mısır eyâletiyle Köstendil, Hudâvendigâr, Akşehir; Yanya, Yenişehir liva ve

sancakları (*HAK*, 350) tekabül etmektedir!...

5. İ l m i y y e t e v c î h a t ı n d a d a Vâsıf, Hâkim Tarihi'nin muhtevâsını kısmen hazf, kısmen ihtisar etmiştir:

a. *VB*, 39'daki *"tevcihat-ı ilmiyye"* bendinde Dımeşkü'ş-Şam kadılığının tevcihi kayd edildikten sonra *"mevâli-i devriyenin bâzısı dahi neyl-i mansıb ile debdebe-sâz-ı merâm oldu"* denilmekle iktifa olunmuştur. *HAK*, 326-327'de, mezkûr ifadeye, Bağdad, Bosna, Erzen-i Rum ve Kayseri kadılığına âid tevcihat tekabül etmektedir. *VB*, 31'deki ilmiyye tevcihatı miyanında Haleb, Kütahya ve Konya kadılıklarının tevcihi (*HAK*, 260) hazf edildiği gibi; *VB*, 24'deki *"tevcih-i kazâ-i Şam..."* bendinde Saray-ı Bosna (*HAK*, 178), *VB*, 33-34'deki *"azl u nasb-ı ağayan-ı rikâb ve tevcîhat-ı ilmiyye"* bendinde Sofya kadılığının tevcihi (*HAK*, 278; *HBK*, 122a) zikr edilmemiş; *VB*, 46'da Osman Molla Efendi'nin İmam-ı evvel nasb olunması üzerine selefi Mehmed Efendi'nin Konya kadılığına tâyini (*HAK*, 358) ihmal edilmiştir.

b. *VB*, 32'deki *"Şeyhulharem şuden-i Berber Mustafa Ağa ve **bâzı tevcihat**"* bendinde, yalnız Mustafa Ağa'nın Şeyhulharem tayiniyle selefinin Mısırda ikametine âid emr-i âlinin sâdır olduğu zikr edilmiş, bahis başlığındaki bazı *tevcihat*'a taalluk eden herhangi bir işaretde bulunulmamıştır. Mezkûr telmih, *HAK*, 267-268'de zikr edilen, Kâhire ve Kayseriyye kadılıklarıyle Mehmed Es'ad Efendi'ye Mekke-i mükerreme pâyesinin tevcihine tekabül etse gerekdir. Aşırı ihtisar ibtilâsı Vâsıf 'ı, bahis başlığında telmih ettiği tevcihata bahis içinde hiç temas etmemek garabetine düşürmektedir.

6. Vâsıf 'da ilmiyye tevcihatının ne suretle bast ve ihtisar olunduğu, aşağıdaki muktebes ifadelerin mukayesesinden açıkca anlaşılabilir:

*TEVCİHAT-I BÂZI MEVÂLİ-İ İZAM: Kudüs-i şerif kazâsı altmış yedi recebi gurresinden zabt eylemek üzere hâmise-i Süleymaniyye ile sâniyye-i Ayasofya-yı kebîr müderrisi Konevî Mustafa Efendi'ye ve Âmid kazâsı altmış yedi recebi gurresinden zabt eylemek üzere Süleymaniyye müderrisi Esseyyid Mehmed Şerif Efendi'ye sene-i merkume **cumâdelâhıresinin dördüncü günü** ba hatt-ı humayun-ı şevket-mak-*

*TEVCİHAT-I İLMİYYE: Receb gurresinden zabt şartiyle Kudüs-i şerif kazası Konevî Mustafa Efendi'ye ve Âmid kazası Esseyyid Mehmed Şerif Efendi'ye **receb evâilinde** tevcih ve Bağdad ve Kayseriyye ve **Belgrad** [?] kazâlariyle bâzı mevali-i devriyyenin ciheti taayyüşleri terfih olundu.* (*VB*, 19).

rûn tevcih buyuruldu ve Bağdad kazâsı altmış yedi şevvâli gurresinden zabt eylemek üzere sâbıkan Belgrad kadısı Kütâhî Ârif Mustafa Efendi'ye ve Kayseriyye kazâsı altmış yedi ramazanü'l-mübâreki gurresinden zabteylemek üzere sâbıkan Erzurum kadısı Ali-zade Mustafa Efendi'ye ve Erzurum kazâsı dahî altmış yedi şevvâli gurresinden zabt eylemek üzere sâbıkan Bosna Kadısı Yusuf Efendi'ye sene-i merkūme ***recebü'ş-şerifinin sekizinci günü*** *ba hatt-ı humayun-ı şevket-makrun tevcih buyuruldu (HAK,* 115-116).

Burada, receb evâili sehvi, Bağdad, Kayseri ve Erzurum kadılıklarına yapılan tevcihin tarihinden neş'et etmiş olmalıdır. Gerek bu ve gerekse Ârif Mustafa Efendi'nin sâbık Belgrad kadısı olmasından Belgrad'a da tevcih yapıldığının istihrac edilmesi keyfiyyeti, Vâsıf 'ın me'hazını ne derece dikkatle ihtısar ettiğini göstermeğe kifâyet eder!

7. Hâcegân ve hademe-i Bâb-ı âli tevcihatında da küllî ve kısmî hazifler nazar-ı dikkati çekmekde olup, Vâsıf 'ın ifadesinde, yalnız hazif ve ihmâl değil, bâzı def 'a pek bâriz zuhûl ve tenakuzlar müşahede edilmekdedir.

a. *VB*, 13'de menâsıb-ı ağayandan Cebecibaşılık, Topçubaşılık, Ulufeciyân-ı yesar ve Gurebây-ı yesar ağalığı, Toparabacı-başılığı, Kasab-başlılık, Cizye başbâkî kulluğu, Mîmârbaşılık ve İstanbul gümrüğü'nün ibka; Ulufeciyân-ı yemin ve Gurebây-ı yemin ağalıklarının tevcih olunduğu (bk. *HAK*, 59) tayy ve Hâcegân menâsıbından ise, Haslar mukaata'sı, Büyük kal'e, Küçük kal'e, Baş mukaata'a, Kâğıd-ı Bîrun, Kâğıd-ı Enderun, Tarihcilik; İstanbul, Bursa, Kefe ve Avlonya mukata'aları, Ulufeciyân-ı yesar kitabeti ve Sergi nezareti'nin tevcihi (*HAK*, 61) hazf edilmişdir. *VB*, 22-23'deki "tevcihat-ı hacegân vesair" bendinde ise, Toparabacılar kitabeti, Gelibolu baruthanesi, Büyük ve Küçük kal'e tezkireciliklerinin tevcih; Teşrifatcılık, Masraf-ı şehriyarî, Haslar mukata'ası, Baş mukata'a; İstanbul, Bursa, Avlonya ve Kefe mukaata'aları, Enderun ve Bîrun Kâğıd emaneti, Tarihcilik, Cizye

başbâkî kulluğu, Kassab ve Mîmârbaşılığın ibka edildiği hususu hazf edilmişdir. 6 şevval 1168 de vâkı' hâcegân ve hademe-i Bâb-ı âli tevcihatı kısmen zikr edildikden sonra mütebâki kısım için, *"vesair menasıb dahi müstehiklerine tevcih olunup"* (*VB*, 38) ifadesiyle iktifa edilmişdir. Burada zikr edilmiyen hâcegân mansıbları: Cebeciler kitabeti, Büyük ve Küçük-kal'e tezkirecilikleri, Baş mukata'a, Kâğıd-ı Bîrun ve Enderun, Gelibolu baruthanesi; İstanbul, Bursa, Kefe ve Avlonya mukata'aları, Ulufeciyan ve Gurebây-ı yemin ve yesar kitabetleri, Toparabacılar kitabetinin tevcih; Darbhâne emâneti, Haslar mukata'ası, Selânik baruthanesinin ibka edildiğinden ibaret olup menâsıb-ı ağayandan ise: Başbâkî kulluğu, toparabacı-başılığı, Cizye bâşbakî kulluğu, Ulufeciyan ve Gurebây-ı yemin, Gurebây-ı yesar ağalığının ibka; Kassab-başılık, Ulufeciyân-ı yesar ağalığı ile -23 şevvâlde vâki olan-Mîmâr-başılığın tevcih (*HAK*, 309) olunduğu hazf edilmiştir.

b. Zikr edilen misâllerde, yalnız hazifler değil, aynı zamanda, *Hâkim Tarihi*'ndeki muhtevâ ile mübâyenet ve tenâkuz hâlinde bulunan hususlar da nazar-ı dikkati çekmektedir: *VB*, 13'de: Şehir, Darbhane ve Matbah emanetleri *"müceddeden tevcih"* olunmuş gösterildiği halde, aslında *"ibka"* (*HAK*, 60; *HBK*, 26a) olunmuşdur. *HAK* , 306'da Başmuhâsebeciliğin "tevcih" olunduğu tasrih edildiği halde, *VB*, 37 (son st.)'da *"ibka"* olunmuş; Masraf kitabetinin *HAK*, 307'de *"ibka"* olunduğu zikr edildiği halde, *VB* 38, 7. st.'da *"tevcih"* olunmuş gösterilmişdir. Yine aynı mâhiyette olmak üzere, *"tevcihat-ı menasıb-ı hâcegân ve sair"* (*VB*, 22-23; *VA*, 33-34) bendinde, *"Anadolu muhasebesi"* (*VB*, 22-st. 28; *VA*, 33-st. 18) nden *"Selânik baruthanesi Elhac Ömer Ağa'ya"* (*VB*, 23-st. 2/3; *VA*, 33-st. 30) kadar zikr edilen mansıblar, *VB*, 23-st. 4. deki tasrihe nazaran *"ibka"* olunduğu anlaşılırsa da, *HAK*, 165'de *"tevcih"* olunduğu zikr edilmişdir. Vâsıf burada, Sergi nezaretiyle Ocak ağalıklarının -kısmen- ibka edilmiş olmasına takılarak, bir yığın tevcihin mahiyyetini tagyir etmiş ve aynı zamanda bu tagyir ameliyyesinde ikinci bir dikkatsizliğe düşmekden de kurtulamamışdır. *"Tevcihat ve ibka-i ağayân-ı Ocak"* (*HAK*, 166-167) bendinin sonundaki *"kemâkân ibka ve mukarrer kılındı"* ifadesine takılarak: *"Rikâb ağalıkları mutasarrıflarına ibka olunup... vesair Ocak ağalıkları kemâkân ibka"* olunduğu kayd edilmektedir. Halbuki, Hâkim'de, Segbanbaşılık ile Ulufeciyân-ı yesar ve Gurebây-ı yesar ağalıklarının *"tevcih"* edildiği tasrih edilmişdir. Zikr edilen hususlar Vâsıf 'ın, me'hazını pek sathî nazarla tarayıp kifayetsiz ve kusurlu bir ihtisar yapdığını göstermeğe kifayet eder, zannolunur.

c. *VB*, 13-st. 8/9 da, Atlı mukabelesinin tevcihi zikr olundukdan sonra, *"bundan aşağısı nüsha-i müverrihde muhtebit ve bâzı mansıb-*

lar dahi sâkıt bulunmağla mevcudları riayet-i tertib ile tahrir olundu" mülâhazası ilâve olunmuşdur. *Hâkim Tarihi*'ndeki mâlûmatın ne bakımdan muhtebit olduğu açıkca anlaşılamıyorsa da, siyak-ı ifadeden, Hâkim'deki mansıbların silsile-i meratibe uygun olarak sıralanmadığı ve Vâsıf 'ın bunları *silsileye* tevfik etmeye çalışdığı istidlâl edilebilir. Ancak, bir tarafdan sâkıt olan mansıblar için Hâkim'e ta'rizde bulunurken, diğer tarafdan Hâkim'de zikr edilen mansıbların hemen hemen yarısı hazf edilerek -*"mevcudları tahrir olundu"* ifadesiyle- tenâkuza düşülmektedir.

8. Vâsıf, vekayi'i bir bütün olarak tesbit etmek endişesinde değildir: Yeni bir mansıba getirilen bir kimseden inhılâl eden mevki'in kimin tarafından işgal edildiği Vâsıf 'ın ifadesinde çok def'a ihmal edilmişdir: *VB*, 15'deki *"nasb-ı Defterî ve Reisülküttab ve Tezkire-i evvel ve sânî"* bendinde, Tezkire-i sânî olan Nu'mân Efendi'nin Tezkire-i evvel tâyin olunması üzerine, Tezkire-i sânî mansıbına -bahis başlığındaki telmihe rağmen- kimin getirildiği kayd edilmemiştir: Hâkimde, Tezkire-i sagire *Beylikci Avni Efendi*'nin, Beylikciliğe *Kudsî Efendi*'nin nasb edildiği, hattâ Nu'mân Efendi'nin birkaç günlük rahatsızlığı sebebiyle vazifesini, vekâleten Sadaret mektubcusu Hamza Efendi'nin deruhde ettiği tasrih edilmiştir (*HAK*, 80; *HBK*, 35a); Yine aynı mahiyyetde olmak üzere, *"azl u nasb-ı Kethudây-ı sadr-ı âli"* (*VB*, 26) bendinde, Bursa'ya nefy edilen Ali Efendi'den açılan Kethuda kitabetine Nuri Efendinin , Nuri Efendi'den inhılâl eden Serhalîfeliğe Ömer Efendi'nin getirildiği (*HAK*, 192) hususu hazf edilmişdir. *"İhrac-ı mevacib"* (*VB*, 56) bendinde, Şıkk-ı evvel defterdarı olduğu zikredilen Memiş Efendi'den açılan Yeniçeri kitabetine Halil Efendi'nin tâyini (*HAK*, 467; *HBK*, 216b) ihmâl edilmişdir. *VB*, 52'de vezirlik rütbesinin tevcih edildiği zikr edilen Abdurrahman Ağa'dan açılan Çavuşbaşılık hizmetine Mehmed Ağa'nın tâyini (*HAK*, 490; *HBK*, 201b) hazf edilmişdir.

9. Vâsıf, bâzı def'a, bir mansıbın ne suretle inhılâl ettiğini ve o mansıbdan uzaklaşan me'murun âkibetini tesbit etmek lüzumunu hissetmez; *VB*, 47-48'de, Başmuhâsebe mansıbına Râmi Paşa-zâde Mustafa Bey'in nasbedildiğine işaretle iktifa edilmiş fakat mumaileyhin selefi Subhi Efendi'nin mezkûr mansıbdan azil suretile ayrıldığı ve azli müteakib Arpa emanetine tâyin edildiği (*HAK*, 411) hususları hazf edilmişdir.

10. *Hâkim Tarihi*'ndeki tevcihat bendlerinin son kısımlarına derc edilen ikinci derecede tâyinler umumiyetle Vâsıf tarafından hazf edilmişdir: *"Nasb-ı Kethuda"* (*VB*, 30-31) bendinde, Cizye Başbâkî kulu Yusuf Ağa'nın azliyle yerine Habeşî-zâde Çırağı'nın nasbı (*HAK*, 252; *HBK*, 110a); *"Serbostaniyan şuden-i Haseki Ağa"* (*VB*, 33) bendinde, Hanif İbrahim Efendi'nin Haremeyn müfettişliğine tâyini (*HAK*, 271); *"Azl-i Kethudây-ı sadr-ı âli"* (*VB*, 39) bendinde, Serbostaniyan-ı hassa Hüseyin Ağa'nın azli üzerine Haseki Ağa'nın Bostancıbaşı tâyini (*HAK*, 328; *HBK*, 145a); *"Vürûd-ı haber-i fevt... ve bâzı havadis"* (*VB*, 48) bendinde, İstanbul cizyedarı Abdullah Ağa'nın azli ve yerine Filibeli Abdürrahim Bey ile Sarıca-zâde Mehmed Ağa'nın müştereken me'mur edilmesi (*HAK*, 416; *HBK*, 182b) yine ayni yerde, Kapucubaşılık, Kal'e-i kebir ve sagir hâceliklerinin tevcihi; *"Men'i... azl-i voyvoda-i Boğdan"* (*VB*, 49) bendinde, kapucubaşılardan Mustafa Ağa'nın Boğdan'a İskemleci tâyini (*HAK*, 422; *HBK*, 186b) hususları hazf edilmişdir.

11. Tevcihatda zikr edilen kimselerin n i s b e t v e m u k a d d e m m e' m u r i y e t l e r i n i n de Vâsıf Tarihi'nde geniş mikyasda hazfedildiği nazar-ı dikkati çekmektedir:

a. *Nezâret-i Tobhane Kesriyyeli damadı Haseki Mustafa Ağa'ya* (*HAK*, 61; *HBK*, 26a);

Tophane nezâreti Haseki Mustafa Ağa'ya (*VB*, 13).

b. *Ulufeciyân-ı yemin kitabeti sâbıkan Büyük kal'e payesi olan Haleb valisi Divan efendisi Bektaş Efendi'ye müceddeden* (*HAK*, 165);

Ulufeciyân-ı yemin Bektaş Efendi'ye (*VB*, 22).

c. *Mirahur-ı sânî Mustafa Ağa pîş-ez-în fevt olan Darü's-sa'ade ağası Koca Ağa'nın çırağlarından olup Yedekcibaşısı, bâdehu Mirahur-ı sânî olmuşidi* (*HAK*, 249);

Mirahur-ı sânî Yedekci Mustafa Ağa'nın (*VB*, 30).

ç. *"Fevt-i vali-i Sayda"* (*VB*, 15) bendinde, yalnız *"Defterdar-ı vakt olan"* telmihinde bulunan Halîmî Mustafa Efendi'nin, mukaddema Ruznamçe-i humayun kalemi kesedarı olduğu zikredilmişdir.

d. *Bender sancağı dahi Bender kal'esi muhafazası şartı ve Rumeli beylerbeyliği payesiyle, sâbıkan Hudâvendigâr sancağı mutasarrıfı mirimiran Süsen-zâde Abdullah Paşa'ya* (*HAK*, 114; *HBK*, 49b);

Bender muhafızlığı mirimiran Süsen-zâde Abdullah Paşa'ya (*VB*, 19).

e. *Gurebây-ı yesar kitabeti Sâbıkan Haslar Payesi olan Safiyye Sultan-zade Mehmed Sadık Efendi'ye, müceddeden* (*HAK*, 165);

Gurebây-ı yesar Safiyye Sultan zâde Sadık Bey'e... tevcih (*VB*, 23).

f. *Merhum Cânibî damadı sâbıkan Masraf-ı şehriyârî olan, Ahmed Efendi mah-ı mezbûrun* [rebi'ülevvel] *on yedinci günü yine Musarrıflık hidmetine ta'yin-i ilbas-ı hil'at olundu.* (*HAK*, 250);

Cânibî damadı Ahmed Efendi Masraf-ı şehriyârî kitabeti ile dilseyr... (*VB*, 30).

g. *Sâbıkan Tersâne emini ve Başbâkî kulu ve elyevm yine Serbâkiyân-ı Dergâh-ı âlî olan Mollacık-zâde Ali Ağa* (*HAK*, 252; *HBK*, 110 a);

Başbâkî kulu olan Mollacık-zâde Ali Ağa (*VB*, 31).

ğ. *Yenişehr-i Fener, Darülhadis-i Süleymaniye müderrisi Kethuda-zâde Mehmed Said Efendi'ye; Âmid kazâsı, Süleymaniye müderrisi Buka'î-zâde...; Filibe kazâsı, Galata payesi olup sâbıkan Kayseriyye kadısı Torun Mehemmed Efendi'ye* (*HAK*, 259);

Yenişehr-i Fener kazâsiyle Kethudâ-zâde Mehmed Saîd Efendi.. Âmid kazâsı Buka'î-zâde...; Filibe kazâsı Galata pâyesi olan üstad-ı zaman torun Mehmed Efendi'ye (*VB*, 31).

h. *Sâbıkan Serbostaniyân-ı hassa ve sipahiler ağası ve Kapucular kethudası vekili olan Hüseyin Ağa seleflerinin azli günü Saray-ı sadr-ı âlîye dâvet ve Sadrâzam kethudâlığına ilbâs-ı hil'at* (*HAK*, 192);

Kethudâlık câh-ı refi'iyle sâbıkan Bostancıbaşı Hüseyin Ağa is'ad olundu (*VB*, 26).

ı. *Defterdâr-ı şıkk-ı evvel Nâilî Abdullah Paşa, vezir-i mükerrem Hekimbaşı-zâde Ali Paşa'nın azli günü.. sahilhane-i humâyûn-ı Beşiktaş'a davet olunup mühr-i hümâyûn itasiyle bekâm buyuruldu...*

Müşarünileyh Nâilî Abdullah Paşa hazretleri fi'l-asl Divân-ı humâyûn beylikçiliği ile Teşrifât-ı humâyûn inzımamiyle nice eyyam ve sinin müstahdem olup bâdehu Reisülküttab oldukda beş-altı sene mütemâdî hidmet-i vâlây-ı Riyasetde vücuhla akranlarına fâik, cümle evkatları hidemat-ı mühimme-i devlete masruf iken yine mütâla'a ve müzarekere-i ulûmdan bir nefes hâli olmazlardı. Hattâ riyasetlerinde Reis odasında Beylikci Avni Efendi'ye Vassâf okudup iki sene müddetde tamam eylediler. Bâdehu Defterdâr-ı şıkk-ı evvel olup bir buçuk seneye karib defterdarlıkları müddetinde dahi riyasetlerinden ziyade hidmetleri meşkûr ve sa'y-ı cemilleri mebrur olmuş idi. Bâdehu mühr-i humâyûn ile bekâm kılındı..." (*HAK*, 297-298).

Yevm-i mezburda Defterdâr-ı şıkk-ı evvel Neyli (نایلی) Abdullah Efendi huzûr-ı humâyûna dâvet ve ilbas-ı hil'at-i zerrin-tırâz-ı sadâret ile lebriz-i sülaf-ı saf-ı meserret oldu (*VB*, 36).

B. Vekāyi'in vuku' tarihlerine âid hazifler

12. Umumiyetle muhtelif tarihlerde vâkı' olan tevcihatı aynı bendde toplamak ve hulâsa etmek ifrâtı yüzünden Vâsıf, çok def'a sarahatden uzaklaşmakda ve bâzen zuhûle düşmekdedir. Daha tevcihatın nakl edilmeğe başlandığı ilk sayfadan îtibâren keyfiyet, bâriz bir suretle nazar-ı dikkati çekmekdedir:

a. *Sâbıkan İnebahtı muhafızı vezir Durak Mehemmed Paşa'ya Girid eyaleti, Kandiye kal'esi muhafazası şartiyle Saferü'l-hayrın onuncu günü tevcih... Sâbıkan Girid eyaleti mutasarrıfı vezir Mustafa Paşa'ya... saferü'l-hayrın onuncu günü İnebahtı sancağı tevcih olundu. TEVCİH-İ EYALET-İ ÖZÜ:... sâbıkan Bosna valisi vezir Elhac Ahmed Paşa'ya, Bender kal'esi muhafazası şartiyle, mah-ı* ***saferü'l-hayrın yirmi altıncı günü****... sâbıkan Özü mutasarrıfı olan Muhsin-zâde vezir Mehemmed Paşa'ya Hotin, kal'esi muhafazası şartiyle, mah-ı saferü'l-hayrın yirmi altıncı günü... tevcih buyuruldu* (*HAK*, 8-9; *HBK*, 5a-b);

TEVCİHAT-I VÜZERAY-I İZÂM: Mah-ı ***saferin onuncu günü****, kal'esi muhafazası şartiyle Kandiye eyaleti sâbıkan İnebahtı muhafızı vezir Durak Paşa'ya ve İnebahtı selefi vezir Mustafa Paşa'ya ve eyalet-i Özü ve vezir Elhac Ahmed Paşa'ya ve Hotin muhafazası selefi Muhsin-zâde vezir Mehmed Paşaya tevcih* (*VB*, 8).

Vâsıf'ın ifadesinden Özü ve Hotin'in tevcihinin, 26 saferde değil, 10 saferde vâkı' olduğu zannı hâsıl olmaktadır.

b. *TEVCİH-İ KAZAY-I KUDÜS-İ ŞERİF:* ***Altmış altı recebi gurresinden zabt eylemek üzere*** *sâbıkan Filibe kadısı Ali Efendi'ye* ***rebi'ülevvelin yirmisinde*** *tevcih olundu. TEVCİH-İ KAZAY-I ÂMİD: Yine sene-i mezbure* ***cumâdelâhıresi gurresinden zabt eylemek üzere*** *Süleymaniye müderrisi Şâmî* ***Ahmed*** *Efendi'ye* ***rebi'ülevvelin yirminci günü*** *tevcih olundu* (*HAK*, 12; *HBK*, 7a);

TEVCİH-İ PAYEHA BE-ULEMA... ***rebi'ülevvelin on beşinci günü*** *tarihiyle... sâbıkan Kulübe (* = قلبه *)* [Fakat *VA* 12'de doğru olarak قلبه] *kadısı Ali Efendi receb gurresinden Kudüse kadı ve Süleymaniye müderrisi Şâmî Efendi ka-zay-ı Âmid'e râzı* (*VB*, 8).

13. Bir bendde tevhid edilen tevcihatın vuku' tarihi bâzen külliyyen ihmal edilmişdir: *VB*, 10'daki *"tevcihat-ı cüz'iyye"* (bu bende tekābül eden *HAK*, 29-30 ve *HBK*, 15a'daki ifadede, Adakal'esi'nin receb evasıtında, Musul ve Şehrizor'un 19 recebde tevcih edildiği musarrahdır), *VB*, 14'deki *"tevcihat-ı cüz'iyye"* (krş. *HAK*, 69; *HBK*, 29b), *VB*, 27'deki *"tevcihat-ı vüzeray-ı ızâm"* (krş. *HAK*, 201), *VB*, 31'deki *"tevcih-i eyalet-i Anadolu ve Trabzon"* (*HAK*, 255; *HBK*, 112 a'da: 28 rebi'ülevvel) bendleri bu cümledendir.

14. Tevcih edilen mansıba hangi tarihden îtibâren tasarruf edileceği husûsu, çok defa Vâsıf'da ihmal edilmişdir: *VB*, 15'de Halîmî Mustafa Efendi'nin Sayda eyaletini zabt edeceği (*HAK*, 80'de: 1167 martı ibtidası); *VB*, 21'de İshak-zâde Yahyâ Efendi'nin Bursa kadılığını deruhde edeceği tarihin (*HAK*, 151'de: 1167 zilka'desi gurresi) hazf edilmesi gibi.

15. Müstakillen bir bendi işgal eden bir vak'anın vuku tarihinin dahi bâzı def'a hazf edildiği görülmektedir: *"İrsal-i teşrifat be-şerif-i Mekke be-vesatet-i Hasodabaşı"* (*VB*, 16) bendinde Hasodabaşı'nın Mekke şerifine îzâmı tarihi (*HAK*, 85; *HBK*, 37a'da: 3 safer); *"Serbostaniyan şuden-i Haseki Ağa"* (*VB*, 33) bendinde Haseki Ağa'nın Bostancıbaşı olması tarihi (*HAK*, 270'de: 16 cumâdelâhıre); *"Tevcih-i eyalet-i Trabzon be-Kaymakam Paşa"* (*VB*, 34) bendinde, Kaymakam Mustafa Paşa'nın Trabzon'a hareketinin Sadrıâzam tarafından emr edilmesi tarihi (*HAK*, 282'de telmihen: 18 cumâdelâhıre); *"Fevt-i vezir Mustafa Paşa Kapudan-ı esbak"* (*VB*, 52) bendinde, Mustafa Paşa'nın vefatı haberinin vürudu tarihi (*HAK*, 490'da: 1169 Iyd-ı Fıtrının gurresi]; *"Teşrif-i humâyûn be-Tophane-i âmire"* (*VB*, 45) bendinde, Padişahın Tophaneyi teşrifine vesile olan top dökümü tarihi (*HAK*, 355'de: 10 muharrem 1169); *"Avdet-i Kapudan Paşa"* (*VB*, 45) bendinde donanmanın avdeti tarihi (*HAK*, 358; *HBK*, 168a'da: 28 muharrem pazartesi] hazf edilmiştir. Birkaç vak'ayı ihtiva eden bendlerde de, bâzen hiç bir tarihe rastlanmamaktadır: *"Ref'i rütbe-i mirimiranî ez-Defterdar-ı sâbık ve avdeteş be-Âsitane ve vuku'at-ı sâire"* (*VB*, 35) bendinde, ne sâbık Defterdar Halîmî Mustafa Efendi'ye hatt-ı şerif ısdarının ve ne de sürre ihracının tarihleri (bk. *HAK*, 290-291; *HBK*, 127a-b); *"Azl-i Şeyhülislâm Damad-zâde Feyzullah Efendi ve nasb-ı Dürrî-zâde Mustafa Efendi ve Sadr-ı Rum şuden-i Osman Molla Efendi"* (*VB*, 54) bendinde, Feyzullah Efendi'nin infisali ile Mustafa Efendi'nin Şeyhülislâm tâyini ve bunun neticesi olarak Osman Molla Efendi'nin Dürrî-zâde'ye halef olması tarihi (*HAK*, 448-9, 450'de: 27 şevval 1169) zikr edilmemişdir.

16. Tevcihata âid bendlerin son kısımlarındaki tevcih tarihleri, ekseriya ihmal edilmiştir: *VB*, 31'de Mollacık-zâde Ali Ağa'nın azli (*HAK*, 252; *HBK*, 110a'da, Ali Ağanın selefinin bu azl üzerine kendisine halef olduğu tasrihiyle, 17 rebi'ülevvel); *"Tevcihat-ı ilmiyye ve ziyaret-i Hırka-i şerife"* (*VB*, 37) bendinde Bursa ve Selânik kadılıklarının tevcihi (*HAK*, 302; *HBK*, 132b'de: 3 ramazan); *"İhrac-ı Mevâcib.."* (*VB*, 56) bendinde Defterdarlığın tebdili (*HAK*, 467'de: 2 safer 1170) tarihleri hazf edilmiştir. *"Tevcih-i vüzeray-ı ızâm ve mevâli-i kirâm"* (*VB*,31) bendinin, *"Cidde sancağı mutasarrıfı Sadr-ı esbak Esseyyid Mehmed Paşa'ya ve Mısr-ı Kāhire vezir Silahdar Mustafa Paşa'ya ve Avlonya sancağı mutasarrıfı vezir İsmail Paşa'ya tevarih-i muhtelife ile kezâ ibkā"* ibaresindeki ibham, yalnız Cidde ve Mısr'ın 3 rebi'ülevvelde tevcih edildiğine (bk. *HAK*, 259) işaretle izale edilebilirdi; Vâsıf, Avlonya'nın tevcihini, aynı tarihde tevcih edilen Şam ve Sayda eyaletleri miyanında zikr etmeyip ibhama düşürmekle de tasnif ve telfik külfetinden kaçınmışdır.

C. İstanbul yangılarına âid mâlûmâtın hazif ve ihtısarı keyfiyeti

Hâkim Tarihi'nde tevcihatdan sonra mühim bir yer işgal eden İstanbul yangınlarına âid mâlûmâtı Vâsıf umumiyetle hazf ve bâzen de pek nâkıs bir suretle ihtısar etmiştir.

17. Vâsıf Tarihi'nde tamamen hazf edilen harikler aşağıda gösterilmiştir: *"Zuhur-ı harik der-nezd-i Zencirli Kuyu"* ve*"zuhur-ı harik der-nezd-i sahn-ı Vefa"* (*HAK*, 20),*"vuku'ı harik nezd-i Tavşantaşı"* (*HAK*, 25), *"vuku'-ı harik-ı cüz'î nezd-i Topkapu"* (*HAK*, 29; *HBK*, 15a), *"zuhur-ı harik-ı cüz'î der-nezd-i Süleymaniye"* (*HAK*,30; *HBK*, 15a-b), *"vuku'-ı harik-ı cüz'î der-Kasımpaşa"* (*HAK*, 7; *HBK*, 30a), *"vuku'-ı harik-ı cüz'î der-Üsküdar"* (*HAK*, 73, *HBK*, 31b), *"vuku'-ı harik-ı cüz'î der-Fenâyî mahallesi"* (*HAK*, 80/2; *HBK*, 35a), *"vuku'-ı harik-ı cüz'î"* (*HAK*, 83; *HBK*, 36b), *"vuku'-ı harik-ı cüz'î der-nezd-i Ayazma Kapısı"* (*HAK*, 93-94), *"vuku'-ı harik-ı cüz'î"* (*HAK*, 102-103; *HBK*, 44b. Bu harikın vuku' tarihinin sehven Sâlih Ağa'nın Sürre eminliğine tâyini tarihi gibi gösterildiğine §34'de işaret edilecekdir), *"harik-ı cüz'î"* (*HAK*, 120), *"vuku'-ı harik-ı cüz'î"* (*HAK*, 178), *"vuku'-ı harik-ı cüz'î der-sâhil-i Beşiktaş"* (*HAK*, 183-184), *"vuku'-ı harik-ı cüz'î der-İstanbul"* (*HAK*, 194), *"vuku'-ı harik-ı cüz'î der-İstanbul"* (*HAK*,200-201), *"vuku'-ı harik-ı cüz'î der-haric-i sur-ı İstanbul"* (*HAK*, 256), *"vuku'-ı harik-ı cüz'î"* (*HAK*, 291-292), *"vuku'-ı harik der-karye-i Kuzguncuk ez-muzafat-ı Üsküdar"* (*HAK*, 345), *"vuku'-ı harik-ı cüz'î"* (*HAK*, 411; *HBK*, 180b), *"vuku'-ı harik-ı cüz'î"* (*HAK*, 415-416), *HAK*, 417'de zikr edilen üç ayrı harik, *"ihrak-ı cüz'î der-Ortaköy"* (HAK, 420), *"ihrak-ı cüz'î"* (*HAK*, 421-422), *"vuku'-ı harik-ı cüz'î"* (*HAK*, 425), *"harik-ı cüz'î"* (*HAK*, 430), *"vuku'-ı harik-ı cüz'î"* (*HAK*, 459-460).

18. Kısmen ihtısar edilen yangınlara âid mâlûmâtın da kifayetsizliği ve vuzuhdan mahrumiyeti nazar-ı dikkati çekmekdedir: *"vuku'-ı harik"* (*VB*, 20) bendinde yangının vuku' tarihi (*HAK*, 117'de: 11 cumâdelâhıre) hazf edilmişdir. *"Vuku'-ı harik"* (*VB*, 21-22) bendinde zikr edilen üç ayrı yangına âid mâlûmât aslındaki açıklık ve genişlikde değildir (*HAK*, 152-153'de verilen tafsîlâta göre her üç yangın da gece zuhur etmiştir; Aksaray'daki yangın Cum'a gecesi saat ikide bir çörekci furunundan çıkmış ve bâzı dükkânlar yanmışdır; Üsküdar yangını Doğancılar mahallesinde çıkmışdır; her üç yangının söndürülmesinde Sadrıâzamın ziyade gayret ve sür'ati âmil olmuşdur. Zikr edilen bu tafsîlâtı Vâsıf'ın ifadesinden çıkarmak imkânsızdır).

Aşağıda iktibas edilen iki yangına âid ifadelerden Vâsıf'ınkinin kifayetsizliği tebarüz etmektedir:

Ateşin bir tarafı Râgıb Paşa hanesine bir tarafı Nişancı mahallesi hamamına ve bir tarafı Havuzlu-hamama... mu'temedün aleyh sika kimesnelerden Elhâc İsmâil Efendi nâm bir zat..... Mahall-i harikde derûn-ı Surda kal'e bedenine karib Dülbendci Hüsameddin mahallesi demekle mârûf mahallede berber Mustafa Çelebi nam kimesnenin cedid kendi yaptırdığı hanesi..... Bâde'l-harik halk güruh güruh bu haneyi seyretmeğe giderlerdi. (*HAK*, 110-111);

[Vâsıf 'da yangının sirayet sahası tahdid edilmemişdir] *Şahsın biri . . . . . zikr-olunan harikde Berber Mustafa nâm kimsenin hanesi* (*VB*, 18-19).

Alaca-hamam kurbünde Kitabcılar-başı'nda Bosna valisi Mehmed Paşa'nın hânesinde, ki Re'sü'l-etibbâ Halebî Mustafa Efendi sâkin idi, andan ateş-i serkeş zuhûr edüp (*HAK*, 484; *HBK*, 198a);

Alaca-hamam Kurbünde vâkı' Hekimbaşının ikamet etdiği haneden zuhûr-ı ateş (*VB*, 51).

b. Mufassalan tasvir edildiği intıbâını veren *"vuku'-ı harik"* (*VB*, 26) bendinin bile, aslındaki mânâyı aks ettirmediği melhûzdur: Filhakika, yangının şiddetli rüzgâr sebebiyle dağıldığı ve Uzunçarşı civarından Eskisaray hizâsına kadar evlerin yandığı hususları tasrih edilmediği gibi, *"çarşuya sirayet men'inde Sâhibdevlet hazretleri ateş içinde kalup Mercan Çarşusu önünde olan Parmakkapu'da tulumbalarla sâbit-kadem ve def' u men' ü itfâda ziyade cidd-i ehemm ve sa'y-i etemm buyurmalariyle bi-inâyeti'llâhi teâlâ müntefi oldu"* (*HAK*, 194) ifadesinin Vâsıf 'da külliyen ihmal edildiği görülmektedir.

c. Yine mufassalan tesbit edildiği intıbâını veren *VB*, 36'daki *"vuku'-ı harik"* bendinin aslıyla mukâbelesi, ihtısarın mahiyetini sarahaten göstermesi bakımından, şâyân-ı dikkat olsa gerekdir:

Bâb-ı Ayvansaray dahilinde ateş zuhûr edüp bir bakkal dükkânına karib funda tâbir olunan süpürge çalısına ateş isâbet etmekle der-akab bakkal dükkânına yapışup giderek şiddet-i rüzgâr ile bir ucu Dragman câmi'i semtinden Bâb-ı Balat'a karib Lonca yerine müntehi ve bir ucu taşrasından dahi zuhur ettiği mahalledek ve Balat câmi'ine müntehi vâfir hane ve dekâkin muhterik olup ne hâl ise bi-inâyeti'llâhi teâlâ müntefi oldu. (*HAK*, 296);

Ayvansaray kapusu dahilinde ateş zuhûr edüp imdâd-ı rûzgâr ile şerâre-pâş-ı etraf ve ihrak-ı büyut-ı esafil ve eşraf edüp ne hâl ise mündefi'... oldu(*VB*, 36).

ç. Vâsıf, fethinden beri en büyük İstanbul yangını olarak mütevâtir olan 8 şevvâl 1169 yangınını bile me'hazındaki vuzuh ve genişlikde aks ettirmemişdir: Yangından Padişahın duyduğu teessür ve ağlayarak dua ve niyazda bulunması, Sadrıâzamın iki gün mütemâdi ateş içinde kalarak tanınmaz hâle gelmesi ve hareket kudretini kayb etmesi keyfiyeti ile bir çok mahallerde yanmış insan cüsselerine rastlanması ve nihayet yangının bilânçosuna âid mâlûmâtı (77400 ev, 34200 dükkân, 36 küçük ve büyük hamam, 130 medrese, 335 değirmen, 150 câmi ve mescid'in yandığı tesbit edilmişdi) Vâsıf, herhalde, *şâyân-ı nazar olmayan keyfiyyetler*'den addedip ilgâ ve ibtâl etmiş olmalıdır! (*HAK*,492-493; krş. *VB*, 53).

19. Vâsıf, yangınların tesbit ve tafsiline o kadar az ehemmiyet verir ki, *"tevcihat-ı ilmiyye ve ziyaret-i Hırka-i şerife ve vuku'-ı harik"* (*VB*) bendinde, bahis başlığındaki telmihe rağmen, *HAK*, 303'de 26 ramazan gecesi Halıcılar Köşkü'nde vâkı' olduğu zikr edilen yangına âid en ufak bir işaret bulmak kâbil değildir. *"Azl u nasb-ı ağayân-ı Rikâb ve tevcihât-ı ilmiyye"* (*VB*, 33-34) bendinde, bahis başlığında herhangi bir telmihde bulunulmamasına rağmen, zikredilen *"bu evanda üç def'a mahall-i müteaddidede ihraklar zuhûr edüp alev-gîr-i iştiâl olmadan fazl-ı Hudâ ile karîn-i humûd ve intifâ oldu"* (*VB*, 34) ifadesinin tekâbül ettiği tafsîlât, dikkate şayan olması bakımından, aşağıya iktibas edilmiştir:

VUKU'-I HARİK-I CÜZ'İ DER-HİSÂR-I RUMELİ: Yine sene-i merkūme cumâdelûlâsının yirmi birinci İsneyn günü saat dokuzda iken Rumeli Hisârının kurbünde (*HAK*, 278) *Şeyh Bolbolcu-zâde hanesi muhterik olup âhara sirâyet etmeden bi-avni'llâhi teâlâ müntefi oldu. AZL U NASB-I BAZI AĞAYAN-I RİKÂB-I HUMÂYÛN:.... TEVCİHAT-I BAZI MEVÂLİ-İ KİRAM:.... İHRÂK-I CÜZ'İ: Yine cumâdelâhırenin üçüncü Hamîs gecesi saat beşde iken Galata'da Kireç Kapusu kurbünde Keresteciler'den* (*HAK*, 279) *ateş zuhûr edüp Sâhibdevlet hazretleri vesair bulunması mu'tad olan zâbitan-ı Ocak müsâraat ve ihtimam-ı tam eylemeleriyle bir mikdar dekâkin ve emkine ihrak ve hedm-ile bi-inâyeti'llâhi teâlâ saat dokuzda müntefi oldu"* (*HAK*, 280).

D. Saray merâsimlerinin tasviri, vefeyat vesair vuku'at ve hâdisâtın nakl edilmesi keyfiyeti

20. Hâkim'in büyük bir dikkat ve îtîna ile tesbit ve tasvir ettiği vâkı' Saray merâsimlerini Vâsıf, dâima bir iki satırla işaret etmekle yetinmiş, hiç olmazsa bir def'a tasvir edip tekerrürlerde teferruata girmemek gibi bir endîşe izhar etmemiştir. Bu bakımdan teşrifata âid hususların tedkikinde *Vâsıf Tarihi* istifade edilemez bir mahiyyet arz etmektedir. Ramazan ve bayram ziyaret ve tebriklerine âid mâlûmât Vâsıf Tarihi'nde ziyadesiyle ihtısar edilmişdir: Ezcümle, *VB*, 11'deki *"tebrik-i ıyd"* bendinde verilen mâlûmât aslındaki muhtevâyı aks ettirmekten uzaktır: 26 ramazan günü Sadrıâzamın maiyyetiyle birlikde Müftiyi ziyareti hususu ihmal edildiği gibi *"ertesi gün [27 ramazan] sudur-ı ulemay-ı kirâm hazerâtı ve Arefe gününe gelince tertib-i ma'ruf ve âdet-i me'luf üzere cümle ricâl-i devlet cenâb-ı mekârim-nısab-ı haz-*

ret-i Âsafî ile kesb-i ta'yîd-i saadet eyleyüp bâdehu Seşenbih [Vâsıf'da *"leyletü'l-ıyd olan Çeharşenbih gecesi"?!*] *gecesi Saray-ı humâyûna râhi ve ale's-seher takbîl-i pâye-i evrenk-i şehinşâhî ile şerefyâb ve mubâhi olduklarından sonra... Padişah-ı âlempenâh Sultan Ahmed Han câmi'i şerifinde edây-ı namâz-ı ıyd... buyurdular"* (*HAK*, 55) ifadesi hazf ve kezâ, *VB*, 40'daki *"nakl-i humâyûn ve tebrik-i Iyd-ı Adhâ"* bendinde, Sadrıâzamın 5 zilhiccede Şeyhülislâmı ziyaret ederek muâyedeye mübaşereti ile ertesi gün ulemâ ve ricâl-i devletin Sadrıâzamın eteğini öperek tebrik-i ıyd etmeleri hususu ihmal edilmişdir (bk. *HAK*, 334). Yine aynı mahiyetde olmak üzere, *VB*, 22'deki *"ziyâret-i Hırka-i şerife"* bendinde, Şeyhülislâm Seyyid Murtazâ Efendi'nin *"illet-i mizacları hasebiyle bir vechile vukuf-ı huzura iktidarları olmadığından kerem ü afv-i hazret-i cihandârî ile mazhar-ı nevaziş buyurulup"* sair bulunması mu'tad olan zevatın Saraya varmaları husûsu (*HAK*, 154-155) ihmal edilmişdir.

21 - a. III. Osman'ın cülûsu sırasında vâkı' olan merâsime âid *Hâkim Tarihi*'nde verilen teferruat da hazf edilmişdir: *"Zikr-i taklid-i seyf"* (*VB*, 28-29) bendinde, Alayın *"saat üçde Sarây-ı cedîd-i humâyûndan hareket"* ederek saat sekizde kılıç kuşanma merâsiminin icrâ edildiği (*HAK*, 220), merâsimin saat sekizde icrâ edilmesi Padişahın yaşının 58'e baliğ ve cülûsun 1168 senesi saferinin 28 inci günü neharî saatle 8'de vâkı' olarak bu 8'lerin ictimâ'ının fâl-i hayır addedildiği (*HAK*, 221), Sarây-ı cedidden Eyyüb'e kadar Padişahın iki tarafında bulunan solak ve peyklerin *ileruce takaddüm* etmeleri sebebiyle halkın hükümdarı yakından temâşâ ettiği, Padişahın tevazu' ile iki tarafa verdiği selâmların halkın sürurunu mucib olduğu (*HAK*, 221-222), Şeyhülislâmın kılıç kuşatma sırasında alil vaziyette bulunması sebebiyle Sadrıâzamın yardımına muhtaç olduğu (*HAK*, 223), Eskiodalar önünden geçilirken Padişaha, Silahdar Ağa eliyle şerbet verilmesi (*HAK*, 223-224), ve nihayet merâsimde giyilen esvab ve levâzımatla taşınan şeyler, biniş ve inişde ileri gelen ricalin vaziyetleri, hattâ zebh edilen kurbanların mikdarı (*HAK*, 223-227), ve Alayın tasviri (*HAK*, 227-229) hususlarındaki tafsîlâtı *Vâsıf Tarihi*'nde bulmak kābil değildir.

Yine bu cümleden olarak *VB*, 29-30'daki *"bahşiş-i culûs dâden be- tevayif-i askerî"* bendinde, cülûs bahşişi dağıtılması merâsimi ile bahşişin müfredatı (*HAK*, 234-239); *"İhbar-ı cülûs-ı humayun be-düvel"* bendinde, tebriknâme sureti (*HAK*, 240-242); *"Nasb-ı vekîl-i kethudây-ı bevvâbîn"* (*VB*, 30) bendinde, Kırım hanı Arslan Giray'a gönderilen tebriknâme sureti (*HAK*, 243-246), cülûsun îlânı ve şenlikler icrâsı için kadılara gönderilen emr-i şerif sureti (*HAK*, 246-247), telhis

ve îmâ dahi edilmeden hazf edilmiştir. Yine aynı mahiyyetde olmak üzere, Mekke şerifine, tebrikname-i humayun ile Han-çırağı İsmail Ağa'nın, Rumeli cânibine sâbık Sadâret kethudası Uzun Bey Efendinin gönderilmesi (*HAK*, 246-247) hususu zikr edilmemiştir.

b. Trabzon valisi Hekim-zâde Ali Paşa'nın üçüncü defa Sadârete nasbı dolayısiyle yeni Sadrıâzamın Üsküdar'da istikbâli, Mehemmed Paşa köşkünde îzâzı, Yalıköşkünü teşrifi, ocaklıların istikbâl için mevki'ler, Bâb-ı âsafi'den Arzodası'na geliş merâsimi, erkân ve âyân-ı devlete kürkler ilbası merâsimleri (*HAK*, 272-278) Vâsıf 'da (*VB*, 33) birkaç satırla işaret edilmiş olup *Hâkim Tarihi*'nin ifadesindeki vuzuh ve muhtevâyı vermekden çok uzaktır.

22. Elçilerin kabulü merasimi hakkında da, *Vâsıf Tarihi*'nin müfrit derecede ihtısar dolayısiyle kullanılmaz hâlde bulunduğu aşağıdaki misallerden anlaşılabilir:

ÂMEDEN-İ ELÇİ-İ VENEDİK CUMHURU HASBÜ'L-ADE: Yine sene-i merkūmede Venedik cumhuru ve Dozu tarafından Âsitane-i saâdet'de ikāmet üzere olan Balyosları müddet-i ikāmeti olan üç seneyi tekmil ve Balyos-ı cedid dahi Bozca-ada'ya geldiğini haber vermekle mu'tad üzere iki çekdirme sefinesi irsal ve Deraliyye'ye gelip ibtida Sadrıâzam hazretlerine olan kâğıdlarını Bab-ı âli'de teslim ve sene-i merkūme muharremü'l-haramının on ikinci sülâsa günü âdet üzere Divân-ı humâyûna getirilüp atabe-i ulyâya yüz sürüp namesin teslim ve eski Balyosları dahi Sadrıâzam hazretlerinden nâme-i humâyûn alup vilâyeti tarafına pey-i siper-i azîmet oldu (*HAK*, 201-202; *HBK*, 87b- 88a)

İHRAC-I MEVACİB VE HÂK-BUSİ-İ ELÇİ-İ VENEDİK:... Venedik cumhuru tarafından ikāmet elçisi dahi mukaddema vârid olduğuna binaen yevm-i mezkûrda atabe-i ulyây-ı şahaneye ruhsâ (*VB*, 27). [Balyos'un nâmesini takdim tarihi, Vâsıf'ın *"yevm-i mezkûr"*u ile, mevacibin ihracı tarihi olan 26 muharrem salı gününe isabet eder ki, Hâkim'in 12 muharrem çarşamba günü vâkı' olduğuna âid sarih kaydına binaen, yanlışdır].

"Tertib-i Dîvan ve ruhsâyi-ʾ elçi-i Nemçe be-atebe-i şehriyârî" (*VB*, 39) bendinde, 24 şevvâlinde yeni Nemçe Kapı-kethudâsı'nın Bâb-ı âsafî'ye mektubunu takdim etmesi merâsimi (*HAK*, 323-324) ihmal edildiği gibi, Dîvân'a ve Arzodası'na kabulü merâsimi hakkındaki *HAK*, 324-326'da verilen mufassal mâlûmât da 2,5 satırlık ifade ile geçişdirilmişdir.

23. Sürre irsâli bahislerinde, *"esnay-ı tarikde bulunan vülât ve ümera ve hükkâma emniyet-i tam üzere tâ Şam'a varınca birbirlerine îsâl ve teslimleri için îlâmları ahz ve Âsitane-i saâdete irsal olunmak üzere ber vech-i mu'tad evâmir tahrir ve bu vechile me'munü'l-gâile mahalline şeref-res-i vusûl olması için kemayenbagi mahmul-i duş-i vülât ve hükkâm kılındı"* (*HAK*, 21; *HBK*, 11b) kaydı ihmal edilmişdir (bk. *VB*, 9 Krş. *HAK*, 142: *VB*, 20; *HAK*, 291: *VB*, 35; *HAK*, 427: *VB*, 50).

24. Nûr-ı Osmânî câmi'inin inşâsı hitamında ulemâ, ricâl-i devlet ve ocaklıya verilen ziyafetle Cuma namâzının edâsından sonra ilbâs-ı hil'at merâsimi hakkında *Hâkim Tarihi*'ndeki tafsîlât (*HAK*, 396-402), *VB*, 46-47'de ziyadesiyle ihtısar edilmiş olup, Câmi'in tavsifine âid mâlûmât (*HAK*, 402-407) ise tamamen ihmâl edilmiştir. Yine Nûr-ı Osmânî câmi'inde okunan Mevlid-i Nebevî'ye âid bahis (*HAK*, 472-473), *VB*, 51'de külliyen hazf edilmişdir.

25- a. *"Ziyâfet-i Sadrıâzam be-Şehriyâr-ı kürûbi-şiyem"* (VB, 13-14) bendinde, hususiyle, Padişahın huzurunda icrâ edilen gösteriler (bk. *HAK*, 63-64) ihmal edilmişdir.

b. VB, 24'de, Padişahın Yenisaray'a vusûlünü müteâkib *"birkaç gün ârâmdan sonra yine havalarda îtidal müşahede olunup sahilsaray-ı Tersane-i âmire* [**yi**] *sene-i merkume zilhiccesinin yirminci isneyn günü"* teşrif ettiği (*HAK*, 187) hususu ihmal edilmişdir.

c. *"Nakl-i humayun be-Karaağaç"* (*VB*, 54) bendinde, Padişahın Karaağaç sahil-sarayından muâvedeti keyfiyyeti ve tarihi (*HAK*, 451'de: 20 muharrem 1170) ihmal edilmişdir.

26. III. Osman'ın cülûsunu tebşir için Rusya'ya gönderilen Derviş Mehmed Efendi'nin takriri hülâsasında (*VB*, 40-43), ihtısarda gösterilen ifrat dolayısiyle, aslındaki bâzı hususların hazf edildiği nazar-ı dikkati çekmekdedir; ezcümle, *HAK*, 381'de zikredilen Petersburg civarında ve Neva kenarında bulunan talimhaneler ve tersane hakkındaki mâlûmâtla, Elçi'nin Rusya'da gördüğü hüsn-i kabûl ve sulhün te'yidinden duyulan memnuniyetin izharına âid intıbâları (*HAK*, 386), *Moskovlu*'nun kizbe mübtelâ ve mübâlagaya meyli olduğuna dair müşahedesi (*HAK*, 387), ve nihayet, İsveçlilerden korkuları sebebiyle Rusların Kiyef 'den büyük mikyasdaki kuvvetlerini Riga'ya sevk ettiklerini istihbar ettiğine dair mâlûmât (HAK, 388-389)[38], VB, 42-43'de hazf edilmiştir.

27. Vâsıf 'da cemiyet hayatına taalluk eden bâzı ahvâlin ihmal veya pek fazla ihtısar edildiği de nazar-ı dikkati çekmektedir: Fırıncılar ve tezgâhdârların ekmeği oturdukları yerden yüksekce bir mahalle koyarak *nân-ı azize ta'zim ve tekrim* edilmesini te'min için yapılan tenbihat (*HAK*, 251); lüzumlu ihtiyaçlarını te'min kasdı olmadan bâzı kadınların *sıkma feraceleriyle* çarşı ve pazarlarda gezmelerinin men' ve ihtiyacı te'min zımnında *siyâb-ı gayr-ı müştehiyye ile ehli-i ırz nisâ ve a'câyiz tâifesi eşkâlinde bol ve vesî feracelerle çıkup ve bilâ mûcib dekâkîn ve bâzârlarda ve mecma'-ı nâs olan mevâzı'da kat'a ârâm ve karar eylemeyüp maslahatı rü'yet ve der-akab menzillerine kufûl ve ric'at eylemek* hususunun İstanbul Kadısı vasıtasiyle mahalle imamlarına tenbihi (*HAK*, 257-259); Üsküdar'da bâzı sâhilhaneleri soyan hırsızların yakalanıp çaldıkları malların istirdad edildiği (*HAK*, 470; *HBK*, 217b-218a) keyfiyetlerine âid *Vâsıf*'da herhangi bir kayda tesadüf edilmediği gibi, *"vürûd-ı ser-i maktu'-ı Karaosman-oğlu"* (*HAK*, 412-413; *HBK*, 181a-181b) ile *"vürûd-ı serhâ-i maktû'in ez-cânib-i vezir-i mükerrem Abdurrahman Paşa vâlî-i Maraş hâlen"* (*HAK*, 454-458; *HBK*, 209a-211b) bendlerindeki mâlûmâtın vuzuh ve canlılığını; *"zikr-i nüzûl-i sefîne-i üçanbarlı"* (*VB*,20) bendinde, kalyonun denize indirilmesini temâşâ eden halkın izdihamı ve denize indirilmeden duyduğu hayreti (*HAK*, 135-138), me'hazındaki açıklık ve sarahetle, Vâsıf 'da bulmak imkânsızdır.

38 *"Bu Moskovlu tâifesinin rical ve ahâlisi kizbe mübtelâ ve mübâlaga söylemeğe mâillerdir. Hattâ bir gün bizi seyre götürürler iken bir binaya uğrattılar, sual olundukda: İmparatoriçe bir kilise ve bir manastır ve bir medrese bina ediyor dediler; buna şürû' olunalı ne mikdar vakit oldu? dedim: İki senedir, dediler ve ne mikdar vaktedek tekmil olur? dedim: İki seneyedek tamam olur, dediler ve ne mikdar akçe masraf ile vücude gelir? dedim: İkiyüz bin kese ile vücude gelmek gerekdir, dediler. Sükût etdim: Sükûtunuza sebeb nedir? dediler... Bu binâda altun ve sîm olmadığından mâ'adâ taş ve mermer dahi vücude gelür deyu söyleseniz, yine bende muârazaya kudret vardır deyu, söyledim. Yevmiyye beş bin nefer amele istihdam olunur deyu söylediler; halbuki mecmûı zeminine beş yüz adam sığmaz. İşte buna kıyas ile mübâlagaların haddi yokdur"* (*HAK*, 387), *"Kiyev kal'esi muhâfazasıyçun bundan akdem kal'e-i mezburede sayf u şitâ vakti vâfir askerleri olmak üzere istimâ' olunmuş idi. Biz vardıkda kati cüz'î asker bulduk. Nezâket ve münâsebetle sual olundukda: Devlet-i aliyye ile musâfât ve müvâlâtımız olduğundan askerimizi kaldırup İsveclu hudûduna karîb Riga kal'esi muhâfazasına ta'yin eyledik, dediler. İsveclu ile musâlaha üzere değil misiz, havfiniz var mıdır? dedim: Musâlaha üzereyiz, havfimiz yokdur, lâkin askerimizi bir mahalde tûl meks etdürmesüz, bir dürlü rahat vermezüz, asker tâifesi râhatsız olmaludur, de'bimiz budur, dediler. Lâkin havfleri olmak melhûzdur"* (*HAK*, 388-389).

28. Tabi'at hâdiselerinin de muntazaman zikr edilmesi hususuna îtina edilmediği, *"vuku'-ı zelzele der-İstanbul"* (*HAK*, 259) ve *"alâmet-i semaviyye-i uhrâ"* (*HAK*, 418) bendlerindeki mâlûmâtın *VB*, 31 ve 48'de hazf edilmesinden istidlâl edilebilir.

29. V e f e y â t a âid hazifler de nazar-ı dikkati çekecek mahiyettedir:

a. Ehemmiyetsiz addedilip zikr edilmeyen vefeyât: *"Vefat-ı Murtaza Efendi ez-Hâcegân-ı dîvânî"* (*HAK*, 83; *HBK*, 36a-36b), *"vefat-ı Mevlânâ-zâde Seyyid Celâl Efendi"* (*HAK*, 99; *HBK*, 43a), *"vefat-ı Edib Efendi Ruus-ı humâyûn kesedarı-ı sâbık"* (*HAK*, 258), *"vefat-ı Kâtib-i vekāyi'-nüvîs Şeyh Ahmed Efendi"* (*HAK*, 258), *"haber-i vefat-ı Şeyh Murad-zâde Muhammed Murad Efendi"* (*HAK*, 411-412; *HBK*, 180b-181a).

b. *Vâsıf Tarihi*'nde mufassalan nakl edilen vefeyât bendlerinde bile bâzen me'hazındaki, hususiyle terceme-i hâle âid, muhtevânın dikkatle aks ettirilmediği, mütetebbi'in her hâlde bu bahislerde de *Hâkim Tarihi*'ne müracaatten müstagni kalamayacağı melhuzdur. Aşağıdaki muktebes ifadelerin mukābelesi ile Vâsıf 'ın ifadesindeki kifayetsizlik açıkca görülebilir:

Cümle-i te'liflerinden Buhârî-i Şerif Şerhi yirmi cild on sekiz senede tamam olup... ve Şerh-i Hayâlî ve Hâşiyye-i Kara Dâvud ve Hâşiyye-i Mîr Adâb ve Hâşiyye-i Kazmir-i Lârî ve Hâşiyye-i Kadı Beyzâvî ve cüz'-i şerîfine gelince dokuz kıt'a ve Şerh-i Müslim nısfa gelince dört kıt'a ve Hâşiyye-i Hasan ve vücûhatdan Kitâb-ı İtilâf ve resâil-i mütenevvi'a yirmi aded ve kavâid ve letâyifden cem' eylediği yirmi yedi aded resâil-i nefîseleri olup... elli dört tarihinde Mısır cânibinden Hacc-ı Şerîfe zehhab ve suy-ı Şam'dan avdu âyâbları vâkı' oldu... Kırk altı

VEFAT-I ŞEYHU'L-KARRA' YUSUF EFENDİ-ZÂDE ABDULLAH EFENDİ: Kırk sekiz tarihinde Çorlulu Ali Paşa sadrıâzam iken [Çorlulu Ali Paşa'nın sadâreti: 1118-1122 tarihlerine tesadüf eder] *Saray hocalığına takrîb olunup... yirmi sekiz sene zarfında Buhârî-i şerife hüsn-i tâbirle bir şerh-i mufassal tahrîr.. Kadı Beyzâvî Tefsîri'nin evâyiline hâşiyyesi ve Sahîh-i Müslim'in nısfınadek şerhi ve vücûhâta dâir İtilâf nâm te'lifi ve bu fenne dair yirmi kadar risâleleri ve Hayâlî ve Kara Dâvud ve Âdâb-ı Mîrî ve Kazmir hâşiyyeleri ve sâir fünûndan*

[?] *tarihinde Çorlulu merhumun vezaretinde Enderun-ı humâyûn'a hidmet-i tedrîs-i ulûm için ta'yîn olunup yirmi bir sâle bâliğ olur ki kesret-i iştiʻâl-i tedrîs ve mütâla'a ve te'lif ve cevâmi' ve dârülhadislerde dahî beher gün muvazzaf ve gayr-ı muvazzaf dersler kırâati ile aslâ vakt-i hâliyyeleri yoğidi ve zebân-ı Pârsî'de dahi yed-i tûlâları olup tabi'at-ı şi'riyyeleri gāyet selasetde... Kemâl Paşazâde merhuma nazîr ve kesret-i âsâr ile şehîr olup eğer zâde-i tabi'atları cem' olsa bir dîvân olur* (*HAK*, 188-190);

yirmi yedi kadar risâleleri beyne'l-ulemâ mütedavil.. Altmış sene kadar cevâmi' ve medârisde neşr-i ulûmdan hâlî olmayup bâzen meslek-i şu'arâ üzere fârisî ve türkî manzume ile tefennün edüp (*VB*, 25-26).

c. *"Vefât-ı Nazîf Mustafa Efendi"* (*VB*, 32) bendinde ise, yalnız hazif ve ihtısârdan mütevellid kifayetsizlik değil, aynı zamanda hâdisâtın takdîm-te'hiri, isim ve nisbetlerin tahrîfi ile Vâsıf 'ın metni kullanılmayacak bir mahiyyet iktisâb etmişdir:

Merhum İbrahim Paşa ahdinde reis Mehemmed Efendi'ye intimâsı olmakdan nâşî hadâset-i sinni olmağla Boğdan voyvodası Ligor Beyin maiyyetiyle Boğdan Dîvân efendiliği hidmetiyle gönderilüp tamam dokuz sene mikdarı eyâlet-i Boğdan'da imrâr-ı vakt eyledi. Bâdehu Âsitâne'ye gelüp merhum Nuh Efendi'ye taalluk ve Hâcegân-ı dîvânî zümresine ilhak ve bâdehu reîsülküttâb merhum Tavukcubaşı Mustafa Efendi'ye dahi intimâ ile Münîf merhum sefâret-i İrân ile me'mur ol-

Dokuz sene kadar Boğdan'da Kâtib-i dîvân ve nâil–i servet ve sâmân olup istifây-ı heva ve heves ile Âsitâne'ye âyâb ve İbrahim Paşa devrinde Reîsülküttâb olan Üçanbarlı Mehmed Efendi'ye intisâb ve bundan sonra Nuh Efendi'ye kesb-i taalluk ve himmetiyle zümre-i Hâcegâna telâhuk edüp Tavukcubaşı dâmâdı Elhâc Mustafa Efendi mesned-i Riyâsete ziynetbahş oldukda sâhib-i tercemenin... râbıta-i îtibârını tevsîk etmiş idi. Sâhib-i târîh Râşid

dukda maiyyetiyle râhî ve birkaç sene mürûrundan sonra sefâret-i Îrân ile müstakillen râhî ve hüsn-i hâliyle me'muriyetinde muvaffak ve meşkûr olup Asitâne'ye avdet eyledikde huzûr-ı humâyûnda hil'at ilbâsıyle mükerrem ve Anadolu muhasebeciliği ile muhterem oldu... Bâdehu Âsitane'ye gelip Eskiodalar pîşgâhında kethudâlığında satun aldığı Siyavuş Paşa Sarayı'nda ikâmete memur ve sâmân-ı hâl üzere iken işbu sene-i mübârekenin rebi'ülevveli evâsıtında ârıza-i mizâc ile hastalanup beş-on gün tedbîr ve müdâva ve günden güne marazı müşted olup mâh-ı rebi'ülâhırın on dördüncü isneyn günü dâr-ı bakāya irtihâl eyledi.. Kendi zeâmeti oğluna ihsân-ı humâyûn buyurulup emvâl ve eşyâsı[na] *taraf-ı mîrîden taarruz olunmadı* (*HAK*, 263-264; *HBK*, 115 a-b)

Efendi[39] *Îrân-zemine sefir oldukda mumaileyhin heminân-ı murâfakat olmasını recâ ve bu hidmeti dahi edâ edüp avdetinde huzûr-ı humâyunda ilbâs-ı hil'at ve Anadolu muhasebeciliği ile kâmyâb... kethudâlığında iştirâ ettiği Siyavuş Paşa Sarayı'na gelüp kesb-i rahat etmeden işbu rebi'ülâhır evâsıtında garîm-i ecel yedinde zebûn oldu* (*VB*, 32; *VA*, 48; *VH*, 41a).

ç. Vâsıf 'ın ihtısârına rağmen *Hâkim Tarihi*'nin bilhassa tercume-i hâl bakımından bâkir malzemeyi ihtiva ettiği, aşağıda iktibas edilen ifadelerin *Vâsıf Tarihi*'nde aks ettirilmemiş olmasından istidlâl edilebilir:

VEFAT-I HATTAT ÇELEBİ EFENDİ: Eğrikapulu demekle mâruf ve Saray-ı âmire hocası hattat-ı meşhur Râsim Mehmed Efendi haz-

39 Nazîf Mustafa Efendi'nin İran'a ilk defa azîmeti, Vâsıf 'ın ifade ettiği gibi Râşid Mehmed Efendi'nin refâkatinde değil, Hâkim'in kayd ettiği gibi Münif Mustafa Efendi'nin refakatinde, 1154 rebi'ülevveli evâhırında vâkı' olmuşdur: *"Yine Hâcegân-ı dîvân-ı humâyûndan hâlen İstanbul mukata'acısı Nazîf Mustafa Efendi dahî me'mûr ve tayîn-i murâfakati.."* (*Tarih-i Sâmî ve Şâkir ve Subhî*, İstanbul 1198, 199b) (krş. Küçük Çelebi-zâde Âsım, *Tarih*, İstanbul 1282, 589-590).

retleri ki fenn-i hatt-ı sülüs ve nesıhde şeyh-i asr... fünûn-ı şettâda dahi mâhir... ve ekser kasâidi selis ve mânidâr ve tarîk-ı tasavvufa intisab-ı küllîleri olup... vefatlarından dört ay mukaddem müşahede eyledikleri irtihallerini bu hakîre bükâ ederek nakl eylemişler idi... Bir iki ay illet-i mizaclarıyle hastalanup asla kuşak çözmemişler, ancak vefatları günü döşek yapdırup ve soyunup istirahat ederler ve derhal âlem-i bakāya irtihal eylediler... Merhumun lisanında niçe niçe âsâr-ı keramete dair hususu istimâ' olunmuşdur. Ezcümle maktûl Silahdar Ali Paşa nâil-i mühr-i Sadaret olduğu gün az müddetde maktulen vefat eder buyurdular, aynıyle öyle vâkı' oldu... Binden ziyade me'zun hattat tilmizleri var idi. Talebe-i hatt'a gayet merhametleri gālib bir zat-ı âlîkadr idi (*HAK*, 481-482; *HBK*, 196a-196b) (krş. *VB*, 51).

d. *VEFAT-I HAZRET-İ ZÜBEYDE SULTAN... merhume Sultan... Sultan Ahmed Han hazretlerinin vasat-ı ömürlerinde vücude gelen kerîmelerinden olup tahminen sinn-i şerifleri otuz beşe resan olmuş idi. Elyevm ser-i mesned-i zindegânîde mübtehic-i sürûr olan devletlu ismetlu Ayşe Sultan efendimiz ile şakîka-i peder ve mâderî ve saâdetlu nezâhetlu Zeyneb Sultan ve Sâliha Sultan ve Asıma Sultan efendilerimizle dahi hemşiregî-i hişâvendîleri olup* (*HAK*, 486-487; *HBK*, 199b) (krş. *VB*, 52).

e. *ZİKR-İ VEFAT-I ŞEHZÂDE... SULTAN MEHMED HAN b. AHMED HAN... merhum mağfur Şehzâde cennet-mekân hazretleri birkaç senedenberu... mizac-ı letafet-imtizacları inhıraf ve ilelden hâlî olmayup dâ'-i sebel ve mabtûn tâbir ettikleri illete mübtelâ ve ömr-i şerifleri erba'ini mütecaviz.. idi. Amma illet mütemekkin oldukda tedbir dahi gâh müfid ve gâh ifade ve te'sirden ba'id olur, ekseri eyyâm-ı şitâlarda iştidad üzere idi. Vefatlarından bir iki sene mukaddem şitâ mevsimlerinde yine illet-i mezkûre galebe eyleyüp hastalıkları müşted olmuşidi. Sarây-ı humâyûn etibbâlarının hâzikleri Hekimbaşı ma'rifetiyle ittihad ve ittifak ile hüsn-i müdâvâ ve tedbirden hâli olmazlar idi... Bu sene-i mübârekenin mâh-ı rebi'ülevvelinde henuz mevsim-i erba'in hulûl etmeden sademât-ı şitâ iştidâd üzere olup hazret-i müşarünileyhin inhırâf-ı mizâcları müştedd oldu. Gerek Sarây-ı humâyûnda ve gerek taşrada bu vechile hastalıkları cümlenin mâlûmu idi* (*HAK*, 495-496; *HBK*, 220a- 220b) (krş. *VB*, 56).

30. Îmâr ve îmâl hareketlerine aid *Hâkim Tarihi*'ndeki mâlûmâtın da *Vâsıf Tarihi*'ne vuzuhla nakl edilemediği aşağıdaki misâllerle teeyyüd eder:

a. Kurşunlu Mahzen câmi'inin ihya ve tâmirine âid *Hâkim Tarihi*'nde verilen pek mufassal mâlûmât *Vâsıf*'da ziyadesiyle ihtısar edil-

miştir (*HAK*, 30-42 =*VB*, 10. s. de yalnız on satır); Vâsıf, ihtısarda o kadar ifrâta varmıştır ki, tâmire hangi ayda başlandığı ve *HAK*, 42'de kitâbesi aynen derc edilen çeşmenin binâ edildiğine dâir en ufak bir îmâda dahi bulunmamışdır.

b. Sadrıâzam Mustafa Paşa b. Abdurrahman Paşa'nın, Otakcılar'da bina ettirdiği Nakşbendî zaviyesinin evkafına âid *Hâkim tarihi*'nde (*HAK*, 48; *HBK*, 21a) verilen mâlûmât, *VB*, 11'de pek fazla ihtısar ve ihmal edilmiştir.

c. Hâkim'in *"zikr-i vasf-ı câmi'-i şerif-i Nûr-ı Osmânî"* (*HAK*, 402-407) bendindeki mufassal mâlûmâta, *VB*, 11'de beş satırlık, me'hazındaki muhtevâyı vermekten uzak, bir ifade tekâbül etmektedir.

ç. *"Tâmir-i mescid-i Otakcıyan"* (*VB*, 38-39) bendinde ise mescidin evsâfına âid *HAK*, 446-447'de münderic mâlûmât aynen aks ettirilmediği gibi aşağıda verilen mukabeleden de Vâsıf 'ın me'hazındaki ifadeyi dikkatsizce nakl ettiği anlaşılabilir:

Otakcılar nam mahalde bir atik tuğladan bina olunmuş minare görüp bu mahalde fi'l-asl mescid-i şerif olmak gerek.. deyu istifsar-ı humâyûnlarında.. heman ol gün [17 receb 1168] *mahall-i mezburda bir mescid-i şerif binasına emir buyurup.. bir latif mescid-i şerif bina ve ihya ve minare-i kadime dahi.. müceddeden seng-i ruhamdan* [=mermerden] *bina olundu* (*HAK*, 446);

Bâzı harikde sûzân ve minaresinden mescid oluğu nümayan olan Otakcılar nam mahalden.. güzerân oldukda.. câmi' binası ferman etmişlerdi.. binaya mübaşeret ve.. itmâm olunduğundan gayrı minaresi dahi tuğladan bina (VB, 38-39).

d. *"Binâ-i Fener-i cedid nezd-i Ahurkapu"* (*HAK*, 467-469; *HBK*, 216b- 217a) bendi *Vâsıf Tarihi*'nde hazf edilmiştir.

e. *"Zikr-i nuzûl-i sefine-i üçanbarlı"* (*VB*, 20) bendinde zikr edilen kalyonun cesameti ve topları hakkındaki *HAK*, 131-132'deki tafsilat hazf edilmiştir. Yine aynı mahiyette olmak üzere *"azimet-i Sadrıâzam be-Tophane-i âmire"* (*VB*, 21) bendinde, dökülen toplara âid *"iki kıt'ası on birer vakıyye ve altı kıt'a beşer vakıyye ve dört kıt'ası dahi üçer vakıyye gülle atar mecmû on iki kıt'a top.. dökülüp"* (*HAK*, 154) tasrihi, sâdece: *"kebir ve sagir on iki kıt'a top dökülüp"* (*VB*, 21) ifadesiyle geçişdirilmiştir; aynı bendde, Sadrıâzamın *"hâlâ Tersane-i âmire'de vâki ta'mir ve termimine mübaşeret olunan sâhilhane-i humâyûna rü'yet-i binâ için uğrayup biraz anda meks.."* (*HAK*, 154) ettiği keyfiyyeti de ihmal edilmiştir.

f. HAK, 87-93'deki geniş tafsîlâta, *"tertib-i âvizehâ be-kalyon-ı kebir"* (*VB*, 16) bendindeki beş satırlık kifayetsiz malûmat tekabül etmektedir.

II. VÂSIF'IN YANLIŞ VE NOKSANLARI.

A. İsim ve nisbetlerin tesbitinde yapılan yanlış ve tahrifler

İsm-i hasların tesbiti husûsunda Hâkim'in, zabt ettiği vekayi' ile hemzaman oluşu dolayısıyle, Vâsıf 'a nazaran daha fazla vukuf sahibi olduğu ifadeden müstagni olup bilhassa tevcihat ve teşrifat bahislerinde zikr ettiği isimlerin mevsukiyeti, bu bahislerin Tahvîl ve Ruus kalemiyle Teşrifat kaleminden verilen resmî vesîkalara istinaden yazılmış olmasına binaen, her türlü şübheden âridir. Bu nokta-i nazardan ve bâzı delillerin sevkıyle *Hâkim Tarihi*'nde zikr edilen bâzı ism-i hasların *Vâsıf Tarihi*'nde değişik şekillerde tesbît edilmiş olmasını, bir tashih ve tasarruf endişesinden ziyade, sehiv ve zuhûl mahsûlü olarak kabul etmekte tereddüt etmiyoruz.

31- a. *Bursa kadısı olan Emînü'l-fetvâ* ***Ahmed*** *Efendi* (*HAK*, 12; *HBK*, 6 b)

... *Fetva emîni* ***Mehmed*** *Efendi* (*VB*, 8; *VA*, 11; *VH*, 9 b).

b. *Rumeli eyaleti, hâlen mutasarrıfı Osman Paşa-zâde vezir* ***Ahmed*** *Paşa'ya* (*HAK*, 65; *HBK*, 27 b)

... *Osman Paşa-zâde vezir* ***Osman*** *Paşa'ya* (*VB*, 13; *VA*, 19; *VH*, 15 b)[41].

41 Aynı zâtın bir başka yerde (*VB*, 38; *VA*, 58) "Osman Paşa-zâde vezir Ahmed Paşa" şeklinde zikr edilmiş olması, Vâsıf 'ın yukarıdaki ismi, bililtizâm değil, sehven böyle tesbit etmiş olduğunu gösterir.

c. *Sâbıkan Mekke-i mükerreme kadısı Feyzullah Efendizâde* ***Sa'deddin*** *Efendi'ye* (*HAK*, 82; *HBK*, 36 a)	*Sâbıkan Mekke-i mükerreme kadısı* ***Feyzullah*** *Efendi, kazâ-i İstanbul ile,* (*VB*, 16; *VA*, 23; *VH*, 19 a).
ç. *Sâbıkan Dergâh-ı muallâ yeniçerileri kâtibi Elhac* ***Ebubekir*** *Efendi* (*HAK*, 7; *HBK*, 4 b)	*Sâbıkan Yeniçeri kâtibi Reis Mustafa Efendi'nin dâmâdı* ***Bekir*** *Efendi* (*VB*, 8; *VA*, 10; *VH*, 8b).

Mumaileyh Ebubekir Efendi, *VB*, 20 ve 43 (*VA*, 66; *VH*, 57b)'de de **Bekir** Efendi şeklinde kayd edilmiş olup diğer Ebubekir'ler de çok def'a aynı şekle kalb edilmiştir:

Cebeciler kitabeti Vahdetî ***Ebubekir*** *Efendi'ye* (*HAK*, 61; *HBK*, 26a).	*...Vahdetî* ***Bekir*** *Efendi'ye* (*VB*, 13; *VA*, 18; *VH*, 15a)[42];
Ebubekir *Efendi-zâde* (*HAK*, 469; *HBK*, 217b)	***Bekir*** *Efendi-zâde* (*VB*, 56; *VA*, 87; *VH*, 76a);
Bu esnâda Cidde vâlisi İhtiyar ***Ebubekir*** *Paşa* (HAK, 285; HBK, 125a)	*Sâbıkan Cidde vâlisi vezir-i pîr ve düstûr-ı rûşen-zamîr olan* ***Bekir*** *Paşa* (*VB*, 35; *VA*, 53; *VH*, 44b)[43];
Ebubekir *Paşa-zâde İskender Bey* (HAK, 425)	***Bekir*** *Paşa-zâde İskender Bey* (*VB*, 50; *VA*, 77; *VH*, 66b).

d. Bektaş Efendi'nin vefatıyla inhılâl eden Ulûfeciyân-ı yemîn kitabetine ta'yin edilen zat, *HAK*, 84 = *HBK*, 80a'da *Süleyman*, *VB*, 24 = *VA*, 36 = *VH*, 30a'da *Yusuf* Efendi'dir!

e. Rusya'ya sefaretle gönderilen Derviş Mehmed Efendi'nin takririnde zikredilen iki şehir ismi Vâsıf 'ın hulâsasında tahrif edilmiştir: Hâkim'de واصليقو (*HAK*, 365; *HBK*, 151a) ve *Kiyev* (كيو gös. yerl.), Vâsıf 'da واصيلقو (*VB*, 40; *VA*, 61; *VH*, 53a) ve كيوه (*VB* ve *VH*, gös. yer; *VA*, 62) şeklindedir.

42 VB, 38'de "Vahdetî *Ebubekir* Efendi"dir

43 VB, 9, 27. st. da: "*Ebubekir* Paşa"dır.

f. *İmâm-ı sânî olan* ***Seyyid*** *Efendi hazretleri, İmam-ı evvel* (*HAK*, 474; *HBK*, 218b)	*Riyaset-i İmâmet ile Küçük İmam* ***Hasan*** *Efendi tatyîb olundu* (*VB*, 56; *VA*, 87; *VH*, 76a).
g. *Yenişehr-i Fener kazâsı.. Süleymânîye müderrisi Resulzâde Esseyyid Ahmed* بعيش *Efendi'ye* (*HAK*, 86-87; *HBK*, 38a)	*Yenisehir Fener kazâsı Ahmed* يعيش *Efendi'ye* (*VB*, 16; *VA*, 23; *VH*, 19a).
ğ. *Tersâne-i âmire emîni Ali Paşa* ***damadı*** *Mustafa Efendi* (*HAK*, 7)	*Ali Paşa* ***kaynı*** (*VB*, 8; *VA*, 10; *VH*, 8b).
h. *Kızıl Hisarlı-****zâde*** *Ca'fer Bey* (*HAK*, 260; *HBK*,114a)	*Kızıl Hisârî Ca'fer Bey* (*VB*, 31; *VA*, 48; *VH*, 40a).

ı. ***Nâilî*** *Abdullah Paşa* (*HAK*, 298; *HBK*, 130b), Vâsıf 'ın imlâsiyle *Naylı* [= **Neyli:** نايلى] *Abdullah Paşa* (*VB*, 36; *VA*, 55; *VH*, 46b) hâline inkılâb etmektedir![44]

B) Vâsıf 'ın vekayi' ve hâdisâtın tarihlerini tesbit ederken yapdığı yanlışlık ve iltibaslar

32- a. *Mâh-ı saferü'l-hayrın* ***yirmi üçüncü*** *günü eyalet-i Bosna ma'a Hersek sancağı...* (*HAK*, 10; *HBK*, 5b)	*İşbu saferü'l-hayrın* ***üçüncü*** *günü...* (*VB*, 8; *VA*, 11; *VH*, 9a).

44 Mukabele sırasında nazar-ı dikkatimizi çeken matbû *Vâsıf Tarihi* nüshalarındaki tertib sehivlerinden birkacı bervech-i âtidir:

- Cebeciler kitâbetine tâyin olunan İmam *Hasan* Efendi (*HAK*, 165; *HBK*, 71b), *VB* 22 ve *VA*, 33'de "*Hüseyin*"şeklinde tertib edilmişse de *VH* 37b'de doğru kayd edilmiştir.
- Ser-etıbbây-ı hâssa ta'yin edilen *Halebli* Mustafa Efendi *(HAK*, 284; *HBK*, 124b)'nin nisbeti, *VB*, 34 ve *VA*, 52'de "*Çelebi*" hâline inkılâb etmişse de, *VH*, 44b'de "Halebî" şeklindedir.
- *"Et meydanı"* (*HAK*, 492), *VB*, 53'de "*At:* آت " şeklinde tahrif edilmişse de, *VA*, 81 ve *VH*, 70b'de doğru tesbit edilmiştir.
- Seyyid İshak Ağa'nın "*Gümrükcü*" (*HAK*, 507) nisbeti, *VB*, 58'de sehven «كمى جى» olmuşsa da, *VA*, 89 ve *VH*, 78a'da doğru olarak tesbit edilmiştir.

32- b. Gazze mütesellimi Hüseyin Ağa'ya mîrimîranlık tevcihi, *saferin sekizinci* (*VB*, 46; *VA*, 71; *VH*, 61a) değil, *yirmi sekizinci* günü (*HAK*, 359; *HBK*, 170a) vâkı' olmuşdur!

33. *Cumade'l-âhırenin yirmi dördüncü Cumartesi günü müzeyyen Başdarde-i humâyûn ve maiyyetine me'mur olan çekdirme sefineleri ve kalyonlar mükemmel âlât ve levazımatlariyle mersây-ı Tersâne-i âmire'den âdet-i kadîmeleri üzere Yalıköşkü pişgâhından mürûr ve Kapudân-ı derya vezîr Mehemmed Paşa'ya ve sâir mu'tâd olan ümerây-ı deryâya ilbâs-ı hil'at ve Kabataş önünde dört gün lenger-endâz-ı meks u ikāmet ve mâh-ı mezbûrun* ***yirmi dokuzuncu*** *Hamîs günü cânib-i Bahr-i Sefîd'e şirâ'-guşây-ı azîmet oldu* (*HAK*, 20-21; *HBK*, 10b-11a)

[22 Cumâde'l-âhıreye nisbetle] *iki günden sonra yaveri-i nesîm-i tevfik ile Donanmây-ı humâyûnu alup Akdenize doğru bâdbân-guşây-ı azîmet oldu* (*VB*, 9).

Vâsıf'ın ifadesindeki tarih kaydının hem yanlış ve hem de lüzumsuz yere ibhâma büründüğü âşikârdır.

34. Musâhib-i şehriyârî Sâlih Ağa'nın Surre eminliğine tâyinini, Hâkim (*HAK*, 102; *HBK*, 44b) rebi'ülâhırın *evâili*'nde, Vâsıf (*VB*, 17) hazf edilen harîk-ı cüz'înin vuku' tarihinden mültebes olarak *rebi'ülâhırın on üçüncü günü*'nde vâkı' olmuş göstermektedir!

35. *Âmid kazâsı, altmış yedi recebi gurresinden zabt eylemek üzere Süleymânîye Medresesi müderrisi Esseyyid Mehmed Şerif Efendi'ye sene-i merkume* ***cumâde'l âhıresinin dördüncü günü.. tevcih*** *olundu* (*HAK*, 1. 5/6; *HBK*, 50a).

Âmid kazâsı Esseyyid Mehmed Şerif Efendi'ye ***receb evâilinde tevcih*** (*VB*, 19; *VA*, 27; *VH*, 23b) [Tevcih tarihindeki yanlışlığın nasıl bir iltibasdan neş'et ettiği hakkında bk. § 6].

36- a. 1167 recebinin dördüncü günü, *yevmü'l-hamîs* (*VB*, 20; *VA*, 29; *VH*, 24b) değil, *yevmü's-sebt* (*HAK*, 132; *HBK*, 57a)'dir!

b. *Cülûs-ı inâyet-me'nûsdan* ***üç gün mürûrundan sonra*** *mâh-ı rebi'ülevvelin ikinci mübârek isneyn günü* (HAK, 214; HBK, 93b)

Cülûs-ı meymenet-me'nûsun üçüncü günü (*VB*, 28; *VA*, 42; *VH*, 35b) *[****Dördüncü*** günü olacak!*]*.

c. *Sene-i merkūme rebi'ülevvelinin* ***beşinci*** *hamîs günü, ki cülûs-ı humâyûnun yedinci günü olur...* (*HAK*, 220; *HBK*, 96a)

rebi'ülevvelin ***yedinci*** *günü* (*VB*, 29; *VA*, 43; *VH*, 36a).

37. Şevvâl bidayetinde vâkı' olan umumî tevcihatı müteakıb Sadrıâzamın Padişahı ziyafete da'vet etmesi teamülüne rağmen 1169 senesinde, şevvâl evâilinde vukû' bulan büyük yangın sebebiyle bu âdetin icrası te'hir edilmiş ve muhterik olan Bâb-ı âsafî'nin yeniden bina edilmesinden sonra ancak 1170 muharreminin *altıncı hamîs* günü (*HAK*, 46; *HBK*, 231a/b) is'af edilebilmiştir. Vâsıf, *Hâkim Tarihi*'nin pek sarih izahına rağmen, *sinin-i sâbıkada olageldiği vech üzere tertib-i ziyafet olunacağı bi't-telhis hâk-i atebe-i mülûkâneye arz ve inhâ olunmuşdu* ifadesini, yukarıda zikr edilen keyfiyetle tam tenâkuz teşkil edecek şekilde, *şevvâlü'l-mükerremin altıncı hamîs günü* (*VB*, 55; *VA*, 86; *VH*, 75a) Padişahın ziyafeti teşrif ettiği meâlindeki ibâre ile tamamlamakdadır. Burada göze çarpan hatâ ve tenâkuzlara işaret edelim : 1) Ziyafet, zikr edilen sebebler dolayısıyle, *sâir senelerde olduğu gibi* icra edilemediği hâlde Vâsıf, *sinin-i sâbıkada olageldiği vech üzere* icra edildiğini ifham etmiştir. 2) 1170 senesinin ilk haftası içinde yapılan ziyafeti üç ay öncesine nakl ederek bu yanlış anlayışını teyid etmiştir. 3) Fakat verdiği rakam takvim esaslarıyla tezad halindedir : 1169 şevvâlinin altıncı günü cum'a (hamîs günü)'ya değil, pazara isabet eder. 4) Vâsıf, bu mürekkeb tenâkuzları ihtiva eden ibârenin 5-6 satır üzerinde 1170 muharreminin beşinci gününe âid bir vak'ayı kayd etmiş olduğuna dikkat edebilseydi, bu kadar dikkat sarfına lüzum kalmadan da, zikr edilen hatâ ve tenâkuzlara düşmezdi. Filhakîka yeni bir senenin vekayi'ine geçildikten sonra üç ay evveline dönülemiyeceğini kesdirebilirdi!

38. *Sene-i merkūme mâh-ı* ***şevvâlü'l-mükerreminin ikinci*** *sülâsa* ***günü*** *Çavuşbaşılık hidmetiyle müstahdem olan Abdurrahman Ağa* (*HAK*, 490; *HBK*, 201b)

Abdurrahman Ağa, ***sâlis-i şevvâlde..*** (*VB*, 52; *VA*, 84; *VH*, 70a).

39. Vâsıf, hâdiselerin vuku' tarihlerini dakîk olarak işaret etmek lüzumunu hissetmez, ekseriya takrîbîliği ve bâzan ibhâmı iltizam eder:

a. *Sâbıkan Mekke-i mükerreme kadısı Mehmed Efendizâde Feyzullah Efendi'ye İstanbul kazâsı pâyesi ve sâbıkan Âmid kadısı Mehmed Kemâleddin Efendi'ye* ***altmış yedi receb-i şerifi gurresi ıden zabt eylemek üzere,*** *Mısr-ı mahrusa kazâsı.. tevcih* (*HAK*, 83; *HBK*, 36a).

Sâbıkan Mekke-i mükerreme kadısı Mehmed Efendi-zâde Feyzullah Efendi ***muahhar tarih ile*** *İstanbul pâyesine irtika ve sâbıkan Âmid kadısı Mehmed Kemâleddin Efendi mısr-ı Kahire hükûmetiyle kesb-i maksûd... (VB,* 16).

b. *Sene-i merkūme mâh-ı cumâdelâhıresinin on sekizinci günü... Elhac İzzî Süleyman Efendi... dâr-ı bakaya irtihal (HAK, 281; HBK, 123a)*

İzzî Süleyman Efendi ***şehr-i mezkûrda*** *bîmâr ve âzım-ı dârü'l-karar (VB,* 34).

c. *Ameden-i esb-i humâyûn... sene-i merkūme muharremü'l-harâmının* ***yirmi birinci günü***... (*HAK*, 356; *HBK*, 167b)

Muharremde... (*VB*, 45).

40. Vâsıf ihtısar ameliyyesinde o kadar ileri gider ki, ifâdesinden, muhtelif vak'aların aynı tarihde vuku' bulduğu zannı hâsıl olur: *HAK*, 112 ve 113/4'de zikr edilen *tevcîhât*'ın ilki 21, ikincisi 25 cumâdelâhıre

tarihinde vuku' bulduğu musarrah ve arada 24 cumâdelâhırede vâkı' olan *ihrac-ı mevâcib* bendi mevcûdken, Vâsıf, *ibkā ve tevcîh-i ba'z-ı menâsıb-ı vüzerâ ve ihrâc-ı mevâcib* (*VB*, 19) bendinde, 21 cumâdelâhıre tarihiyle her iki tevcîhâtı zikr edip sonra mevacib'e geçerek iltibasa düşer.

41. Vekayi'i gelişi-güzel tasnif ve tevhid etmekten mütevellid takdim-te'hirler vâkı' olur:

a. Daha 1166 vekayi'inin ikinci bendi (*Tevcihât-ı vüzerây-ı ızâm*: *VB*, 8) 26 muharremde vâkı' olan üçüncü benddeki *tevcihât-ı ilmiyye*'den sonra zikredilmesi îcab ederken önce kayd edilmişdir (bk. HAK, 8).

b. *İhrâc-ı surre ve hareket-i Donanmay-ı humâyûn ve ziyâfet-i Mîrâhur-ı evvel be-Şehrîyâr-ı rub'-ı meskûn* (*VB*, 20-21) bendinde, donanmanın Akdeniz'e çıkışı (12 receb) zikr edildikten sonra *evâil-i receb* (?) tarihiyle İstabl-ı âmire atlarının Sa'dâbâd çayırına çıkarılması (HAK, 142 de : 11 receb) ifham edilmekte ve *bir müddet rehyâb-ı ilcâm ve isrâc olduğunun altıncı günü..* telmihiyle Mîrâhur-ı evvel'in ziyafetine geçilmektedir. Burada hem takdim-te'hir, hem de atların çayıra çıkma tarihi tasrih edilmediği için *"... altıncı günü"* ifadesiyle ibham vâkı' olmuştur.

c. *Tevcîhât-ı vüzerây-ı ızâm ve mevâlî-i kirâm* (*VB*, 3) bendinde, 5 rebi'ülâhırda vâkı olan mevâilî-i ızâm tevcîhâtı (bk. *HAK*, 290), 9 rebi'ülâhırda vuku' bulan vüzerâ tevcihatından sonra ve fakat vuku' tarihi tasrih edilerek zikr edilmiştir.

ç. *Azl-i Ser-bostâniyan ve ihrâc-ı esban be-çeragâh-ı Sa'dâbâd* (*VB*, 35-36) bendinde, Bostancı-başının azli (*HAK*, 293'de: 22 receb), atların çayıra çıkarılmasından iki gün sonra vâkı' olmasına rağmen, önce zikr edilmiştir. *Fevt-i vâlî-i Sayda* (*VB*, 5) bendi, Sayda vâlisinin vefatı haberinin 1166 zilhiccesi evâilinde gelmesi sebebiyle, Vâsıf 'da olduğu gibi 1167 vekayi'inin başına değil, Hâkim'deki (*HAK*, 79-80) gibi 1166 vekayi'inin sonuna konması icab eder.

42. Yine ihtısarda gösterilen ifrat ve dikkatsizlikler arasında *yevm-i mezkûr ve şehr-i merkum*'larla işaret edilen tarihlerde pek açık hatâlar yapılmıştır:

a. Şehsuvar-zâde Mustafa Paşa'nın Eğriboz ve Karlı-eli sancaklarına tâyini, *HAK*, 14'de 21 cumâdelâhıre olarak gösterildiği hâlde, Vâsıf 'daki *yevm-i mezbûr* (VB, 9), 1 cumâdelâhıreye merbuttur.

b. İvaz Mehmed Paşa-zâde İbrahim Bey Efendi'nin İstanbul kadı-

lığında ibka edilmesi, Vâsıf'ın *yevm-i mezkûr* (*VB*, 11; *VA*, 15; *VH*, 12b)'unun işaret ettiği 4 şa'banda değil, 5 şa'banda vâkı' olmuştur (bk. *HAK*, 51; *HBK*, 22a).

c. Yeni Venedik balyosunun nâmesini takdim ettiği tarih, mevacibin ihrac edildiği muahhar 26 muharrem (*VB*, 27) salı günü değil, 12 muharrem çarşamba günüdür (*HAK*, 202; krş. § 22).

ç. Şeyhülislâm-zâde Mehmed Es'ad Efendi'ye Edirne pâyesinin tevcihi tarihi, Vâsıf'ın *tarih-i mezkûr* (*VB*, 33)'iyle cumâdelûlâ evâhırına isabet ederse de, 15 cumâdelûlâ olacaktır. (*HAK*, 278; *HBK*, 121b).

d. *Tevcîhât-ı menâsıb-ı ricâl-i kirâm ve vüzerây-ı izâm* bendinde vüzerây-ı izâm tevcihatı, yevm-i mezkûr (VB, 38)'un işaret ettiği, 9 şevvâl'de değil, 7 şevvâlde vâkı' olmuştur (HAK, 39).

e. Pîrî-zâde Mehmed Sâhib Efendi'nin oğlu Osman Molla Efendi'nin İmâm-ı evvel tâyini (*HAK*, 358 ve *HBK*, 168b'de: 3 Safer) için kullanılan *tarih-i mezkûr* (*VB*, 46), Çelebi-zâde İsmâil Âsım Efendi'ye Anadolu pâyesinin tevcih edildiği *evâsıt-ı muharrem* (*VB*, 45) (*HAK*, 358'de: 15 muharrem)'e bağlanabilir ki, 18 gün takdim edilmiş olur.

f. Derviş Mehmed Efendi'nin takriri hulâsasında geçen *şehr-i mezkûrun altıncı günü bu mahalden* [Novgrad'dan] *dahî tahrîk-i ikdam..* (*VB*, 41) ibaresinde ay isminin zikr edilmemesi bir aylık bir hatâ tevlid etmekdedir: Zira, Vâsıf'ın *şehr-i mezkûr*'u cumâdelâhıre ise de, *receb* (*HAK*, 368; *HBK*, 152b) olacaktır. Hem işaret edilen kayıdla, ondan 9 satır önce geçen (bk. *VB*, 41, 4. st.) *şehr-i mezkûrun on birinci günü* ibaresi tenâkuz hâlindedir: Vâsıf, hem me'hazını dikkatsizce hulâsa etmek, hem de zuhûl ve tenâkuza düşmek mevki'indedir.

g. Yine aynı mâhiyette olmak üzere *alâmet-i semâvîye* (*VB*, 48) bendinde geçen şehr-i merkûm, zikr edilen başlıkdan dört satır önce geçen sarih tarih kaydına nisbetle, *rebi'ülevvel* olması îcab ederken, *rebi'ülâhır* olacaktır (*HAK*, 148).

ğ. Kamerî ayların üç müsavi kısmından evâil ve evâhır'ın bâzan yerinde kullanılmadığı görülmüştür: 11 receb (*HAK*, 142) için evâil-i receb (*VB*, 21); 17,18 ve 19 cumâdelâhıre (*HAK*, 280, 284) için evâhır-ı cumâdelâhıre (*VB*, 34) tekabül ettirilmiştir[44].

44 Kaymakam İbrahim Paşa'nın Karaman eyaletine tâyini *VB*, 54'de tertib sehvi olarak *şevvâlü'l-mükerremin ikinci günü*'nde vâkı' olduğu mukayyedse de, *VA*, 83 ve *VH*, 72a'da *on ikinci günü* olarak, doğru tesbit edilmiştir.

C. Vâsıf 'ın Hâkim Tarihi'ni dikkat ve ciddiyetle ihtısar etmediğine dâir belirtiler

Hâkim Tarihi'ni dikkatsizce telhis etmesi sebebiyle Vâsıf'ın ifadesi, me'hazıyla, bâzı def'a zıddıyet ve mübâyenet göstermekte ve ekseriya kaynağının muhtevâsını aksettirecek vuzuh ve kifâyetten mahrum bulunmaktadır.

43. *VB*, 15'de, *havadis-i Îran* başlıklı bendden ayırmadan zikr edilen, Sincar dağı Yezîdî ve Saçlu tâifelerinin te'dîbine âid ma'lûmât miyanında, aşağıda iktibas edilen ifâdenin, me'hazındaki aslıyla tezad halinde bulunduğu melhuzdur:

Filhakika cebel-i merkumda mütemekkin olan eşkıyây-ı merkūmenin te'dîb ve tenkillerinde bir müddetdenberu vülât ve hükkâm taraflarından iğmâz ve tesâmuh olunmak hasebiyle habâset ve mel'anetleri add [ü] *ihsâyı güzerân* (*HAK*, 78; *HBK*, 33b)

Bağdad vâlîleri bâzan bi'nnefs ve bâzan sevk-i asker ile te'dîblerine ihtimâm ve dikkat ve bir müddet ve ne hâl ise o havâli âsûde-i mekr ü mel'anetleri olup (*VB*, 15).

44. *İnebahtı sancağı dahî kal'esi muhafazası şartıyle sâbıkan Hotin ve Köstendil sancakları mutasarrıfı Muhsinzâde vezir Mehmed Paşa'ya* (*HAK*, 104; *HBK*, 45a)

***İnebahtı** ve Köstendil sancaklarına mutasarrıf Muhsinzâde vezir Mehmed Paşa dahî ber-vech-i muhafaza **İnebahtı** tarafına munsarıf* (*VB*, 18; *VA*, 26; *VH*, 21b).

45. *Özü eyâleti sâbıkan Selânik ve Kavala ve Bender sancakları mutasarrıfı olup Bender muhafızı vezir İbrahim Paşa hazretlerine.. Selânik ve Kavala sancakları dahi sâbıkan Belgrad muhafızı vezir-i mükerrem Nu'mân Paşa'ya* (*HAK*, 114; *HBK*, 49b)

*Özü eyâleti **Selânik sancağı ilhakıyle** sâbıkan Bender muhafızı vezir İbrahim Paşa'ya.. **Selânik** sancağı vezir Nu'mân Paşa'ya* (VB, 19; VA, 27; VH, 22b).

Burada Vâsıf'ın yalnız me'hazını değil, kendi kendisini de nakz ettiği âşikârdır.

46. *Vezîr-i esbak Mehmed Paşa mühürdârı dahî rütbe-i Hâcegâna idrâc buyuruldu ve mâh-ı rebi'ülâhırda Mustafa Paşa'nın azline karîb hâlen Şıkk-ı sâlis Hattî Efendi'nin hidmetinde nümâ-yafte-i iltizâm olan Abdülkerim Ağa rütbe-i Hâcegânı idrâcla.. hemçunân mühürdâr Mustafa Bey.. rütbe-i Hâcegâna duhûl... oldular* (*HAK*, 505; *HBK*, 226b)

Vezîr-i esbak Mehmed Paşa mühürdârı olup Hattî Efendi'nin hidmetinde nümâ-yafte-i iştihâr olan Abdülkerim Efendi.. hâiz-i rütbe-i hâcegânî.. oldular (*VB*, 58).

Burada, haziflerden maadâ iki ayrı şahsın tek isimde birleşdirilmesi gibi bir zuhûlün vâkı' olduğu melhûzdur.

47- a. *Sâbıkan Çavuşbaşı* ***vekîli*** *olan Dergâh-ı âli kapucubaşılarından Selim Ağa* (*HAK*, 410; *HBK*, 180a)

Sâbıkan Çavuşbaşı Selim Ağa (*VB*, 47; *VA*, 73; *VH*, 63b).

b. *Mîrimîrân Saka Abdullah Paşa.. ibtida Mâden emâneti* ***vekâletleri*** *ve Hâcegân-ı dîvânî zümresine ilhak* (*HAK*, 288-289; *HBK*, 126b)

Abdullah Paşa.. Emânet-i mâden ve rütbe-i Hâcegânî ile (*VB*, 35).

48. *Atıyye-i humâyûn ki Hâcegân-ı dîvâniyyenin mansıb alamıyup muhtâc olanlarına beher sene tevcîhâtda îtâ buyurulurdu. Cizye mevkufu ref ' olmağla vakt-i tevcîhâtda bu atıyye dahî verilmeyüp fukara-i hâcegân fi'l-cümle idiler. Şevketlu efendimiz hazretleri bunları dahi ol rûz-ı fîrûzda tatyîb ve tefrîh için elli bin guruş* [kese 500 guruş îtibar edilirse: **100 kese**] *ihsan ve inayet buyurup bermûceb-i defter herkese had ve liyâkatine göre... ihsân buyurdular* (HAK, 415)

Şehriyâr-ı deryâ-nisâr zu'afây-ı Hâcegân hakkında rahm u şefkat izhar ve hâllerine göre taksim olunmak için ***elli kese*** *meblağ ihsaniyle o makule zu'afâyı kemâl-i kereminden hissedâr eyledi* (*VB*, 48; *VA*, 74; *VH*, 64a).

49- a. *Etba' ve ahâli beyninde imtiyaz için 'eğer benim ku'ûduma izin verirse görüşmeğe varayım' deyû istîzan eylemiş sonra mihmandârımız ile gelüp zarûr ku'ûduna izin verildi* (*HAK*, 367)

Kavmi beyninde mu'teber olduğundan mes'ûlüne muvâfık haber gönderilüp (*VB*, 40).

b. *Bir-iki gün konağımızda meks olunup üçüncü gün Başvekili bizi da'vet etmekle* (*HAK*, 370; *HBK*, 153b)

... konağa nuzûl eyledi; ale's-sabah da'vete gelen âdem ile Başvekilin konağına varup (*VB*, 41; *VK*, 73; *VH*, 63b).

c. *Biz dahi iskemlesi yanına vardığımızda Başvekil dahi içeriden çukup guyâ kim beraber gelmiş gibi Başvekil ve biz ayak üzere iken* (*HAK*, 370-371; *HBK*, 155a)

Başvekil dahi olduğu mahâlde kāimen istifsar-ı hâl idüp (*VB*, 41; *VA*, 63; *VH*, 54a).

ç. *Şiddet-i şitâ bir mikdar def ' oldukda buzlar dahî kat' olmağla nehir üzerine tonbazlar ile bir cisr yaptılar* (*HAK*, 375; *HBK*, 156a)

Eyyâm-ı ***sayfda*** *tonbazlar ile cisr yapup* (*VB*, 42).

d. *İmparatoriçe tefekkür ve mülâhaza eyleyüp 'ihtimaldir ki nehr-i mezkûr furtuna eder ise zahmet çekilür, ol zahmet çekilmesün' deyû 'benim kendüme mahsûs olan üç kalyonumdan baş-kalyona Elçi efendi etbâ'ı ile, ikinci kalyona mihmandâr avanesiyle binsünler' deyû tembih ve te'kid eylediğine binâen iki kıt'a kalyon gelüp iskelemize yanaşdı ve çekdirme sefînesi mikdarı kalyon suretinde sefînelerdir* (*HAK*, 379; *HBK*, 157b-158a)

Telâtüm-i nehr ihtimali ile iki kıt'a çekdirme resminde kalyon ihzâr ve birine Elçi ve diğerine Kethudâ ve sâir etbâ'ı süvar (*VB*, 42).

50. *Ameden-i hazine-i Mısır ber-vech-i mu'tâd:.. Hazine beyi ta'bir olunan ümerâ-i Mısrıyyeden Defterdar-ı sâbık Yusuf Bey,* ***Üsküdar'a vusûlünden üç gün mukaddem hazine maiyyetinde olan Ocaklar zâbitleri ve Mîr-i mumaileyhin adamları*** *âdet-i me'lûfe üzere vusûl-i hazîne haberiyle Kapu'ya gelüp pişgâh-ı hazret-i Sadrıâzamîde hil'atları ilbas* (*HAK*, 103; *HBK*, 44b-45a)

Mısırdan irsâli mu'tâd olan hazine mashûben bi's-selâme ***Üsküdar'a geldiğini*** *muhâfazasına me'mur ümerâ-i Mısrıyyeden sâbık Mısır defterdarı* ***Yusuf Bey,*** *Bâb-ı âliye gelüp ihbâr ve huzûr-ı Sadr-ı mekârimkârî'de mumâileyh ve maiyyetinde olan Mısır ocağları zâbitânı telebbüs-i hıla' ile kesb-i mübâhât* (*VB*, 18).

51. *VB,* 21, 8. st.'da zikr edildiği gibi, Padişah, Mîrâhur Köşkü'nde verilen ziyafetten *sahilsaray-ı Beşiktaş'a* değil, *Saray-ı humâyunlarına a'taf-nümûn-ı avd u îtilâ oldular* (17 receb) (*HAK*, 145); Beşiktaş sahilsarayı'na azîmet ise, *VB,* 21, 12/3. st. da zikr edildiği gibi, Sa'dâbâd'da dört günlük safâ ve ârâmdan sonra, 26 recebde vâkı' olmuştur.

52. *Bağdad vâlîsî tarafından havâdis-i Îrân olmak üzere gelen kāimenin suretidir* (*HAK*, 92-95) bahsini hulâsa eden *Tetimme-i ahval-i Îrâniyan* (VB, 16-17) bendinin sonunda *vesâir serhadlerden vürûd eden ahbâr dahi müşârünileyhi* [Bağdad vâlîsini] *tasdik ve te'yid eyledi* ibaresi, *"Bu dahi tarih-i mezkûrda Gence'den Erzurum'a gelen tüccar tâifesinden Ağa Mehmed'in hulâsa-i takrîridir ki Erzurum vâlîsi tarafından vürûd eylemişdir"* (*HAK*, 95-97) bendinden mülhem olsa gerektir. Vâsıf'ın her iki kāimeyi birbirini te'yid eder mâhiyette göstermesine rağmen mütetebbi', meselâ, Bağdad vâlîsinin takririnde *Peri* olarak tesbit edilen kal'enin Ağa Mehmed'in takririnde *Bürke* (*HAK,* 96; *HBK*, 42a), mezkûr kal'eye kapanan Şeyhali Hân'ın, birinci takrirde Kerim Hânın *ammi-zâdesi* (*HAK*,92), Ağa Mehmed'in takririnde ise *Kerîmhân'ın karındaşı* (*HAK*, 96) olarak zikredilmiş olmasını ehemmiyetli addedebilir..

53. Vâsıf 'ın aşağıda iktibas edilen ifadelerinin, me'hazındaki muhtevâyı bütün şümûlüyle aks ettiremediği melhûzdur:

a. *Alâiyye sancağı tekāüden İstanköy'de ikāmet üzere olan Ebubekir Paşa'ya maskat-ı re'si olan Antalya'da ikāmet etmek üzere bervech-i arpalık.. tevcih buyuruldu* (*HAK*, 22; *HBK*, 12 a)

Alâiyye ile Ebubekir Paşa hurrem oldu (*VB*, 9).

b. *Vidin sancağı, muhâfazası şartı ve Niğbolu sancağı ilhâkıyle, sâbıkan Anadolu vâlîsi vezir Yahyâ Paşa'ya* (*HAK*, 26; *HBK,* 13b)

Vidin muhâfazası vezir Yahya Paşa'ya(*VB,* 10).

c. *Mâh-ı merkūmun yedinci günü Kethudây-ı sadrıâzamî Yeğen Mehmed Ağa, umûrunda mütehâvin olup azli icab etmekle azl, Bursa'da ikāmete ferman ve râhî kılındı; Bâdehu Üsküdar'da hânesinde ikāmete emir buyuruldu ve sâbıkan iki def 'a Sadrıâzam kethudâsı olup, hâlen Başmuhâsebeci olan Yirmisekiz-zâde Mehmed Said Efendi.. Sadrıâzam kethudâlığına ilbas-ı hil'at olundu* (*HAK*, 328; *HBK*, 145a)

Sadrıâzam kethudâsı olan Yeğen Mehmed Ağa'ya ba'z-ı kusûr isnad ve mâh-ı zilka'denin yedinci günü Dâire-i âsafî'den ib'ad olunup iki def 'a o makām-ı bülend ile ercümend olan Mehmed Said Efendi, sâlisen Kethudâlık mesnedine ıs'ad olundu (*VB*, 39).

ç. *Kāide-i serhad üzere Bender muhâfızı Abdullah Paşa kethudâsı ve kapusu halkı ve Sağkol, Solkol ağaları bilcümle neferatlarıyle ve sâde nekare ile bir saat mikdârı mahalden istikbâl ve nâme-i humâyûn-ı şehin-şâhîye ikrâmen Yeniçeri tâifesi bilcümle selâma durup kal'eden toplar atılup ve şenlik ile Bender'e duhûl olunup.. yedi gün ikāmetimizden sonra* (*HAK*, 363; *HBK*, 150b)

Müşârünileyh dahi sâde nekare ile kethudasını li-ecli'listikbâl ve alay ile Bender'e götürüp birkaç gün îzâm-ı şân ile mumâileyhi mihman (*VB*, 40).

d. *Üç direkli ve çanaklıklı atîk ve cedîd yirmi altı kıt'a kalyon saydım ve iki kıt'a üçanbarlı kalyon, birisi tamam olmuş rûy-ı deryâda ve birisi dahî henüz tekmil olmamağla inmesi karîb ve kızak üzerinde idi; bunlar bayağı bizim kalyonlar mikdârı var idi ve ol kızakda olan kalyonu kaç zira'dır deyu suâl eyledim, altmış zira'dır deyu cevâb eylediler; lâkin ber-vech-i tahmin altmış zira' yok idi ve bu kalyonları neylersiniz deyu suâl eyledim .. (HAK,* 379-380; *HBK,* 168a)

Ve Yirmi beş kadar kalyon müşâhede olunup bunları neylersiz deyu suâl ettiğinde... (VB, 42; *VA,* 65; *VH,* 56a).

e. *Sene-i merkūme Muharremü'l-harâmı gurresinde. Hekimbaşı-zâde vezir-i esbak Ali Paşa.. mutahassın-ı ikāmet olduğu mahalden afv ü ıtlak ve oğlu Mehmed Gālib Bey, ıtlakı emri ile râhî kılındı. Birkaç günden sonra vezir-i müşârünileyh hazretlerine Mısr-ı mahrûse hükûmeti.. tevcih buyuruldu (HAK,* 348; *HBK,* 163b-164a)

Hakkında afv-i pâdişâhî kârger ve Magosa'dan ıtlak ile rehyâb-ı keder olduğundan başka hükûmet-i mısr-ı Kāhire ile nâyil-i kusvây-ı mearib ve bu peyâm-ı meserret-encam ile oğlu Gālib Bey tarafına zâhib oldu (VB, 43; *VA,* 66; *VH,* 57a).

Muktebes ifâdelerden Hâkim'inki, Galib Bey'in ıtlak haberini tebliğe memur edilip Mısır vâliliğine tevcihin ahîren vâkı' olduğunu beyan etmesine mukabil Vâsıf'ınki, her iki keyfiyetin tebliği memuriyetinin mumâileyhe tevdi' edildiğini ifham etmektedir.

f. *Mâh-ı muharremü'l-harâmın yirmi sekizinci pazartesi günü.. Donânmay-ı humâyûn kalyonları ve çekdirmeleri vesâir firkateleri ve üç aded yeni aldıkları akdarmaları, yüzden ziyade kefere*

.. üç kıt'a akdarma ile Âsitâne-i saâdet'e vâsıl (VB, 45).

üserâsı ile müretteb alay ile Başdarde-i humâyûn önlerinde cenâh-guşây-ı evc-i ikbâl olarak Yalıköşkü pişgâhından top şenlikleriyle mürûr ve sâhil-i Tersane-i âmireye vusûl (HAK, 358; *HBK,* 168b)

g. *Tarih-i mezburda* [23 safer] *Özü sancağı sâbıkan Tırhala ve Hotin sancaklarına mutasarrıf olup Hotin muhafızı vezir Halil Paşa'ya, bu kış Babadağı'nda kışlayıp mevsim-i baharda Özü kal'esi muhâfazasına kıyâm eylemek şartıyle... tevcih (HAK,* 359; *HBK,* 170a)

Özü eyaletiyle Tırhala mutarrıfı vezir Halil Paşa mübeccel (VB, 46).

ğ. Yirmisekiz-zâde Said Mehmed Paşa'dan Sadâret mührünün alınmasına âid -*HAK,* 422'de zikr edilen- vak'aları hazf eden Vâsıf, azil sebebini de vâzıhan tesbit etmemiştir:

Said Mehmed Paşa.. menâsıb-ı Dîvânîyenin âlâ ve eşreflerinde müstahdem olmuş kimesne idi. Lâkin beş ay on gün müddet-i vezâretinde harikler teakub ve bihamdillahi teâlâ kaht u galâ yoğiken nân-ı azîz kem-ayâr ve nâkısü'l-vezn işlenmesi ve bâzı müsteced ve mütehaddes mâlikâneler zuhûru ve yine hulliy ve bunun emsâli mevad zebân-ı halka düşüp muvaffak olamadı, bi'z-zarûre azli îcab etmekle azl oldu.. (HAK, 423; *HBK,* 187a)

Beş mah kadar Sadr-ı devletde mukim ve tab'-ı müstakim ile neseksâz-ı emr-i hâdis ve kadîm olan Mehmed Said Paşa'dan mizâc-ı zamânede olan televvün ve tesarif-i ruzgârda olan adem-i temekkün taayyünü ile.. mühr-i humâyûn nez'.. (VB, 49).

h. *Reâyâ makūleleri al çuka ve şâlî ve kürk cinsinden kakım ve semmur ve karsak giymeyüp ve sarı mest pabuc dahi giymeyüp libas-ı ehl-i İslâma şebih elbiseden ihtiraz ve kadîmî ehl-i zimmet olan reâyâ ne şekil üzere iseler öylece olup ziyy-i sûretlerinde tefahur gûne hadlerinden mütecâviz eşkâlden ihtiraz üzere kendi tavırlarında müte'eddeb olmarıyçin tenbih ve te'kid olundu* (*HAK*, 251)

Reâyâ ve ehl-i zimmet bir zamandanberu tecâvüz-i had ile elbiselerine ziynet verdikleri ve İslâma mahsus siyab ile bî-edebâne hareket ettikleri ma'lûm olup tâife-i mesfûreye tavr-ı kadîmleri üzere ta'yin-i siyâb .. olundu (*VB*, 31).

54. Bâzan Vâsıf'ın ifâdesi, tesbitindeki dikkatsizlik ve kifayetsizlik sebebiyle, yanlış zehab tevlid edecek mâhiyyet arz etmektedir:

a. *Sene-i merkūme mâh-ı rebi'ülevvelinin on beşinci günü Ağababası-zâde İbrâhim Ağa, Ayasofya mütevellîsi olup bâdehu Sultan kethudâlığı hidmetiyle evkat-güzâr, hadd-i zâtında müstakîmü'l-etvar olmağla, Mîrâhur-ı sânî-i şehriyârî ta'yin olundu* (*HAK*, 250)

Ağababası-zâde İbrâhim Ağa dâire-i humâyûna intisâbı sebebiyle Mehd-i ulyâ hazretlerine Kethudâ nasb olunup Ayasofya tevliyyeti ve küçük Mîrâhurluk hidmeti dahi dûş-ı sadâkatine tahmil (*VB*, 30).

İbrahim Ağa'nın Mîrâhur-ı sânîlik hizmetini, Edirne'ye nefyedilen Mustafa Ağa'dan inhılâl etmesi üzerine deruhde ettiği, Ayasofya mütevellîliği ile Vâlide-sultan kethudâlığı hizmetini ise mukaddema deruhde ettiği Hâkim'in sıyâk-ı ifâdesinden anlaşılmakda olup, Vâsıf, hem üç memuriyetin hemzamanlığı gibi yanlış zehab tevlid etmiş ve hem de Mustafa Ağa'nın nefyini İbrahim Ağa'nın Mîrâhur-ı sâni nasbından sonra zikr etmekle sebeb-netice münasebeti te'sisine imkân bırakmamıştır.

b. *Habs ve rü'yet-i hisâb-ı Emîn-i gümrük ve vekāyi'-i sâire* (*VB*, 34) bendinde *Gümrükcü İshak Ağa'nın hisabında halel ve dâd u sitedinde fesâd u zilel mahsüs ve bu sebeble Başbâkî kuluna mahbus olup Ruznamçe-i evvel Behcet Efendi ve ba'zı küttâb hisabına me'mur ve ol babda emr-i âlî şeref-sudûr oldu* denildikten sonra tahkikatın neticesine âid en ufak telmihde bulunulmuyor; Mütetebbi'in zihninde hâsıl olan ibhâmı, ancak, Hâkim'in aşağıdaki ifadesi izâle edebilir: *Mukaddemâ hisâb ve kitâbı görülmek için Başbâkî kuluna kaldırılan Gümrükcü Seyyid İshak Ağa'nın hisâb ve kitâbı gereği gibi görülüp Âsitâne gümrüğü umûrunda mehâreti ve ahz u i'tâsında sıdk u istikāmeti meşhud olmağın yine kemâkân Emanet-i gümrük ile müstedîmü'l-hidme olmasıyçun Bâb-ı sadr-ı âlî'ye getirilüp huzûr-ı Âsafîde ilbâs-ı hil'at..* (*HAK*, 290).

III. VÂSIF TARİHİ'NİN ORİJİNAL TARAFLARI NELERDİR?

Vâsıf'ın, Hâkim'e nazaran daha müsâid mevki'de bulunduğu, elindeki imkânlarla *Hâkim Tarihi*'ni ikmâl etmesi veya vuku'atı, belki de müessirlerinin hayat sahnesinden ayrılmış olmasının verdiği serbestîlikle daha âfâkî ve sebeb-netice münâsebeti te'sis ederek tasvir ve îzah etmesinin tabi'î bir keyfiyyet olduğuna işaret etmiştik[45]. Ancak bu müsâid vaziyyet ve imkânlardan pek mahdud bir mikyasda istifâde edilmiş olduğu, aşağıda verilecek olan Vâsıf'a âid orijinal ifâdelerin mahdudiyetinden istidlâl edilebilir. Zikr edilecek olan orijinal parçalarla yukarıda gösterilen hazfiyyatın mukābelesi neticesinde her iki eser ve Vâsıf'ın mütâlaasının kıymeti hakkında nihâî bir hükme varmak mümkün olabilecektir ümîdindeyiz.

55. *Vâsıf Tarihi*'nin, Hâkim'den mülhem olmayan, orjinal ilâvelerine, daha ziyade, vefeyat dolayısıyle zikr edilen *terceme-i hâl* bendlerinde rastlanmaktadır:

a. *İntikāl-i pâdişâh-ı cihan Sultan Mahmud Han* (*VB*, 27-28) bendinde, Sultan'ın Cum'a namâzını müteâkib *Silahdâr ağa'ya ve sâire ittika ve hezar su'ubet ile ata bindirilüp Demirkapu arasına varıldıkta tâir-i ruhu bâl-guşây-ı evc-i semâ* (*VB*, 27) olduğu tasrihiyle I. Mahmud'un terceme-i hâl ve saltanatına âid icmâl (*Hudâvendigâr-ı sâbıkın gusl u tekfinine mübâşeret ....; Cülusları tarihi* قطب الارض *olduğu ma'lûm-ı kibâr u sigardır*: 27. s., 30. st.– 28. s., 20. st.);

b. Silahdâr Ali Paşa'ya âid *terceme* (*VB*, 44-45. s., 1. st.);

c.*Vefât-ı Kara Halil Efendi-zâde Mehmed Said Efendi* bendinin terceme-i hâl kısmı (*Müşârünileyh iki def'a sadr-ı Anadolu olan Birgili Hasan Efendi'nin kuvve-i bâsıra-i ibtihâcı.. olup.;* داخل مأوى اوله انا اليه راجعون

45 Bk. s. 147

fevti tarihidir: *VB*, 32. s., 30. st. – 33. s., 9 st.);

ç. § 29. daki hazif istisnâ edilirse sâbık Şeyhülislâm Es'ad Efendi'nin *mesned-i Fetvâdan bilâ-sebeb tenzil* (*VB*, 11) olunduğuna âid kayıdla *VB*, 12'de *terceme* başlığı ile tefrik edilen bend - Es'ad Efendi'nin *HAK*, 57'de zikr edilen eserleri istisnâ edilirse - *Hâkim Tarihi*'nde mevcud değildir.

d. *Vefât-ı Halil Efendi ez-meşâhir-i ricâl* (*VB*, 19) bendinde: *Kand-i mükerrer-i sohbetinden herkes mütelezziz olduğu menkuldur. Sinn-i ömrü mi'e-i kâmileden zâid* [*HAK*, 115'de: "*Sinn-i tabi'iye resan*"] ..... *O dahi karîbü'l-ahdde zebûn-ı serpençe-i mevt oldu* (*VB*, 19, 26-31. st.) kısmı *HAK*, 194 ve *HBK*, 84a'da;

e. *Nakl-i humâyûn ve tebrîk-i Iyd-ı adhâ ve vürûd-ı haber-i fevt vezir Yahyâ Paşa* (*VB*, 40) bendinin: *Müşârünileyh kesret-i mal ile şöhret verdiğinden ..... ve bâzısının âsarı manzûr-ı erbâb-ı şu'urdur* (10. - 17. st.) kısmı – *Hekimbaşı-zâde Ali Paşa hazretlerine intima ve intisab ile Kethudâlıkları hidmetinde* (*HAK*, 345; *HBK*, 150a) bulunduğu keyfiyeti ihmal edilirse – Hâkim'de mevcud değildir.

f. § 29-c'de kifayetsizliğine işaret edilen *vefât-ı Nazîf Mustafa Efendi* (*VB*, 32) bendinin sonundaki ber-vech-i âti ifâdeye tekâbül edecek ma'lûmât Hâkim'de yoktur: *Mumâileyh şârih-i Mesnevi Sarı Abdullah Efendi merhumun akrabasında olup... ve ma'ârifin berûmendi idi* (22-24. st).

g. *Vefât-ı Teşrîfâtî İzzî Efendi* (VB, 34) bendinde: *Mumâileyh ulûm-ı cüz'iyyeden haberdar .... nesri nazmından âlâ olduğu ma'lûm-ı erbab-ı temyiz ve kıyâsdır* (11-13. st.) ifâdesindeki hükümler Vâsıf 'ındır.

56. Vâsıf 'ın, doğrudan doğruya veya bilvâsıta müşâhede ve mesmu'âtına müsteniden tesbit ettiği hususlar, mahdud mikyâsda da olsa, göze çarpmakdadır:

a. *Binâ-i kal'e-i Suğrâ* (*VB*, 53) bendindeki: *Mustahfızları gâyet mutabassır olup hattâ ..... tedârikine müsaade eylediler* (27-31. st.) ifâdesi, Vâsıf Efendi'nin, İspanya sefaretinden dönerken vâkı' olan bir hâtırasını tesbit etmektedir.

b. *Vuku'-ı tevcîhât der-Enderûn-ı humâyûn* (*VB*, 51) bendinin: *Feyzi Bey Efendi'nin .. mîr-i mumaileyhi .. mehcur eylediğini* ***bu fakire lisanen takrir*** *ve .... eylediği meşhurdur* (9-14. st.) ifâdesi, Vâsıf 'ın mesmu'âtına müsteniddir.

c. *Azl-i Vezir-i âzam Mustafa Paşa ve nasb-ı Râgıb Mehmed Paşa* (*VB*, 57) bendinin: *Bâzı sikadan menkuldur ki .... Biz zâhir-i hâlden bahs-ile sadede gelelim* (4-15. st.) ifâdesi, *HBK*, 223a-224b'den mülhem olmayıp Vâsıf 'ın orijinal ilâvelerindendir.

ç. Yine aynı bendde Kaymakam Paşa nasb edilen Kapucular kethudâsı Ali Ağa'ya vezâret berâtı, nişân-ı humâyûn takımı ve tuğ götürülmesi zikr edildikten sonra, Vâsıf, kendi zamanında bu merâsimin terk edilmiş olmasından duyulan te'essürü ifâde etmektedir: *Elhâletü hâzihi bu tarik-ı mergub gayr-ı meslûk ve bu resm-i kadîm mülga ve metruk olup erbâb-ı avâ'id çeşm-i hasretle dûrdan nazar ve intifây-ı feva'id-i mansıb ile tecerru'-ı hûn-ı ciğer ederler* (25-26. st.).

d. § 18-b'de kifayetsizliğine işaret edilen *vuku'-ı harik* (*VB*, 66) bendinin sonundaki: ***Lâhika**: Sâdık Ağa'nın hânesi .... tahkîk-kerde-i erbâb-ı itkāndır* (26-30. st.) ifâdesi, Hâkim (*HAK*, 194; *HBK*, 84 a)'den mülhem olmayıp, Vâsıf 'ındır.

57. Vâsıf, bâzı def 'a, *Hâkim Tarihi*'nin ifadesini tavzih ve ikmâl etmektedir:

a. Mîrimîran Elhac Mehmed Paşa'ya, vezâret rütbesinin ihsânı sebebi, Vâsıf 'da daha vâzıhdır:

Eyalet-i vesi'a-i merkumenin idâre-i ahkâm ve infâz-ı umûr-ı külliyye ve cüz'iyyesi terfî'-i kadr u şânına menut ve merbut görülmeğle (*HAK*, 13; *HBK*, 7b)	*Her ne kadar inde'l-ahâli kadri âlî ise dahi bir müddettenberu Bosna halkı vilâyet-i vüzerây-ı ızâm ile i'tilâf ve mîrimîranlık ve memleketlerine tevârüd edenleri istihfaf eyliyecekleri vârid-i hâtır-ı ekâbir olduğundan* (*VB*, 9).

b. § 11-ç ve 41'de hazif ve iltibası ihtiva ettiğine işaret edilen *Fevt-i vâlî-i Sayda* (*VB*, 15) bendinde, Esseyyid Ahmed Paşa'nın *Anadolu ve Arabistan taraflarında Deli Emir Paşa terkibiyle müsemmâ* olduğu, Halîmî Mustafa Efendi'nin *sefâhate dâir tavrı bu hılâlde mucib-i inhıtât-ı kadri olup zımnen tatyîb ve mânen Âsitâne'den teb'id* kasdıyle Sayda eyaletine ta'yini ve *bu vesile ile inzâr-ı hâmil ve nebîh* kılındığı keyfiyyeti, Vâsıf 'ın, *Hâkim Tarihi*'ni ikmâlen ilâve ettiği hususlardandır.

58. Vâsıf 'ın, kendine has müşâhede ve mesmû'âtına müsteniden tesbit ettiği ifâdelerinde, bâzan *Hâkim Tarihi*'ni nakz ve bâzı def 'a da hem nakz hem te'yid ettiği görülmektedir:

a. Müteâkıb hâdiselerin neticelerine istinaden verilmiş hükümleri ihtiva eden *Kethudây-ı Sadr-ı âlî şuden-i Veliyüddin Efendi* (*VB*, 35) bendindeki mâ'lûmâtla *Hâkim Tarihi*'nin ifâdesi arasındaki mübâyenet nazar-ı dikkati câlibdir:

Sadrıâzam kethudâsı olan Bostancı-başı-i sâbık Dürzî Hüseyin Ağa azl olup Sadrıâzam Ali Paşa'nın.. kethudâları olan Veliyüddin Efendi an asıl ***Kütahya*** *sancağından olup bir müddet Âsitâne-i aliyye'de talebe-i ulûm zümresinden medâris-i tahsilde evkat-güzâr olmuşidi. Fi'l-cümle ulûm-ı arabiyyeye intisâb ve tefsir-i Kur'ân-ı azîmü'ş-şâna... vukūfu fehm olunur edib ü lebib nev'emma kerem tab' ve semâhat sâhibi, vazî' ve mute'ennî kimesne mülâhaza olunurdu .. Vâkıan ricâl-i Devlet-i aliyye ile sûret-i hüsn-i zindegânîde resm-i matbu'-ı tevazu' ve ikrâmdan hâli olmazdı ve*

ما توفیقی الا بالله علیه توکلت والیه انیب

medlûl-i şerifi üzere her kârda inâyet ve tevfik refik olmadıkça sûret-pezir-i hüsn-i hitâm olmak müyesser olmaz (*HAK*, 286-287; *HBK*, 125a-125b)

Kerkük *şehri sükkânından ve talebe-i ulûmdan olan Veliyüddin Efendi bir zaman Sadrıâzamın kitabcısı ve Trabzon'da kethudâsı olup.. Sadârete geldiklerinde mumâileyhi kethudâ ve halkın başına belâ edeceğini tasmim ve ızmar ve hernekadar resm-i devletden bîhaber ve sadâretine mahz-ı zarar olduğu hayırhahları tarafından ihtar olunduysa dahi dinlemeyüp ısrâr ve mumâileyhi .. Kethudâlık câhıyle refi'ü'l-mikdâr eyledi* (*VB*, 35), *bed-zeban ve hâtır-şiken ve umûr-ı hâriciyye ma'rifetinden âri bir merd-i gayr-ı mu'temen idi. Pirî-zâde Osman Molla ile mülâkatında .. merhumu tekdir ettikleri meşhurdur. Gül Ahmed Paşazâde merhum Ali Paşa Mîrâhur-ı evvel iken.... kelâmıyla mukābele edüp intikam aldığını* ***merhumun lisanından bu fakir istima' eyledim*** (*VB*, 36, 23-31. st.).

b. § 55-b'de *terceme*-i hâl ilâvesiyle *Hâkim Tarihi*'ni ikmâl ettiğine işaret ettiğimiz *Azl ve îdâm-ı Sadrıâzam Ali Paşa* (*VB*, 44-55) bendinde, mumâileyhin azil ve îdâm sebeblerinin zikri hususunda Vâsıf'ın ifâdesinin, *Hâkim Tarihi*'ni tashîh mi, yoksa te'yid mi ettiği serâhatle anlaşılamadığı gibi Vâsıf 'ın ifâdesinin zımnî bir tenâkuzu da ihtiva ettiği melhuzdur:

Rızây-ı farîzatü'l- edây-ı humâyûnda bulunmayup tehâvün ve terâhîsinden maadâ gerek irtişâ ve gerek ba'z-ı kizb ve nâsezâ olan umûr-ı gayr-ı marzıyyeyi irtikâb etmekle hılâf-ı rızây-ı hazret-i şehriyârîde bulunduğu zâhir ve bâhir olmağla Kapu arasında bir gece meks ve ertesi pazar günü saat sekizde ser-i maktu'u Bâb-ı humâyûna vaz' ve gayre mûcib-i ibret kılındı (*HAK*, 351; *HBK*, 165a-b)

Müşârünileyhin irtişâ ve kizb-i nâsezâya dâir bâzı etvar-ı nügûhîdesi sâmi'a-i humâyûna ***ilkā*** *ve acele ve adem-i te'enni* ***tashîh-i müfterîyâta vakit bırakmayup*** *ifna olundu... iki saat mürûrunda mir'at-i tab'-ı tâcdârî* ***jeng-beste-i nedâmet ve bu hâdiseye*** *sebeb olanlar sengsâr-ı inkisâr u melâmet oldu... Sadâret-i uzmâ ve vekâlet-i kübrâ ile mâlik-i mekalid.. olup bu ni'met-i celîlenin kadrini îfâ.. lâzım iken* ***tama'-ı tabi'i ve hırs-ı cibillî perdedâr-ı basîreti*** *olup dünyâ ve ukbâda zararı derkâr olan* ***semt–i irtişâya meyli ve kizb ü dürûga müteallik*** *giderek sâmi'a-i humâyûna ilkā... enf u mahvet ve kibr ü ru'ûnetten gayr-ı hâli ve ârâz ve nefsâniyyet hulâsa-i meâl-i ahvâli olup* (*VB*, 44-45).

59. Vâsıf 'ın, orijinal ilâveleri bulunan ifâdelerinde bile bâzan me'hazındaki muhtevâyı aks ettirmediği görülmektedir:

a. § 56-c'de orijinal mâlûmâtı ihtivâ ettiğine işaret ettiğimiz bendde, Mustafa Paşa'nın azil sebebini beyân eden Hâkim'in aşağıdaki ifâdesi hazf edilmiştir: *Sebeb-i azli, umûr-ı lâzımesinde tehâvün ve sâdır olan ba'zı tenbîhât-ı celîle ve evâmir-i seniyye-i cemîlede fi'l-cümle terâhi ve tehâvünü müş'ir adem-i isra' ve terk-i ikdâmı olup .... ancak meşkûrü'l-cevanib hademe-i sıdk-ı sîmâya mukārenetinden fi'l-cümle münhat olmalarıyle nicelerine sıdk sûretiyle îtimad buyurup ihtiyat etmediklerinden umûr-ı mehâm-ı humâyûnlarında sûret-i tehâvünleri zâhir oldu* (*HBK*, 223b-224a).

b. *İhsan-ı vezâret be-Silahdâr-ı hazret-i şehriyârî Mehmed Ağa* (*VB*, 54) bendinde, *Ağa-yı müşârünileyhin* ***takrîrine nazaran*** *hidmet ve .... iken müceddeden nefh-i ruh gibi hakkında inâyet-i ilâhiyye sünuh edüp* (22. – 24. st.) ifadesi orijinal olup Hâkim'deki bâzı teferruat ihmâl edilmiştir: *Zilhiccesinin beşinci günü.. rütbe-i vâlây-ı*

vezâretle ve Tırhala mansıbı ile behrever-i çırağ ve Kesriyyeli kethudâsı ve sâbıkan Matbah-ı âmire emîni hâcegân-ı Divân-ı âlîden Mehmed Efendi'nin hânesini teşrif ve müşârünileyhe Kapu-kethudâsı ta'yin ve birkaç günden sonra.. râhi kılındı (*HAK*, 454, *HBK*, 209).

IV. NETİCE

60. Birinci cild *Hâkim Tarihi* (HAK) ile *Vâsıf Tarihi*'nin buna tekabül eden kısmı (*VB*, 8-58; *VA*, 10-89; *VH*, 8b-78a) arasında yaptığımız mukabelenin mu'tâlarını şöylece hulâsa edebiliriz: Müverrih Vâsıf, *Hâkim Tarihi*'nin muhtevâsını: a) Bir esâsa bağlı olmayarak; b) Sür'atli ve dikkatsiz; c) İfâdesine vuzuh ve sarâhat vermeden; ç) Gelişi-güzel hazifler yaparak; d) Dikkatsizce iltibas ve yanlışlıklara düşerek; e) Bâzı def'a aslıyle mübâyenet ve tenâkuz hâlinde olarak; f) Fakat her hâlde me'hazını istihfâf ederek, ihtısâr etmiştir.

61. *Vâsıf Tarihi*'nin a) ihtivâ ettiği bâzı vekāyi'in vuku' tarihlerinin sarâhatle tâyin edilmemiş veya tahrif edilmiş olması; b) Bâzı vekāyi'i ihtiva etmemesi; c) Bâzı isim ve nisbetleri yanlış ve muharref şekilleriyle tesbît etmesi; ç) Her hâlde me'hazının tam ve kusursuz bir *fihrist*'i vasfını iktisâb edememesi sebebiyle –nadiren *Hâkim Tarihi*'ni ikmâl etmesi ve mahdud mikyasda orijinal mâlûmâtı ihtivâ etmesine rağmen– mevzuubahis vekāyi' için, mütetebbi'i, *Hâkim Tarihi*'ni mürâcaatdan müstagni kılamıyacağı tezâhür etmekdedir. Hattâ öyle zannediyoruz ki, makalemizde hemen hepsine işâret ettiğimiz bu pek nâdir ve mahdud hususların tahşiyyesiyle *Hâkim Tarihi*'nin neşri takdîrinde, belki de, *Vâsıf Tarihi*'ne mürâcaat lüzûmu hissedilmiyecekdir.

62. Müverrih Vâsıf 'ın gerek *Hâkim Tarihi* ve gerekse kendi eseri hakkındaki hükmünün pek fazla ihtirâz ve te'enni ile karşılanması îcab ettiği husûsunu kâfi derecede tenvîr eden ma'rûzâtımızın, aynı zamanda, Hâkim ve Hâkim'i ta'kıb eden diğer üç vak'anüvisin zabt ettiği on yedi senelik vekāyi'i *"dört mah müddetde terk-i râhat ve bezl-i cehd ü tâkat"* ederek tanzim ve tedvîne me'mur olan Vâsıf 'ın mesâ'îsinin –mukabele edilen devre için– pek müsmir olmadığını gösterebildiğini umuyoruz. *Hâkim Tarihi*, Vâsıf 'ın nâtamâm ve kusurlu *fihrist*'i ortaya konmasaydı, ihtivâ ettiği vekāyi', ne *"üftâde-i tak-ı nisyân"* olur ve ne de *"nazar u îtibâr"* dan mahrum bulunurdu, yeter ki, neşr edilme mazhariyetine erişerek, nâdir birkaç yazmasıyle kütübhane raflarında unutulmuş olmakdan kurtarılmış olsun.

SULTAN II. MAHMUD DEVRİ OSMANLI TARİHCİLİĞİ

Tarih incelemelerinde hayli mesâfe almış olmamıza mukabil, kaynak eserlerimizin tahlil ve tenkidi yapılarak neşri husûsunda hâlâ emekleme safhasında bulunduğumuz âşikârdır. Çoğu kusurlu baskıları yanında bir kısmı yazma halinde bulunan tarih te'liflerimizin ciddî bir envanteri dahi yapılmamıştır. Halbuki, ilmî araştırmaların selâmeti, her şeyden önce bu engelleri aşmamıza bağlıdır. Gerçekten, müellifinin yazdığı şekli veren bir metin, müşkilleri çözülerek, varsa kaynaklarını nasıl aktardığı, daha sonraki te'liflere ne ölçüde tesirli olduğu gösterilerek neşr olunduğu takdirde, araştırıcının yükü büyük ölçüde hafifleyecektir.

Bu tebliğde, pek çalkantılı hadiselere sahne olan II. Mahmud'un 31 senelik saltanat devresinde (1808-1839), başlıca te'lif tarihler ile, Padişahın, pek kesif meşguliyetleri yanında, husûsiyle resmî tarihciliğe duyduğu alâka belirtilmeğe çalışılacaktır.

Saray ve çevresiyle halk vicdanında derin izler bırakan hadiseleri tasvir eden müteaddid eserler kaleme alına-gelmiş olup Sultan II. Mahmud devrinde dahi meselâ, "Vak'a-i Hayriyye" ve "Rum Fetreti" için bir hayli eser te'lif veya nazm edilmiştir.

Kendilerinden beklenen "cihad" vazifesini yapmadığı gibi, Devleti ıslâh için girişilen teşebbüsleri engelleyen Yeniçeri Ocağının ortadan kaldırılması hakkında, vak'anüvis Sahhaflar Şeyhi-zâde Mehmed Es'ad Efendi'nin (ö. 1264/1848), iki def'a basılarak meşhur olan *Üss-i Zafer*'i[1] yanında, Şirvanlı Fâtih Efendi (ö. 1250/1834-35)'nin *Gülzâr-ı Fütûhât*'ı[2], Aynî Hasan Efendi (ö. 1254/1838)'nin manzum *Nusretna-*

1 اس ظفر (1241) terkibi eserin ebcedle te'lif tarihini tesbit eder. *Üss-i Zafer*'in 1243 ve 1293 baskılarıyla Batı dillerine tercümeleri için bk. Fr. Babinger, *Osmanlı Tarih Yazarları ve Eserleri*, C. Üçok ter., Ankara 1982, s. 385-386.

2 Şirvanlı Fâtih için bk. Fatin, *Hâtimetü'l-eş'ar*, İstanbul 1271, s. 319 ve ondan naklen Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmânî* (SO), IV (İstanbul 1316), 4 ve Bursalı Mehmed Tâhir, *Osmanlı Müellifleri*, (OM), III (İstanbul 1342), 25 n.1. *Gülzâr-ı Fütûhât'ın* Süleymaniye, Pertev Paşa Ktb., nr. 484'deki mûtenâ nüshasının tavsifi, *İstanbul Kütüphaneleri Tarih-Coğrafya Yazmaları Katalogları* (TCYK), 2. fasikül (İstanbul 1944), s. 67'de; eserin diğer bir nüshası, İstanbul Üniversitesi Ktb., TY nr. 3645'dedir.

me'si[3] ve diğer bazı ufak-tefek risâleler vücûde getirilmiştir[4].

Rum ihtilâli hakkında vak'anüvis Şânî-zâde Mehmed Ataullah (ö. 1242/1826) ile Es'ad Efendilerin *Tarih*lerindeki bahisler yanında, vekayi'i yakından müşâhede eden zevattan meselâ, hassa silahşorlardan Moralı mütesellim Ahmed Paşa-zâde Yusuf Bey, Mora isyanının zuhûru (1821) sırasında, doğum yeri olan Anabolu'nun Rumlar tarafından 22 ay devam eden muhâsarasında hazır bulunmakla, keyfiyetin vak'anüvislerce lâyıkıyle aks ettirilmediği kanaatı ve ahlâfa "mûcib-i ibret ü mütalea" olmak üzere görüp işittiklerini bir *Risâle*'de tesbit etmiştir[5]. Gerek Yusuf Bey'in, Rumların îka ettiği mezâlimi gözler önüne seren eseri, gerek 1237 (1822) Sakız'daki ayaklanmanın tenkilini tasvir eden ve 1290'da basılan *Tarih-i Vak'a-i Cezîre-i Sakız* (1237) ile te'lifi daha sonraki devreye isâbet eden eserlerin büyük kısmı Cevdet Paşa tarafından kullanılmış ve değerlendirilmiştir[6].

II. Mahmud devrinde umûmî tarih te'lif eden ulema arasında, Bursa'da Emir Sultan Câmii Hatibi Ferâizî-zâde Mehmed Said Efendi

3 Ayıntablı Hasan Efendi için bk. Fatin, *aynı eser*, s. 319 ve ondan naklen *S O*, III (İstanbul 1311), 613 ve *O M*, II (1333), 322. *Nusretnâme*'nin Fâtih Millet Ktb., Ali Emirî-Manzum eserler, nr. 1331'deki nüshasının tavsifi için bk. *TCYK*, s. 153, nr. 74.

4 Meselâ bk. Nazif Ağa-kulu, *Emâre-i Zafer*, İstanbul Üniversitesi Ktb., TY, nr. 2474; Yeniçerilerin ilgasına dâir *Risâle*, Millet Ktb., Ali Emirî-Tarih, nr. 655 vs.

5 *Mora Vak'asına Dâir Tarihçe*'nin müsveddesi Millet Ktb., Emirî-Tarih, nr. 564'de olup (tavsifi için bk. *TCYK*, s. 279, nr. 159), Veliyüddin Efendi (Bayezit Devlet) Ktb., Cevdet Paşa kitabları, nr. 140 ve Marburg, Staatsbibliothek, Hs. or. oct. 1061 Ktb. (tavsifi için bk. B. Flemming, *Türkische Handschriften*, Wiesbaden 1968, I, 165-166, nr. 208) nüshaları bundan kopye edilmiş olmalıdır. *Risâle*'nin önsözünde Yusuf Bey, vak'anüvisin eyâletlerdeki vukuâtı, ancak ora idarecilerinin yazışmalarından takib edebildikleri, onların ise ya başını kurtarma, ya şöhret kazanma, yahud da enfüsî kayıdlarla hareket, vuku' bulan kusur ve ihmâli, ya askere, yahud da zahire ve para noksanına haml edip gerçeği aks ettirmediklerini belirtir.

6 Bunlar arasında Cevdet Paşa tarafından "Lofça Kaymakamı" olarak işaret olunan Moralı Melek Bey'in Yunan ihtilâlini nisbeten insafla yazan Misolongili Spiro (Spiridion) Trikupis ile Eterya Cemiyeti başkanlarından Patnoslu Manuil Xanthos'un eserlerinden tercüme edip kendi tahkik ve mütalealarını ekleyerek vücuda getirdiği *Mora İhtilali Tarihi* (Türk Tarih Kurumu Ktb., nr. 30 ve İstanbul Üniversitesi Ktb., İbnülemin Mahmud Kemâl İnal kitabları, nr. 2527) ile, Şûrâ-yı Devlet muavinliğinden mütekaid Mehmed Mansur'un ilk cüz'ü *Rum Fetretine Dâir Tarih* adıyle 1288 tarihinde basılan eseri Cevdet Paşa'nın mehazları arasında yer alır. Ancak bu sonuncu eserin I. cüz'ünü kullanan Cevdet Paşa, "alt tarafı henüz mütâleagüzârımız olmamıştır" demektedir (*Târih-i Cevdet*, 1302, I, 11). Halbuki, Rum Fetretinin 1288'de tamamlanan yazma II ve III. cüzleri, İstanbul Üniversitesi Ktb., TY nr. 6084 ve 6085'dedir. Yine Cevdet Paşa'nın muhtemelen kullanmadığı bâzı te'lif ve tercüme risâlelere işâret etmek mümkündür: *Rusların Rumları himâyelerine dâir*, Türk Tarih Kurumu Ktb., yazma nr. 187; 586; *Rum İhtilâline dâir tercüme risâleler*: İbnülemin Yazmaları, nr. 2488, 2527, v.s.

(ö. 1251/1835-36)'nin 1249'da tamamladığı iki hacimli cildden mürekkeb ve hilkatden I. Abdülhamid devrine kadar olan vekayi'i ihtivâ eden *Gülşen-i Maârif*'i Matbaa-i Âmire'de basılmakla (1252) alâka çekmiştir[7].

Şıkk-ı Sâlis defterdarlığında bulunan Ömer Fâik Efendi (ö. 1245/1829-30), Nizâm-ı Cedîd hakkındaki tenkidli düşüncelerini *Nizâmü'l-atîk fi bahri'l-amîk* adlı risâlesinde vermiştir[8]. Enderûn-ı Humâyûn nâzırlığında bulunan Merzifonlu Ebubekir Efendi (ö. 1251/1836), 1332'de basılan *Vak'a-i Cedîde*'sinde 1182-1228 vekayi'ini ve Devletin umûmî ahvâlini tasvire çalışmıştır[9].

Osmanlı padişahlarının günlük resmî hayatını aks ettirmek üzere, sır kâtiblerince ruznâme tahriri an'anesi II. Mahmud devrinde de devam etmiştir. Nitekim, III. Selim devrinden başlayıp IV. Mustafa ve kısmen II. Mahmud devrini (1217-1223) ihtivâ eden bir *Rûznâme*[10] bulunduğu gibi; 1235-1238 *Ruznâmesi* ise Paris Millî Kütübhanesindedir[11]. Hekimbaşı Behçet Efendi'nin biraderi Hâfız Hızır İlyas'ın 1227-1246 arası Enderun vekayi'ini ihtivâ eden *Letâif-i Vekāyi'-i Enderûn*'u (İstanbul 1276) da bir ruznâme sayılabileceği gibi, Behçet Efendi'nin diğer kardeşi olup üç def'a hekimbaşı olan Abdülhak Molla (ö. 1270/1854)'nın, Asâkir-i Hassa tabibi ve nedimi olarak 1243-45 arasında devamlı II. Mahmud'un meclis ve refakatinde bulunmakla Padişahın Asâkir-i Mansûre-i Muhammediyye için inşa ettirdiği Râmi kışlasında ve sair yerlerde cereyan eden vekayi'i topladığı *Tarih-i Livâ*'sı da aynı kategoriye idhal edilmelidir[12].

Ayasofya Câbîsi Ömer Efendi'nin 1202-1229 vekayi'ini ihtivâ eden, husûsiyle 1222'den îtîbaren günü gününe duyduklarını sâfiyâne

7 *Gülşen-i Maârif*'in I. cildinin basıldığı, bir nüshasının takdim olunduğu ve 60 kuruş fiatla satılması hakkındaki arz tezkiresine uygun irade: Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Hatt-ı Humâyûn tasnifi (HH), nr. 51582. Said Efendi için bk. Fatin, s. 196-97; *O M*, III, 117-118; *S O*, III, 42; Babinger, s. 382-383.

8 Üniversite Ktb, TY, nr. 5836'da bulunan eserin yeni harfli metni ve kısa tahlili, nezâretimde yapılan bir mezuniyet tezinde verilmiştir (A. Sarıkaya, *Ömer Fâik Efendi'nin Nizâmü'l-atîk*'ı, 1970, Tarih Seminer Ktb., Tezler, nr. 3105).

9 *S O*, I, 185-86; *O M*, III, 12; Babinger, s. 383, nr. 322.

10 BOA, Millî Emlâk, nr. 11.

11 Bibliothéque Nationale de Paris, Supplément Turc, nr. 1073 (E. Blochet, *Catalogue des manuscrits turcs*, Paris 1933, II, 154-155).

12 Önce oldukca sade bir dille yazılıp sonra süslü bir dil kullanılıp edebî bir şekle sokularak 1248'de Padişah'a sunulan *Tarih-i Livâ*'nın yeni harfli metninin te'sisi ve tahlili, nezâretimde Hatice Etirli tarafından hazırlanan yüksek lisans tezine konu olmuştur.

kayd ettiği hacimli eseri, pek çok imlâ ve ifade yanlışlarına rağmen, resmî görüşü aks ettiren tarih te'liflerine girmeyen dedi-kodu mâhiyetindeki rivâyetleri ihtivâ etmekle, diğer tarih literatürünü bir ölçüde ikmâl etmesi bakımından ehemmiyet arz etmektedir[13].

II. Mahmud devrinde biyografi literatürü, daha önce te'lif olunan eserlere zeyl yapma tarzında devam etmiştir. Bu cümleden olarak Müstakim-zâde Süleyman Sâdeddin Efendi'nin (ö. 1202-1788), şeyhülislâmların tercüme-i hâlini ihtivâ eden *Devha-i Meşâyih-i Kibâr*'ına, Ayıntâbî Mehmed Münib (ö. 1238/1822) 1200-1225 arası; Süleyman Fâik (ö. 1253/1838) ise 1221-1243 arası şeyhülislâmların biyografisini muhtevî zeyiller yapmışlardır. Kezâ, reisülküttabların biyografisini ihtivâ eden Resmî Ahmed Efendi'nin *Halîkatü'r- rüesâ*'sına –daha sonra Râgıp Paşa'nın tavsiyesiyle *Sefînetü'r-rüesâ* olarak isimlendirilmiştir– Süleyman Fâik'ın yaptığı zeyil (1167-1239) aslı ile beraber taşbasması olarak basılmıştır (1269).

Buraya kadar tarihle uğraşan amatörlere veya –sırkâtibleri hariç– husûsî surette tarih te'liflerinde bulunanlara temas ettik. Ancak bir Osmanlı Hükümdarının şahsı ve devri için birinci plânda ehemmiyet taşıyan tarihcilik, XVIII. asır başından beri devlet teşkilâtı içinde yer alan vak'anüvisliktir[14]. Vekayinüvisler, kalemi, Divân-ı Humâyûn'un Beylikci, Teşrifatcı, Âmedci, Ruûs ve Tahvil kalemleri arasında teşekkül ettiği için, daha çok hâcegân mertebesine ulaşmış ve münşîlik vasfını hâiz kâtibler arasından seçilmişlerse de hem edebî kudreti, hem de gerçek tarihçilik vasfına sahib ilim mensupları da bu hizmete tayin olunmuş ve îtibâr görmüşlerdir. Nitekim, II. Mahmud'un cülûsunda, yedi aydan beri bu hizmette bir ilmiye mensûbu bulunmaktaydı. *Kamus* mütercimi olarak şöhret yapan Antepli Ahmed Âsım Efendi (ö. 1235/1819), III. Selim'in himâyesine mazhar olmuştu. Hizmete tayinini müteâkıb, nereden yazmaya başlayacağını tayin için seleflerinin bıraktığı notları sadâretten istemiş ve yapılan araştırma sonunda 1221 başına (21. III. 1806) kadar hizmette bulunan Vâsıf'ın 1218'den bir mıkdar yazıp, sonrasına âid birşey bırakmadığı, Pertev (1 Muharrem 1221 - 19 Şa'ban 1222) ve Âmir (19 Şa'ban - 9 Zilka'de 1222)'den ise fihrist şeklinde perişan defterler kaldığı anlaşılmış; Âsım, Dîvân-ı Humâyûn kayıdlarından çıkardığı malzeme ve vukuf erbabından öğrendikleriyle 1218-1221 vekayi'ini tamamlayıp sununca beğenilip atıyye verilmiştir[15].

13 620 varaklık aslî nüshası Süleymaniye Es'ad Efendi Ktb., nr. 2152 (tavsifi için bk. *TCYK*, s. 224-225, nr. 126)'de bulunan eserin Tarih Semineri Ktb., nr. KA 282 (1040 s.) ve Marburg Devlet Ktb., Hs. or. oct. 1034/1-2 ve Hs. or. quart 1084 (tavsifi, Flemming, *aynı kat.*, I, 163-165, nr. 207 A-C) nüshaları bundan istinsah edilmiş olmalıdır. Eserin tenkidli neşri ve tahlili, nezâretimde Mehmed Ali Beyhan tarafından doktora tezi olarak hazırlanmaktadır (Bu tez, Prof. Kütükoğlu'nun vefatından sonra Prof. Dr. Kemal Beydilli'nin nezâretinde tamamlanmıştır. M.S.K).

14 Müessesenin teşekkülü, işleyiş tarzı, başlıca mahsûlleri *İslâm Ansiklopedisi*'ne yazdığımız "Vekayi'nüvis" maddesinde (*İ A*, 1982-1983. XIII/138-139, 271-287) tesbîte çalışılmıştır.

Âsım, bundan sonra beş cüzden ibâret iki cild daha takdim etmiş, ilkinde 1221-22 arası, ikincisinde 1222'den II. Mahmud'un cülûsuna kadar olan vekayi'i tedvin etmiş, geri kalan oniki yıllık zabıt müsveddeleri halefi Şânî-zâde'ye intikal etmiştir.

Sadâret kaymakamı, "ferîd-i asr" olarak tavsif ettiği Âsım'ın, her yılbaşında takdim ettiği cüzlere mukabil atıyye alarak geçim yükünü hafiflettiği, bu def'a aylığını alamadığı gibi, cüz takdim edemediği için ihsandan da mahrum olduğundan kendisine bir mıkdar atıyye îtâsını telhis edince, hem atıyye gönderilmiş hem de haline yakışır nemâlıca bir cihetin tahsisi için Şeyhülislâmâ haber göndermesi Kaymakama emr olunmuştur[16].

Muğlak bir dil, külfetli bir üslûbu olan Âsım'ın ayırıcı vasfı ağır tenkididir : Devrinin sefih, şımarık, mukallid ricâlini acı bir dille kötüler; âyânı münâfık, Fransızları iki yüzlü, devlet adamlarınca îtimad edilen Rumları şeâmetli bulur. İbn Haldûn'dan mülhem İslâmî esaslara dayanan bir devlet telâkkisini benimser. İmparatorluğun çözülmesini, vükelâ ve ulemânın ahlâk düşüklüğüne bağlar. Gayr-i müslim ve Batılılara benzemenin uğursuzluk tevlid edeceğini; sulh ve sükûn içinde zengin hayatın cengâverlik, cihad duygularını köreltip israfa yol açacağını, XVI. asırdan sonraki gerilemenin asıl sebebinin bu husus olduğunu belirtir. Cerîde-i Havâdis Matbaasında iki cild halindeki baskısı, esere sonradan verilen tertibi aks ettirmektedir.

Âsım, eserini takdimden sonra bâzı kimseler hakkında ağır tenkidlerde bulunmuş; bâzı kimseler de esere tasarruf ederek bâzı fıkraları çıkartıp ilâvelerde bulunmuşlar ve matbû birinci cildin başına (s. 2-75) Kethuda Said Efendi *Tarihçe*'sinden konu ile yakından ilgisi olmayan bahisler eklenmiştir.

Âsım'ın vebâdan ölümü üzerine, vak'anüvislik, Cevdet Paşa'nın, asrının yegâne tabib ve feylesofu olarak vasıflandırdığı Şânî-zâde Mehmed Atâullah Efendi (ö. 1242/1826)'ye "şöhret-i şâyiasına binâen

15 Padişahın sâdır olan hattı şöyledir: "Manzûrum olmuştur. Merhum Cezzar Ahmed Paşa'nın istitradından hazz eyledim. İşte böyle mâ-hüve'l-vâkii insâfâne yazmalıdır. Gönderdiğim atıyye-i humâyûnum mûmâileyhe îtâ oluna" (HH, nr. 35239).

16 HH, nr. 49493 (1226).

karîha-i humâyûndan" verilmiştir (1235/1819). Keçeci-zâde İzzet Molla'nın, "Erkân-ı Devletin hâline bak! Bir müverrihi hekimbaşı ve başhekimi vak'anüvis ettiler" nüktesi, Hekimbaşı Behçet Efendi'nin istirkabını îmâ eder. Şânî-zâde, selefinin 1224'e kadar vekayi'i yazdığını duyduğunu, bundan başka on yıllık vekayi zabt olunmamış olup, kendi tahririnin tekerrür veya noksan olmaması için müsveddelerin hangi maddeye kadar yazıldığının bildirilmesini sadâretten istemiş, neticede II. Mahmud'un cülûsundan îtibâren vekayi'i kaleme alması emr olunmakla 1236 sonuna kadar vekayi'i tahrir edip takdim etmiş ve 1223-1236 arası hâdiselerini ihtivâ eden vekayinâmesi dört cild halinde basılmıştır (1290-91).

Hekimbaşı Behçet Efendi'nin hasedi ve bektaşilik isnâdı, Şânî-zâde'nin önce azl (1241/ 1825), sonra arpalığı Tire'ye nefy olunmasına yol açmış, iki ay sonra affedilmişse de, müjde haberi getiren ulağın telâşlı hâli, kendisinin îdâmına hükm edildiği zannına kapılan Şânî-zâde'yi pek müteessir etmiş ve çok geçmeden vefatı vuku' bulmuştur.

Şânî-zâde'nin azli düşünülünce yerine kimin vak'anüvis tayin olunacağı hakkında uzun bir araştırma yapıldığı anlaşılmaktadır: Bu hizmete kimlerin lâyık olduğu önce Bâbıâlî'de konuşulmuş; hatıra gelen ricâlden sâbık Tezkire-i Sânî Hamid Bey'in hüner ve güzel yazmaya istidadı (selîka) mâlûm ise de tabiaten vesveselice olması; Şıkk-ı Sâlis Defterdarı İsmail Ferruh Efendi'nin kültür ve îtibârına karşılık, yazmada kudreti bilinmediği gibi yaşlılığı dolayısiyle de münâsib görülmediği; bu bakımdan yine ulemâdan birini namzet göstermesi Şeyhülislâmdan istenmiş; o da liyâkatli görünenlerin listesini bir varakaya yazıp göndermiştir. İçlerinde hâlâ Haremeyn Müfettişi Abdülkadir Bey'in[17] akıl, ilim ve insâfı mâlûm olduğu; Şeyhülislâmın namzedlerinden birinin seçimi için listesi takdim olunduğu sadaretten arz olununca, II. Mahmud'un telhîs üzerine sadır olan irâdesi hayli düşündürücüdür: Vak'anüvisliğin devlet sırlarıyla ilgili bir memurluk olduğu, bu sebeble tayin edilen kimsenin yalnız hüner ve mârifet sâhibi olmakla kalmayıp dindar ve iyi huylu olması gerektiğini belirten Padişah, Şânî-zâde'nin hüner ve iyi yazmada pek o kadar erbab olmadığı, takrirde belirtilen Hamid Bey ve Ferruh Efendi'nin de erbab olmadıkları; listedeki isimlerden Müderris-zâde Ârif Efendi'nin[18] mizac ve meşrebi bilindiğinden elvermediği, Haremeyn Müfettişi Abdülkadir

17 Bu tarihe kadar Eyüp kadısı olan Emin Paşa-zâde Abdülkadir Bey (ö. 1262) olmalıdır (*S O*, III, 349).

18 Sarayda ders görüp ilmiye yolunu seçerek bahis konusu tarihde Mekke Mollası olan Ârif Mehmed Efendi (1171-1243) olmalıdır (*S O*, III, 270).

Bey için diyecek bir şey olmadığı, ancak güzel yazmağa liyâkati bulunup bulunmadığı, sonra uhdesinde müfettişlik varken vak'anüvisliğe kanaat edip etmeyeceğinin bilinmediği; Ruscuklu Hasan Paşa-zâde Haydar Efendi[19], her halde erbab olduğu için listeye konulduğu, şâyed Şeyhülislâm mezkûr Haydar Efendi'yi iyice anlayıp, her cihetle ehil ve erbâb olduğunu belirtirse vak'anüvisliğin Haydar Efendi'ye verileceği, aksi takdirde yine araştırılmasını, zirâ karanlıkta kalmış nice hünerli kimse bulunacağını belirten Sultan Mahmud ilâve ediyor: "Bu memuriyet bir tarîka mahsûs olmayıp, hangi tarîkden olursa olsun meram ehl ü erbâb olmasıdır!"[20]. Neticede, daha önce Şânî-zâde'nin tayininde ismi geçen Sahhaflar Şeyhi-zâde Mehmed Es'ad Efendi'de karar kılınır (1141/1825).

Vefâtına kadar vak'anüvislikte kalan Es'ad Efendi (ö. 1264/1848), önce selefinin tedvine muvaffak olamadığı 1237-1240 vekayi'ini Şânî-zâde'nin notları, bürolardan aldığı kayıdlar, mutemed kimselerden öğrendiklerini kullanarak 1237 vekayi'ini ihtivâ eden müsvedde cüzünü sunarken, alacağı emre göre temize çekeceğini veya tashih edeceğini belirtmiştir. Bunun karşılığında ilmiye rütbesi yükseltilmiş ve mu'tâdın üstünde atıyye verilmiştir. Es'ad Efendi üç kıt'a olarak takdim ettiği 1237-1240 vekayi'ini ihtivâ eden cüzleri tarihinin birinci cildi olarak îtibâr etmiş; vak'anüvis tayin edildiği sene içinde 9 Zilka'de 1241 (15 Haziran 1826)'de vuku' bulan Vak'a-i Hayriyyeyi tasvir için hazırladığı *Üss-i Zafer*'i takdim edince de muvakkaten Üsküdar Kadılığı verilmiştir. Es'ad Efendi'nin kendi vak'anüvislik devresine isâbet eden ilk ve son cüzü, 1241 vekayi'ini ihtivâ eder; Padişah takdirini: "Güzelce kayd ü imlâ eylemiş" diye ifade ile, aynı tarzda devamının tenbih olunmasını emr etmiştir[21]. Fakat, bütün bu tenbihler, teşvikler ve ihsanlar yerini bulamamışa benziyor[22]. Es'ad Efendi, şöhretli ulemâdan olan iki selefine kıyasla tarihçiliğe daha yatkın olmalıdır. Yalnız tesis ettiği kütübhanenin tarih literatürü bakımından zenginliği, pek çok eser okuyup ikmal edici notlar ilâvesi bile onun vukuf ve ihatasına delil sayılabilir. Belki de nakibü'l-eşraflık, kadıaskerlik, maarif nâzırlığı gibi birden fazla hizmeti deruhde etmiş olması ona,

19 Zikri geçen tarihte Selânik Kadısı olan Haydar Ahmet Bey (ö. 1248) olmalıdır (*S O*, II, 262).

20 HH, nr. 31485.

21 HH, nr. 35244.

22 Es'ad Efendi'nin selefleri 250 kuruş maaş alırken onun maaşı 1254/1838'de 1000 kuruşa çıkarılmış, ertesi sene bu mikdar 1500'e, daha sonra ek hizmetleri sebebiyle 4000 kuruşa çıkarılmış; 1255'de Kanlıca'da yalı almağa kudreti yetmeyince 20.000 kuruş atıyye ihsan olunmuştur (5 Receb 1255 tarihli irade: BOA, İrade tasnifi-Dahiliye , nr. 28).

vak'anüvislik hizmeti icabı tuttuğu notları tasnif ve tebyîze zaman ve imkân bırakmamıştır.

Ahmed Cevdet Paşa, Es'ad Efendi'nin birinci cildini husûsiyle Abdürrezzak Bâhir Efendi'nin tashih ve ikmâl edici kenar notlariyle de mukayese ederek, kendi tarihini yazarken kullanmış; ikinci cildin tekmîlesi mâhiyetinde eline geçen Es'ad Efendi'nin notlarını tanzim ve tertip ederek vak'anüvislikde kendisine halef olan Ahmed Lütfi Efendi'ye göndermiştir. Filvâki Lütfi Efendi, *Tarih*'inin ilk dört cildinde Es'ad Efendi'nin *Üss-i Zafer*'inden başka müteferrik ve perâkende evrakını kullandığını belirtmiştir[23].

Netice îtibâriyle II. Mahmud devrinde resmî devlet tarihcisi olarak gerçek âlim olan üç zâtın seleflerine âid notları tedvin ederek kendi vak'anüvislik devrelerine dâir zabt ettikleri vekayi'i tedvin ve tebyiz edememiş olmaları tarih araştırıcılığı bakımından büyük bir tâlihsizliktir. Yegâne teselli, Cevdet Paşa gibi âlim tarihcinin bunlardan kalan te'lifatı, büyük bir vukuf ve îtinâ ile kullanmış ve değerlendirmiş olmasıdır. Fakat yeni neslin asıl gayesi, yalnız Cevdet Paşa'dan faydalanmakla yetinmeyip, *Tarih-i Cevdet*'i kaynakları ve arşiv malzemeleriyle kontrol ederek değerlendirme olmalıdır.

23 Es'ad Efendi'ye âid 1258 tarihli kayıdlar ihtivâ eden bir mecmuanın Lütfi Efendi tarafından muhafaza edilmek üzere Es'ad Efendi Kütüphanesine iâde edildiğine dâir, Dr. Es'ad Bey kısmı, nr. 4268'in başındaki Lütfi Efendi'nin kaydından Mehmed Es'ad Efendi metrûkâtından hayli malzemenin Lütfi Efendi'ye intikal ettiği neticesi çıkarılabilir.

SEFÎNETÜ'R-RÜESÂ'NIN İLÂVELİ MÜELLİF NÜSHASINA DÂİR*

Osmanlı tarih tedkikleriyle ilgili mes'elelerin başında, *araştırma zemîninin hazırlanması* gelmektedir: Arşiv malzemesi ve yazma eserlerin envanter ve kataloglarının yapılması; kaynak ve te'lif eserlerin neşri ve husûsiyle *mürâcaat kitablarının bir an önce ortaya konması* himmet ve alâka beklemektedir. Bütün bu faaliyetin iltifâta tâbi' olduğu; uzun zamanı, sabrı ve pek külfetli çalışmayı gerektirdiği mâlûmdur. Bunlar yapılmayınca da, bizzarûr işin kolayına gidilmekte; eski *matbû kitabların fotomekanik tabıları*na, bazan da pek isâbetle seçilmeden yazmaların faksimilelerine rağbet edilmektedir. Tabiatiyle, bu kolay işin semereli olması, baskıya esas olan metnin kıymetine bağlıdır; aslî metni lâyıkıyle temsil etmeyen bir neşir veya nüsha teksîri, eser hakkında sıhhatli bir değerlendirmeye olduğu kadar, ondan istifâdeye de pek imkân vermemektedir.

Mârûzâtıma mevzû teşkil eden *Sefînetü'r-rüesâ* da böyle bir tâlihsizliğe uğramıştır. Müellifi Ahmed Resmî Efendi'nin, vefâtından (1197/1783) iki sene öncesine kadar, kenar notlarıyla tâdîl ve ikmâle çalıştığı yazmasına kıyasla, 1269 (1852)'da yapılan taşbasması, gerçekten kusurlu ve istifâdeyi güçleştiren bir vasıf taşımaktadır.

Eserle müellif arasında bir bağ kurabilmek için kısaca Ahmed Resmî Efendi'ye temas etmek gerekiyor. Murâdî[1], Enverî[2] ve Râmiz[3] gibi muâsırları, onun iyi tahsil yapmış, husûsiyle edebî sâhada temâyüz etmiş, umur görmüş, iffetli bir devlet adamı olduğunda ittifâk

* Cambridge (İngiltere)'de toplanan VI. Milletler-arası Osmanlı Öncesi ve Osmanlı Tedkikleri Sempozyumuna (6.VII.1984) sunulmuş olan tebliğin metnidir.

1 *Silkü'd-dürer*, Bulak 1292, I, 72, 73-80.

2 *Tarih*, Üniv. Ktb., TY, nr. 5994, vr. 69a, 412a; Millet Ktb, Tarih, nr. 67, vr. 177a, 193b, 412a.

3 *Âdab-ı Zürefâ*, Süleymaniye Ktb., Es'ad Efendi kıs. nr. 3875, vr. 43a; ayn. mlf. *Zübdetü'l-vâkıât*, Üniv. Ktb., TY, nr. 2395, vr. 15b, 24b, 25b.

ediyorlar. Husûsiyle, meşhur biyograf el-Murâdî (ö. 1206/1791) ilk def'a 1177 cemâziyelâhırında buluştuğu Resmî Ahmed Efendi hakkında, daha önce İstanbul'da görüşüp mektublaşarak aralarında dostluk teessüs eden babasından ve başkalarından bilgi aldığını kayd eder. Onun, tefsîr, fıkıh, mantık, hüsn-i hat, edebiyat ve husûsiyle inşâ tahsilinde temâyüz edip Arab şiir ve tarihinde "itkan" sâhibi olduğunu; üç dilde mektublaştığını, tahrîrat ve risâlelerinin kâtiblerin kıskançlığını celbettiğini belirtir.

Hayat Hikâyesi kısaca şöyledir: Girid'in Resmo kasabasında, İbrahim b. Ahmed'in oğlu olarak dünyaya gelen Ahmed Efendi, doğum yerindeki tahsîli ile iktifâ etmeyip Devlet merkezine gelerek, husûsiyle Arabcaya ve bu dille öğrenilen ilimlere ilgi duymuş, Basralı ve Şamlı iki âlimden ders almıştır. Çok geçmeden Kastamonulu bir devlet adamına intisâb etmiştir: İlm-i edeb ve muhâdaraya vukufu, üç dilde nazm u nesre kudreti, husûsiyle fasîh Arabcasıyla Suriye ve Mısır ediblerini hayran eden; Sultan I. Mahmud'un cülûsunu tebşîr için Viyana'ya elçilikle gönderilmiş ve iki def'a (1149-1153, 1157-1160) reisülküttablık mevki'ini işgal etmiş olan Tavukçubaşı Dâmadı Mustafa Efendi'nin himâyesine mazhar olup onun delâletiyle Dîvân-ı Humâyûn kâtibleri zümresine katılmış; on yıl sonra da ona dâmâd olmuştur.

Giridli Ahmed Efendi'nin "*Resmî*" mahlasını alması da, herhalde Dîvân-ı Humâyûnda cârî olan teâmülün netîcesi olmalıdır. Onun Resmo'lu olduğu için "Resmî" nisbetini kullandığı yakıştırması, pek muhtelif menşe'li "Resmî"lerin mevcûdiyeti karşısında pek inandırıcı görünmüyor: Gerçekten, Şuarâ tezkirelerini şöyle bir karıştırmakla: Bursa'lı, Sofya'lı, Manisa'lı, hattâ Ahmed Efendi'nin muâsırı İstanbul'lu müteaddid Resmî mahlâslı şâir bulmak pek âlâ kābildir. Onun nisbesi, eski metinlerde Resmo'lu mânâsına "Resmî" değil, "Girîdî" olarak geçmektedir.

El-hac Ahmed Resmî Efendi (ö. 3 şevval 1197)'nin Girîdî *nisbesi,* onun, adalısı ve adaşı mevâlîden el-hac Ahmed b. Hüseyin (ö. 15 rebi'ülevvel 1190)'le karıştırılmasına yol açmıştır. Garib bir tesâdüf netîcesi, Kandiyeli Ahmed Efendi de, Resmî'nin kayınpederi Mustafa Efendi tarafından himâye edilmiştir. Hattâ Kandiyeli'nin Resmî'nin kayın-birâderi Âşir Efendi'nin evinde tanzîm ettirdiği 1188-1189 tarihli iki vakfiyyenin[4] kapağında da vakfiyyenin Resmî'ye âid olduğuna dâir bir etiket mevcuddur. Fakat, 1173-74'de Eflâk'ın tanzîmine me'mûr edilen, Mekke kadılığında bulunan Kandiyeli Ahmed Efendi,

4 Süleymaniye Reisülküttab Ktb., nr. 1240/1-2.

doğum yeri, baba ismi ve tarîkının değişik olmasının da gösterdiği gibi, bir başka şahsiyettir. Zîrâ, Kandiye'li adaşının Eflâk'da bulunduğu sırada Resmî, –Ruus kayıdlarına göre– maliyye tezkirecisi bulunuyordu. Reisülküttablıkda kayın-pederiyle halef-selef olan Râgıb Mehmed Paşa'nın takdîrini kazanan Ahmed Resmî Efendi, 1757'de, III. Mustafa'nın cülûsunu tebliğ için Viyana'ya; 1763'de de, hem Prusya-Rusya yakınlaşmasının Türkiye için zararlı olup olmadığını tahkik, hem de Osmanlı himâyesi hakkında Lehlilere te'mînat vermek için Berlin'e elçilikle gönderilmiştir.

Sadâret mektubculuğu, Çavuşbaşılık, Matbah ve Tersâne-eminliklerinden sonra, 1768-1774 harbinde, –Bâbıâlî hizmetlerinin başında gelen ve müteâkıb asırlarda Dâhiliyye nâzırlığına inkılâb edecek olan– Sadâret kethudâlığına getirilmiş; harbe son veren Küçük Kaynarca muâhedesi'ni de –ikinci murahhas Reisülküttab İbrahim Münib Efendi ile birlikte– baş-murahhas sıfatıyla ve Nişancılık pâyesiyle imzâlamıştır. Fakat, muâhedenin Türk efkâr-ı umûmiyyesinde uyandırdığı inkisâr, Resmî'nin de nekbete uğramasına yol açmış; ancak Halil Hamîd Paşa sadârete gelince, kadirşinaslık gösterip bu emekdar devlet adamının îtibârını iâdeye çalışmışsa da, oğlunu kaybetmenin acısına, birbiri ardınca hastalıkların eklenmesi, Ahmed Resmî Efendi'nin *vefâtını* tâcil etmiştir (2-3 şevval 1197/ 30-31 temmuz 1783).

Ahmed Resmî Efendi'nin, eserleri arasında, te'lif tarihi îtibârıyle ilk sırayı, bahis konumuz olan *Sefînetü'r-rüesâ* ile, Dârüssaâde ağalarının biyografilerini toplayan *Hamîletü'l-küberâ*'sı alır. Bunları, Alaybeyi-zâde Mehmed Efendi'nin *Vefeyât*'ına yaptığı *Zeyil*, tâkib eder. Viyana ve Berlin sefâreti *Takrir* (1171, 1177-78)'leri; Sadrıâzam İvazzâde Halil ve Muhsin-zâde Mehmed Paşalara takdîm ettiği *Lâyiha* (1184, 1186)'ları, nihayet, vefâtından iki sene önce (1195 cemâziyelevveli) kaleme aldığı, 1768-1774 harbine âid müşâhadelerini tesbît eden, küçük hacimli, fakat kıymetli eseri *Hulâsatü'l-îtibâr*'ı kayda şâyândır. Tarihe malzeme teşkil eden bu te'lifâta, *Yeni Coğrafya* tercümesiyle, edebî sâhadaki kudretini gösteren birkaç risâleyi de ekleyebiliriz. Meselâ, Sadrıâzam Bâhir Mustafa Paşa'nın (sadâreti: 1165-68) atlara düşkünlüğünü vesile ittihaz ederek Arabca, Farsca ve Türkçede atlarla ilgili tâbir, darbımesel ve beyitleri toplamış, bunlara atın tabiat ve hasleti, at sevgisi vs. ekleyerek bir risâle yapıp (*el-İsti'nâs fî ahvâli'l-efrâr*) 1754'de Bâhir Paşa'ya takdîm etmiştir. Murâdî ise, *Silkü'd-dürer*[5] 'ine, onun, birçok darbımeselleri ihtivâ eden *ez-Zülâliyyetü'l-beşeriyye*.. adlı Arabca mensûr "*makale*"siyle, bir "*lügaz*"ını derc et-

5 I, 74-77, 77-78.

miştir.

Osmanlı merkez teşkilâtında kâtib sınıfının başı olarak hizmet görmüş olan, sonraları daha çok dış işlerini tedvîr ettikleri için büroları geçen asırda Hâriciyye Nâzırlığı'na inkılâb eden reisülküttabların biyografilerini toplayan *Halîkatü'r-rü'esâ*, 1163 (1750) tarihinde te'lif edilmiş ve daha müellifinin hayatında pek çok kopyaları vücûda getirilmiştir. Cevdet Paşa kitabları[6] arasında bulunan bir nüshasına dayanılarak da, 1269 Cemâzıyelâhırı evâhırında (Nisan 1853) taşbasması olarak Takvîm-i Vekayi' Matbaasında basılmıştır.

Resmî Ahmed Efendi, Viyana'ya elçilikle gönderilmiş ve iki def'a reisülküttablık yapmış bulunan hâmîsi ve kayın-pederine karşı duyduğu hürmet neticesinde, bu konuyla ilgilenmiş olmalıdır. Eserine model olarak Osman-zâde Ahmed Ta'ib Efendi'nin (ö. 1136/1724) vezîriâzamların hayat hikâyelerini toplayan *Hadîkatü'l-vüzerâ*'sını aldığını dîbâçesinde açıkça belirtir. Bu te'sir o derece bârizdir ki, bazı nüshaların kapağında eserin adı "*Hadîkatü'r-rüesâ*" olarak zikr olunmuştur[7]. Ancak, dîbâçesinde eser, "*Halîkatü'r-rü'esâ*" olarak isimlendirilmiştir. "*Halîka*" kelimesinin Arabca "nâs" mânâsına geldiği de dikkate alınırsa, terkîbe "re'isler topluluğu" veya "tâifesi" gibi bir karşılık vermek mümkün iken, her nedense terkibdeki "halîka" unsuru yadırganmış; Rakka Vâlisi bulunduğu sırada (1164-1168) bir nüshası kendisine sunulan Râgıb Paşa da, esere *Sefînetü'r-rü'esâ* denmesini uygun görmüş ("istihsân etmiş") olduğundan, Resmî'nin kitabı bu tarihten sonra daha çok bu sonuncu adla anılmıştır[8]. Asıl garibi, 1269 taşbasmasına esas olan yazma dîbâçesinde eserin adı "Halîkatü'r-rü'esâ" olarak tesbît edilmişken, bir nokta sukutuyla (göz) ü (kör) eden kâtib, terkîbi "Halîfetü'r-rü'esâ" şekline, gerçekten anlaşılmaz bir duruma sokmuş ve bu yanlış isimlendirme günümüze kadar îtibâr görmüştür.

Halîka'nın te'lifinde Resmî'nin kullandığı kaynak malzemesi, İslâm'daki ilmî tarihçilik an'anesine uygun olarak umûmiyetle, eserde tasrîh olunmuştur. Başta Dîvân-ı Humâyûn kayıdları (Evkaf

6 nr. 145, vr. 201b-278b.

7 Müellif nüshası başındaki fihristin üzerinde, Üniv. Ktb., TY, nr. 4371 nüshası cild kapağı ardında bu terkîbe rastlanmakta olup, Murâdî de, 1177 Cemâzıyelâhırında buluştuklarında kendisine gösterdiği eserlerden birini "Hadîkatü'r-rüesâ" olarak kayd ediyor.

8 Ali Emirî-Tarih, nr. 720, Es'ad Efendi Ktb., nr.2296 nüshalarında "Halîka", kazınarak "Sefîne" şeklinde düzeltilmiştir. Üniv. Ktb., TY, nr. 2463 nüshasında ise "Sefînetü'r-rü'esâ" olarak kayd edilmiştir.

muhâsebe kayıdları, resmî defterler, vakfiyeler, temliknâmeler), münşeât mecmualarında mevcud nâme metinleri; ebcedle düşürülmüş tarihlerden reisülküttab isimleri ve nasb tarihleri, belli başlı tarihlerden: *Nişancı Tarihi, Künhü'l-ahbâr, Selânikî Tarihi, Mir'at-ı kâinât, Nuhbetü't-tevârih, Hasanbey-zâde* ve *Peçuylu Tarih*leri, Sarı Mehmed Paşa, Naimâ, Râşid ve Küçük Çelebi-zâde *Tarih*'leri, Fındıklılı'nın *Nusret-nâme*'si, *Şakayık* ile Atayî ve Uşâkî-zâde *Zeyil*leri: şuarâ tezkirelerinden: Kınalı-zâde, Kaf-zâde; *Keşfü'z-zünûn* başvurduğu başlıca kaynak eserlerdir. Bunları ikmâl ve tashîh için de devrine yetiştiği vukuf erbâbının bilgilerine mürâcaat etmiştir.

Halîka'nın ilk müsveddesi[9] Râgıb Paşa'nın biyografisiyle sona ermektedir.

Ahmed Resmî Efendi, eserini, reisülküttâb olan zevâta, biyografilerini ekleyerek, muhtelif nüshalar halinde takdîm etmiş[10], fakat, kayın-pederi kütübhanesindeki *kendi nüshasını*[11] 1163-1195 arasında yaptığı ilâvelerle yer yer tashîh ve ikmâl etmiştir. Bu ilâvelerin çoğu, kenar notu hâlinde ve bâzan da metne idhâl olunarak muhtelif nüshalara ve bu arada taşbasmasına da intikal etmiştir. Ancak, müellif nüshasında, bu notlar ilâvesiyle metnin, tâdil, tashîh ve ikmâlinin mantıkî seyri tâkib edilebilmektedir. Ayrıca, müellifin tahkîk ve tâmik melekesi bu notların mütâlaasından anlaşılmaktadır.

Gerçekten bu derkenarlarla ilk te'lifde gözden kaçan bâzı hatâlar tashîh, bâzı noksanlar ikmâl edilmiş, bâzı hususlar açıklığa kavuşturulmuştur:

A. Meselâ, bazı biyografi bendlerinin karıştırılmış olduğu sonradan fark edilerek düzeltilmiştir: Taşbasması, s. 12'de bulunan ve 974 78 arasına reisülküttâb olduğuna işaret olunan bendin, müellif nüsha sı kenârına[12] –taşbasmasında bulunmayan– şu kayıd ilâve olunara bu paragrafın ibtâli lüzûmu belirtilmiş: "Bu Mehmed Çelebi, bunda evvel tercemesi yazılup, 979'da vefâtı mastûr olan Ramazan-zâde Meh med Çelebi olmak ihtimâli galib ihtimâldir. Bu sûretle bu tercemenin

9 Paris, Bibliothéque Nationale, Supplément Turc, nr. 1447.

10 Gurre-i cemâziyelevvel 1163'de Nâilî Abdullah Paşa'ya sunduğu nüsha: Emirî-Tarih, nr. 720'de; aynı tarihte tezkire-i evvel Abdullah Efendi'ye takdîm ettiği ve 1176 muharreminde Reis olunca biyografisini eklediği cemâziyelevvel 1167 tarihli nüsha: Süleymaniye Ktb., Lâleli kısmı, nr. mükerrer 2092'de; 17 zilka'de 1168'de Reis olan Defterdar Ahmed Efendi'nin tercüme-i hâlini muhtevî nüsha ise, Üniv. Ktb., TY, nr. 2453'dedir.

11 Koca Ragıb Paşa Ktb., Reisülküttab kısmı, nr. 639.

12 Reisülküttab = R, nr. 639, vr. 9b.

zâ'id idüğü mürûr-ı zemânla mülâhaza olunmuşdur". Kezâ, matbu'unda metne idhâl edilen "Sıdkî Ebûbekir Efendi" bendi, sonundaki ibâre atlandığı için tam anlaşılamıyor. Hazf edilen ifâde şudur: "Sıdkî Ahmed Efendi ile Sıdkî Beyefendi tercemeleri İskender-i Zülkarneyn ile İskender-i Yunânî kıssaları gibi biri birine mahlût olduğu ba'de't-tahrîr ma'lûm olmuşdur"[13].

"Müverrih Koca Hüseyin Efendi" bendi[14] sonlarına isâbet eden müellif nüshası derkenârında[15], Sultan İbrahim'in şâhidler arasında Reisülküttab olarak adı geçen Ali Efendi'nin, 1055 tarihinde bu hizmette bulunduğu istidlâl ve yeni bir paragraf ilâvesi îmâ olunmuştur ki bu not da matbûda yoktur.

B. İlk te'lifdeki bâzı tarihler, müellif nüshası derkenârıyla tashîh olunmuştur: Meselâ, Yaycı-zâde'nin, Kemankeş Ali Paşa'nın kahrına uğrayarak "1032 esnâsında" katli[16], müellif nüshası derkenârında[17], Okmeydanı'ndaki mezâr kitâbesine dayanılarak, 1033 olarak düzeltilmiştir. Kezâ, *Hasan Bey-zâde Tarihi*'nin eksik bir nüshasına dayanılarak verilen "... 1035 târihlerine dek muammer olması mevhûmdur"[18] hükmü, müellif nüshasında ibtâl edilerek, *Keşfü'z-zunûn*'daki kayda göre düzeltilmiştir: "Müverrihler vefâtına tearrûz etmemiş iken târîhi münâsebetiyle 1046 hilâlinde merhûm olduğu *Esâmî-i Kütüb* (Keşfü'z-zunûn)'de görülmüşdür"[19]. Kezâ, Telhisî-zâde'nin Kara Mustafa Paşa'nın sadâreti başlarında Viyana bozgununa kadar yedi sekiz sene kadar reisülküttâb olduğuna dâir matbûda yer alan[20] ilk te'lîfe âid hüküm, müellif nüshasında[21] ibtâl olunarak, 1087'de değil, 1092'de reis olduğu tashih olunmuştur[22].

C. Bâzı husûslar müellif nüshası kenar notlarıyla açıklığa kavuşturulmuş, metinde hâl-i hâzırı ifâde eden keyfiyyetin ileriki tarihlerdeki seyri gösterilmiştir: Meselâ, 930'da katl edilen Haydar Çelebi'nin[23],

13 R, vr. 26a derkenârı.

14 Matbû, s. 34-35.

15 R, vr. 23a.

16 Matbû, s. 25.

17 R, vr. 19a.

18 Matbû, s. 27.

19 R, vr. 20b.

20 s. 43, satır 11-17.

21 R, vr. 31a.

22 R, vr. 30b.

23 Biyografisi: matbû, s. 6.

reisülküttâblığının 906'ya kadar uzayan kıdemine, müellif nüshası kenâr notunda, Kansu Gavri'ye gönderilen bir tehniyetnâmede görülen isminden istidlâl olunarak işâret edilmektedir. Amasyalı Mehmed Bey-efendi'nin[24], reisülküttâblığa yükselme sebebi yalnız müellif nüshasında bulunan kenar notuyla açıklığa kavuşmaktadır: "*1095 muharreminde maktûl olan Kara Mustafa Paşa yerine sadr-ı âzam olan Kara İbrahim Paşa'nın yeğeni olmak takrîbi ile eyyâm-ı sadâretinde mektûbculuğu hizmetinde temkîn*" ve "97 hilâlinde riyâsetle kâmbîn..."[25].

Yine aynı zâtın 1123'de Azak'ın zabtına me'mûr edildiği kayd ve "bundan sonralarına tevârih müsâ'id değildir" tasrîhine rağmen "Bu *esnâda* Yenikal'e'de merhûm olduğu menkuldür" ifâdesi eklenmiştir[26]. Müellif nüshasında bu son kayıd ibtâl edilerek: 1126'da Kıbrıs, 1128'de Nablus Sancakbeyliği ile Cirde Başbuğluğu verilip Şam yolunda 'Ulâ menzilinde vefât ettiğine, "Fındıkî Mehmed Ağa Tarihi'nde görüldüğü" derkenârı ilâve olunmuştur[27]. "Üçanbarlı Mehmet Efendi" biyografisi[28] sonunda, "fi'l-asıl havâss-ı etbâ'ından olup hâlâ Ruûs Kesedârı olan dirâyetlü İbrahim Efendi" ifâdesi, müellif nüshası derkenârındaki "Mumâileyh İbrahim Efendi Tezkire-i evvel iken 76 senesi recebi zarfında merhûm olmuşdur"[29] kaydıyla ikmâl olunmuştur.

D. Te'lîf ve tashîh merhalelerini, Resmî'nin eserine kademe kademe nasıl nihâî şekli verdiğini en iyi aks ettiren bahis, Râgıb Mehmed Paşa'nın tercüme-i hâline âid olanıdır: Müellif nüshasında, matbû metnin s. 70, satır 20 - 71/6 arasındaki pasajı, evvelâ değişik bir şekilde yazılmış, sonra ibtâl edilip "sâhib-i terceme Râgıb Paşa hazretlerinin işâretiyle bu vechile tashîh olunmuşdur" kaydıyla matbûda yer alan nihâî metin derkenâr olarak verilmiştir[30]. Kezâ, ilk te'lifde, Paşa'nın tercüme-i hâli, kronolojik bakımdan, "61 senesi zilka'desinde Aydın muhassıllığı ber-vech-i mâlikâne tevcîh ü inâyet ve hâlâ eyâlet-i mezkûrda visâde-pîrây-ı râhat u hükûmetdirler" ifâdesiyle biterken, matbûda, bu ifâdeyi müteâkıb metne dâhil olarak, "163 zilka'desinin

24 Matbû, s. 44-46.

25 R, vr. 31b.

26 Matbû, s. 45.

27 R, vr, 32b.

28 Matbû, s. 60-64.

29 R, vr, 45.

30 "Revân Vâlisi ... zeâmet tevzîi *hizmetiyle cânib-i mezbûra revân olmuşlar iken*", R. 46b derkenarı.

üçüncü[31] günü Aydın'dan ma'zûl ve Sayda mansıbına mevsûl olmuşdur"[32], kenârda ise: "Sayda'ya müteveccih olmak esnâsında 1164 saferü'l-hayrın 18'inci günü Rakka Eyâletine menkul olmuşdur" mütenâkız ifâdesi yer almaktadır. Halbûki müellif nüshasında, kronolojik bakımdan tevâlî eden ve mantıkan birbirine mütenâkız düşen bu iki cümle, kenâra yazılmışken ibtâl olunmuş ve Paşa'nın daha sonraki hayat seyriyle, nihâî metin şu derkenârla ifâde edilmiştir: "163 senesi zilka'desinde Aydın'dan Sayda mansıbına pertev-endâz-ı himâyet ve Sayda'ya müteveccih iken 64 saferinde Rakka eyâletine menkuliyyet ile anda müddet-i medîde mütekayyıd-ı nizâm-ı memleket oldukdan sonra 68 senesi şevvâli evâilinde sadr-ı sâbık Abdullah Paşa'ya selef ü halef olmak üzere Rakka'yı Haleb'e mübâdelet eylemişdir"[33].

"el-Hâtime" bahsine geçmeden de, Râgıb Paşa tercüme-i hâli "Tekmîle"sinin kitabın sonunda olduğuna işâretle, "Bu mahalle rabt u izâfe olunmak iktizâ eder" kaydı ilâve olunmuştur. Gerçekten R, vr. 57b-58b'deki "Tekmîle-i terceme-i Râgıb Paşa" bendinde, Paşa'nın Haleb vâliliğinden vefâtına kadar geçen hayat hikâyesi verilmiştir.

E. Râgıb Paşa'dan sonra Riyâsete gelen (Nâilî Abdullah Paşa'dan Seyyid Hayrî Efendi'ye kadar) zevâtın listesi (10 zilka'de 1160 - 1 zilhicce 1195) ve bunlara âid kısa notlar, mühim değerlendirmeler müellif nüshasına işâretlenmiş[34] ve bu nüshadan naklen bâzı yazmalarda[35] da yer almıştır.

Mâhiyyetine işâret ettiğimiz, müellif nüshası derkenârı, Ahmed Resmî Efendi'nin, ilk te'lîfinden (1163) görme melekesini kaybetmeye başladığı yıllara (1195 sonlarına) kadar, eserini büyük bir dikkat ve îtinâ ile tashîh, tâdil ve ikmâl etme arzûsu ve düşüncesini aksettirmektedir.

Taşbasması metin, bu ameliyyeyi lâyıkıyle aksettirmediği gibi, pek çok ve fâhiş imlâ yanlışları, atlamalar ve karıştırmalarla da eserden istifâdeyi güçleştirmektedir.

Arzettiğimiz müşâhede ve tesbitlerle, her halde, eserin tenkidli bir neşrinin yapılması zarûretini ortaya koyduğumuzu ümid ediyoruz.

31 R, vr. 50b derkenârında: onuncu.

32 Matbû, s. 72.

33 R, vr. 50b.

34 R, vr. 57a, 56b, 55b kenarı.

35 Meselâ Emîrî-Tarih, nr. 720, vr. 50b.

SON DEVİR OSMANLI BİYOGRAFİK KAYNAKLARI*

Osmanlı tarih literatüründe biyografinin mûtenâ bir yeri vardır. İlk terâcim-i ahvâl te'lifleri oldukca geç bir tarihte ortaya çıkmışsa da, zamanla, kendisine has bir vasıf ve devamlılık kazanmıştır. Filhakîka, Osmanlı şuarâsının biyografilerini toplayan ilk *tezkire* (Sehî'nin *Heşt Bihişt*'i) 1538'de, ulemâ ve meşâyihin tercüme-i hallerini ihtivâ eden *tabakat* kitabı (Taşköprülü-zâde'nin *eş-şekaikü'n-Numâniyye*'si) ise 1558'de kaleme alınmışsa da, bu ilk numûneleri, daha mütekâmil zeyilleri tâkib etmiştir.

Daha istikrarlı bir seyir tâkib eden *şuarâ tezkireciliği* an'anesinin son mümessili sayabileceğimiz, geçen asır ortalarına kadar gelen *tezkire*'sine, son devrin en büyük biyografı İbnülemin Mahmud Kemâl İnal (1870-1957) büyük hacimli bir zeyl (önce *Kemâlü'ş-şuarâ* adını vermişken, *Son Asır Türk Şâirleri* adı ile basılmıştır: 1930-1942) yazmakla bu an'aneyi günümüze bağlamıştır.

Daha ciddî bir cehd mahsûlü olduğu anlaşılan *Şakayıkü*'n-*Numâniyye* Zeyilleri[1], meşhur biyograf Şeyhî Mehmed Efendi'den sonra rağbetini kayb etmişe benzerse de, Amasyalı Âkif-zâde Abdurrahim Efendi (1817) 1737-1806 arası husûsiyle Anadolu ulemâsının terâcim-i ahvâlini, Arabca kaleme almış (*Kitâbü'l-mecmu' fi'l-meşhûri'l-meşmu'*)[2]; Sultan II. Abdülhamid'in kitabcısı Fındıklılı İsmet Efendi (ö. 1904) ise, Şeyhî'nin bıraktığı yerden kendi zamanına kadar geldiği rivâyet edilen büyük bir *Şekâik Tekmîlesi* yazmışsa da, Cihangir yangınında kül olan bu eserden ancak 1730-1755 vefeyâtını ihtivâ eden

* X. Türk Tarih Kongresinde (25. IX. 1986) sunulan tebliğin metnidir.

1 Şekâik zeyillerinden en hacimlisini *(Vekâyi'ü'l-fudelâ)* kaleme alan Şeyhî için muâsırı Sâlim, her şeyin sıhhatini öğrenmeğe büyük gayret sarf ettiğini, Dîvân-ı Humâyûn ve şeyhülislâmlık kayıdlarını kullandığını, hatta bir mes'eleyi tahkik için seyahat külfetine katlanıp, her işin künhüne vâkıf olduğunu kayd ediyor (*Tezkire-i Sâlim*, s. 400).

2 Millet Ktb., Ali Emîrî-Arabî, nr. 2527.

cild günümüze intikal etmiştir.

Ulemâ ve meşâyih tabakatı yerine, meselâ yalnız ulemâ mesleğinin zirvesinde bulunan **şeyhülislâmların biyografisini** yazma meyli ilk def'a XVIII. asrın meşhur biyografı Müstakim-zâde Süleyman Sa'deddin Efendi (ö. 1788) tarafından ortaya konmuş (*Devha-i meşâyih-i kibâr*); 1786'ya kadar gelen eseri, geçen asırda da çeşidli te'lifleriyle tanınmış Ahmed Rıf'at Efendi (ö. 1876) tarafından yeniden kaleme alınmış ve 1863'e kadar devam ettirilmiştir (*Devhatü'l-meşâyih*)[3].

Şeyhülislâmlıkca 1915'de neşr olunan *İlmiyye Salnâmesi*'nde yer alan Ahmed Refik Altınay tarafından yazılmış bulunan "Osmanlı Şeyhülislâmlarının Terâcim-i Ahvâli" incelemesi[4] bir bakıma *Devhatü'l-meşâyih*'i tamamlamaktadır.

Hatt ve Hattatlara dâir Âlî, yine Müstakim-zâde'nin 1754'de te'life başladığı ve hattatların tercüme-i hâlini ihtivâ eden *Tuhfe-i hattâtîn*'i, kezâ yakın devrin biyografi üstâdı İbnülemin tarafından önce neşr olunmuş (1928), sonra da *Son Hattatlar* (1955) adıyla zeyli vücûda getirilerek hat san'atkârlarının günümüze kadar gelen mümessilleri tanıtılmıştır.

İbnülemin, başka bir san'atkâr grubunun, **musikîşinasların** biyografisini toplayan *Atrabü'l-âsâr*'a, *Hoş Sadâ* adlı zeyl yazmıştır.

Osmanlı siyâsî tarihindeki mühim mevkii dolayısiyle **sadrâzamların** hayat hikâyelerini toplayan ve Nevşehirli Damad İbrahim Paşa'nın arzusuna uyularak Osman-zâde Tâib Ahmed Efendi tarafından kaleme alınan *Hadîkatü'l-vüzerâ* büyük rağbet görmüş, birbiri ardınca yapılan zeyllerden Ahmed Refik Efendi'nin 1808-1863 arası vezîriâzamların biyografisini ihtivâ eden *Verdü'l-hadâik* yine, son devrin iki biyografı İbnülemin ve Mehmed Zeki Pakalın (1886-1972) tarafından yapılan zeyllerle sadrâzamlığın sona ermesi tarihine kadar vezîriâzamların biyografisi devam ettirilmiştir. *Kemâlü's-sudûr Osmanlı Devrinde Son Sadrâzamlar* (1940-1953) ile İbnülemin kullandığı kaynak ve te'lif malzemesinin zenginliği ve derinliğine incelemede bulunmasıyle önceki te'lifleri aşan, son devir vekayi'i için pek değerli bir mürâcaat kitabı ortaya koymuştur.

Pakalın'ın, *Son Sadrazamlar ve Başvekiller* adlı ve *Verdü'l-hadâik zeyli*nin Said Paşa'ya kadar olan beş cildi neşr olunmuş (1940-1948); son cildi ise basılamamıştır.

3 İkinci baskı, 1978.

4 s. 322-641.

Hadîkatü'l-vüzerâ'nın kıymeti, sâdece zeyiller vücûde getirilmesine değil, ayni zamanda, diğer meslek mensublarının biyografileri için de model teşkil etmesine yol açmasındadır: Nitekim, Resmî Ahmed Efendi, Reisülküttabların tercüme-i hallerini ihtivâ eden *Halîkatü'r-rüesâ* veya *Sefînetü'r-rüesâ*'sıyle[5], darüssaâde ağalarının biyografilerini topladığı *Hamîletü'l-küberâ*'sını yazarken *Hadîkatü'l-vüzerâ*'yı numûne ittihaz ettiği gibi, Mehmed Hafîd Efendi (ö. 1811) de, kapdan-ı deryâların terâcim-i ahvâllerini ihtivâ eden *Sefînetü'l-vüzerâ*'sını yazarken *Hadîka*'dan mülhem olmuştur. Bu sonuncu eser, merhum İsmet Parmaksızoğlu tarafından sadeleştirilip Bahriye Nezâreti'nin teşkiline kadar devâm ettirilerek neşr olunmuştur (1952).

Muayyen meslek mensublarının biyografilerini toplayan eski te'liflere zeyl yapma faaliyeti yanında, ilk def'a ortaya konan tercüme-i hal kitabları da vücûda getirilmiştir. Meselâ, Pakalın, *Maliye Teşkilâtı Tarihi* (I-IV, Ankara 1978)'inde, Osmanlı maliye teşkilâtı tarihine dâir bir girişi müteâkıb, başdefterdarlar ve maliye nâzırlarının terâcim-i ahvâlini kaleme almıştır.

İşâret ettiğimiz önceki devirlere âid eserlerle, onlara zeyl olan son devre te'lifleri, inceleme tekniği ve kaynak malzemesi bakımından bazı farklılıklar göstermektedir: Bilindiği gibi vekāyi'nüvisler, husûsiyle azl ve nasb bakımından Dîvân-ı Humâyûna bağlı, ruus ve tahvil kalemi vesikalarına dayanmışlardır. Tercüme-i hal te'liflerinden vekāyi'nüvis tarihleri yanında, diğer bazı arşiv malzemesine, az da olsa istinâd edildiğine dâir belirtiler bulunmaktadır. Yakın devir te'liflerinde bu nedret, kesrete değişmektedir. Nitekim İbnülemin ve Pakalın, pek muhtelif te'lifat yanında arşiv vesikalarını geniş ölçüde kullanmışlardır. Buna ilâveten mezar kitâbelerinin vaktiyle tetkiki ve geçen asırda intişâra başlayan *gazete* ve *dergiler*deki biyografik malzemenin kullanıldığı da dikkati çekmektedir.

Gazetelerden ilk ciddî istifade teşebbüsü, bir müddet *Cerîde-i Havâdis* gazetesinde çalışmış bulunan *Sicill-i Osmânî* müellifi Mehmed Süreyya Bey (ö. 1909) tarafından yapılmış, *Nuhbetü'l-vekāyi*'in basılan kısmında 1831-1853 arası devlet ricâlinin azl ve nasb ve vefat tarihlerini vermiştir. 1899'a kadar Osmanlı meşhurlarının pek muhtasar biyografilerini toplayan *Sicill-i Osmânî*'sinde ise, pek muhtelif literatür ve gazete haberleri yanında *mezar kitâbeleri*ni kullanmıştır. Husûsiyle İstanbul mezarlıklarındaki taşların kitâbeleri, bundan elli

5 Süleyman Fâik zeyli ile berâber taş basması: 1269.

sene kadar önce TTK tarafından tesbite çalışıldığı gibi, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yeniçağ Tarihi Kürsüsü'nde hazırlanan mezuniyet tezlerine de mevzû teşkil etmiştir. Kezâ, aynı yerde yapılan bazı tezlerde 1241-1285 arası gazetelerinde yer alan vefeyat kayıdları incelenmiştir.

Son devir biyografi teliflerinde baş vurulan kaynak malzemesi arasında Sicill-i Ahvâl kayıdlarının da mühim yer işgal ettiği görülmektedir.

Sicil Usûl Komisyonu 1879'da ihdas olunmuş, 1896'da Memûrîn-i Mülkiye Komisyonu'na inkılâb etmiş ve 1887'de tesbit edilen bir tarifeye göre, ilmiye ve askeriye dışındaki mülkiye ve adliye memurlarının sicil kayıdları hulâsalarını (isim, mahlâs, künye; baba adı ve mesleği; nüfus kâğıdına göre hicrî-kamerî takvimle doğum tarihi; diplomasına göre tahsîli; bildiği diller; âsârı; memurluk tarihleri, maaş durumu; aldığı nişanlar tetkik ve tahkik edilerek telhis olunur, azl edilmişse sebebi, memur tarafından doldurulan tercüme-i hal varakasına ve âmirlerin mülâhazat ve tezkiresine dayanılarak yapılır daha sonraki vukuat ilâve olunurdu) toplamıştır.

Hâlen Başbakanlık Arşivi'nde, 92137 *mülkiye* ve *adliye* memuruna âid 200 defter[6] mevcuddur. Her memura iki sahife ayrılmış; iki sahifeye sığmayanlar, atf edilen sahifede tamamlanmıştır. Bu defterler İbnülemin Mahmud Kemal İnal ve Mehmed Zeki Pakalın tarafından geniş ölçüde kullanılmıştır.

Sicill-i umûmî defterlerinin mâbâdi olan Dahiliye Nezâreti sicil evrakının 1326-1338 arasına âid 50302 vesikasının iki cildlik bir envanteri vardır. Mülkiye memurları yanında Devlet Şûrâsı ve Hazine-i Hassa memurları için de sicil defter ve dosyaları tanzim olunmuştur.

Mülkiye tarîkına muvâzî olarak ilmiye ve askeriyede de sicil hulâsalarının tanzim olunduğu bilinmektedir. **İlmiye için**: Şeyhülislâmlıktan (Bâb-ı Fetvâdan) İstanbul Şer'î Siciller Arşivi'ne intikal eden muhtelif vesâik arasında, ilmiye terâcim-i ahvâli ve sicil defterleri ile dosyalardan, meselâ Ebûlulâ Mardin'in *Huzûr Dersleri*[7]'ndeki biyografi bendlerinde faydalandığı gibi, Sadık Albayrak da *Son Devir Osmanlı Ulemâsı* (*İlmiye Ricâlinin Terâcim-i Ahvâli*)[8] adlı eserinde, 1884-1922 arasına âid defter ve dosyalardan istifade ile 2845 zâtın tercüme-i halini kaleme almıştır.

6 Bu defterlere âid isim, mahlas, baba ismi, hüviyeti, doğum yeri ve tarihi sırasıyle tanzim olunmuş 17 defterlik fihrist mevcuddur.

7 II, III, İstanbul 1966, s. 123-368, 817-1109.

Askeriye için 4846'ya kadar çıkan personel dosyalarının bulunduğu nakl edilmekte olup tercüme-i hal varakalarına istinâden bazı derlemeler yapıldığına şâhid olmaktayız; meselâ, Üniv. Ktb. TY. (nr. 9292)ları arasında bulunan *Ümerâ ve Yârân Tercüme-i Ahvâli* adlı 63 varaklık bir yazmada, Ferik Hâfız Tevfik Paşa (Çerkes Abdullah oğlu , 1271 tevellüdlü...)'dan Hicaz demiryolu seyyar komisyonu reisi binbaşı Salih Bey'e (1282 doğumlu) kadar bazı ümerânın biyografisi, tercüme-i hal varakaları aynen iktibas olunarak verilmiştir.

Sicill-i umûmî defterlerinin tanzimine esas olan *anket tekniği* ile yapılmış ve tamamlanmamış bir yazma te'liften bahs ederek mârûzâtımı bitirmek istiyorum: *Kâinât: Ma'ârif-i Şarkıyye ve Garbiyyeyi Câmi' Mecmu'adır: Kısm-ı evvel - Terâcim-i ahvâl-i muâsırîn - Müteyyızân-ı Ricâl ve erbâb-ı kemâlin terceme-i hallerini hâvîdir; Cild-i evvel* başlığı taşıyan yazmanın önsözünde müellif Lâstik Saîd nâmıyla meşhur Ahmed Kemâl Paşa-zâde Saîd Bey (1848-1921), eserin ilk cildinin terâcim-i ahvâl-i muâsırîne hasr edilmiş sicill-i ahvâl maddesine teşebbüsün âmil olduğuna işâretle, kimlerin biyografisini, hangi unsurları kullanarak yazacağını belirtiyor. Londra sefiri Rüstem Paşa ile başlayan eserde vali ve mutasarrıflar, konsoloslar, kaymakamlar, istinaf mahkemesi reisi, ilah tercüme-i haline yer verilmiştir.

İbnülemin Mahmud Kemal İnal'ın verdiği bilgiye[9] göre, Saîd Bey mütemâyiz rütbesinden îtibâren devlet memurlarının tercüme-i hallerini yazmak üzere, vilâyetlerdeki memurlara birer mektub göndererek tercüme-i halleriyle birer resimlerini ve tab' masrafını karşılamak için de -ilerde temettüü ile iâde etmek vâdiyle- iki lira istemiş; pek çoğu bu parayı göndermiştir. Ancak, devrin vehimli hükümdarı bu teşebbüsü öğrenince müsveddelerin saraya teslimini ve karşılığında ne istiyorsa bildirmesini irâde etmiştir. İbnülemin, müsveddeleri Yıldız evrakı arasında görmüş ve arşive intikalini temin etmiştir.

Biyografi kaynağı olarak Sicill-i ahvâl defterlerinin ehemmiyeti âşikârdır. Ancak, bütün vukuât, biyografisi yazılan zâtın tekaüdlüğüne kadar devam ettiğinden, daha sonrası için ya gazetelerin vefeyat haberlerine yahud da mezar kitâbelerine mürâcaat zarûreti vardır. Bunlar hakkında yukarda verilen bilgiler, bu malzemenin bir yerde

8 I-V, İstanbul 1980-1981.

9 *Son Asır Türk Şairleri*, İstanbul 1930, s. 1619-1620.

toplanmasını gerekli kılmaktadır. Bunun da yeni bir organizasyona ihtiyac gösterdiği muhakkaktır.

MÜNŞEAT MECMUALARININ OSMANLI DİPLOMATİĞİ BAKIMINDAN EHEMMİYETİ

Osmanlı devresi edebiyâtımızın nesirle yazılmış mahsûlleri arasında Münşeât Mecmuaları ehemmiyetli bir yer işgal etmektedir. Tarih incelemeleri için de mühim kaynak malzemesini toplayan bu eserleri, muhteviyâtı ve tertib tarzı bakımından üç kısma ayırmak mümkündür: Bir münşînin ismine nisbet edilen veya muhtelif kimselere âid münşeâtı toplayan mecmualar; siyâsî ve idârî mâhiyetdeki mektublar; vesîka inşâ tekniğini öğretme gayesiyle hazırlanan deneme ve derlemeler.

1. Umûmiyetle şiirde olduğu kadar nesir sâhasında da üstâd olan - Âlî (v. 1008/1600), Ganî-zâde Nâdirî (v. 1036/1627), Osman-zâde Tâib (v. 1136/1724) gibi- zevâtın tertib ettiği veya büyük nâsirlerin eserlerinden başkası tarafından seçilerek tanzim olunan[1] münşeatlar, bahis konusu zâtın, temasda bulunduğu kimselere gönderdiği, daha ziyade onun hayat hikâyesini tesbîte medâr olacak ve şekil bakımından edebî tarafı ağır basan mektublardan terekküb etmektedir. Bu mektub veya vesîkaların, daha ziyade mürettibinin meslekî meşguliyetleriyle ilgili olduğu dikkati çeker. Meselâ, Sahhaflar Şeyhi-zâde Mehmed Es'ad Efendi'ye âid bir mecmua (Es'ad Efendi Ktb., nr. 3848)'da, îlâm, mahzar, hüccet ve vakfiye sûretlerinin görülmesi, onun muhtelif kadılık hizmetlerinde bulunmasıyla îzâh olunabilir.

Bu kabil münşeat'ların bâzılarında, öğretici bir tasnif tarzı, müşâhede edilmektedir. Meselâ, Kınalı-zâde Alâeddin Ali Efendi *Münşeâtı*'nda, mektub nümûneleri beş nevi olarak sınıflandırılmıştır: Tehniyetnâmeler, şefaat ve sipâriş mektubları (ruk'alar), muhabbetnâmeler, tâziyetnâmeler, arîzalar.

2. Siyâsî ve idârî mektubları toplayan Münşeât Mecmuaları, büyük ölçüde kaynak malzemesi ihtivâ eder. Bunlar arasında, Ferîdun

1 Meselâ, Nâbî'nin *Münşeât*'ı, Habeşî-zâde; Râgıb Paşa'nınki Ahmed Nüzhet (Bulak'da 1253'de basılmıştır); Ebûbekir Kânî (v. 1206/1791)'ninki ise, Reîssülküttâb Mehmed Râşid Efendi'nin arzûsuyle Nûrî tarafından tertib olunmuştur.

Bey, Dizfûlî, Sarı Abdullah Efendi, Râgıb Paşa ve Kânî *münşeâtı* gibi meşhur olanlar yanında, İbrahim Gânim (I-III, Veliyüddin Efendi Ktb., nr. 2424-6) ve Refî'a *münşeâtı* (Es'ad Efendi Ktb., nr. 3581/2) gibi daha az bilinenleri; *Münşeâtü's-selâtîn'i* andıran koleksiyonlar[2] ile, muayyen devrelere âid diplomatik evrâkı toplayan ve herhâlde mevsûkiyetinden şübhe edilmeyen vesîka derlemeleri[3] sayılabilir.

Bu kabîl mecmua'lardaki bâzı işâretler, Osmanlı diplomatiğinin bâzı inceliklerini aks ettirmektedir. Meselâ, Vânî Mehmed Efendi'nin *Münşeâtını* ihtivâ eden bir mecmua (Ayasofya Ktb., nr. 4308)'da, Sadrıâzam Fâzıl Ahmed Paşa'nın Kameniçe Seferi sırasında Vâlide Sultân'a gönderdiği ve "Bağdad mukarrerinden mûtâd olan on beş kese akça câizenin" irsâl edildiğine dâir tezkire sûreti üzerinde: "Neshî hatt ile âbâdî kâğıda yazılmıştır. Tahmînen kâğıdın dört pâresinin bir pâresine yazılmıştır" (96b) kaydı bulunduğu gibi, Moskov Kıralı Aleksio Mihayloviç'e yazılan mektub sûretine de: "Âbâdî kâğıda yazılıp kenârına altunla imzâ olunmuştur" şerhi (99a) ilâve olunmuştur.

3. Tebliğimize asıl mevzû teşkil eden üçüncü grup Münşeât Mecmuaları ise, ister Dîvân-ı Humâyûn ve Defterdarlık kalemleri, isterse kadılık müesseselerinde kâtib olarak çalışacaklara mektub veya vesîka yazma melekesini kazandırmak için hazırlanmış derlemelerdir.

Arapça, Farsça ve Türkçe münşeâtı toplayan bir *Mecmua* (Es'ad Efendi Ktb., nr. 3337)'da, *Kavâ'id-i tahrîrât-ı münşeât* (varak 165a-170b) adıyle, II. Selîm'e takdîm edilmiş bir *Risâle*'nin 2 rebi'ülâhır 986 (8. VI. 1578) tarihinde istinsah edilmiş bir kopyası mevcuddur. *Risâle*'nin, "der-beyân-ı ahvâl-i lâzıme-i küttâb" bahsinde, "mektub"ların on altı unsuru (unvân, duâ, tahiyyet ve selâm, tâzîm, iblâğ ve irsâl, zemân, zamîr-i mektub, sıfat-ı zamîr, zikr-i kâtib, şerh-i hâl, iştiyak ve şikâyet-i firâk, münâsib beyitler, temennî ve niyâz, son verme, tarih), kısa misâlleri ile îzâh ve bunlardan hangisinin hangi şartlarda ihmâl edilebileceği veya değiştirileceği belirtildikten sonra, kâtibler için gerekli

2 Meselâ, Revân Köşkü Ktb., nr. 1955 ve 1958'deki mecmua, husûsiyle Yavuz Sultan Selîm; 1956 nr. daki Kanûnî; 1948-1950'dekiler, III. Ahmed ve I. Mahmud devrine âid mektubları; 1939 ve 1944'dekiler, muhtelif "Fetihnâme" ve Nâme-i Hümâyun sûretlerini; Es'ad Efendi Ktb., nr. 3687'deki Şirvan Seferi (1578); Nûruosmâniye Ktb., nr. 4292'deki, Yanık, Erdebil ve Bağdad seferleriyle ilgili mektublaşmayı ihtivâ eder.

3 Hamîdiye Ktb., nr. 1206'daki mecmua, Pasarofça sulh müzâkerelerini; Es'ad Efendi Ktb., nr. 3375'deki Karlofça müzâkerâtını; Hacı Mahmud Efendi Ktb., nr. 4936'daki 1187-1192 (1773-1778) arasında yazılmış nâme-i humâyunları; aynı ktb., nr. 5174'deki, Bağdad Kölemenlerinin ortadan kaldırılmasına dâir mektublaşmayı; Es'ad Efendi Ktb., nr. 3363'deki, buyrultuları; Bayezid Devlet Ktb., nr. 5867'deki, 1161-1175 (1748-1762) arasında sunulmuş telhis sûretlerini muhtevîdir.

vasıflar sıralanmaktadır. Buna göre kâtibler: Arapça ve Farsçayı iyi bilmeli; arûz, kâfiye, secî, mantık, meânî, beyân, bedî', tefsîr ve hadîs'e âşinâ; melâhatla imlâ ve fesâhatla inşâda mâhir olmalı; sevimli sözler ("şîrîn kelimât sükkerîn makālât"); tahrîr ve tâbîrde tatlı ve yumuşak dil ("azbü'l-beyân ve ratbü'l-lisân") kullanmalıdır.

"İnşâ" nazariyâtına tahsîs edilen başka bir *Risâle* (Hâlet Efendi Ktb., nr. 760, varak 63b vdd.)'de ise, "ilm-i inşâ"nın gâyesinin, nesirle yazılmış metnin güzel ve çirkinini ayırmayı bilmek olduğuna işâret edilmekte; maksadını kudretle ifâde melekesine sâhib "münşî"ler dört grupa ayrılmaktadır: Arapça ve Farsça'nın sarf ve nahvini, meânî, beyân, bedî' vesâir edebî ilimleri bilen, belâgat ve fesâhat kitablarını lâyıkıyle inceleyen, hâfızası âyet, hadîs ve hikmetli mesellerle dolu olan, "galat'dan masûn" bulunanlara "hakîkî münşî" denmekte; ikinci grupa giren münşîlerin, inşâ kudretine sâhib olmamakla berâber, belâgat sâhiblerinin (bülegā) terkîblerini zabt ve birbirine rabt edebildiklerini; üçüncü gruptakilerin, bülegā fıkralarını rabt ettikleri halde, lafzî selâset ve metânetden mahrum bulundukları; sonuncu gruptakilerin ise, bülegā fıkralarını rabt edemedikleri hâlde, ettiklerini zannedenler olduğu, bunlara "münşî" değil, "kâtib" denilmek gerektiği belirtilmektedir.

"Nesr"in: "müreccez", "müsecca'" ve "âdî" olmak üzere üçe taksim edildiği *Risâle*'de, inşâ nazariyyatına âid *Miftâh*'a ve hâce Mahmûd b. Muhammed-i Gîlânî'nin *Menâzırü'l-inşâ*'sına[4] işâret edilmekte (64a) ve müteâkıben bâzı inşâ ıstılahlarının târîfleriyle "rükn" ve "şart"ları verilmektedir (64b-66a):

Mansıb ihsân eden pâdişah mektûbuna *Menşûr;* fetihle ilgili olana *Fetihnâme;* bir iş sipârişiyle alâkalı olana *Fermân;* gönderen pâdişah değil, devlet ricâli ise *Mektub;* aşağı rütbedekinden ("ednâ") daha yüksekte olana ("a'lâ") gönderilmişse *Arîza* veya *Ruk'a;* iki pâdişah veya serdâr, yahud da sûfî şeyhle halîfesi arasında gönderilene *Ahidnâme;* iki büyük arasında, veya a'lâdan ednâya saygıyla, veyahud eski hukuka binâen ednâdan a'lâya gönderilene *Tehniyetnâme* ve *Tâziyetnâme* denildiğine işâret olunup herbirinin rükün ve şartları da sayılmaktadır:

Menşûr'un yedi rüknü: Allâh'a hamd ("tahmîd-i Bârî"); Hz. Peygambere salât u selâm ("tasliye"); yazılma ("sudûr") sebebi; kimin nâmına yazıldığı; beğenilen yolda icrâ edilmesini te'kîd; mazmûnu; aykırı davranana korkutma. Menşûr'un dört şartı: Hamd ü salâtın "berâ'at-ı istihlâl" üzre olması; tahmîd ve tasliyenin terki takdîrinde yi-

4 Bu eserin bir nüshası, Es'ad Efendi Ktb., nr. 3331 (varak 111-235)'dedir.

ne Allâh adıyla başlama (meselâ, "Çun hazret-i Hâlik u Rabbânî..." ifâdesi gibi); ibârenin hükümdâra yakışır olması; adına sâdır olanın rütbesine riâyet.

Fetihnâme'nin on beş rüknü: Tahmîd; tasliye; pâdişah için tebea umûrunun tanzîmi ve zulmün bertaraf edilmesinin gerekliliği; düşmanın ne sebeble tenkîl edildiği; pâdişahın azîmeti; askerin çokluğunun belirtilmesi; düşmanın vasfı ve cesâreti; pâdişahın nusratı; düşmanın hezîmeti; şükür; düşman ülkesinin zabtı; fetihnâme'nin kiminle gönderildiği; pâdişahın Tanrıya niyâzı. Fetihnâme'nin dört şartı: Tahmîd ve tasliyede "berâ'at-ı istihlâl"; sağlam ifâde; hamd ü salâtın terki hâlinde Tanrı sıfatıyla başlama ("Çun hazret-i Vâcibü'l-vücûdun mahz-ı lafz-ı ayn-i vücûdu cemî'-i mülûk-i 'âlî-şâna şâmildir" gibi); düşman ülkesi ele girdiğinde, pâdişâhın kudretini göstermek üzre, düşman askerinin çokluğu hakkında sözü uzatma (ıtnâb).

Fermân'ın altı rüknü: "Ferman" sözünün derci; gönderilenin isminin, münâsib duâ ve senâ ile zikri; gönderilme sebebi; gönderenin murâdının açıklanması; gerekenin tamamlanmasına duâ ile bitirme. Fermân'ın beş şartı: Tuğra; pâdişaha yakışan ifâde; gönderilenin rütbesine riâyet; gönderilenin isminin zikrinden önce senâsı ("düstûr-ı mükerrem", "mefharü'l-kudât", "kıdvetü'l-akrân" gibi); ismini tâkîben hâline uygun duâ ("edâmallahû teâlâ iclâlehû", "zîde ilmühû", "zîde kadruhû" gibi); fermânın sudûr sebebi.

Ahidnâme'nin yedi rüknü: Tahmîd; tasliye; ahidde samîmî olunduğunun ("halâlet") zikri; ahidden döneni korkutma ("terhîb"), ahid akdinin tafsîli; ahde sadâkate himmet sarfı ve tecâvüzün men'ine niyyet atfı; Tanrıdan akdin uzaması ricası. Ahidnâme'nin dört şartı: Tahmîd ve tasliyede "berâ'at-ı istihlâl"; hamd ü salâtın terki takdîrinde Tanrı kelâmıyla başlama ("Çun ferman-dih-i kârgâh-ı ezel ve şehinşâh-ı dergâh-ı lem-yezel" gibi) ; iki tarafın sipârişini karşılıklı şartlara bağlama ("siz ki şerâ'it-i ahdi mürâ'at etmeyesiz, bu cânibde dahi riâyet-i ahd vâcib olmaz" ifâdesi gibi) ; metni, zemîne münâsib âyet ve hâdislerle süsleme.

Tehniyetnâme'nin on iki rüknü arasında, tebrîk olunan nesnenin ortaya çıkmasına sevinç gösterme, bakāsına rica ve duâya işâret olunmuştur. Şartları arasında da, "berâ'at-ı istihlâl", sevinç ve duâ ifâdesinin gönderilenin rütbesine uygun olması beriltilmiştir.

Tâziyetnâme'nin on bir rüknünden ilk dördü tehniyetnâmeninkiyle aynı olup ayrıca: sabırsızca üzüntü ızhârının faydasızlığının belirtilmesi, ölene ve gönderilene hayır duâda bulunma unsurlarına da işaret

edilmiştir. Şartları ise, "berâ'at-ı istihlâl"den başka, gönderilenin ve ölenin mertebesine göre tesellîde bulunulmadan ibârettir.

Arîza'nın dört rüknü: "Arîza", "arz-dâşt" veya "ma'rûz-ı hâl" sözleriyle başlama; gönderenin isminin zikri; hâlin îzâhı; duâ ile son verme. Arîza'nın şartları ise, gönderenin hâlini şerh; baştan sona inkisâr belirtme; sonda isim zikri.

Mektub'un hitâbî veya cevâbî olması, gönderenle gönderilenin seviye farkı veyâ müsâvâtına göre rükün ve şartlardaki değişiklik, misâlleriyle açıklanmıştır. Meselâ, mektûb gönderenin rütbesi daha yüksekse, imzâ yerinde: "Muhibb-i muhlis", "muhibb-i müştâk", "devlet-hâh", "dâ'î bî-iştibâh"; daha aşağı ise: "Ekallü'l-abd", "ahkarü'l-ibâd", "ez'afu'l-huddâm", veyâ "el-abdu'z-za'îf", "el-fakîrü'l-hakîr", "bende-i muhlis", "çâker-i dîrîne" gibi sözlerin kullanılması tavsiye olunmuştur[5]. Ayrıca, tarih ifâdesindeki ay'ların vasfında kullanılan duâ cümleleri (66b); mektûbun tertib ve imlâsında uyulması gerekli husûslara da işâret olunmuştur (66b-67a).

Risâle'de bundan sonra, vezîrler, serdâr, defterdâr vesâir mansıb erbâbına gönderilen mektub *unvân*larından örnekler (67b-68a); *dîbâçe* nümûneleri (68a-70a); *duâ* ve *tahiyye* ifâdeleri (70a-70b); beğenilen arîza nevîleri (70b); *i'lâm-ı hâl* ve *arz-ı du'â* ile *istifsâr ibâreleri* (71a-71b) verilmiştir.

Muhtelif kimselere değişik maksadlarla yazılan mektûb nümûnelerine, öğretme kasdıyla hazırlanan hemen bütün münşeât mecmualarında çok miktarda rastlanmaktadır. Meselâ, 1094/1683'de tertîb edilmiş bir *Mecmua* (Es'ad Efendi Ktb., nr. 3292) ile 1214/1800'den sonra vucûda getirilmiş olan Harputlu Mehmed Reşîd'in *Münşeâtı* (Hacı Mahmud Efendi Ktb., nr. 5121)'nda, muhtelif sınıfdan kimselere, değişik gāyelerle yazılacak mektub rükünlerine âid pek çok ifâde modelleri bulunmaktadır. Kezâ, muhtelif elkāb ve sernâme üslûb örnekleri için Es'ad Efendi Ktb., nr. 3339 (varak 91a-95a)'a bakılabilir.

Kâtibler için tertiblenmiş en teksîfi mürâcaat kitablarından biri,

5 1222/1807'de tertib olunan *İnşâ'-i mergub* (Istanbul Atatürk Kitaplığı, M. Cevdet yazm., K 36, s. 60-62) mukaddimesinde, mektub yazabilmek için kâtiblerin gramer bilmesi; açık ve müstâmel sözler kullanması; elkab ile duâ ve senâda muhâtabın mertebesine uygun ifâdeye yer vermesi gereğine işâret olunduktan sonra, kaleme alınan mektub veya arzuhâle, ednâdan a'lâya ise, kâğıdın orta yerinden başlanması; akrandan emsâle ise, yarıdan yukarıya yazılması; mektûba -uğur sayarak- "Hüve" veya mânâya uygun olarak "hüve"yle teşkil edilmiş terkiblerle (Meselâ, seferde ve hazarda olanlara, "Hüve'l-Fettâhi'l-Mu'în"; hasta olanlara, "Hüve'ş-Şâfî" ve "Hüve'l-Mu'âfî"; in'âm u ihsân isteyenlere, "Hüve'l-Muhsin" ve "Hüve'l-Mu'tî") başlanması tavsiye olunmuştur.

Es'ad Efendi Ktb., nr. 3326'da bulunan küçük eb'addaki Münşeât Mecmuasıdır. Ayrı başlıklar verme külfetinden kurtulmak için muhtelif sınıflara, isimlerinin baş harfi sembol olarak verilmiş yâni: ümerâ "elif" (ا), hükemâ "ha" (ح), havâtîn "hı" (خ), sâdât "sin" (س), şuarâ "şın" (ش), ulemâ "ayn" (ع), guzât "gayn" (غ), kudât "kaf" (ق), meşâyıh "mim" (م), vüzerâ "vav" (و) la gösterilmiş; başlıca bölümleri de: "Unvân" (1b-2a), ilk duâ (2a-6b), duâ yerine yazılacak Arapça Farsça beyitler (6b-9a), başlama ("iftitâh") (9a-16b), tahiyye için iftitâh (17a-18a), "tarîk-ı irsâl" (18a-20a), "vasfu'z-zamîr" (20a-25a), "izhâr-ı kurb-ı ma'nevî" (25a-27a), haber ve mektub istid'âsı (27a-29b), mülâkat isteği (30a-33a), vasfın hâtimesi (33b-36b), vusûlünü bildirme (36b-37b), mektuba cevab vermede acz ızhârı (37b-38a), maksada başlama mukaddimesi (38a-45b), münâsib beyitler (46a-46b), yanıp yakılma (46b-47b), gāzîlere duâ (47b-48a), evsâf ve elkāb (48a-56a), Farsça ve Arapça beyitler (56b-59a), mektûbun tetimmesi (59a-60a), son duâ (60a-62b) olarak tasnîf olunmuştur. Risâle'nin sonuna, eserde geçen kelimelerin alfabetik tertible lügat mânâları ve türeme şekilleri (62b-84a) eklenmiştir. Öyle anlaşılıyor ki bu sistematik cep kitâbını kullanan kâtib, ihtiyac duyduğu teknik hususlara dâir pek bol nümûneye ve muhtelif konularda beyit seçme şansına sâhib olmuş, öğrenmek istediği kelime ve tâbîrlerin mânâsını ve iştikak şeklini de sondaki lügatçede[6] bulmuştur.

Bâzı Münşeât Mecmualarında, resmî vesikaların değişik şekilleri yanında, kâtiblerin bilmesi lüzumlu pek muhtelif mâlûmâta ve mevzûât hükümlerine yer verilmiştir. Meselâ, İstanbul Arkeoloji Müzesi Ktb. yazm., nr. 323'deki *Mecmua*'da, pek muhtelif berat[7], tevcih, ibkā, tahvil, tebşîr... hükümlerinin hangi husûsî şartlarda ne türlü değişikliğe uğradığına kırmızı yazıyla işâret olunduğu gibi, muhtelif kanun (Tîmâr... kanûnu, Kalgaylık ve humbaracılık şurûtu vs.) hükümleri, ka'ide ve teâmüllerdeki değişiklikler[8], kâtibler için gerekli bilgiler[9] derc

6 "İlm-i inşâ"da kullanılan Arabça ve Farsça kelimelerin Türkçe karşılıklarını gösteren lügatçeler, diğer bâzı Münşeat Mecmualarında da görülmektedir. Meselâ bk. n. 5'de işâret olunan mecmua, s. 20-39; kezâ, M. Cevdet yazm. K 260, s. 63-79; K 361, s. 2-7.

7 Bâzı berat ve hükümlerin kim için ve hangi tarihde sâdır olduğuna işâret olunmuştur: "Yeniçeri Ağası iken Vezâret ihsân olunan Şâhin Mehmed Paşa'nın vezirlik berâtı sûreti, 6 rebi'ülevvel 1144" (14b); "Dârüssaâde Ağası Beşîr Ağa'nın su berâtıdır, 17 cemâzıyelâhır 1160" (72a-73a).

8 "Medîne-i Münevvere kazâsının Mekke pâyesi îtibârı [na dâir] ibtidâen sâdır olan hatt-ı humâyun, 28 Safer sene 1135 târîhinde vâki' olup Atîk Kazâ Defteri'nin evvelinde mastûrdur" (46a).

9 Bilâd-ı erbaa ve Mahrec kadılıkları (5b); Meşâyıh tertîbi (113b); sancak isimleri (140b-141a); ferman harcları (54b, 112a-113a); Beylerbeyilerin tekaddüm sırası (157b); siyâkat rakamları (114b-115b); muhtelif altınların guruşa tahvil hesapları

olunmuştur.

Yukarıda verdiğimiz misâller ve îzahlar, öğretici vasfı ağır basan Münşeât Mecmualarının, kâtib nesillerine, yalnız nazarî bilgiler vermekle kalmayıp, her hâl ve şarta uyan, çok def'a en mâhir münşîlerin kaleminden çıkmış örnek vesika metinlerini arz, öğrenilmesi gerekli bilgileri takdim etmekle de, onların yetişme ve gelişmesini sağlayan mühim eserler olduğunu göstermiş olmalıdır.

(78b); İran'dan gelen hediyeleri kayd ederken kullanılacak kemmiyet ifâdeleri (Meselâ, mevzûnât için "men-menân", kemha için "tâk", esb için "re's", şâhin için "dest", şemşîr için "kabza", dikilmiş elbise için "sevb", deve ve katır yükü için "haml-hamlân" vs.: 105a).

SULTAN III. MURAD (1546-1595)

Sultan III. Murad, on ikinci Osmanlı padişahıdır. II. Selim ile hasekisi Nur-Bânu Sultan[1]'ın oğlu olup, babasının Saruhan Sancakbeyliği sırasında, 5 cemâziyelevvel 953 (4 temmuz 1546) pazar günü, Manisa'nın Bozdağ yaylağında dünyaya gelmiş[2], sünnet düğünü 1557 nisanı içinde, Manisa'da icrâ edilmiştir[3]. Biraderi Bâyezid ile olan münâzaası dolayısiyle II. Selim'in Karaman vilâyetine nakli üzerine, şehzâde Murad'a da Akşehir Sancakbeyliği tevcih edilmiş[4] ve babası ile amcası arasında Konya ovasında vuku' bulan muhârebe esnasında, Konya kal'esi muhâfazasında bulunmuştur. Büyük babası Sultan Süleyman'ın kendisini görmek arzusu üzerine, bir ara İstanbul'a gelen Sultan Murad (receb 968/ mart 1560), babasının Kütahya'ya nakli üzerine, Manisa Sancakbeyliğine tâyin edilmiş[5] ve büyük babası ile babasının saltanatı devamınca, bu vazifede kalmıştır.

II. Selim'in vefatı üzerine, Sokollu Mehmed Paşa tarafından, en büyük oğul sıfatı ile, -II. Selim'e de saltanat müjdesiyle gönderilmiş olan Hasan Çavuş vasıtasıyle- saltanata dâvet olunan Sultan Murad, Manisa'dan sür'atle hareket ederek, Mudanya iskelesine gelince, buraya kendisini almak için gönderilen Kapudan Paşa kadırgasına rastlayamadığından, fırtınaya rağmen, alelacele Nişancı Feridun Bey'in gemisine binerek Saray Burnu'na gelip, veziriâzam ile

1 III. Murad'ın doğumu için düşürülen "Gül-i Beşâret" (گل بشارت) tarihinin aynı zamanda vâlidesi ismine işaret ettiği kayd edilmiştir: Bkz. Mehmed b. Mehmed er-Rumî, *Şaka'ik Zeyli,* Süleymâniye Ktb., Lala İsmâil Efendi kıs., nr. 300, vr. 1b kenarı; Atâî, *Şaka'ik Zeyli,* I, İstanbul 1268, s. 372.

2 Âlî, *Künhü'l-ahbâr,* Nûruosmâniye Ktb., nr. 3409, 288a, mükerrer 420a; M. Çağatay Uluçay, *Manisa'daki Saray-ı Âmire ve Şehzadeler Türbesi,* İstanbul 1941, s. 6.

3 Uluçay, *ayn. esr.,* gösterilen yer.

4 II. Selim'in Konya'ya müteveccihen Manisa'dan hareketi 14 muharrem (27 ekim 1558), Dârüssa'âdesi'nin ayrılması 1 cemâziyelevvel 966 (6 şubat 1559)'dadır: Bkz. Uluçay, *ayn. esr.,* s. 7.

5 Âlî, ayn. esr., vr. 106b, 288a; aynı yazar, *Nâdirü'l-Mahârib,* TSMK, Revan kısmı, nr. 1290, vr. 21b; krş. Mehmed b. Mehmed, *ayn. esr.,* 2a.

buluşmuş ve onun delâleti ile, gece yarısına doğru saraya dâhil olmuştur[6]. Ertesi sabah (8 ramazan 982/22 aralık 1574 çarşamba), II. Selim'in ölümü ve III. Murad'ın cülûsu ilân edilerek, bi'at merâsimi icrâ edilmiştir. Aynı gün öğle sonu Sultan Selim'in, ikindi sonu da geceleyin boğdurulmuş olan beş şehzâdesinin cenaze namazları saray avlusunde edâ edilip, cesetler ertesi gün Ayasofya'nın garb cephesi önünde hazırlanan kabirlere defn olunmuştur[7]. III. Murad'ın saltanatının ilk divân toplantısı 11 ramazan (25 aralık) günü yapılıp, kapu-kullarına cülûs bahşişi dağıtılmış; 22 ramazan (5 ocak 1575) günü ise, pâdişah evvelâ Haliç yolu ile Eyyûb Sultan türbesine giderek, kılıç kuşanmış, sonra Edirne kapısından şehre giderek, ecdâdının kabirlerini ziyâret etmiştir[8].

III. Murad'ın cülûsu şüyû bulunca, muhtelif devletler, İstanbul'da bulunan veya bu münâsebetle gönderdikleri elçileri vâsıtası ile, tebrikde bulunmuşlardır. Ezcümle Venedik elçisi G. Soranzo, doge'un tebrikleri ile berâber, divân-ı hümâyûna 50.000 duka altını takdim etmiş; Lehistan elçisi Taranowsky hükûmetinin tebriklerini arz eylemiş ve Raguza cumhuriyeti de pâdişaha 12.000 duka kıymetinde altın ve gümüşten bir sofra takımı göndermiştir. Daha sonra 6 temmuz 1575'te, Avusturya imparatoru Maximilian'ın elçisi von Preyner de cülûs hediyelerini takdim etmiştir[9].

III. Murad'ın cülûsunu tebrik için İstanbul'a gelen elçiler arasında, gerek karşılanış, gerek gördüğü riâyet ve gerekse takdim ettiği hediyeler bakımından en dikkat çekici olanı hiç şüphesiz Safevî hükûmdarı Şah Tahmasb'ın sefâret hey'etidir. II. Selim'in cülûsunu tebrik için gönderilen Şah-Kulu Sultan'ın oğlu emîr-i divân ve Âzerbaycan vâlisi Tokmak Muhammed Han'ın elçilikle geleceği Van Beylerbeyisi Husrev Paşa tarafından arzedilince gerekli talimât verilmiş[10]; ancak elçinin hareketi, getireceği hediyeler arasında Tebriz'de dokunup Kazvin'e gönderilerek şaha gönderilen çadırın nakli dolayısiyle bir sene kadar gecikmiş ve nihayet kalabalık bir

6 Selânikî, *Tarih*, İstanbul 1281, s. 125 v.d.; yalı oğlanı olarak, sultanın maiyetinde bulunan Tiryâki Hasan Paşa'dan naklen Peçuylu İbrahim, *Tarih*, I, İstanbul 1283, s. 26 v.d.

7 *Künhü'l-ahbâr*, vr. 251b; Selânikî, s. 128 v.d.

8 Selânikî, s. 129, 132 v.d.

9 J.v. Hammer, *Devlet-i Osmâniye Tarihi*, (terc. M. Atâ), VII, İstanbul 1332, s. 24 v.d.

10 Van Beylerbeyisine gönderilen 28 zilhicce 982 tarihli hüküm için bkz: Başbakanlık Osmanlı Arşivi, *Mühimme Zeyli Defteri*, nr. II, s. 215, 239-240. Elçinin Erzurum tarafından geleceği anlaşılmakla ve güzergâh mülkî ve adlî âmirlerine gönderilen şaban-zilhicce 983 tarihli hükümler: *Mühimme*, XXVII, tür. yer.

maiyyetle hudûda dâhil olup mutad yolu takip ederek Üsküdar'a vusûlünde (6 safer 984 / 5 mayıs 1576) fevkalâde tantana ile karşılanmış, Kapudan Paşa'nın kadırgalarıyla deniz geçilip ikametlerine tahsis olunan At Meydanı'ndaki Behram Paşa ve Hançerli Sultan saraylarında kondurulmuşlardır[11]. Elçi, vusûlünün dokuzuncu günü divân-ı hümâyûna kabul edilerek, şâhın nâme ve pişkeşlerini takdim etti[12]. Şâhın nâmesinde, cülûsun İran'a gelen hacı, ziyaretçi ve tüccardan öğrenildiği müskirâtın Osmanlı ülkesinde men edilmesinin memnuniyeti mucib olduğu, padişahın devlet ve saâdetinin muhlisâne temenni olunduğu zikr edilmektedir[13]. Vezirler tarafından ayrı ayrı ziyafet ve hediyeler verilen elçiye 22 safer (21 mayıs) günü dönüş için ruhsat verilmiştir[14].

Tokmak Han daha İstanbul'da iken, Şah I. Tahmasb, uzun süren bir saltanattan sonra, veliahdin tayini husûsunda hânedanı âzası ve devlet ricâli arasında iki senedir devâm eden tefrika neticesinde 16 safer 984 (15 mayıs 1576) salı sabahı zehirlenerek ölmüştür[15]. Şahın ölümü İstanbul'da şâyi olmadan elçi Tokmak Han henüz yolda bulunuyordu[16]. Osmanlı sarayı Tahmasb'ın vefatından sonra cereyan eden İran hâdiselerini büyük bir dikkat ile takib ve arada mevcud sulhun muhâfazasına itinâ etti. Fakat aynı riâyetin

11 Selânikî, s. 140. Zaim Mîr Mehmed, *Câmiü't-tevârih*, Topkapı Sarayı Revan Köşkü Ktb., nr. 1382, vr. 308b; Hammer, *ayn. esr.*, VII, 53-54.

12 Hediyeler, Zaim Mehmed, 308b-309a; Selânikî, 142 ve Hammer, *ayn. esr.*, 54'de bazı farklarla ta'dad edilmiştir. Elçinin Erzurum'da alıkoyduğu pars, toygun ve sungur'un İstanbul'a nakli hakkındaki muhâberat için bkz. *Mühimme Zeyli*, III, 139.

13 Mektubun aslı TSMA, nr. E. 3161'de olup, şahın oğlu Haydar Mirzâ hakkında pâdişahdan müzâheret talebini ihtivâ ettiği hakkında Zaim Mehmed, vr. 318b'de kayd edilen rivâyet hakîkate tevafük etmez.

14 Elçinin zahîre ve emniyeti hakkında sâdır olan hükümler için bkz. *Mühimme Zeyli*, III, tür. yer.

15 Vefat tarihi, Şeref Han b. Şemsüddin, *Şerefnâme*, nşr. Veliaminof Zernof, II, St. Petersbourg 1862, s. 247 ve Husrev Paşa'nın Tokmak Han'ın Revan'daki büyük oğlundan tahkikine göre 16 saferdir: *Mühimme Zeyli*, III, s. 195. İskender Münşî, şâhın salı gecesi hastalanıp ertesi sabah vefat ettiğini tesbit etmekle beraber, ölüm gününün saferin hangi gününe tesadüf ettiğinde müteredddiddir: Bkz. *Âlem-ârây-ı Abbâsî*, Tahran 1314 hş., s. 93-94; ölüm keyfiyeti de Gilânlı Ebû Nasır'ın şahın nûre'sine Haydar Mirzâ emriyle zehir kattığı töhmetiyle parça parça edilmesi dolayısiyle imâ eder: s. 140.

16 Hüsrev Paşa'nın şahın vefatı hakkındaki istihbarâtına verilen cevab rebi'ülevvelin son günü tarihini taşıdığı halde Tokmak Han'ın rebi'ülevvel başlarında yola çıktığı muhakkak gibidir; bu sebeble Selânikî'nin yalnız Tahmasb'ın vefatı değil, İsmail Mirzâ'nın cülûsu ve teberraî'leri takib ettiği haberinin şüyû'u üzerine Tokmak Han'ın fazla telâş gösterip yola çıktığı (s. 144) hakkındaki ifâdesi hakikate uymasa gerektir.

İran hükûmetince de gösterilmediğine âid tezâhürler birbirini takib etti: Gilân'dan Osmanlı ülkesine dönmekte olan bir Türk kervanı Zengân'da basılıp, tâcirler katl veya esir edilip mallar yağma edilmiş, keyfiyeti tahkik için Erzurum'dan gönderilen çavuşlara mâkul bir cevap verilmediği gibi tevkif edilen çavuşların âkıbetini öğrenmek için Van'dan gönderilen adamlar da haps olunmuşlardır. Bu hâdisenin te'siri silinmeden, Osmanlı hudud emniyetini ihlâl eden vak'alar zuhûr etti: Hududdaki ocak sahibi beylerden âilevî geçimsizlikleri dolayısiyle İran'a ilticâ edenlerin, mer'î muâhede şartlarına göre tevkıf ve iâdesi iktizâ ederken Şah II. İsmail (22 ağustos 1576/24 kasım 1577) tarafından tâzim ve taltif edilmeleri[17] ve hudud beylerinin firâr ve ilticâ hareketleri İran hükümdârınca teşvik görmesiyle fesâdın büyümek istîdâdının ve hudûdun çözülmek tehlikesinin baş gösterdiğini arz etmeleri üzerine hükûmet merkezi endişeye düştü ve bir taraftan firârların önlenmesini emr, hudud beylerine muhtemel bir tecâvüze karşı hazırlıklı bul nmalarını tenbih ederken diğer taraftan râfizîlik'e meyl etmenin İslâm esaslarına mugayir olduğunu telkine çalıştı ve yalnız ihtiyatî tedbirler ittihâzı ile iktifâ etmeyip mukabele-i bi'l-misilde bulunarak İran'dan ilticâ edenlere rağbet ve riâyet gösterilmesini hudûd beylerine emr etti. Filvâkı II. İsmail'in gerek Anadolu kızılbaşları arasında tahrikâtı ve gerekse Osmanlı hudûdundaki ümerâyı celb faâliyeti, İran'ın riâyet ettiği müddetçe mûteber olan sulhün zımnen ve alenen ihlâli mâhiyetinde telâkkisi Osmanlı Hükûmetini nefsini müdafaaya ve bi'n-netice muhâsemâta geçmeye sevk etmiştir. Şâhın vefâtının duyulması bu düşüncenin fiilî sâhaya geçmesini tesri' etdi.

1578 senesi başından îtibâren, İran'da taht tebeddülü hengâmesinde hududda zabtı mümkün olan yerlerin zabt, olmayanların tahrîbi, muhârebeye teşebbüs etmeyen reâyâya taarruz olunmaması emr edildiği gibi sulh dolayısiyle kapatılan hudud beylerine âid münâzaalı mes'eleleri kuvvet yoluyle halletmeleri tenbih olundu[18]. Fakat kış sebebi ile harekâtın güçlüğü, akın icrâ

17 Firâr eden Şah-Kulu oğlu Gazi'ye Şah'ın riâyeti ve Osmanlı tasarrufunda bulunan topraklarla beraber Selemâs Sancakbeyliğini tevcihi üzerine verilen tâlimat hakkında bkz. *Mühimme,* XXXII, şaban-ramazan 985 tarihli muhtelif hükümler; kezâ, İmâdiye hâkimi Kubad Bey'in kardeşi Behram Bey'in İran'a ilticâsı hakkında bkz. *Mühimme Zeyli,* III; *Mühimme,* XXXII,XXXIII, muhtelif hükümler.

18 Hakkâri hâkimi Zeynel Bey'in ecdâdının câmi, tekye ve kabirlerinin bulunduğu kadîmi ocağı Selemas'ı, Beradost Beyi Hasan Bey'in Urûmi zabtına memûr edilmeleri hakkında vârid olan hükümler için bkz. *Mühimme,* XXXII, 81, 88: 20 şevvâl; 118: 10 zilka'de 985.

edildiği takdirde hududda hazır bulunan Revan Valisi Tokmak Han'ın kuvvetlerinin mukabil taarruzunun vuku' bularak büyük hasâra sebebiyet verebileceği arz edilince, Selemâs ve Urûmi'nin zabtı hâric, serdarların vusûlüne kadar akın icrâsından ferâgat olunması emr olundu[19].

İran'la fiilî muhâsemata geçilmesi takarrür etdikten sonra 986 (1578) baharında, Erzurum cebhesi serdarlığının üçüncü vezir Lala Mustafa Paşa'ya; Bağdad kesimi serdarlığının dördüncü vezir Koca Sinan Paşa'ya verilmesi kararlaşdırılmış (22 şevval 985/4 ocak 1578) ise de, iki vezir arasında rekabet ve Sinan Paşa'nın iknâ edilmemesi keyfiyeti[20], kendisinin serdarlıkdan azline ve Mustafa Paşa'nın Erzurum üzerinden Şirvan ve Azarbaycan'ın fethine memûr edilmesine müncer oldu (8 muharrem 986). 1578 seferinin Gürcistan üzerinden Şirvan'a tevcih edilmesinde, Sünnî Şirvanlılar'ın İranlı vali ile Şah'ın gönderdiği kuvvetlere galebe ederek Şirvan'da vazîyete hâkim olup Şirvan-Şahlar neslinden Burhan Ali Sultan oğlu Ebubekir Mirzâ'yı dâvet ve İstanbul'a bir hey'et göndererek kendilerinin kızılbaş tasallutundan kurtarılmasını ricâ etmeleri keyfiyetinin müessir olduğu pek muhtemeldir[21].

Şirvan'a sevk edilecek kuvvetlerin mahallî kaynaklardan veya geniş imkânlara sahip bölgelerden iâşe ve ikmâli için gönderilen emirlere[22] muvâzı' olarak serdar Mustafa Paşa da gerek maiyyetine memûr edilen ümerânın eksiklerini tamamlamaları ve gerekse sefere bizzat veya taallukatından birine terfik edeceği kuvvetlerle iştirâki istenen Kırım Hanı'na, eski Şirvan hâkimi oğlu Ebubekir Mirzâ'ya, Dağıstan hâkimlerine iltihâk ve muâvenetlerini temin ve Gürcü prenslerini itâat ve muâvenete teşvik husûsunda mektublar gönderdi[23].

985 zilhiccesinin son gününden (9 mart 1578) îtibâren serhadden İstanbul'a gelen haberlerde mukaddemâ verilen emirlere

19 2 zilhicce 985 tarihli hükümler: *Mühimme,* XXXII, 138-141.

20 *Künhü'l-ahbâr,* 300a; Peçuylu, II, 37/8.

21 *Mühimme,* XXX, 610 ve 611: 23 rebi'ülevvel 985; XXXI, 665: 6 safer 986; *Âlem-ârây-ı Abbâsî,* 167.

22 Bu husûsda Mühimme defterlerinde mevcûd mufassal malûmat *Osmanlı-İran Siyasî Münâsebetleri,* İstanbul 1993[2] adlı eserimizde hulâsa edilmiştir.

23 Âlî, *Nusret-nâme,* Nûruosmaniye Ktb., nr. 4350, vr. 24b vd. Müverrih, serdarın münşîsi sıfatıyle iştirak ettiği seferde kaleme aldığı mektupları zikr edilen esêrinde toplamıştır.

uyularak Van cebhesinde Hoy, Urmiye ve Selemas'ın zabt, etrafının garet edildiği, Mahmudî Hasan Bey'in Aras ötesine kadar olan ülkeyi yağma, mahallî İran kuvvetleriyle Kazvin'den gönderilen yardımcı kuvvetlere galebe ettiği, Erzurum hudûdunda Pasin Sancağıbeyi Mirzâ Ali Bey'in yararlık gösterdiği bildiriliyordu.Diğer taraftan Gürcistan ve Şirvan fethi hazırlıklarından haberdar olan Safevî hükûmeti de mukabil tedbirler ittihaz ederek Tebriz'i Türkmen Emîr Han'a, Sa'd Çukurunu (Revan) Tokmak Han'a tevcih ve vuku' bulan akınlardan sonra, mukaddemâ basılan kervanın vaziyetini öğrenmek için gönderilen çavuşları hapisten çıkarıp iâde ederek sulh arzûsu izhâr etti. Tebriz vâlisi Emîr Han da, bir taraftan Van Beylerbeyisine mektub gönderip Kürd beylerinin zabt ettiği kal'elerin sulh muktezâsınca iâdesini taleb ve aksi takdirde büyük nizâ'ı mucib olacağını ihtâr, diğer taraftan da topladığı mühimce kuvvetlerle taarruza geçtiyse de bir semere elde edemeden Tebriz'e döndü[24].

Hudud hadiseleri ve şâhın sulh talebi karşısında serdarın daha fazla gecikmeden yola çıkması uygun göründü. 27 muharrem (5 nisan 1578) cumartesi günü padişaha vedâ eden Mustafa Paşa, Üsküdar'da hazırlıklarını tamamlamak için 24 gün tevakkuf ettikden sonra hareket ederek cemâziyelâhırın ilk (15 ağustos) günü Ardahan'a vasıl oldu[25]. Hudud tecâvüzleri ve Gürcistan'a teveccüh eden sefer dolayısiyle Tokmak Han'la Erzurum Beylerbeyisi arasında te'âti edilen mektublardan sonra, Sa'd Çukuru vâlisinin 30.000 askerle Ardahan bölgesinin tahribine niyet ettiği öğrenilince serdar, Amasya Muâhedesinden beri riâyet olunan sulhün İran tarafından ihlâli üzerine ulemânın ilkaatı ve müftülerin fetvâlariyle serhadde gönderildiğini beyân edip, Osmanlı ülkesini garet teşebbüsünün İran için büyük beldelerin kaybına bâis olacağı tehdidinde bulundu[26]. Aynı konakda 20.000 kızılbaş serdengeçdisiyle Selemas'ı muhâsara eden Emîr Han'ın karakol kuvvetlerinin Mahmudî Hasan Bey tarafından hezîmete uğratılarak muhasaranın kaldırılmasına âmil olunduğu, yine Tebriz vâlisi tarafından Van bölgesinin tahribine memûr edilen kuvvetlerin Kotor deresinde Hasan Bey tarafından basılıp perişan edildiği hakkında Van Beylerbeyisinin gönderdiği haber asker arasında sevinç yarattı. 4 cemâziyelâhır günü Ardahan terk olunup yol üzerindeki Gürcü kal'elerinin zabtına girişilerek yeni kal'enin

24 *Mühimme,* XXXII, tür. yer.

25 Serdarın ve kapıkulunun takib etdiği yol ile iltihak eden kuvvetler hakkında bkz. Bekir Kütükoğlu, "Mustafa Paşa, Lala", s. 333-340.

26 *Nusret-nâme,* vr. 60a v.d.

şimâlindeki Çıldır ovasına inerek göle yaklaşan bir Osmanlı müfrezesi İran ordusunun öncüleriyle karşılaşdılar (5 cemâziyelâhır/9 ağustos).

Lala Mustafa Paşa'nın Gürcistan üzerine yürüyüşü Revan vâlisi tarafından Kazvin'e bildirilince Safevî hükûmeti, Tebriz, Revan ve Karabağ beylerbeyilerinin müştereken Osmanlı kuvvetlerine karşı koymaları, nâib-i saltanat Hamza Mirzâ'nın da Irak, Fars ve Kirman askeriyle Âzerbaycan'a hareketini kararlaştırmıştı. Tokmak Han'ın Emîr Han'a ve İmam-Kulu Han'a adamlar göndererek bir araya gelinip lüzûmlu hareket tarzının kararlaştırılması tavsiyesine yalnız İmam-Kulu Han icâbet etmiş, Tebriz Beylerbeyisi ise Tokmak Han'ın mensub olduğu aşîrete husûmeti sebebi ile hareketi te'hir etmiş; Emîr Han'dan bir haber alamayan Revan ve Karabağ beylerbeyileri, takrîben 20.000 kişilik bir kuvvetle Lala Paşa'nın yolunu kesmeye teşebbüs etmişlerdi[27]. Çıldır gölü cıvârında başlayan musâdeme, kızılbaş kuvvetlerinin çokluğu anlaşılmakla önce Diyarbekir Beylerbeyisi Derviş, sonra Özdemir-oğlu Osman, Behram, Mutâbzâde Ahmed Paşa'ların iştirâki ile bir meydan muhârebesine inkılâb edip Osmanlı kuvvetlerinin kahir galebesiyle netîcelendi[28].

Çıldır muzafferiyeti Osmanlı ordusuna Gürcistan kapılarını açdı. 1555 Amasya Muâhedesiyle Gürcistan Osmanlı ve Safevî nüfûz bölgelerine ayrılmıştı: Başı-açık (İmereti), Dadian (Mengreli) ve Guriel (Guria) ülkeleri Osmanlı, Meshiya, Luartab (Kartli) ve Levan (Kaheti) ülkeleri Safevî tâbi'iyyetine giriyordu[29]. Ancak bu taksim ve tâbi'iyyet pek îtibarî olup temadî etmedi. Ezcümle Meshiya ülkesi dahilî ihtilâller içinde çalkalandı; Atabey II. Keyhusrev bidâyetde Türkleri iltizam etmişken, oğulları Minuçihr ve Gargara (IV. Qwarqware) şâha temâyül ettiler[30]. Serdar Mustafa Paşa, İstanbul'da iken Gürcü prenslerine mektublar gönderip ordunun vusûlünden önce itaatlerini arz edip ülkelerini yağma ve tahribden, teb'alarını esâretden kurtarmalarını tavsiye etmiş; husûsiyle Başı-Açık Meliki Giorgi'ye diğer Gürcü prenslerinin itâatlerini te'min etmesini, Minuçihr'e kira bargirleri hazırlayarak orduya muâvenet etmesini, Levend (Levan) oğlu Aleksandre'ye mukaddemâ Erzurum

27 *Âlem-ârây-ı Abbâsî,* s. 168.

28 Muhârebenin mufassal tasviri serdarın İstanbul'a gönderdiği arz ve mektubda bulunmaktadır: Bkz. *Nusret-nâme,* 70b v.d.; *Münşe'ât Mecmuâsı,* Es'ad Efendi Ktb., nr. 3752, 71a v.d. Ayrıca bkz. *Mühimme,* XXXII, 412-420.

29 *Âlem ârây-ı Abbâsî,* 65.

30 W.E.D. Allen, *A History of the Georgian People,* London 1932, 145 v.d., 153, 155.

Beylerbeyisi iken ihtidâ ve mütaba'at husûsundaki îtilâflarını hatırlatarak arz-ı inkiyâd etmesini bildirmişti. Mustafa Paşa Sivas'a vusûlünde Dadian ve Guriel Melikleri itaatlerini te'yid ve vergilerini takdim ettiler. Erzurum'a vusûlünde ise Minuçihr ve Aleksandre Han'ın elçilerine mülâkı oldu. İtaatini arz edip ülkesinin kendisine tevcihine dâir berât isteyen Minuçihr'e, tedârük edeceği mühimmâtı orduya tevdî etdiği takdirde talebinin is'âf olunacağı; eski dininde ibka ve düşmanları eline geçen babasına âid toprakların kendi ülkesine ilhâk edilerek bir ahidnâme verilmesi takdirinde Şirvan fethine muâvenete müheyyâ olduğunu arz eden Aleksandre'ye arzusunun is'âf olunacağı, orduya intizâr etmesi bildirilmişti. Başı-açık melîkinin itâatnâmesi Erzurum'dan hareket olunduktan sonra gelmiş, kendisine orduya mülâki olması, arada olan Tiflis hâkimi Davud Han ve Altunkale hâkimesi Dedesimed (Dèdis-İmèdi) itaat etmezlerse ülkelerinin garet edilmesi bildirilmişti[31]. Çıldır Muharebesinden bir gün önce serdara müracaat eden prenses, oğlu Minuçihr'i rehin olarak göndermek ve vergi ödemek şartıyla kendisine ve diğer oğlu Gargara'ya aman verilmesini istemişti. Böylece muhârebenin neticesini beklemek üzere zaman kazanmak istemiş ve Osmanlı galebesi âşikâr olunca, muzafferiyetinin ertesi günü Minuçihr kalabalık maiyyeti ile Osmanlı ordugâhına gelerek arz-ı itâat etmiştir. Kendisine Azgur, kardeşi Gargara'ya eski ocakları Oltu ihsân olunup, annelerine üç köy has ta'yin olundu[32].

Ahıska, Ahalkelek ve etrafındaki kal'eler zabt, melik Vahtang ve Amilahori'nin itâati te'min edildikten sonra ordu, aşılması güç dağlar, vadiler, ormanlar ve bataklıklarda yağmur altında ilerliyerek, 20 cemâziyelâhır (24 ağustos) pazar günü, hâkimi Davud Han'ın kızılbaşa bağlılığını muhâfaza ederek ahâlisini tahliye ettiği Tiflis'e girdi[33]. Muhâfazasına kuvvet konulup cami'e tahvil olunan büyük kilisesinde 25 cemâziyelâhır günü cuma namazı edâ olunarak hutbede padişahın ismi zikr edildi[34] Ertesi gün Tiflis'den hareketle üçüncü menzilde Kabur (Yora) suyu kenarına konuldukda Zagem ve Gremi hâkimi Aleksandre Han, maiyyeti ile ordugâha gelerek arz-ı ubûdiyyet etti. Kanık (Alazani) kenarına kadar orduya refakat eden

31 *Nusret-nâme,* tür. yer.

32 *Nusret-nâme,* 68b, 82a, 179b v.d.

33 Âsafî Dal Mehmed Çelebi, *Şecâat-nâme,* Revan Köşkü Ktb., nr. 1301, 15a vd; Hasan b. Mehmed, *Gazâvat-ı Özdemir-oğlu Osman Paşa,* İstanbul Belediye Ktb., nr. 118/2, 71.

34 *Nusret-nâme,* 83b vd.

prense, sadâkatine tam emniyet edilmekle, ülkesinin beylerbeyilik tarîkıyle tevcihini mutazammın bir ahidnâme verildi[35].

Nebat örtüsünden mahrum bir bozkıra düşen ordu şiddetli bir kıtlıkla karşı karşıya kalmış, açlık ve takatsizlik had dereceye gelerek evvelâ sipahiler, sonra yeniçeriler arasında geri dönme arzusu kuvvetlenmişse de serdar tarafından teskin edilmiştir. Tokmak Han'a yardım niyetiyle Tebriz'den ayrılan Emîr Han, Çıldır muhârebesinin neticesini öğrenince Revan'a gitmekten vazgeçip Karabağ'a teveccüh etti ve 20.000'i geçen bir kuvvet toplayarak, iâşe müşkilâtı içinde bulunan Osmanlı ordusuna bir gece baskını yapmak üzere Kür nehrini Yora ve Alazani'nin yaklaşdığı yerden geçip fırsata intizâr etti. Urumi üzerine Diyarbekir, Haleb, Zülkadriye ve Erzurum beylerbeyileriyle Özdemir-oğlu Osman Paşa sevk olundu (6 receb/9 eylül salı). Emîr Han Koyun Geçidi (Kür) kenarını tutmuş, oğlu Murad Han Kabur'u geçerek taarruz etmişse de Osmanlı kuvvetlerinin saldırısı karşısında ric'at etmişti. Osmanlı kuvvetleri, suların taşkınlığı sebebi ile Kabur'u geçmekde bir an tereddüd ettilerse de, Haleb Beylerbeyisi Mehmed Paşa'nın cür'etle nehri geçerek düşman saflarında yol açması üzerine diğer kuvvetler de nehri geçdiler. Öğleye doğru başlayan muharebe akşam karanlığına kadar devam ederek kızılbaşların yorgun halde ric'at ve şiddetle tâkib edilmeleriyle neticelendi. Ric'at eden bir kısım kuvvetler Koyun Geçidi'nde eski geçiş yerlerini kayb ederek sulara gömüldüler; Emîr Han'ın oğlu boğulanlar arasında idi. Canlarını kurtaranlar da Âzerbaycan'ın muhtelif taraflarına dağıldılar[36].

Muharebenin ertesi günü, Aleksandre Han'ın da delâletiyle Şeki'nin fethi haberi vürûd etti. Safevîler'in Şirvan muhafızı ve Şemahı hâkimi Aras Han'ın Kanık kenarını tutup Osmanlı kuvvetlerinin geçişini men'e hazırlandığı duyulunca nehrin geçilmesinde acele edildi. Suların tuğyânına ve bir kısım askerin muhâlefetine rağmen nehir geçildi. Ve geçid başında tutunamayan Aras Han Karabağ'a çekilmeğe karar verdi; ancak, bir taraftan Şirvanlılar'ın ayaklanması, diğer taraftan nehri geçen Osmanlı

35 *Nusret-nâme,* 95b vd.

36 Koyun-geçidi Muhârebesi'nin mufassal tasviri serdarın arz ve mektûbunda bulunmaktadır: *Nusret-nâme,* 102a vd.; Es'ad Efendi Ktb., nr. 3752, 74b vd. Ayrıca bkz. *Şecâat-nâme,* 100a vd; Harîmî, Rehîmî-zâde İbrahim Çavuş, *Zafer-nâme-i Sultan Murad Han,* Üniversite Ktb., TY. 2372, 19a vd.; *Âlem-ârây-ı Abbâsî,* 170. Evliya Çelebi 1056 senesinde, muhârebe sâhasında toprak altında kalmış yığın yığın insan kemikleri gördüğünü kayd eder: *Seyahat-nâme,* II, 289-290.

kuvvetlerinin tâkibi karşısında Kür'den geçiş îzdihâmı mûcib oldu ve kuvvetlerin yarıdan fazlası geçmişken izdihâma dayanamayan köprünün yıkılmasıyle kısm-ı küllîsi gark oldu. Serdar 13 receb (16 eylül) salı günü Ereş'e dâhil oldu. 19 eylül günü, Ereş Câmi-i Kebîri'nde 50 seneden beri men' edilen cuma namazı edâ edilerek padişahın ismi hutbede zikr olundu ve şehre alelacele bir kal'e binâ edildi[37]. Ereş'den başka Şirvan'ın diğer şehirleri zabt edildi. Kızılbaş hâkimlerini habs ve maiyyetini katl eden Demirkapı (Derbend) halkının müracaatı üzerine bir Türk muhafız tâyin olundu. Şirvân zabtının tamamlanmasından sonra serdar bir büyük dîvân toplayıp ordunun Şirvan'da kışı geçirmesi takdirinde, yalnız Sivas Beylerbeyisinin uhdesine tevdî' edilen Erzurum cebhesinin kızılbaşın kış taarruzuna dayanamayacağını ve vezâretle bir beylerbeyinin Şirvân'da kalması lüzûmunu tebnit etti. Ancak hiç kimse bu güç vazifeyi deruhde etmek istemedi. Nihayet, Özdemir-oğlu, arzu ettiği asker ve nakdin verilmesi şartıyle Şirvan Beylerbeyiliğini kabul etti[38]. Saruhan Sancağıbeyi Ereş Beylerbeyiliği sıfatı ile Erzurum kapıkulu ve timarlı sipahisi ile muhâfazaya memûr edildi. Muhafaza kuvveti çoğu kudretsiz ve ihtiyar olmak üzere 10.000 kişiden ibâretdi[39]. Feth edilen ülkelerin Şirvan[40], Tiflis, Gürcistan (Kaheti) ve Sohum olmak üzere dört beylerbeyiliğe taksim edildiği merkeze arz edildi[41].

Ordu Erzurum kışlağına avdet etmek üzere 6 şa'banda (8 ekim) Ereş'den ayrıldı. Kanık geçilip Sultancık mevki'ine konuldukda, dağları aşarak ordugâh'a gelen Kumuk ve Kaytak hâkimi Çatlav Şemhal, merâsimle istikbal ve riâyet olundu; kendisine arpalık olarak Şaburan sancağı verildi, taallukatına riâyetlerde bulunuldu[42]. Tiflis'den îtibâren fırtına ve kış ve Azgur'a kadar çekilen erzak darlığı dolayısiyle yürüyüş güçleşti ve bir kısım asker telef oldu. Gori'ye muvasalatda Başı-açık hâkiminin kardeşi Mamia oğlu arz-ı itâat etdi. Merkezi Gori olan Kartli ülkesi kralı Simon, 1569'da Tahmasb

37 *Nusret-nâme*, 117b; *Şeref-nâme*, II, 258.

38 *Zafer-nâme*, 24a vd.; *Şecâat-nâme*, 24a vd.; Ebubekir b. Abdullah, şark seferlerinde sürhser ile vâkı olan ahvalleri ve Şirvan'da Osman Paşa ile sürhserin muharebelerini beyan eder: Fatih Millet Ktb., Ali Emîrî Efendi Tarih Kitapları, 366, 4a.

39 *Şecâat-nâme*, 28b vd, 39a; *Künhü'l-ahbâr*, 318a.

40 Âlî, Şirvan'ın Şemâhı ve Derbend olarak iki beylerbeyiliğe taksim edilip bu beylerbeyilikleri terkib eden sancakların isimleriyle, evvelâ tâyin olunan sancakbeylerini tesbit ediyor: *Nusret-nâme*, 120b-121a, krş. *Künhü'l-ahbâr*, 314a-b.

41 *Nusret-nâme*, 108a-112b.

42 *Nusret-nâme*, 125a vd.

tarafından esir edilerek evvelâ Kahkaha (Alamut) kal'esi ve daha sonra Şiraz'da habs edilmişken II. İsmail'in cülûsunda Aleksandre ve Davud Han'ın düşmanı olarak ilân ve serbest bırakılmış, Şirvan'ın Türkler eline geçmesi üzerine de Mahmud Han ismiyle kızılbaş tacı giyerek Tiflis ve Gori'nin istirdâdı vazifesiyle gönderilmiş ve Karabağ Beylerbeyisi İmam-Kulu Han'ın muâvenetiyle avdet eden orduyu iz'âc etmişdi[43]. Simon buna rağmen serdara mürâcaat ederek eski ülkesi Gori'nin sancak tarîkıyle kendisine tevcihini ricâ etti ise de serdar, Gürcü prensinin itâatinden tegafül gösterdi[44] ve bu sebeble de Simon fitne ve fesadı devam edip gitti. Azgur'da Dedesimed ve oğulları arz-ı ubûdiyyet edip riâyet olundular. Ordu Ardahan'da bol zahîreye kavuştu ve nihayet 21 ramazanda Erzurum'a vâsıl oldu. Daha Çıldır muvaffakiyeti öğrenildiğinde serdara, ordunun serhadde kışlaması için lüzûmlu tedbirler ittihâzı emr edilmişti. Erzurum'a avdet olunduğunda sipahi ve yeniçerilerin Erzurum'da, Rumeli sancaklarından gelen kuvvetlerin Tokat, Sivas ve Amasya'da kışlamaları, diğer askerin eyâletlerine dönmesi takarrür etdi.

Şehzâde Bâyezid'in İran'a firârı dolayısiyle vuku' bulan diplomatik faâliyyet sırasında iki devlet arasında hâlî bir arazide bulunması ve kal'esinin tarafeynce tâmir edilmemesi takarrür eden[45] Kars kal'esi'nin 1579 baharında tâmir edilerek Erzurum serhaddinin emniyet altına alınması serdar Lala Mustafa Paşa'ya havale olunup 1578'in son günlerinden îtibâren gerekli emirler verildi[46]. Serdarın maiyyetine, geçen senekilere ilâveten Anadolu ve Şam beylerbeyileriyle, sâbık Basra ve Lahsa beylerbeyileri, sipahi oğlanları, umûmen sağ ulûfeciler ve 10.000 yeniçeri memûr edildi[47]. Erzurum'da toplanan ordu 987 cemâziyelevvelinin on sekizinci (13 temmuz 1579) günü hareketle cemâziyelâhırın ilk (26 temmuz 1579) günü Kars'a vâsıl oldu. Kal'e'nin keşfi yapılıp yedi burcun inşası beylerbeyilere, harâb kapıların tâmiri kapukullarına havâle olundu. Kal'e'nin tâmir ve inşası cemâziyelâhırın son (23 ağustos) günü tamamlandı[48]. İnşaat sırasında tâcizâtda bulunan kızılbaşlar Lahsa Beylerbeyiliğinden ayrılmış olan Ahmed Paşa kumandasıyle sevk

43 Allen, *ayn. esr.*, 132,155 vd.; *Şeref-nâme*, II, 258; *Âlem-ârây-ı Abbâsî*, 170.

44 *Nusret-nâme*, 129a.

45 *Âlem-ârây-ı Abbâsî*, s. 168.

46 *Mühimme*, XXXII, 477, 558, 563, 570, 580, 612; XXXVIII, 78, 114/5, 224, 329.

47 *Nusret-nâme*, 186b-187b, krş. *Künhü'l-ahbâr*, 321b.

48 *Nusret-nâme*, 195b. Kal'e'nin tasviri ve mütemmim inşaat için bkz. ayn. esr., 195a-b, 198b-199a ve *Künhü'l-ahbâr*, 323b-324a.

edilen Rumeli kuvvetleri tarafından hezimete uğratıldıkları gibi Pasin Sancağıbeyi Mirzâ Ali Bey de düşmanı tâkıbde yararlık gösterdi[49].

Daha Şirvan'dan dönerken Tiflis muhafazasına bırakılan asker bir yıllık zahîreleri bırakılmadıkça kal'ede kalmayacaklarını serdara bildirmişlerdi. Fakat Mustafa Paşa ne askeri teskin edebilmiş ne de zahîre bırakabilmişti. Bu sebeble askerin mühim bir kısmı firâr etmiş; beylerbeyi Solak Ferhad Paşa-zâde Mehmed Paşa ile 1500'e yakın asker, 6 ay daha yetemeyecek zahîre ile, Gürcü ve kızılbaşların her ân hücûmuna mâruz bir kilit noktasında kapanmıştı. Mehmed Paşa 1579 ocağı ortalarında serdara gönderdiği mektubunda, kızılbaşın sâbık Tiflis Hâkimi Dâvud Han'ın müteaddid hücûmlarını tard ettiğini, zahîre müzâyakası içinde bulunduklarını bildirmişti. Ancak aynı ayın başlarında Pasin Sancağıbeyi ile gönderilen zahîre ve para, kışın şiddeti sebebi ile Tiflis'e ulaştırılamamıştı[50]. Tiflis muhafızları, Gürcü Davud ve Mahmud (Simon) Hanlar'ın kılavuzluğu ile Karabağ Beylerbeyisi İmam-Kulu Han'ın 10.000 kadar askerle icrâ ettikleri ve 30 mart 1579'da başlayarak dört aydan fazla devam eden muhasaraya metanetle dayandılar: Muhasırların umûmî hücumları, gece baskınlarını zâyiâtla püskürtdükleri gibi, siperlerine baskınlar yapmakdan hâlî kalmadılar. Kızılbaşın akim kalan hücumlarından sonra kal'eyi uzakdan kuşatıp müdafileri her hangi bir yardım almakdan men' ederek teslime mecbûr etmek istediler. Zahire ve cebehânenin tükenmesi müdafileri büyük sıkıntı içinde bırakdı; her türlü mekrûhât ve nebat yenildi, bir iki düşmana tüfenk atmak zâyiâtdan sayıldı. Kızılbaşların teslim teklifleriyle huzûrsuz olan müdâfiler beylerbeyini sıkışdırmışsa da Mehmed Paşa adamları teskin etmesini bilmişdir[51]. Serdar, kal'e inşası için Kars'a geldikten sonra Zülkadriye Beylerbeyisi Mustafa Paşa'yı 12.000 kişilik bir kuvvetle Tiflis'in imdadına gönderdi. Keyfiyetden haberdar olan kızılbaşlar, imdad kuvvetinin kal'eye vüsûlünden bir gün önce muhasarayı kaldırıp Gence tarafına çekildiler. Mustafa Paşa beylerbeyi Mehmed Paşa ile mevcûdu 700'e inen müdafileri Çerkes Kasım Bey'in başbuğluğunda yeni askerle değiştirdi ise de, mukaddemâ serdarın Şirvan dönüşünde askerin çözülmesine âmil olan Semender Bey'in tahrîki ile asker ve beyler dağılıp Kasım Bey 50 nefer maiyyeti ile yalnız kaldı. Mustafa Paşa keyfiyeti serdara arz

49 *Nusret-nâme*, 197b-198b, krş. *Künhü'l-ahbâr*, 324b-325a.

50 *Nusret-nâme*, 171b-172a, 200a vd.; *Künhü'l-ahbâr*, 325a.

51 *Nusret-nâme*, 201a-204b; *Şark Seferleri*, 15a.

edip 17 eylül günü Tiflis'den ayrıldı; fakat ormanlı sahaya tesadüf eden ikinci menzilde 4000 zırhlı Gürcü'nün baskınına mâruz kaldı: Ardcılığa memûr edilen Mehmed Paşa kahramanca çarpışıp üç yerinden yaralandı. Ordunun merkezindeki hazine kısmen Gürcüler eline geçmekle beraber mütearrızlar püskürtülüp Kars'a hareket olundu[52]. Zülkadriye Beylerbeyisinin arzı üzerine bir mıkdar zahîre ile Tiflis'i takviyeye memûr edilen sâbık Lahsa Beylerbeyisi İskender Paşa-zâde Ahmed Paşa, maiyyetine tâyin edilen kuvvetlerin ancak 1/10'i ile Tomaniç/Domaniç (Dmanis/Tomanis), derbendinde Gürcüler'in baskınına uğradı, mütebâkı askerin de dağılması üzerine, pek az kuvvetle Gürcüleri kaçırıp yağmadan arta kalan zahîreyi alarak yaralı olduğu halde geri döndü[53]. Kars ordugâhında, Ahmed Paşa'nın hezimeti ve Zülkadriye Beylerbeyisi hakkında çeşidli haberler şâyî olunca Şam Beylerbeyisi Sokollu-zâde Hasan Paşa, Tiflis Beylerbeyisi tâyin olunan Hacıbey-zâde Ahmed Paşa'nın ardcılığı ile Tiflis'e gönderildi (26 receb / 18 eylül). Serdar Şam ve Zülkadriye beylerbeyilerinin beraber döneceklerini mülâhaza etmişdi; fakat, Hasan Paşa Tomaniç boğazına varmadan Mustafa Paşa'nın Tiflis'den ayrıldığı öğrenildi. Sokollu-zâde, hareketinin dokuzuncu günü Tiflis'e vâsıl olup bir gün dinlendikten sonra Kars'a avdet etdi[54].

1579 nisanı sonlarından îtibâren Tokmak Han tarafından yapılan sulh teşebbüslerinin[55] orduyu kışın hulûlüne kadar hareketten alıkoymak olduğu idrâk edilerek[56] ve Kars tâmiri sırasında Sa'd Çukuru Beylerbeyisinin adamlarının her fırsatta orduyu yağma ve talan etmesinin intikamını almak üzere Anadolu Beylerbeyisi Cafer Paşa'nın serdarlığında 30.000'den ziyâde bir kuvvet Revan ve etrafının tahribine memûr edildi: Tokmak Han tarafından tahliye edilen Revan'da vali sarayı, bedestan, çarşı ve evler yakılıp büyük mikyâsda esîr ve ganîmet toplanarak sâlimen dönüldü (12-16 şa'ban/4-8 ekim)[57]. Mustafa Paşa müteâkıb baharda Revan'a muhkem bir kal'e inşâ ederek bu bölgeyi kat'î olarak Osmanlı topraklarına ilhâkı düşünüyordu[58]. Lala Mustafa Paşa, Kars, Anı, Geçivan, Magazberd ve Kağızman kal'elerinin inşâ ve

52 *Nusret-nâme*, 207b-211b.

53 *Nusret-nâme*, 208a-209a.

54 *Nusret-nâme*, 221a-224b; *Zafer-nâme*, 49a-51a.

55 Tokmak Han'ın serdarla mükâtebesi için bkz. *Nusret-nâme*, tür. yer.

56 *Zafer-nâme*, 51a-b.

57 *Nusret-nâme*, 232 v.d., 235a v.d.; *Zafer-nâme*, 51b; *Şark Seferleri*, 16a.

58 *Zafer-nâme*, 53a.

tâmiri ikmâl edildikten sonra Şirvan'da buluşmaları takarrür eden Kırım Hanı'nı beklemek üzere ramazan bayramına kadar Kars'da tevakkufa niyet ettiyse de birdenbire bastıran soğuklar ve kar sebebi ile askeri tutmak kabil olmadığından, yanında pek az kuvvet kaldığını gören serdar, Kırım Hanı'ndan da bir haber alamayınca ramazanın ilk (22 ekim) günü Kars'dan ayrılarak beşinci günü Erzurum'a vâsıl oldu[59]. Serdar, 6 ramazan günü Sokollu'nun katli, 17 ramazan günü de Kırım Hanı'nın Şirvan'a geldiği haberini aldı. Mustafa Paşa, Hoca Sadeddin Efendi'ye bir mektub göndererek Kırım kuvvetlerinin muhakkak suretde Şirvan'da kışlamalarının te'min edilmesini ricâ, baharda, geçen senekinden iki ay önce Şirvan'a dâhil olduğu takdirde büyük neticeler istihsal edilebileceğini beyân ettiyse de[60] çok geçmeden Mehmed Giray Han Kırım'a döndüğü gibi, kendisi de serdarlıkdan azl edilip İstanbul'a çağrıldığına âid emirler tebellüğ etti (19 zilka'de 987/7 kasım 1580).

Zayıf kuvvetlerle Şirvan muhafazasına bırakılan Özdemir-oğlu Osman Paşa, Safevîlerin sâbık Şirvan hâkimi Rumlu Aras Han'ın 20.000'i geçen bir kuvvetle hücûma hazırlandığını öğrenince Kaytas Paşa'yı Ereş'de bırakıp kendisi Şemahı'nın tahkimiyle meşgul oldu. Bir taraftan Aras Han Şemahı üzerine yürürken, diğer taraftan Karabağ (Gence) Hâkimi İmam-Kulu Han 10.000'den fazla kuvvetle Ereş'i muhasara ve muharebeyi kal'e dışında kabul eden Kaytas Paşa'yı sahte ric'atle pusuya düşürüp telef etmiş, Ereş sünnîlerini kılıçdan geçirip kadın ve çocuklarını esir ederek şehri ateşe vermişti. Ereş'i diğer Şirvan kasabalarının yağma ve tahribi tâkib etti. Aras Han ise 986 ramazanının dokuzuncu (9 kasım 1578) pazar günü Şemahı'yı muhasaraya başlayıp şehri şiddetle tazyik etdi. Muhasaranın ikinci günü, Âdil Giray'ın kumandasında 15 000 kişilik Kırım kuvvetinin yaklaşmakta olduğunu öğrenmekle müdafîlerin mâneviyyâtı yükseldi ve üçüncü gün ikindiye doğru muhasara şiddetini kayb edip kızılbaşın ric'at hazırlığına başladığı müşahede edildi. Fakat Şemahı ahvâlini öğrenerek hareketini tâcil eden Âdil Giray'ın öncüleri yetişip müdafîlerle beraber şiddetli taarruz edince muhasırlar hezimete uğrayıp büyük mikyasda telefât verdiler; Aras Han esir edildi[61]. Kırım kuvvetleri Aras Han'ın âilesinin ve canını kurtaranların tahkim ettikleri Kür üzerindeki adayı basarak esir ve

59 *Nusret-nâme,* 217a v.d., 238a v.d, 243b; *Zafer-nâme,* 53a.

60 *Nusret-nâme*, 242b-244a.

61 *Mühimme*, XXXVIII, 99; *Nusret-nâme*, 134a v.d.; *Şecâat-nâme*, 52a-61b; *Zafer-nâme,* 30a-33a; *Şark Seferleri,* 4b v.d.; *Gazavât,* 81. Kızılbaş zâyiâtının 7764'ü

ganimet topladılar[62].

Aras Han'ın Şemahı önündeki hezîmeti Karabağ'da kuvvet toplamakla meşgul olan Safevî nâib-i saltanat ve veliahdi Hamza Mirzâ ile vezir Mirzâ Selman, Aras Han'ın Şemahı önündeki hezîmetini müteakıb Salyân baskınını da öğrenince, İran Seferi'nin başından beri zuhûr eden en büyük kızılbaş ordusu[63] ile Kür'ü geçerek 24 ramazan (24 kasım) sabahından îtibâren üç gün müddetle Şemahı'yı muhasara etdi. Kuvvetlerin denksizliği[64] mücâdelenin şeklini tâyin etmiş, muhâcimler top ve tüfek ateşi altında ağır zâyiât vermelerine rağmen ilk günü akşamı şehrin üst tarafındaki Kal'e-pazarı mahallesini ele geçirmiş, ertesi gün öğleye doğru şehrin yarıdan fazlasını zabt etmişlerdi. Şehrin dört köşesi elden çıkmış, taşradan gelen suyu da muhacimler kesdiğinden müdafîler büyük bir sıkıntı içinde kalmışdı. Osman Paşa, büyük gayretine rağmen ümidsizliği yenemedi ve nihâyet Âdil Giray'dan imdâd istedi. Kalgay'ın cevabî mektubunu ele geçiren kızılbaşlar iki kuvvet arasında kalmakdansa cüzî bir kuvveti muhasarada bırakıp kısm-ı küllî ile Kırım kuvvetleri üzerine yürümeyi tercih ettiler. Muhâsarada bırakılan cüz'î kuvvetlerin de Âdil Giray muharebesine gitmesi üzerine Şemahı müdâfîleri selâmete ulaşdılar[65]. Kızılbaş öncüleri, Osman Paşa'nın îkazını umursamayıp korkusuna haml eden Âdil Giray ve kuvvetlerini Molla Hasan ırmağı kenarında basdırdılar. Mümkün mertebe toplanan Kalgay, sabahdan akşama kadar kahramanca çarpışdı; fakat şiddetli yağan yağmur Tatar kuvvetlerinin ok ve yay kullanmalarına mâni olduğu gibi, kızılbaşın adedî üstünlüğü ve Tatarların ganimetleri muhafaza endişesi neticeyi tâyin etdi. 30'dan ziyâde Bey ve 2.000 süvarisini kayb eden Âdil Giray esir edildi. Kalgay'ın âkıbetini öğrenen Tatarlar da, topladıkları ganîmetleri muharebe sâhasında bırakarak firâr ettiler, yardımcı

maktûl olmak üzere, yaralı ve kayıplarla beraber 20.000'e bâliğ olduğu tesbit edilmiştir: *Nusret-nâme,* 167b.

62 *Nusret-nâme,* 163b-164a, krş. *Mühimme*, XXXII, 562; *Şecâat-nâme*, 62b-65a; *Zafer-nâme,* 33b-34a; *Şark Seferleri,* 6a-b; *Âlem-ârây-ı Abbâsî,* 171.

63 Kaynaklarda kızılbaş ordusunun mıkdarı 50.000 ilâ 100.000 arasında gösterilmektedir: *Nusret-nâme,* 164a'da: 50.000; *Zafer-nâme,* (34b) ve *Şark Seferleri*'nde (7b. 6b'de 70 000) 80.000; *Şecâat-nâme*'de (69a-b) 100.000.

64 Muhasara sonunda Osman Paşa'nın maiyyetindeki kuvvetin mevcudu 4000 kadardı: *Mühimme*, XXXVIII, 99. Şark Seferleri, 7b'de hakikate yakın bir kıyasla bir Osmanlıya 10 kızılbaşın isâbet ettiği kayd ediliyor.

65 Şemahı muhasarasının en canlı tasviri, *Şark Seferleri,* 7b-8a'dadır. Ayrıca bkz. Osman Paşa'nın serdara bildirilmek üzere Tiflis Beylerbeyisine mektubu: *Nusret-nâme,* 170a (Burada düşman zâyiâtı 5.000 olarak gösteriliyor.) ve 164b; krş. *Mühimme*, XXXVIII, 99 ve XXXII, 562.

Lezgiler ve Şirvanlılar dağlara ilticâ ettiler[66].

Kırım kuvvetlerinin bozgunluğu ramazan bayramı gecesi Şemahı'da duyuldu. Askerin mühim bir kısmı firâr etmişti. Zahîreden mahrum, müdafaası güç bir açık şehirde tutunmanın imkânsızlığı âşikâr olmakla, ramazan bayramı sabahı, açlık ve susuzluğun tehdid etdiği harab Şemahı kasabası terk edilerek mukaddemâ Âdil Giray kafilesiyle gönderilen topların alıkonulduğu müstahkem Demirkapı kal'esi'ne hareket olundu. Düşman tâcizâtından masûn kalmak endişesiyle tâkib edilen dağ yolu, şiddetli kar fırtınaları arasında büyük mihnetler içinde ve mühim zâyiât verilerek aşılıp[67] Demirkapı önüne gelinince, firâr eden Tatarların ifsâdı ile muhafızların kal'eyi terk etmesiyle kapıları kapatan şehir halkı, askerin kendilerini rencide etmesi ve bırakıp gidildiği takdirde kızılbaşın intikamından korkulması sebebiyle kal'eyi almak istemediler. Te'minat ve rica müessir olmayınca harbe girilmeğe karar verilmekle kal'e halkı âmân eylediler. Demirkapı'ya dâhil olmakla ıztırablar sona ermedi. Barınma güçlükleri, soğuk ve erzak darlığı telefatı mûcib oluyordu. Nihayet mülhakatdan gelen zahîre müzâyakayı izâle etdiği gibi, askerin bir kısmı Tabaseran ve Kaytak'da kışlalara dağılarak izdihamı hafifletdiler.

Âdil Giray'ın esâretinden sonra Şemahı'ya gelen Selman Han, sünnî halkı katl edip Şirvan'a hâkim olmak üzere iken, Husrev Paşa'nın Van ile Tebriz arasındaki bir kaç kal'eyi zabt ve bu havalide katl ve garetde bulunmasından telaşa düşen şah tarafından Tebriz'e çağrıldı[68]. Kızılbaşın Şirvan'ı tahliyesini öğrenen Osman Paşa, ric'at sırasında Şemahı'da bırakdığı top, barut ve kurşunu Demir-kapı'ya nakl ettirdiği gibi, Şemahı ve Kabala'ya muhafaza kuvveti gönderdi. Fakat Safevî hükûmeti tarafından Şirvan'ın valiliğine tâyin edilen Zülkadirli Muhammed Halife Hacıların bir kısım kuvvetlerle Kür'ü geçmesi ve Şirvan meliklerinin kendisine iltihâkı üzerine Osmanlı kuvvetleri Demirkapı'da tahassun etmek zorunda kaldılar. Baharda, Özdemir-oğlu'nun Demirkapı zabtına hazırlanan Muhammed Halife üzerine sevk ettiği müfrezelerin ve husûsiyle eski Şirvan hâkimi oğlu

66 *Mühimme* ve *Nusret-nâme*, gösterilen yerler; *Şecâat-nâme*, 72a-73b; *Şark Seferleri*, 8a-9b; *Zafer-nâme*, 36a-37a; *Âlem-ârây-ı Abbâsî*, 171-172; *Şeref-nâme*, II, 295.

67 Felâketli ric'atin canlı tasviri hâdisenin şâhidi Ebubekir b. Abdullah tarafından verilmiştir: *Şark Seferleri*, 9b-10a; ayrıca bkz. *Zafer-nâme*, 38b; *Şecâat-nâme*, 79a v.d.

68 *Şark Seferleri*, 13b-14a; *Nusret-nâme*, 166b.

Ebubekir Mirzâ kumandasındaki kuvvetlerin muvaffak olamaması Kaytaklıların Osmanlı kuvvetlerine cebhe almasına sâik oldu. Kaytak usmisinin merkezi olan hisarın yakılması ile neticelenen tedîb seferi, dönüşde kesif Kaytak kitlelerinin taarruzu sebebi ile hayli müşkilâtlı oldu. Kızılbaşın Şirvan valisi Tabaseran Hâkimi ile Kaytak usmisinin ittifakını temîn ederek Demirkapı üzerine yürümeğe hazırlanırken Kırım Hanı Mehmed Giray'ın büyük kuvvetlerle yaklaşdığı öğrenilerek Muhammed Halife Şemahı'ya, Dağıstan hâkimleri de yurdlarına döndüler[69].

Osmanlı hükûmeti, daha Âdil Giray'ın esir edilip Osman Paşa'nın Demirkapı'da tahassun ettiğini haber alır almaz Mehmed Giray Han'ı, harb hazırlıklarına girişip 987 (1579) baharında Şirvan'a dâhil olarak kardeşinin intikamını almağa dâvet etmişdi[70]. Buna mukabil şah da Kırım kuvvetlerini Âzerbaycan muharebelerinden tecrid için Mehmed Giray'a mektub gönderip İran Sarayı ile dostâne münasebetlerde bulunmasını taleb etmiş, mûtemed adamlarını gönderdiği takdirde ihtiram gören kardeşinin iâde edileceğini bildirmiş[71] ise de şahın nâmesini İstanbul'a götüren Kırım Hanı, bizzat Demirkapı'da Osman Paşa'ya mülâkı olarak Âdil Giray'ın kurtarılması veya kızılbaş ülkelerinin feth ve gareti hakkında teşvik edildi[72]. Mehmed Giray Bahçesarayı'ndan hareket etmeden önce, Demirkapı'ya nakl edilmek üzere havale olunan zahîre ve hazineyi Azak Sancağıbeyi ile yola çıkardıkdan sonra kendisi de 26 temmuzda hareket edip 74 menzil kat' ederek 18 şa'ban (10 ekim)'da Demirkapı'ya vâsıl olarak Özdemir-oğlu ve maiyyetindeki asker tarafından istikbal olundu. Bu sırada Âdil Giray'ın, veliahdin vâlidesi ve şâhın hemşiresiyle zinâ töhmeti altında bırakılarak korucular tarafından katl edildiği haberi şuyû bulmuş ve keyfiyet Tatar kuvvetlerinin Şirvan ve Karabağ'ı yağma ve tahribinde muhtemelen müessir olmuştu. Osman Paşa ve Mehmed Giray, Şirvan'ın istirdâdı ve Âzerbaycan'ın gareti gayesiyle Demirkapı'dan hareket etdiler. Kızılbaşın Şirvan valisinin Şemahı'da muharebeye hazırlandığı haber alınarak bir kısım kuvvetler sevk olundu. Muhammed Halife bir müddet muharebe ettikten sonra muhâcimlerin gittikçe takviye aldığını görünce firâra niyet ettiyse de atından yıkılıp esir edildi; bir

69 *Şark Seferleri*, 13b, 14b-15a.

70 5 Safer tarihli nâme-i hümâyûn: *Mühimme*, XXXVIII, 99.

71 *Âlem-ârây-Abbâsî*, 183.

72 *Mühimme*, XXXVIII, 242:8 rebi'ülevvel 987.

kısım firarî kızılbaşlar da suda boğuldular[73]. Kırım Hanı ve Şirvan muhafızı 2 ramazan (23 ekim)'da Şemahı'ya girdiler. Şirvan'ın her tarafına müfrezeler gönderilerek kızılbaşlar tard ve imhâ edildi. Şemahı'dan Ereş'e teveccüh olundukda Lala Mustafa Paşa'nın Gence'de buluşmak taahhüdüne riâyet edemeyeceğini öğrenen Han'ın huzûru kaçıp serdarın Karsdan Erzurum'a dönüşü ise asker arasında hoşnudsuzluğu mûcib olarak, Kür'ü geçmeğe muhalefet ettiler. Fakat Osman Paşa'nın telkınâtiyle nehir geçilip Karabağ, Mugan, ta Kızılağaç'a varıncaya kadar bütün şimalî Âzerbaycan yağma ve tahrib olunup büyük mikyasda esir ve ganîmet toplandı[74].

Mehmed Giray Han, Lala Mustafa Paşa'nın ve Özdemiroğlu'nun Şirvan'da kışlaması hakkında teşvik ve telkinlerine rağmen, soğukların başlaması üzerine Kırım'a dönmekde isticâl gösterdi ve ancak kardeşi Gazi Giray'la oğlu Sa'âdet Giray kumandasında cüz'î bir kuvveti Osman Paşa'nın yardımına bırakmakla iktifâ etdi[75]. Kırım Hanı'nın avdeti Osman Paşa askeri arasında panik yaratarak bir kısmının Erzurum yolunu tutmasına sâik oldu. Sa'âdet Giray da babasının daveti ve kızılbaş kuvvetlerinin yaklaşmasından duyduğu korku sebebi ile Osman Paşa'nın nasihatlerini dinlemeyerek Şirvan'dan ayrıldı[76]. Gazi Giray ise Osman Paşa tarafından takviye edilen kuvvetleriyle âsi Kaytaklıları tenkil ve harâc vermeğe mecbur etdi[77].

Kırım Hanı'nın Demirkapı'ya vusûlü haberi, şah ve veliahdi Tebriz'de iken öğrenilmiş, Hamza Mirzâ'nın Tebriz'de kışlayarak, vezir Mirzâ Selman'ın Şirvan'a girip Kırım kuvvetleriyle muharebe etmesi kararlaştırılmıştı[78]. Ancak, vezir Şirvan'a vâsıl oluncaya kadar, Tatarlar, Karabağ ve Mugan garetini bitirip Kırım yolunu tutmuşdu. Selman Han'ın büyük kuvvetlerle (Şecâat-nâme'ye göre 30.000) vusûlü üzerine korkuya düşen Şirvanlılar, haraç takdim ederek arz-ı ubûdiyyet etdilerse de vezirin şiddetli hareketi

73 Mehmed Giray'ın serdar Mustafa Paşa'ya gönderdiği mektubda, Şemahı'da 15.000 kızılbaş bulunduğu, vuku' bulan muharebede 2.000'inin telef edildiği kayd edilmişdir: *Nusret-nâme*, 242a. Ayrıca bkz. *Şark Seferleri*, 17b; *Şecâat-nâme*, 97a.

74 Gence gareti sırasında esir düşüp bir sene sonra kurtulan Ebubekir b. Abdullah, her tarafa dağılan Tatarın topladığı ganîmetlerle 20.000-30.000 esirin orduda büyük bir ucuzluk tevlid ettiğini kayd eder: *Şark Seferleri*, 17b-18a. Ayrıca bkz. *Şecâat-nâme*, 99a-102a; *Şeref-nâme*, II, 272.

75 *Nusret-nâme*, 244b v.d.; *Şecâat-nâme*, 105a v.d.; *Şark Seferleri*, 18b.

76 *Şecâat-nâme*, 109b v.d.

77 *Şecâat-nâme*, 112a v.d.; *Zafer-nâme*, 42b v.d.

78 *Âlem-ârây-ı Abbâsî*, 183.

karşısında dağlara sığınmak mecburiyetinde kaldılar. Şemahı üzerine sevk edilen kızılbaş karakolu, cüzî bir Osmanlı kuvveti tarafından hezimete uğratıldığı gibi, Gazi Giray'ın gayreti ve dağlardan inen Şirvanlıların muâveneti ile kızılbaş kuvvetleri Kür'ün öbür tarafına atıldılar. Bu bozguna, aralarındaki tefrika ve umûmî kıtlık da inzımam edince kızılbaşlar Şirvan zabtından fe'âgât edip Tebriz'e döndüler[79].

Serdarlıkdan azl edilip İstanbul'a çağırılan Lala Mustafa Paşa serhaddi serdar kaimmakamı tâyin olunan Van Beylerbeyiliğinden mâzul Husrev Paşa'ya teslim etmişdi. Husrev Paşa, Aleksandre Han'a gönderdiği bir mektubda, geçen sene Tiflis muhasarasına muâvenet husûsundaki kusûruna işaret ederek mezkûr kal'eye zahirece yardım etmesini tenbih; Simon'a da Tiflis'deki askere yardım ederse ülkesinin kendisine tevcihine delâlet edeceği vaadinde bulundu[80].

Yeni Şark serdarı Koca Sinan Paşa, 988 saferi sonlarında Üsküdar'a geçip rebi'ülevvel bidâyetinde (16 nisan 1580) harekete memûr olup[81] maiyyetine tâyin edilen beylerbeyilerle sancakbeylerine gerekli emirler gönderildi[82]. Serdar, Erzurum'a vâsıl olup askerin toplanmasını beklerken şahın, Osmanlı ordusunun katl ve hasâretinden şikâyet ve sulhün yeniden teessüsü ricâsını muhtevî nâmesi ile Zülkadirli Hacı Maksud Bey riyâsetinde bir sefaret hey'eti mülâkî oldu[83]. Çermik sahrasında, Anadolu, Karaman, Diyarbekir, Şam, Rum, Haleb ve Zülkadriye beylerbeyileriyle 10.000 yeniçeri ve 3.000'den ziyâde bölük halkının iştirâk etdiği geçid resminin seyrinden sonra elçiler şahın arzusuna tevfikan, İstanbul'a gönderildiler[84].

Sinan Paşa, Rum Beylerbeyisini Erzurum, Erzurum Beylerbeyisini Kars muhâfazasına bırakarak temmuz sonlarında Tomaniç'e vâsıl oldu. Şiddetli yağmurlar dolayısiyle kal'e tâmiri

79 *Şecâat-nâme*, 113b-119b; *Âlem-ârây-ı Abbâsî*, 184; *Şeref-nâme*, II, 272.

80 *Nusret-nâme*, 256b-259b.

81 *Mühimme*, XXXIX, 524.

82 *Mühimme*, XXXIX, 373, 497, 801; XL, 609.

83 Nâmenin metni, nereden alındığı tasrih olunmadan, Nasrullah Felsefî, *Zindeganî-i Şah Abbas-ı Evvel*, Tahran 1332, s. 202-210'da mündericdir. Maksud Sultan'ın elçilikle geleceğini öğrenen Van Beylerbeyisine gönderilen tâlimât hakkında bkz. *Mühimme*, XXXIX, 580, 637.

84 *Künhü'l-ahbâr*, 335a v.d.; *Şark Seferleri*, 19b.

mümkün olmayıp boğaz geçildi. Bu sırada kapıcılar kethüdası Hasan Ağa, serdara sadaret mührünü getirdi. Ordu iâşe kollarının kızılbaş Nazar Han tarafından vurulmasına rağmen yoluna devam ederek Tiflis'e vâsıl oldu[85]. Getirilen zahîre teslim, muhafaza kuvveti kısmen tebdil olundu. Vâki' şikâyet üzerine beylerbeyi Ahmed Paşa azl edilerek yerine, Lala Mustafa Paşa'ya itâat eden Gürcü meliklerinden olup bu defa ihtidâ ederek serdarın ismiyle Yusuf tesmiye edilen Giorgi, Tiflis Beylerbeyi tâyin edildi. O sırada şahın mühimce kuvvetlerle Tiflis havâlisine gelip ormanlık sâhada pusuya girdiği şâyi olarak[86] serdarın huzûru kaçtı; Aleksandre Han'ın serdara mülâkı olmaması ve hatta şah ile münâsebâtda olduğuna dâir tasnî'âtı büsbütün vehmini tahrik etdiğinden avdete karar verildi. Dönüşde, ormanlık sâha geçilinceye kadar Gürcülerin tâcizâtı hayli hasârı ve askerin esâretini mûcib oldu. Kars'a vusûlde, şahın, Arpa Çayı'na kadar gelmişken avdet ettiği öğrenilip askere Tebriz fethi için hazırlık yapmaları emr edilmişse de vurûd eden kızılbaş elçileri, padişahın arzusunca sulha tâlib olacak elçi ile hediyelerin gelmek üzere olduğunu haber vermeleriyle seferden ferâgat olunup elçilerin huzûruyle hakikî bir harb tatbikâtı yapıldı[87]. Ramazanın hulûlüyle Kars'dan hareket eden serdar bayramı Hasankal'esi'nde yapdıkdan sonra şevval bidâyetinde Erzurum'a dâhil oldu.

Yeniçeri ve sipahilere Erzurum civarında kışlaklar tâyin eden Sinan paşa, kışın hitâmına kadar Erzurum'da kalarak zahîre toplanması için buyuruldular gönderdi. Tiflis'e gidiş ve dönüşdeki tâcizâtına rağmen Simon, eski ülkesi kendisine tevcih olunduğu takdirde Tiflis muhafızlarının ulufelerini te'minden başka 100.000 altın harâc ödemeyi ve oğlunu rehin göndermeyi taahhüd etmişse de, arzusunun yerine getirilmesi oğlunu göndermesine tâlik edildi, 1581 ocağı içinde şâhın elçisi Zülkadirli Tebbit (Tabut)-oğlu Şah-Kulu Sultan, refakatinde İran'la yapılacak sulhe esas olmak üzere Şirvan'da Osmanlı ve Safevî tasarrufunda olan yerleri tahkik etmek üzere mukaddemâ Kazvin'e gönderilen Ömer Ağa olduğu halde Erzurum'a dahil olarak serdara kıymetli hediyeler takdim etdi. Sinan Paşa, sulh-perverâne bir mektubla elçiyi iâde edip, İran ekâbirinden biri muhabbet-âmîz bir mektubla gönderilirse sulhu tahkim edeceğini

85 *Künhü'l-ahbâr*, 333a; *Şark Seferleri*, 20a; Minadoi, V, 170.

86 İstanbul'da şuyû bulan haberin tahkiki zımnında Erzurum Beylerbeyisine gönderilen 29 şa'ban tarihli hüküm için bkz. *Mühimme*, XLIII, 502.

87 *Şark Seferleri*, 20a-b; *Künhü'l-ahbâr*, 339a.

te'min etti[88]. 989 (1581) baharında yeniden sefere iştirakleri hakkında beylerbeyi ve sancakbeylerine gönderilen emirlere rağmen, veziriâzamın sulh akdi husûsunda fazla nîkbîn olması dolayısiyle, 14 nisan'da, sefere memûr Karaman, Anadolu, Rumeli ve Bosna beylerbeyilerinin yerlerinde kalmaları; Zülkadriye ve Haleb beylerbeyilerinin Van Beylerbeyisinin başbuğluğunda Van serhaddi; Sivas, Diyarbekir ve Batum beylerbeyilerinin Erzurum Beylerbeyişinin emrinde Erzurum serhaddi muhafazasına memûr edilmeleri takarrür edip sefer te'hir olunarak Sinan Paşa İstanbul'a döndü[89].

Tokmak Han'ın serhad beylerbeyileriyle muhaberesinden Safevî hükûmetinin elçi göndermek üzere olduğu öğrenilmekle beraber, kızılbaşın Tiflis ve Şirvan'a yapmaları muhtemel taarruzlarını gizlemek maksadı ile sulh teşebbüsünde bulunup bulunmadığının tahkiki emr edilmiş, sonra şahdan, veliahdinden ve vüzerâsından gelen mektublardan Kum Hâkimi Türkmen İbrahim Sultan'ın riyâsetinde büyük bir sefâret hey'etinin ramazan bayramında Erzurum'da olacak şekilde gönderileceği anlaşılmakla, ihtiyat ve te'enni üzere hareket olunması tavsiye olunmakla beraber, kızılbaşın riâyet ettiği müddetçe sulhun vikayesi ve hatta serhad muhafazasına tayin edilen beylerbeyilerin eyâletlerine dönmeleri câiz görüldü. Fakat kurban bayramı geçtiği halde henüz elçinin görünmemesi Osmanlı hükûmetini endişeye düşürmüşse de, nihayet İbrahim Sultan'a hanlık pâyesi verilerek yola çıkarılmak üzere olduğu öğrenilip elçinin bütün ihtiyaçları te'min edilerek İstanbul'a gönderilmesi alâkalılara emr edildi. 989 zilhiccesi'nde (1582 başları) kalabalık bir maiyyetle serhadde dahil olan İbrahim Han, üç ay kadar sonra, 29 mart günü İstanbul'a vâsıl oldu[90]. Kadırga'da Sokollu Mehmed Paşa sarayında misafir edilen elçi, getirdiği nâme ve hediyeleri takdim edip şehzâde Sultan Mehmed'in sünnet düğününde[91] hazır bulunarak hürmet ve riâyet gördü[92]. Gerek şâhın mektubundan ve gerekse elçi ile yapılan müzâkerelerden kızılbaşın, Osmanlı ordularının feth ettiği ülkelerden ferâgat ettiği ve fakat

88 *Âlem-ârây-ı Abbâsî*, s. 192-193. *Şerefhan*, serdarla Şah-Kulu Sultan arasında, şâhın İstanbul'a şehzâdelerin sünnetini tebrik için elçiler göndermesi husûsunda mutabakata varıldığını ifade eder: *Şeref-nâme*, II, 262.

89 *Mühimme*, XLII, XLIV, XLVI, tür. yer.

90 *Mühimme*, XLVI, tür. yer.; Selânikî, s. 165; Hammer, *ayn. esr.*, VII, 78.

91 Bkz. Tayyib Gökbilgin, "Mehmed III", *İA*, VII, 535-547.

92 Selânikî, s. 166; *Künhü'l-ahbâr*, 344a.

Şirvan'ı muhafaza husûsunda ısrar edip, bu ülke mukabilinde senevî haraç takdimini taahhüd ettiği anlaşılmış[93] ve böylece, Osmanlı hükûmetinin sulh müzâkerelerine girişebilmek için esas şartı olan bütün feth edilmiş ülkelerden Safevî hükûmetinin vaz geçmediği, Sinan Paşa'nın sulh ümidinin çürük temellere istinad ettiği âşikâr olmuştur. Vezîriâzamın serdarlıkla yeniden şarka gönderilerek Osman Paşa'nın takviye edilmiş kuvvetlerle Demirkapı'dan, şahlık davasında bulunmuşken Osmanlı hükûmetine inkıyad eden Kalender'in Bağdad serhaddinden, Osmanlı müttefiki Özbeklerin Horasan'dan taarruzlarıyla bütün İran'ın zabt edilmesi tehdidi karşısında İbrahim Han, şaha müracaat ederek, Şirvan'da Osmanlılar eline geçen yerlerden ferâgat olunması, aksi takdirde her sene yeni bir ülkenin kayb edilmesinin mukarrer olduğunu halisâne arz etti[94]. Bu sırada Şirvan ve Gürcistan'dan gelen haberler de İran'ın sulh istediği hakkındaki ümidi tamamen sarsacak mahiyette idi.

Koca Sinan Paşa'nın Tiflis seferine çıktığı 988 (1580) baharında, Safevî hükûmetinin Şirvan valiliğine tayin ettiği Şah Ali Mirzâ oğlu Selman Han Kür kenarında konduğu bir sırada, Özdemir-oğlu tarafından üzerine gönderilen Gazi Giray kumandasındaki kuvvetler tarafından basılıp canını güçlükle kurtarmış, maiyyetinden telef olmayanlar dağılmışlardır[95]. Osman Paşa bu galebeden istifâde ederek kızılbaş tarafından tahrib edilmiş olan Bakû kal'e'sini tamir ve tahkîm ettirmişdi[96]. Selman Han'ın hezîmeti, şâhın otağı Nahcıvan civarında Meydancık yaylağına nakl edildiği sırada öğrenilmiş Vezir Mirzâ Selman, 20.000 kişilik bir kuvvetle Şirvan'ın zabtına memûr edilmişti. Şirvan'a giden Safevî kuvvetleriyle Şemahı önünde vuku' bulan bir muharebeden sonra Osman Paşa Demirkapı'ya, Kırım kuvvetleri Dağıstan'a çekilmek zorunda kaldılar. Bu sırada vali Selman Han da Şirvan'a giderek takviye edilen kuvvetleriyle Bakû'yü muhasara etmişse de, Demirkapı'dan

93 *Mühimme*, XLIV, 123, 130, 132; XLVII, 360. Mezkûr hükümlerden elçinin sünnet düğününden önce dîvâna kabul edilip müzâkerelere girişildiği istidlâl edilmekte olup Peçuylu, *Tarih*, II, 74-75'de, vezîriâzamın elçiyi kendisinden önce İstanbul'a gönderdiği ve İbrahim Han'ın bir sene müddetle İstanbul'da bekletildiği hakkındaki kaydı gibi, ancak sünnet düğününden sonra müzâkereye davet olunduğu ifadesi de hakîkate tevafuk etmemektedir.

94 *Âlem-ârây-ı Abbâsî*, s. 213. Bir mühim ve müsta'cel iş için gönderilen elçinin adamlarının sür'atle Kazvin'e îsâli hakkında 20 rebi'ülâhır tarihli hüküm, İbrahim Han'ın bu müracaatı ile alâkalı olmalıdır: *Mühimme*, XLVII, 286.

95 *Mühimme*, XLII, 644-645; *Şecâat-nâme*, 123b; *Zafer-nâme*, 44a-b; *Âlem-ârây-ı Abbâsî*, 189-191.

96 *Şecâat-nâme*, 120a-121a.

deniz yoluyla ikmâl edilen müdafilerin metâneti dolayısiyle muvaffak olamadı. Bu muvaffakiyyetsizlikten sonra Safevî ümerâsı Şirvan'ı tahliye edip Karabağ'a çekildi[97]. Kızılbaşın çekilmesinden sonra Özdemir-oğlu Şirvan'ı yeniden itâat altına aldı. Fakat çok geçmeden serdarın adamı Şirvan'ın kimler elinde olduğunu tahkik için Kazvin'e vâsıl olmuştu. Safevî ricali, Ömer Ağa Şirvan'a girmeden veliahd ve İmam-Kulu Han'ın ülkeyi zabt ederek Sinan Paşa'nın böyle bir emr-i vâki karşısında bırakılmasını mülâhaza etmiş ve filhakîka hanlık unvanıyla Şirvan valisi tayin olunan Ziyad-oğlu Peyker Han Şemahı'yı, sâir Kaçar ümerâsı diğer Şirvan şehirlerini zabt ve tasarruf etmişlerdi. Ümerâ Şah-Kulu Sultan refâkatında Erzurum'a döndükte, serdara, Demirkapı ve Bakû istisnâ edilirse bütün Şirvan'ın bilfiil kızılbaş tasarrufunda olduğunu beyan etmişdi.

Safevî hükûmeti, aynı mahiyette bir manevrayı Gürcistan ve husûsiyle Tiflis için tekrarlamak istemişti. Osmanlı tâbiiyyetini kabul etmiş olan Aleksandre Han'la, Gürcistan'daki Osmanlı kal'elerinin iâşe ve ikmâli için yapılan sevkiyâtı baltalayan Simon arasındaki husûmeti[98] kaldırıp Safevî hükûmetine bağlılıklarını sıhrî rabıtalarla kuvvetlendirmek üzere her iki prensin kızlarını veliahde tezvîç etmeleri istendi. Simon, kızının cihazını tedarikle meşgul olduğunu ileri sürerek elçi Müseyyib Han'ı avutmak istedi ise de Vezir Mirzâ Selman kumandasında 20.000 kişilik bir kuvvetin Gürcistan'a girmesi üzerine her iki prens, vezire mülâki olarak onun delâleti ile barıştılar. Bundan böyle kızılbaşa muhalefet etmeyeceklerini İncil ve Sâlib üzerine yemin ettiler. Kızlarını Hamza Mirzâ'ya verdikleri gibi, oğullarından birini rehin olarak Safevî sarayına göndermek zorunda kaldılar. Aleksandre Han zabt ettiği ber kal'eyi Simon'a iâde ettiği gibi, o tarihe kadar ödemediği haracı da Safevî hükûmetine teslîme mecbur edildi[99]. Şehzâde Mehmed'in sünnet düğününün sonuna doğru İmam-Kulu Han'ın Simon'la birlikte Tiflis'e yaklaşıp zabtı hazırlıklarından olmak üzere top

97 *Mühimme*, XLIV, 36; *Şecâat-nâme*, 126a-130a. İskender Münşî, kızılbaşın Şirvan'ı terk etmesini erzak darlığına haml eder: *Âlem-ârây-ı Abbâsî*, s. 191.

98 Simon, Aleksandre Han'ın kardeşleri (يسه) Yese Han ve İl Mirzâ ile ittifak edip Zagem ülkesine tecavüz etmişse de Aleksandre Han kardeşlerini ele geçirip habs etmişdi. Simon'un kardeşi ve kızılbaşın sâbık Tiflis hâkimi Davud Han da kızılbaşdan yüz çevirince Aleksandre Han dehâlet etmiş ve onun delaleti ile babası Luarsab'ın ülkesi olan Gori, kendisine yurtluk ve ocaklık olarak tevcih edilmişti: *Mühimme*, XLIV, 130.

99 *Âlem-ârây-ı Abbâsî*, s. 197-198.

dökmekle meşgul bulunduğu İstanbul hükûmetince haber alındı[100]. Bunun üzerine kal'enin ikmâl ve takviyesi için yapılacak sevkiyata Çıldır, Erzurum ve Diyarbekir beylerbeyileri memûr edildi. 1582 ağustosu sonlarında Erzurum'dan hareket eden kafile, Çıldır Beylerbeyisi Minuçihr (Mustafa Paşa)'in tavsiyesiyle Domaniç yolu terk edilerek daha kısa olan Gori yolu takib edilerek mezkûr şehrin bulunduğu sahrâda konulmuşken Tokmak ve İmam-Kulu Han'larla Minuçihr'in kayınpederi Simon'un müttefik kuvvetleri tarafından basılıp hayli zâyiât verdi; arka plânda bulunan hazine ve zahîre muhâcimler eline geçti[101]. Erzurum ve Diyarbekir beylerbeyileri düşmanın vâkı' tecâvüzünü Çıldır Beylerbeyisinin tahrikine haml ve onu tevkıf edip İstanbul'a göndererek mes'ûliyetten kendilerini tebri'e etmek istedilerse de, tertiblerinden haberdâr olan Minuçihr, her ikisini de yaralıyarak ordugâhdan firâr etti[102]. Çıldır, Tiflis Beylerbeyisine tevcih olunarak, maiyyetine Minuçihr'in fesadını teskin için Erzurum'dan kuvvetler gönderildi. Düşmana kapdırılan zahîre ve hazine dolayısiyle sıkıntıya düşen Tiflis muhâfızları için de Çıldır'a 20 yük akça gönderilerek tedricle Tiflis'e sevki emr olundu[103].

Diğer taraftan Özdemir-oğlu'nun Şirvan'daki vaziyeti gittikçe güçleşiyordu: Şabrân ile Şemahı arasında vuku' bulan bir müsâdemede, kızılbaşın çokluğundan korkarak Ebubekir Mirzâ'nın firârı sebebi ile Osmanlı kuvvetleri bozulmuş ve Gazi Giray esir edilmişti[104]. Bu galibiyetden sonra Safevî kuvvetleri, Şirvan'ın Aksu'ya kadar olan kısmını işgal ettiler. İkmal ve takviyeden mahrum kalan Osman Paşa, ne askere verecek ulûfe ve ne de kızılbaşa mukabele edecek kudret bulabiliyordu. 989 (1581) kışı içinde, bir taraftan zahîre teminine çalışırken diğer taraftan kızılbaşı meşgul etmek için Dal Mehmed Çelebi'yi[105] harâb ve insandan hâlî Kabale Kal'esi'nin zabt ve tamirine memûr etdi. Kartal-oğlu Mustafa Bey kumandasındaki kızılbaş kuvvetleri tarafından muhâsara edilen Kabale, her türlü mahrûmiyete rağmen bir ay dayandı. Partal-oğlu,

100 *Mühimme*, XLIV, 174-175. İskender Münşî, Safevî hükûmetinin Tiflis'in zabtı için Simon'a muâvin kuvvetler tayin edip Topçubaşı Murad Bey'i Tophane amelesi ve âletleriyle top dökmek üzere gönderdiğini ifade eder: *ayn. esr.*, s. 192.

101 *Şeref-nâme*, II, 265-266; Hammer, *ayn. esr.*, VII, 78.

102 Selânikî, hazinenin, beylerbeyilerin tertibinden haberdar olan Gürcüler tarafından yağmalandığını yazmakla zühûle düşmektedir: Bkz. s. 171. Minuçihr'in firârından sonra, keyfiyeti îzâh ve sadâkatini ızhâr için gönderdiği arz için de bkz. *Mühimme*, XLVIII, 552, 662.

103 *Mühimme*, XLVIII, 503, 507, 545, 714, 728.

104 *Şecâat-nâme*, 133a-136a; *Âlem-ârây-ı Abbâsî*, s. 197.

105 *Şecâat-nâme* mü'ellifi, Âsafi.

kal'ede zahîre bulunmadığını öğrenince, muhasarayı kaldırıp, İstanbul'a sulh ricasiyle gönderilen İbrahim Han'dan gelen haberlere nazaran, "sulh te'essüs etmiştir" diyerek müdâfilerin kal'eyi terk etmelerini temin ve taşra çıkmak zorunda kalan Âsafî'yi esir etti[106].Kızılbaşlar Kabale'dan başka Kuba ve Şabran'a kadar olan yerleri zabt ettiler. Bu vaziyet karşısında Dağıstanlılar Osmanlılar'a cebhe aldılar. Tekrar Demirkapı'ya dönen Osman Paşa, İstanbul'a Burak Bey'i göndererek kızılbaşın iki yüzlü hilekâr hareketlerini bir bir sayıp dökdürdü. Mütemadi sulh ricasında bulunması dolayısiyle elçi göndermesine müsâade olunan bir hükûmetin bu kabil hareketleri tervic ve idare etmesi Osmanlı hükûmet merkezinde inkisar ve infisal uyandırdı. Filvâkı, bir tarafdan Gürcistan'da Osmanlılar elinde kalan yegâne kal'enin kızılbaşın Karabağ Beylerbeyisi tarafından tehdid olunduğu haberi gelirken, diğer tarafdan elçi gönderilmesi keyfiyetinin bir kal'e beyini esir etmek için istismar edildiği Özdemir-oğlu'nun adamı tarafından ifade olunuyordu. Bütün bu hadiseler elçinin ikametine tahsis edilen sarayda mevkuf bulundurulmasına sebeb oldu.

Gürcistan'da cereyan eden son yağma ve garet hadisesine, elçinin müracaatına Safevî hükûmetinin menfi cevabı da inzimam edince, vezîriâzamın yanıldığı büsbütün âşikâr olarak kendisi azl edilmekle bırakılmayıp Malkara'ya nefy, müntesibleri azl olundu[107]

İran elçisi ile bir îtilâfa varılsın veya varılmasın Şirvan'ı kat'i suretde zabt ve muhafazaya azm etmiş olan Osmanlı hükûmeti, bu ülkede bir müddetden beri Safevîler lehine tecelli eden tefevvuka son vermek üzere, 990 (1582) baharında Demirkapı'daki kuvvetleri asker, zahîre ve mühimmat bakımından geniş mikyasda takviyeye karar vermiş; Rumeli'den memûr edilen kuvvetlerle İstanbul'dan gönderilecek kuvvetlerin kara yoluyle, Sivas sancaklarından ve Kastamonu'dan çıkarılacak askerin Samsun-Sinop kesimindeki iskelelerden, gemilere bindirilerek sevk edildikleri Kefe'de ictimâ'ı emr olunmuşdu[108]. Kefe'de toplanan kuvvetler Kefe Beylerbeyisi Cafer Paşa'nın serdarlığıyle Demirkapı'ya sevk olunup vüsûllerinde tayin olunan kışlaklarına çekildiler[109]. Yeni sevkiyatla bol zahîreye kavuşan ve kuvvetleri 20.000'e bâliğ olan Osman Paşa'ya, Şirvan'ı

106 *Şecâat-nâme*, 139a-154b.

107 10 zilka'de 990 (6 Aralık 1582): Selânikî, s. 169-170; Peçuylu, II, 75.

108 *Mühimme*, XLII, XLIV, XLVI-XLVII, tür. yer.

109 *Künhü'l-ahbâr*, 344b-345a.

Lala Mustafa Paşa'nın feth ettiği üzere zabt ve müstevli kızılbaşı tard etmesi emr olundu[110].

Osmanlı kuvvetlerinin aldıkları yeni takviyelerle Dağıstan ve Şirvan'da mevki'lerini tahkim etmiş olmalarını, kendi nüfûz ve hâkimiyetleri bakımından tehlikeli gören yerli melikler husûsiyle Şemhal ve Ebubekir Mirzâ, Karabağ Beylerbeyisine mürâcaat ederek kuvvetlerini birleştirerek müştereken Osmanlı ordusunu imhâ etmek teklifinde bulundular[111]. Keyfiyeti şaha arz ederek takviye kuvvetleri alan İmam-Kulu Han, 991 (1583) baharında Kür'ü geçti. Şemahı'ya vusûlünde, Şabran cıvârında kışlayan Rumeli kuvvetlerinin Niyazâbâd'da Silistre Sancağıbeyi Yakub Bey kumandasında toplanmakda olduğunu haber alarak, 6000 kişilik seçkin bir kuvveti üzerlerine gönderdi. Vuku' bulan müsâdemede, önce kızılbaşlar bozguna uğradılarsa da, Silistre sancak ve alay beylerinin telef olması üzerine takviye kuvveti alarak mukabil taarruza geçerek galebeyi temin ettiler[112]. Bozgun Demirkapı'da duyulunca silâhdara bir an önce muharebeye girişmek arzusunu ızhâr ettiler. Kal'e'den hareket olunup Samur nehri geçilerek Baş-tepe mevki'ine konuldukda kızılbaş alaylarının yaklaşdığı öğrenildi. Ağırlıklar nehir kenarına kondurulup muharebe tertibatı alındı: Cafer Paşa, Rumeli kuvvetleriyle sağ cenahda; Çerkes Haydar Paşa, Sivas ve Kastamonu askeriyle sol kanadda; serdar silâhdarlarla merkezde, tüfenk-endâz yeniçeriler vaziyet almışlardı. Kızılbaş ordusunda da İmam-Kulu Han merkezde; Rüstem Han, Haydar Paşa; kızılbaş safında yer alan Ebubekir Mirzâ, Cafer Paşa karşısında mevki' aldılar. Muhârebenin ilk günü[113] daha ziyade öncüler arasındaki müsâdemelerle geçti. Ertesi sabah topların ateşiyle başlayan muhârebe bütün şiddetiyle yatsıya kadar devam etti[114]. Geç vakit Osmanlı sağ cenâhı galebe etti ise de Cafer Paşa karanlıkda takibe ruhsat vermedi. Üçüncü gün Safevî ordusu Osmanlı ric'at hattını kesmek üzere üç fersahlık mesâfede Samur nehri kenarına kondu; fakat günlerden salı olduğu için tarafeyn muharebeye teşebbüs etmedi. Ertesi gün ağırlıklarını toplayan Osmanlı kuvvetleri sür'atle taarruz ettiler. Bir ara Cafer

110 *Mühimme*, XLIV, 132.

111 *Künhü'l-ahbâr*, 345a-b.

112 2 rebi'ülâhır (4 nisan) pazar: *Künhü'l-ahbâr*, 345b-346a. Âlî'nin ifadesine tetâbuk etmeyen Âsafî'nin hikâyesi için bkz. *Şecâat-nâme*, 161b-165a.

113 Âlî'ye göre 16 rebi'ülâhır (= 8 mayıs) pazar; Âsafî'ye göre 11 rebi'ülevvel'dir.

114 Karanlıkda meş'alelerle muhârebeye devam edildiği için bu muhârebeye, "Meş'ale Savaşı" denilmişdir.

Paşa kolunda görülen za'af îzâle edilip kat'î galebe temin edildi. İmam-Kulu Han bütün gayretine rağmen bozgunu önleyemedi ve nihayet kendisi de firârî kızılbaşlara katıldı[115].

Galibiyetden istifâde eden Özdemir-oğlu, 45 gün zarfında, Şemahı kal'esini yeniden inşâ ve tahkim ettirip kal'eye muhafaza kuvveti ikame ve Şemahı Beylerbeyiliğine Amasya Beyi, Şâmi Mustafa Bey'i tayin etdi[116]. İmam-Kulu Han üzerine galebesinden haberdar olan Gürcü melikleri hediyeler göndererek ubûdiyetlerini arz ettiler. 28 şaban (16 eylül)'da Şemahı'dan ayrılan serdar, ramazan bayramını Demirkapı'da geçirdikten sonra Cafer Paşa'yı serdar kaymakamlığı ile Şirvan muhâfazasına memûr edip, 4 şevval (21 ekim)'de, Şirvan muhafızlarıyla birlikde Demirkapı'dan ayrılarak Kuban ve Terek üzerinden Kefe'ye müteveccihen hareket etdi[117]. İran Seferi'nin başından beri Osmanlı kuvvetlerini takviye husûsundaki emirlere karşı daima gevşek davranarak türlü bahanelerle Özdemir-oğlu'na yardım etmekten imtinâ eden Mehmed Giray Han, en son olarak 1583 baharında Demirkapı'ya memûr edilip bir kaç gün yol alıp Kuban'a kadar gitmişken geri dönmüş ve gönderilen tâlimât hakkında ileri geri söylendiğinin duyulması padişahın infi'alini mûcib olmuş ve Kefe'ye vâsıl olarak askeri terhis eden Osman Paşa'ya Han'ın azlinin temini emr edilmiştir[118]; Özdemir-oğlu'nun azlin zamansız olduğuna âid arzına rağmen ısrar edilmiş; buna mukabil hal' keyfiyetini kabul etmeyen Mehmed Giray Kefe üzerine gelerek kal'eyi tazyik ve varoşunu ateşe vermişti. Kalgay Alp Giray kendisine kazanarak bir kısım Tatar'ı Mehmed Giray'dan ayırdığı gibi, Mehmed Giray'ın taarruzlarını da püskürttü. Nihayet kapudân-ı deryanın, refakatinde Han tayin edilen İslâm Giray olduğu halde Kefe'ye vüsûlü üzerine, maiyyeti kendisini terk etmekle firâra teşebbüs eden Mehmed Giray, Alp Giray tarafından yakalanıp boğuldu (13 cemâziyelevvel 992/23 mayıs 1584)[119]. İslâm Giray'ı Kırım tahtına iclâs etdikten sonra İstanbul'a gelen Özdemir-oğlu ikinci vezir olarak dîvân'a dâhil ve 20 receb (28 temmuz) cumartesi günü sadâret

115 *Künhü'l-ahbâr*, 346b-347a; *Şecâat-nâme*, 174b-179b. Muharebe sahasında sayılan kızılbaş cesedleri 10.000'i aşmıştı. Muhârebe'nin yeri, *Şeref-nâme*, II, 272'de, "Ali Çoban Sahrası"; *Şecâat-nâme*'de, Demirli Toktamış'ın muharebe ettiği, "Vilâyet Harkı" olarak tesbit edilmiştir.

116 *Künhü'l-ahbâr*, 348a-b; *Şecâat-nâme*, 180a-181b.

117 *Şecâat-nâme*, 183a-197a.

118 *Mühimme*, LII, 416; *Künhü'l-ahbâr*, 352a-356a; *Şecâat-nâme*, 205a-225a.

119 *Şecâat-nâme*, 225a.

mührüne nâil oldu.

Kırım tahtına geçmesi üzerinden üç ay geçmeden İslâm Giray'ın Rus Nogay'ı ve Şemhal'den maktûl Mehmed Giray oğulları tarafından aldığı yardımcı kuvvetlerle Bahçesaray'ını muhâsara ve yaralı olarak Kefe'ye ilticâya mecbûr edilmesi üzerine Özdemir-oğlu fesâdı tenkile memûr edildi. 10 şevval 992 (14 ekim 1584) pazartesi günü Üsküdar'a geçen vezîriâzam, levâzım ve mühimmâtı Kefe'ye nakl edilmek üzere donanmaya yüklettirdikten sonra İzmit ve Bolu üzerinden Kastamonu'ya vâsıl olup, kardan yolların kapanması ile burada kışlamağa mecbur olarak fesâdı tenkil için sâbık Bosna Beylerbeyisi Ferhad Paşa'yı Sinop üzerinden Kefe'ye gönderdi. Kefe önünde iki aydan fazla devam eden mücadelenin âsi kuvvetlerin inhizâmı ve han-zâdelerin firârı ile neticelenmesinden sonra vezîriâzam, Tebriz'in zabt ve tahkimini hedef ittihâz eden şark seferine memûr edildi[120]. 8 rebi'ülâhır 993 (9 nisan 1585)'de Kastamonu'dan ayrılan serdar, maiyyetine tayin edilen kuvvetlerin iltihâkından sonra şarka hareketle Hoy ve Merend üzerinden Sufiyan'a vâsıl oldukda, kızılbaş kuvvetleriyle ilk temas vâkı olup Alivar mevki'inde vuku'a gelen muhârebede veliahd Hamza Mirzâ kuvvetleri hezimete uğratıldı[121]. Ordu Acısu (Şûrâb) köprüsüne vâsıl olup konunca, mukaddemâ elçilikle gönderilip avdetinde hakaret görerek Osmanlı ülkesine sığınmak zorunda kalan Maksud Han'la Tebriz'e yapılan teslim teklifi kabul edilince Diyarbekir Beylerbeyisi şehir üzerine gönderildi. Şehir muhâfızları Osmanlı pîşdârını taşrada karşıladı ise de bozulup surlar içerisine sığınmak zorunda kalan topların tahkim edilen köşebendleri tahribinden sonra Osmanlı kuvvetleri şehre dâhil olarak sokak muhârebeleri yaparak Sahib-âbâd meydanına kadar ilerlediler: Geceleyin mukavemetin imkânsızlığını idrâk eden müdâfîler şehri tahliye etmekle ertesi sabah şehir halkı serdardan aman dilediler. Serdar yer yer yayabaşılar tayin ederek şehri zabt ve reâyânın emniyetini temine çalıştı[122]. Arefe günü ordugâh şehrin doğusundaki Çerendâb sahrasına kurulup Ramazan Bayramı orada geçirildi. 2 şevvâl (27 eylül) günü Hasan Padişah cami'inde cuma namazı edâ

120 Harîmî, Osman Paşa'nın serdar tayin edildiğine dâir fermânın Kastamonu'ya 14 rebi'ülevvel 993'de vârid olduğunu tesbit eder: Harîmî, *Gonce-i Bağ-ı Murad*, Üniversite Ktb., TY., nr. 2372, vr. 63b.

121 Subhi, *Tebriziyye*, TSMK, Revan kısmı, nr. 1299, 14a-17a; *Gonce-i Bağ-ı Murad*, 80a-b.

122 *Şecâat-nâme*, 287b-289a; *Gonce-i Bağ-ı Murad*, 81b-82a; *Künhü'l-ahbâr*, 366b; *Şeref-nâme*, II, 274-275; *Âlem-ârây-ı Abbâsî*, 226. Ayrıca bkz. *Tebriziyye*, 18b-20a.

edilip hutbede Sultan Murad'ın ismi zikr edildi. Ertesi gün, "Heşt Bihişt" namıyla anılan şah sarayının sûrla ihâta edilerek bir kal'e binâsı münâsib görülüp 4 şevvâlde başlayan inşaat bir ay zarfında ikmâl edildi. Kal'e inşâsı sırasında ordunun erzak sıkıntısı çektiğini öğrenen Hamza Mirzâ, Tebriz'e 4 fersah mesâfede Timsah Deresi'ne konarak taarruza hazırlandı. Kızılbaş pîşdâra kumanda eden korucubaşı Kulu Bey, karakol hizmetinde bulunan Cığala-zâde'yi sahte ric'atle büyük kısmı üzerine çekerek mağlûbiyete uğrattı[123]. Korucubaşı'nın muvaffakiyeti, bidâyetden beri Osmanlı askeri ile imtizâc edemeyen şehir halkının taşkınlıklarını arttırıp nihayet askerin ahaliyi katliâmına müncer olduğu gibi Hamza Mirzâ da bizzat muhârebeye atılmak cesareti verdi: Zilka'denin ilk günü (25 ekim), Fehasfenc ırmağı kenarında başlayıp yatsıya kadar devam eden muhârebede Cığala-zâde ile ordunun mühim kısmının ikindiden sonra ordugâha avdetini öğrenen kızılbaşlar taarruz ederek Osmanlı ordusunu ric'ate mecbûr etdiler. Çekilme sırasında Diyarbekir Beylerbeyisi telef, Karaman Beylerbeyisi[124] esir edildi[125]. Bu hâdise, Özdemir-oğlu'nun hastalığını büsbütün artırıp zahîre sıkıntısı çeken askerin geri dönmek husûsundaki ısrarını şiddetlendirdi. Serdarın hayatından ümid kesilmekle, yapılan müşâverede, mukaddemâ Tebriz muhâfazasına tayin olunan Cığala-zâde'nin serdâr kaimmakamlığı takarrür etdi. Tebriz muhâfazasına, bir mıkdar kuvvetle, Hadım Cafer Paşa bırakıldıkdan sonra, 4 zilka'de (27 ekim) pazar günü, şehir terk olundu. Şenb-i Gazan (Şâm Kazanı) mevki'inde konulacağı sırada, ordunun avdetinden haberdâr olan Safevî kuvvetlerinin hücûmu vâkı' olduysa da Cığala-zâde kızılbaşları ric'ate icbâr ett[126]. Şenb-i Gazan'da konulduğu gece yatsıdan sonra Osman Paşa vefât edip[127] keyfiyet askerden gizlendi. Hareketin üçüncü günü ikindiye doğru vâsıl olunan Mâyân mevki'inde Hamza Mirzâ'nın taarruzu vâkı' olup kapıkullarının şiddetli saldırısıyle sağ kanadda galib gelmek üzere olan kızılbaşlar hezimete uğradılar. Osmanlı

123 *Mühimme*, LX, 221; *Şecâat-nâme*, 293b-296b; *Künhü'l-ahbâr*, 367a-368a; *Tebriziyye*, 40b-41b; *Gonce-i Bağ-ı Murad*, 87a-b. Ayrıca bkz. *Âlem-ârây-ı Abbâsî*, 227.

124 Bkz. Cengiz Orhonlu, "Murad Paşa, Kuyucu", *İA*, VIII, s. 651-654.

125 *Gonce-i Bağ-ı Murad*, 89a; *Tebriziyye*, 44a-46a; *Şecâat-nâme*, 299b-302a; *Şeref-nâme*, II, 276/7; *Âlem-ârây-ı Abbâsî*, 228. Ayrıca bkz. *Künhü'l-ahbâr*, 368b-369b.

126 *Mühimme*, LVI, 325; LX, 221; *Tebriziyye*, 52b-54a; *Gonce-i Bağ-ı Murad*, 91b; *Künhü'l-ahbâr*, 371a; *Şeref-nâme*, II, 277. Ayrıca bkz. *Âlem-ârây-ı Abbâsî*, 230.

127 *Mühimme*, LVI, 325; *Şecâat-nâme*, 304b.

ordusunun güzergâhı üzerine salıverilen suların teşkil ettiği bataklıkda verdiği büyük zâyiâtdan dehşete düşen veliahd ric'at ett[128]. Ric'ati sırasında hayvanları kırılan ve eşkıya yağmasına mâruz kalan ordu Bitlis'e vüsûlde terhis edildi. Cığala-zâde Van'a vüsûlünde serdar tayin olunduğuna dâir fermânı aldı[129].

Tebriz müdâfîlerinin istimdâdı üzerine, 994 muharremi sonlarında (1586 ocak ortaları) şark serdarlığına, tayin olunan Ferhad Paşa[130] 18 rebi'ülâhır (8 nisan 1586)'da Üsküdar'a geçerek şarka teveccüh edip, maiyyetine tayin edilen kuvvetlerin şiddetli emirlerle iltihâkı temin olunduktan sonra Tebriz'in imdâdına şitâb etmiş, itâatden hurûc eden müstahkem Hamana kal'esini zabt ve muhâfazasına kuvvet bırakıldıktan sonra Tebriz'e vâsıl olmuş, kal'eye bol mıkdarda zahîre ve hazine ile 6000 muhafız bırakıp muhasaradan harab olan yerleri tamir ettirdikten sonra Erzurum kışlağına, avdet etmişti[131]. Osmanlı hükûmeti Tebriz'in muhâfazasına son derece îtibâr etti. Hizmeti takdir edilerek uhdesine vezâret pâyesi ve Van Beylerbeyiliği tevcih edilen Cafer Paşa, daha Ferhad Paşa'nın avdetinden iki ay sonra Tebriz-Bağdad yolu üzerindeki Güherdân Hâkiminin taarruzunu kırarak ülkesini zabt ettiği gibi, Şah Abbas'ın Safevî tahtına cülûsu ile tazelenen Tebriz'in istirdâdı gayesiyle Erdebil üzerinden hareket ederek kendisini muharebeye davet eden bir kızılbaş ordusunu da hezimete uğratarak Ordu-âbâd, Merend, Dizmar ve havalisini itâat altına aldı[132].

İran muhârebâtının başından beri, Erzurum ve Van serhaddinde tekâmül eden harekâtı kolaylaştırmak maksadıyle Bağdad ve Şehrizor hudûdu üzerinde de mahdûd hedeflere taarruzlar yapılarak bir kısım İran kuvvetlerinin bu kesimde tebnit ve tevkıf edilmesi münasib görülerek gerekli emirler gönderilmişti. Bu

128 6 zilka'de çarşamba: *Mühimme*, LX, 221; *Tebriziyye*, 54b-55a; *Künhü'l-ahbar*, 371b-372b; *Şecaât-nâme*, 305a-306a; *Şeref-nâme*, II, 277-278; *Âlem-ârây-ı Abbâsî*, 230.

129 *Mühimme*, LX, 220, 286; Solak-zâde Mehmed Hemdemî, *Tarih*, İstanbul 1298, s. 610-611.

130 Selânikî, 202-203; Solak-zâde, 612.

131 *Mühimme*, LXI, 288, 290; Selânikî, 212-213; Harimî, *Gencîne-i Feth-i Gence*, Üniversite Ktb., TY., nr. 2372, 117a-b; *Künhü'l-ahbâr*, 377b; *Âlem-ârây-ı Abbâsî*, 252.

132 *Künhü'l-ahbâr*, 377b-380b; *Âlem-ârây-ı Abbâsî*, 271. Şah Abbas'ın Âzerbaycan'da Osmanlılar eline geçen yerleri istirdâd tasavvur ve teşebbüsü için bkz. *Mühimme*, LXIII, tür. yer.

cümleden olarak Bağdad Beylerbeyisi Hasan Paşa'nın serdarlığında 986 şevvâli (1578 ekimi) başında toplanan Bağdad ve Şehrizor askeri ile civardaki aşiret kuvvetlerinden terekkûb eden bir ordu, hâkimi Rüstem Halife tarafından tahliye edilen Pîlever'i yani Dînever hâkimi Solak Hasan'ı mağlub ve ülkesini tahrib etmiş[133]; Revan kal'esinin tamir ve tahkimi faaliyetini emniyetle yürütebilmek için Van ve Boğdan serhadlerinden taarruzlarda bulunulması takarrür etmiş ise de, "Şah İsmail-i Sâni" olmak iddiâsiyle hurûc eden Kalender'in Solak Hasan tarafından katli ile karışan Hûzistan ahvâli, Bağdad Beylerbeyisi Elvend-zâde Ali Paşa'yı bu mıntakada uğraşmaya mecbûr etmiştir. Ali Paşa bir taraftan zâhiren inkıyâd etmekle beraber Osmanlı beylerini kızılbaş ümerâsı ile birbirine tutturarak mevki'ini muhâfazaya çalışan Muşa'şa' Hâkimi Emir Seccad'ın taaddisini men diğer taraftan şeyhin imdâdına çağırdığı kızılbaşın Hûzistan hâkimlerini mağlûb (21 şevval 991/8 ekim 1583) edip Şuşter ve Huveyze mıntıkasındaki bazı kal'eleri zabt ve tahrible meşgulken, serdar Ferhad Paşa tarafından, kızılbaşdan intikam almadı deyü beylerbeyilikden azl edilmekle Bağdad'a dönmek zorunda kaldı[134] Kızılbaşın hudûd ümerâsını itâate teşvik ve tergibini iltizâm eden merkezî hükûmet, Ali Paşa'nın doğrudan doğruya İran'a akın edecek yerde Emir Seccad'la uğraşmasını hoş karşılamadı. Ancak, harbin başından beri Bağdad, Şehrizor serhaddinde itâate davet edilen ümerâsı -aşireti ile inkıyâd ederek ülkesi beylerbeyilik haline getirilen Pelengân hâkimi İskender Mirzâ[135] istisnâ edilirse- zâhiren ızhâr etdikleri sadâkatleri hiç bir zaman hakikî ve devamlı olmadı; bilvasıta veya doğrudan inkıyâd edince ülkeleri kendilerine tevcih edilip riâyetde bulunulan beyler kendilerine havale olunan hiç bir hizmeti edâ etmedikleri gibi gördükleri en ufak tazyik üzerine kızılbaş safına döndüler[136]. Fakat bu kabil teşviklerin Bağdad-Şehrizor serhaddinde müterеddid ve her halde Osmanlı Devleti'ne açıktan açığa muhalefet etmeyen bir halka teşkil ederek kızılbaşı iz'âc ve diğer serhadlerdeki harekâtın yolunu kısmen hafifletmiş olması mümkündür.

133 *Mühimme*, XXXII, 462-467, 546; XXXVI, 131; *Nusret-nâme*, 155b-157a.

134 Elvend-zâde'nin Dizful ve Şuşter seferinin tafsil ve tasviri için bkz. Niyazi, *Zafer-nâme-i Ali Paşa*, Millet Ktb., Ali Emirî-Tarih, nr. 396, 33b-78a. Ali Paşa'nın arzı merkeze vâsıl olunca hizmeti takdir edilip Bağdad Beylerbeyiliğinde ibka olunmuşdur: *Mühimme*, LII, 341, 358, 551, 578, 602.

135 *Mühimme*, XXXII, 296, 299; LI, 198-199; LII, 300.

136 Husûsiyle Seccad'la Lûristan hâkimi Mehmed'i Abbas Mirzâ'nın muhtelif tarihlerdeki değişik tavırları hakkında bkz. B. Kütükoğlu, *ayn. esr.*, "Bağdad ve Şehrizor serhaddinde fetihler" faslı.

Türkmen ve Tekelü ümerâsının Hamza Mirzâ'ya mağlub olarak Bağdad serhaddine ilticâsı üzerine İran'ın karışık vaziyetinden istifâde endişesiyle, 16 haziran 1586'da Süleyman Paşa Bağdad cebhesi serdarlığına tayin olunmuşsa da, iki ay sonra bu vazife Cığala-zâde'ye tevcih edildi[137]. Sinan Paşa Bağdad'a dâhil olmadan maiyyetine memûr edilen kuvvetlerle Hemedan taraflarına sefer edip Dînever'i tahrib ve Pîlever'i tamir ederek muhâfazasına asker koymuşsa da, ertesi sene Cığala-zâde'nin Dizful seferi sırasında, vâkı' ihmâl ve Dînever Beylerbeyisinin hıyâneti sebebi ile Pîlever kızılbaş eline geçdi[138]. Bağdad cânibi serdarı, Şah Abbas'ın Özbekler tarafından muhâsara edilen Herat'ın imdâdına yetişmek üzere Kazvin'den ayrılmasını müteakip, takviye edilen kuvvetleriyle Nihavend ile cıvarındaki bir kaç kal'eyi tamir ve tahkim, Lûristan Hâkimi Şahverdi Abbas Han'ın kuvvetlerini Câmâsb'da ertesi kurban bayramı (31 ekim 1588) günü Hemedân Hakimi Korkmaz Han'ı Dermiyâne Geçidi'nde mağlub ve esir etti[139]. Osmanlı hükûmeti ile sulh yapmak arzusunu ızhâr eden şah, muâhedenin akdi sırasında Osmanlılar elinde bulunmasını temin için Hemedan valisi Tahmasb-Kulu Han'ı Nihavend'in zabtına memûr etdi ise de, Özbekler'in meşhedi tehdidleri dolayısiyle muhasara kuvvetini takviye edemedi. Hemedan valisi 997 recebinde (mayıs-haziran 1589) vâkı' muhâsarayı müdâfilerin metâneti ve Cığala-zâde'nin alelacele imdada yetişmesi sebebi ile kaldırmak zorunda kaldı[140].

Daha serdar Ferhad Paşa'nın Tebriz imdâdına yetiştiği sırada Safevî hükûmeti ile musâlaha husûsunda yapılan temaslar veliahdin musâlaha husûsundaki ihlâsına delil olmak üzere küçük oğlu Haydar Mirzâ'yı rehin olarak İstanbul'a göndermeyi kabûlüne müncer olmuş; bu sırada Hamza Mirzâ'nın katli (22 zilhicce 994 gecesi) ile büsbütün karışan İran ahvâli Safevî hükûmetinin sulh arzusunu kuvvetlendirmiş, Erzurum kışlağına gelen elçiler şahzâdeyi getirmek üzere iâde edilmiş[141] ve hatta şahzâdeye refâkat etmek üzere

137 6 ramazan 994 (21 ağustos): *Mühimme*, XLI, 178-179.

138 *Mühimme*, XLI, 306; XLII, 483, 485; *Künhü'l-ahbâr*, 387a; Sarı Abdullah Efendi; *Düstûrü'l-inşâ*, Üniversite Ktb., TY., nr. 3110, 147a-149b.

139 *Mühimme*, LXIV, 67; *Düstûrü'l-inşâ*, 112b-114b, 123b-125a; *Künhü'l-ahbâr*, 387a-391a; *Âlem-ârây-ı Abbâsî*, 272.

140 *Mühimme*, LXVI, 113, 472-473; *Künhü'l-ahbâr*, 391a; *Âlem-ârây-ı Abbâsî*, 273-274.

141 *Mühimme*, LXII, 171. Elçi Musa Sultan'la gönderilen şahın nâmesi'nin orijinali, Topkapı Sarayı Arşivi, nr. E. 7094'de, sûreti Feridun Bey, *Münşe'âtü's-selâtin*, II, 317 ve devamındadır.

Karaman Beylerbeyisi Mehmed Paşa Tebriz'e gönderilmişti. Fakat Abbas Mirzâ'nın 995 recebi evâilinde (haziran 1587)[142] Kazvin'de tahta cülûs ederek sulh tarafdârlarını katl etmesi üzerine musâlaha yolu kapandı.

Şirvan yolunu emniyete almak üzere Gürcistan'da kule inşâsına memûr edilen serdâr Ferhad Paşa 24 şaban 995 (30 temmuz 1587)'de Erzurum'dan hareket ederek Kars'a vüsûlünde Çıldır Beylerbeyisi Çerkes İskender Paşa-zâde Ahmed Paşa'yı maiyyetine memûr ettiği kuvvetlerle bir müddetden beri fesadı devam eden Minuçihr'in sığındığı Ahısha üzerine sevk etdi. Minuçihr'in kayınpederi Simon'dan istediği yardım kuvvetlerini mağlub eden Ahmed Paşa, Ahısha'yı zabt ve tahkim etdi[143]. Serdar, Tomanis'e vüsûlünde, Sokollu-zâde Hasan Paşa tavassutu ile arz-ı ubudiyyet ederek harâb Akçakal'e'yi tamiri taahhüd eden Kazak Nazar Han'a, ülkesini tevcih etd[144]. 24 ramazan günü toplanan meşveret meclisinde, senelerden beri Gürcistan'daki Osmanlı kuvvetlerini tâciz eden Simon'un te'dibi ve makarrı olan Gori'de kal'e inşâsı takarrür edip 8 şevvalde ikmâl edildi. 28 şevval günü cami'e tahvil olunan büyük kilisede cuma namazı edâ edilerek hutbede padişahın adı zikr edildi. Hasanâbâd tesmiye edilen Gori'ye muhâfaza kuvveti ve beylerbeyi tâyin olundu[145]. Gori'den sonra Tiflis'e uğranılarak kal'esi tâmir edilerek[146] avdet olundu. Serdar Eruzurum'da vuku' bulan tâ'ûn sebebi ile Diyarbekir ve Amasya'da kışlamak istedi ise de sulh intâc edilmeden serhadleri boşaltmaması emr olundu[147].

Revan ve Nahcivan'ı memûr etdiği kuvvetlerle tehdid eden Şah Abbas'ın Horasan'ı Özbekler'den istirdâd için 996 cemâziyelevveli evâsıtında Kazvin'den ayrılması üzerine serdar Ferhad Paşa da, maiyyetine tahsis olunan ordu ile Erzurum'dan hareketle (26 şa'ban/25 temmuz 1588) Kars ve Erzurum'dan Akçakal'e cıvârında kondukda, Erzurum Beylerbeyisini Gori'ye zahîre sevkıne memûr etti. Hızır Paşa, pusuya girdiğini öğrendiği Simon'u hezîmete uğratarak Gori'ye vâsıl ve sâlimen avdet etdi. Fakat Simon'un

142 Belan, 1587 mayısı sonunda göstermektedir. Şahın cülûsuna dâir Ferhad Paşa'nın istihbâratına verilen hükümlerin *Mühimme Defteri*'ndeki suretleri 996 tarihlidir.

143 *Gencîne-i Feth-i Gence*, 120a-b, 129a-b.

144 *Gencîne*, 120b-122a. Ayrıca bkz. *Künhü'l-ahbâr*, 363a.

145 *Gencîne-i Feth-i Gence*, 125b-128b. Ayrıca bkz. *Künhü'l-ahbâr*, 363a-b; *Şeref-nâme*, II, 285.

146 *Mühimme*, LXII, 277; *Künhü'l-ahbâr*, 363b; Selânikî, 233.

147 *Mühimme*, LXII, 277.

güzergâhda zahîre bırakmaması ordunun hayli sıkıntı çekmesine bâis oldu. Ordu, 9 şevvâl (1 eylül)'de valisi Ziyâd-oğlu Kaçar Muhammed Han tarafından tahliye edilen Gence'ye vâsıl ve 43 gün zarfında bir kal'e binâ etdi[148]. Kal'e inşâsının sonuna doğru, Ziyâd-oğlu ile Tokmak Han'ın, ordunun avdetini müteâkıb Gence'yi istirdâda hazırlandıklarını öğrenen serdar, 30.000 kişilik bir kuvvetle Ereş üzerine hareket (8 zilka'de/29 eylül) ve panik halinde nehri geçen Kaçar taifesini tâkıb ve Tokmak Han'ı münhezim etdi[149]. Ordu zilka'denin 23. günü (14 ekim) Gence'den avdet ve Kür üzerinde Sarıkamış menzilinde konuldukda, harâcını göndermekde gevşeklik göstermesi sebebi ile ülkesinin yağması takarrür eden Aleksandre Han harâcını göndererek îtizâr, Simon dahi harâcını takdim ederek kendisini afv ettirdi[150]. 17 zilhiccede Erzurum'a vâsıl olan ordu terhîs olunup; Gence fethi haberi, şahın kardeşi oğlu Haydar Mirzâ'yı rehin olarak göndereceğini mübeyyin mektubu ile İstanbul'a gönderilince serhad kal'elerinde şenlikler yapılması ve ibâdethânelerde duâlar edilmesi emr olundu[151].

Şah Abbas, dâhilî ihtilâfları hâll ve Horasan'ı ele geçiren Özbeklerle mücâdele edebilmek için Osmanlı Devleti ile muhâsamâta son vermek zarûretine kani olup Haydar Mirza'ya terfikan, Erdebil Hâkimi Ustaclu Mehdi-Kulu Han riyâsetinde kalabalık bir sefâret hey'etini Kazvin'den yola çıkardı. 4 zilhicce 997 (14 ekim 1589)'de Erzurum'a vâsıl olan hey'etin kışın şiddetine bakılmayıp hareketine devamı emr edilmekle serdardan 4 gün sonra İstanbul'a vâsıl olarak merâsimle istikbâl olundu (12 rebi'ülevvel 998/18 ocak 1590 perşembe)[152]. Hudûdun bir ân önce tâyinini te'min etmek üzere elçi acele iâde olundu[153]. Musâlaha esasları Hoca Sâdeddin Efendi'nin kaleminden çıkan bir nâme-i hümâyûn ile tesbit edilmiş ve teberrâ'îlik hazret-i Peygamber'in ashâbına ve halîfelerine sebb ü sitemin men' edilip İran sünnîlerine nefret telkin edilmesinin men'i, 22 mart 1590'a kadar Osmanlı tasarrufuna geçen ülkeler[154] her türlü

148 *Gencîne*, 134a-135a; Selânikî, s. 248; *Şeref-nâme*, II, 292.

149 *Gencîne*, 137a-138b; Selânikî, 249-250; *Âlem-ârây-ı Abbâsî*, s. 271.

150 *Gencîne*, 139a-140a.

151 *Mühimme*, LXIV, 490.

152 *Gencîne*, 149b; Vezir-i âzam Koca Sinan Paşa Telhisâtı, 150a-b. Sefâret hey'etinin Vefa'da Pertev Meydanı'nda misafir edilmesi hakkında bkz. Selânikî, 261/2; *Gencîne*, 150b, 153b.

153 *Koca Sinan Paşa Telhisâtı*, 135b-165a; *Mühimme Zeyli*, IV, 138.

154 Tebriz, Karacadağ, Gence, Karabağ, Gürcistan, Şirvan, Şehrizor, Lûristan, Nihavend ve mülhakatı.

tecâvüzden masûn bulunması takdirinde Safevî hükûmeti tasarrufunda bulunan yerlere taarruz olunmayacağı, musâlahanın in'ikadını müteâkıb mültecilerin taraflarca iâde edileceği şartları derc edildi[155]. Sulhün takarrürü üzerine taraflarca esirler iâde edildiği gibi hudûd tâyini için elçilikle gönderilen Şamlu Kara Ahmed Sultan'ın İstanbul'a vusûlü (10 zilka'de 999/30 ağustos 1591) ve sınır kesilmesine memûr edilen Revan Beylerbeyisi Hızır Paşa'nın yanına Safevî hükûmetince bu vazifeye tâyin edilen memûrları bırakdığını ifâde etmekle, hâsıl olan tereddüdler zâil oldu[156]. Hızır Paşa, Safevî mültecileriyle Revan ve Tebriz hudûdunu tâyin ettikten sonra Nihavend hudûdunu da tesbit etmek üzere Bağdad Beylerbeyiliğine nakl olundu[157]. Şâhın Nihavend mülhakatından el çekilmesi hakkındaki talebi, kızılbaş tasarrufunda iken kal'enin bütün ihtiyaçlarının mülhakatından te'min edildiği mülâhazasıyle kabûl edilmedi[158]. Ülkesi Şah Abbas tarafından zaptedilen Gilân hükümdarı Han Ahmed 1001 rebi'ülevvelinde (aralık 1592) İstanbul'a geldi ise de, ümit ettiği alâkayı göremediğinden, Kerbelâ ziyâreti için icâzet istedi[159]. III. Murad'ın ölümüne kadar Safevîler ile olan sulh muhâfaza edildi.

Osmanlı hükûmeti, İran harbinin başından itibâren, sünnî Özbek hükümdarı Abdullâh Han'a, Safevîlere karşı müşterek bir hareket plânı tâkip edilmesi husûsunda teşvik ve telkinlerde bulundu[160]. Rusların Kafkasya ve Sibirya'ya sarkmaları iki hükûmeti tekrar birbirine yaklaştırdı: 1587 ağustosunda İstanbul'a gelen Özbek ve Nogay elçileri Astırhan'da yerleşen rusların islâmlar için arzettiği tehlikeyi beyân ve mezkûr kalenin müştereken zaptını teklif ettiler[161]. Rusların maktûl Mehmed Giray Han oğullarını himâye etmeleri Osmanlı

155 Ahidnâme metni için bkz. *Münşe'âtü's-selâtin*, II, 249-252.

156 Selânikî, 297/8, 299-300. Hudûd münâzaaları dolayısiyle vâkı muhâberât için bkz. *Mühimme Zeyli*, IV, 100-102; V, 6, 37, 60-63; *Mühimme*, LXVII, 26, 272.

157 *Mühimme Zeyli*, IV, 192; *Mühimme*, LXVII, 471; *Münşe'ât Mecmûası*, Es'ad Efendi Ktb., nr. 3345, 59b-61b.

158 *Düstûrü'l-inşâ*, 75b-77b; *Münşe'ât Mecmuâsı*, Revan Köşkü Ktb., nr. 1940, 145a-146b.

159 bkz. Halil Edhem, "Kârgıya'iye'den Han Ahmed'in İstanbul'a ilticâsı Hakkında Bir vesîka", *TTEM*, XV (1925), 297 v.d. ve krş. Selânikî, Üniv. Ktb., TY, nr. 6027, 136a v.d.

160 bkz. *Mühimme*, nr. XXXII, 403, 664; nr. XLIV, 132; nr. XLVII, 54 v.d., 334, 337, 340 v. dd.; mektublar için bkz. *Münşeâtü's-Selâtin*, II; *Münşeât Mecmuası*, Süleymaniye Ktb., Es'ad Efendi kısmı, nr. 3345, vr. 184a-202b.

161 bkz. *Mühimme*, nr. LXII, 572, 576.

hükûmetini ikinci defa Astırhan seferine hazırlanmağa sevketti. Fakat İslâm Giray Han'ın, Kırım'ı rus taarruzuna açık bırakmamak için, doğrudan doğruya Moskova üzerine yürümeği tercih etmesi bu tasavvurun gerçekleşmesine mâni oldu. 1588 baharında rus seferine çıkan hanın yolda ölmesi üzerine, hareket akîm kaldı. Daha sonra başlayan Avusturya harbi Osmanlı hukûmetinin, ruslar ile ciddî bir mücâdeleye girişmesine imkân bırakmadı[162].

III. Murad zamanında Osmanlı siyâseti en çok Lehistan üzerinde müessir oldu. Henri de Valois'nın Fransa kıralı olması ile boş kalan Lehistan tahtı için yapılacak intihaba Avusturya ile Rusya'nın müdâhelesi önlenmiş[163] ve Erdel voyvodası Istvan Bathory'nin Lehistan tahtına geçmesi te'min edilmiş idi. Bathory mahmî bir kıral olarak, Osmanlı hükûmetinin meyil ve arzusuna uygun bir hareket tarzı tâkip etmiştir[164]. Bathory'nin ölümü üzerine, Erdel voyvodası Zsigmond Bathory ile Floransa dukası, Leh kıralı tâyin edilmeleri için, Osmanlı hükûmeti nezdinde teşebbüste bulundular ise de, İsveç kıralının oğlu Zigismund'un kıral olması kabûl edildi. Rudolf'un kardeşi hakkındaki dileği reddedilmiş idi. Kuvvet zoru ile Leh tahtını ele geçirmeğe çalışan arşidük Maximilian Zigismund tarafından mağlup ve esir edilince, iddiâsından vazgeçti.

1579'a kadar şark malları İngiltere'ye Venedik ve fransız gemileri ile nakledilirken, ingilizler 987 muharreminde (mart 1579), üç ingiliz tâciri için, bir ticâret imtiyazı te'minine muvaffak oldular[165]. 1580 mayısında bu imtiyaz, bütün ingiliz tâcirlerine türk sularında serbestçe ticâret yapmak hakkını tanıyan bir ahid-nâme hâline konuldu[166]. İngilizler Osmanlıları İspanya aleyhine harbe sürüklemeğe gayret etmişler ise de, muvaffak olamamışlardır[167]. İran harbi dolayısı ile Avrupa devletlerine karşı bu devirde müsâmahalı bir tavır takınılmıştır[168].

Fas'ta ispanyollara istinad eden Sa'diya şeriflerinden Mulây Abdullâh'ın 981 (1573/1574)'de ölümü üzerine, halefleri Osmanlı hükûmetinin himâyesini istediler. Ancak kendisine Tlemsen sancağı tevcih edilen Ebû Mervân Abdülmelik ile yeğeni el-Mustansir arasında çıkan anlaşmazlıkta Cezayir beylerbeyi Ramazan Paşa'ya Abdülmelik'e yardım ve yeğeni ile olan ihtilâfını halletmesi emrolundu[169]. Merâkeş hâkimi el-Mustansir sâhildeki kalelerini ispanyollara vererek, aldığı yardımlar ile amcası üzerine yürüyünce, Abdülmelik ile Ramazan Paşa kuvvetleri kendisini Miknasa civarında mağlûp ve Fas şehrini zaptettiler. Abdülmelik yeğenini, Cezâyir kuvvetlerinin yardımı ile, hezîmete uğratarak, dağlara ilticâya mecbûr etti, Cezâyir beylerbeyliğine getirilen Hasan Paşa'ya Abdülmelik'i siyânet etmesi için tâlimât verildi[170]. Firâr eden Mulây Muhammed'in Sebte'ye giderek, portekiz kıralından yardım istemesi üzerine, Abdülmelik aleyhinde, Papalık, Fransa ve İspanya'nın iştirâki ile hazırlanan[171] "Akdeniz hıristiyanlığın son ehl-i salibi", 4 ağustos 1578'de Tanca'ya yakın el Kasru'l-Kebîr (Alcazar Quebir) mevkiinde büyük bir hezîmete uğradı. Genç portekiz kıralı maktûller arasında idi; Mustansir suda boğulmuş, portekiz ordusunun kısm-ı küllîsi telef veya esir edilmiş, canlarını kurtarıp, gemilerine binmeğe muvaffak olanlar da, Sinan Reis'in taarruzuna uğrayarak, ağır zâyiât vermişlerdi. Don Sebastian'ın vâris bırakmadan ölümü, portekiz kırallığının sukut ve İspanya tarafından ilhâkının mukaddimesi olduğu gibi, muhârebeyi müteâkıp vefat eden Abdülmelik'in oğlu ve halefi Ahmed el-Mansûr hıristiyan esirleri için ödenen fidyeler ile büyük bir servet elde ederek, el-Zahabî lekabını aldı; kendisi Osmanlılar tarafından Fas hâkimi tanındı[172]. III. Murad devrinde Osmanlı hâkimiyeti, yalnız şimâli Afrika'nın müntehâsına değil, aynı zamanda merkezî Afrika içlerine de nufûz etti. Elçi göndererek, itâat arzeden Bornu hâkimi Melîk İdris (Amsâmî)'in ülkesi ile

162 Halil İnalcık, "Osmanlı-Rus Rekabetinin Menşe'i ve Don-Volga Kanalı Teşebbüsü", *Belleten*, XII (1948), 392-396.

163 Ahmed Refik, "Sokollu Mehmed Paşa ve Lehistan İntihabâtı", *Tarih-i Osmanî Encümeni Mecmuası*, V (1331), 686 v.d.

164 J.v. Hammer, VII, s. 129 v.d.

165 *Mühimme*, nr. XXXVI, 341.

166 bkz. Akdes Nimet Kurat, *Türk-İngiliz Münâsebetlerinin Başlangıcı ve Gelişmesi*, 1553-1610, Ankara 1953, s. 182-186; ingilizce metin, bkz. Hâmid Dereli, *Kıraliçe Elizabeth Devrinde Türkler ve İngilizler*, İstanbul 1951, s. 125-131; eksik türkçe metin, İ. H. Uzunçarşılı, "XIX. Asır Başlarına Kadar Türk-İngiliz Münâsebâtına Dâir Vesikalar", *Belleten*, XII (1949), 617-619; Levant Company hakkında bkz. J. Sanderson, *The Travels of John Sanderson in the Levant*, 1584-1602, London 1931, s. XII.

167 *Mühimme*, nr. LXIV, 213; nr. LXVII, 357.

168 J. v. Hammer, VII, 43.

169 Mehmed Edirnevî, *Nuhbetü't-tevârîh ve'l-ahbâr*, İstanbul 1276, s. 133 v.d.; Münecciim-Başı, *Sahâifü'l-ahbâr* (trc. Nedîm), İstanbul 1285, III, 537.

170 *Mühimme Def.*, XXX, 348=424 ve 489, 421, 427, 428, 429, 466, 467.

171 *Mühimme Def.*, nr. XXXV, 475.

172 *Nuhbetü't-tevârîh*, s. 134 ve J. v. Hammer, VII, 44 v.d.; F. Braudel, *La Mediterranée et le Monde Mediterranéen à l'époque de Philippe II*, Paris 1949, s. 1022 v.d.

173 *Mühimme*, XXX, 439, 440.

hem-hudut Fizân v.b. sancak beylerine kendisi ile dost geçinmeleri tenbih olundu (5 rebi'ülevvel 985)[173].

III. Murad zamanında eyâletlerde vuku bulan bâzı isyân ve ihtilâl hareketleri dikkati çeker. Lübnan'da dürzî reislerinin fesadı İbrahim Paşa tarafından teskin edildiği gibi, Yemen'de de devlet hâkimiyetini tanımayan Zeydî imamlarına karşı mücadele edildi[174]. Trablusgarp'ta mehdîlik iddiâsı ile isyân çıkaranların te'dibi te'min olundu[175]. 1589 eylûlunde Kigı'da, "Şah II. İsmail" olduğu iddiası ile zuhûr eden şakî de, ele geçirilerek, idâm edildi[176].

III. Murad devrinde Avusturya ile hudut hâdiselerinden çıkan ihtilâflar harbe müncer olmuştur. Daha II. Selim'in vefatından önce 8 sene için tecdit olunan Avusturya anlaşması Sultan Murad'ın cülûsundan sonda tasdik edilmiş, Bosna ve Macaristan hudûdundaki mütekabil akınlara rağmen, iki tarafça riâyet olunmuştur. Karşılıklı tecâvüzler ile sarsılan muâhede II. Rudolf'un cülûsunu müteâkip, 15 şevvâl 984 (5 ocak 1577) tarihli ahid-nâme[177] ile 8 sene için tecdit edildiği gibi, ağustos 1584 ve 1 safer 999 (29 kasım 1590)'da tekrar 8 sene için uzatılmıştır.

Osmanlı hükûmeti Avusturya'yı, hudut ihtilâflarına ve hasmâne vaziyetine rağmen, 1568'den beri ödemekte olduğu 30 000 duka (bu mıkdar vezirler, ağalar ve serhad beylerine verilenler ile daha da artıyordu) senelik vergi sebebi ile, haracgüzâr bir memleket olarak t-lâkkî etmiş ve arada zuhûr eden bâzı hâdiseler dolayısı ile ödenmesi geciken verginin gönderilmesini Budin beylerbeyi mârifeti ile te'mine çalışmıştır[178].

Avusturya imparatoru tarafından alanen muhâfaza edilen ve vuku bulan şikâyetlere rağmen, şakavetleri bir türlü men'edilmeyen veya men'edilmek istenmeyen hudut eşkıyâsı Uskokların tecâvüzlerinden bîzâr olan Bosna beylerbeyi Telli Hasan Paşa, te'dip maksadı ile, Hırvatistan'a akında bulunmuş, Hrastoviçe (Charostoviz), Gora, Bihke (Bihaç)'yi zapt ve Petrina üzerinde yeni hisarı binâ etmiş, kendisini muhârebeye dâvet eden Nadasdy'yi mağlup ederek, aldığı esir ve ganîmetleri İstanbul'a göndermiş idi[179]. Hasan Paşa'nın harekâtı

174 Selânikî, s. 222, 223; *Künhü'l-ahbâr*, 392a v.d.

175 krş. *Künhü'l-ahbâr*, 399b-401b.

176 Selânikî, s. 258-259.

177 *Muâhedât Mecmuası*, İstanbul 1297, III, 65 v.d.

178 Peçuylu, II, 134; J.v. Hammer, VII, 271 12n.

179 krş. Selânikî, s. 337; *Künhü'l ahbâr*, 403a v.d.

Avusturya kuvvetlerinin Bosna hudûdunda toplanmasını intâc etmiş ve keyfiyet merkeze bildirilince, vezîr-i âzam Siyavuş Paşa, kendi müntesiplerinden Rumeli Beylerbeyi Kirli Hasan Paşa'yı ve bâzı beyleri yardıma me'mûr etmiş, Hasan Paşa da vaad edilen muâvenete dayanarak, iki defa teşebbüs edip, zaptına muvaffak olamadığı Siska (Sissek)'yı muhâsaraya başlamış idi (19 hazîran 1593). Fakat sadârete gelen Koca Sinan Paşa, Bosna beylerbeyine olan kini[180] sebebi ile Bosna serhaddine beş konaklık mesâfeye kadar gelen Kirli Hasan Paşa'yı Tamşvar'a nakil ve Rumeli beylerbeyiliğini, İstanbul'da mâzûl olarak bulunan oğlu Mehmed Paşa'ya tevcih ettirdiği gibi, sancak beylerinin de Hasan Paşa'nın imdâdına yetişmelerine mâni oldu. Üstün düşman kuvvetlerinin yaklaşması üzerine muhârebeyi kabûl eden Bosna beylerbeyi hezîmete uğrayıp, yaralandı ve Kupa suyuna düşerek, boğuldu. Ordunun mühim bir kısmı da suda boğulmuş idi.

Bu hâdise İstanbul'da teessür uyandırdı. Bilhassa ikinci vezîr Ferhad Paşa ile şeyhülislâm ve Hoca Efendilerin muhâlefetine rağmen, Koca Sinan Paşa'nın isrârı ile Avusturya'ya karşı harp kararı alındı[181]. Sadrâzam Belgrad'a geldiği zaman serhad gāzileri ile istişâre edip, kışın yaklaşmakta olması göz önünde bulundurularak, düşman tecâvüzünün en çok vuku bulduğu üç kalenin zaptı kararlaştırıldı. Önce Pespirim (Veszprem), sonra Palota zaptolundu[182]. Sipahî ve yeniçeriler, iki kalenin zaptından sonra, serdârı *terakki* vermeğe ve Tata kalesinin de zaptı mümkün iken, kışın yaklaşmasını ileri sürerek, Belgrad kışlağına dönmeğe icbâr ettiler. Serdârın kışlağa çekilmesi üzerine, Komran (Komarom)'da toplanan düşman kuvvetleri Istoni Belgrad üzerine yürüdüler. Kale imdâdına gelen Budin beylerbeyi Sokollu-zâde Hasan Paşa mağlûbiyete uğradı ise de, düşman kaleyi zaptedemeden, çekildi; fakat İstirya umûmî kumandanı Teuffenbach bâzı kaleleri zapt ve tahrip ettiği[183] gibi, kış içinde Fulek ve etrafındaki müstahkem mevkîler, ordunun henüz toplanıp, hareketinden önce Neograd, amanla düşmanın eline geçti. Bu son kalenin düşmesinden sonra ikiye ayrılan Avusturya kuvvetleri Hatvan'ı ve Estergon'u muhâsara ettiler. Hatvan imdâdına yetişen Sokollu-zâde ve Sinan Paşa-zâde ric'at ettiler[184]; kale müdâfileri serdarın hareketi üzerine düş-

180 *Künhü'l-ahbâr*, 402a.

181 Peçuylu, II, 132 v.d.; Solak-zâde, s. 617; Selânikî, 132a v.d.

182 Selânikî, 137a; Subhî, *Şehnâme-i Humâyûn*, Türk ve İslâm Eserleri Müzesi Ktb., nr. 1965, 20b v.d.; Peçuylu, II, 136.

183 J. v. Hammer, VII, 181.

manın muhâsarayı kaldırmasına kadar dayandılar. Avusturya kuvvetlerinin daha çok sıkıştırdıkları Estergon müdâfileri ise, Budin'den de yardım alarak, büyük bir metânet ile kaleyi muhâfaza ettiler ve baskınlar yaparak, düşmana zarar verdirdiler[185].

Sadrâzam, kuvvetlerin iltihâkından sonra hareket edince, düşman Hatvan ve Estergon muhâsarasını kaldırdı. Sonra Tata ile Samartin (St. Martin) kalesini vire ile zaptetti. Daha sonra Yanık muhâsara edildi ve Tuna üzerine köprü yapılarak, nehir üzerindeki adada bulunan düşman ordugâhı yağmalandı. Nihâyet 60 günlük bir muhâsaradan sonra Yanık'ı teslim aldı (12 muharrem 1003)[186]. Bunu müteâkip Papa müdâfileri de kalelerini terkettiler. Serdâr, serhad muhafazasına kuvvetler bırakarak, Budin üzerinden Belgrad'a döndü.

Avusturya harbi, şimâldeki tâbî beyliklerin 1594'te türkler aleyhinde teşekkül eden "mukaddes ittifaka" girerek, Avusturya safında yer almalarına zemin hazırladı. XVI. asrın ikinci yarısında, Eflak ve Boğdan'da Osmanlı nufûzunun kuvvetlenmesi yanında, reâyâ üzerinde mâlî tazyikın artması ve nihâyet hâricî telkinler her üç prensliğin isyânına zemin hazırlamıştır[187]. Erdel voyvodası imparator Rudolf'u metbû tanıyıp, Osmanlı devletine cephe aldığı hâlde, serdâra itaat edeceğini bildirmiş ve türk tarafdarı Erdel ricâlini bertaraf ettikten sonra isyan, Boğdan ve Eflâk voyvodaları ile ittifak etmiştir.

Tam bu sırada III. Murad vefat etti (6 cemâziyelevvel 1003=16/17 ocak)[188]. Vefatından 20 gün kadar önce pâdişahın soğuk algınlığından rahatsız olduğu[189] duyulmuş ise de, vefat haberi gizli tutulmuş ve dîvân-ı hümâyûnda devlet işleri rüyet olunmuş idi. Vâlide Sultan, bostancı-başı Ferhad Ağa'yı Manisa'ya, şehzâde Mehmed'e gönderdi. III. Mehmed'in cülûs merâsimini müteâkip, III. Murad, babasının türbesinin bahçesine defnolundu.

III. Murad cülûsundan îtibâren 5-6 sene Safiye Sultan'a bağlı kalmış, fakat hasekiye karşı cephe alan Vâlide Sultan ve İsmihan Sultan'ın teşvikleri ile câriyelere rağbeti artmıştır. Haseki, câriye ve çocuklarının mıkdarı hakkında mübâlağalı rivâyetler çıkmıştır; vefatı sırasında 49 çocuğunun hayatta olduğu ve câriyelerinden 7'sinin henüz hâmile bulunduğu anlaşılmaktadır. III. Murad'ın 19 şehzâdesi boğdurulmuş, kızları ve bütün harem halkı eski saraya nakledilmiştir.

Osmanlı Devletinin inhitatı, muâsır müelliflerin tenkid ve şikâyetlerinden istidlâl edildiğine göre, III. Murad devrinde başlamıştır. Uzun süren harpler ve iktisâdî gerileme yanında bâzı devlet adamlarının te'siri ile pâdişahın devlet işlerinde bizzat müessir olmak arzusu nizâmın bozulmasına sebep olmuştur. Mansıp tevcihleri, III. Murad tarafından mer'î kanun ve teâmüllere uygun olarak yapılmamış ve bu husûsta saray mensûplarının rüşvet alarak yaptıkları te'sirler ile mansıplar ehli olmayanların eline geçmeğe başlamıştır. Sık sık vuku bulan tebdiller ve bundan dolayı halk üzerinde mâlî tazyikın artması hükûmetin nufûzunu azaltıyordu. Seferlerin icâp ettirdiği masraflar da mâlî müzâyakayı arttırıyordu. Diğer taraftan akçenin gün geçtikçe kıymetini kaybetmesi, devlet muâmelâtında ve piyasada başka râyicler ile geçmesini önlemek üzere gönderilen emirlere rağmen, akçe sür'atle düşmüş, devlet magşûş sikke kestirmeyi kabûle mecbûr olmuş idi[190]. Reâyânın ağır vergiler dolayısı ile köyleri boşaltması, tımarların ehemmiyetlerini kaybetmesine, sipâhîlerin ve "çift bozan" reâyânın, kapı-kulu zümresine iltihâkına yol açmış idi. Mevcûdu kabaran ve inzibat altına alınması güçleşen kapıkullarının ulûfelerini ödeyebilmek gittikçe nâzik bir mesele hâline geldi. Husûsiyle 1000 tarihinden îtibâren zamanında maaşlarını vermek bir muvaffakiyet telâkki edilir olmuş, hattâ bu maksadı te'min için, bâzı defa vezirlerin hazîneye istikraz yolu ile yardım etmeleri icâp etmiş idi[191]. Bütün bunlar dolayısı ile çıkan ilk ciddî hâdise sipâhilere verilen kırkık akçadan dolayı zuhûr etmiştir. Bu yüzden 2 nisan 1589'da dîvâna gelen sipâhiler Rumeli beylerbeyi Mehmed Paşa'nın başını istediler ve onun öldürülmesi ile mesele yatıştı. İkinci hâdise 1001 senesinin ilk üç ayına âid ulûfenin yeniçeriye tam, sipâhiye eksik olarak tevziinden çıkmış ve hükûmeti epey uğraştırmıştır[192].

III. Murad kumral, orta boylu, sağlam yapılı, kuvvetli, iyi silâh

184 *Künhü'l-ahbâr*, 407b v.d.; Selânikî, 151b v.d.

185 Kâtip Çelebi, *Fezleke*, İstanbul 1286, I, 25 v.d.

186 bk. Selânikî, 161b, v.d.; *Şehnâme*, 44b-95a; Topçular Kâtibi, *Tevârih-i Âli Osman*, Viyana, Nationalbibliothek, Mxt. 130, vr. 21b v.d.

187 Âli, *Künhü'l-ahbâr*, s. 417 v.d.; Selânikî, 169b, 180b, 184b, 186b.

188 İhtılâflı tarihler için bkz. *Künhü'l-ahbâr*, 420b: 11 cemâziyelevvel; *Fezleke*, I, 44 ve Atâî, I, 382: 5 cemâziyelevvel; Muhammed b. Muhammed el-Rûmî, *ayn. esr.*, 3a ve Müneccim-Başı, III, 535: 8 cemâziyelevvel.

189 Selânikî, 170a; pâdişahın mide rahatsızlığı için bkz. *Künhü'l-ahbâr*, 420b.

190 Mustafa Akdağ, "Osmanlı İmparatorluğunun Kuruluş ve İnkişâfı Devrinde Türkiye'nin iktisâdi Vaziyeti", *Belleten*, XIII (1849), 518 v.d., 526.

191 Selânikî, 154a, 155b.

192 Selânikî, 124a v.d., 125b; *Fezleke*, I, 9 v.d.

kullanan ve iyi ata binen bir zât idi; ihtişamlı elbiseler giyer, mücevherâtı çok sever ve kavuğu üzerinde pek kıymetli taşlar bulundururdu[193]. Servete haris olmakla berâber, sevdiği kadınlara, çocuklarına ve onların hocalarına karşı çok cömerd idi[194]. Vefatında 800 yük akçe borcu çıkmış ve enderûn hazînesinden tediye olunmuştur[195]. Neş'eli, halîm, merhametli idi ve kan dökmekten çekinirdi; ağzından hayır! kelimesi nâdiren çıkmıştır[196]. Zevke düşkün olup, mûsikî ve raksı sever, etrâfına mûsikîşinaslar, rakkaslar, mukallid ve maskaralar toplardı. Uğursuzluğa inanır, saraya remmâl ve müneccimler celbederdi. Dünya tarihine ve husûsiyle muâsır hükümdarların yaptığı harplere karşı alâka duyar, her yeni şeyi öğrenmeyi ve her şeyin mükemmel olmasını isterdi. Cülûsundan sonra, cıvar köylerdeki av ve tenezzühler istisna edilirse, İstanbul'dan hiç ayrılmamıştır[197]. Mizâcındaki sebatsızlık ve tereddüt sebebi ile kimseye itimad etmemiş idi. Servet toplama hırsı ile, vükelâyı mal tahsiline teşvik, hazineye menfaat te'mini endîşesi ile teftiş ve müsâdereler yapılmasını tecviz etmiş, telkinler ile bâzan hayırlı teşebbüslerin devâmına mâni olmuştur. Müneccim Takiüddin'in rasathânesinin yıktırılması[198] ile Sakarya ve İzmit körfezi arasında kanal açılması teşebbüsünden vazgeçilmesini emretmesi buna misâldir.

III. Murad ve dolayısı ile devlet işlerinde müessir olan yakınları müverrih Âlî tarafından tesbit edilmiştir. Şehzâdeliğinin son senesinde muallim tâyin edilen Hoca Sâdeddin Efendi, devlet ricâlinin uygun olmayan ahvâlini pâdişaha arzetmiş, dâhilî ve hâricî siyâsete müessir olmuş idi. Pâdişaha Sokollu aleyhinde itimatsızlık telkin eden ve devlet işleri ile bizzat meşgûl olmak lüzûmunu belirten musâhip Şemsî Ahmed Paşa, rüşvet yolunu açmak, hükümdârı, buna alıştırmak ile itham edilir. III. Murad tarafından, Sokollu'ya rağmen, himâye edilen Üveys Çelebî (Paşa) sadrâzamın nekbetini hazırlayanlardan idi. Sarayı idâre eden Canfedâ Kadın, kardeşi Divâne İbrahim Paşa'nın zulmü dolayısı ile, halkın sû-i zannını mûcib olmuş idi. Bâbüssaâde-ağası Gazanfer Ağa, Vâlide ve haseki sultanlar, İsmihan ve Fatma Sultan'lar ile, İbrahim Paşa'ya tezvic edilen Ayşe Sultan'ın pâdişah üzerinde büyük te'sirleri olmuştur. Pâdişah ve hükûmet üzerinde nüfûzu olanlar arasında vekil-harc Râziye Hâtun ile, yahudi Kira (Esther Kira) Kadın da nazar-ı dikkati çekmektedir. Şehzâdeliğinde, bir rüya tâbiri dolayısı ile, pâdişahın itimadını kazanan halvetî şeyhi Şücâ, cülûsu müteâkip "hünkâr şeyhi" olarak, itibar kazanmış, iş tâkibi dolayısı ile aldığı rüşvetler ile büyük bir servet toplamış idi[199].

193 *Künhü'l-ahbâr*, 288b; Selânikî, 172b v.d.; Rosedale, *Queen Elizabeth and the Levant Company*, London 1904, s. 21.

194 Rosedale, s. 22.

195 Selânikî, 178a, 179a v.d.

196 Rosedale, s. 21, 23; Muhammed b. el-Rûmi, *ayn. esr.*, 2b.

197 *Künhü'l-ahbâr*, 291b ve Selânikî, 175b.

198 Atâî, I, 375; Karaçelebi-zâde Abdülaziz, *Ravzâtü'l-ebrâr*, Bulak 1248, s. 462.

Murâdî mahlası ile, daha çok din ve tasavvuf vâdisinde yazdığı şiirlerde, vecd ve heyecandan ziyâde, kudretini geniş bilgiden, arûza ve lisana hâkimiyetten alan bir hava hâkimdir. Âyet ve hadîsler, arabca ve farsça beyitler ile mülemmâ şiirleri ihtivâ eden dîvanında çok mıkdarda gazel bulunmaktadır[200]. Mecmualar ve tezkirelerde bâzı şiirleri dercedilmiştir[201]. Bâzı defa ibhâma bürünen arabça ve farsça gazelleri, pâdişahın arzusunu yerine getirmek ve atîyeler almak gayesi ile zamanın edipleri tarafından şerhedilmiştir[202]. Çoğu arabca ve farsca olan bâzı şiirlerinin Hâşimî, Bâki, Subhî, Hoca Sâdeddin, Zekeriyâ v.b. tarafından yapılmış şerhlerini ihtivâ eden mecmua[203] ile Sultan Murad'ın müstakil bir te'lifi olarak gösterilen *Futûhât-ı Siyâm*[204] muhtemelen aynı eserdir. Halvetî şeyhi Şâban Efendi'nin halîfesi olan Şeyh Şuca'a intisâb eden III. Murad gördüğü rüyaları muntazaman şeyhine göndererek, tâbir ettirmiştir. Pâdişah nakşbendî şeyhi Şâban Efendi (ölm. 1002) ile de temas etmiştir[205].

III. Murad hayır eserleri vücûda getirmek husûsunda da gayret sarfetmiştir. Cülûsunda kendisine takdim edilen ilk arz, babası zamanında başlanılan Ka'be duvarlarının mermerden yapılmasına dâir olup, gerek bu inşâatın tamamlanması ve gerek 5 cemâziyelevvel 983 (11 ağustos 1573) gecesi gelen sellerin harem-i şerîfi istilâ etmesi üze-

199 *Künhü'l-ahbâr*, 294a v.d.; krş. Atâî, I, 364 ve *Kitâbu'l-menâmât*, Nûruosmaniye Ktb., nr. 2599, 2a.

200 bkz. *İstanbul Kitaplıkları Türkçe Yazma Dîvanlar Kataloğu*, İstanbul 1947, I, 177 v. dd.

201 Ahdî, *Gülşen-i Şuarâ*, Millet Ktb., Ali Emirî Tarih, nr. 774, 10 v.d.; *Riyâzu'ş-şuarâ*, Üniv. Ktb., TY, nr. 761, 10b v.d.; Kaf-zâde Fâizî, *Zübdetü'l-eş'ar*, Üniv. Ktb., nr. 2472, 100b; Rızâ, *Tezkire*, İstanbul 1316, s. 6 v.d.

202 Altı gazelin şerhi için bkz. Süleymâniye Ktb., İsmâil Efendi kısmı, nr. 3778, vr. 166a-203a.

203 Türk ve İslâm Eserleri Müzesi Ktb., nr. 1901, istinsâh tarihi 993.

204 Atâî, I, 383 ve ondan naklen, *Fezleke*, I, 45 ve Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, II, (neşr. Ş. Yaltkaya-Rıfat Bilge), 1943, s. 1237.

205 bkz. Selânikî, 140b.

rine, su yollarının temizlenmesi keyfiyeti 984 sonlarında ikmâl olundu[206]. Sultan Murad Edirne'de bir medrese, büyük bir imâret, mekteb ve zâviye vücûda getirmiş, harem-i şerîf v.b. mahalleri tâmir ettirmiştir[207]. Sultan Murad'ın en mühim hayrâtı, Manisa'da daha şehzâdeliğinde yaptırmış olduğu mescidin yerinde vücûda getirilen Murâdiye külliyesidir. Eski mescidin tevsî edilmesi hakkındaki arzlara binâen, plânları Mimar Sinan tarafından hazırlanıp, 991 muharreminde (ocak / şubat 1583) başlanan câmi inşâatı zilka'de 994 (ekim / kasım 1586)'te sona ermiş, ancak câmii çevreleyen medrese, imâret, han ve tabhânenin binâsı 1001 (1592/1593) tarihine kadar devam etmiştir[208]. Bunlardan başka Topkapı Sarayı'ndaki inşâat[209] ile Fethiye câmiinin kiliseden tebdili[210] ve Beşiktaş'da Yahyâ Efendi türbesinin binası[211] Murad III.'ın hayır sâhasındaki faâliyetleri arasında zikredilebilir.

206 *Nuhbetü't-tevârîh*, s. 132 v.d.; Mekke'deki sâir inşâatı hakkında düşürülen tarihler için bkz. *Münşeat Mecmuası*, Süleymaniye Ktb., Fatih kısmı, nr. 5424, 100b.

207 Eyyûb Sabrî, *Mir'âtü'l-haremeyn*, II, İstanbul 1304, s. 723 v.d.; BOA, Bâb-ı Âsâfî tas., nr. 117, 1014.

208 bkz. Kâmil Su, *Mimar Sinan'ın Eserlerinden Murâdiye Camii*, İstanbul 1940; külliyenin tasvîri için bkz. İ. H. Uzunçarşılı, *Kitâbeler*, II, İstanbul 1929, s. 91 v.d.; R. M. Riefstahl, *Cenûb-i Garbî Anadolu'da Türk Mimarîsi*, (trc. Cezmi Tâhir Bektin), İstanbul 1941, s. 14, 18; Çağatay Uluçay - İbrahim Gökçen, *Manisa Tarihi*, İstanbul 1939, s. 108-112. Pâdişahın, Manisa'daki medresesi müderrisliği için 70 akçe yevmiye tâyin ederek, rağbetini te'min ettiğine dâir bkz. *Fezleke*, I, 45; III. Murad'ın Manisa'daki evkafı v.b. hayrâtı için de bkz. İbrahim Gökçen, *Manisa Tarihinde Vakıflar ve Hayırlar*, I, İstanbul 1946, s. 218, 224; II, İstanbul 1950, s. 160.

209 Abdurrahman Şeref, "Topkapı Sarây-ı Hümâyûnu", *TOEM*, I, II, tür. yer.

210 Hüseyin Ayvansarayî, *Hadîkatü'l-cevâmî*, I, İstanbul 1281, 157.

211 *Fezleke*, I, 45.

SULTAN II. SÜLEYMAN
(1642-1691)

Osmanlı pâdişahlarından olup, Sultan İbrâhim'in, Sâliha Dilâşûb Sultan'dan doğan ortanca oğludur. 15 safer 1052 (15 nisan 1642) tarihinde dünyaya gelmiş[1]; sünneti, 14 şevval 1059 (21 ekim 1649)'da başlayan ağabeysi IV. Mehmed'in sünnet düğünü sırasında, pâdişah ve diğer iki küçük kardeşiyle birlikte icrâ edilmiştir[2].

Büyük Vâlide Kösem Sultan'ın devlet idâresi üzerindeki te'sirine karşı, IV. Mehmed'in annesi Turhan Sultan'ın, harem ağalarına dayanarak te'sis ettiği nûfuz, iki vâlide arasındaki rekabetin gittikçe artmasına âmil olup, nihâyet Kösem Sultan'ın ocak ağalarını kışkırtarak IV. Mehmed'i hal' ve şehzâde Süleyman'ı iclâs teşebbüsüne sevk etmiştir. Büyük vâlidenin Süleyman'ı tercihi şehzâdelerin büyüğü olması sebebine değil, annesi Dilâşûb Sultan'ın "safdil" ve "meczubmeşrebliği" dolayısiyle vâlidelik mevkiinden faydalanarak devlet idâresine hâkim olamayacağı düşüncesine dayanıyordu. Ancak Kösem Sultan'ın giriştiği bu teşebbüs hayatına mal olmuş ve Turhan Sultan'ın hâkim mevkie gelmesine yol açmıştır (16 ramazan 1061=2 eylûl 1651)[3]. Bu teşebbüsten iki sene sonra muhtemelen bir emniyet tedbiri olmak üzere, şehzâde Süleyman ve kardeşleri Topkapı sarayının Şimşirlik dâiresine kapatılarak, velîahd şehzâdelerin III. Mehmed'den beri mütesellimleri vâsıtasıyla sancak tasarruf etmeleri usûlüne son verilmiştir. Böylece, pâdişahların oğul ve kardeşleri, her türlü unvan ve me'mûriyetten mahrum, âdeta mahbus menzilesine indirilmiş oluyordu[4]. Bu tedbirin ittihâzından 3 sene sonra, 25 ramazan 1066 (17 temmuz 1656)'da, başda şeyhülislâm Hoca-zâde Mes'ud Efendi olmak üzere, sâbık sadâret kaymakamı, Dilâşûb Sultan kethüdâsı ve

1 Hasan Vecîhî, *Tarih*, Hamidiye Ktb., nr. 917, 18b; Mustafa Naîmâ, *Tarih*, İstanbul 1280, IV, 10. Doğum tarihi, Defterdar Sarı Mehmed Paşa, *Zübde-i vekayi'ât*, Es'ad Efendi Ktb., nr 2382, 210b'de 14 muharrem; Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmânî*, I, 44'te 25 safer 1052 olarak gösterilmiştir.

2 Vecîhî, *ayn. esr.*, 35b; Karaçelebi-zâde Abdülâziz Efendi, *Ravzatü'l-ebrâr zeyli*, Üniv. Ktb., nr. TY 3272, 38b; Naîmâ, IV, 450.

3 Bk. C. Baysun, "Kösem Sultan", *İA*, VI, 915-923.

4 J. v. Hammer, *Devlet-i Osmaniye tarihi*, trc. Mehmed Atâ, X, 221.

diğer bâzıları pâdişahı hal' ve ikinci şehzâde Süleyman'ı iclâs töhmetiyle tâkibata uğradılar. Hoca-zâde ve Haydar Ağa-zâde menfâlarına giderken yolda îdam, diğerleri İstanbul'da katledildiler. Ancak yeniçeri kethüdâsı, Vâlide Sultan nezdinde yapılan şefâat üzerine, Mihalic'e nefyedilmekle kurtuldu[5].

Şehzâde Süleyman'ın İstanbul sarayındaki mahbûsiyetinin, IV. Mehmed'in pek sık vuku bulan Edirne seferleri dolayısiyle, Edirne sarayına intikal ettirildiği anlaşılmaktadır. Bu cümleden olmak üzere, pâdişahla berâber Edirne'de bulunan Vâlide Sultan'ın 20 muharrem 1076 (26 temmuz 1665)'da İstanbul'a avdeti sırasında berâberinde şehzâde Süleyman, Ahmed ve Selim'in de bulunduğu bilinmektedir[6]. Kezâ, Kamaniçe seferinden dönüşde pâdişah, vâlidesiyle birâderleri, Süleyman ve Ahmed'i Edirne'ye dâvet etmiş, kafile, ikinci vezîr Musâhib Mustafa Paşa muhâfazasında olarak Edirne'ye yaklaşırken IV. Mehmed tarafından karşılanmıştı (16 ramazan 1083 = 5 ocak 1673)[7]. Çehrin seferine çıkılırken de, İstanbul muhâfazasına bırakılan Nişancı Abdî Paşa'dan başka, tahsisen Vâlide Sultan ile şehzâde Süleyman (II.) ve Ahmed'i muhâfazaya kubbe vezîrlerinden İbrahim Paşa, me'mûr edilmişti (21 muharrem 1089=14 mart 1687)[8]. Yine ikinci Rus seferi dolayısiyle, pâdişahın avlanarak Edirne'ye hareketi sırasında, Vâlide Sultan'ın berâberinde şehzâde Süleyman ve Ahmed olduğu hâlde, yedinci vezîr Köprülü-zâde Fâzıl Mustafa Paşa'nın muhâfazası altında Edirne'ye götürülmesi takarrür etmiş; 20 şevval 1091 (12 kasım 1680)'de Dâvud Paşa'dan hareket eden kafile 29 şevval (21 kasım)'de Edirne'ye varmıştır. Ertesi sene Ruslarla musâlaha akd edilmekle pâdişah İstanbul'a dönmüşse de, vâlidesi ile birâderlerinin, Edirne'deki ikameti devam etmiş; Fâzıl Mustafa Paşa, altıncı vezîr sıfatiyle, yine muhâfaza hizmetine me'mûr edilmişti (2 rebi'ülevvel 1092=22 mart 1681)[9]. Viyana seferi dolayısiyle IV. Mehmed tekrar Edirne (3 aralık 1682)'ye, oradan da Belgrad'a gitmiş, bozgunu müteâkıp Edirne'ye dönmüştü. Bu sebeble Vâlide Sultan ile pâdişah birâderlerinin Edirne'de ikameti, bu defa hayli uzun sürmüş olmalıdır.

5 Vecîhî, 50b.; Naîmâ, VI, 190-199; Silâhdar Fındıklılı Mehmed Ağa, *Tarih*, İstanbul 1928, I, 53; Karaçelebî-zâde, *ayn. esr.*, 116a v.d.'da, Mes'ud Efendi'ye yapılan isnâdın, siyâsî rekabetten doğan bir iftira olduğunu, müftinin devlet idâresine olan aşırı müdâhele ve desîselerinin felâketini hazırladığını ifâde eder.

6 Silâhdar, I, 384; Abdî Paşa, *Vekayinâme,* Topkapı sarayı, Koğuşlar Ktb., nr. 915, 64b'de şehzâdelerin refâkatde bulunduğu tasrih edilmiyor.

7 Silâhdar, I, 623; krş. Abdî Paşa, *ayn. esr.*, 124a.

8 Silâhdar, I, 671.

9 Silâhdar, I, 734, 738.

Viyana hezîmetini tâkip eden büyük felâketler ve başta Budin olmak üzere bir çok mühim beldelerin kaybı karşısında IV. Mehmed'in kayıtsız tavrı ve zamanla şiddetlenen av iptilâsı, pâdişah aleyhinde gittikçe artan bir memnuniyetsizlik havası doğurmuş[10]; nihâyet, Macaristan'ın büsbütün kaybını mûcib olan Mohac mağlûbiyeti üzerine, ordu ayaklanarak vezîr-i âzam Süleyman Paşa'yı firâra, kaymakam seçtikleri Köprülü Mehmed Paşa'nın dâmadı Abaza Siyavuş Paşa'yı sadrâzam olarak tanımağa pâdişahı mecbûr etmişlerdi. Yeni sadrâzam, şeyhülislâma kul ağaları ağzından gönderdiği mektupta, IV. Mehmed tahtda kaldıkça askerin gönül birliğiyle bir iş görmeyeceğini, şer'in gereğini yerine getirmek üzere İstanbul'a gelinerek pâdişahın hal'i ve ortanca birâderi Süleyman'ın iclâsı husûsunda ittifak edildiğini bildirmiştir[11]. IV. Mehmed'in avdan ferâgati ve âsilerin her türlü isteklerini yerine getirmesi, ordunun İstanbul üzerine yürümesini önleyemedi. Hal'inin kat'îleştiğini hisseden pâdişah, son defa olarak sadrâzamdan, oğlu Mustafa (II.)'nın iclâs edilmesini istemişse de, Silivri'ye gelen Siyavuş Paşa, ocak ağaları ve zorbaları toplayıp ertesi gün (2 muharrem 1099), IV. Mehmed'in hal'i ve şehzâde Süleyman'ın iclâsında ittifak olunduğunu bir mahzarla tesbit ederek, mahzarı İstanbul kaymakamı Fâzıl Mustafa Paşa'ya gönderdi. O akşam bâzı ulemâ ve ocak ihtiyarlarını mahzardan haberdar ederek, muvafakatlerini alan kaymakam paşa, ertesi sabah (2 muharrem) devlet erkânı, ulemâ ve ocak ihtiyarlarını Ayasofya'da toplayarak ordunun irâdesini tebliğ ve hazır bulunanları ilzam ettikten sonra, çavuş-başını, kapu ağası Hacı İbrâhim Ağa'ya göndererek, iç oğlanlarını zapt, tahtı Bâbüssaâde önüne koydurup, şehzâde Süleyman'ı hazırlamasını tenbih etti. Kapu ağası, pâdişahın, bütün iç oğlanlarına feth-i Şerîf okumalarını emrettiğini ilân ederek kapıları kapattı; "ayak dîvânı vardır" diye tahtı hazırlattı. Süleyman'ı mahbus bulunduğu Şimşirlikten çıkarmağa me'mûr dârüssaâde ağası Ali Ağa, bütün vüzerâ, ulemâ ve ocaklının bî'at için teşrîfine hazır olduğunu bildirince, şehzâde, hayatına kastedildiğini vehm ederek, kırk yıldan beri her gün ölüm korkusu çekmektense bir kerre ölmenin evlâ olduğunu söylemiş; dârüssaâde ağası, şehzâde Ahmed (II.)'in de yardımıyla Süleyman'ı güçlükle iknâ ederek bî'at merâsimine götürmüştür. Ayasofya'dan gelen devlet erkânı, ulemâ ve ağaların bî'atından ve Sultan IV. Mehmed'in Süleyman'ın çıktığı yere hapsedilmesinden sonra, cülûs keyfiyeti şehirde ilân edildi (2 muharrem 1099 = 8 kasım 1687 cumar-

10 Bk. C. Baysun, "Mehmed IV.", *İA,* VII, 547-557.

11 Silâhdar, II, 281.

tesi)[12]. Cülûsun ikinci günü Vâlide Sâliha Dilâşûb Sultan merâsimle Eski saraydan Yeni saraya getirilerek kendisine in'âmlar verildi[13]. Cülûs keyfiyeti eyâletlere bildirildiği gibi, Mekke şerîfine, Kırım hanına, Erdel kırallığına da mektuplar gönderildi. Fransa, İngiltere ve Felemenk hükümdarlarına ise, yine ihbar için nâme-i hümâyûn ile kapuculardan olup, vezîr-i âzamın akrabâsından Yeğen Ahmed Ağa gönderildi[14].

Vezîr-i âzam Siyavuş Paşa, Çırpıcı çayırında konaklayıp bir kaç gün kalarak, ulûfelerini verip, kapıkulunu dağıtmayı düşünmüştü. Ancak kulağaları ve zorba-başıları askeri tahrik ile sadrâzamın otağını basıp, cebren kaldırarak İstanbul'a getirdiler. 5 muharrem (11 kasım) günü merâsimle şehre giren Siyavuş Paşa, sancak-ı şerîfi pâdişaha teslim etmekle sadârette ibka ve bir yolunu bulup eşkıyayı dağıtmağa me'mûr edildi. Diğer tarafdan verdikleri sözde durmayan zorbalar çarşı ve pazarı soymağa, yağma ve tecâvüzlerde bulunmağa başlamışlardı. Sipâhîler, 7 muharremde Atmeydanı'nda toplanarak birikmiş olan ulûfelerinin verilmesini istediler. Sadrâzam, 5 "kıst" mevâcibin birden ödenmesine imkân olmadığını, peyderpey tevzî olunacağını ifâde etti. 12 muharremde (18 kasım) yeniçeri ve sipâhîye yalnız mevâcib çıkarılması[15], her iki zümrenin ertesi gün Atmeydanı'nda toplanarak cülûs bahşişi, terakkî, "gulâmiyye" ve "veledeş" verilmesinde ayak diremelerine yol açdı. 14 muharremde vezîr-i âzam sarayında yapılan müşâverede Siyavuş Paşa, iç ve dış hazînede akçe olmadığından, sipâhînin verilmesinde ısrar ettiği cülûs bahşişinin ödenmesine imkân bulunamadığını, bahşiş yerine terakkîlerine bir akçe zamma râzı olmazlarsa istifa edeceğini bildirdi. Hazır bulunanların rızâsına rağmen, zorbaların tahrikiyle asker, bahşiş ve terakkî verilmesini; 15 muharremde ise, dârüssaâde ağası, Fâzıl Mustafa Paşa, baş defterdar, yeniçeri ağası ve kul kethüdâsının azlini ısrarla talep ettiler. Ancak yeniçeri ağası değiştirilip ulûfelerinin tamamlanması, bahşiş ve terakkîlerinin verilmesi va'd olunarak dağılmaları te'min edilebildi. Fakat ulûfeleri tamâmen ödemek ve cülûs bahşişi vermek için hazînede para bulunmadığından, vezîr-i âzamın telhîsi üzerine, iç hazîne ve kilerde ne kadar altın ve gümüş evâni, kılıç,

12 Silâhdar, II, 295-298; Defterdâr Mehmed Paşa, *ayn. esr.,* Hamidiye Ktb.., nr. 949, 149b; Mehmed Râşid, *Tarih,* İstanbul 1282, II, 2 v.d.

13 Vâlide Sultan'a verilen in'am hakkındaki hatt-ı hümâyûn, Topkapısarayı arşivi, E. 7003/18.

14 Hammer, *Histoire de l'Empire ottoman,* trc. J.-J. Hellert, Paris 1838, XII, 246 v.d.

15 Mevâcib için vezîri-âzamın iç hazîneden verilmesini istediği 200 kesenin defterdara teslim olduğuna dâir hazîne kethüdâsının arzı: Topkapısarayı arşivi, E. 7004/22.

gaddâre v.b., para basılmak üzere darbhâneye verildi[16] ise de, kifâyet etmediğinden hasahur hazînesinden eşya çıkarıldı. Fakat yine yetmediğinden kapıkulunun taşkınlığını önlemek, yaklaşmakta olan baharda sefer mühimmâtına harcetmek üzere, zenginlerden "imdâdiyye" nâmiyle para alınması takarrür edip, paranın tahsili zorbalara havâle olundu. Bu pek tehlikeli karar büyük musîbetlere ve pek çok kimsenin korkudan şehri terkine sebep oldu[17].

Pâdişah 21 muharrem 1099 (27 kasım 1687) öğleden sonra, Eyüb Sultan türbesine gidip, şeyhülislâm ve yeniçeri ağası mûtad merâsimle kendisine kılıç kuşattılar[18]. Ertesi gün de Ayasofya'ya ilk cuma namazına çıktı.

Ulûfe ve bahşiş dağıtılması talebiyle kapıkulunun ayaklanması devam ediyordu. Mısır'dan gelen hazîne ve "imdâdiyye" yoluyla halkdan tahsil edilen para tevzi'ata yetmiyordu. Hükûmet o kadar acz içinde idi ki, sipâhinin yevmiyesi hesaplanıp eline pençeli bir divan defteri verilerek, mevâcibini muayyen bir kimseden alması tenbih ediliyor ve o da bu kimsenin başına belâ kesiliyordu. Ulûfe, terakkî ve bahşiş böylece tamamlandı. 15 safer (20 aralık) de vezîr-i âzam, zorba-başılarını çağırarak, bütün maksatlarına nâil olduklarını, pâdişahın, artık fesaddan vazgeçip yerlerine dönmelerini emrettiğini bildirdi. Ertesi gün de ilk def'a normal dîvân toplantısı yapıldı.

Siyavuş Paşa, saflığı ve bönlüğü dolayısiyle vaziyete hâkim olamıyor, zorbaların her arzûsuna boyun eğiyordu; ikinci vezîr Fâzıl Mustafa Paşa'nın telkiniyle, zorba ele-başlarından başçavuş Fetvâcı Hüseyin Ağa ile Hacı Ali Ağa'nın tenkîline yeniçeri ağası Harputlu Süleyman Ağa'yı me'mûr etti. Keyfiyetten haberdâr olan zorbalar, ikinci vezîr ve yeniçeri ağasının derhal nefyini, aksi takdirde onları katl edeceklerini bildirdiler; vezîr-i âzamın recâ ve niyazları kâr etmeyince, Mustafa Paşa Boğazhisarı (Seddülbahr)'na nefyolunup, Süleyman Ağa arzûlarına uygun hareket edeceğini yeminle te'min ederek mevkiini muhâfaza edebildi. Kilit mevkilerine adamlarını tâyin ettiren zorbalar, Fâzıl Mustafa Paşa'nın katline fetvâ vermeyen Debbağ-zâde Mehmed Efendi'yi de şeyhülislâmlıktan azl ettirdiler. Fetvâcının tahrik ve ısrâriyle sefer hazırlıklarına girişilip, Siyavuş Paşa Engürüs seferi serdârlığına getirildi. Pâdişahın ocaklıya hitâben sâdır olan fermânında, şimdiye kadar halka zulm ettikleri, bundan böyle

16 Bozulan altın ve gümüş evâni ve kılıçların müfredâtı için bk. Topkapısarayı arşivi, D. 1108, 2a-10b.

17 Silâhdar, II, 306; Defterdar Mehmed Paşa, 155a=Râşid, II, 20.

18 Silâhdar, II, 308'de tarih sehven 25 muharremdir. Ayrıca bk. Hammer, XII, 247.

fitneden el çekip gönül birliğiyle hizmet edip, hayır duâsını almaları ifâde olunuyordu. 18 rebi'ülâhır (20 şubat 1688)'da vezîr-i âzamın tuğları çıkarıldı. Fakat yeniçeri ihtiyarlarının tahrikiyle, yeniçeri ağasının, Siyavuş Paşa'nın muvafakatını almadan zorba-başılarını temizlemeye teşebbüsü bir seri nahoş hâdisenin zuhûruna sebeb oldu: Fetvâcı'nın yeniçeri ağası tarafından katli üzerine ortaya çıkan Hacı Ali Ağa'nın tahrikiyle ayaklanan zorbalar, önce Süleyman Ağa'yı öldürüp, sonra vezîr-i âzam sarayına giderek, Siyavuş Paşa'dan mührü istediler. Paşa mührü bizzat pâdişaha teslim edeceğini söyleyerek talebi reddettiği gibi, yanındaki ricâlin, saraya gidip sancağ-ı şerîfi çıkarıp, gâileyi def' teklifini de, kendisini zorbalıkla ithâm eden pâdişahtan emin olmadığını ileri sürerek kabûl etmedi; tevekkülle sarayına kapanıp müdâfaa vaziyeti aldı. Zorbalar, pâdişaha müracaatla, Siyavuş Paşa'nın azlini te'min ettiler. "Def'-i fitne için" kulların taleplerini kabûl eden pâdişah, Özi muhafızı Bozoklu Mustafa Paşa'yı vezîr-i âzam, ve onun gelişine kadar Nişancı İsmâil Paşa'yı kaymakam tâyin edip, mührü göndermesi için Siyavuş Paşa'ya hat gönderdi. O da mührü zorbalar elinde âlet olan şeyhülislâma teslim etti (27 rebi'ülâhır=29 şubat). Siyavuş Paşa, tâbilerine başlarının çâresine bakmaları için izin vermekle, ertesi gün, kana susamış zorbalar, sarayına dâhil ve kendisini müdâfaada celâdet gösteren Paşa'yı katl ve sarayını yağma ettiler. Mühürle berâber şeyhülislâmı ve Rumeli kazaskerini yanlarında tutan zorbalar, artık tamâmiyle vaziyete hâkim olmuşlardı: Ağalıkları kendi aralarında paylaştılar; umûm ağzından yazdıkları defteri, pâdişaha gönderdiler; arzûları kabûl edilip hil'at giymek üzere saraya dâvet olununca da, gitmeyeceklerini, bunları kaymakam paşa sarayında giyeceklerini bildirdiler. Uzayıp giden bu hâdiselerin halk vicdânındaki aksi "sancak vak'ası"nın zuhûruna sebep oldu: O gün (28 rebi'ülâhır=1 mart), dükkânlar açılmış, zâhirî bir sükûnet hâsıl olmuştu. Bir eşkiyâ gürûhunun Yağlıkçılar çarşısını yağmaya başlaması üzerine, esnaftan Yağlıkçı Emîr, zorbalardan zulüm gören halkı intikama dâvet etti. Esnaf sür'atle dükkânlarını kapattı; her sınıf halkın dâhil olduğu büyük bir kalabalık saraya yürüyüp orta kapıya gelerek, pâdişahdan, eşkıyâyı kırmak üzere sancağ-ı şerîfin çıkarılmasını istedi. Vüzerâ ve ulemâ saraya dâvet olunup yapılan meşverette, sancağın çıkarılıp, kapı üzerinde iki kule arasına dikilmesi kabûl edildi. Müslüman olanın sancak altında toplanması, gelmeyenlerin kâfir sayılacağı hakkındaki fermanın her tarafta ilânı, şehirliyi kırmak üzere Süleymâniye meydanında toplanan 500 kadar zorbayı şaşkına döndürdü. Sekbân başı, kul kethüdâsı ve ocak ihtiyarları, eski odalar halkı pâdişahın emrine itâat ettiler. Zorba-başıları kararsızlık içinde kalmışlardı; önce, mühim me'mûriyetleri paylaşmağa kalk-

tılar; sonra pâdişahı indirip küçük kardeşi Ahmed'i veya Sultan Mustafa (II.)'yı tahta çıkarmağı düşündüler; bâzıları, bütün şehzâdeleri öldürüp, Kırım hanını getirmeyi teklif etti. Pâdişah tarafından bir kaç defa istenen mührü vermediler. Diğer taraftan pâdişah, halkın tebdil husûsundaki arzusuna uyarak, kaymakam İsmâil Paşa'yı vezîr-i âzam, Debbağ-zâde'yi şeyhülislâm tâyin etti. Zorba-başılardan Hacı Ali Ağa'ya Bosna eyâleti, Deli Pîrî'ye Bursa, Tekeli Ahmed Ağa'ya Karesi sancakları verilip derhâl vazifeleri başına gitmeleri emrolundu. Keyfiyet tebliğ edilince, yanlarındaki eşkıyâ dağılıp yalnız kaldılar. Deli Pîrî ve Tekeli firâr edip, Hacı Ali Ağa, ocakta bir nefer olarak kalmağa razı olduğunu ifâde etti. Mâzûl müfti Seyyid Feyzullah Efendi, mührü getirip teslim edince, IV. Mehmed'e taraftar olmak töhmetiyle vatanı Erzurum'a sürüldü. Halkın temsilcisi Atpazarlı Seyyid Osman Efendi'nin sevkiyle has odadan müezzin Bosnalı Hasan Ağa'nın yeniçeri ağası tâyini, halk ve yeniçeri tarafından kabûl edilince sükûnet te'essüs etti; fakat sancak kapıda kaldıkça halk dağılmadığından, saray, kapıkulu tarafından muhafaza altına alındı. Ertesi gün (29 rebi'ülâhır=2 mart), yüzbini mütecâviz halk, saray meydanını ve civârını doldurup, bölükbaşıları istemediklerini bildirdiler. Zorba bölükbaşı ve yardımcılarının öldürülmelerine fetvâ alınıp, mûcibince fermân sâdır olduğu, mal ve canlarının emniyetine bütün ulemânın kefil bulunduğu müfti tarafından bildirilince, halk mutmain olarak dağıldı. Eşkıyâ her tarafta takîb ve te'dib edildi. Nihâyet 3 cemâziyelevvel 1099 (5 mart 1688)'da Hacı Ali Ağa gizlendiği yerde yakalandı, Kapı-arası'nda boğdurulup, tarafdarları cezalandırıldı. Böylece dört aydır devâm eden zorba tahakkümü devresi sona ermiş oldu[19].

Hükûmet merkezi bu hâdiselerle çalkalanırken serhad muhâfızlarından ulûfesizlik ve açlık feryatları ile kalelerin teslim olduğuna dâir felâket haberleri geliyordu. Bu cümleden olarak, Avusturyalılar tarafından etrafındaki köylerin boşaltılmasiyle her türlü muvâsala ve zahîre te'mininden mahrum olan Eğri müdâfileri, açlıktan büyük bir kısmı kırıldıktan sonra, emânla kaleyi General Caraffa'ya teslim ettiler (8 safer 1099 = 14 aralık 1687)[20]. Eğri'yi tâkiben Lipva (Lippa) kalesi de mezkûr generale "vire" ile teslim oldu [21]. Bu iki kaleyi müteâkip Thököly İmre tasarrufunda olan şimâlî Karpatlar'daki Munkacs ile, Sava'nın cenup ve şimâlindeki Derbend ve Gradişka kaleleri Avusturyalılar; orta Yunanistan'daki İstefe (Thebai) ile

19 Silâhdar, II, 325-349.

20 Silâhdar, II, 315 v.d.; Râşid, II, 32 v.d.; Hammer, XII, 252.

21 Silâhdar, II, 316 v.d.

cenûbî Bosna'daki Knin ve civârındaki diğer bâzı kaleler Venedikliler eline geçti. Cemâziyelevvel başlarında (mart 1688) serhad kalelerinden gelen arzlarda üç yıldır ulûfe ve zahîreleri verilmediği, açlığa tahammülleri kalmadığı, bir kaç gün daha ihmâl edilirlerse kaleleri terk edecekleri bildiriliyordu. Devlet hazînesinde nakid bulunmadığından hasahur hazînesinden seçilen altın ve gümüş takımlardan para kesilerek, mümkün-mertebe ulûfe yetiştirilmeğe çalışıldı[22].

II. Süleyman'ı iclâs niyetiyle İstanbul'a gelen ordu mensuplarından şekavetiyle meşhûr Serçeşme Yeğen Osman Paşa, şehre girmeyip bir tehdit unsuru olarak Davudpaşa'da konaklamakla, kendisini uzaklaştırmak için ona evvelâ Rumeli beylerbeyiliği ile Belgrad muhâfızlığı verilmiş (19 muharrem 1099); Sancak vak'asından sonra, 16 cemâziyelevvel (18 mart 1688)'de yapılan meşverette vezîr-i âzamın bu sene İstanbul'da kalıp eşkıyâ fitnesini tamâmen bertaraf, serhadler mühimmâtını ihzâr ettikten sonra, gelecek sene sefere çıkması kararlaştırılarak, Yeğen Paşa da Engürüs serdarlığına getirilmişti. Ancak, sefer bahânesiyle Rumeli eyâletini haraca kesip, reâyâya pek çok zulümde bulunan Osman Paşa, tenkil edilen eşkıyâdan, canını kurtarıp yanına gelenlerin de telkiniyle cür'etini daha da artırarak, düşmana karşı çıkabilmek için kendisine sancağ-ı şerîfle mühürün gönderilmesi; kethüdâsına da Karaman beylerbeyiliği verilerek Anadolu'dan levend celbini istedi. Kendisinden ve tâifesinden bir fayda te'min edilemeyeceği mülâhazasiyle katline fetvâ alınıp, Osman Paşa'nın Kosova'dan Filibe sahrâsına geldiği haber alınınca da, kendisine Bosna eyâleti verilerek sür'atle yeni vazifesine gitmesi, muhâlefet ederse, adamları ile birlikte kılıçtan geçirileceği bildirildi ve Engürüs serdârı Hazînedar Hasan Paşa ile Özi muhâfızı Mustafa Paşa'ya bu husûsta emîrler gönderildi; ayrıca Bosna'ya kadar bütün Rumeli'den asker toplanıp Salahor Süleyman Paşa'nın seraskerliğiyle Yeğen Paşa'nın tenkili kararlaştı (20 cemâziyelâhır=21 nisan). İsmâil Paşa, sadârete gelince, Anadolu'daki zorbaların da izâlesini tâmim etmişti. Bu emre uyularak Ankara halkının eşkiyâyı te'dibi, Celâlî Yeğen Paşa'nın tâbîlerinden Ankaralı Gedik Mehmed Bölük-başı tâifesiyle berâber Ankara'yı muhâsara edip Eskişehir tarafına çekilerek zulmünden şikâyetciler gelmekle, sarıca ve sekbanların nerede bulunurlarsa katl edilmeleri hakkında fetvâ ve emirler gönderildi. Eşkıyâ her taraftan sürülüp, imha edilmek üzere iken, müfti Debbağ-zâde, hoca-i pâdişâhî ve dârüssâde ağası müttefikan, te'sir altında kalmağa müsâit pâdişah üzerinde telkînde bulunarak mührün İsmail Paşa'dan alınıp Tekirdağlı Bekrî

22 Silâhdar, II, 353.

Mustafa Paşa'ya verilmesini te'min ettiler (1 receb=2 mayıs). Levend tarafdarı ümerâ ve pâdişaha yakın olanların te'siriyle, " nefîr-i âm" askerinin dağılmasına emîr verildi. Gedik Bölük-başı'ya Sıvas eyâleti tevcih olundu. Yeğen Osman Paşa'nın da cürmü affolunup, te'dibine me'mûr askerin dağılması emredildi. Osman Paşa, görünüşte emre itâat edip, Bosna'ya hareket etmişken, "nefîr-i âm" askerinin dağıldığını öğrenince bu hizmeti kabûlden imtinâ edip, yanındaki 12.000 eşkıyâ ile, vaktiyle tenkiline me'mûr edilen Belgrad muhâfızı Hasan Paşa'nın üzerine yürüyerek kendisini Engürüs seraskeri ilân edip, Hasan Paşa'ya gönderilen kürkü giydi. Hükûmet merkezi, mazarratını bir müddet için önlemek düşüncesiyle bu zorba celâlîyi serdâr olarak tanıdı (9 şâban=9 hazîran).

Bekrî Mustafa Paşa'nın sadrâzam tâyininden sonra, İstanbul'da bulunan Felemenk elçisi, Avusturya ve müttefiklerinin sulha mütemâyil olduklarını bildirerek devletinin musalâha için tavassutunu arzetti. Ayrıca Belgrad muhâfızı Hasan Paşa ile Varad (Grosswardein) beylerbeyisi Çavuşbaşı Mehmed Paşa, General Caraffa'nın, mûtemed elçi gönderilirse, imparator I. Leopold'un sulh akdine taraftar bulunduğunu bildirdiğini arz ettiler. Bunun üzerine, sâbık ruznâmçe-i evvel Zülfikar Efendi ile tercüman ve devletin mahrem-i esrârı İskerlet-zâde Aleksandr Maurocordato, Viyana'ya elçilikle gönderilip, pâdişahın cülûsunu haber vermek ve müsâid zemin bulunursa, sulh müzâkerelerine girişmekle vazifelendirildi (12 ramazan=10 temmuz)[23]. Elçinin mâneviyatını takviye için ve icâp ederse bizzat sefere çıkmak üzere pâdişahın Edirne'ye hareketi de kararlaştırıldı.

26 ramazan (24 temmûz) cumartesi günü[24] tuğlar bâb-ı hümâyûnun önüne dikilip sefer hazırlıklarına girilişdi.

Rumeli'deki büyük toprak kaybı, husûsiyle Mora'nın tamâmen Venedikliler eline geçmesi devleti avârız, nüzûl ve cizye gibi vergi hâsılatından mahrum bıraktığı gibi, Anadolu'da devam eden eşkıya fesâdı reâyanın dağılmasına ve dolayısiyle hazîne gelirlerinin gittikçe azalmasına sebep oluyordu. Devam eden seferlerin masraflarına, II Süleyman'ın cülûsunu müteâkıp kapı kuluna birikmiş ulûfeleri ile cülûs bahşişinin de ilâve edilmesi, devlet hazînesini büs-bütün kurutmuştu. İstanbul'daki kul fesâdına mukabil, serhad kalelerinde de, cülûs bahşişi veya ulûfe verilmesi nizâmın bâzı nâhoş hâdiselere se-

23 *Sulh-nâme-i Amuca-zâde Hüseyin Paşa*, Revan köşkü Ktb., nr. 1311, 3a-3b, Silâhdar, II, 365 v.d.; krş. N. Jorga, *G O R*, IV, 229.

24 Silâhdar, II, 366; Üsküdârî Abdullah b. İbrâhim, *Vâkıât-ı sefer-i Sultan Süleyman-ı sânî*, I, Revan köşkü Ktb., nr. 1223, 3a'da, tarih, 27 ramazan=16 temmûz pazartesi olarak tesbit ediliyor.

bep olduğu görülmektedir. Bu cümleden olmak üzere Kandiye kulunun muhâfız Zülfikâr Paşa'yı katli, Venediklilere Girid'i istirdad ümidi verdiği gibi[25] İstanbul'daki zorba kıyâmına uyarak Tamşvar'daki kul tâifesinin mevâcib bahânesiyle muhâfız İbrâhim Paşa'yı sarayında öldürmesi de, nâzik bir vaziyet hâsıl etmişti[26]. Yeni bir sefer arefesinde hazîneye yeni gelir kaynakları bulmak zarûreti, devlet ricâlini sâlim olmayan bir takım tedbirler almağa zorladı. İstanbul'da cizye tahsili için mükellefin haps ve tazyikı, tahsildarların zimmetini edâ etmeleri için şiddet kullanılması, her vesîle ile "bedel" tahsiline teşebbüs olunması, Rumeli ve Anadolu evkafından mukataa ve gümrüklerden duâ-gûyluk ve mütekaidlik vazifesi alanların senelik âidatlarının yarısının hazîneye celbi[27] ile tahsili kolay olur zanniyle, avârız hânelerinden sefer "imdâdiyesi" alınmak yoluna gidilmesi[28] bu cümledindir. Fakat hazîne sıkıntısını önlemek için yapılan asıl mühim teşebbüs, bakırdan mangır bàsılmak sûretiyle girişilen paranın kıymetini düşürme hareketidir. 17 zilka'de 1099 (13 eylûl 1688)'dan îtibâren bir okka has bakırdan 800 adet darbedilen mangırın, ikisi bir akçe îtibâr edilmiş ve halkın rağbetine mazhar olmuştu[29]. Ancak mâlî sıkıntı, devleti, mangıra bir akçe kıymeti tanıması ve dolayısiyle paranın değerinin düşürülmesi hareketine sürükledi. Mihanikî usûllerle çalışan yeni bir darphâne (sonraki Simkeşhâne) te'sisine rağmen, mangır darbı imkânının mahdut olması ile, hazînedeki stokların ve evânînin tükenmesinden sonra mâden işletmelerinden te'min edilen bakır mâdeninin büyük mikdarda olmaması, devletin bu değer düşürmeden beklediği faydayı te'min edemedi. Bakırın mâden fiyatı ile îtibârî kıymeti arasında hâsıl olan büyük fark, ticâret erbâbınca memnûniyetsizlikle karşılandı. Dışarıdan İstanbul'a gelen tüccarın mangır kabûl etmemesine mukabil, tedâvülü için emirler sâdır oldu ise de, neticede devlet bile cizyeyi bakırla tahsil etmek istemedi. Bakı-

25 Silâhdar, II, 382 v.d.; krş. Defterdar Mehmed Paşa, 164a; Râşid, II, 41 v.d.; Üsküdârî Abdullah, *ayn. esr.*, 14a.

26 Defterdar, 165b; Râşid, II, 44 v.d.; krş. Silâhdar, II, 316 v.d.

27 Üsküdârî, *ayn. esr.*, 5a v.d., 9b v.d.

28 Üsküdâri Abdullah, İstanbul ve Galata avârız hânelerinden ikişer nefer beldâr ihrâcı ve her nefere mukabil 150 *esedî* kuruş bedel tahsili; Bursa ve Edirne avârızhânelerinden birer beldâra mukabil 100 *esedî*; Anadolu sancaklarının her üç avârızhânesinden birer beldâra karşılık 100 *esedî* tahsili için emirler gönderildiğini kayd; Silâhdar ise, İstanbul ve mülhakatından avârızhânesi başına 3'er yüz, sâir yerlerden 133'er kuruş tahsilinin emredildiğini ve bu tertip ile fukaraya zulmederek 40.000 keseden fazla para toplandığını ifâde ediyorlar: Üsküdârî, *ayn. esr.*, 6a; Silâhdar, II, 375 v.d.

29 Defterdar Mehmed Paşa, 169a v.d.; Silâhdar, II, 406.

rın aslî ve îtibârî kıymeti arasındaki fark geniş mıkyasta kalpazanlık hâdiselerine de yol açmış; hattâ yabancılar dahi bu işe karışmıştı. Mangır kabûl etmeyen müstahsil büyük şehirlere erzak maddesi satmaktan imtinâ etmekle, kıtlık ve fiyat artışı gibi tezâhürler de göründüğünden, neticede, II. Süleyman'a halef olan II. Ahmed zamanında, bakırdan para darbına son verilerek bu mahzurlar önlendi[30]. Yine mâlî sıkıntıyı önlemek üzere, meyhânelerin açılmasına ruhsat verilip, hamr emânetinin yeniden ihdâsı ve tüccarın getirdiği tütüne gümrük konulması da kararlaşmış (15 şevvâl 1099) ise de, husûsiyle eminliğe getirilen Kifrî Ahmed Efendi'nin Rumeli'ye gönderdiği adamların reâyaya zulm edip, isyân etmelerine sebep olduğu mütâlea edilerek emânetin kaldırılması ve içkinin alenen satılıp içilmesinin yasak edilmesi ferman olundu (safer 1101)[31]; İstanbul gümrüğüne katılmış bulunan "duhan" vergisi ise, müstakil bir mukataaya bağlandı[32].

Sefer hazırlıkları görülürken[33], Mısır'dan gelen hazîne ile kapukulunun iki kıst ulûfesi verilmiş; cülûs tebriki için gönderilen İngiliz elçisi kabul edilmişti[34]. 23 şevvâlde (20 ağustos 1688) Serdar Yeğen Paşa'dan gelen mektubda Avusturya kuvvetlerinin Sava'yı geçmeleri önlenemeyip, Rumeli beylerbeyisini Belgrad'da bırakıp kendisinin ordu ile Niş'e çekildiği bildiriliyor, asker ve hazîne isteniyordu. Belgrad'a imdat için Sofya, Silistre ve ötesinde asker toplanması emr olunup, pâdişah otağa çıktı (8 zilka'de). Yine aynı tarihte, Eğriboz (Negropont)'un, Mora'yı ve orta Yunanistan'ı zapteden Venedik kumandanı F. Morosini tarafından 20 ramazandan beri muhâsara edilmekte olduğu öğrenildi; ertesi gün Belgrad'dan bir kaç güne kadar imdat yetişmezse kalenin düşman eline geçmesinin muhakkak olduğuna dâir feryad-nâmeler geldi. Pâdişah, 15 zilka'dede, Edirne'ye doğru yola çıktı. Burgos (Lüleburgaz)'a vusûlde (20 zilka'de), Orta-Macar kıralı Thököly İmre'den gelen bir mektupta, muhâsarasından önce Belgrad'ı terk ederek Tuna yoluyla çekilen müslümanların, Fethülislâm (Kladova)'da general Caraffa tarafından tevkif edildikleri ve isyân eden hıristiyan reâyânın tazyikına mâruz kaldıkları, bunları kendisinin yetişip kurtardığı bildiriliyordu. Babaeski'den hareketle

30 Bk. Halil Sahillioğlu, *Bir asırlık osmanlı para tarihi, 1640-1740,* İktisat fakültesi Ktb., Doçentlik tezi, nr. VI, 2625 (3), s. 75-89.

31 Ahmed Refik, *Hicrî XII. asırda İstanbul hayatı,* İstanbul 1930, s. 6; krş. Defterdar Mehmed Paşa, 169b v.d., 201b-202b; Silâhdar, II, 368.

32 Defterdar, 233b-234a; Râşid, II, 149.

33 Tafsilât için bk. Üsküdârî, 5b, 6b v.d., 10b v.d.

34 20 şevvâl 1099; elçinin dîvân-ı hümâyûna takdim ettiği hediyeler için bk. Topkapısarayı arşivi, D. 1071, 4a.

Hafsa'ya konulacağı gün (22 zilka'de), Belgrad'ın hücûmla düşman eline geçtiğine dâir[35] haber gelince, pâdişah, ağlayarak "emir Allahındır" dedi. Ertesi gün Edirne şehrine girilmeyip, Saray civârındaki Sırık meydanına kurulan otağa konuldu. Niğbolu ve Ruscuk taraflarından, muhâfaza için asker gönderilmezse, reâyânın isyân ederek düşmana iltihâkının muhakkak olduğuna dâir feryadcılar gelmesi üzerine muhâfaza kuvveti gönderildi. 24 zilhiccede, Rumeli'nin düşman istilâsına uğraması dolayısiyle Anadolu yakası eyâlet, sancak ve kazâlarına fetvâ ile, nevrûzdan önce Edirne'de bulunmak üzere gazâya dâvet fermanı gönderildi. Zilhicce sonları ve 1100 muharremi başlarında gelen iki haber, Edirne ordugâhında sevinç uyandırdı: II. Süleyman'ın cülûsunu müteâkıp I. Hacı Selim Giray Han'ın oğlu Nûreddin Azamet Giray Sultan kumandasında 30.000 kişilik Tatar kuvvetinin İlbav (Lemberg)–Krementz kesimine yaptığı çapul seferine[36] mukabil, Leh kıralı Jan Sobieski'nin büyük bir kuvvetle Kamaniçe'yi zapt etmek için kaleyi muhâsarası üzerine müdâfiler Kırım hanı ile Özi muhâfızı Bozoklu Mustafa Paşa'dan imdat istemeğe mecbur olmuş, Babadağı tarafında bulunan Mustafa Paşa, Eflak'dan te'min edilen zahîre ve yanında bulunan kuvvetlerle kalenin imdâdına yetişmiş ise de, Azamet Giray kumandasındaki Kırım kuvvetleri, daha önce (16 şevvâl=13 ağustos) Turla (Dniester)'ya yaklaşıp Kamaniçe'den kalkan Leh ordusuna hücûma geçmiş; süvârisine haylı kayıp verdirerek onu Lehistan hudûduna kadar tâkip etmiş olduğu; müteâkıben Mustafa Paşa'nın da Kamaniçe'ye ulûfe, zahîre ve cebehâne ulaştırdığı bildirilmiş olmakla Kırım hanına ve Nûreddin Giray'a murassa' kılıç gönderilip Selim Giray Han, baharda askeriyle orduyu hümâyûna mülâkî olmağa dâvet edilmiştir[37]. Eğriboz'un 110 gün devam eden müdâfaası ise, her türlü imkânsızlıklar, ihânetler ve mahrûmiyetler içinde, Çelebi İbrâhim Paşa'nın metânet ve şehâmeti ile başarılmış, vuku bulduğu yıllarda eşine ender rastlanan bir muvaffakiyet nümûnesi olarak görünmektedir. Tecrübeli Venedik kumandanı Morosini müdâfilerin iki katı kayıp verdikten sonra, İstefeli bir papasla müdâfî paşaya, Fâzıl Ahmed Paşa'dan sonra Osmanlı devletinde müdebbir adam gelmeyeceği zannında yanılmış olduğunu ifâde ederek Atina yakasına dönmüş; İbrâhim Paşa da pâdişaha gönderdiği arîzada, eğer muhâsara sonlarında donanma gelmiş olsaydı,

35 Bk. C. Baysun, "Belgrad", *İA*, II, 475-485.

36 Bu seferden Kırım kuvvetlerinin sâlimen döndüklerine dâir haber İstanbul'a 9 cemaziyelâhır 1099=10 nisan 1688'de gelmişti; Silâhdar, II, 354

37 Silâhdar, II, 378–380.

pek az barutu kalan bütün Venedik gemileri kolaylıkla zaptedilebilirdi, diye üzüntüsünü izhâr etmiştir[38].

Bir buçuk ay müddetle Edirne sahrâsında çadır altında geçen konaklama sonunda havaların soğuması üzerine ordunun Edirne'de kışlaması emr edilip pâdişah Edirne sarayına çekildi, 5 muharrem 1100 = ekim 1688[39]. 6 ay devam eden kışlama sırasında, Osmanlı hükûmeti, bir taraftan dâhilde devlet kudretini ortadan kaldıran türedi tâifesini tenkile, diğer taraftan devam etmekte olan harbin külfetlerini bertaraf edip mevzîî bâzı muvaffakiyetler kazanılmasını te'mine çalıştı.

Yukarıda işâret olunduğu üzere, sarıca ve sekbanların tenkilleri için "nefîr-i âm" emirleri verilmiş iken, Bekrî Mustafa Paşa'nın sadârete gelmesi üzerine levend tarafdarı mukarreblerin te'siriyle tâkibattan vaz geçilmesi, bu tâifenin Anadolu'da, XVII. asır başlarındaki celâlî fesâdına benzer pek vahim bir zulüm ve tefrika devri açmalarına sebep olmuş, köyler ve kasabalar halkı nefislerini müdâfaa için büyük şehirlere sığınmak zorunda kalmışlardı. Son defa sefere iştirâk için "nefîr-i âm" emirleri gönderildikte, sekban belâsı üzerlerinden kalkmadıkça sefere çıkmanın mümkün olmadığı yolunda arzlar gönderilmişti. Anadolu'daki türedilerin izâlesi için sarıca ve sekban müessesesinin ilgası, kendi hâlinde olan levendlerin affı, sarıca ve sekban bayrağı altında fesâda devam edenlerin tecziyesi hakkında fetvâ ve hükümler sâdır oldu. "Nefir-i âm" emirleri her tarafta levendlerin tâkip ve imhâsına yol açtı. Bu cümleden olarak, Yeğen Osman Paşa'nın Konya'ya hâkim olan küçük dayısı Kara Hasan Bey'le, hemşire-zâdesi Ahmed Bey, Anadolu müfettişi Hüseyin Paşa mârifetiyle bertaraf edilmiştir[40].

Fakat asıl eşkıya reisi olup Engürüs serdarlığını gasb ederek son defa Niş'ten Sofya kışlağına çekilen Yeğen Osman Paşa'nın tenkili icâp ediyordu. Kara Yazıcı nâmiyle meşhûr kethüdâsını Sofya'ya ikame edip, kendisi daha emin olmak için şehrin bağları civârında "Yeğen-âbâd" adını verdiği binalarda eşkıyasıyla birlikte oturan Yeğen Paşa, yaptığı salmalarla reâyayı perîşan ettiği gibi, merkezden gönderilen hükümlere değil, hatt-ı hümâyûnlara bile itâat etmeyip, isyânını açığa vurmuştu. Sefer husûsunu müşâvere için Edirne'ye çağırılarak

38 Silâhdar, II, 381-396; krş. Üsküdârî, 13a-14a; Râşid, II, 50 v.dd.; harab olan Eğriboz kalesinin yeniden ihyası ve takviyesi için bk. Başbakanlık arşivi, *Mühimme defteri*, XCVIII , hüküm nr. 19, 23, 28, 80 v.b.

39 Silâhdar, II, 402; krş. Üsküdârî Abdullah, *ayn. esr.*, 13a.

40 Silâhdar, II, 412-418.

büyük iltifatla karşılanan Kırım hanı Selim Giray'ın[41], Osman Paşa'dan hiç bir ciddî iş beklenemiyeceğini ihtâr ve tedâriki görülmezse hizmette bulunmayacağı hakkındaki tehdidi üzerine Osman Paşa'nın katline fetvâ verilip kışlakta olan beylere ve bütün Rumeli'ne "nefîr-i âm" emirleri yazıldı. Kırım hanının konakçısı sıfatiyle Karînâbâd'dan Edirne'ye gelmiş olan vezîr Arap Receb Paşa, Yeğen Paşa yerine Engürüs serdârı tâyin edilip, "nefîr-i âm" askerini sürerek eşkıyâyı tenkil için Sofya'ya müteveccihen harekete me'mûr edildi. Üzerine "nefîr-i âm" emredilmesi Yeğen Osman Paşa tâifesinin dağılmasına sebep olmuş ve Yeğen Paşa, kendisine sâdık kalanlarla Şehirköyü (Pirot) ve Niş istikâmetinde çekilmiştir (24 rebi'ülâhır=14 şubat). Yeni seraskerin tâkipte gösterdiği sür'at, Yeğen Paşa'yı Kosova'da bütün sancak, bayrak, davul ve zurnalarını ateşe verip, öteden beri kendisine tarafdar olan Prizrinli Mahmud Paşa'ya sığınmağa zorladı. Osman Paşa, va'd edildiği üzere, Arnavud beylerinin 20.000 mikdarında levend yazarak kendisine yardımcı olacaklarını ümit ediyordu. 12 cemâziyelevvelde (3 mart) Priştine'ye vâsıl olan Receb Paşa, Mahmud Paşa'dan âsi paşayı diri istediyse de, o, Arnavud beyleri arasındaki tefrika sebebiyle, Yeğen Paşa ile belli-başlı âsilerin başını kesip Edirne'ye gönderdi[42].

Yeğen Osman Paşa'nın Anadolu'daki hempâlarından Sıvas beyler-beyiliği verilen Gedik Mehmed Paşa ile, onun muavinlerinden olup, Çorum sancağına tasarruf eden Cerid oğlunun tenkili ise, devleti bir müddet daha işgal edecektir: Engürüs seferine iştirâk etmek üzere Kartal'a gelmiş olan Cerid oğlu, İstanbul kaymakamı Ömer Paşa'nın kendisini izâleye kastettiğini anlayınca, Geyve köprüsünde Gedik Paşa ile buluşup berâberce Bursa üzerine yürümüşler; tenkillerine me'mur edilen müfettiş Hüseyin Paşa'nın tâkibine mârûz kalarak Tavşanlı tarafına çekilmişler ve müfettiş paşanın levendini gizlice kendi taraflarına kazanarak ânî bir baskınla Hüseyin Paşa'yı öldürmüşlerdi. Keyfiyet duyulunca, pâdişah eşkıyânın tenkilinde ısrar etti. Serdarlığa getirilen vezîr Boşnak Ahmed Paşa, maiyetine tâyin edilen kuvvetlerle eşkıyayı Bolvadin yakınlarında hezîmete uğrattı (29 şâban=19 haziran) ve bilâhıre Nallı-han'da tevkif ve katl edilen Gedik Paşa'nın kellesi Sofya'ya gitmiş olan ordugâha gönderildi (9 şevvâl=26 temmuz 1689)[43].

41 9 rebi'ülâhır = 30 ocak 1689'da Edirne'ye girişi için bk. Silâhdar, II, 406-409; Üsküdârî, I. 15a-15b. ayrıca bk. Topkapısarayı arşivi, D 1245 C-5; D 1108 32b.

42 Üsküdârî, 68a-70a.

43 Silâhdar, II, 447-451; Defterî Mehmed Paşa, 181b-184a; Üsküdârî, I,. 18a v.dd. 46b, 74a.

Engürüs seferine çıkılmadan eşkıyânın tenkil ve istikrârın te'mini husûsunda ısrarlı telkinlerde bulunan Selim Giray Han'ın, Edirne'den ayrılıp (6 cemâziyelevvel 1100=26 şubat 1689), Bucak kışlağına dönmesinden sonra, knez V.V. Golitsın kumandasında, mikdârı 300.000 olduğu rivâyet edilen büyük bir Rus ve Kazak ordusunun kırım üzerine yürüdüğü şâyi oldu[44]. Han, Kili'den ayrılıp (28 receb=18 mayıs) sür'atle memleketine dönerek Kırım yarımadasının giriş yerinde bulunan Or-kapu (Prekop) dışında düşmanı karşıladı (5 şâban=25 mayıs). Kırımlılar kendilerinden mikdar îtibâriyle on kat büyük ve ateşli silâhlar bakımından pek üstün düşman kuvvetine karşı muvaffakiyetle savaşmış; açlık ve susuzluğun da tesiriyle çekilmek zorunda kalan Ruslar, ric'at sırasında (11-21 şâban) büyük kayıplara uğramışlardır[45]. Kırım hanının bu gâileyi muvaffakıyetle bertaraf etmesi, Lehistan, Memleketeyn ve Erdel'de Osmanlı îtibârının yeniden kuvvet kazanmasını sağladı[46].

Pâdişahın Edirne kışlağına çekilmesinden önceki günlerde, Eflâk voyvodasının tahriki ile Avusturyalıların Thököly'yi tenkil ve muhafazasına me'mûr edildiği Vidin'i zapt teşebbüsleri, Macar prensi ve Vidin Sancak beyinin mahirâne manevrası neticesinde akîm bırakılmıştı. Kışlama sırasında ise, âsî reayâdan aldıkları yardımcılarla, kezâ Belgrad ve Semendire'den çıkan Avusturya kuvvetleri Yenipazar (Novipazar)'a hücûm etmek istedilerse de, Arnavut paşalar kumandasındaki serhad gâzîleri tarafından dernek yerlerinde bozguna uğratıldılar (24 muharrem 1100=20 kasım 1688). Yine aynı tarihlerde iki defası Bosna'ya vuku bulan taarruzları Bosna Beylerbeyisi Topal Hüseyin Paşa kuvvetleri tarafından tard edildi; 19 rebi'ülevvelde (11 Ocak 1689). Srebernice'yi muhasara eden kuvvetleri, Hüseyin Paşa kethüdâsı tarafından kaçmaya mecbur edildiği gibi, bunların tâkipleri sırasında İzvornik'den çıkan Avusturya takviyeleri de, hezîmete uğratıldı. Venediklilerin İhlivne ve civârına küçük müfrezelerle yaptıkları hücumlar da püskürtüldü.

Kırım Hanının Edirne'den ayrılmasından 15 gün sonra, Viyana'ya elçilikle gönderilen Zülfikar Efendi'nin bir anlaşma yolu bula-

44 Sonradan Tatarların eline geçen mektuplardan Rusların mukaddes ittifaktaki müttefikleri olan Avusturyalılar tarafından Kırım seferine tahrik edildikleri anlaşılmaktadır. Üsküdârî, I, 61a v.dd.

45 Selim Giray Han'ın vezîri Batur Ağa vâsıtasıyle 15 ramazanda Sofya ordugâhına gelen mektubu için bakınız: Silâhdar, II, 440-445; krş. Üsküdârî, I, 21b-22a, 26a-26b, 48b-49a, 60b-61a; Kırımî Abdülgaffâr, *'Umdetü't-tevârih,* nşr. Necip Asım, İstanbul 1343, s. 129.

46 Üsküdârî, I, 61b-62b.

mayıp göz hapsinde bulundurulması sebebiyle pâdişahın bizzat Engürüs seferine çıkması kararlaştırılmış ve tuğlar çıkarılmıştı. Askerin orduya iltihâkı için Anadolu ve Rumeli'ye hükümler gönderildiği gibi, Yeğen Osman Paşa'nın başı gelince, serdâr Arap Receb Paşa'ya Niş'de, "dernek" üzere olması, Arnavut beylerine de Yenipazar'ı muhafaza etmeleri emr edildi. 5 recebde (25 nisan 1689)[47] pâdişah otağa çıkıp, sefer mühimmâtının ikmâli ile geçen 44 günlük bir tevakkuftan sonra 18 şâbanda (6 haziran 1689 pazartesi) hareket olundu. Edirne'den ayrılırken pâdişahın rahatsızlığı, asker arasında hal' şâyiasının çıkmasına sebep olmuş, tahtırevanla dışarı çıkmasıyle dedi-kodular önlenmiştir. Ordu 24 şâbanda Filibe'ye gelip, 6 gün burada kaldıktan sonra Kız ve Kazasker derbendlerini geçip 8 ramazan (25 haziran)'da Sofya sahrâsına kondu[48]. 10 ramazanda yapılan meşverette pâdişahın Sofya sahrâsında ikamet edip serhadlere lüzumlu mühimmâtın gönderilmesi ve Engürus serdarı Receb Paşa'nın Belgrad fethine me'mûr edilmesi kararlaştırıldı.

Ramazan içinde hudutlardan başarı haberleri geldi: Bosna ile Yenipazar arasındaki Višegrad'ı kuşatma teşebbüsünde bulunan 12.000 kişilik Avusturya kuvveti, kale muhâfızları ve Bosna beylerbeyisinin yardımcı kuvvetleri tarafından bozguna uğratıldığı gibi[49] Banyaluka ve Dubiçe'ye yapılan tecâvüzler püskürtülmüş, Valievo, Berçka ve İzvornik düşman kuvvetleri tarafından boşaltılmıştı. Tuna kesiminde ise, Tuna'nın kilit mevkiinde bulunan Fethülislâm, 15 günlük bir muhâsaradan sonra "vire" ile zapt olunmuş (21 ramazan=8 temmuz); düşmanın Tuna'yı sed için İrşova (Orsova) karşısında yaptığı tahkimât ele geçmiş ve nihâyet İrşova hücumla zaptedilerek Temeşvar yolu açılmış ve Eflâk ile Avusturya'nın irtibâtı kesilmişti. Fethülislâm'ın zaptını diğer Tuna kalelerinin geri alınması tâkip etmişti. Bundan sonra düşmanın İrşova'yı ansızın kuşatma teşebbüsü bertaraf edildiği gibi, Komran (Komarom)'da hazırladığı toplarla mücehhez donanmasının, Tuna donanmasını batırmak üzere hareketi haber alınıp, İrşova'dan önce karşılanarak büyük kısmı zapt, karaya döktüğü asker bozguna uğratıldı. Denizlerde de başarılar kazanıldığı, ocak kalyonlarının Rodos önlerinde ve Mora'da Anaboli körfezinde Venedik kalyonlarını zaptettiği haberleri birbirini tâkip etti.

Belgrad'ın istirdadına me'mûr edilen serdar Receb Paşa'nın harekâtı ise, ağır yürümekteydi: kuvvetlerinin yekûnu 50.000'i bulmakla beraber piyâde askerinin itâat etmemesi üzerine 20.000 suvâri

47 Silâhdar, II, 429; krş. Üsküdârî, I, 20b.

48 Konaklar için bk. Üsküdârî, I, 27a-40a; Silâhdar, II, 435-439.

49 Bk. Üsküdârî, I, 41b-43b.

ile 8 recebde Niş'ten ayrılarak Semendire ve Belgrad'a kadar olan sâhada akın icrâ eden serdar, Avusturyalıların, âsi Sırp reâyası ile birleşerek Morava suyunu tutup ordunun ileri hareketine mâni olmak ve baskınla Niş'i zapt niyetinde olduğunu anlamış ve düşmanın harekâtına âit haberlerle düşman tarafından tahliye edilen Yagodina ile Parakin arasında Morava üzerinde kurulmasına başlayan köprünün tamamlanmak üzere olduğunu arz ederek mühimmât ve asker husûsunda takviyesini istemişti. Serdârın ağır hareketi yanında, kapı kulu ile ihtilâf hâlinde bulunması dikkati çekmiş ve vezîr-i âzam vaziyetin kötüye gidebileceğini pâdişaha arz etmişti. Seferin başından beri, askere, zamanında ulûfe verilmemesi, itâatsizliği ve isteksizliği arttıran bir âmil olarak göründüğü gibi, cesâret ve şecaâtine rağmen, seraskerlik evsâfından mahrûm bulunan Receb Paşa'nın, bir takım yanlış hareketleri ile asker ve kumandanlar arasında hâdiseler çıkmasını önleyemediği anlaşılmaktadır. Ümerâ ve asker arasındaki anlaşmazlığı halle me'mûr edilen Küçük Çavuş, askerin iki kıst ulûfelerini alamadıkları için itâatsizlik gösterdiğini, Mahmud Bey-oğlu Mahmud Paşa'nın Alaca-hisar (Kruşevaç) ordugâhına katılması emr edildiği hâlde Bosna'ya gitmesinin ve Vidin muhâfızı Hüseyin Paşa'nın Tuna muhâfazasında kalıp orduya iltihak etmemesinin, düşman üzerine hareketi geciktirdiğini tesbit etmişti. Bunun üzerine Hüseyin Paşa'ya, Thököly'ye ve Mahmud Paşa ile Arnavutluk'ta bulunan Kemankeş Ahmed Paşa'ya acele olarak serdâra katılmaları emrolundu (1 zilka'de=17 ağustos). Bir hafta sonra gelen mektubunda Receb Paşa, düşmanın Parakin'e geldiğini duyunca sür'atle Yagodina'ya hareket ettiği, Morava'yı oradan geçmek mümkün olursa düşmanı arkadan vurmayı, olmazsa Alaca-hisar köprüsünden geçerek karşılamayı düşündüğünü bildirince serdârın ağır hareketi yüzünden düşmanın Tuna kenarından Parakin'e gelerek Niş yolunu ve Morava köprülerini ele geçirmesine imkân verildiği anlaşılmakla pâdişah vezîr-i âzamı muâhaze ve acele gereken tedbirlerin alınmasını emretti. Yapılan müşâverede, bir kısım kapıkulu ile Bekrî Mustafa Paşa'nın kapu halkının, kethüdâsı Mehmed Ağa kumandasında serdârın yardımına gönderilmesi kararlaştırıldı. Diğer tarafdan, Osmanlı ordusunun içinde bulunduğu fena vaziyetten haberdar olup, Parakin'e kadar gelen düşman, cepheden Anadolu beylerbeyisi Deli Ömer Paşa'nın, yan ve gerilerden Receb Paşa'nın tehdidi altında bulunduğunu anlayarak Semendire hizasında Grobova'ya kadar çekilmiş; fakat tâkibe me'mûr Ömer Paşa taarruza cesâret edemediği gibi, han-zâdenin hücûmu da düşmanın galebesiyle neticelenmişti (29 ağustos)[50]. Ertesi gün Se-

50 Jorga, IV, 245.

mendire yakasından suvâri kuvvetleri ile takviye edilen düşman hücûma geçerek, sür'atle Batoçine'de bulunan serdar üzerine yürüyüp galebeyi te'min etti. Piyâde kuvvetlerini, daha geride olan ordugâha gönderip muhârebe ederek çekilen Receb Paşa, ordugâhın gönderilen piyâdelerce yağmalanıp tahliye edildiğini görünce, mukavemet imkânının kalmadığını anlayıp Yagodina-Alaca hisar üzerinden Morava'nın Aleksiniçe tarafına ric'at etmiş; bütün ağırlıklar ve toplar ile ordugâh düşman eline geçmişti. Keyfiyeti 20 zilka'dede öğrenen pâdişah, teessüre kapılarak ağlamış ve yanında olan nedîmlerine, ahvâli doğru söyleyecek bir sâdık kulu olmadığını ifâde ile hizmette hıyânet edenlere bedduâda bulunmuştur. Arnavut beylerine ve Vidin muhâfazasında bulunan Hüseyin Paşa ile Thököly'ye, serdar Receb Paşa'ya katılmaları te'kiden emr olundu. Vezîr-i âzam kethüdâsının mektubunda, mağlûbiyetin yukarıda işâret edilen sebeplere dayandığı ifâde edilmekte ve kul ahvâlini vezîr-i âzam, yeniçeri ağası ve nedimlerin pâdişaha lâyıkıyle arz etmedikleri söylenerek kapukulunun dâvâlarını bizzat pâdişah huzûrunda hal ve izâlesi gerekenleri katl etmek üzere Sofya'ya yürümeğe ahd ettiği bildirilmekteydi. Vezîr-i âzam bu haberden dehşete düşerek, yapılan müşâverede, düşman karşısında Niş'i terk etmemeleri şartiyle kulun isteklerinin yerine getirilmesi, dinlemeyip Dıragoman boğazını geçenlerin âsi sayılacakları meâlindeki fetvâya dayanarak katl olunması kararlaştırılıp, hükümler gönderildi.

Kurban bayramında, Hersek'te Gabella'yı zapta teşebbüs eden Venediklilerin firâra mecbûr edildiği, Kamaniçe'yi kuşatan Lehlilerin müdâfîlerin cesâretle mukavemeti, imdâda me'mûr Kırım kuvvetleri ile Özi muhâfızının yardımcı kuvvetlerinin yaklaşması üzerine ric'at ettikleri öğrenildi ise de, çok geçmeden şâyî olan Niş'in sukutu haberi, bütün ümitleri kırdı.

Serdar Receb Paşa, Aleksiniçe'de yaptığı müşâverede, bütün techizât ve mühimmâtını kayb etmiş bozgun hâlindeki askerle düşmana karşı koymanın güçlüğünü, Niş'in muhâfazası lüzûmunu tesbît ve şehre giderek kale etrâfına alelacele hendekler kazdırıp toplar yerleştirerek müdâfaa tertibâtı almıştı. Ludwig v. Baden kumandasındaki Avusturya ordusu, Macar beylerinden aldığı yeni takviyelerle arefe (9 zilhicce=24 eylûl) günü, Niş istihkâmları önünde göründü. Ertesi kurban bayramı günü, ordusunu ikiye ayırıp, bir kısmını doğrudan doğruya istihkâmlar üzerine taarruz ettirerek müdâfîleri tesbit, diğer kısmını siper kazılmayan yerlerden müdâfîlerin yan ve arkalarına nufûz edecek şekilde hücûma sevk etti. Arnavut askerinin muannidâne mukavemetine rağmen askerin kaçması önlenemedi ve Osmanlı ordugâhı ve Niş kasabası düşman eline geçti. Serasker Receb

Paşa, Vranya üzerinden Dıragoman derbendine gelip muhâfaza tedbirinde bulundu. Mehmed kethüdâ, vezîr-i âzamın kapu halkıyle berâber Sofya'ya döndü. Bozgunu öğrenen Sarı Hüseyin Paşa ise, zapt etmiş olduğu pek müstahkem olmayan İrşova ve Fethülislâm'ı bırakıp, Thököly ile berâber Vidin'e çekildi.

Vezîr-i âzam Bekrî Mustafa Paşa, önce felâketi pâdişahdan gizledi; sonra Sofya'da orduyu bir seraskerle koyup berâberce dönülmesini ve kasım gününe kadar Filibe'de kalmağı telkin etti ise de, dârüssaâde, kapu ve silâhdar ağalariyle has oda-başı, Sofya'daki askerin kısmen dağıldığını, vezîr-i âzam da çekilirse hiç kimsenin kalmayacağını Mustafa Paşa'nın sancak-ı şerîfle Sofya'da kalıp pâdişahın Balkan'ı aşarak Filibe'ye gitmesi lüzûmunu arz ettiler. Pâdişah emriyle yapılan müşâverede Şeyh Atpazarlı Osman Efendi ile Anadolu kazaskeri Hekim Yahya Efendi, Bekrî Mustafa Paşa'yı mağlûbiyetin mes'ûlü olarak muâhaze ettiler. Neticede vezîr-i âzamın Sofya'da kalması ve pâdişahın Filibe'ye çekilmesi kararlaştırıldı. Müşâveredeki ithamlardan hayli incinen vezîr-i âzam, rikâb kaymakamlığına, dışarıdan birinin getirilmesinin mührü ele geçirmeye vesile teşkil edeceğini telkîn ederek, kethüdâsı Mehmed Ağa'nın kaymakam tâyinini inhâ etti; pâdişah, münâsip görmediği bu tevcihi red etmemekle berâber, tasvibi imâ eden bir hitapta da bulunmadı[51]. Pâdişah, 15 zilhicce (29 eylûl)'de sancak-ı şerîfi Bekrî Mustafa Paşa'ya teslim edip, ertesi gün, şehir halkının hazin nümâyişleri arasında Sofya'dan ayrıldı. Tatarpazarı'na vusûlde (19 zilhicce), dârüssaâde ağasının tahrikiyle Rumeli ve Anadolu kazaskerleri, şeyhülislâmı Bekrî Mustafa Paşa'nın sadâretten azli husûsunda pâdişahı iknâa sevkettiler. Pâdişah, teklifin vaktiyle vuku bulan tavsiyesine mugayir olduğunu ifâde ettikte, şeyhülislâm ve Hoca Efendi azlinde ısrar ettiler. Pâdişah da, düşman ayakta iken dün serdar tâyin ettiği vezîri azl ederse, askerin dağılıp memleketin elden gitmesine sebep olacağını, keyfiyetin, düşman dağıldıktan sonra Edirne'de müşâvere olunabileceğini ifâde etti. 20 zilhiccede Filibe'ye vâsıl ve 5 gün ikamet olundu. Sonuncu gün yeni Fransız elçisi P. Antoine de Castagnères de Châteauneuf[52] Filibe'ye gelmiş ise de, elçinin, vezîr-i âzamdan önce huzûra kabûlü teâmüle mugayir olmakla, pâdişah ertesi gün Filibe'den hareket ve 11 muharrem 1101 (15 ekim 1689)'de Edirne'ye vâsıl olmuştur.

51 Defterî, 195a-195b.

52 Elçi İstanbul'a 28 eylûlde gelmişti: Marquis de Bonnac, *Mémoire historique sur l'ambassade de France à Constantinople,* nşr. Ch. Scheffer, Paris 1894, s. 43.53 Defterî, 200b–203a, 211b, 214b–215a, 233a–233b; Silâhdar, II, 483, 489.

Sofya'da serdarlıkla kalan vezîr-i âzam Bekrî Mustafa Paşa halkı şehri tahliyeye dâvet, kendisi kasım gününden sonra Edirne'ye dönmek mülâhazasıyle, Eğriboz muhâfızı Çelebî İbrahim Paşa'yı Sofya muhâfazasına tâyin; Arap Receb Paşa'yı mağlûbiyetin mes'ûlü olarak ithâm ederek pâdişahın iznini almadan katl ve Mora muhâfızı Arnavut Koca Halil Paşa'yı Engürüs seraskeri nasbetti. Fakat Edirne'de ulemânın ittifâkı ve şeyhülislâmın arzı üzerine, Sakız muhâfazasında bulunan Köprülü-zâde Fâzıl Mustafa Paşa'nın sadârete getirilmesi, rikâb kaymakamlığının Seddülbahir muhâfızı Türk Ali Paşa'ya verilmesi kararlaştırıldı. Müteâkıben yeniçeri ağası Koca Mahmud Ağa'ya sancak-ı şerîfle berâber Engürüs seraskerliği verilip, Bekrî Mustafa Paşa'nın mütekāiden Malkara'da oturması emr olundu.

Yeni vezîr-i âzam 25 muharrem (8 kasım) günü Edirne'ye gelerek vazifesine başladı. Reâya üzerindeki zulmü def' için bir adâletnâme neşreden Fâzıl Mustafa Paşa, avârız, nüzül, sürsat, hamr bedeli v.b. vergilerini kaldırılıp bâzı evkafa ilhâk edilmiş olan cizyeyi, ulemâ ile müşâvere ve fıkıh hükümlerini tatbiken yeni bir nizâma soktu: üç sınıf îtibâriyle 4, 2 ve 1'er *şerîfî* altın olarak tahsil edilecek verginin yalnız cizye kalemince zapt ve reâyaya, ödenen vergi karşılığında mühürlü renkli kâğıtlar verilmesi, cizyedâra muayyen hisse tahsisi (10, 8 ve 4 para) esâsı konulup, bu değişiklikten devlet hazînesine senelik 4.000 kese fazla hâsılât te'min edildi. Yeniçeri ocağı yoklanıp –mikdarı 20.000'den ziyâde olan– ulûfeye müstahak olmayanların esâmîleri silinip emekdarların terakkîleri tenkis edilerek 100.000 kuruşluk tasarruf te'min edildi. Vezirler, defterdar ve yeniçeri ağalarının bayramlarda rikâb-ı hümâyûna vermekte oldukları hediye âdeti kaldırıldı[53]. Baharda çıkılacak sefer için de hummalı bir hazırlık fâliyetine girişildi.

Niş'in sukutunu tâkip eden hâdiseler, düşmanın Osmanlı ülkesindeki tahribâtını, düşman istilâsı karşısında yerlerinden oynayan halk kütlelerinin Anadolu'ya doğru hicretlerini mûcip oluyordu. Tuna kesiminde, İrşova, Fethülislâm ve Florentin'i savaşmadan ele geçiren Avusturyalılar, Sarı Hüseyin Paşa'nın zayıf kuvvetlerini yenerek Vidin'i muhâsara ve vire ile zapt ettiler (10 muharrem). Niş'ten çıkan mühimce bir düşman kolunun Şehir köyü üzerinden hareketle Dıragoman boğazındaki muhâfaza kuvvetini basması, başlangıçta muvaffak olmuşsa da, paşaların gayretiyle bozgun asker geri döndürülerek düşmanın büyük kısmı ile imhâsı mümkün olmuştu (16 muharrem)[54].

53 Defterî, 200b-203a, 211b, 214b-215a, 233a-233b; Silâhdar, II, 483, 489.

54 Silâhdar, II, 479; Defterî, 196b– 197a.

Fakat Niş'te 10.000 kişilik bir kuvvetle tahassun eden general Veterani İstanbul'a kadar olan sâhadaki hıristiyan reâyâya Osmanlı devrinin sona erdiğini telkîn etmeğe çalışarak onları Avusturya hâkimiyetini tanımağa dâvet ediyordu. Her tarafa gönderilen itâatnâmelerin te'siri görülerek Niş'e giden hıristiyan knez, papas ve âyânı, Avusturyalı hâkimlerle haçlı bayraklar istediler; reâyâdan gücü kuvveti olanlar da Avusturya ordusuna katılarak Balkanlar'daki müslüman şehirleri ve nüfûsu üzerinde bir çok tahribât ve tecâvüzlerde bulundular. Bu cümleden olmak üzere, Sırp eşkıyâsının ileri gelenlerinden Karpos, Eğridere palankasını zapt, Komanova'da bir kale yaptırıp, Kaçanik boğazını tutmakla kendisine Avusturya imparatoru tarafından Komanova kıralı unvânı ile kalpak gönderilmişti. Daha önce Piccolomini tarafından tahrip edilen Üsküb üzerine yürüyen Karpos, muhâfazaya me'mur Mehmed Paşa'nın gayret göstermeden ric'atı üzerine, müslüman halkı katl-i âm ve şehri yağma edip, ateşe verdi. Başka bir düşman kolu İştip'i yağma, Karadağ'dan gelen bir âsi Arnavut müfrezesi ise, İpek'i zapt etti. Dıragoman boğazından Bosna hudûduna kadar hemen bütün Sırbistan ve şimâlî Arnavutluk düşmanın zapt ve tahribine mâruz kalıp halkın ancak üçte biri İstanbul ve Anadolu tarafına hicret edebilmişti[55]. Orduda ise, kar ve soğuk yüzünden ancak 3.000 yeniçeri, 2.000 sipâhî, müteferrika ve çavuşlar kalmıştı. Bu pek nâzik zamanda ordunun imdâdına yine Selim Giray Han yetişti: Avusturya seferlerine me'mûr edilmesi sebebiyle, bu defa 150.000 kişilik bir kuvvetle Kırım'a kast eden Rusların tecâvüzünü muvaffakiyetle def' ettikten[56] sonra, Bekrî Mustafa Paşa'nın Kırım'a avdet etmesi hakkındaki tavsiyesine rağmen, sür'atle hareket ederek Eflâk hudûduna geldikte Batoçine, Niğbolu'ya vusûlde de Niş hezîmetini öğrenerek müteessir olan han 2 saferde[57] Sofya ordugâhına gelerek yapılan müşâverede Avusturyalıların âsi reâya ile müttefikan kış harekâtına devam edeceği tesbit olunmakla, bu taarruzların def'i için serasker Koca Mahmud Paşa ile birlikte Üsküb'ün imdâdına koştu. Eğridere palankasına varıldıkta eşkıyâ kaleyi yakarak Komanova'ya çekildiği gibi Karpos esir ve maiyeti katl edildi. Sonra Üsküb üzerine varılıp eşkıyâ firar etmekle şehre girildi; Karpos Üsküb köprüsünde öldürüldü. Ordu Üsküb'de iken yeni serasker Koca Halil Paşa mülâkî olup selefi Koca Mahmud Paşa Üsküb muhâfazasına me'mûr ve sancak-ı şerîf, Nişancı Paşa'ya teslim olunup, Serez üzerinden Edirne'ye gönderildi. Selim Giray Han Halil Pa-

55 Tahrip edilen şehirler ve kasabaların isimleri için bk. Silâhdar, II, 491.

56 Defterî, 205a.

57 Silâhdar, II, 492; Defterî, *göst. yer*: 29 muharrem.

şa ile, hayli Avusturyalı, Macar ve Haydudun toplandığı Kaçanik palankasını muhâsara ve vire ile zaptetmek üzere iken 12.000 seçme Avusturyalı askerin imdâda geldiğini öğrenen müdâfilerin kaleyi teslimden imtinâ etmeleri üzerine muhâsara kaldırıldı. Ordu çapul için dağılmış ve hanın yanında ancak 10.000 kadar asker kalmış ve beyleri düşmanla muhârebeye tarafdar değil iken, Selim Giray Han'ın ısrar ve teşvikıyle düşman taburuna dört taraftan hücum edilip, müessir ateşine rağmen Avusturya kuvveti imhâ olunup reisleri esir alındı. Galebeden sonra Kaçanik müdâfileri emân dilemekle, Avusturyalı ve Macarlar serbest bırakıldılar; Haydut tâifesi tamâmen katl olundu. O sırada Prizrin üzerine gelen 7.000 kadar Avusturyalı, Macar ve Haydut tâifesi ile, âsî Arnavutlar üzerine Kalgay Sultan'la Hasan Beyzâde Mahmud Paşa gönderilip düşman bozguna uğratıldı. Priştine'yi istilâ ve o havâlide toplanan düşman üzerine yüründükte, bunlar Niş'e ric'at ederken suvâri kuvvetleri tarafından şiddetle tâkip olundular; mühimmât ve cephâneleri de ele geçirildi. Novoberda'da tahassun eden Avusturyalılar da, Priştine'den gönderilen müfreze tarafından imhâ olundu. Niş'ten gayri bütün şehirler istirdat olunup düşmanın müslümanlardan gasp ettiği emvâl ve eşyâ ele geçirilip Sofya'ya kadar her yerde Haydut tâifesi tâkip ve tenkil edildi. Kışın hayli ilerlemesi seferin tâtilini icâp ettirmekle, vezîr-i âzam pâdişaha, gerek serhadler husûsundaki tecrübesinden istifâde, gerekse Kırım kuvvetlerinin vaktinde gelmesini te'min bakımından, Selim Giray Han'ın Edirne'de kışlamasının lüzûmunu telkîn etmekle, kılıç ve kaftan gönderilerek han Edirne'ye dâvet olundu. Tatar askerinin kalgay ile Kırım'a dönüşünü müteâkıp serasker Halil Paşa'ya ve Rumeli kuvvetlerine vedâ eden han, 14 cemâziyelevvel (23 şubat 1690)'de Edirne'ye geldi. 27 şubat günü huzûra kabûl edilerek iltifat gördü.

Vezîr-i âzam Fâzıl Mustafa Paşa'nın sefere hareketine kadar geçen zamanda, düşmanın Özice üzerine tecâvüzü hezîmetle neticelendiği hâlde, Köstendil varoşunu basması hasar ve zâyiâtı mucip oldu; fakat asıl mühimmi, imdat kuvveti ve zahîre götürülemeyen iki mühim mevkî, mîrî ve Cezayir kalyonlarının zahîreyi teslim edemeden döndükleri Benefşe (Monemvasia) Venediklilere; 4 seneden beri düşman içinde kalıp her türlü imdattan me'yus olan Kanije Avusturyalılara teslim oldu. Edirne'de vezîr-i âzam sarayında yapılan müşâverede pâdişahın şehirde kalıp Fâzıl Mustafa Paşa'nın serdarlık ile Engürüs seferine çıkması kararlaştırılıp Anadolu ve Rumeli'deki beylere Sofya'da toplanılması emr olundu. Ordu 6 şevvâlde (13 temmuz 1690) Edirne'den hareket etti. Pâdişah Yonca-çeşmesi'nde kurulan sâyebâna çıkarak askeri teşyî etti. Ordu Filibe ve Sofya üzerinden 4 zilka'de (9 ağustos)'de Şehir köyü (Pirot) palankası altına varıp, bu-

rasını hemen muhâsara ve ertesi gün zapt etti; bir gün sonra, Mûsa Paşa palankasına girildi. Seferin mühim hedeflerinden biri olup düşman tarafından şiddetle müdâfaa edilen Niş'in 23 gün süren muhâsarası (12 zilka'de - 5 zilhicce = 17 ağustos - 9 eylûl) sırasında Erdel'in muhâfazasına me'mur general Heissler'in, Thököly'ye Erdel kırallığını te'min için serasker tâyin edilen Çerkes Ahmed Paşa kuvvetleri tarafından esir edildiği haberi (27 zilka'de = 1 eylûl) ile kalgay Devlet Giray'ın 100.000'i mütecâviz Kırım kuvveti ile mülâkî olması (30 zilka'de = 4 eylûl) orduda büyük bir ferahlık te'min etmiş; kezâ Karaman beylerbeyi Dursun Mehmed Paşa'dan istirdâdına me'mur edildiği Vidin'i, 7 günlük muhâsaradan sonra emânla zaptettiği haberi gelmişti. Buna mukabil, Yagodina'ya gelip tekrar baş-kumandanlığı ele alarak Niş'i kurtarmağa hazırlanan Ludwig von Baden, Erdel'de Osmanlılar lehine değişen vaziyete müdâhale etmek ve belki de Kırım kuvvetlerinin tehditlerinden kurtulmak üzere, Semendire ve Belgrad istikametinde ric'at etmişti. Keyfiyet haber alınınca Diyarbekir beylerbeyisi Kemankeş Ahmed Paşa ile Kırım kuvvetleri onun tâkibine me'mûr edildiler. Heissler'in âkıbeti ve Markgraf'ın ric'atı üzerine mâneviyatları iyice bozulan Niş müdâfileri emân dediler. 5 zilka'de günü kaleyi terk eden 5.000 kadar müdâfaa kuvveti ertesi günü arabalarla Belgrad'a doğru yola çıkarıldı. Kalede bulunan Haydut tâifesi ise katlolundu.

Niş'in tâmiri ve muhâfazası için gerekli tedbirler alındıktan sonra yapılan müşâverede vezîr-i âzamın Belgrad'ın zaptına tarafdar olmasına mukabil ocak ağaları, askerin Niş muhâsarasında yorulduğunu, metîn olan Belgrad kalesini muhâsaraya girişmenin mahzurlu bulunduğunu, esâsen kışın yaklaşmakta olduğunu ve kalenin muhâsarası için gelecek sene büyük mikyasta cephâne ve zahîre ile gelinmesinin münâsip olacağını ileri sürdüler. Fakat serdârın azimkâr tavrı onları emre itâate sevketti. 11 zilhicce (15 eylûl)'de Niş'ten hareketle Aleksinice, Parakin, Yagodina, Batoçine ve Hasan Paşa palankası üzerinden Semendire karşısına varılıp hemen muhâsarasına girişildi. Belgrad'dan gönderilen imdat kuvvetinin kaleye girmesi menedilip, 3 günlük muhâsaradan sonra Semendire zaptedildi (23 zilhicce = 27 eylûl). Semendire'den 25 zilka'dede hareket olunarak 27 zilka'dede (1 ekim) Belgrad karşısındaki Abaza köşkü civârında konulup, hemen o gece kalenin muhâsarasına başlanıldı. Kale, muhâsaranın 8. günü (5 muharrem 1102 = 8 ekim pazar)[58], zapt edildi[59]. Muhârebenin ikinci günü Anadolu beylerbeyisi, fetih günü de

58 Silâhdar, II, 535.

59 Defterî, düşman zâyiatının 15.000, buna mukabil Osmanlı kaybının 1.500 civârında bulunduğunu kayd ediyor.

Rumeli beylerbeyisi şehit düştüler.

Belgrad muhâsarası sırasında bir kısım Kırım kuvvetleri Sava'yı geçerek Varadin taraflarına taarruza, Belgrad zaptı ile neticelenen yürüyüş günü de kalgay, Diyarbekir beylerbeyisinin refâkatiyle Osek (Eszek)'e kadar olan yerleri zapta me'mur edilmişti. Öncekiler 2.000 kadar düşmanı katl ve Belgrad'dan çekilen düşman donanmasını zapt ettiği gibi, kalgay ve Diyarbekir beylerbeyisi de Karintia'ya kadar Drava ve Sava arasını yağmalayarak döndüler. Belgrad'dan sonra Böğürdelen (Szabacs) hisarı Sıvas beylerbeyisi tarafından zapt edilmiş, Osek'i 4 gün müddetle muhâsara eden Topal Hüseyin Paşa ise, yağmurlar sebebiyle başarı elde edemeyerek Bosna'ya dönmüştür. Vidin'i geri alan Dursun Mehmed Paşa yerine Tuna seraskeri tâyin edilen Ma'zûl-zâde Gürcü Mehmed Paşa mârifetiyle de, Florentin, İrşova ve Fethülislâm zapt edilmiş; İrşova boğazında Osmanlı gemilerinin geçişini men' için düşman tarafından tahkim edilen adanın zaptı ise, Arnavut Mehmed Paşa'nın imdadı sâyesinde, muhâsaranın 27. günü mümkün olmuş ve Şans adası adı verilen istihkâmın bir kale hâline getirilmesiyle de Tuna tamâmiyle Osmanlıların mürâkabesi altına girmiştir.

Belgrad'ın geri alınmasından sonra, pâdişahın Edirne'den İstanbul'a dönmesinin uygun olacağı kararlaştırıldı. Vezîr-i âzamın telhisi arz edilince pâdişah, önce râzı olmuş, sonra haremdeki bâzı kadın ve ağalar, IV. Mehmed'in de böyle İstanbul'a götürülerek hal' edildiğini ifâde ederek pâdişahın vehmini tahrik ettiklerinden, kaymakam paşaya, Edirne tahtgâhında kalarak kışlayıp yazlıyacağını ve vezîr-i âzamı burada bekleyeceğini söyledi ise de, kaymakam paşa 21 muharrem 1122 (24 ekim 1690) günü ulemâ ve âyânı toplayıp, böyle halim, selim, âbid ve sâlih bir pâdişahtan âlemin hoşnut ve ona suikasdin münafık sözü olduğunu ifâde ederek, İstanbul'a gidilmesinin hem pâdişaha, hem de reâyâya faydalı olacağı husûsunun arz edilmesini kararlaştırdı. Pâdişah harekete iknâ edilip 23 saferde (25 kasım) yağmur altında İstanbul'a vâsıl olunmuştur. Vezîr-i âzam, Belgrad fethinin üçüncü günü ordugâha gelen Selim Giray Han'ın bu defa da Kırım'a dönmeyip kışı İstanbul'da geçirerek baharda ordu ile berâber sefere çıkmasını münâsip görüp, kendisinden önce hanı İstanbul'a göndermiş; kendisi de, Belgrad'ın muhâfaza tedârikini tamamlayarak, 2 saferde (4 kasım) bu şehirden ayrılıp 21 rebi'ülevvelde (22 aralık) pâdişah tarafından Davudpaşa'da büyük iltifatla karşılanmıştır.

Daha Fâzıl Mustafa Paşa'nın Engürüs seferine çıkmasından önce, Thököly'nin Erdel kırallığına iclâsı için Silistire beylerbeyisi ve Tuna muhâfızı Çerkes Ahmed Paşa kumandasiyle, Erdel'e sevkedilen kuvvetler Zârneşti civârında Avusturya kuvvetlerini yenmiş, Avusturyalılarca Erdel valisi tâyin edilen Teleky Mihàly ile Eflâk boyarlarından Bâlâceanu öldürülmüş ve Avusturya kuvvetleri kumandanı Heissler esir edilmişti (16 zilka'de 1101=21 ağustos 1690)[60]; ancak general Caraffa'nın tehdidi karşısında kuvvetler geldikleri yoldan avdet etmişlerdi. Belgrad fethinden sonra, Fâzıl Mustafa Paşa, Sıvas beylerbeyisi Salahor Süleyman Paşa'nın seraskerliği altında mühimce bir kuvveti, önce Tuna'nın Pançıva yakasına geçirip Tamşvar, Gyula, Yanova ve Varat (Nagyvarad, Grosswrdein) kalelerine bir mikdar zahîre ve para teslim ettikten sonra Erdel'e girerek Thököly'yi hâkim kılmağa me'mûr etti. Fakat seferi Tamşvar muhafızı Ca'fer Paşa devam ettirmiş, ancak Erdellilerin Thököly'ye itâati te'min edilememiş ve Szathmar Nemethi'den Hermanstadt'e kadar olan Erdel arâzisi tahrip edilerek kışın şiddeti dolayısiyle Tamşvar'a dönülmüştür.

Avlonya ve etrafındaki sancak beylerinin askerleriyle orduda bulunuşu, Venediklilerin bir donanma ile bu bölgeye kuvvet ihrâc ederek ânî bir baskınla Avlonya'yı ele geçirmelerine sebep olmuştu. Belgrad'dan dönülürken Koca Halil Paşa'nın kumandasında mühimce bir kuvvet bu kalenin istirdadına me'mûr olmuş ve kaleyi kuşatmıştı. Muhâsaranın otuzuncu gecesi Avlonya zapt edildi. Halil Paşa'nın Arnavut âsilerini te'dip hareketi ise, nihâyet âsilerin rehinler vererek emân dilemesiyle neticelenmiştir. Kıbrıs'ta da, kapu kulu ve timarlı eşkıyâsı Halebli Ahmed Paşa tarafından te'dib edildiği gibi, Mısır'da Sa'id bölgesini istilâ eden İbn Vâfi ile mücâdeleye Türk (hazînedâr) Ali Paşa me'mûr edilmiştir[61].

1102 (1691) yılında Fâzıl Mustafa Paşa, Engürüs seferi serdarlığına tâyin edilmiş ve pâdişahdan sancak-ı şerîfi teslim alarak 14 şâban (12 mayıs) tarihinde otağa çıkmıştır.

II. Süleyman iki yıldan beri istiska illetinden muztarip bulunmasına rağmen büyük gayret ve metânet göstermekteydi. Tedâvisinden ümit kesilmiş, ramazandan sonra vefat edeceği şuyû bulmuştu. Vezîr-i âzamın sıkı mâlî islâhâtından mutazarrır olan bâzı ulemâ ve kul tâifesinin, Fâzıl Mustafa Paşa'nın sefere çıkmasından sonra pâdişah vefat ederse, IV. Mehmed'i veya oğullarından birini iclâs edecekleri de şâyî olunca, ağır hastalığına rağmen, pâdişahın Edirne'ye gönderilmesi telkin edildi. Mustafa Paşa buna önce itirâz etmişse de, sonra ikna edildi. Ayrıca pâdişah, hastalığının pek nâzik bir safhada olduğunu ifâde etti ise de, kulu teşvik için behemehal Edirne'ye git-

60 Silâhdar, II, 504 v.d., 525 v. d.; Defterî, 218b, 228b; krş. J. W. Zinkeisen *G O R*,V, 149; Jorga, *G O R*, IV, 249-250.

61 Defterî, 204b, 234a v. dd.

mesi hakkında vükelânın ısrarlı arzûsuna rızâ göstermeğe mecbûr oldu ve 16 şâban (14 mayıs)'da Yalı köşkünden sandal ile Eyûb iskelesine, oradan da tahtıravanla Davudpaşa'ya nakl olundu. IV. Mehmed ile iki oğlu ve şehzâde Ahmed (II.) doğrudan-doğruya karadan yola çıkarıldılar.

IV. Mehmed'in imamlığı hizmetinde bulunmakla yakınları arasına giren Rumeli kazaskerliğinden mâ'zul İbrahim Efendi, Fâzıl Mustafa Paşa'ya cephe alanların başında geliyordu. Son def'a dâmâdı Celeb Ahmed Efendi'nin Kadıköyü'ndeki evinde verilen bir ziyâfette Şâban-zâde Mehmed ve Tevfikî-zâde Mehmed efendiler ile birlikte vezîr-i âzam, pâdişah ve ulemâ vaziyeti mütâlea edilmiş; pâdişahın kırk yıldan beri "bucaklarda çürüyüp kalmış, nisvan ülfetiyle perverde", rüşd ve şuûr ile idâre kabiliyetinden mahrûm, dünyadan habersiz, nâkıs akıllı olduğu, yakın olan ölümü takdirinde, vezîr-i âzamın, sevmediği için IV. Mehmed ve oğullarını tutmayıp şehzâde Ahmed (II.)'i taht'a çıkaracağı, onun da Süleyman'dan farksız olduğu kanâati izhar edilerek münâsip olanın, pâdişahın vefatından önce bir gece bilcümle ulemânın Davudpaşa'ya varıp zâbitlerden birinin yardımıyle IV. Mehmed'i iclâs olduğunu kararlaştırdılar. Vâsıta olarak da, IV Mehmed'in ve oğullarının bendesi ve dârüssaâde ağasının mûtemedi olan silâhdar Beyzâde Ali Ağa'yı seçtiler; bâzı ulemâyı bu mevzûda iknâ ettiler. 29 şâban (27 mayıs)'da Celeb Hasan Efendi, tebdil-i kıyâfetle Davudpaşa'ya gidip Silâhdar Ağa'ya meseleyi açarak, o gece ulemânın geleceğini, dârüssaâde ağası ile birlikte ulemâ görününce IV. Mehmed'i hazır etmelerini tenbih etti. Sûretâ müttefik görünen Silâhdar Ağa ise, hemen vezîr-i âzama gidip keyfiyeti haber verdi. Mustafa Paşa Kadıköy toplantısından da haberdardı. Müşâvere bahânesiyle ziyâfete iştirâk eden dört kişi o akşam toplanıp kaptan paşa mârifetiyle Kıbrıs'a nefyolundu. Bu hâdise, pâdişahın hâreketini tâcil edip ertesi gün (1 ramazan=28 mayıs) Davudpaşa'da tuğlar çıkarıldı. Dârüssaâde ağasının pâdişahın zaafı hakkındaki ihbârı üzerine Rumeli kazaskeri Hekim-zâde Yahya Efendi muâyene edip artık hayrı kalmadığını tesbit etmekle, vüzerâ, ulemâ ve ocak ağaları dâvet olunup, pâdişah vefat ederse, yerine kimin geçeceği müzâkere olundu. Fâzıl Mustafa Paşa, hazır bulunanların sükûtu üzerine, IV. Mehmed'in kırk yılda memleketi berbâd ettiği, hâlâ çekilen musîbetlerin onun eseri olduğu, oğullarının da babaları gibi terbiye olunduğu, ancak pâdişahın küçük kardeşinin hüsn-i hâl, zühd ve takvâsiyle saltanata lâyık olduğunu ifâde ettikde ma'kul görüldü. Vefat vuku bulursa, yolda, İstanbul'dan bir az daha uzakta olsun diye II. Süleyman, 4 ramazanda (31 mayıs) tahtırevanla yola çıkarıldı ve 12 ramazan (8 haziran) günü Edirne'ye vâsıl oldu. Vezîr-i âzam da hemen arkasından hareket edip, iki gün sonra Edirne'ye dâhil, 17 ramazanda (13 haziran) pâdişaha vedâ edip, cülûs iktizâ ederse, muhakkak Sultan Ahmed'in iclâsı için sıkı tenbihlerde bulunduktan sonra, ertesi gün Engürüs seferine çıktı. O gün erken vakit pâdişah tahtırevanla, şehre bir saat mesâfedeki Yonca-çeşmesi'ne kurulan sâyebana götürülüp, yalnızca Fâzıl Mustafa Paşa'yı kabûl ve ağlayarak askerin zaferi için dûa etti. Fakat artık yatağa düşmüştü. Nihâyet 26 ramazan 1102 (22 haziran 1691) cuma günü kuşluk vakti vefat etti. Dârüssaâde ağası keyfiyeti kaymakam paşaya haber verince, küçük kardeşi Sultan Ahmed (II.) taht'a iclâs edildi. II. Süleyman'ın techiz ve tekfini yapılıp aynı gün ikindi vakti alay köşkünde namazı kılınıp, nâ'şı Silivri'ye kadar araba ile taşınıp oradan salla nakl olundu. İstanbul'a yine karadan giren kafile, 28 ramazan günü kuşluğa doğru, İstanbul kaymakamı Amca-zâde Hüseyin Paşa, ulemâ ve ocak halkı tarafından Topkapı dışında karşılanıp Süleymâniye'ye getirilerek Sultan Süleyman kabrinin sağ tarafına defnedildi[62].

Orta boylu, beyaz ve değirmi yüzlü, doğan burunlu, şişman, zâhid, mükrim ve hüsn-i muâmele sâhibi olan II. Süleyman, zevk ve sefâdan ihtirâzı ile hakkında ümitler beslenmiş iken, yaşama tarzı, muhiti ve nihâyet kuvvetli bir şahsiyet ve irâdeden mahrûmiyeti onu dâimâ yakınlarının telkînlerine uyan, âdeta bir gölge hükümdar derecesine düşürmüştür. Kuvvetli bir tahsil yapmadığı, hatt–ı hümâyunlarda görülen imlâ hatalarından anlaşılmaktadır[63]. Bu bakımdan cülûsunu müteâkip, kaymakam Fâzıl Mustafa Paşa'nın sevki ile, gerek tâlimi ve gerekse fena meyillere kapılmaktan muhâfazası için Süleymâniye müderrisi Arap-zâde Abdülvehhab Efendi kendisine muallim tâyin edilmişti[64]; ancak Abdülvehhab Efendi'nin pâdişah üzerinde icra ettiği nufûzu fenaya kullanıp rüşvet aldığı, devlet işlerine müdâhelede dârüssaâde ağası Hacı Mustafa Ağa ile birlikte ifrâta vardığı dikkati çekmiş ve nihâyet Fâzıl Mustafa Paşa, pâdişahın himâyesine rağmen, Abdülvehhab Efendi'yi Medine'de ikamete me'mûr etmiştir. (12 cemâziyelâhır 1101 = 22 mart 1690)[65]. II. Süleyman'ın, IV. Mehmed derecesinde değilse de haremin te'sirinde kaldığı anlaşılmaktadır[66]. Harem-i hümâyun mensuplarına dağıttığı ihsanla-

62 Ahmed Refik, *Hicrî XII. asırda İstanbul hayatı*, s. 7, vesîka 13 v.d.; Silâhdar, II, 567-574, 577; Defterî, 238b v.d.

63 Msl. bk. Topkapısarayı arşivi, E. 7003/12, 13, 24, 26, 29; 7004/32, 57, 58 v.b.

64 Defterî, 152a=Râşid, II, 15; Silâhdar II, 312.

65 Silâhdar, II, 498.

66 Silâhdar, II, 436.

rın büyük bir yekûna bâliğ olması keyfiyeti[67] ile vâlide Sâliha Dilâşûb Sultan'ın vefâtı (22 safer 1101)[68]; üzerinde harem câriyelerini zapta me'mur edilen kethüdâ kadına "has" tâyini hakkında kanun bulunmadığı, sefer ve hazîne muzayakası dolayısıyle münâsip olmadığı yolunda Fâzıl Mustafa Paşa'nın îtirazına rağmen ısrar ederek iki defa hatt göndermesi[69] bu alâkanın işâret ve delîli sayılabilir.

II. Süleyman, haremi ile ara-sıra gittiği Fener-bahçesinde fener kulesini inşâ[70] İzmir'de ise, bir câmi ihyâ etmiştir[71].

B i b l i y o g r a f y a : Metinde gösterilenlerden başka bk. II. Süleyman'ın beyaz üzerine hatt-ı hümâyunları: Topkapısarayı arşivi, E. 6003, 5563 melfufları; in'amları: E. 7004, 7005, 7006 melfufları; D. 2345 C melfufları; harc-ı hassı, ceyb-i hümâyun masrafları, maiyyetine yıllık tevziâtı: D. 2345 A, B, H melfufları; beratları: E. 5413; hükümleri: B. 9290, 11580; cülûsunda gelen hediyeler: D. 1071, 1108. Başbakanlık arşivi, *Mühimme defteri*, nr. 98–102; D. Cantimir, *Histoire de l'Empire Othoman* (trc. M. de Jonquieres), Paris 1743; Mignot, *Histoire de l'Empire Ottoman*, Paris, 1771; İ. H. Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, III/1, III/2; A. D. Alderson, *The Structure of the ottoman Dynasty,* Oxford 1956.

67 Topkapısarayı arşivi, E. 7004 ve D. 2345 A melfufları.

68 Silâhdar, II, 484; krş. Defterî, 211a v.d.

69 Defterî, 211b.

70 Eremiya Çelebi Kömürcüyan, *İstanbul tarihi–XVII. asırda İstanbul,* trc. H. D. Andreasyan, İstanbul 1952, s. 55 ve seyyah G. Grelot'nun ifâdesi, s. 303–304.

71 Topkapısarayı arşivi, E. 4736, 9 şâban 1101.

ŞAH I. TAHMASB

EBU'L-MUZAFFER TAHMASB BAHADIR HAN (1514-1576).

Safevî devletinin kurucusu Ş a h İ s m â i l'in b ü y ü k o ğ l u ve bu hânedânın en kudretli hükümdarlarından biridir. 26 zilhicce 919 (22 şubat 1514) çarşamba günü, İsfahan yakınındaki Şahâbâd'da dünyâya gelmiştir[1]. Özbeklerin akınları sebebiyle ihtilâl içinde bulunan Horasan'ı sükûna kavuşturmak için, henüz iki yaşında bulunan Tahmasb Mirzâ Türkmen Emîr Han Musullu'nun lalalığı ile bu ülkeye gönderilmiştir[2]. Altı sene kadar burada kalan şahzâdenin tahsil ve terbiyesi için Nizâmeddin Ahmed-i Tabasi ve Şeyh Ebu Sa'id-i İsfahânî me'mur edilmiştir. 'Ubeydullâh Han'ın 1521 baharında, Herat'ı 12 gün müddetle muhâsara edip çekilmesi sırasında, fazla celâdet göstermeyerek Özbeklerin tahribâtına meydan vermesi ve gittikçe artan zulmü sebebiyle azl edilerek Sultâniye'de bulunan şâhın ordugâhına çağırılan Emîr Han, Sebzvâr'dan Herat'a getirilen Tahmasb ile birlikte, 3 safer 928 (2 ocak 1522)'de Azerbaycan'a hareket etmiştir. Bu defa Horasan'a, henüz 5 yaşında bulunan diğer şahzâde Sâm Mirzâ gönderildi[3]. Tahmasb Mirzâ, babasına mülâkî olduktan sonra, onun yanından ayrılmamış ve Şâh İsmâ'il'in, 19 receb 930 (23 mayıs 1524)'da ölümü üzerine Safevî tahtına cülûs etmiştir.

1 Eğer zuhûl eseri veya istinsah yanlışı değilse, Tahmasb'ın otobiyografisinde aynı ay ve gün tasrihiyle 920 tarihi verilmiştir: nşr. P. Horn, *Z D M G* , 1890, s. 576; fakat –918 sonlarında doğduğunu kaydeden *Habibü's-siyer,* Tahran 1333 hş., IV, 531 istisnâ edilirse- diğer kaynaklar 919 tarihini verirler: Kadı Ahmed Gaffârî Kazvini, *Târih-i cihânârâ*, Tahran 1342 hş., s. 281; Mir Yahyâ Kazvini, *Lubbu't-tevârih*, Nuruosmaniye Ktb., nr. 3189, 157a; Hasan Bey Rumlu, *Ahsanü't-tevârih*, nşr. C.N. Seddon, Baroda 1931, I, 142 v.s.

2 Horasan vâliliğine tâyininin 921 sonlarında vâkî olduğu *Lubbu't-tevârih*, 158b'de, bu ülkenin baş-şehri Herat'a gelişinin ise, 922 rebi'ülevvelinde vuku bulduğu *Habibü's-siyer*, IV, 554'te kayıtlıdır.

3 *Habibü's-siyer*, IV, 573; 575-593.

Saltanatının ilk yılları, bir taraftan dâhilî ihtilâflar ve husûsiyle kızılbaş beylerinin hükûmet üzerinde nüfuz rekabeti ve nizâları, diğer taraftan Özbek ve Osmanlı tehditlerine karşı hâricî mücâdelelerle geçer. Şâhın henüz küçük yaşta olması ve kızılbaş kabîleleri arasındaki ihtilâf, beylerin saltanat vekâletini te'min yolundaki mücâdelesinin devam edip-gitmesine yol açmış; bu cümleden olarak, Rumlu Dev Sultan ile Ustaclu Köpek-i Mustafa Sultan arasındaki rekabet, nihâyet, Ustaclu beylerinin perişanlığına müncer olmuş (932/933), Dev Sultan öldürülünce de Tekelü tâifesi nüfuz kazanmıştır. Fakat şâhın Tekelü'ye muhâlefeti, bu tâife beylerinin İran'da tutunamayarak Bağdad'a sığınmalarına ve Bağdad'ın kızılbaş hâkimi tarafından katl edilmelerine sebep olmuş ve iktidâra, şâhın teveccühüne nâil olan Şamlu ümerâsı geçmiştir. Bu netîceye rağmen Tekelü'den Azerbaycan beylerbeyisi bulunan Ulama-Sultan, vekil olmak için şâha karşı mücâdeleyi göze alır: bidâyette Osmanlı tâbii ve Teke sancağında dirlik tasarruf eden bir sipâhî iken, Şah-Kulu isyânına katılarak İran'a iltică etmiş ve zamanla nüfuz kazanmış olan Ulama, büyük bir servet ve kapu halkına sâhip olmuştu. Fakat mücâdelesinde, maiyeti şâha dehâlet ettiğinden Güvercinlik kal'esine sığınıp, kethüdâsı Velican Bey'i Kanunî Sultan Süleyman'a göndererek Osmanlı hükûmetine itâat arz etmiş ve 1531 yılı sonlarında İstanbul'a gelerek pâdişahın iltifat ve teveccühüne nâil olmuştu. Ancak, Ulama'nın Osmanlı ülkesine ilticâsı ve teveccühe mazhar olması, vaktiyle onunla mücâdele etmiş olan Osmanlı tâbii Bitlis hâkimi Şeref Bey'in Safevîlere meyil ve dehâletine yol açar[4]. Şark hududlarını emniyetsiz hâle getiren bu keyfiyet, diğer bâzı sebeplerle birlikte, Osmanlı hükûmetini Irakeyn seferi adı ile meşhur askerî harekâta girişmeğe sevk eder.

Safevî beyleri arasındaki ihtilâfın devam edip-gitmesi, daha Şah Tahmasb'ın cülûsu senesinde başlayıp 12 yıl zarfında Özbeklerin 6 defa Horasan'a giderek bu ülkeyi istîlâ ve tahrip etmelerine sebep olmuştur: Şaybak Han neslinden 'Ubeydullah Han, 930 (1524)'da icrâ ettiği seferde, Herat'ı muhâsara etmiş ise de, Sâm Mirzâ'nın lalası ve Horasan beylerbeyisi Şamlu Durmuş Han'ın baskınına uğrayarak çekilmek zorunda kalmış; fakat ertesi sene Durmuş Han'ın ölümü üzerine Horasan'ın karışmasından faydalanarak, 932 (1526)'de tekrar bu ülkeye girip Meşhed'i zapt ve Esterâbâd'da Şamlu Zeynel Han kumandasındaki üstün kızılbaş kuvvetlerini mağlûp etmiş; Esterâbâd'a

4 Bostan, *Süleyman-nâme*, Ayasofya Ktb, nr. 3317, 128b; Celâl-zâde Mustafa Çelebî, *Tabakâtü'l-memâlik ve derecâti'l-mesâlik*, Fâtih Ktb., nr. 4423 166a; Ta'lîkî-zâde Mehmed Subhî, *Tebrîzîye*, Revan köşkü Ktb., nr. 1299, 57a v.d.

oğlu 'Abdül'aziz Han'ı bırakarak kendisi Belh'e dönmüştür. Gerçi Safevîler, Esterâbâd'ı geri aldılar ise de, 'Ubeydullah Han, Belh'ten gelerek burasını tekrar zaptetti. Özbek hükümdârı 934 (1528)'te Herat'ı 7 ay kuşatmış ise de, şâhın yaklaştığını öğrenince Buhârâ'ya dönmüştür. Horasan'ın kısmen Özbekler eline geçmesi ve bu ülkedeki sürüp-giden karışıklıkların sebep olduğu şikâyetler, şâhı, Horasan seferine çıkmağa zorlamıştı. Bu sefer sırasında Dâmgān'ın kızılbaş kuvvetleri tarafından zapt ve mahsur Özbek kuvvetlerinin katli, Herat'tan ayrılan 'Ubeyd Han'ı bütün Özbek hükümdarlarını yardıma çağırmağa sevk etmişti. Tahmasb, Câm'a vâsıl olunca büyük bir Özbek ordusu ile karşılaştı[5]. 10 muharrem 935 (24 eylûl 1528) günü vuku bulan ve çeşitli safhalar arzeden savaşı Şah Tahmasb kazandı. Şah, bu muvaffakiyetini fetihnâmeler ile etrafa bildirdi. Bundan sonra Bağdad'a hâkim olan Nohud Sultan nâmiyle meşhur Musullu Zülfikar Bey'i te'dip için büyük bir ordu ile Irak'a yürüdü. Şehrin anahtarlarını Kanunî Sultan Süleyman'a gönderen Zülfikar, Osmanlı imdad kuvvetleri yetişinceye kadar, dayanmayı göze almış ve şâhın Bağdad'ı muhâsara eden kuvvetlerine kahramanca karşı koymuş ise de, ihânete uğrayarak katledilmiş ve Bağdad tekrar şâhın eline geçmiştir (3 şevvâl 935 = 10 haziran 1529). Diğer taraftan, şâhın Horasan'dan ayrılmasından istifâde eden 'Ubeydullah Han, Meşhed'i zapt ve Herat müdâfilerini emanla şehri teslîme mecbur etmişti. Fakat şâhın, Horasan'a yürümesi üzerine, 21 zilhicce 935 (26 ağustos 1529)'te Herat'tan Merv'e çekilmiş, Özbek hükümdarlarından taleb ettiği yardımı alamayınca da Buhârâ'ya dönmüştür. Tahmasb, kardeşi Behrâm Mirzâ'yı Horasan vâlisi ve Tekelü Gāzi Han'ı ona lala ve Horasan beylerbeyisi tâyin ederek Irak'a döndü (16 rebi'ülevvel 936 = 18 kasım 1529).

Şâhın ayrılması üzerine 'Ubeydullah Han, Horasan'a kuvvetler sevk etti ise de, başarı elde edemedi; fakat Tahmasb'ın Ulama Sultanla mücâdelesinden istifâde eden Özbek hükümdârı, bizzat gelip Herat'ı muhâsara ettiği gibi, gönderdiği kuvvetlere Horasan'ı yer yer işgal ettirdi. Herat muhâsarası bir buçuk yıl sürdü. Erzak sıkıntısı çeken müdâfiler teslim olmak üzere idiler; ancak şâhın yardıma gelmesi ve öncü kuvvetlerinin etraftaki Özbek beylerini yenmesi, Özbek

5 Müttefik Özbek hükümdarları için bk. *Ahsenü't-tevârih*, I, 215. Özbek ordusunun miktarında Safevî kaynakları mübâlağa ederler: *Lubbu't-tevârih*, 162b'deki 120.000 rakamı, İskender Münşi tarafından bile mübâlağalı bulunur. Bu son müverrih, Özbek ordusunu 80.000, kızılbaş kuvvetlerini ise 24.000 civârında gösterir: *Târih-i 'âlem-ârây-i 'Abbâsi*, nşr. İrac Afşâr, Tahran 1334, hş., I, 54.

hükümdârının 14 rebi'ülevvel 939 (14 ekim 1532)'da muhâsarayı kaldırarak Buhârâ'ya dönmesine sebep oldu. Şah, 22 cemâziyelevvelde (20 aralık) Herat'a gelip orada kışladı. Herat'taki müsâdere ve zulmü sebebiyle Tekelü Gāzi Han azl edilerek Horasan hükûmeti, Şamlu Ağzıvar Han'ın lalalığı ile Sâm Mirzâ'ya verildi. Şah, bir taraftan gönderdiği kuvvetler ile Gürcistan'ı zapt ettirdiği gibi, kendisi de, 11 zilhicce (4 temmuz 1533)'de Herat'dan çıkıp Özbekleri te'dip için Belh üzerine yürüyüş hazırlığına girişmiş ise de, bu sırada Osmanlı ordularının Irakeyn seferine çıkmağa hazırlandığı duyulduğundan Mâverâünnehr seferini bırakıp geri dönmüştür.

Sâm Mirzâ, şahın rızası olmadan, Kandehâr'ı zapta teşebbüs etmiş (941=1535) fakat Lâhûr'dan kalenin imdâdına gelen Babur'un oğlu Kâmran Mîrzâ karşısında mağlup olmuş ve lalası Ağzıvar Han esir ve katledilmişti. Bu mağlûbiyet haberi, 'Ubeydullah Han'ın yeniden Horasan'a kuvvetler sevkine sebep oldu (941=1535). Özbek hükümdârı beş aylık bir muhâsaradan sonra halkın ihâneti sâyesinde Herât'ı zapt etti (27 safer 943=15 ağustos 1536). 'Ubeydullah Han, bir müddet Herat'a hâkim olmuş; fakat Özbeklerin kızılbaşlara karşı gösterdikleri şiddetli muâmele bu defa halkı onun aleyhine çevirmiş ve Irakeyn seferindeki Osmanlı tehdidinden kurtulan şâhı, Horasan'a sevk etmiştir. 'Ubeydullah Han Herat'tan Meşhed'i zapt etmek üzere hareket etmişti; ancak şâhın geldiğini öğrenince Herat'a döndü. Özbek ümerâsına şahla savaşmak istediğini söyledi ise de, bunların muhâlefeti üzerine Buhârâ'ya dönmek zorunda kaldı (17 şâban 943=29 ocak 1537). Şah, Kışı Herat'ta geçirdi; şehrin vâliliğine, Şerefeddin-oğlu Muhammed Han'ın lalalığı ile şahzâde Muhammed (Hudâbende) Mirzâ'yı bırakıp, Sâm Mirzâ hezîmetinin intikamını almak üzere, 20 nisanda Kandehâr üzerine yürüdü. Şehir kendisine itâat arz ettiğinden[6] buraya Kaçar Budak Han'ı vâli tâyin ederek Herat'a döndü. Her ne kadar ertesi sene Kandehâr Kâmran Mirzâ tarafından geri alındı ise de, şâhın bu serî hareketi Özbekler arasında telâş uyandırdı. Bunlar başta 'Ubeydullah Han olmak üzere, elçiler gönderip Kandehâr dönüşü şâhı tebrik ettiler. Hattâ Özbek Din Muhammed Sultân ile kardeşi 'Ali Sultân, şâhın otağına gelerek itâat arzetmiş ve şah tarafından Muhammed Sultân'a, ülkesi olan Nasâ ve Ebiverd, mülhakatiyle beraber tevcih olunmuştur. Safevî hükûmeti, Özbek Gāzi Sultân'ın katlinden sonra Hârizm üzerinde nüfuz te'sisi için Din Muhammed Sultan'dan istifâde etmiştir. Kızılbaş serpuşu

6 Tahmasb'ın, 15 zilhicce 943 tarihiyle Fars ve Şîrâz tarafına gönderdiği fetihnâme sûreti için bk. Topkapı sarayı müzesi arşivi, E. nr. 1132.

giydirdiği kuvvetleri ile Safevîlerin geldiği zannını uyandıran Nesā hâkimi, Ürgenc'i ele-geçirmiş, şehri geri alan 'Ubeyd Han kuvvetlerini sonunda yenmiş (945=1538/1539); 'Ubeydullah Han bu hâdiseden müteessir olarak ertesi sene vefat etmiştir. Buna rağmen, Özbek Din Muhammed Sultân'ın Safevîlere bağlılığı devamlı olmadı. 952 (1545)'de Meşhed ve Nîşâpûr taraflarını yağmaladı. Kardeşi 'Ali Sultân ise, şâha isyan eden Yaka Türkmenlerine 962 (1554/1555) ve 965 (1557/1558)'de yardıma gitmiş ve ikinci defasında, Esterâbâd Türkmenlerini tenkil eden Safevî kuvvetlerini firâra mecbur etmiştir. 'Ali Sultan, 971 (1564)'de Horasan'ı yağmaya teşebbüs etti ise de, Safevîlere mağlûb oldu. 973 (1566)'te artık Safevîler üzerindeki Özbek tehdidi ortadan kalkmış bulunuyordu.

Hind hükümdârı Humâyun, Efganlılara ve kendi kardeşlerine karşı yaptığı mücâdelede mağlûp olarak İran'a ilticâ etmiş (951=1544) ve ülkesinde şi'îliği yaymayı ve zapt ettikten sonra Kandehâr'ı iâde etmek vaadi ile Safevîlerin yardımını te'min etmiş; bu kuvvetlerle Kandehâr'ı zabt ve taahhüdüne uyarak şehzâde Murad'ın lalası Budak Han'a teslim etmişse de, keyfiyet ordusunda memnuniyetsizlik uyandırınca tekrar tasarrufuna almıştı. Humâyun'un ölümünden sonra Şah Tahmasb, Kandehâr'ı kardeşinin oğlu Hüseyn Mirzâ'ya zapt ettirmiş ve bu zâtı oraya vâli tâyin etmiştir (965=1558).

Gilân'ın Biye-pes bölgesi hâkimi Muzaffer Sultân'ı Şah Tahmasb 7 rebi'ülâhır 943 (23 eylûl 1536)'te Tebriz'de öldürttü. Bu zât Tahmasb'ın eniştesi olup zevcesi Hayrünnisâ Begüm'ün vefâtından sonra Safevîler ile bozulmuş Irakeyn seferi esnâsında Kanunî Sultan Süleyman'a iltihak etmişti[7]. Gilân'ın diğer bölgesi Biye-pîş'in hâkimi Kār Keyā Sultân Hasan 943 (1536/1537)'te ölmüş ve yerine bir yaşında bulunan oğlu Han Ahmed geçirilmişti. Bu durumdan faydalanarak ülkeyi şah nâmına fethe me'mur edilen Behram Mirzâ mağlûp olduğundan, Tahmasb, Han Ahmed'i ülkesinin hâkimi tanıdığı gibi, Muzaffer Sultân'ın katlinden sonra karışıklıklar içinde kalan Biye-pes'i de, maktu haracı ödemek şartiyle, Han Ahmed'e vermişti (945/1539). Fakat Biye-pes halkı, eski hâkimleri sülâlesinden (İshakiya) Amira Şâhruh'u çağırmış ve bu zât 7 sene (950-957) ülkeye hâkim olduktan sonra Han Ahmed'in şâha yaptığı telkinler sonunda Tebriz'de öldürülmüştür. Daha sonra 965 (1558)'te ülke, Muzaffer Sultân'ın oğlu Mahmud'a verilmiş ise de, bu zât da, 5 sene sonra Han Ahmed'in, aleyhin-

7 'Abd al Fattāh Fumani, *Tarih-i Gilan*, nşr. B. Dorn, St. Petersburg 1858, s. 6-18; krş. *Cihânârâ*, s. 291; *Ahsenü't-tevârih* I, 273-274.

deki tahrikleri netîcesinde Şîrâz'a sürülmüş ve orada yine Han Ahmed'in telkîniyle hocası Muhammed b. Gıyâsüddin tarafından zehirletilerek öldürülmüştü. Sultân Mahmud'un adamları şâha mürâcaat ederek Han Ahmed'in zulmünden şikâyet edince Tahmasb, Han Ahmed'den yanına celb ettiği Mevlâna Muhammed'i talep etti ise de, Gilân hükümdârı, hayatı hakkında teminat verdiği bu zâtı teslim etmedi. Buna kızan Şah, Azerbaycan ve Irak'tan kuvvetler sevk ederek Gilân'ı zapt ve Ahmed Han'ı tevkif ettirerek Kazvin'e getirtmiş (6 receb 975=6 ocak 1568) ve bu zât Tahmasb'ın ve halefinin saltanatı boyunca muhtelif kal'elerde mahpus kalmıştır[8]. Fakat dört sene sonra Gilân'lılar, Han Ahmed'in akrabasından Seyyid Hüseyn'in etrafında toplanarak Lâhicân'daki kızılbaşları katl edip, Gaskar'den isyânı bastırmaya gelen Amira Sâsân'ı yendiler. Tahmasb, yeniden kuvvetler sevk ederek Gilân'lıları hezimete uğratıp, bu ülkeyi, Pire Muhammed Han'ın lalalığiyle şahzâde İmâm-kulu Mirzâ'ya verdi[9].

Safevîlerin Şirvanşâhlarla münâsebetleri, başlangıçta pek çetin mücâdelelerin cereyânına rağmen, Şeyh Şâh İbrâhim (1502-1524)'in Şâh İsmâil ile sıhriyet peyda etmesiyle dostluğa inkılâb etmiş, halefi ikinci Halil Allāh bu dostluğu kuvvetlendirmek üzere Tahmasb'ın kızı ile evlenmişti. II. Halil'in 942 (1535)'de vefâtı üzerine, küçük yaşta yerine geçen yeğeni Şâhruh, Şirvan'da bir takım karışıklıkların çıkmasını ve bu cümleden olarak, Şivanşâhlar neslinden geldiğini ileri süren birisinin, kızılbaşlardan da topladığı kuvvetlerle Salyân'ı zapt ve Şemâhi'yi tahrip etmesini önleyememiş, bu hareket bastırılmış olmakla berâber, Şah Tahmasb'a Şirvan'ı zapt için fırsat vermişti. Karabağ ve Mugān'dan toplanan 20.000 kişilik bir Safevî ordusu, Elkās Mirzâ'nın kumandasında 1538 baharında Şirvan'ın kilit noktasında bulunan Surhâb'ı zapt ve müteâkıben Kabala'yı işgal, müstahkem Gülistan kal'esi'ni muhâsara etti. Şirvanşâh'ın sığındığı Baykurd kalesi, dört ay mukavemetten sonra Merend'den sür'atle gelen şâhın aldatıcı vaadleri karşısında teslim olmuştu (27 rebi'ülâhır 945 = 23 eylûl 1538). 3 cemâziyelevvelde (27 eylûl) Gülistan ve diğer Şirvan kaleleri Safevîler tarafından zapt, Şirvan beyleri katl ve ülkenin vâliliği Elkās Mirzâ'ya verildi. Tebriz'e götürülen Şâhruh, ertesi sene şâhın emriyle katl olunarak Şirvanşâhlar sülâlesine son verilmişse de, Şirvanlıların Kızılbaşa karşı muhalefeti devam etmiştir. Kaytak'a sığınarak bu mukavemeti idâre eden II. Halil'in oğlu Burhân-ı 'Ali

8 Bu vekayi için Hasan Bey Rumlu ile Fumani'nin verdiği farklı tarihlerin te'lifi mümkün görünmemektedir; krş. *Ahsenü't-tevârih* I, 440 ve Fumani, *ayn. esr.*, s. 29-36.

9 *Ahsenü't-tevârih*, I, 449-450; *Âlem-ârâ* s. 114.

Sultân, zaman-zaman Safevî kuvvetlerine baskınlar yaptığı gibi; dokuz senelik vâlilikten sonra Elkās'ın kardeşi Tahmasb'a karşı isyânı sebebiyle şahzâde İsmâil (II) Mirzâ'nın Şirvan vâliliğine getirilmesi (954=1547) üzerine, Burhân Sultân, tutunmuş olduğu Kuba cenûbundaki Kulgan'dan tekrar Dağıstan'a çekilmek zorunda kalmıştı. Kendi kuvvetleriyle Safevîlere karşı koyamayacağını anlayan Şirvan prensi, İstanbul'a giderek Kanunî'den yardım istedi. Elkās Mirzâ'nın ilticâsından sonra İran seferi takarrür edince, Şirvanlılara hitâben yazılan bir nâme-i hümâyunla berâber, Şirvan'a gönderildi. Tebriz seferine çıkan Padişah, 1548 temmuzunda Âdilcevaz'da, Burhân Sultân'ın Şirvan'a hâkim olduğu haberini aldı. Aynı sene ekimin'de Diyarbekir'e dönüldükte, Şirvan prensinin, kızılbaş şehirlerini yağma ve tahrip ettiğine dâir haberler geldi[10]. Şâhın, Tebriz seferine karşılık olmak üzere Erzincan'a kadar uzayan yağma seferinden Revan'a dönüşünde (kasım 1548), İsmâil Mirzâ yeniden Şirvan'ın zaptına me'mur edilmişse de, bu sırada, Elkās'ın Bağdad'dan Irak-ı Acem'i yağmalamaya çıktığı öğrenilerek geri çağrılmıştı. Ertesi sene (956=1549), Şirvan'a vâli tâyin edilen Ustaclu Abdullah Han b. Kara Han, Kür'ü geçmişse de, Burhân-ı 'Ali Sultân'ın tahassun ettiği yere taarruz edememiş, ancak, Şirvan prensinin vefâtı üzerine, bâzı Şirvan emirlerinin mukavemetlerini kırarak ülkeye hâkim olmuştur[11]. Bununla berâber Şirvanlıların kızılbaşla mücâdelesi devam etti. Bu arada Şirvanşâhlar soyundan Kāsım Mirzâ, yardım istemek üzere İstanbul'a gelmiş ve Nahçıvan seferi sırasında bir miktar yeniçeri ile Şirvan'a gönderilmişti. Vuku bulan ilk muharebede Abdullah Han'ı mağlûp etmiş ise de, ikincisinde inhizâma uğrayıp kuvvetleri Tabaseran'a sığındı. Abdullah Han vefâtına (974 = 1566/1567) kadar ülkeye hâkim olmuş ve halefi Rumlu Aras Han, Tahmasb'ın ve halefinin ölümüne kadar Safevîlerin Şirvan vâlisi olarak mevkiini muhâfaza etmiştir[12].

Şirvanşâhların neslinden olan Şeki hâkimlerinden Derviş Muhammed Han'ın , Safevîlere karşı Şirvanlılara yardım etmesi, şâha bu ülkeyi zapt için fırsat vermişti. Bizzat Şeki seferine çıkan Tahmasb'ın öncü kuvvetleri Şeki vâlisi Emîr Yusuf'u esir ve müteâkıben Kiş kal'esini teslîme mecbur etmiş (9 cemâziyelevvel 958=16 mayıs 1551); Gelesen-ve-göresen kal'esine kapanan Derviş Muhammed Han ise,

10 Selmân, *Câmi'ü'l-cevâhir*, Reşid Efendi kütüphânesi, nr. 655, 80a v.d.

11 *Cihânârâ*, s. 299 v.d.; *Ahsenü't-tevârih*, I, 340 v.d.

12 *Ahsenü't-tevârih*, I, 382 v.d., 433; *Âlem-ârâ*, s. 82.

kaçarken yakalanarak katl edilmekle, Şeki, Safevî tasarrufuna girmişti[13].

Şirvan ve Şeki'nin zaptı Safevîleri, bu ülke ile öteden beri alâkalı olan Gürcü prensleriyle temas hâline getirdi. Bunlardan Kaheti (Zagem ve Gremi) kıralı Levend Han (II. Levan, 1520-1574). Başı-açık (İmereti) hâkimi III. Bagrat (ölm. 1548) ve nihâyet Ahısha atabeyi II. Keyhusrev (ölm. 1575)'in şâha dehâlet ederek harac vermeyi kabûl etmelerine mukabil, bilhassa Kartli kıralı I. Luarsab sonuna kadar Safevîlere mukavemet etti. Gerek bu muhâlefet ve gerekse Gürcü beyleri arasındaki niza'lar Safevî ordularının muhtelif vesîlelerle Gürcistan'a girerek yağma ve tahripte bulunmalarına, geniş mikyasda esir toplamalarına yol açmıştır. Safevî kaynaklarında zikredilen Luarsab'a karşı ilk sefer, 947 (1540)'de yapılmış ve Kartli'nin belli-başlı iki müstahkem kalesi Tiflis ve Bitlis (Birtvisi) zapt edilmiş, dağlara sığınan Gürcü meliki güçlükle canını kurtarmıştır[14]. Umûmiyetle Gürcü vekayinâmelerinin M. Brosset tarafından yapılan tercemesine dayanan W. E. D. Allen[15], Safevîlerin ânî bir baskınla Tiflis'i zaptı ve çocuk yaşta bulunan Luarsabi'nin Mtzheta'da gizlenmesi vâkıasının 1536'da vuku bulduğu, 1538'de Tiflis'in tekrar Gürcü prensi tarafından istirdat edildiğini, 1548'de yine Safevîlerin eline geçtiğini ifâde etmiştir. Daha 1535'te, Başı-açık meliki III. Bagrat'ın şahla ittifak edip IV. Kuarkuâre'yi mağlûp ederek Ahısha atabeyliği (Samtzhe) arâzisini zapt ve ülkeyi Guria melikine bırakması, maktûl düşen atabeyin oğlu II. Keyhusrev'in Osmanlılardan istimdâdına ve ülkenin bir Türk kuvveti tarafından zaptına müncer olmuş; böylece, Gürcistan üzerinde başlayan Osmanlı-Safevî nüfuz mücâdelesi, nihâyet Şah Tahmasb'ı 1546-1547 kışı Şuregel'den geçerek Samtzhe ülkesi üzerine bir yağma ve tahrip seferi tertibine sevk etmiştir. Kışın şiddetine rağmen pek çok ganimetin toplandığı bu sefer sırasında Kaheti ve Başı-açık melikleri şâha gelerek hediye ve haraçlarını takdim ettiler.

Kaheti hâkimi Levend Han, Şeki'nin zaptında şâhın maiyetinde bulunmuştu. Safevî ordusu henüz Şeki'den ayrılmadan, Meshetiya (Samtzhe) atabeyi Keyhusrev, elçi gönderip, başta Luarsab olmak üzere komşu meliklerin ülkesini kısmen zapt etmelerinden ve Erzurum Beylerbeyisi İskender Paşa'nın Ardanuc'u fethinden şikâyetle

13 *Cihânârâ,* s. 300; *Ahsenü't-tevârih*, I, 248-251.

14 *Cihânârâ,* s. 294; *Ahsenü't-tevârih*, I, 297 v.d.; *Âlem-ârâ*, s. 84.

15 *A History of the Georgian People,* London 1932, s. 139 v.d.

yardım istemişti. Bunun üzerine Gürcistan seferine bizzat çıkan şâh Gürcüleri te'dib etmiş; Safevî ordusunun İskender Paşa'nın taarruzunu önlediğine kani olan Keyhusrev de, ordugâhında şâha hediyelerini sunmuştur. Ülkesine tecâvüz ve sonra da şâha dehâlet eden melikler de katledilmiş ve zabt olunan ülkeleri Tümük (Tmogvi) ve Akşehir, Meshiā'ya ilhak olunmuştur. Şah, Luarsab'ın ülkesini de yağmalattırdıktan sonra kışlamak üzere Karabağ'a döndü (958=1551).

Kanunî'nin Nahçıvan seferi (961 = 1554) sırasında, rahat nefes alan Gürcülerin istiklâl hareketleri, tahrip edilen Karabağ'da ordusunu iâşede müşkilât çeken şâhı Gürcistan üzerine çekti. Osmanlı tasarrufunda bulunan şehirlere kadar uzanan yağma ve tahrip seferi üzerine, vezîr-i âzam Kara Ahmed Paşa mukabele için Oltu'ya geldi. Bu sebeple şah kuvvetleri, Luarsab'ın ülkesine yönelmiş, başşehri Gori ve havâlisini yağma, bir kaç müstahkem kaleyi zapt, Kartli prensinin annesi başta olmak üzere ele geçen gürcü ileri gelenlerini katl edip, 30.000'den ziyâde esir ele geçirmiştir. Bu arada, Osmanlılarla yapılan siyâsî temaslar, nihâyet sulha müncer oldu (11 recep 962 = 1 haziran 1555). Varılan anlaşmaya göre, Gürcistan, Osmanlı-Safevî nüfuz bölgelerine ayrılmış, Dadian (Mingreli), Guriel (Guria) ve Başı-açık (İmereti) prenslikleri üzerinde Osmanlı hâkimiyeti tanınıp, Meshetiya, Kartli ve Kahetiya'nin Safevî nüfûzuna girdiği Osmanlı hükûmetine kabûl ettirilmiştir. Ancak bu taksimin îtibârî bir mâhiyet taşıdığı ve Gürcistan'da sükûnetin kolaylıkla te'essüs edemediği anlaşılmaktadır. Filhakika şâhın, 961 saferinden sonra, tekrar Gori'ye dönen Luarsab'ın Safevîlere muhâlefeti devam etmiş, hattâ Safevîlere âit kal'elere taarruzu vuku bulmuş olduğundan Karabağ Beylerbeyisi Ziyad-oğlu Şahverdi Sultan harekete geçmiş, ilk çatışmada firar eden Luarsab, yağmaya dalan kızılbaşa yaptığı ânî bir baskınla Ziyad-oğlu'nu hezîmete uğratmışsa da, sonraki müsâdemede ağır yara alarak ölmüş (963=1556) ve yerine geçen oğlu Simon, mukavemeti devam ettirmiştir. Bu sebeple ertesi sene, Şahverdi Sultan, Karabağ askeriyle Kartli'ye girmiş; Simon dağlara sığındığından Gori ve Surami'yi tahrip etmiştir. Dört sene sonra Simon'un Tiflis'i zapta teşebbüsü üzerine, Şahverdi Sultan kal'enin imdâdına koşmuş, Kartli prensini firâra mecbur etmiş, Simon'un müttefiki Levan oğlu Gurgin (Giorgi)'de muharebede maktûl düşmüştür (şâban 968=mayıs 1561). Aynı sene aralık içinde, Simon'un kardeşi David, aznavurları ile birlikte Kazvin'e gelip, Tahmasb'a itâat arz ve şi'îliği kabûl ederek Dâvud ismini almış

ve kendisine hanlık pâyesiyle Tiflis hâkimliği tevcih olunmuştur[16]. Simon, Dâvud Han'la yardımcı kızılbaş kuvvetlerini iki defa yenip, Tiflis'i muhâsara etmiş ise de, muvaffak olamayarak çekilmiş (975=1567/1568); fakat tecâvüzü gittikçe arttığından üzerine büyük kuvvetler sevk olunarak esir edilmiş (976=1569), Kazvin'e götürülmüş ve Tahmasb'ın saltanatı devâmınca hapsedilmiştir. 982 (1574)'de Levend Han ölünce, Kaheti'ye hâkim olan oğlu II. Aleksandre Han, şâha elçiler göndererek bağlılığını gösterdiği gibi, Meshetiya'yı tahrip eden kızılbaşlar karşısında II. Keyhusrev'in oğulları Kuarkuare ve Minuçihr de şâha itâate mecbur oldular[17].

Tahmasb devrinde Safevî-Osmanlı münâsebetleri, uzun zaman Şâh İsmâil devrinde hâsıl olan düşmanlık havasından sıyrılamamış, iki komşu devlet arasında sulhün te'sisi için Osmanlı ordularının dört defa İran'a sefer yapması îcâp etmiştir[18]. Erdebil ocağına ve Safevî hânedanına karşı derin hürmet hissi besleyen alevî temâyüllü Anadolu Türkmenleri, Safevîlerin pek gizli ve muntazam işleyen bir propaganda teşkîlatının faâliyeti ile, sünnî îtikadına ve cemâatine karşı nefret, Osmanlı devlet otoritesine karşı isyan etmeğe tahrik olunmuş[19], husûsiyle, Osmanlı kuvvetlerinin Macaristan'ın kaderini tâyin eden Mohac zaferini kazandıkları sırada, Anadolu'da –pek muhtemel olarak kızılbaş tahrikiyle– zuhur eden Celâlî isyanları[20], İmparatorluğun huzur ve emniyeti bakımından pek vahîm bir vaziyet hâsıl etmişti. Cülûsunu bildirerek ubûdiyet arzetmediği için Tahmasb'ı muahaze ile yakında şark seferine çıkılacağı tehdidini ihtivâ eden nâme-i hümâyûn metni[21], İran seferinin, daha Tahmasb'ın ilk saltanat senelerinde düşünülmüş olduğunu göstermektedir. Ancak, Macaristan ve Avusturya'ya tevcih edilen askerî harekât bu kararın icrâsını geciktirmiş ve 1533 temmuzunda Avusturya ile bir sulh muâhedesinin kararlıştırılması, şark seferi için müsâit zemini hazırlamıştır. Ulama sultan'ın ilticâsına mukabil, Osmanlı tâbii Bitlis hâkimi Şeref Bey'in

16 *Cihânârâ*, s. 306, 308; *Ahsenü't-tevârih*, I, 401, 414 v.d., 417.

17 *Ahsenü't-tevârih*, I, 434, 441, 443, 462; Allen, *ayn. esr.*, s. 150, 152, 154.

18 Tafsilât için bk. "SÜLEYMAN I.", *İ.A.*

19 Safevîlerin Anadolu'daki tahriklerinin mâhiyet ve şumûlü hakkında bk. Bekir Kütükoğlu, *Osmanlı-İran siyâsî münâsebetleri*, İstanbul 1993², 7 v.d.

20 Tafsilât için bk. Hanna Sohrweide, "Der Sieg der Safaviden in Persien und seine; Rückwirkungen auf die Schiiten Anatoliens im 16. Jahrhundert," *Der Islam* (1965), XLI, 170 v.d.

21 Ferîdûn Bey, *Münşeât*, I², 541-543.

Tahmasb'a itâati ve kendisini te'dibe me'mur Osmanlı kuvvetlerine karşı, bizzat şâhın kumanda ettiği Safevî ordusuna dayanarak Bitlis'i muhâfaza etmesi[22] de sefer için kâfi bir vesile yaratmıştır. Seraskerlikle önceden gönderilen vezîr-i âzam Makbul İbrahim Paşa Âdilcevaz, Erciş, Van v.s. şarkî Anadolu kal'elerini sulhen alıp, ciddî bir mukavemete rastlamadan Tebriz'e girmiş (25 muharrem 941 = 6 ağustos 1534), yer yer beyler tâyin ederek Azerbaycan'ı zapt ettirmişti[23]. Bu netîce, Herat'tan Mâverâünnehr'e yürümeye hazırlanan Tahmasb'ı, sür'atle Irâk-ı Acem'e dönmeye sevk etmiş, Behram ve Elkās Mirzâ'lar ile bâzı beyleri öncü olarak Osmanlı ordusuna karşı göndermiş, kendisi de Ebher'de, Tebriz'e gelen (20 rebi'ülevvel = 29 eylûl) Kanunî'nin Sultaniye'ye müteveccihen harekete geçirdiği ordusunun kızılbaş öncülerini ric'ate mecbur ettiğini öğrenmişti. Bu harekâtı önlemek için giriştiği bâzı teşebbüsler akîm kaldı. Safevî merâtibinde mühim mevkii olmakla berâber içten sünnî îtikadına bağlılık duyan Dulkadır hânedânından Mehmed Han'ın Dulkadırlı Kaya ve Tekelü Hüseyin sultanlar ile birlikte, bu sırada pâdişâha dehâlet etmesi, kızılbaşın mukavemet kudretini büs-bütün kırmıştır. Diğer taraftan erken başlayan şiddetli bir kış, sür'atle çekilen Safevî kuvvetleri ile muhârebe ümidini kaybeden pâdişâhı, Hemedan-Dînever-Kasr-i Şîrîn üzerinden Irâk-ı Arab fethine gitmeye sevketti (20 ekim – 30 kasım). Kanunî'nin Bağdad'a yönelişi üzerine serbest kalan Tahmasb, Ulama'nın muhâfazasına bırakılan Tebriz üzerine yürümüş, Ulama'nın da Van'a çekilmesi üzerine bu müstahkem kal'eyi muhâsara etmişti. Bu vaziyet, Bağdad'da kışlayan Osmanlı hükümdârını 1535 baharında, ikinci bir Azerbaycan seferine çıkmaya sevketti: Safevîlerin sulh için iki defa elçi göndermesine iltifat etmeyen Kanunî, 1 temmuzda Tebriz'e vâsıl olup, Van muhâsarasını kaldırarak çekilen Tahmasb'ı, bu defa da Dergezîn'e kadar tâkip etmiş, ancak etrafı yakıp-yıkarak kaçan kızılbaşla, yine temas te'min edememişti. Safevîlerin üçüncü sulh talebi üzerine pâdişah, Tebriz'e dönmüş ve oradan da Hoy-Âdilcevaz-Bitlis üzerinden Diyarbekir'e geçmiştir (20 ekim). Kanunî'nin avdeti, Tahmasb'a tekrar Osmanlı kuvvetlerini tâkip fırsatı verdi: Safevî kaynaklarına göre, şah, müdâfileri dağılan Van'ı zaptetmiş ve buraya gönderilen Osmanlı kuvvetlerini yenmiş, Serasker İbrahim Paşa, takviye edilmiş Behram Mirzâ kuv-

22 *Cihânârâ*, s. 286; *Ahsenü't-tevârih*, I, 239 v.d.

23 İbrahim Paşa'nın 10 safer 941 tarihiyle gönderdiği arîza için bk. M. Tayyib Gökbilgin, "Arz ve raporlarına göre İbrahim Paşa'nın Irakeyn seferindeki ilk tedbirleri ve fütuhâtı," *Belleten*, XXI/83 (1957), 454-456, 470 v.d.

vetleri karşısında Erciş'i tahliye zorunda kalmıştır[24]. Van'ı muhâfaza etmek üzere gönderilen Osmanlı kuvvetlerine şâhın yaptığı gece baskınının, Ulama'nın savaşta kusur göstermesine rağmen, kızılbaşların mağlûbiyeti ile sona erdiğini ifâde eder. Sefer ruznâmesinde ise, pâdişâhın Ahlat'a vusûlünde, seraskerin Erciş'e gidip, Bend-i Mâhî'ye kadar kızılbaşı kovaladığı, Van üzerine me'mur Ulama ve sekbanbaşının şâha tesâdüfle, arada -netîce tasrih edilmeden- muhârebe vuku bulduğu kayd edilmektedir[25].

Osmanlıların Irakeyn seferindeki toprak kazancı –Irâk-ı Arap fütûhâtı istisnâ edilirse– şâhın mukabil hareketi ile hemen-hemen elden çıkmış oluyordu. Bu netîceye, Safevîlerin Anadolu'daki tahriklerinin eklenmesi de Osmanlı hükûmetini er-geç Kızılbaşla boy ölçüşmeye sevk edecekti. Avrupa'da girişilen dört büyük seferi müteâkıp, 1547'de Almanya ile takarrür eden sulh muâhedesi üzerine müsâid zemin hâsıl olmuş, önce Burhân-i Ali Sultân'ın sonra da İstanbul'a iltica etmiş bulunan Elkâs Mirzâ'nın şah aleyhindeki telkînleri İran seferine çıkılmasına vesîle olmuştur. 19 safer 955 (31 mart 1548)'te Tebriz seferine çıkan Kanunî, Erzurum'a ulaşınca Tahmasb'a bir tehditnâme göndererek onu muhârebeyi kabûle tahrik ettiği gibi, Çoban köprüsünde yakalanan Safevî casuslarının üzerinde, Amasya, Sıvas, Tokat kızılbaşlarını Osmanlı Ordusunu arkadan vurmağa teşvik için yazılmış mektupların bulunması üzerine de gereken tedbirleri almıştır[26]. Erciş'te, kızılbaş karakoluna dâir haber alınmakla, Elkâs Mirzâ, Diyarbekir ve Dulkadır beylerbeyleriyle üzerlerine gönderilmiş, Karaman ve Erzurum beylerbeyleri ise, Van'ın zaptına me'mur edilmiştir. Safevî karakol kuvvetleri müsâdemeden çekinerek Merend'e kadar firar etmiş, Tebriz'e kadar olan sâha, şâhın emriyle tamamen yakılıp yıkılmış, zahîre ve nebattan mahrum bırakılmış, hattâ sular zehirlenmiş olduğundan, Osmanlı ordusu temmuz sıcağında zehirli suları içmemek için, gece "ılgar ile" Merend'e vâsıl olmuş ve Safevî kuvvetlerini hezîmete uğratmıştır. Şah, güzergâhı yakıp yıkarak çekilmiş, Kanunî de mukavemet görmeden Tebriz'e girmiştir (20 cemâziyelâhır=26 temmuz). Elkâs'ın, İstanbul'da iken, şâyet Âzerbaycan'a girerse, Tahmasb'ın zulmü sebebiyle bütün İran ümerâsının pâdişâha itâat edeceği hakkındaki sözleri gerçekleşmediği, aksine şahzâdenin maiyetinden bâzılarının şaha dehâlet ettiği görülmüştür.

24 *Cihânârâ*, s. 290 v.d.; *Ahsenü't-tevârih*, I, 257-260; Osmanlı kaynaklarında âşikâr bir Safevî galebesinden bahsedilmez. Meselâ, Bostan, *Süleymân-nâme*, 170b, 171a.

25 Ferîdûn Bey, *ayn. esr.*, I[2], 596 v.d.

26 Selman, *Câmi'ül-cevâhir*, Reşid Efendi Ktb., nr. 655, 56b, 57a.

Bu sebeple Âzerbaycan vâliliğine tayini hakkında, Elkâs'a verilen vaad yerine getirilmediği gibi, Safevî prensinin, Tebrizlilerin katl-i âm edilmesine dâir ilkaatına ehemmiyet verilmeyerek Âzerbaycan halkına şefkatle muâmele edilmiştir. Tebriz'de bir kale inşâ edilmesine âit teklifleri yerinde bulmayan pâdişah, Safevîler tarafından tahrip ve tahliye edilen bir ülkenin muhâfazasının faydasızlığını ve Safevîleri bundan böyle Van serhaddinde durdurmanın lüzûmunu takdir ederek, 25 cemâziyelâhırda (31 temmuz) Tebriz'den döndü. Ancak Osmanlı ordusunun hareketini yakından tâkip eden Safevîler, Şebister havâlisinde, Şam, Diyarbekir ve Maraş kuvvetlerine hücum ettiler. Van'da muhasara altında bulunan Çepni Şah Ali Sultan, pâdişâhın da gelmesiyle şiddetle tazyik edildiğinden amanla kaleyi teslîme mecbur oldu (18 recep=22 ağustos). Kal'esi tâmir edilerek mülhakatiyle birlikte beylerbeyilik îtibar olunan Van, Çerkes İskender Bey'e tevcih olundu. Pâdişâhın Van'dan, Erciş-Muş yoluyla Diyarbekir'e muvâsalatı sırasında, şâhın mukabil yağma ve tahrib seferi duyuldu: 6 recepte (11 ağustos) Hoy, 10 recepte Çaldıran'a konan Tahmasb, gönderdiği kuvvetlerle Kars kalesini inşâya me'mur amele, usta ve muhâfızları katl ile kal'eyi tahrip ettirmiştir (21 recep). Evvelâ Hınıs'ı sonra pâdişâhın uğradığı Muş'u ateşe veren şah, bu arada Tâti-oğlu 'Ali Sultân'ı Ahlat, Güzeldere ve Âdilcevaz'ı yağmaya gönderdi ve kendisi de Ulama'nın bulunduğu Tercan üzerine yürüdü ve Ulama firar ettiği için Erzincan'a kadar geldi. Bu arada 10 günlük mesâfedeki yerler yağma olundu[27]. Bu harekât Diyarbekir'de duyulunca, üçüncü vezir Kara Ahmed Paşa öncü kuvvetlerle Erzurum üzerine gönderilip, pâdişah da arkasından hareket etti. Malatya sancağı beyi Çerkes Osman Bey'in kızılbaş karakoluna galebesi[28] üzerine şah, Osmanlı ordusundan çekinerek 14 ramazanda (17 ekim) Erzincan'dan Karabağ'a döndü. Ramazan bayramını Diyarbekir'de geçiren pâdişah, Halep kışlağına hareket etmeden önce kendi emrindeki bâzı kuvvetlerin Hoy, Merend, Selmas, Tebriz, Hemedan ve Kum taraflarına akınlar yaptığını, hattâ şâhın Erzincan seferi sırasında Tebriz'e gönderdiği ağırlıkların ele geçirildiğini öğrendi[29]. Fakat, Tahmasb'ın yağma seferinin asıl intikamı, Elkâs Mirza'nın Irâk-ı Acem'i yağma ve tahrip etmesiyle alınmıştır: 5.000 kişilik bir süvâri kuvveti ile Bağdad'dan 3

27 *Cihânârâ*, s. 297 v.d.; *Ahsenü't-tevârih*, I, 330-333.

28 Tafsilât için bk. Selmân, *ayn. esr.*, 74b-77b; Osman Paşa'ya şöhret kazandıran bu baskın hareketi, *Cihânârâ*, s. 298 ve *Ahsenü't-tevârih*, I, 334'deki ifâdede Safevîlerin galebesi şeklinde gösterilmiştir.

29 Selmân, *ayn. esr.*, 79a-80a.

şevvâlde (5 kasım 1548) Hemedan'a varârak Behram Mirzâ'nın ordugâhını yağma eden, oradan Kum, Kâşân ve İsfahan'a geçen Elkās Mirzâ, şâhın mukabil kuvvetler sevki üzerine Fars'a girmiş, Yezd kal'esi halkını katl-i âm edip, ocak 1549'da Şuşter'i, müteâkıben Dizful'u muhâsara etmiş ve sonra büyük bir ganimetle Bağdad'a dönüp pâdişaha pek kıymetli hediyeler göndermiştir. Ancak, Bağdad'da kışlayan vezir Mehmed Paşa'nın, ihtiyatsızlıkla, pâdişahın Elkās hakkında menfî düşünceler beslediğini şâyi etmesi, kendisine ilticâsında yapılan vaadlerin tahakkuk etmemesinden dolayı huzursuz bulunan şahzâdeyi, büsbütün vehme düşürerek Bağdad'dan ayrılmasına sebep olmuştur; 1549 bahârında sefere çıkılırken, müşâvere için pâdişâhın vâkî dâvetine icabet etmemesi, vezir Mehmed Paşa tarafından isyanına delil gösterilerek, tevkifi emrolunmuştur. Mehmed Paşa'nın kuvvetleri tarafından yapılan baskında maiyeti dağılan Elkās, Şehrizor-Erdilân hudûdunda Mihriban kalesine sığınmak zorunda kalmış, şâhın üzerine büyük kuvvetler sevki sebebiyle kal'e hâkimi tarafından Tahmasb'a teslim edilmiş (9 ramazan 956 = 1 ekim 1549) ve haps edildiği Kahkaha kal'esinde ertesi yıl zehirlenmek sûretiyle öldürülmüştü[30].

1548-1549 kışı içinde, Elkās Mirzâ'nın Irâk-ı Acem'deki harekâtına muvâzi olarak, Osmanlılara tâbi Kürd beyleri, Selemâs ve Urmiye'yi yağmaladıkları gibi, Van beylerbeyisi İskender Paşa tarafından Hoy kal'esi zaptolunmuştur[31]. 956 (1549) yazında, şâha istinad ederek, Osmanlılara cephe alan Meshetiya atabeği II. Keyhusrev'e tâbi kalelerden Tortum ve civârındaki hisarlar Kara Ahmed Paşa tarafından zaptolunmuş, bu sırada İskender Paşa da, Nahçıvan ve Sa'd-çukuru (Revan) üzerine yürümüş, Revan'ı ateşe verip, etrâfa baskınlar yaptıktan sonra Van'a dönmüştür[32].

959 (1552) yılı başlarından îtibâren pâdişâhın Edirne'de ikamet ederek, Kara Ahmed Paşa kumandasındaki Osmanlı ordusunun Temeşvar'ın zaptı ve Eğri (Eger)'nin muhâsarasiyle meşgul olması, Tahmasb'a şarkî Anadolu'ya girerek geniş mikyasta yağma ve tahripte bulunma fırsatı verdi: şah, beylerini kısım kısım göndererek, Bend-i Mâhî, Bargiri, Erciş, Âdilcevaz v.s. taraflarını yağmalattırdığı gibi,

30 *Cihânârâ*, 298 v.d., 300; *Ahsenü't-tevârih*, I, 334 v.dd., 339 v.d.; Selmân, *ayn. esr.*, 85a-87b; *Âlem-ârâ*, s. 74 v.d.

31 *Ahsenü't-tevârih*, I, 338, v.d.; Selman, *ayn. esr.*, 81a-84a.

32 Bk. Fransa kıralına yazılan *Van fetihnâmesi*: Ferîdun Bey, I[2], 603 v.d.; *Ahsenü't-tevârih*, I, 339, 341.

kendisi de Ahlat'ı zaptedip müdâfîlerini katl, hisarını tahrip ettirip şehri ateşe verdirdi (ramazan 959 = ağustos/eylûl 1552). Yine bu sırada, bir kısım Safevî kuvveti, Van, Gevaş, Hoşâb, Muş, Bitlis ve havâlilerini yağmaladı. O sırada atabeg Keyhusrev'e yardım etmek için Gürcistan'a gönderilen Kaçar Bayram Bey'in Erzurum beylerbeyliğine nakledilmiş olan İskender Paşa tarafından hezîmete uğratıldığı haberi üzerine, şah, şahzâde İsmâil (II.) Mirzâ'yı, seçkin kızılbaş beyleri ile birlikte Erzurum üzerine gönderdi. Gürcistan'daki nüfuz rekabeti yüzünden Erzurum'da hayli kuvvet toplanmış olmasına rağmen bâzı beyler iâşe güçlüğü dolayısıyla kışlaklara dağıtılmıştı. Maiyetindeki beylerin, kaleden çıkılmaması hakkındaki tavsiyelerine rağmen, İskender Paşa Erzurum'dan ayrılmış ve sahte ric'at hareketi yapan Safevîlerin pususuna düşerek hayli kayıplar vermiştir. Şah, Ahlat'tan ayrılıp, Yular-kasdı Sinan Paşa'nın oğlu Mustafa Bey'in cesâretle müdâfaa ettiği Âdilcevaz'ı zaptetmekten ümidini kesip, Erciş'i kuşatmış ve Erzurum'daki galebeden sonra İsmâil Mirzâ'nın da buraya gelmesi üzerine, mâneviyâtı bozulmuş olan, Erciş halkını, cesur müdâfi Bohtî İbrahim Bey'i öldürerek kal'eyi teslim etmeye tahrik etmiştir. Erciş'in de surları tahrip, halkı katl veya esir edildi. Şah, Bargiri'yi de muhâsara edip amanla aldıktan ve Şah-kulu Belilân ile Mahmudî ülkelerini kuvvetlerine yağmalattıktan sonra 1553 martında Nahçıvan'a dönmüştür[33].

Bu hâdiseler Kanunî'yi bizzat şark seferine çıkmak karârına sevketmiş, Rumeli kuvvetlerinin Gelibolu'dan Anadolu'ya geçmesi, Asya'daki beylerbeyi ve şehzâdelerin sefere hazırlanmaları emrolunmuştur. Şâh, keyfiyeti haber alınca, önce İskender Paşa muhârebesinde esir düşen Biga sancağı-beyi Mahmud Bey'i pâdişâha yollayarak elçi göndermek husûsunda ruhsat istemiş, müsâid cevap alınca da, Seyyid Şemseddin Dilcâni'yi, özür dileyen bir mektupla İstanbul'a göndermişti. Fakat elçi, ordunun sefere çıkacağı sırada İstanbul'a ulaştı ve refakate alınarak ancak Haleb'e varıldığında, Şâhın yaptıklarından dolayı cezalandırılacağı mâhiyetinde bir cevapla geri gönderildi. Bu cevabı alan şah, Van gölü civârını yağma ve tahrip ettirdi. Kışı Halep'de geçiren Kanunî, 1554 bahârında hareketle, Birecik - Urfa - Diyarbekir - Hasan-kal'esi üzerinden Kars'a vâsıl olup şâha, bu defaki seferin, kızılbaşın imhâsına müteveccih olduğunu ihtar ve onu savaşa dâvet eden bir tehditnâme gönderdi (5 şâban 961 = 6 temmuz 1554). 9 şâbanda Şuregel, 17 şâbanda Revan Osmanlı kuvvetleri tarafından

33 *Cihânârâ*, s. 300 v.d.; *Ahsenü't-tevârih*, I, 356-373; *Tabakatü'l-memâlik*, 293a v.d.

tahrip ve Arpa çayı konağında zuhur eden kızılbaş kuvvetleri mağlûp edildi. 25 şâbanda Karabağ'a girilerek kızılbaş ulusları her tarafta arandı; tahliye edilmiş olan Nahçıvan 4-5 günlük mesâfeye kadar tahrip edilip, büyük mikyasta esir ve ganimet toplandı. Ramazan ayının başlaması ile askerî harekâta son verilip Erzurum'a dönüldü. Şah, bu sırada pâdişâhın avdetinden önce Pasin'i yağmalatmış, Şavşat ve Oltu havâlisinde askerî harekâta girişmiş ise de, vezîriâzam Kara Ahmed Paşa kumandasındaki kuvvetlerin Oltu'ya yürüyüşü üzerine geri çekilmiştir.

Osmanlı hükümdârının kuvvetlerini dağıtmadan serhadde kışlayıp ertesi sene Safevîlerin mukaddes şehri ve âile ocağı Erdebil üzerine yürüyüp tahrip edeceği yolundaki tehdidi, Tahmasb'ı, sulh yapmak üzere kesif bir siyâsî faâliyet göstermeye zorladı. Erzurum'a gönderilen elçi Kaçar Şah-Kulu Bey'in getirdiği ve aradaki düşmanlıktan nedâmet duyulup, sulh istendiğini ifâde eden şâhın mektubuna[34] pâdişah müsâit cevap vermiş ve nihâyet, Amasya kışlağına gelen elçi eşik-ağası Ferruh-zâd Bey'e iki taraf arasında sulhü te'sis eden nâme-i hümâyun teslim olunmuştur (11 recep 962 = 1 haziran 1555). Bundan sonra Tahmasb'ın ölümüne kadar Osmanlı-Safevî münâsebetleri dostâne bir mecrâya dökülmüş, taraflar her vesîle ile aradaki sulhün te'yidine gayret sarfetmişlerdir. Nitekim Tahmasb, Süleymaniye külliyesinin açılışı (15 ağustos 1556) vesîlesi ile tebrikte bulunup, kıymetli hediyeler sunmuştur.

Kanunî'nin küçük şehzâdesi Bayezid'in, kardeşi Selim ile olan saltanat mücâdelesinde babasına âsî olarak İran'a ilticâ zorunda kalması, iki devlet arasındaki münâsebeti pek nâzik bir safhaya soktu. Tahmasb, 23 ekim 1559'da Kazvin'e gelen şehzâdenin, önce Kanûnî tarafından affını istemiş[35], sonra iâdesinin, Kars kalesinin Safevîlere terki ve büyük meblağların ödenmesi ile mümkün olabileceğini îmâ eden pazarlıklarla aradaki gerginliği yumuşatmıştır. Kızılbaş yardımını sağlayabilecek âsî oğlu karşısında Kanunî'nin kendi askerinin tutumundan pek emin olmadığı için, Bayezid'in boğdurulmasına ve karşılığında nakid ve hediyeler gönderilmesine rızâ göstermiş olması muhtemeldir. Kars'ın terki, Kerbelâ ve Necef'te İran evkafını idâre etmek üzere iki İran me'murunun tâyini gibi talepleri kabûl edilmemiş, kendisine va'd edilen nakdin yarısından azı gönderilmiş olmasına rağmen Tahmasb, veliahd Sultan Selim (II.)'den, müstakbel saltanatı de-

34 Aslı için bk. Topkapı sarayı Arşivi E. nr. 9503.

35 Şâhın Kanunî'ye gönderdiği nâmenin aslı için bk. Topkapı sarayı arşivi, E, nr. 12283.

vamınca, Safevîlerle dost kalacağına dâir bir "ahidnâme" de almaya muvaffak olmak sûretiyle, şehzâde Bayezid'in ilticâsını Osmanlı hükûmetine pek pahalıya mâl etmiştir[36].

II. Selim'in cülûs haberi üzerine Tahmasb, kıymetli hediyeler ve pek kalabalık bir maiyet ile Revan hâkimi Ustaclu Şah-Kulu Sultan'ı elçilikle Sultan Selim'e göndererek cülûsunu tebrik etti. Safevî elçisi, 1568 şubatında, Edirne kışlağında bulunan pâdişâha mülâkî oldu ve kendisine, evvelki ahidnâmeyi te'yiden bir mektup tevdi edildi[37].

Bu dostluk tezâhürlerine rağmen, tarafların karşılıklı düşmanca davranışları devam etmiş görünmektedir[38].

III. Murad'ın cülûsunda, keyfiyetin Tahmasb'a bildirilmemesine rağmen 5 mayıs 1576'da Ustaclu Şah-Kulu Sultan'ın oğlu ve halefi Tokmak Muhammedî Sultan, Safevî elçisi olarak İstanbul'a gelmiş ve şâhın cülûs tebriknâmesini[39] ve hediyelerini sunmuştur[40].

Şah Tahmasb 15 safer 984 (15 mayıs 1576) sabahı, veliahd tâyini husûsunda kızılbaş ümerâsı arasında zuhur eden ihtilâf dolayısiyle zehirlenerek öldürülmüştü. Bundan iki sene önce şah tehlikeli bir hastalığa tutulmuş ve bu vaziyet bir veliahd tâyini mes'elesini ortaya çıkarmış, Kızılbaş kabîleleri bu mes'elede de birbirleri ile ihtilâfa düşmüşlerdi. Şahzâdelerin en büyüğü Muhammed (Hudâbende) Mirzâ'nın bir kaç yıldan beri gözleri görmez olduğundan, veliahd olabilecek ancak iki şahzâde kalmıştı. İkbâlde olan Ustaclu ümerâsiyle, anne tarafından hemcinsi bulunan gürcü tâifesi, doğumundan beri şâhın yanından ayrılmamış olan küçük şahzâde Haydar Mirzâ'yı[41] tutmuş, buna mukabil Afşar, Rumlu ve Türkmen beyleriyle halkın ekseri, Hudâ-bende gibi Bayındır ümerâsından Türkmen Musâ Sultân'ın kızından doğan ve Kahkaha'da mahpus bulunan İsmâil (II.)

36 Bayezid'in Revan'a ilticâsından, 23 temmuz 1562'de Kazvin'de boğdurulmasına kadar iki hükûmet arasında vuku bulan kesîf siyasî faâliyet için bk. Şerafeddin Turan, *Kanunî'nin oğlu şehzâde Bayezid vak'ası*, Ankara 1961, s. 129-157.

37 B. Kütükoğlu, *ayn. esr.*, 4 v.d.

38 Meselâ eski Safevî emîr-i divan'ının hac esnâsında Anadolu kızılbaşlarını teşkilâtlandırmaya teşebbüsü dolayısiyle Osmanlı ülkesinde öldürülmesi hakkında bk. Kütükoğlu, *ayn. esr.*, s. 11, 200.

39 Aslı: Topkapı sarayı arşivi, E, nr. 3161.

40 Tokmak Muhammedî Sultan'ın elçiliği hakkında bk. Bekir Kütükoğlu,"Şah Tahmasb'ın III. Murad'a cülûs tebriki", s. 375 vd.

41 Haydar Mirzâ'nın annesi, muhtemelen, Meshetiya atabeği IV. Kuarkuare'nin kançıları Otar Şalikaşvili'nin kızıdır: Allen, *ayn. esr.*, s. 152, 381.

Mirzâ'ya tarafdar olmuşlardı. Tahmasb iyileşince, Ustaclu ümerâsını Kazvin'den uzaklaştırmış, fakat ihtilâfı önlemeye muvaffak olamamıştı. Bu çekişme nihâyet, şâhın hayatına mal olmuştur. Cenâzesi muvakkaten Kazvin'de toprağa verilmiş, sonra II. İsmâil'in saltanatında vasiyeti mûcibince Meşhed'e nakl olunmuştur. Tahmasb'ın öldüğü gün tarafdarlarınca tahta çıkarılan Haydar Mirzâ, muhâlifleri tarafından kuşatılmış ve ertesi gün de kaçarken yakalanarak öldürülmüştür. Haydar Mirzâ tarafdarlarından Gilân'lı hekim Ebu Nesr, şâhın hamam otuna zehir katmak ithâmiyle katledilmiştir[42]. Vaziyete hâkim olan tarafdarları İsmâil Mirzâ'yı 20 seneye yakın zamandır mahpus bulunduğu Kahkaha'dan getirtip Safevî tahtına iclâs ettiler.

Osmanlılarla mücâdele hâlinde bulunan Avrupa hıristiyan âlemi, Osmanlı-Safevî düşmanlığından faydalanarak Safevî hükûmetini Osmanlılar aleyhine tahrîk için hayli siyâsî faâliyette bulunmuştur. Bu cümleden olarak V. Karl'ın Şâh I. İsmâil'e cevâben Toledo'dan gönderdiği, fakat Safevî hükümdârının bu arada ölmesi sebebiyle oğlu ve halefi Tahmasb'a sunulan, 25 ağustos 1525 tarihli mektubu, şâhı Osmanlı hükümdârına karşı muhârebeye davet etmekte idi. Bu devrede, Osmanlı ülkesinden geçen elçilerin çoğunun Osmanlı aleyhtarı vazifelerinin farkına varılmış ve bunlar zararsız hâle getirilmiştir[43].

Osmanlıların İnebahtı mağlûbiyetini müteâkıp, papa V. Pius da, Şah Tahmasb'a gönderdiği 16 kasım 1571 tarihli mektubunda[44], hıristiyanların kara ve denizde gireşeceği harekât karşısında, II. Selim'in şah ile uğraşmayı göze alamayacağı, bu fırsattan istifâde ile Tahmasb'ın Irak ve Suriye'yi istirdad ve zapt edebileceğini ifâde ve telkîn etmiştir. Kızıldeniz ve Hind denizi hâkimiyeti için Osmanlılarla mücâdele eden Portekizliler de Safevîlerle siyâsî temaslar kurmak üzere biri 958 (1551), diğeri 982 (1574)'de olmak üzere iki elçilik hey'eti göndermişlerse de[45], Tahmasb'ın ve muhitin'in hıristiyanlara karşı tavrı ve husûsiyle müslümanların mukaddesâtına tecâvüzde bulunan Portekizlilere karşı hâsıl olan menfi kanâat, bu temasları se-

42 *Ahsenü't-tevârih*, I, 464; *Âlem-ârâ*, s. 168, 169 v.d.; Celāl al-Din Muhammed Yazdi, *Tārih-i 'Abbāsi*, Oxford, Bodleian Library, ms. Elliott, nr. 367, 13b v.d.

43 Hānbābā Bayāni, *Les relations de l'Iran avec l'Europe occidentale à l'époque Safavide*, Paris 1937, s. 56 v.d.

44 bk. *A Chronicle of the Carmelites in Persia and the Papal Mission*, London 1939, I, 19-21.

45 *Cihânârâ*, s. 300; *Ahsenü't-tevârih*, I, 355, 459; *Âlem-ârâ*, s. 116 v.d.

meresiz kılmıştır. Portekiz ve İspanyolların okyanuslar üzerinde hâkimiyet te'sisine mukabil, başka yollarla ticâret imkânı arayan İngilizlerin, Asya ticâretini Rusya üzerinden te'min teşebbüsleri nihâyet, Moskova kumpanyası mümessili Anthony Jenkinson'un, kıraliçe Elizabeth'in 25 nisan 1561 tarihli mektubu ile Kazvin'e gidip şâha mürâcaatına müncer olmuşsa da, Tahmasb elçinin me'mur olduğu vazifesinden ziyâde sâlik olduğu dini merak etmiş ve münkirlerin yardımına muhtaç olmadığı mütaleasiyle teşebbüsü akamete uğratmıştır[46]. Fakat İngilizlerin İran'la iktisâdî bağlar kurmak husûsundaki arzuları sarsılmamış, 1568 temmuzunda kumpanyanın iki adamını daha Safevî sarayına göndermişlerdi. Bunlardan Arthur Edwards, şâha, İran'ın garpla ticâretini ellerinde bulunduran Venediklilerin kullandıkları Haleb ve Trablusşam yoluna nazaran, Hazer-Rusya-Baltık yolunun daha kısa ve emniyetli olduğunu telkin ederek ondan, İngiliz tüccarının serbestçe gelip-gitmeleri, şahısları ve malları için te'minat veren imtiyazlar, almıştır. Afrika'nın cenûbunu dolaşan deniz yolunun uzun ve tehlikeli oluşuna mukabil, Rusya üzerinden geçen İngiliz ticâret yolu, daha kısa ve emniyetli idi. Bu münâsebetler, İngiltere'nin İspanya ile harbe girişmesi ve Tahmasb'ın ölümünü müteâkıp İran'ın içine düştüğü karışık vaziyet dolayısiyle 10 sene kadar kesilecektir[47].

Tahmasb'ın saltanatı devamınca, Safevî hükûmetine tâbi beyler ve eyâlet vâlilerinin isyan ve muhâlefetleri umûmiyetle sevkedilen kuvvetler ve bâzı defa bizzat şah tarafından teskin edilmiştir[48].

Safevî tahtına geçişini müteâkıp 30 sene kadar İran'da sulh ve sükûnu te'sise çalışan Tahmasb, Van kal'esini 1548 ağustosunda kat'î olarak zapt ve tasarruf eden Osmanlıların, baş şehir Tebriz'i tehdit altında bulundurmaları üzerine, hükûmet merkezini buradan Kazvin'e taşımış ve mütebâki 20 senesini burada geçirmiş; hattâ son 10 senesinde, av için bile buradan ayrılmamıştır. Kazvin'de binâ ettirdiği bir kaç kasr ve mescidden günümüze yalnız "'Ali kapı" intikal etmiştir.

Orta boylu, sağlam cüsseli, esmer tenli, kalın dudaklı ve mahzun çehreli olan Tahmasb'ın paraya karşı hırsı ve hasisliği meşhurdu. Ölümünde, altın, gümüş ve mücevher olarak 80.000.000 dukalık ser-

46 Bayāni, *ayn. esr.*, s. 6, 92 v.d.

47 Bayāni, *ayn. esr.*, s. 94 v. dd.

48 Ezcümle şâhın 948=1541 Hûzistan seferi için bk. *Cihânârâ*, s. 294, 295; *Ahsenü't-tevârih*, I, 294, 300 v.d.

veti bulunmuştu[49]. Şi'î taassubu ile perhizkâr yaşayan Tahmasb, 939 (1533)'da İran'da bilcümle müskirât, boza ve esrar içilmesini, men edip eğlence yerlerini kapattırmıştır. 963 (1556)'te ümerâ, devlet ricâli ve saray mensuplarının bilcümle menhiyyâta tövbekâr olmalarını emretmiş; 12 şâban 972 (15 mart 1565)'de ise gördüğü bir rüyâ üzerine, devlete 30.000 tümen gelir getiren damga resmini lağv edip, mer'a ve mevâşiden alınan vergileri hafifletmiştir[50]. Şi'î ulemâsına ta'zim, seyyidler ve fakirlere ihtimam göstermesine karşılık babası gibi sünnîleri ifnâ siyâsetine taassupla sarılmıştır[51].

Tahmasb, aynı zamanda, Tezkire-i Şah Tahmasb adiyle anılan kendi hâl tercümesine dâir bir eser de yazmıştır. Bu eser, cülûsundan (930/1524) şehzâde Bayezid'in İran'a ilticâsına (969/1559) kadar olan devreye âit bâzı dâhilî isyanlara, halkın içtimâî ve fikrî hayatına ışık tutması bakımından ehemmiyetlidir[52]. Dört defa basılmış[53] ve P. Horn tarafından Almancaya tercüme edilmiştir[54].

Tahmasb'ın ölümünde 9 oğlu ve 8 kızı kalmıştı. Oğullarından Haydar ve onu destekleyen Mustafa Mirzâ'nın katlini müteâkıp, II. İsmâil ve Muhammed Hudâbende (1577-1578) şahlık mevkiini işgal etmiş; diğerleri (Süleyman Mahmud, İmam Kulu, 'Ali, Ahmed), II. İsmâil tarafından öldürülmüştür.

B i b l i y o g r a f y a : Metinde zikr edilenlerden başka bk. Topkapı sarayı arşivinde mevcut Tahmasb'a âit mektup ve fermanlar: E., nr. 8329 (vatanlarını terk eden ahâlinin eski yerlerine iâde ve iskânına dâir şâhın 26 şevval 935 tarihli emirnâmesi), nr. 5698 (Şemseddin b. Şeref Han'a, babasına âit ülkenin hanlıkla verildiğine dâir kethüdâsı Hânci Şerefeddin Akā'ya rebi'ülâhır 940 tarihli ferman), nr. 8324 (Zeynel Bey'e, cemâziyelâhır 941 tarihli mektup), nr. 9699 (Kerind hâkimi Murad Bey'e cemâziyelâhır 942 tarihli istimalât-nâme); nr. 12280 (Pire İbrâhim ve Kādir 'Alu [?] cemâati sofularına muharrem 943 tarihli türkçe mektup); nr. 8924 ve 8930 (Kemâleddin Ya'kub Bey'e, biri cemâziyelâhır 947 tarihli diğeri tarihsiz iki mektup; nr. 10215 (Lûristan'a tâbi Hurremâbâd v.s. yerlerin, kardeşi Behrâm Mirzâ'dan alınıp kendisine verildiğine dâir Tahmasb'ın 'Abbâsî Rüstem Han'a, 3 rebi'ülâhır 956 tarihli fermanı); nr. 8352 (Osmanlı ahvâline dâir topladığı mâmûmâtı bildirmesi hakkında Seydî Mehmed Bey'e recep 957 tarihli mektup); 8256 (Yasavul Yusuf ile bir katar katır ve bir mikdar Ahlat elması göndermesi hakkında Âdilcevaz hâkimi Mustafa Bey'e, ramazan 960 tarihli ferman); nr. 5580 (Bağdad beylerbeyisine, huduttaki Kürdlerin nizâından şikâyeti muhtevî, şehzâde Bayezid'in haps, askerinin kısmen katl, kısmen dağıtılmasından bahs eden 10 recep 968 tarihli mektup) v.s.

49 1571'de Safevî sarayına kabûl edilen elçi Vincenzo degl' Alessandri'nin Venedik dojuna gönderdiği lâyiha için bk. *A Chronicle of the Carmelites*, I, 45, 54.

50 *Cihânârâ*, s. 287, 302, 310; *Ahsenü't-tevârih*, I, 246, 396, 428.

51 bk. Muslih al-Din-i Lāri, *Mir'âtü'l-edvâr ve mirkātü'l-ahbâr*, Nuruosmaniye Ktb., nr. 3156, 494a v.d.

52 E. Browne, *A Literary History of Persia*, Cambridge, 1953, IV, 84-85.

53 İlk defa İtimād al-Davla Hasan Han tarafından, *Matla' al-Şams*, Tahran 1301-1303, II, 165-216'da; ve sonra sırasiyle P.Horn, *Z D M G*, 1890, XLIV/4, 574-649; D. C. Phillot tarafından 1912'de Kalküte'de ve nihâyet 1924'te Berlin'de.

54 *Die Denkwürdigkeiten Schah Tahmâsp's des Ersten von persien...*, Strasburg 1891. Eserin tavsif ve tahlili için bk. F. Teufel, *Schah Tahmasb und seine Denkwürdigkeiten, Z D M G*, 1883, XXXVII, 113-125; H. Beveridge, *The Memoirs of Shah Tahmasb, The Asiatic Review*, 1914, IV, 460-472; W. Hinz, *Zur Fradge der Denkwürdigkeiten des Schah Tahmasb I, von Persien, Z D M G*, yeni eseri, 1934, XIII/1, 46-54.

ŞAH II. TAHMASB

II. Tahmasb (1704-1740), S a f e v î h ü k ü m d â r ı olup, Şâh Huseyn (saltanatı: 1694-1722)'in yaşca dördüncü oğludur[1].

Safevî ordularını yenen Mir Uveys-oğlu Mir Mahmud idâresindeki Efganların İran baş-şehri İsfahan'ı muhâsarası sırasında, şâhın aczi ortaya çıkınca, önce şahzâde Muhammed, sonra Safi Mirzâ veliahd tâyin edilmiş ise de, bir kudret gösteremediklerinden 27 recep 1134 (13 mayıs 1722)'te Tahmasb Mirzâ bu mevkie getirilmiş ve 3 ramazan (16/17 haziran) gecesi, asker ve zahîre toplamak üzere, Kâşân tarafına gönderilmiştir[2]. Efganların birbiri ardınca kazandıkları muvaffakiyetlerin İran halkı üzerinde hâsıl ettiği inkisar sebebiyle şahzâdenin asker toplamak husûsundaki gayretleri akîm kalmış; ezcümle, Şirvan hudûdundaki kızılbaşlar, baş-kaldıran Lezgilerle uğraştıklarından ne şahzâdenin maiyetine iltihak, ne de Isfahan'a yardım edecek kudret bulabilmişlerdi. Nasıl hareket edeceğini bilemeyen Tahmasb, Kazvin'e gelmiş, toplayabildiği başı-bozuk kuvvetlerle Isfahan'ın imdâdına yetişmek husûsunda tereddüde düşmüş; maiyetinin, askeri iyice tanzim ve ikmâl ettikten sonra hareket etmek husûsundaki tavsiyelerine ve İsfahan'ı, Efganlar eline geçtikten sonra zaptederse, şahlığın doğrudan-doğruya kendisine intikal edeceği yolundaki telkinlerine kanarak ağır davranmış; hanlardan birinin kızı ile evlenmek üzere iken baş-şehrin düştüğünü haber almıştır[3]. Şah Huseyn, Gılzey kabîlesi reisi Mir Mahmud nâmına tahtından ferâgat etmiş (12 muharrem 1135=23 ekim 1722) ve 2 gün sonra Efgan asıllı yeni şah İsfahan'a vâsıl olmuştu. Keyfiyet Kazvin'de duyulunca, şahzâde Tahmasb Mirzâ Safevî tahtına çıkarılarak bi'at için etrâfa haberciler gönderildi (10 kasım). Bunun üzerine Şâh Mahmud, vezîri Amânullah Han'ı 8.000 kişilik bir kuvvetle Kazvin'e göndererek ahâlisinden kendisine itâat ve Tahmasb'ı teslim etmelerini istemiş;

1 Tiflis'li Josef (Hovsep) Apisalaimian *[Risâle],* Revan Köşkü Ktb. nr. 1487, 25a.

2 Mirzâ Mehdi Han, *Târih-i cahân-guşây-i Nâdiri*, Bombay 1265, s. 9.

3 *Tarih-i seyyah*, Polonyalı râhip T. J. Krusinski'nin eserinin İbrahim Müteferrika tarafından yapılan tercüme ve neşri, İstanbul, 1142, 42a-64a.

askerini kışlalara dağıtmış olan Tahmasb Tebriz'e kaçtığından Kazvinliler Amânullah Han'a itâat etmişler ise de, şehirde muhtelif evlere dağıtılmış olan Efgan askerlerinin büyük bir kısmını katletmişler ve Amânullah Han, yaralı olduğu hâlde güçlükle canını kurtarabilmiştir. Şâh Mahmud, aynı hareketin İsfahan'da tekrarını önlemek üzere, baş-şehirdeki kızılbaş ileri gelenlerinin bir çoğunu îdam ettirmiş; daha sonra Bahtiyârî ülkesi v.s. yerlerin zaptında Efganlar güçlüklerle karşılaşınca Safevî hânedanı mensuplarını öldürtmüştür.

Efganların Şîrâz'ı muhâsarası sırasında Tahmasb, İsfahan çölüne Feridun Han kumandasında kuvvetler sevkederek Mahmud'u başşehirden çıkarmaya teşübbüs etti ise de, kuvvetleri mağlup oldu[4]. Âzerbaycan halkı tarafından kuvvetle desteklenen Tahmasb, bâzan Nahçivan ve bâzan Tebriz'de vakit geçirmiş, doğrudan-doğruya başa çıkamadığı Efganlara karşı komşu hükûmetlerin müzâharetini te'mine çalışmıştı. Bu cümleden olarak Barhordar Han'ı elçilikle Osmanlı ülkesine göndererek, babasının tahtından ferâgati ve kendisinin şah ilânı keyfiyetini tebliğ bahânesiyle Efganlara karşı Osmanlı hükûmetinden yardım istemişti. Kızılbaş hâkimiyetine karşı baş-kaldıran Şirvan sünnîlerini himâyeye karar vermiş olan Osmanlı hükûmeti, elçinin Erzurum'da alıkonulmasını ve her ihtimâle karşı iâde olunmamasını alâkalılara emretmiş[5]; daha sonra Tahmasb'ın *i'timâdü'd-devle'si* 'Abdülkerim Han tarafından İstanbul'a gönderilen Murtazâ-kuli Bey ise, Osmanlı ordularının giriştiği harekât netîcesinde İran'dan zapt edilecek yerleri terk ile, pâdişâhın gölgesine sığındığı takdirde Tahmasb'ın Osmanlı devletince himâye edileceği vaadi ile iâde edilmiştir (muharrem 1136=ekim 1723)[6].

Osmanlı hükûmetinden hiç bir müzâheret göremeyen Tahmasb, bu defa Moskova'ya İsmail Bey adında bir elçi göndererek Rusların Derbend ve Bakû'yu işgal etmiş olmalarını tanımış, Efganları tard ederek kendisini İsfahan tahtına oturtması karşılığında çar Petro'ya Gilân, Mâzenderân ve Esterâbâd'ı vermeyi taahhüt etmiştir (ekim 1723). Çar bu fırsattan faydalanarak, Gilân'da tutunabilmek için Reşt limanında bir kale inşâsını emretmiştir. Rusların Hazer boyunca cenûba inmeleri üzerine, şarktaki, muvâzenenin ve hudut emniyetinin bozulduğunu anlayan Osmanlı Hükûmeti Gürcistan'da başlattığı askerî hakekâtı sür'atlendirmeye, dolayısiyle fiilî muhâsamâta geçe-

4 *Tarih-i seyyah*, 80b-81b.

5 Başbakanlık arşivi, *Mühimme defteri*, nr. 131, s. 128, recep 1135.

6 Küçük Çelebi-zâde İsmail Âsım, *Tarih*, İstanbul 1282, s. 73 v.d.; Tahmasb, cülûsunu haber vermek üzere, Tebriz'de bulunan bir fransızla, Papa, Avusturya imparatoru ve Fransa kıralına mektuplar göndermişti, bk. Yozefo, *ayn. esr.*, 34a.

rek Gence, Tebriz ve Hemedan'ın zaptını hedef ittihaz eden üç cepheli harekâta girişmeye karar verdi. Bağdad tarafı seraskeri tâyin olunan Eyyûbî Hasan Paşa, Kirmanşah'ı amanla zapt (16 muharrem 1136 =15 ekim 1723), Luristân hâkimi ve Tahmasb'ın kumandanı 'Ali Mardân Han'ı mağlûp etmiş, Ardilân ve Marâga'yı itâat altına almıştır. Hasan Paşa'nın oğlu ve halefi Ahmed Paşa ise, Efganlardan daha önce davranarak, Hemedan'ı zaptetmiş (12 zilhicce 1136 = 31 ağustos 1724) ve gönderdiği kuvvetler, Nihâvend'i mukavemet göndermeden teslim almışlardır[7]. Diğer taraftan üç ay muhâsara edilen Revan kalesi, Tahmasb'ın imdat kuvvetlerinin Osmanlı müfrezelerine karşı hezîmete uğraması üzerine serasker Ârifî Ahmed Paşa'ya teslim edilmiştir (14 muharrem 1137 = 4 ekim 1724)[8].

Van kesiminde ise, Köprülü-oğlu Abdullah Paşa, Şahbâz Han'ın müdâfaa ettiği Hoy kal'esini 53 gün müddetle muhâsara etmiş ve bu sırada Nahçivan'dan Tebriz'e gelen Tahmasb'ın, iki defa gönderdiği imdat kuvvetlerini mağlûp ederek Hoy'u hücumla (12 şâban 1136 = 7 mayıs 1724), Çors'u aman ile ele geçirmişti. 1724 ağustosunda Tebriz üzerine yürüyen Abdullah Paşa, Tasuc'da kızılbaş öncülerini mağlûp edip, Tebriz hâkimini hezîmete uğrattıktan sonra, kal'eyi uzaktan 29 gün müddetle muhâsara etmişse de, hazırlığının muhâsara için kifâyetsizliği yüzünden çekilmiş, ertesi yıl aldığı takviye kuvvetleri ile Tebriz'i hücumla zaptetmiştir (17-20 zilka'de 1137 = 27-30 temmuz 1725)[9]. Tebriz'i zapteden Abdullah Paşa'nın vuku bulan dâvet ve tehdidi üzerine, Karabağ hâkimi ile Erdebil halkı Osmanlılara itâate mecbur olmuş, Tahmasb da artık Azerbaycan'da tutunamayacağını anlayarak Tahran'a çekilmiş ve İsfahan tahtındaki değişiklikten istifâde ümidine düşmüştü.

Mahmud Şâh'ın, müptelâ olduğu cinnet ve felcin tedâvi imkânsızlığı anlaşılınca, Efgan ricâli o sırada Kazvin'e geçmiş olan Tahmasb'ın vaziyetini öğrenmek istemişler, bunun için Seyyid 'Ali (Saydāl) Han kumandasındaki kuvvetler, Tebriz'e yardıma hazırlanan kızılbaş kuvvetleriyle karşılaşıp hezîmete uğrayarak İsfahan'a çekilmişlerdi. Mahmud'un hayatından ümit kesilince Efgan beyleri, şâhın hapsettirdiği amcası oğlu Eşref'i tahta çıkardılar (12 şâban

7 Âsım, *ayn esr.*, s. 79 v. dd., 122, 179 v.d., 225.

8 *Mühimme*, nr. 132, s. 121 v.d.; Silahşor Kemânî Mustafa Ağa'nın takrîri: TSMK, Hazine nr. 1611'den naklen M. Aktepe neşri, İstanbul 1970; Âsım, *ayn. esr.*, s. 202 v.dd.

9 *Mühimme*, nr. 132, s. 345; Âsım, *ayn. esr.*, s. 123 v. dd., 227 v.d., 276 v.d.

1137 = 26 nisan 1725). Yeni şah İran ahâlisine, Efganlardan kendilerine bir zarar gelmeyeceğine dâir te'minat verip bir taraftan Mahmud'un katlettirdiği Safevî şahzâdelerinin kemiklerini Kum'daki cedlerinin mezarlığına nakl, diğer taraftan Tahmasb'a elçi gönderip, Rus ve Osmanlı tehditlerine karşı birlikte tedbir ittihaz için, Kum ile Tahran arasında bir yerde buluşmayı teklif etti. Daha hapiste iken Mahmud aleyhinde kendisini teşvik etmesi dolayısiyle Eşref'e itimad eden Tahmasb, mülâkata karar verip hazırlık yapmak ve irtibâtını te'sis etmek üzere Arslan Han'ı önceden gönderdi. Kuvvetlerinin çokluğunu görerek Eşref'in Tahmasb'ı ortadan kaldırmaya kast ettiğini anlayan Arslan Han, dönüp keyfiyeti bildirince Tahmasb'ın ricâli, kuvvetlerine güvenerek Efganlarla muhârebeyi münâsip gördüler. 1725 ocağında vuku bulan muhârebede *i'timâdü'd-devle*'sini bundan böyle Kaçarlardan seçeceği hakkında Tahmasb'ın verdiği te'minâta, kızılbaşların muhâlefeti dolayısiyle Tahmasb'ın ordusunda baş-gösteren münâzaa sebebiyle, Efganlar ezici bir galibiyet sağladılar. Tahmasb 7-8 adamı ile henüz düşman eline geçmemiş ve ahâlisi Safevî hânedanına kalpten bağlı bulunan Mâzenderân'a sığındı. Burada hizmetine giren ve Simnan vâlisi tâyin ettiği Esterâbâd Kaçarları reîsi Feth 'Ali Han'ı bir kısım Türkmen ve Kaçar kuvvetleriyle, Tahran'ı tazyik eden Efganlar üzerine gönderdi. Varamin civârında vuku bulan muhârebede, Efganlar galip gelerek Tahran, Kazvin, Sâve ve Kum'a hâkim oldular[10]. Feth 'Ali Han, bir müddet sonra Tahmasb ile bozuşup kuvvetlerini mağlûp ederek tamâmen te'siri altına almış [11], şâhın Esterâbâd'ın şimal-i şarkisindeki Türkmenlerden yardım istemesi üzerine, Tahmasb ile anlaşıp birlikte Esterâbâd'a geçmiş, çok miktarda ücretli asker topladıktan sonra, şâhın en zayıf hasmı Melik Mahmud ile mücâdele etmek üzere 1726 haziranında Esterâbâd'dan ayrılmıştır.

İsfahan'ın Efganlar eline geçmesinden kısa bir zaman önce, Gılzeylerden Mir Mahmud ile anlaşan Sîstanlı Melik Mahmud, Meşhed'in Safevî kumandanı İsmâil Han'ın mukavemetini kırarak şehri zapt etmiş (14 mart 1723) daha sonra Horasan'da şöhreti gittikçe yayılan Nazr-Kulu[12] Bey'e bir kaç defa yenilmekle berâber Meşhed'i muhâfaza etmiş, 1724 baharında Tahmasb'ın Horasan'ı zapt için gönderdiği serdar Gulâm Riza-Kulu Han'ı yenmiş, serdarlıkda ona halef olan Türkmen Muhammed Han'a karşı da mevkiini korumuş, hatta Nîşâpûr'u ele geçirip garbî Horasan'ın yegâne hâkimi olarak Meşhed'de şahlığını ilân etmişti. Melik Mahmud ile mücâdele etmek üzere şahla birlikte Damgān'a teveccüh eden Feth 'Ali Han, yolda kendisini *vekilü'd-devle* tâyin ettirmişti. Sipahsâlârın nüfûzuna karşı ona bir rakip çıkarmak lüzûmunu hisseden ricâlin tavsiyelerine uyan Tahmasb, daha önce Meşhed'i zapt için yapılan mücâdelede Rizâ-kulu ve Muhammed Han'lara muâvenette bulunan Nâdir'e, Mâzenderân *mu'ayyirü'l-memālik*'i Hasan 'Ali Bey'i göndererek yardım talep etmiş; elçiyi iyi karşılayan Nâdir de, şâhı ordusu ile birlikte Horasan'a gelmeye teşvik etmişti. Tahmasb Horasan'a gelince, bu bölgenin aşîret beyleri şâha bi'at ve sadâkat gösterdiler. Habuşân'da şâha mülâkî olan Nâdir iltifat görüp "Tahmasb-Kulu Han" lakabını aldı. Şah ordusu Meşhed üzerine yürüyüp, 2 safer 1139 (29 eylûl 1726)'dan îtibâren şehri muhâsara etti. Muhâsara sırasında, Nâdir'e gösterilen aşırı teveccüh, sipahsâlâr Feth 'Ali Han'ı, kuvvetlerini takviye bahânesi ile, şâhı Meşhed önünde bırakmak ve hareket plânına âit sırları Melik Mahmud'a ifşâ etmek teşebbüsünde bulunmaya sevketti. Ancak Mahmud'a gönderilen mektup Nâdir'in eline geçmiş ve keyfiyetten haberdar edilen şah, Feth 'Ali Han'ı Nâdir'in râzı olmamasına rağmen öldürtmüştür. Böylece haris Kaçar reisinden kurtulan Tahmasb, bütün askerî işlerin mürâkabesini Nâdir'e vererek onu *korçibaşı* tâyin etti. Surlarının zaafı ve ahâlisinin şâha bağlılığı dolayısiyle Meşhed'in sonuna kadar müdâfaa edilemeyeceğine kani olan Mahmud'un vezîr ve serdârı Pir Muhammed Han, Nâdir'e haber göndererek kendisine Meşhed hâkimliği verilirse, kaleyi teslim vaadinde bulundu. Teklif kabûl edildiğinden 16 rebi'ülevvel (10/11 kasım 1726) gecesi, Muhammed Han'ın açtığı kapıdan giren Nâdir, surları zaptettiğinden, ertesi gün şah Meşhed'e dâhil oldu. Böylece Tahmasb, "saltanatının parladığı" yeni bir devreye girmiş oluyordu[13].

Efganlar elinde mahpus bulunan Şah Huseyn'in Osmanlı hükümdârına gizlice bir mektup göndererek, İran'ı Efganlardan ve

10 *Tarih-i seyyah*, 80b v. dd., 87a v.d., 91b-96a; krş. *Mühimme*, nr. 132, s. 342, zilka'de ortaları, s. 352 v.d., 1137 zilhiccesi sonları ve ondan naklen İ. H. Uzunçarşılı, *Osmanlı tarihi*, Ankara 1956, IV/1, 181 v.d.; Âsım, *ayn. esr.*, s. 291 v.d.; *Cahān-guşāy-i Nādiri*, s. 12; L. Lockhart, *The Fall of the Safavi Dynasty*, s. 277 v.d.; Şah Tahmasb'ın Mâzenderân'dan, tebdil-i kıyâfetle Hind'e gidip itâati karşılığında yardım vaadi aldığı ve dönüşünde Kandehar'a uğrayarak, Eşref Şâh tarafından öldürtülen Şâh Mahmud'un büyük kardeşi Kandehar hâkimi Mir Huseyn ile dostluğunu kuvvetlendirip, onu asker ve para yardımı yapmaya dâvet ettiği hakkında bir rivâyet için bk. *İcmâl-i ahvâl-i Nâdir Şah*, muhtemelen İbrahim Müteferrika tarafından tercüme sûretiyle vücûda getirilen *Tarih-i seyyah zeyli*, Es'ad Efendi Ktb., nr. 2178, 3a v. dd.

11 9 haziran 1726'da şah tarafından kabûl edilen Rusların Reşt konsolosu Semeon Avramof, Tahmasb'ı Esterâbâd vâlisi Feth 'Ali Han'ın bir esiri gibi tasvir eder. Bk. Lockhart, *ayn. esr.*, s. 305.

12 Bk. "NÂDİR" *İ.A.*

13 Lockhart, *ayn. esr.*, s. 277 v. dd., 306-311.

kendisini esâretten kurtarmasını rica etmesi üzerine, sadrâzam İbrahim Paşa'nın Eşref Şâh'a İsfahan'ı bırakıp Kandehar'a çekilmesi husûsunda ihtarda bulunduğu, sadrâzamın mektubunu alan Eşref'in de, Huseyn'in kesik başını elçiye göstererek mes'elenin kılıçla hâlledilebileceğini îmâ ettiği nakl olunur[14]. Eşref Şâh, belki de vâki ihtâra karşılık olmak üzere, 20 cemâziyelevvel 1138 (24 ocak 1726)'de İstanbul'a vâsıl olan elçisi ile gönderdiği mektuplarda, Osmanlıların İran'dan işgal ettikleri yerlerden çekilmesini tehdidâmiz bir sûrette istemiştir. Osmanlı hükûmeti de Eşref Şâh'ın nasihatle yola gelmemesi hâlinde, Hemedan seraskeri Ahmed Paşa vâsıtasiyle cezâlandırılmasını kararlaştırır. Bu temaslara muvâzi olarak, Tahmasb da, daha Azerbaycan'dan ayrılırken Tebriz seraskeri Abdullah Paşa'ya mürâcaat ederek, Osmanlılar eline geçen İran beldelerinden taarruz edilmemek şartiyle, 3 yıllık bir mütâreke teklifinde bulunmuş; elçisi, serdara ayrıca, Tahmasb'ın da babası gibi, Osmanlı hükûmeti ile sulh akd etmek niyetinde olduğunu söylemişti. Keyfiyet İstanbul'a bildirilince, Tebriz'de bulunan Tahmasb'ın murahhas vekili ile, zaptedilen İran topraklarının Osmanlı tasarrufunda olduğunu teslim karşılığında Tahmasb'ın şahlığının kabûl edileceği şartiyle sulh müzâkerelerinde bulunmak üzere sâbık rûznâmçeci Mustafa Efendi Tebriz'e gönderilmişti (1138 şevvâli sonları = 1726 haziranı sonları)[15]. Osmanlı efkâr-ı umûmiyesinin Eşref Şâh aleyhine döndüğü bu devirde Tahmasb, 1141'de "Safevî sûfî-zâdelerinden" Vali Muhammed Han'ı İstanbul'a elçilikle gönderip, Efganlara karşı müştereken hareket edilmesini, bütün İran zapt olunarak kendisinin pâdişaha tâbi bir hükümdar sıfatı ile ecdâdı tahtına oturtulmasını rica eder[16]. 1139 muharreminde (1726 ağustosu) Bağdad'dan Kirmanşah'a hareket eden Ahmed Paşa'nın gönderdiği mektuplara Eşref Şah'ın haşin cevaplar vermesi, Efganlarla harbi kaçınılmaz hâle getirmiş, Hemedan-İsfahan arasında Ancudân mevkiinde vuku bulan muhârebede, Efgan ordusunun sol kanadı çöküp hezîmete uğramışsa da, Osmanlı safındaki Kürt beylerinin Eşref tarafından kazanılması netîcesinde Osmanlı ordusu muvaffakiyetsizliğe uğrayarak Hemedan'a çekilmiş, Eşref Şâh da İsfahan'a dönmüştür. Efganların bu galebeden cesâret alarak, Osmanlı hâkimiyetini kabûl eden Sultâniye, Zencân, Târum ve

14 Bu rivâyet *Târih-i Nâdiri*'nin matbuunda değil, fakat Hâcibî'nin Türkçe tercümesinde sarâhatle ifâde olunmuştur: Es'ad Efendi Ktb. nr. 2179, 14a v. dd.; krş. Lockhart, s. 289.

15 Âsım, *ayn. esr.*, s. 390.

16 "Şah-zâde" Tahmasb tarafından Nevşehirli İbrahim Paşa'ya gönderilen mektubun tercümesi için bk: Topkapı sarayı arşivi, E., nr. 1039.

Ebher'i işgal etmeleri, Osmanlı hükûmetini, Kirmanşah'a büyük mikyasta kuvvetler sevkederek yeni bir harp hazırlığına başlatmışsa da, Nâdir'in yardımını te'min ederek yeni bir tehdit kuvveti hâline gelen Tahmasb karşısında Osmanlılarla muhârebeye devâmın tehlikesini idrâk eden Eşref, sulha tarafdar olmuş, keyfiyet Osmanlı hükûmetince de tasvip edilerek Hemedan sahrasında yapılan müzâkereler sonunda, Osmanlıların İran'dan zaptettikleri yerlerdeki tasarrufunu tanıyan ve Efganların geçen sene işgal ettikleri yerlerle muhârebe meydanında igtinam ettikleri silâhların iâdesini taahhüt eden bir muâhede akd olunmuştur (17 safer 1140 = 4 ekim 1727)[17].

Meşhed'in zaptını müteâkıp, Çemişkezek beyinin Nâdir'e söz kesilen kızını, Tahmasb'ın istemesi üzerine, aradaki ihtilâf genişleyerek silâhlı mukabeleye müncer olmuş ve 1727 baharında Tahmasb, Nâdir'e boyun eğerek aradaki ihtilâfı yumuşatmıştır. Nâdir, Tahmasb'ı arzûsuna rağmen berâberinde sürükleyerek Habuşân ve civârındaki Kürtleri itâate mecbur etmiş ve Merv'i Özbeklerden almıştır. Tahmasb Bayat Bayram Han'ın telkini ile, nihâyet Nâdir'den özür dileyerek Nîşâpûr'a çekilmişti. Tam bir ihtilâf içinde bulunan ricâli, birbirini şâhın gözünden düşürmeye girişmişti; şah ise etrafının zebûnu olup, müptelâ olduğu işretten devlet işleriyle uğraşamıyordu. Nâdir ile olan ihtilâf, düşmanlara karşı tatbik edilecek hareket plânında da kendisini göstermiş; şâhın, bir an önce İsfahan üzerine yürüyüp Gılzey'lerin İran'dan tard edilmesi isteğine mukabil Nâdir, Herat'ı zapt ve Horasan'a yönelmiş olan Abdâlî'lerin yakın tehditleri bertaraf edilmeden, daha güç olan İsfahan seferine girişmeyi zamansız buluyordu. Nihâyet, Nâdir'in arzûsuna uyarak onunla birlikte Herat üzerine yürümeyi kararlaştırmışken, ricâlinin telkinleri ile Tahmasb, Horasan işini Nâdir'e bırakıp kendisi Mâzenderân'a yönelmiş, *nâ'ibü's-saltana* ve serdar tâyin ettiği Muhammed 'Ali Han'ı Irak-ı Acem ve Âzerbaycan istirdâdına me'mur etmiştir. Teşebbüsünün şâhın ricâli tarafından baltalandığını idrâk eden Nâdir, Herat seferinden vaz geçip Meşhed'e döndü ve kendisine tâbi bir kaleyi zapteden Tahmasb'ı tekrar dehâlete ve bundan böyle kendisine sadâkatten ayrılmayacağına dâir te'minat vermeye mecbur etti. Nâdir, Tahmasb'ı yanına celp ederek Mâzenderân'a gitmiş, Muhammed 'Ali Han'ı kendisine dehâlete zorlamış ve onun tarafından Mâzenderân'a tâyin olunan Zulfikâr Han'ı katlettirmiş; çara elçi göndererek Gilân ve havâlisinin şâha iâdesini istemiştir. 1729 baharında çıkılan Herat se-

17 Tafsilât için bk. M. Münir Aktepe, "Vak'anüvis Raşid Mehmed Efendi'nin Eşref Şâh nezdindeki elçiliği ve buna takaddüm eden siyasî muhabereler", *TM*, 1955, XII, 157 v. dd.

ferinde, Tahmasb, ağırlıklarla birlikte geride kalmış; Nâdir ise, şâhın rızâsı hilâfına Herat hâkimi Allah-yâr Han'ı, aman verip Herat vâliliğinde bırakmıştır.

4 zilhicce 1141 (1 temmuz 1729)'de Herat'tan Meşhed'e dönen Nâdir, askerini terhis etmiş; fakat çok geçmeden Eşref Şâh'ın Horasan hudûduna dayandığını öğrenerek kuvvetlerini tekrar toplayıp, 18 safer 1142 (12 eylûl 1729)'de hareketle, Nîşâpûr-Sebzvâr üzerinden, Dâmgān'ın şimâl-i şarkîsindeki Mihmândust ırmağı kenarına vardığında Efganlar ile muhârebe vuku bulmuştu. Muhârebede, sahte ric'at hareketi ile topların üzerine çekilen Efgan öncüleri dağıtılınca Eşref de ric'ate mecbur oldu (6 rebi'ülevvel=29 eylûl)[18]. Dâmgān'a vusûlünde Nâdir, mûtemed bir adamını, Azerbaycan'da ele geçirilen ülkelerin iâdesi talebi ile Osmanlı hükûmeti nezdine gönderdi. Eşref, Tahran ile Kazvin arasını zapt için gönderilen Safevî kuvvetleri karşısında, Kazvin'e geçemeyip İsfahan'a dönmüş; Tahmasb, Nâdir'in işâretiyle Tahran'da kalmış, Nâdir de, Eşref'i takib ederek İsfahan üzerine yürümüş ve baş-şehrin şimâl-i şarkîsinde Murca-hor mevkiinde Efganları ikinci defa mağlûp etmiş (20 rebi'ülâhır=12 kasım), Eşref'in Şîrâz'a çekilmesiyle baş-şehri ele geçirmiştir. Nâdir, Tahran'a haber gönderip şâhı baş-şehre dâvet etmiş ve o da 8 cemâziyelevvelde (27 kasım 1729) merâsimle İsfahan'a girerek Safevî tahtına oturmuştur. Osmanlı ülkesine gönderilen elçinin Tebriz'de öldüğünün öğrenilmesi üzerine, yerine Şamlu Rizâ-Kulu Han gönderildi. Nâdir, karışan Horasan ahvâliyle meşgul olmak üzere baş-şehirden ayrılmak istedi ise de, şâhın ısrârı üzerine, işleri düzeltinceye kadar kalmaya râzı oldu. 40 gün kadar sonra, Efganların kuvvet toplayarak İsfahan'a hücûma hazırlandıklarını haber alınca, kış içinde yola çıkıp (3 cemâziyelâhır=24 aralık), Şîrâz'ın 20 mil şimâl-i şarkîsinde Zarkan mevkiinde Efgan kuvvetlerini mağlûp ve firâra mecbur etti. Şîrâz amanla Nâdir'e teslim edildiği gibi, Eşref de, Lâr üzerinden Belûcistan'a doğru çekilirken, Kandehâr hâkimi Mir Huseyn kuvvetleri tarafından baskına uğrayarak katl olunmuş; Safevî hânedanından kurtarılanlar ve husûsiyle Eşref'in zevcesi olan Şâh Huseyn'in kızı, İsfahan'a Tahmasb'ın nezdine gönderilmiştir.

Nâdir, elçilikle gönderilen Rizâ-Kulu Han'dan[19] bir haber çıkma-

18 *Târih-i Nâdiri*, s. 61 v.d. 18

19 Tahmasb'ın elçisi Rizâ-Kulu Han'ın yol harcı ve İstanbul'da ikametine ayrılan konağın kira bedeli için bk. Başbakanlık Arşivi, İbnülemin tas., Hâriciye kıs., nr. 943/2-4, zilhicce 1142; nr. 1052, safer 1143.

yınca, Şîrâz'dan Hemedan'a hareket edip (18 şâban 1142 = 7 mart 1730), yolda, Şirâz fethini tebrik için Tahmasb'ın mektubu ve tacı, Burucird'e vardığında ise Horasan hanlığı adı altında Kandehar'dan Irâk-ı Acem'e kadar olan ülkeyi kendisine tevcih eden menşûrunu aldı. Burucird'de Rizâ-Kulu Han'dan, Nâdir'in talebine, Osmanlı hükûmetinin açık cevap vermediği yolunda haber geldiği için Nâdir süratle Nihâvend kal'esini zaptetti ve Hemedan'ı müteâkıben de Kirmanşah'ı ele geçirdi. İstanbul'da İran murahhası ile yapılan müzâkereler sonunda bir anlaşmaya varılmış; Gence, Tiflis ve Revan'ın Osmanlı tasarrufunda kalması mukabilinde, Tebriz, Hemedan ve Kirmanşah'ın Şafevîlere iâdesine Osmanlı hükûmeti râzı olduğu hâlde, Nâdir, muvaffakiyetlerine güvenerek Âzerbaycan'ın istirdâdı için hareket edip (1 muharrem 1143 = 17 temmuz 1730), Merâga civârında hudut paşalarının kuvvetlerini yenmiş ve Tebriz'i kolaylıkla ele geçirmişti (27 muharrem = 12 ağustos). Hükûmetin tâlimâtı üzerine Tebriz'in mukavemet edilmeden tahliyesi ile zaptı sırasında şehirde kalan askere ve sünnî nüfûsa Nâdir'in revâ gördüğü ağır muâmele, İstanbul'da memnuniyetsizlik uyandırarak Patrona isyânının âmillerinden biri olmuştur[20]. Saferin ilk (16 ağustos) günü, Herat Efganlarının Meşhed'i tehdid ettiğini öğrenen Nâdir, Nahçıvan ve Revan'ın zaptından vazgeçip, ele geçirdiği yerlerin hâkimlerine Tahmasb adına hizmet etmelerini tenbihten sonra Horasan'a hareket etti. Meşhed'e vardıktan sonra, oğlu Rizâ-Kulu Mirzâ ile Tahmasb'ın hemşiresinin düğünleri yapıldı (recep 1143 = ocak 1731) ve müteâkıben Nâdir Herat'ı zaptedip (7 ramazan 1144 = 5 mart 1732), Farâh'a girdi (19 ramazan 1144 = 17 mart 1732).

Nâdir'in Hemedan ve Tebriz üzerine yürüyüşü sırasında, Tahmasb müstakil hareketten çekinmiş ve hattâ, Osmanlı ve Rus elçilerini kabûlden ictinab etmişti[21]. Fakat Nâdir'in Horasan'a geçmesini müteâkıp, vaktiyle yalnız İsfahan ile iktifâ edeceği taahhüdüne rağmen Tahmasb, Azerbaycan'a yürümek üzere asker toplamaya başlamış, Nâdir'in, Osmanlılarla karşılaşmaması hakkındaki ikazına aldırış etmeden, 1143 cemâziyelevvelinde (kasım 1730) İsfahan'dan hareketle Hemedan'a vardığında, Veli-Kulu Han'ı, yeni Osmanlı pâdişâhı I. Mahmud'a cülûs tebriki için elçilikle göndermiş; Tebriz'e vusûlünde de Nâdir'in vâli olarak buraya tâyin ettiği Afşar Bisutun Han'ı azl, yerine Sa'dlu Mehmed-Kulu Han'ı nasb edip, Irak-ı Acem ve Azerbay-

20 Tafsilât için bk. Münir Aktepe, *Patrona isyanı*, İstanbul 1958, s. 91 v.d.

21 1730 *Patrona ihtilâli hakkında bir eser: Abdi tarihi*, nşr. Faik Reşid Unat, Ankara 1943, s. 16, 17.

can'dan toplanan kuvvetlerle Revan üzerine yürümüş ise de, Revan seraskeri tâyin edilen Hekim-oğlu Ali Paşa 14 ramazanda (23 mart 1731) Revan'a gelerek, mahdut asker ve zahîre ile kaleye kapanmış ve safevî ordusunun en muhârip unsuruna kumanda eden Belûc Nâmdâr Muhammed Han'ı, müttefiki imiş gibi gösteren tertiplerle Şah ordusundan ayırmağa muvaffak olmuştur. Bu tefrikaya kaleden çıkan bahadırların yaptıkları baskınlar da eklenince, Tahmasb, emrindeki büyük kuvvete rağmen çekilmek mecbûriyetinde kalmıştır. Bu savaşta Safevî ordusu büyük telefât vermiş ve Osmanlılar, şâhın eşyası da dâhil olmak üzere büyük mikyasta ganîmet elde etmişlerdi[22].

Aras'ı hezîmetle geçen Tahmasb, Hoy-Selemas üzerinden Tebriz'e dönerse de, Osmanlı hükûmetinin takındığı tavır sebebiyle burada fazla tutunamaz, uzun zamandan beri İstanbul'da bulunan Rizâ-Kulu Han ile yapılan sulh müzâkereleri sırasında bâzı kararlara varılarak -bilahıre Vali Muhammed Han'ın da iltihak ve muvâfakatiyle- müştereken bir protokol tanzim edilmişken, şâhın muvaffak olacağı zannı ile elçiler kararlarından dönüp, kabûlü mümkün olmayan tekliflerde bulunmuşlar, bunun üzerine de sulh müzâkerelerine Ahmed Paşa nezdinde devam etmek için 1731 martında Bağdad'a mütevecchen yola çıkarılmışlardır[23]. Ancak daha Diyarbekir'e varmadan, şâhın Aras'ı geçerek Revan üzerine yürüdüğü haberi İstanbul'a gelince, daha önce cülûs tebriki için elçi gönderilmesinin Osmanlı hükûmetini iğfal maksadına dayandığı anlaşılarak Vali Muhammed Han'ın Bozcaada'ya nefyi, Rizâ Kulu Han'ın ise, Mardin'de hapsi emrolunmuş[24], Hekim-oğlu Ali Paşa Tebriz ve Bağdad vâlisi Ahmed Paşa Kirmanşah ile Hemedan zaptına me'mur edilmişlerdir. Osmanlı hükûmetinin kararını öğrenen Tahmasb, Tebriz'den ayrılıp Ebher'e ulaşınca Fârs Beylerbeyisi Muhammed 'Ali Han'ın askeri ile birlikte kendisine

22 Revan muhâsarası ve Safevî ordusunun münhezimen ric'ati hakkında bk. Hekim-oğlu'nun maiyetinde bulunmuş olan Abdürrezzak Nevres Efendi'nin kaleme aldığı risâle: Es'ad Efendi Ktb, nr. 2252, 1b-26b; *Târih-i Nâdirî*'de kızılbaş umûmî hücûmunun kal'e toplarının te'sirli ateşi ile inhizâma uğradığı, muhâsaranın 18. gününden sonra orduda baş-gösteren kıtlık sebebiyle ric'at edildiği ifâde olunuyor. Zaptı takdirinde Tahmasb tarafından Revan hanlığına namzet kılınmışken Osmanlılar eline esir düşen rikâbdar Huseyn Han, Hekim-oğlu tarafından İstanbul'a gönderilmiş, yolda bir kaç defa firar ile Anadolu kızılbaşları arasında fesat çıkarmaya teşübbüs etmiş, keyfiyetin duyulması üzerine pâdişâhın emri ile, 18 zilhicce 1143'te îdam edilmiştir; Nevres, *ayn. esr.*, 27b; Subhî Mehmed, *Tarih*, İstanbul 1198, 24a.

23 Elçilerin, Üsküdar'dan îtibâren yol masrafı için bk. İbnülemin tas., Hâriciye, nr. 677 ve 943/1.

24 Subhî, *ayn. esr.*, 24a v.d.; Uzunçarşılı, *ayn. esr.*, s. 219.

iltihâkı üzerine mâneviyâtı yükselerek Hemedan'a geçip asker toplamaya başlamıştır. Bu sırada Ahmed Paşa, Kirmanşah kal'esini kolaylıkla zaptetmiştir (25 muharrem 1144 = 30 temmuz 1731). Daha sonra Sinna üzerine yürüyen Ahmed Paşa burasını zapt ve Subhân-verdi Han'ı hezîmete uğrattı. Bu sırada şâhın Osmanlı ordusuna yaklaşmışken muhârebeye kudreti olmadığını iz'ân ile Kazvîn ve Ebher tarafına çekildiğinin öğrenilmesi üzerine Tahmasb'ın tâkibine me'mur edilen, sâbık Amasya mutasarrıfı Selim Paşa, şâha yetişemeyip, kızılbaş ordusuna yardım eden etrafdaki kabîleleri yağma ederek dönmüştür.

Ahmed Paşa, Sinne'den Hemedan civârında Sâlihâbâd'a geldiğinde (10 rebi'ülevvel=12 ağustos) şâhın büyük kuvvetlerle Osmanlı ordusu üzerine yürümeye hazırlandığını öğrendi. Fakat ertesi gün, şah ordusu harekete geçtiği sırada, Tahmasb, Osmanlı ordusunu aldatmak maksadiyle bir taraftan kullar ağası, korçi-başısı ve halifetü'l-hulafa'sının imzâsı ile, sulh talep eden mektuplar gönderirken, diğer taraftan da 40.000'i aşan kuvvetle, Hemedan'a 6 saat mesâfedeki Kurıcan mevkiinde muhârebeye hazırlanmakta idi. Burada vuku bulan ve şâhın mes'ûliyeti Belûc Muhammed Han'a bıraktığı savaşta Safevî ordusu tamâmiyle dağılmış ve gece yarısına kadar tâkip edilmiştir (13 rebi'ülevvel=15 ağustos). Ordusundan 20.000 piyâdeyi ve suvârisinin 2/3'ini kaybeden Tahmasb, 500 kadar maiyeti ile, Dergezîn üzerinden Kum ve Kâşân tarafına kaçmıştır. Ertesi gün, Hemedan amanla teslim olmuştur[25]. Şâhın tâkibine bu defa da Selim Paşa me'mur edildi. Kum'da tutunamayan Tahmasb maiyetinde pek az asker olduğu hâlde İsfahan'a döndü.

Kirmanşah ve Hemedan'ın zaptı sırasında, Hekim-oğlu Ali Paşa da Tebriz üzerine yürümüş ise de, önce Bisutun Han'ın oğlu tarafından tahkim edilmiş bulunan Urmiye'nin zaptı kararlaştırılmış, kal'e 65 günlük (10 rebi'ülevvel-15 cemâziyelevvel) bir muhâsaradan sonra zapt olunmuştur. Müteâkiben Tebriz üzerine yürüyen Hekim-oğlu, kızılbaşın tahliye ettiği şehre, 4 cemâziyelâhır 1144 (4 aralık 1731)'te girmiştir[26]. Kurıcan muzafferiyetini haber alan Muntafik aşîreti şeyhi, Huveyze'yi Nâdir'in tâyin ettiği hâkimden istirdat ederek Basra'ya

25 Ahmed Paşa'ya 23 rebi'ülâhır tarihi ile gönderilen hatt-ı hümâyûn ve hüküm sûreti için bk. Subhî, *ayn. esr.*, 30a-31b.

26 Tafsilât için bk. Subhî, *ayn. esr.*, 34b-37a ve ondan naklen, Hekim-oğlu Ali Paşazâde İsmâil Ziyâî, *Metâlı' ü'l-'aliye fi gurreti'l-gāliye*, Üniversite Ktb., TY, nr. 2486, 19b-26b.

çekilmiş olan Osmanlı vâlisi Seyyid Mehmed Han'a tevdi etti[27].

Hekim-oğlu'na ve Ahmed Paşa'ya mağlûbiyetinden sonra, vesveseye kapılan ve etrafındakilerin îtimâdını kaybeden Şah Tahmasb, ricâlinin, Mahmud Gilcâ'î'nin şahzâdeleri katli sırasında güçlükle kurtulabilen ve uzun mâceradan sonra bu sırada Kazvin'e gelen şahzâde İsmâil Mirzâ'yı tahta geçirmeyi tasarladıklarını haber alarak kardeşini huzûruna celp ve katl ettirmiştir. Diğer taraftan İsfahan'a dönünce, *i'timād-ü'd-devle*'si, Muhammed Bâkî adında bir adamını, serasker Ahmed Paşa'ya göndererek sulh istemiş ve menfâda bulunan Rizâ-Kulu Han'ın müzâkereye me'mur edilmek üzere celbini ricâ etmiştir. Keyfiyet, 19 cemâziyelevvelde (20 kasım 1731) sadrâzam sarayında görüşülüp, ihtiyatlı olmak şartiyle sulha muvâfakat ve müzâkerat Ahmed Paşa'nın reyine havâle edildi.

Kirmanşah sahrasında şâhın murahhasları ile yapılan müzâkereler sonunda (1144 şâbanı ortaları = 1732 şubatı ortaları) sulh şartları kararlaştırılır ve Âzerbaycan'da Aras, Irak'ta Derne ve Derteng hudut olmak üzere Gürcistan, Şirvan ve Karabağ'ın Osmanlı tasarrufunda kalmasına mukabil, Tebriz, Erdilân, Luristan ve Huveyze'nin şâha terki husûsunda karşılıklı protokol tanzim olunur ve tasdiknâme almak üzere mu'ayyir ül-memâlik Ali Bey ve Mirzâ Kâfî, Osmanlı murahhası defterdar Râgıp Mehmed Efendi (Paşa) ile Herat'a, Nâdir'e; şah kullarından Nazar Ali Bey İstanbul'a gönderilir. 28 şâban 1144'te (25 şubat 1732) İncili köşkte pâdişâhın huzûru ile yapılan müşâverede I. Mahmud musâleha akdi için verilen ruhsattan sonra ve fakat müzâkereler sırasında feth edilen Tebriz'in, tekrar izin istenmeden, neden Safevilere terk edildiğini sorar ve iknâ edici cevap alamayınca, Tebriz'in İran'a geri verilmesi şartiyle sulh yapılmasına râzı olmadığını bildirir. Nâdir ise, şâban sonlarında mülâkî olan hey'ete, mağlûbiyet üzerine, kararlaştırılan sulha muhâlefet edeceğini ve hazırlanan protokola imzâ koymayacağını beyan eder. III. Ahmed saltanatında Nevşehirli İbrahim Paşa tarafından elçilikle gönderilmişken, pâdişâhın hal'i ve sadrâzamın katli üzerine Meşhed'de haps olunan Mehmed Ağa'yı Herat'a celb eden Nâdir, ramazan (1732 martı) ortalarında onunla İstanbul'a gönderdiği mektupta, Osmanlılar tarafından zapt olunan yerler tamâmen iâde olunmayacaksa, harbe hazırlanılmasını ihtar eder. Ahmed Paşa'nın gönderdiği adamla da, serdâra, Bağdad üzerine yürüyeceği tehdidinde bulunur ve takındığı muhâlif tavrı bütün İran'a bildirerek nevrûzu müteâkıp Bağdad üzerine yürüyeceğini îlân eder. 11 nisanda Meşhede gelen Nâdir, pro-

27 Subhî, *ayn. esr.*, 37a-37b.

tokolü imzâ için getiren murahhaslarla İsfahan'a, Osmanlılar ile müsâlehanın münâsip olmadığını, bu hususta temessük verilmemesini, şâhın Kum ve Tahran'a gelip kendisi ile görüşüp berâberce Bağdad üzerine yürünmesi teklifini bildirir. Nâdir, yine bu şehirde iken, Reşt'teki Rus kumandanından, şâhın murahhasları ile kararlaşan müsâleha hükümlerini ifâya müheyyâ olduğu yolunda mektup alır: Nâdir, daha Mâzenderân'a ilk gidişinde, çara elçi göndererek Gilân'ın tahliyesini istemiş; çar da elçiyi hapsedip cevap vermemişti. Ancak Nâdir'in İsfahan'ı Efganlardan, Hemedan ve Tebriz'i Osmanlılardan istirdâdı üzerinedir ki, Rus hükümdârı, Reşt ve Lâhicân'ı iâdeye râzı olmuş ve Nâdir'in elçisini geri göndermiştir. Herat'ın zaptı sırasında gelen Rus elçisini Nâdir, şâha göndermiş, elçi ile Tahmasb'ın vekilleri arasında cereyan eden müzâkereler netîcesinde, Gilân'ın Sâliyân'a kadar Safevîlere terki, Osmanlı zaptında olan Şirvân beldelerinin ise, istirdâdını müteâkıp şâhın tasarrufunda kalmasının kabûlü şartiyle muâhede akd edilmiş; Tahmasb, Reşt'e bir hâkim tâyin etmişti. Fakat bu sırada şâhın Osmanlı kuvvetlerine birbiri ardınca mağlûp olması, Rusları anlaşmayı bozmaya ve Tahmasb'ın hâkimini bir yere bırakmamaya sevk etti. Ancak, Nâdir'in, Herat ve Ferâh'ı zaptı, şâha başkaldıran muhâlifleri ezmesi ve Irak seferine hazırlanması, yukarıda işâret edilen Reşt'teki Rus kumandanının mürâcaatına âmil olmuş; Nâdir de bir kısım kuvvet göndererek Rusları Gilân'dan çıkarmalarını emr, muhâlefetle karşılaşırlarsa acele bildirmelerini tenbih etmiştir. Bu azimkâr tavır karşısında Rusların Gilân'ı terk ettiği haberi 24 muharrem 1145 (17 temmuz 1732)'te Nâdir'e vâsıl olur.

II. Tahmasb, Nâdir'in Kum veya Tahran'daki görüşme isteğini yerine getirmediği gibi temessük verilmemesi husûsundaki ihtârına da aldırış etmeyip, Ahmed Paşa'ya sulhün tekarrürü için elçi gönderip, tesbit edilen şartlar dâiresinde protokoller teâti olunur[28]. Tahmasb, Nâdir'in İsfahan'a gelip mülâki olduğu zaman da, Osmanlılar ile yapılan müsâlehayı nakz etmeyeceği husûsunda ısrar eder. Nâdir, bunun üzerine, ekseri kendisine tarafdar olan ricâl ve beyleri toplayıp, aklının azlığı ve iktidarsızlığı sebebiyle Tahmasb'ın harbe tarafdar olmadığını, düşmanların def'i geciktirilirse, İran'ın yeniden istilâya uğramasının mukadder olduğunu telkîn ederek bir tedbir alınması husûsunda ısrar eder. Tarafdarları, Tahmasb ile zevâle yüz tutan saltanatın ancak Nâdir'in müdâhalesi ile yeniden kuvvet kazandığını, şahlığın ona teveccüh ettiğini ileri sürerler. Nâdir, Safevî

28 Tebriz husûsundaki muhâlefetine rağmen, I. Mahmud'un da, tesbit edilen şartları kabûl ettiği anlaşılmaktadır: bk. Uzunçarşılı, *ayn. esr.*, s. 222.

hânedânına karşı İran'da hâlâ hürmet ve sadâkatin mevcut olduğunu hissedip, ihtiyatla hareket ve Tahmasb'ın henüz 3 aylık (?) şahzâdesi 'Abbâs'ın şah ilânını tavsiye ederek kendisi şah vekili sıfatı ile bilfiil iktidâra gelir (31 ağustos 1732)[29]. Tahmasb, kalan ömrünü, İmâm Musa'l-Rizâ türbesinde, niyâz ve ibâdetle geçirmek üzere, 14 rebi'ülevvelde (3 eylûl), haremi ve hizmetçileri ile, Yezd yolunda Meşhed'e yeni Şâh III. Abbâs da Kazvin'e gönderilir.

Nâdir'in, 8 mart 1736 tarihinde şah ilânı üzerine 'Abbâs Mirzâ, Horasan'a babasının yanına gönderilmiştir. Nâdir Şâh'ın, Hind seferi sırasında, Horasan'da ölüm haberinin şuyûu sebebiyle Sebzvâr'daki Tahmasb tarafdarlarının isyan ederek kendisinin müşkil vaziyete düşeceği endişesine kapılan Nâdir'in oğlu ve vekili Riza-Kulu Mirzâ, bir ihtiyat tedbiri olarak Tahmasb ile iki oğlunu ('Abbâs ve İsmâil), Esterâbâd yukarı baş-kaçarları reîsi Muhammed Huseyn Han mârifetiyle katl ettirmiştir (muhtemelen 1740 şubatı sonları). Maktûllerin naaşları Sebzvâr'dan merâsimle Meşhed'e nakl ve defn olunmuştur[30].

Yukarıda, devri vekayi'i için verilen îzahlar arasında, Tahmasb'ın şahsiyetine dâir haylı geniş tafsilât mevcut olup, bunlara, husûsiyle işrete düşkünlüğü hakkında Avramof (yk. bk.)'un verdiği bilgiler de ilâve edilmelidir: içkinin, şâhın ruh hâleti üzerindeki te'sirine temas eden Rus müşâhid, Tahmasb'ın bir anda teessürden neş'eye, bir kaç sâniye içinde tekrar teessüre kapıldığını anlatır. Aynı zâtın naklettiği başka bir müşâhidin kanâatine göre, tabiaten akılsız olmamakla berâber irâde zaafına müptelâ olan II. Tahmasb, haremde yetiştiği için kolaylıkla işret ve sefâhate düşmüş, istikamet ve ahlâk sâhibi idârecilere karşı kötümser olmuştur[31].

Bibliyografya: Laurence Lockhart'ın *The Fall of the Safavi Dynasty and the Afghan Occupation of Persia* (Cambridge 1958, s. 497 v. dd.)'sında II. Tahmasb ve devri vekayi'i ile alâkalı kaynaklar tavsif edilmiş ve tetkikler gösterilmiştir.

29 Tahmasb'ın hal'i ve III. 'Abbâs'ın cülûsu tarihlerinin münâkaşası için bk. L. Lockhart, *Nadir Shah, A Critical Study Based Mainly upon Contemporary Sources,* London 1938, s. 62; Nâdir'in Tahmasb'ı bertaraf etmek için giriştiği tertipleri, İsfahan'ı muhâsara edip, şâhın firârını önlemesi, ziyâfet bahânesi ile Tahmasb'ı çadırına dâvet edip haps ve hal' kararı aldırması hakkında değişik ve pek mufassal bir rivâyet için bk. *İcmâl-i ahvâl-i Nadir Şah,* 18a-21a.

30 Lockhart, *Nadir Shah,* s. 104, 177 v.d.

31 bk. Lockhart, *The Fall...,* s. 313-315.

MUSTAFA PAŞA

(-LALA, KARA-)

(? - 1580)

Mustafa Paşa, Kıbrıs ile Gürcistan ve Şirvan fâtihi, XVI. asır Osmanlı vezîri olup, aslen Bosna'nın Sokol (Sokolovici) köyündendir. Yavuz Sultan Selim zamanında, büyük kardeşi vezir Deli Hüsrev Paşa'nın delâleti ile, saraya intisap etmiş, 6 sene kadar Kanûnî Süleyman'ın berber-başılığında bulunduktan sonra, sipâhî oğlanları bölüğüne çıkmış, müteâkiben çeşnigîr ve şehzâde Bayezid ve sadrâzam Kara Ahmed Paşa'nın himâyesi ile, küçük mirâhûr olmuştur. Kara Ahmed Paşa'nın katlinden sonra, halefi Rüstem Paşa'nın husûmetine mârûz kalarak, çeşnigîr-başılığa tenzil edilmiş ve sonra Safed sancak-beyliği ile merkezden uzaklaştırılmıştır. Rüstem Paşa şehzâde Bayezid'in adamı olan Mustafa Bey'i mahvetmesi için şehzâde Selim'e lala tâyin ettirmiş idi. Hâlbuki Lala Mustafa Bey, kendisini yakından tanıyan müverrih Âlî'nin rivâyetine göre, şehzâde Selim'e eğer tahta çıkmak istiyorsa, babasının sağlığında Bayezid'in bertaraf edilmesi gerektiği fikrini telkin edip, Selim'in muvâfakati ile, Bayezid'e mektuplar göndererek, onun Selim'e karşı hasmâne bir tavır takınmasına âmil oldu. Bayezid'in Selim'e yolladığı tehdid-nâmeler aynen İstanbul'a bildirildikten başka, pâdişahın Bayezid'e gönderdiği nasihat-nâmeleri de Lala Mustafa Bey'in adamları tarafından elde edilip, yaktırıldı. Böylece Kanûnî Süleyman'ın nazarında Bayezid kabahatli, Selim siyânete muhtac gibi gösterildi. Lala Mustafa Bey, şehzâde Selim'e yazdırdığı mektuplar sâyesinde, Bayezid tarafdarlığı ile ithâm ettiği Rüstem Paşa'nın pâdişah üzerinde yapacağı te'siri izâleye muvaffak oldu[1]. İki şehzâdenin vilâyet değiştirmesi[2] aralarındaki münâfereti arttırmış ve bu hâl Konya

1 Âlî, *Nâdirü'l-mahârib,* Topkapı sarayı, Revân köşkü Ktb., nr. 1290, 10b v.d.; ayn. mll., *Künhü'l-ahbâr,* Nûruosmâniye Ktb., nr. 3409, 99a v.d.

2 Selim'in Karaman'a nakli dolayısı ile lalasına 50.000 akçe terakkî verdiğine dâir bk. *İtâat-nâme,* Hüsrev Paşa Ktb., nr. 341, 10b.

muhârebesine müncer olmuştur. Muhârebede şehzâde Selim'in galebesini te'min husûsunda faâliyet gösteren Lala Mustafa Bey, Bayezid Amasya'ya çekilirken, pâdişahta, onun İstanbul'a yürümek niyetinde olduğu kanâatini uyandırarak, şehzâde üzerine kuvvet sevkine âmil olmuştur. Bu hâdiseleri Lala Mustafa Bey'den bilen Rüstem Paşa, onu şehzâdeden ayırmak ve sonra hakkından gelmek için, Budin eyâletindeki Pojega sancak beyliğine tâyin ettirdi (24 zilhicce 967 = 14 eylûl 1560)[3]; fakat Selim'in müdâhelesi ile, Tamşvâr beylerbeyliğine nakl olundu (27 muharrem 968 = 18 ekim 1560)[4]. Bu tâyine rağmen, Lala Mustafa Bey Konya'dan ayrılmadı ve şehzâde Selim'in tavassutunu te'min sureti ile, kendisini Van eyâletine tâyin (15 safer 968 = 5 kasım 1560) ettirdi ise de, İran'a karşı hareket tarzı hükûmetin muslihâne siyâsetine uymadığından, 1561'de bu vazifeden azil ve bir müddet sonra, Erzurum beylerbeyiliğine getirildi[5], daha sonra Haleb ve Şam beylerbeyliğine nakl olundu[6]. Bu sırada Lala Mustafa Paşa'nın sadârete göz diktiği ve bu yüzden Sokollu Mehmed Paşa'nın husûmetini celbettiği anlaşılmaktadır. Sokollu Mısır vâliliğine tâyin ettirmekten çekindiği Lala Mustafa Paşa'nın, Yemen'i istilâ eden imam Mutahhar'a karşı harp etmek üzere, Yemen serdarlığına tâyinini münâsip gördü (28 cemâziyelâhır 975 = 30 aralık 1567); vaziyetin nezâketi karşısında, Mustafa Paşa'ya istedikleri verilerek, hareketini tâcil etmesi bildirilmiş, o da bunun üzerine, 16 zilka'de 975 (13 mayıs 1568)'te Şam'dan ayrılarak, Mısır'a gitmiş, fakat Mısır vâlisi Sinan Paşa'nın telkinleri ile, Yemen serdârlığından azl ve vezâreti ref' edilip, hakkındaki şikâyetler üzerine, teftiş ve muhâkeme edilmek üzere Şam'a dönmesi emrolunan Lala Mustafa Paşa, nihâyet İstanbul'a gelerek, Hoca Atâullah Efendi, Musâhib Celâl Bey v.b.'nın şefâat ve yardımı sâyesinde affolunarak, altıncı vezir sıfatı ile, dîvâna girmeğe muvaffak olmuştur[7].

Lala Mustafa Paşa daha Şam beylerbeyi iken Ömer devrinde Kıbrıs'ın müslümanlar tarafından kısmen zaptolunduğu sırada inşâ edilen câmie âit bakiyenin bu esnâda domuz salhânesi olarak kullanıldığını öğrenip, Kıbrıs'ın fethi gerektiğini ileri sürerek, bu işe kendisinin me'mûr edilmesini istemiş, fakat bu gibi husûsların büyük ve-

3 Başvekâlet arşivi, *Mühimme defteri,* IV, hüküm nr. 1332.

4 *Mühimme*, IV, hüküm nr. 1481-1484.

5 *Mühimme*, IV, 1537, 1646; *Nâdirü'l-mahârib*, 13b v.d.; *Künhü'l-ahbâr*, 101a; Şerafeddin Turan, "Lala Mustafa Paşa hakkında notlar", *Belleten,* XXII, 556 v.d.

6 *Künhü'l-ahbâr*, 253a; *Vulât Dimaşk fi 'ahd al-Osmâni*, Şam 1949, s. 15.

7 *Künhü'l-ahbâr*, 224a v.dd., 253a; *Mühimme*, VII, 695, 796, 801, 824, 894, 895, 1256 v.b.; Ş. Turan, *ayn. esr.*, s. 563 v.d.; Selânikî, s. 97.

zirlere tevdii mûtâd olduğundan, talebi garip karşılanmış idi[8]; fakat kubbe vezirliği sırasında, Mısır defterdarının bindiği geminin Kıbrıs korsanları tarafından zapt ve yağma edilmesi üzerine, Sokollu'nun muhâlefetine rağmen, Venedik'e harp ilân ve kendisini de serdâr tâyin ettirmeğe muvaffak oldu; deniz harekâtını idâreye me'mûr olan Piyâle Paşa'nın hareketinden sonra, 10 zilhicce 977 (15 mayıs 1570)'de asker ve mühimmât yüklü gemiler ile Beşiktaş iskelesinden hareket ederek, 28 muharrem (2 temmuz) 978 günü Kıbrıs'ın Limasol Limanına, 29 muharremde Tuzla (Larnaka)'ya varıp, ertesi günü karaya asker ve top çıkardıktan sonra, akdedilen meşveret meclisinde ve kendisinin istediği şekilde, evvelâ Lefkoşe'nin muhâsarası kararlaştırıldı[9]. Piyale Paşa düşman gemilerinin zarar vermesini önlemeğe, Maraş beylerbeyi Mustafa Paşa Magosa'nın hâric ile irtibâtını kesmeğe, Sivas beylerbeyi Behrâm Paşa mütebâkî gemiler ile Larnaka'daki ağırlıkların muhâfazasına me'mûr edilip[10], 19 safer (23 temmuz) günü Lefkoşe önüne varılarak, müdâfaa tertibâtı almış bulunan kale büyük müşkilât ile muhâsara ve tazyik edilerek, 8 rebi'ülâhır (9 eylûl) cumartesi günü yapılan umûmî hücûm neticesinde zaptolundu[11]. Lefkoşe'nin zaptı, başta Baf ve Girne olmak üzere, diğer şehirlerin teslimine yol açmış, serdârın arzı üzerine, Kıbrıs beylerbeyliğine Avlonya sancakbeyi Muzaffer Paşa tâyin edildiği gibi, Baf limanının temizlenip, orada bir kale inşâ edilmesi de emr olunmuştur[12]. 11 ekim'de ordu pek müstahkem olan Magosa'yı muhâsara etti ise de, bu kalenin çabuk alınamayacağı anlaşıldığından, muhâsaranın şiddetlendirilmesi baharda yeni kuvvetlerin gelmesine bırakıldı. Donanmanın İstanbul'a dönmesi üzerine, Venedik'in Kandiye muhâfızı M. A. Quirini, 1571 ocak sonlarına doğru, Kıbrıs sularına gelip, Magosa'ya asker ve mühimmat bırakarak, Silifke ve Trablusşam'dan gelen iki türk zahîre gemisini zaptettikten sonra, 16 şubatta Girit'e döndü. Bu hareket asker üzerinde fenâ te'sir uyandırdığı gibi, erzak sıkıntısı da baş-gösterdiğinden, serdâr İstanbul'dan yardım istedi[13]; kaleleri

8 *Künhü'l-ahbâr*, 242b.

9 *Mühimme*, buyuruldu defteri VIII, 1, 113, 114, 117 ve bundan naklen, Safvet, "Kıbrıs fethi üzerinde vesikalar", *T O E M*, IV, 1186 v.d.

10 *Mühimme*, XIV, 261; Pîrî, *Fethiye berây-i cezîre-i Kıbrıs*, Revân köşkü Ktb., nr. 1294, 8b v.d.

11 *Mühimme*, VIII, 1359; Pîrî, *ayn. esr.*, 9a, 19a; Şerifî, *Fetih-nâme-i Kıbrus*, Üniv. Ktb., nr. 3851, 21a v.b.

12 *Mühimme*, VIII, 1360; XIV, 521, 837.

13 Ahmed Refik, "Kıbrıs seferine âid resmî vesikalar", *Darülfünun Edebiyat Fakültesi Mecmuası*, 1926, V/ 1-2, 43-47; Pîrî, *ayn. esr.*, 27b-30b.

müdâfaa için gerekli tedbirleri aldıktan başka, Magosa önündeki topları da takviye etti ve donanmanın gelmesine kadar asker ve mühimmat nakline mahsûs hafif bir filo hazırlamağa muvaffak oldu. Kapudân-ı deryâ Müezzin-zâde Ali Paşa'nın donanma ile Magosa'ya gelmesi (12 mayıs 1571) sâyesinde, erzak sıkıntısı sona erip, muhâsara hazırlıkları sür'atle tamamlanarak, 19 mayıstan îtibâren kale topa tutuldu; lâğımlar kazılıp, sûrun hendeği doldurulduğu; hisara yaklaşılarak, 10 temmuz günü kara kule büyük zâyiat ile zaptedildikten sonra, beyaz kulenin zaptına teşebbüs olundu; 30 temmuzdaki hücûm muvaffakiyet ile neticelenemedi ise de, nihâyet açılan gedikten umûmî bir yürüyüş yapılarak, kulenin zirvesine kadar çıkıldı. Bunun üzerine müdâfîler amân dilediler (3 ağustos). Anlaşma mûcibince, müdâfîlerin Girit'e gidebilmeleri için, kâfî mıkdarda türk gemisi tahsis edilecek idi. Kale kumandanı Marc Antonio Bragadino, vedâ maksadı ile, otağına geldiği serdarın müdâfîleri nakl edecek gemiler için rehîne talebini huşûnetle reddettikten başka, serbest bırakılmaları teslim şartlarına dâhil bulunan 50 mahbus türkün ne olduğu suâline, bunların öldürüldüğü cevabını verdi. Verdiği te'minat hatırlatılınca, buna da gâyet sert bir mukabelede bulundu. Bunun üzerine, gazaba gelen Lala Mustafa Paşa, teslim şartlarına rağmen, mahbusları öldürenlerin idâm sureti ile tecziyesine dâir Kıbrıs müftisi tarafından verilen fetvâ mûcibince ve vaktiyle türk elçilerine savurulan tehditlere uygun bir işkence ile, Venedik kumandanlarını idâm ettirdi; müdâfîleri de forsa olarak gemilerine koydurdu. Lala Mustafa Paşa 8 ağustos günü merâsim ile şehre girmiş, idârî ve mâlî işleri yoluna koyduktan sonra, 15 eylûlde Kıbrıs'ı terk ederek, zafer alayı ile, İstanbul'a dâhil olmuştur.

Yemen serdarlığı meselesinden sonra sadrâzam Sokollu Mehmed Paşa Sinan Paşa'dan yüz çevirip, Lala Mustafa Paşa'ya temâyül etmiş idi[14]. İran seferi tekarrür edince[15], üçüncü vezir Lala Mustafa Paşa Erzurum, dördüncü vezir Koca Sinan Paşa ise, Bağdad tarafları serdarlığına tâyin olundular (22 şevvâl 985 = 4 ocak 1578). Maiyetlerine verilen kuvvet dolayısı ile, her iki vezir arasında ihtilâf çıktı. Bu ihtilâfı halle me'mûr olan Sokollu, Koca Sinan Paşa'nın azlinde ve Lala Mustafa Paşa'nın Gürcistan üzerinden Şirvan'ın fethine me'mûr edilmesinde âmil oldu (8 muharrem 986 = 17 mart 1578). Mustafa Paşa zilhicce 985'te yazdığı mektuplar ile, bir taraftan serhad beylerinin hazırlıklarını tamamlayıp, gürcü ve kızılbaş beylerini itâate teşvik et-

14 *Künhü'l-ahbâr*, 237b v.d., 248b.

15 Bk. B. Kütükoğlu "Murad III.", s. 255-268.

melerini tenbîh, diğer taraftan Kırım hanı ile Dağıstan hâkimlerini Osmanlı ordusuna yardım etmeğe dâvet ediyordu. Serhad beylerinin Van hudûdunda İran'a tecâvüz etmeleri ve Safevî hükûmetinin de sulh teşebbüsünde bulunacağı haberinin alınması üzerine, Lala Mustafa Paşa hemen Üsküdar'a geçti (27 muharrem 986 = 5 nisan 1578) ve hazırlığını bitirip, yola çıktı. Erzurum yakınındaki Çermik'te maiyetine me'mûr kuvvetlerin tamâmen iltihâkından sonra, Ardahan'a gitti. İran kumandanı Tokmak Han'ın bu bölgeyi tahrip niyetinde olduğunu öğrendi. Ardahan terkolunup, Yenikale muhâsara edilmiş iken, küçük bir müfreze Çıldır gölü civarında safevî öncüleri ile karşılaştı ve hasım tarafın sayı itibârı ile üstün olduğu anlaşılınca, Lala Mustafa Paşa Diyarbekir beylerbeyi Derviş Paşa'yı gönderdi. İran kuvvetlerinin Diyarbekir askerine çok zâyiat verdirmesi üzerine, evvelâ Özdemir-oğlu Osman Paşa, sonra Behrâm ve Mûtâb-zâde Ahmed Paşa'ları sevketti. Vuku bulan muhârebede sayısı 20.000 kadar olan İran ordusu 5.000 maktûl vererek, çekilmeğe (5 cemâziyelâhır = 9 ağustos) mecbûr oldu[16]. Osmanlı ordusu geçilmesi güç bir sâhada ve yağmur altında ilerleyerek, öncü kuvvetlerin kumandanı Özdemir-oğlu'nun gelişinden evvel tahliye edilen Tiflis'e girdi (24 ağustos). Tiflis'ten hareket ile, Kabur (Yora) suyu kenarına varıldığı zaman, Zagem ve Gremi hâkimi Aleksandre Han ordugâha gelerek, itâatini bildirdi. Bundan sonraki hareket esnâsında zûhur eden müşkiller yüzünden, asker arasında geri dönmek arzusu belirmiş, fakat Lala Mustafa Paşa kapu-kulunu teskine muvaffak olmuş idi. Tebriz vâlisi Emir Han'ın, 20.000 kişiyi aşan bir kuvvetle yaptığı baskın teşebbüsü, üzerine sevkedilen Diyarbekir, Haleb, Maraş ve Erzurum beylerbeyileri ile Özdemir-oğlu Osman Paşa tarafından Kür (Koyun-Geçidi) kenarında hezîmete uğratıldı (9 eylûl)[17] ve ertesi gün Şekî'nin fethi haberi geldi. İranlıların Osmanlı ordusunu Şirvan'a girmekten alıkoyma teşebbüsleri karşısında sür'atle harekete geçmek lâzım geliyor, fakat asker geri dönmek husûsunda isrâr ediyordu. Serdâr, büyük bir gayret sarfederek, muhâlifleri bertaraf ederek, Kanık (Alazani)'ı geçti. İranlılar Osmanlı tazyikına dayanamıyarak, Şirvan'dan çekilmeğe

16 *Nusret-nâme*, 70b v.d.; *Münşeât mecmuası*., Es'ad Efendi Ktb, nr. 3752, 71a v.d., bk. bir de *Mühimme*, XXXII, 412, 413, 419, 420; Ebû Bekir, *Şark seferlerinde surh-ser ile vâkî olan ahvâller...*, Ali Emirî, Tarih kitapları, nr. 336, s. 26; Harîmî, *Zafer-nâme-i Sultan Murad Han*, Üniv. Ktb., nr. 2372, 13b; Şemsî Ahmed Paşa, *Şah-nâme-i Sultan Murad Han*, Paris, Bibl. Nat., Suppl. Turc, nr. 1144, 90a; İskender Bey Münşi, *Târih-i 'âlem-ârây-i 'Abbâsi*,Tahran 1314 h.ş., s. 168 v.d.

17 *Nusret-nâme*, 102a v.d.; *Şecâat-nâme*, 18a v.d.; *Zafer-nâme*, 192a v.d.; *Âlem-ârâ*, s. 170 v.d.

mecbûr kaldılar. Ordu 16 eylûl salı günü Eriş'i zaptettiği gibi, Şirvan'ın başka şehirlerini de ele geçirdi. Bundan sonra Mustafa Paşa, bir dîvân toplayarak, fethedilen ülkelerin tanzim ve muhâfazasını müzâkere etti. Bu yerler Sohum, Tiflis, Gürcistan (Kaheti) ve Şirvan'dan mürekkep dört beylerbeyiliğe ayrıldı. Aynı zamanda Safevîlere zayıf bir surette bağlı olan bâzı beyler de Osmanlı devleti tarafına celbe çalışıldı; bu arada ecdâdının ocağı Bitlis kendisine verildiği takdirde itâat edeceği 986 başlarında haber alınmış olan Şeref Hân'a bir davet-nâme gönderilmiş, iki ay sonra bu zât, hâkimi bulunduğu Nahcivân'ı terkedip, Van serhaddine geldiğinden, ona Bitlis sancağı, ocaklık olarak tevcih edilmiştir[18].

Lala Mustafa Paşa, 8 ekim'de Ereş'ten ayrılarak, Dağıstan ve gürcü beylerinin itâatlerini kabûl etti. Ordu Gürcü Mahmud (Simon) Han'ın taarruzları ve erzak sıkıntısı yüzünden, hayli zâyiât verdikten sonra, Erzurum'a geldi[19]. Daha Çıldır muvaffakiyeti haberinin İstanbul'a gelmesinden îtibâren, Lala Mustafa Paşa'ya askerin behemehâl serhadde kışlaması tenbih olunmuş idi[20]. Serdâr, düşmanın her hangi bir taarruzunu önlemek üzere, Sivas beylerbeyinin Pasin'de kışlamasını istemiş, sipâhî ve yeniçerilere Erzurum'da, Rumeli kuvvetlerine Tokat, Sivas ve Amasya'da kışlaklar göstermiş idi[21]. Mustafa Paşa 26 temmuz 1579'da daha kalabalık ve mücehhez bir ordu ile, Kars'a girip, şehrin harâp bir hâlde bulunan kalesini tâmir ederek, bu serhaddi emniyet altına aldı. İnşaat sırasında tecâvüzde bulunan kızılbaş kuvvetleri tard edildiği gibi, Revân hâkimi Tokmak Han'ın Osmanlı ordusunu kışa kadar taarruzdan alıkoymak maksadı ile, giriştiği sulh teşebbüslerine mukabeleten, Revân üzerine 30.000'den fazla askerden mürekkep bir kuvvet gönderildi ve şehrin etrafı tahrip edildi[22]. Lala Mustafa Paşa 1579 kışını da Erzurum'da geçirip, baharda Revân'da bir kale yaptırmak ve bu bölgeyi kat'î olarak Osmanlı hâkimiyeti altına almak tasavvurunda idi[23]. Kırım hanını beklemek üzere, hiç olmazsa şevvâl başına kadar Kars'ta kalmağı düşünen serdâr, soğukların erken bastırması yüzünden, askeri tutmağa muvaffak olamaya-

18 *Nusret-nâme*, 116a v.d., 139a v.dd.; *Mühimme*, XXXII, 168, 185; *Şeref-nâme*, I, 448-456.

19 Bk. *Nusret-nâme*, 132b-133b.

20 *Mühimme*, XXII, 420, 424, 426.

21 *Nusret-nâme*, 133b v.d.

22 Krş. "III. MURAD".

23 *Zafer-nâme*, 53a.

rak, ramazanın ilk günü Kars'tan ayrılıp, Erzurum'a geldi. Bu sırada Sokollu Mehmed Paşa'nın vuku bulan vefatı kendisini büyük bir hâmîden mahrûm bıraktığı gibi, rakibi Koca Sinan Paşa'nın tahrikleri yüzünden, serdârlıktan azledildi. 19 zilka'de 987 = 7 ocak 1580'de mâzûliyetini öğrenen Lala Mustafa Paşa serhaddi serdâr kaymakamı Hüsrev Paşa'ya bırakarak, İstanbul'a döndü[24]. Tezvirler yüzünden bir müddet huzûra kabûl olunmayan Lala Mustafa Paşa, sadrâzam Ahmed Paşa'nın vefâtı ve şark serdârı Koca Sinan Paşa'nın sefere çıkması dolayısiyle dîvânda tecrübeli vezirler bulunmaması gibi sebepler dolayısı ile, sadâret kaymakamlığına getirildi. Sinan Paşa'nın mühür ona verilir ise, aralarındaki zıddiyet yüzünden, kendisinin vazifesini îfâda zorluk çekeceği yolundaki arzı sebebi ile, Lala Mustafa Paşa sadârete tâyin olunmamış ve mühr-i hümâyûn Sinan Paşa'ya gönderilmiştir. Maamafih III. Murad Lala Mustafa Paşa'nın fikir ve tedbirlerine kıymet vermekte ve devlet işleri onun re'yi ile yürütülmekte idi; hattâ "mühürsüz arz" ile hareket olunamayacağı mütâleasına karşılık pâdişah ona "vekil-i saltanat" gözü ile baktığını ve kim itâat etmez ise, astıracağını söylediği[25] gibi, sadrâzamlar hakkında edilen riâyeti göstermeleri husûsunda kazaskerlere, çavuş-başılara v.b. emir vermiş idi; fakat yaşı yetmişi geçen haris vezirin bundan tesellî bulması mümkün olmadı. 25 cemâziyelâhır 988 (7 ağustos 1580) günü ikindi vakti, Tophâne'deki bahçesinde birden bire fenâlaşarak, vefât etti. Öleceğini hissedip, 17 gün önce Eyyûb türbesinin şark tarafında bulunan mezârının yerini satın aldığı söylenir[26].

Lala Mustafa Paşa akıllı ve tedbirli bir devlet adamı olarak kabûl edilmektedir[27]. Kendisi evvelâ Mısır sultanı Kansu Gavrî'nin oğlu Mehmed Bey'in kızı Fatma Hatun ile evlenmiş[28] ve ondan dünyaya gelen oğlu Mehmed Paşa, Haleb beylerbeyliğine kadar yükseldikten sonra, ocak 1575'de vefat etmiştir. Lala Mustafa Paşa aynı senenin 25 ağustosunda Şehzâde Mehmed (Kanûnî Süleyman'ın oğlu)'in kızı Hümâ Sultan ile izdivâc etmiş[29] ve ondan da Abdülbâki Bey adlı

24 *Nusret-nâme*, 250b; *Künhü'l-ahbâr*, 332a v.d.; Selânikî, s. 159.

25 Selânikî, s. 160.

26 *Nusret-nâme*, 259b v.dd.; *Künhü'l-ahbâr*, 333b v.d.; Peçuylu, II, 20.

27 Maffeo Venier'in tavsifi için bk. J. v. Hammer, *Devlet-i osmâniye tarihi,* VII, 252.

28 *Mühimme*, XLIX, 452; LV, 192.

29 *Zübdetü't-tevârih*, Türk ve İslâm eserleri müzesi, nr. 1973, 90a.

bir oğlu olmuştur[30]. Hasisliği hakkındaki rivâyete rağmen, Lala Mustafa Paşa bir hayli hayrât ve evkaf te'sis etmiştir. Erzurum'da bir câmi (tamamlanması 970=1562/1563), Şam'da 360 hücreli han (Lala Paşa hanı), hamam ve tekkeler, Şam civârında Kunaytirâ'da câmi ve imâret, Lefkoşe'deki Ömer câmiine mahsûs vakıflar, Ilgın'da câmi, bedestan, kervansaray, Mekke ve Medine'de bâzı hayrât, Tiflis ve Kars'ta şark serdârlığı esnâsında yaptırdığı iki câmi bu cümledendir[31].

30 *Künhü'l-ahbâr*, 334b.

31 Bunlar için bk. Murad Uraz, "Erzurum câmileri," *Erzurum halkevi kültür dergisi*, yıl I, sayı 4-5, s. 9 v.d.; A. Şerif Beygu, *Erzurum tarihi, anıtları ve kitâbeleri*, İstanbul 1936, s. 149; Topkapı sarayı arşivi, defter nr. 1252, 1254 v.b.; *Mühimme*, LIII, 807; Başvekâlet arşivi, Fekete tasnifi, nr. 4221; *Vulāt Dimaşk*, s. 15; *el-Maşrik*, XLII, 1948, s. 59 v. dd; Başvekâlet arşivi, mâliye defterleri tasnifi, nr. 6078; Topkapı sarayı arşivi, defter nr. 1294 (Fekete neşri için bk. *Die Siyāqat Schrift in der türkischen Finanzverwaltung*, Budapest 1955, I, 394-401), 1884 v.b.; *Mühimme*, XLVII, 643; XLIX, 448, LII, 325, 805; LV, 334 v.b. Başvekâlet arşivi, Bâb-ı Âsafî tasnifi, sene 1015, nr. 385; *Mühimme*, LV, 261; Midhat Şâkir, Ilgın, *Babalık, Konya* (19 ve 20 teşrin I. 1340); Necâti Elgin, "Lala Mustafa Paşa ve Ilgın'da yaptırdığı câmi, imâret ve han", *Konya halkevi kültür dergisi*, yıl XI, sayı 120, 121; *Mühimme*, XLIX, 439; LII, 116, 125; LVIII, 39, 45; LXIV, 474, 475 v.b.; *Künhü'l-ahbâr*, 334a; *Nusret-nâme*, 84a, 195b.

YUSUF SİNAN PAŞA

Sinan Paşa, Yavuz Sultan Selim devri muhârebelerinde şecâat ve cesâreti ile şöhret kazanmış Osmanlı devlet adamı ve vezîr-i âzamdır. Ak-hadımlardan olup, aslen Bosnalıdır[1]. Saray ağalarından iken, vezirlik ile çıkıp[2], bir müddet Rumeli serhaddinin seçkin sancaklarından Bosna beylerbeyiliğinde bulunmuş[3], Çaldıran seferine gidiş sırasında, 27 safer 920 (23 nisan 1514)'de Maltepe'de, Anadolu beylerbeyiliğine getirilmiştir[4]. Eyâlet askeri ile, Sıvas'tan îtibâren, ordunun karakol hizmetine me'mûr edilen Sinan Paşa[5] Asyada vuku' bulan muhârebelerde Anadolu beylerbeyinin sağ kanatta bulunması âdetine uygun olarak, 2 receb 920 (23 ağustos 1514) çarşamba günü vuku' bulan Çaldıran muhârebesinde, Karaman beylerbeyi ile beraber, Osmanlı sağ cenâhında bulunmuş; kuvvetleri önünde 8000 kişilik azab[6] alayı yer almıştı[7]. Azabların ardında ta'biye edilen Osmanlı toplarının mevcûdiyetini öğrenen Şah İsmail, kuvvetlerini ikiye ayırarak, Diyarbekir hâkimi Ustacalu Muhammed Han'ı Osmanlı sağ cenâhına, kendisi ise, Rumeli kuvvetleri üzerine hücûm edip, azablar saflarını açınca, yanlarından sarkarak, merkezdeki yeniçerilerin arkasına düşüp topları te'sirsiz bırakmağı tasarlamıştı[8]. Osmanlı sol

1 İ. H. Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, Ankara 1949, II, 531.

2 Osman-zâde Tâib, *Hadîkatü'l-vüzerâ*, İstanbul 1271, I, 21.

3 Celâl-zâde Mustafa Çelebi, *Selim-nâme*, TSMK, Revan Köşkü kısmı, nr. 1274, vr. 190a.

4 Celâl-zâde, *gös. yer*, İdris Bitlisî, *Selimşah-nâme*, TSMK, Emânet Hazinesi kısmı, nr. 1423, 81a; Haydar Çelebi ruz-nâmesinde (Ferîdûn Bey, *Münşe'âtü's-selâtîn*, İstanbul 1274, I, 458) 24 Safer günü Üsküdar'a geçilip, iki gün oturak yapılarak, Sinan Paşa'nın Anadolu beylerbeyi tayin olunduğu kayd ediliyor ki, Hoca Sa'deddin Efendi (*Tâcü't-tevârîh*, II, 245), buna istinâden, 25 Saferi kabûl ediyor. İbn Kemâl (Revan Köşkü Ktb., nr. 1277 mükerrer, 8a)'in Sinan Paşa'yı, Kızılbaş seferine çıkılmadan, Anadolu beylerbeyi gibi göstermesi bir zuhûl olsa gerektir.

5 Haydar Çelebi rûz-nâmesi, bk. Ferîdûn Bey, *ayn. esr.*, I, 459.

6 "Azab" *İA*, II (1943), 81-83.

7 İbn Kemâl, vr. 13b.

8 İdris, *ayn. esr.*, 93b.

kanadı, şahın kumanda ettiği kuvvetler karşısında artçıların bulunduğu yere kadar püskürtülmüş ise de, Sinan Paşa, Ustacalu-oğlu'nun tertibini bozmağa ve asker saflarını açacak yerde muntazaman geri çekilerek, topların zincirleri gerisine çekilmeğe muvaffak oldu. Bu sür'atle çekilme kızılbaş süvârîlerini, birdenbire cehennemî bir topçu ateşi ile karşı karşıya bıraktı[9]. Sinan Paşa'nın bu manevrası muhârebenin kaderi üzerine te'sir etmiş, Safevî sol kanadı inhizâma uğrayarak, ölümden kurtulanları firara veya şahın emrindeki kuvvetlere ilticâya mecbûr kalmışlardı. Bununla beraber Muhammed Han'ın pek şiddetli hücûmu karşısında, Sinan Paşa can-siparâne savaşarak, maiyeti askerini teşvik etmek zorunda kalmış, kendisini imtisal eden beylerden haylisi (Beyşehir ve Kayseri sancakbeyleri vb.) muhârebe meydanında kalmış; buna mukabil kızılbaş hücum koluna kumanda eden Ustacalu-oğlu maktûl düşmüştü[10]. Bazı kaynaklarda Muhammed Han'ın başının bizzat Sinan Paşa tarafından kesildiği söylenir; Celâl-zâde[11] onun Sinan Paşa elinde maktûl düştüğünü ifade eder, diğer kaynaklar ise, bu işi bir gazinin yaptığını kayd eder[12]. Kendi kolunda kat'î neticeyi istihsâl eden Sinan Paşa, sol kanada yardım için "nâziklik ile" Safevî ordusunu arkadan çevirmiş idi[13].

Yeniçerilerin ateşi ile karşılanan Şah-kulu tam bir inkisara uğramış; yaralanarak atından düşen Şah İsmâil güçlükle hayatını kurtarabilmişti. Bu arada, Sinan Paşa'nın Şah-kulu üzerine hücûm ile kat'î neticenin alınmasına müessir olduğu anlaşılmaktadır[14].

Zaferi müteâkıb, Sinan Paşa, muhârebede hayatını kayb eden Hasan Paşa yerine, 4 receb 920 (25 ağustos 1514)'de Rumeli beylerbeyiliğine getirilmiştir[15]. Çaldıran seferinden dönüşte, Çoban köprüsünde padişaha mülâkî olan Rumeli beylerbeyisi[16], Amasya'ya varıldıkta, eyâleti askeri ile, Ankara'da kışlamağa me'mur edildi (14 şevval / 2 aralık)[17].

9 Sa'deddin Efendi, II, 265; Âlî, *Künhü'l-ahbâr*, Es'ad Efendi Ktb., nr. 2162, vr. 243a-b; J. v. Hammer, *Devlet-i Osmaniye Tarihi*, Türkçe terc. IV, 138.

10 *Selim-nâme-i Şükrî*'den naklen Mısır Çerkesler kâtibi Yusuf, *Selim-nâme,* Es'ad Efendi Ktb., nr. 2148, 15b.

11 *Ayn. esr.*, 110b.

12 Meselâ, Haydar Çelebi ruz-nâmesi. Bk. Ferîdûn Bey, I, 462; İbn Kemâl, 14b; Sucûdî, *Selim-nâme*, Revan Köşkü Ktb., nr. 1284, 18a; Sa'deddin, II, 265.

13 Sa'dî b. Abdülmu'teâl, *Selim-nâme,* Revan Köşkü Ktb., nr. 1277, vr. 73a.

14 Yusuf, *ayn. esr.*, vr. 16a.

15 Ferîdûn Bey, I, 462; İbn Kemâl, 18a; Celâl-zâde, 113a.

16 Sa'deddin, II, 286.

17 Ferîdûn Bey, I, 462; Yusuf, 21b; Sa'deddin, II, 287; Âlî, 246a.

Seferden dönüş sırasında, askerin bir köyü yağmalamasından mes'ul tutularak, vezîr-i âzam Hersek-oğlu ile vezir Dukagin-oğlu Ahmed Paşaların azl edilmeleri (9 ramazan 920)[18] üzerine, Hadım Sinan Paşa'nın sadârete getirildiği hakkındaki ifâde[19] ciddî bir esâsa dayanmamaktadır. Filhakika bir müddet münhal kalan vezîr-i âzamlığa aynı sene zilka'desi içinde Dukagin-oğlu getirilmiştir[20]. 1515 nisanı başlarında, Amasya kışlağından sefere hareket sırasında, Ankara'dan çağırılan Sinan Paşa, padişaha mülâkî olduktan sonra[21], ordu Kemah üzerine sevk olunmuş, bu kalenin zabtını müteâkıb, Sıvas'a gelindikte, tekrar İran seferine çıkılması kararlaştırılmış iken, zahire kollarının Dulkadırlılar tarafından vurulması Safevîler ile ittifakı şâyî olan Dulkadır-oğlu Alâüddevle Bozkurt üzerine yürünmesine sebeb ve vesile olmuş, Memlûklerin şefâatine rağmen[22], Sinan Paşa serdarlığında 10.000 kişilik bir kuvvet, baskın tarzında, Dulkadır ülkesine gönderilmiş, Rumeli beylerbeyinin ardından da ordu hareket ettirilmiştir. (26 rebi'ülâhır 921 / 9 haziran 1515). Keyfiyetten haberdar olan Alâüddevle, mümkün olan sür'atle kuvvetlerini topladı ise de[23], Sinan Paşa'ya kılavuzluk eden Alâüddevle'nin kardeşi Şehsuvar'ın oğlu Ali Bey'in telkinleri ile Dulkadır saflarından iltihaklar olduğu gibi, mukavemette ısrar ederek, arkalarını Turna dağına veren Türkmenler de kâmilen imha edildiler. Alâüddevle ve dört oğlunun başları kesilip, o sırada Göksun çayırına gelmiş olan padişaha gönderildi (29 rebi'ülâhır / 9 haziran)[24]. Bu muvaffakiyeti üzerine Rumeli beylerbeyi Sinan Paşa'ya 6 cemâzıyelevvel 921 (18 haziran 1515)'de vezirlik pâyesi ve vezîr-i âzamlık mührü verildi[25].

18 İbn Kemâl, 23a; Celâl-zâde, 114b; Sa'deddin, II, 285.

19 *Hadîkatü'l-vüzerâ*, I, 22; Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmanî*, III, 105.

20 Ferîdûn Bey, I, 464.

21 Keşfî, *Bağ-ı firdevs-i guzât,* Es'ad Efendi Ktb., nr. 2147, 54a-b; aynı yerde liyâkati sebebiyle Sinan Paşa'ya vezîr-i âzamlık mührünün teslîm olunduğuna âid kayıd diğer kaynaklar ile te'yit edilemiyor.

22 Yusuf, biri Turhal ile Artukâbâd arasında, Koca-Bey çayırında, diğeri Sıvas'ta olmak üzere, Kansuh Gavri'den iki mektub geldiğini, ilkinde Zulkadriye'de padişahın hutbe ve sikkede isminin zikrinin teklif olunduğunu, ikincisinde ise, Alâüddevle'nin te'dib olunacağının ifâde edildiğini nakl ediyor (22b-23b).

23 Yusuf, 23b. Dulkadır beyinin 20.000 kişiyi hazırladığını nakl ediyor.

24 Ferîdûn Bey, I, 465; Sucûdî, 30b; Keşfî, 61a-b; vekayii Şehsuvar-oğlu'ndan dinleyerek yazan Şükrî'den naklen Yusuf, 23b vd; Sa'dî, 78b vd; Celâl-zâde, 123a-125a; Sa'deddin, II, 294-297; Âlî, 247b vd.

25 Celâl-zâde, 125a; Uzunçarşılı, II, 531 vd; Sa'deddin, II, 297 ve Âlî, 248a sadece "vezâret" mansıbı verildiğini kayd ediyor.

Hadım Sinan Paşa'nın bu ilk sadâreti fi'len Hersek-oğlu Ahmed Paşa'nın 14 şa'ban 921 (24 ağustos 1515) tarihinde Edirne'ye gelerek, vezîr-i âzamlık yerine oturmasına kadar devam etti[26]. Daha önçe, Hersek-oğlu'na vezîr-i âzamlık teklif olundukta, nakid, kılıç ve kaftan ihsanı ile Sinan Paşa teselli edilmek istenmiş idi[27]. Çaldıran hezimetine rağmen, Safevîlerin şarkî Anadolu'daki hâkimiyetlerini yeniden kurmak için sarf ettikleri gayretler Osmanlı hükûmetini yeniden bir kızılbaş seferi tertibine sevkediyordu. Bir taraftan Bıyıklı Mehmed Paşa Karahan'a karşı mücâdelede takviye edilirken, diğer taraftan 14 safer 922 (19 mart 1516)'da şarka sefer husûsu kararlaştırılıp, bu maksadla padişah 6 rebi'ülevvel (7 nisan)'de Edirne'den İstanbul'a hareket etmiş idi. Yolda iken, Şehsuvâr-oğlu'ndan gelen bir mektub Memlûk hükümdârının bizzat Haleb'e gelmek ihtimâlini haber veriyordu (8 rebi'ülevvel)[28]. İstanbul'a gelindikten sonra alınan ve Karahan'ın Osmanlı karakoluna galebesini bildiren başka bir haber padişahı ziyâdesi ile gazaba getirerek, Hersek-oğlu'nun azl ve habsini, ikinci def'a sadârete getirilen Hadım Sinan Paşa'nın, serasker olarak, Diyarbekir'e gönderilmesinin emr edilmesini mûcib olmuştu (23 rebi'ülevvel 922 / 26 nisan 1516)[29]. Vezîr-i âzam Sinan Paşa iki gün sonra, şarka hareket etmek üzere, Üsküdar'a geçti[30].

Bu sırada gelmiş olması muhtemel Memlûk hükümdârı Kansuh Gavri'nin bir mektubu[31] padişahtan hazırlıkları yapılan seferin Memlûk Devleti'ne müteveccih olup olmadığının acele bildirilmesini istiyordu. Bu mektuba cevâben ve Rumeli kazaskeri Zeyrek-zâde Rükneddin Efendi Karaca Paşa'nın elçiliği ile gönderilen nâme-i humâyûnlar ile, seferin kızılbaş üzerine yapılacağı te'min edildi[32]. Sefâret hey'eti yalnız Kansuh Gavri'ye te'minat vermekle değil, aynı zamanda şuyû bulan Safevî - Memlûk yakınlaşmasının tahkiki ile de vazifelendirilmişti.

Safevî hükûmeti bir taraftan şarkî Anadolu'da yeniden

26 Haydar Çelebi ruz-nâmesi, bk. Ferîdûn Bey, I, 470.

27 *Ayn. esr.*, I, 469.

28 Ferîdûn Bey, I, 476.

29 Ferîdûn Bey, *gös. yer.*

30 *Ayn. esr*, I, 477.

31 Evâhır-ı safer 922 tarihini taşıyan Türkçe mektubun faksimilesi, metni ve tahlili için bk. Halil Edhem, "Mısır Fethi Mukaddemâtına Âit Mühim Bir Vesika", *TTEM*, X/19 (96), 30 vd.

32 Arabça ve Türkçe yazılan iki mektubun sûretleri için bk. Celâl-zâde, vr. 133b-137b.

hâkimiyet te'sis için askerî harekâta girişirken, diğer taraftan da elçiler gönderip, Osmanlılara karşı Mısır sultanının ittifakını te'mine çalışmış ve Dulkadır ülkesinin zabtından beri Osmanlı tehdidinin ağırlığını hisseden Kansuh Gavri'nin mühimce bir kuvvet ile bizzat Haleb'e gelmesine müessir olmuştu[33]. Safevîlerin ittifak teklifinin, Nur Ali Han'ın Erzincan'da Osmanlı kuvvetlerine mağlûb ve maktul düşmesi üzerine vuku' bulduğunu, o sırada Osmanlı kuvvetlerinin Kayseri'de toplanmakta olduğunu haber alan Gavrî'nin Şah'a, şâyet Sultan Selim şarka yürürse, cesâretle karşı çıkmasını, zîrâ Memlûklerin Osmanlı ordusunun arkasını keseceği te'minatını verip, iki komşu hükümdarın arasını bulmak bahânesi ile, Suriye'ye yürümeğe karar verdiğini naklediyor. Filhakika, sefer hazırlıklarını sür'atle ikmâl eden Memlûk hükümdârı, Sinan Paşa'nın Üsküdar'a geçtiği tarihten 20 gün sonra 15 rebi'ülâhır 922 (17 mayıs 1516) cumartesi günü Kahire'den Şam ve Haleb'e doğru hareket etmiş idi[34]. Diğer taraftan, 20 rebi'ülâhır'da Akşehir ve 12 cemâziyelevvel'de Kayseri'ye varan Sinan Paşa, orada, Anadolu beylerbeyi ve yeniçeri ağası tarafından karşılandı; sonra ileri hareketle 16 cemâziyelevvel'de Elbistan'a vâsıl olup[35], Memlûklerin öteden beri Osmanlı Devleti'ne hulûs arz eden hudut beylerine dostâne mektublar[36] göndererek, Memlûklu tasarrufunda olan sâhadan Fırat'ı geçip, Diyarbekir'e gitmek için ruhsat taleb eder gibi olduğu zaman, onlardan sert cevablar aldı. Sinan Paşa bu muâmelenin, Memlûklerin hasmâne vaziyet alıp Gavrî'nin bizzat Haleb'e gelmekte olmasından ileri geldiğini tahkik ederek, keyfiyeti, 4 cemâziyelevvel'de Üsküdar'a geçerek, orduya yetişmek üzerek hare-

33 İbn İyâs, Safevîlerin Osmanlı arâzisine hücum ve Diyarbekir'i baskın ile aldıkları haberinin 29 safer (3 nisan)'de Kahire'ye gelmesi üzerine, ümerâyı toplayan Sultan Gavri'nin, Osmanlı - Safevî çatışmasını gözetmek üzere, bizzat Haleb'e gitmeği karalaştırdığını kaydediyor: *Bedâ'i'ü'z-zuhûr fi veka'i'ü'd-duhûr*, ter. G. Wiet, *Journal d'un bourgeois du Caire*, Paris 1960, II, 20 vd. Buna mukabil Yusuf, (*ayn esr.*, 25b-27a, 29b-30a). Safevîlerin ittifak teklifinin, Nur Ali Han'ın Erzincan'da Osmanlı kuvvetlerine mağlub ve maktul düşmesi üzerine vuku' bulduğunu, o sırada Osmanlı kuvvetlerinin Kayseri'de toplanmakta olduğunu haber alan Gavri'nin Şah'a, şâyet Sultan Selim şarka yürürse, cesâretle karşı çıkmasını, zîrâ Memlûklerin Osmanlı ordusunun arkasını keseceği te'minatını verip, iki komşu hükümdarın arasını bulmak bahânesi ile, Suriye'ye yürümeğe karar verdiğini nakl ediyor. Filhakika, sefer hazırlıklarını sür'atle ikmâl eden Memlûk hükümdârı, Sinan Paşa'nın Üsküdar'a geçtiği tarihten 20 gün sonra 15 rebi'ülâhır 922 (17 mayıs 1516) cumartesi günü Kahire'den Şam ve Haleb'e doğru hareket etmişti. İbn İyâs, II, 37.

34 İbn İyâs, II, 37.

35 Ferîdûn Bey, I, 478.

36 Mektubların muhtevâsı için bk. Sucûdî, 36a-b.

ket hâlinde bulunan padişaha arzetti[37]. Memlûkler hakkındaki tasavvurları için böyle bir vesileyi mühim fırsat telâkkî eden Sultan Selim, bir taraftan Sinan Paşa'ya Fırat üzerine köprü inşâsını emrederken[38], diğer taraftan da muhtemelen Mısır harbine taraftar olmayan vezirleri ilzam için İstanbul'da bulunan şeyhülislâmdan, kızılbaş seferine giden orduyu arkadan vuran Memlûklere karşı muhârebenin gazâ ve cihâd olacağı yolunda fetvâ istihsâl etti[39]. Esâsen Safevîlerin şarkî Anadolu'yu yeniden ele geçirmek teşebbüslerinin akamete uğradığı, Akşehir'e konulduğu gün, Karahan ve maiyyetindeki kızılbaş beylerinin başlarının gelmesi ile anlaşılmış olduğundan[40], şark tarafından tamâmiyle emin olan padişah Sultan Gavrî'ye Karahan'ın başını göndererek, Mısır'dan çıkması sebebini sormuş ve ancak özür diler ise, yoluna devam edebileceğini ihtâr etmiştir[41]. İleri harekete devam eden Sultan Selim, 22 cemâziyelâhır (23 temmuz)'da Elbistan Ovası'na vararak, Sinan Paşa ile buluştu[42]. Padişahın vusûlünden bir gün önce, aslen kadı olan bir Memlûk elçisi gelmiş ve Sinan Paşa'dan, kendisi İstanbul'a gidip padişah ile buluşuncaya kadar, seferin durdurulmasını rica etmişti. Elçi, ertesi gün, İstanbul'a gitmek için müsâade isteyince, Sinan Paşa kendisini, yol yorgunluğundan kurtaracağını söyleyerek, padişahın huzûruna çıkarıp, elçiyi hayretler içinde bırakmıştı. Sultan Selim Kansuh Gavri'nin, bu kadar kalabalık bir ordu ile, Haleb'e gelmek sûretiyle kendisini şah ile muharebeden zorla men' etmek istediğini söylemiş; elçi inkâr yoluna sapınca da, onu birkaç gün önce Safevî elçilerinin gecelediği köylerden getirilen adamların şehâdeti ile ilzâm etmişti. Bu adamların ifadelerine göre, Safevî elçileri şah ile ittifak eden Mısır sultanının Mısır'dan hareket ettiğini haber verip, sevinçle geri dönmüşlerdi. Bundan sonra Sultan Selim, Mısır elçisini, hükümdârının vaktine hazır olması ihtarı ile, iâde etmişti[43].

25 receb 922 (24 ağustos 1516) pazar günü vuku' bulan Merc Dâbık meydan muhârebesinde bir aralık bozgun ihtimâli baş gösterince, vezîr-i âzam Sinan Paşa'nın sağ, vezir Yunus Paşa'nın sol kola varıp, askeri teşci etmeleri emr edilmiş, bilhassa Sinan Paşa'nın teşvikleri ile[44], cesâretlenen Osmanlı kuvvetleri kat'î galebeyi te'mîn etmiştir. Bu muzafferiyetten sonra bütün Suriye kolaylıkla zabt olundu. Sultan I. Selim, Haleb'den sonra, Hama ve Hums üzerinden, Şam'a girmiş (29 şa'ban / 27 eylül) ve orada üç aya yakın zaman ikamet etmiştir. Burada bir taraftan Suriye'nin zabt ve tanzimi, diğer taraftan, maiyette bulunan İdris Bitlisî'nin de vukufundan istifâde edilerek, Şarkî Anadolu meseleleriyle uğraşılmıştır[45].

Merc Dâbık'da Kansuh Gavrî'nin ölmesi üzerine, Mısır'a dönen Memlûk ümerâsı *davâdâr kabîr* ve Mısır nâibi Tumanbay'ı sultan intihab etmişlerdi (14 ramazan 922 / 10 ekim 1516 cuma)[46]. Yeni Memlûk hükümdârının harbe hazırlandığına dâir Şam'a gelen haberlere ilâveten, Gazze sancak beyi İsa Bey-oğlu Mehmed Bey'den zilka'denin ilk günü (26 kasım) gelen bir casus haberi üzerine, vezîr-i âzam Sinan Paşa'nın seraskerlik ile Gazze'ye gönderilmesi kararlaştırıldı (4 zilka'de)[47]. Bu haber Canbirdi Gazâlî kumandasında bir Memlûk müfrezesinin Gazze'ye harekete hazırlanması ile[48] alâkalı olmalıdır. Sinan Paşa, kapı-kulu, Rumeli ve Anadolu askerinden terekküb eden 4000 kişilik bir kuvvet ile, 6 zilka'dede Gazze'ye doğru hareket etti[49]. Sinan Paşa'nın hareketinden iki gün sonra (6 zilka'de) dîvân toplanıp, Mısır'a yürünmesi kararlaştırıldı ve hazırlanan kuvvetler vezîr-i âzamın ardınca yola çıkarıldı[50].

Sinan Paşa Cisr-i Yakub, Taberiye gölü kenarı ve Remle üzerinden Gazze'ye vâsıl olarak, oradaki beyler tarafından karşılandı[51]. Bu

37 Sucûdî, 37a-b; Sa'deddin, II, 325-327; Âlî, 254b.

38 Ferîdûn Bey, I, 478.

39 Celâl-zâde, 138b-139a; Sucûdî, 39b-40a; Keşfî, 71a.

40 Celâl-zâde, 137b; Selâhaddin Tansel, "Silâhşor'un Fetih-nâme-i Diyâr-ı Arab Adlı Eseri", *Tarih Vesikaları*, yeni seri, I/2 (17), 301; Sa'deddin Efendi, II, 329 ve Âlî, aynı tarihte Konya'ya vâsıl olunca, başların geldiğini kaydediyorlar.

41 Sa'dî, 77-78a.

42 Ferîdûn Bey, I, 478.

43 Yusuf, 31b-32a.

44 Sucûdî, vezîr-i azamın askeri "yüreklendiren" hitâbesinin meâlini vermektedir: 43b-49a; ayrıca bk. Ferîdûn Bey, I, 479; Sa'deddin Efendi, II, 334.

45 Padişahın, 25 ramazan'da, Sinan Paşa ve İdris'i davet ederek, diyâr-ı şark ahvâlini görüştüğü hakkında bk. Ferîdûn Bey, I, 481.

46 İbn İyâs, II, 95 vd.; Halil Eldem, *Mısır'ın son Memlûk Sultanı Melik Tumanbay, II Adına Çorlu'da Bulunan Bir Kitâbe*, İstanbul 1935, s. 25 vd.

47 Ferîdûn Bey, I, 481.

48 İbn İyâs, II, 99 vd., 107; daha 18 ramazanda, Şam niyâbetine namzet kılınan Gazâlî'nin emrine 2000 Memlûk ve altı binbaşı tâyin olduğunu, 12 şevvalde bu müfrezenin Gazze'yi zabt ve muhâfaza ederek, bahara yapılacak seferi bekleyeceğinin şâyî olduğunu kayd ediyor.

49 Ferîdûn Bey, I, 481-482; Sucûdî, 59b-60a; Keşfî, 86b; Sa'deddin Efendi (II, 344), Sinan Paşa'ya verilen kuvvetin mikdarını 5000 olarak gösteriyor.

50 Ferîdûn Bey, I, 481 vd.

51 *Fetih-nâme-i Diyâr-ı Arab*, s. 615.

sırada, Gazâlî, Ariş'e gelmiş; fakat kuvvetlerini[52] kâfi bulmayarak, bedevîlerden asker tedârik edip, Osmanlı öncülerinin gerisini tehdid etmek istemişti. Sinan Paşa, hem düşmana etraftan yardım almasını önlemek, hem de muharebeyi kabûle mecbûr etmek için, 20-21 Aralık gecesi, Gazze'den Remle'ye hareket etti; fakat sonra geri dönüp, sür'atle Gazze üzerine yürüdü ve ertesi sabah hareket hâlinde bulunan Memlûk kuvvetleri ile Gazze'nin cenûb-ı garbîsinde Şeri'a vâdisi cıvârında Yunus Hanı'nın bulunduğu sahrada[53] karşılaştı. Canbirdi, Osmanlı kuvvetlerinin ilk anda muvaffak olmaları üzerine aşılması güç bir vâdînin gerisine çekilerek, geçiş sırasında hasmını bastırmak istedi ise de, Sinan Paşa şiddetli ok atışının desteği ile sür'atle vâdîyi geçip, saf bağlayarak, muharebeye başladı. Düşmanın arka plânda baskın tasavvuru da 1.000 kadar ardçı çıkarılarak önlendi. Sabahtan ikindiye kadar devam eden muhârebede, başta Gazze ve İskenderiye nâibleri olmak üzere, yirmi kadar Memlûk beyi telef oldu. Canbirdi yaralanarak, firâra mecbur kaldı, akşam karanlığına kadar yapılan tâkibte 400-500 kadar esir alındı (27 zilka'de / 21 aralık)[54]. O geceyi muhârebe sâhasında geçiren Sinan Paşa, ertesi gün Gazze'ye döndüğü zaman, yaptığı manevrayı hezimet ve firar gıbi anlayan şehirlinin, Memlûklerin Gazze nâibi Ali Bey'in tahrîki ile, Gazze'deki Osmanlı ordugâhını yağma, ele geçirdikleri Osmanlıyı insafsızca katl ettiklerini öğrendi. Yaptığı ânî araştırmada, evlerinde askerin eşya, silâh ve atları bulunmak sûretiyle suçları sâbit olanlar kısmen öldürüldü, kısmen de tecziyeleri padişahın gelişine bırakıldı[55].

20 zilka'dede Şam'dan ayrılarak, Gazze'ye doğru yol alan padişah zilhiccenin ilk günü Sinan Paşa'nın galebesinden haberdar olmuş; Kudüs ziyâretini müteâkıb, 9 zilhicce'de, Gazze'nin şarkında 'Ayn el-Safâ menzilinde Sinan Paşa tarafından istikbâl olunmuştur. Bu karşılaşma sırasında, Sinan Paşa'ya gösterilen izzet ve memnûniyeti, Sultan Selim'in hayatında hiçbir vezire göstermediği rivâyet olunur[56]. Daha Canbirdi Gazâlî'nin Gazze'ye yürümeğe memûr edildiği haberi üzerine, Tumanbay'ın Rumeli subaşılarından Çerkes Murad başkanlığında bir elçilik hey'eti gönderilerek, hutbe ve sikkede padişahın ismi

52 Sa'deddin Efendi, II, 346, 5000; Sucûdî, 59a ve Haydar Çelebi (bk. Ferîdûn Bey, I, 482), 7.000; Keşfî, 85a, 20.000 olarak gösteriyor.

53 İbn İyâs, Beysân cıvârında diyor, II, 122.

54 Ferîdûn Bey, I, 482 vd; Sucûdî, 60b-66a; Keşfî, 87a-89b; *Fetih-nâme*, s. 316 vd.; Sa'deddin Efendi, II, 346-348 vb.

55 İbn İyâs, II, 124 vd.; *Fetih-nâme*, z. 318; Sa'dî, 90a vb.

56 Sa'dî, 91b.

zikr edildiği takdirde, Mısır'ın kendisine bırakılacağı teklif olunmuştu. Tumanbay'ın rızâsı hilâfına elçinin öldürülmesi[57] Sultan Selim'in, Mısır'a yürümek tasavvurunu fi'le çıkarmasına vesîle oldu. 15 zilhicce'de yapılan müşâverede, önce Sinan Paşa'nın Hâ'ir Bey ile gönderilmesi kararlaştırılıp, ertesi gün padişah hareket etti[58]. Sinan Paşa çölü geçip, Sâlihiye'de ordunun gelmesini bekledi. 23 zilhicce'de gelen ordu ile, ileri harekete geçilerek, 27 zilhicce'de Hankî kasabasına varılınca, bedevî Arabların tecâvüzü arttığından, Sinan Paşa -Hâ'ir Bey, Şehsuvar-oğlu ve Ramazan-oğlu ile birlikte- pusuya girerek, hayli arab esir ve telef etti[59]. Ertesi gün hacılar Birka'sinde, askeri sudan mahrum etmek isteyen kuvvetin çokluğu, bizzat Tumanbay'ın geldiği zannını uyandırarak, padişaha at çekilmiş ise de, sonradan Memlûklerin tahrîki ile bedevî arabların hücûm ettiği anlaşılmış[60] ve Sinan Paşa'nın top ateşi ile mütecâvizler dağıtılmıştır[61].

Mısır'ın kaderini tâyin eden Reydâniye meydan muhârebesinde (29 zilhicce 922 / 23 ocak 1517), vezîr-i âzam Sinan Paşa Osmanlı ordusunun sağ cenâhına kumanda etmiş; Tumanbay, padişahın bulunduğu merkez üzerine yaptığı taarruzda püskürtülünce bütün kuvveti ile Sinan Paşa kanadına yüklenmiş idi. Bu kanatta pek şiddetli cereyân eden müsâdemede, Memlûkler önce piyâde tüfekçilerini ezmiş, sonra bütün şiddeti ile Sinan Paşa'nın üzerine yürüyüp, göğüs-göğüse pek kanlı bir boğazlaşmada vezîr-i âzamı ve hazînedar-başı Ali Ağa'yı yaralamış, Ramazan-oğlu Mahmud Bey'i telef etmişlerdi. Keyfiyeti öğrenen padişah, sipâhî oğlanları alayını göndererek, Memlûkleri püskürttü ise de, arabaya konulan Sinan Paşa, yaralarının ağırlığı dolayısıyle, otağa varır varmaz vefat etti[62]. Hoca Sa'deddin Efendi[63], padişahın maiyyetinde bulunan babasından naklen, Sinan Paşa'nın Gazze'deki mağlûbiyetinin intikamını almak hırsı ile, ileri atılan Canbirdi tarafından yaralandığını mahfeye girmek zorun-

57 Yusuf, 37a-b; Ferîdûn Bey, I, 482; ayrıca bk. İbn İyâs, II, 115 vd.; Halil Edhem Eldem, *ayn. esr.*, s. 27.

58 Ferîdûn Bey, I, 452-484.

59 Ferîdûn Bey, I, 453; Celâl-zâde, 148b.

60 Yusuf, 38b, bu yanlış anlamadan padişahın gazâba gelerek, at çekilmesini işâret eden Sinan Paşa'nın az kalsın hayatını kayb etmek tehlikesini atlattığını nakl ediyor.

61 Celâl-zâde, 148b-149a; Ferîdûn Bey, I, 453, 484.

62 "Fetih-nâme-i Diyâr-ı Arab", *Tarih Vesikaları*, sayı 3 (18), s. 434 vd.; Ferîdûn Bey, I, 485; Sucûdî, 76a-77a; Keşfî, 97a-98b; Sa'dî, 4a-b.

63 II, 355 vd.

da kalan vezîr-i âzamın kat'î zafer te'min edilinceye kadar, muhârebe meydanından ayrılmadığını, Yusuf[64] ise, bizzat Tumanbay'ın, padişah zannı ile Sinan Paşa'yı yaraladığını nakl ederler. Muhârebenin ertesi günü, Sinan Paşa'nın ve Ali Ağa'nın namazı kılınıp, Şeyh Timurtaş zâviyesinde defn edilerek, üzerine türbe yapılması emr olundu.

Şecâat ve sadâkatine son derece îtimat ve îtikat ettiği Sinan Paşa'nın vefatı Sultan Selim'i fazlası ile üzmüş, zaferi müteâkıb, "bihamdi'llah devletlü padişaha taht-ı Yusuf müyesser oldu..." diye tebrikte bulunan yakınlarına padişah: "Gerçi tahtı aldık amma, ne faide, Yusuf'u aldırdık" diye teessürünü izhar etmiştir[65].

64 39b.

65 Sa'dî, 64b-65a.

SELÂNİKÎ MUSTAFA EFENDİ

Selânikî Mustafa Efendi, değerli bir Osmanlı tarihçisi olup, hayatı hakkında bildiklerimiz XVI. asrın ikinci yarısına âid kıymetli bir vekayi'-nâme olan eserindeki kayıdlara dayanmaktadır. Selânikli olmadığına dâir G. Elezoviç[1]'in mütaleaları esassızdır. Nitekim 1565 haziranında, babasının Selânik'te ölümünü öğrenince, vezîriâzam Sokollu Mehmed Paşa'nın konağında Fetih sûresini okumakta iken, "sıla-i rahm" bahânesi ile izin alması, eserinde kendisini "Selânikî Mustafa" ve "Selâniklü"[2] diye zikr etmesi Selânik'e olan nisbeti hakkında şübhe bırakmamaktadır. 1566 Sigetvar seferine vazifeli olarak katıldığına dâir eserinde bir işâret yoktur. Ancak ilerideki mesleği ve eserinin muhtevâsı göz önüne alınırsa, onun dâima Dîvân-ı Humâyûn kâtibleri arasında bulunduğu tahmin edilebilir. Selânikî'nin tasrih ettiği ilk devlet hizmeti Haremeyn mukataacılığı olup, hangi tarihte tayin olunduğu bilinmeyen bu hizmetinden 988 rebi'ülevvelinde (nisan-mayıs 1580) azledilmiştir[3]. Daha sonra, dört sene müddet ile, Nişancı Mehmed Paşa'nın divitdarlığını yaptı[4]. Özdemir-oğlu Osman Paşa sadârete geçtiği sırada bu hizmette bulunuyordu. Bu sıfat ile, Safevî elçisi İbrahim Han'ın dîvâna kabûlünü görmüş[5], Üsküdar'da Tebriz seferine hazırlanan vezîriâzama nişancı ile tuğralı ahkâm kâğıdı götürdüğü zaman, Özdemir-oğlu kendisine ihsanda bulunmuş ve kaymakam Mesih Paşa'ya Selânikî'ye iyi bir vazife vermesi için "sipariş-nâme" göndermiştir[6]. Ancak bu tavsiyenin tahakkuk edip etmediğine dâir bir kayıd yoktur. 22 zilhicce 995 (23 kasım 1587)'de Selânikî'ye silâhdar kâtibliği verildi[7]. Bu hizmet ile 996 cemâziyelâhırında (nisan-mayıs

1 *Selânikli Mustafa Efendijai njegoua istorija*, s. 78 vd.

2 Selânikli Mustafa, *Tarih*, Üniv. Ktb., TY, nr. 6027, 21b, 191b.

3 Selânikî, *Tarih*, İstanbul 1281, s. 159.

4 *ayn. esr.*, s. 161.

5 *ayn. esr.*, s. 181.

6 992 şevval sonları (ekim-kasım 1584), *ayn esr.*, 64b ve s. 185 vd.

7 *Tarih*, s. 235.

1588), Gence seferine me'mur edilen müverrih, aynı yılın 10 şa'banında (5 temmuz) Erzurum'da serdar Ferhad Paşa'nın çadırında bulunuyordu[8]. Bu seferde, husûsiyle Gence kalesinin inşâatındaki hizmetine karşılık olmak üzere, ulûfesi üç akçe arttırılarak, kendisine dergâh-ı âlî müteferrikalığı verilmesi serdar ruusunda yazılmıştı[9]. Gence seferi sonunda sipâhî oğlanları kâtibliğine nakl edildiği anlaşılan Selânikî, Erzurum'da Ferhad Paşa'nın maiyyetinde iken, sipâhîlerin tamâmen İstanbul'a gelmesi sebebi ile, kendisinin de dönmesi husûsunda emir alarak, 997 ramazanında (temmuz-ağustos 1589) merkeze gelmiş, sipâhîye ulûfelerini dağıtmış fakat çok geçmeden, 25 şevvalde (6 eylül) sebebsiz olarak, azledilmiştir. Bir ömür sonunda elde ettiği mansıbının henüz yeni çıkmış bir talebeye verilmesinden müteessir olmuştu[10]. Bir buçuk sene kadar sonra, halefinin azil ve nefyedildiğinden bahsederken, vaktiyle kendisine haksız isnadlarda bulunmuş olmasının cezâsını çektiğini ifâde etmesi[11], üzüntüsünün hâlâ devâm etmekte olduğunu göstermektedir. 988 saferinde (ocak 1590), vezîriâzam Koca Sinan Paşa vazîfesi bulunmayan Selânikî'yi çağırtmış, gelmek üzere olan Safevî hey'eti ve Haydar Mirzâ'nın misâfir edileceği sarayı hazırlatması ve misâfirler için yapılacak masrafın sarfını deruhte etmesini ona tenbih etmişti[12]. Selânikî, bu hizmeti dolayısiyle, elçilerin ve şehzâdelerin karşılanması ve ağırlanmasını canlı bir şekilde tasvir eder. Ferhad Paşa, vezîriâzam olunca, 13 şevval 999 (6 ağustos 1591)'de Selânikî'yi isteyip, onu kendi tarafından rûz-nâme yazmağa me'mur etmiş[13], daha sonra uhdesine Anadolu muhâsebeciliğini de vermişti. Fakat Ferhad Paşa'nın sadâretten azli, diğer yakınları gibi, Selânikî'nin de mevkiini kayb etmesine sebeb oldu (4 receb 1000/16 nisan 1592)[14]. Selânikî 17 receb (29 nisan)'de yeni vezîriâzam Siyavuş Paşa'nın bir arzuhal vererek, Gence seferinde istihkak kesb ettiği yeri istemesi üzerine, 45 akçe yevmiye ile, dergâh-ı âlî müteferrikalığına dâhil edildi[15].

Ülkesine Safevî kuvvetlerinin girmesi karşısında Osmanlı Devleti'ne ilticâya mecbur kalarak, İstanbul'a gelen Gîlân hâkimi Han Ahmed'in mihmandarlığı Selânikî'ye verilmişti[16]. Müverrih huzûra kabûlünden bir gün önce (8 rebi'ülâhır 1001/12 ocak 1593) Han Ahmed'e padişah tarafından verilmiş olan iki hil'ati götürmeğe me'mur edildiği gibi[17], ilmini ve fazlını takdir ettiği misâfir hükümdârın yakınlığını kazanarak, ona kendisinin "mütetebbî kişi" olduğunu kabûl ettirdi[18]. Vezîriâzama Selânikî'nin mihmandarlığından memnun kaldığını ifâde eden Han Ahmed[19] Hükûmetten umduğu alâkayı göremediğinden dolayı, me'yus olarak, Kerbelâ'yı ziyâret arzusu ile, İstanbul'dan ayrılmak isteyince, Koca Sinan Paşa Selânikî'yi çağırtarak, dostluğunu kazandığı misâfir hükümdarı bu niyetinden vaz geçirmeğe çalışmasını tenbih etmiş; ancak müverrihin tavassutu fayda vermemiş ve Han Ahmed Bağdad hazinesinden tahsisat tâyin olunarak, gönderilmişti[20]. Daha sonra Bağdad'dan da Şirvan'a gitmek istemekle devlet erkânının vehmini tahrik eden Han Ahmed, Gence'de tevkif edilince, Selânikî'ye mektup yazıp, uğradığı muâmeleden dolayı şikâyet etmiş, nitekim müverrihin vezîriâzam nezdindeki şefâati de semere vermişti (zilka'de 1002/ temmuz 1594)[21].

1002 zilhiccesinde (eylül 1594) matbah-ı âmire kâtibliği inhilâl edince, geçimini kolaylaştıracağı ümidi ile, bu hizmete tayinini istedi ise de, kazasker Sun'ullah Efendi'nin tavsiyesine ve vezirlerin Selânikî'nin liyâkatini teslim etmelerine rağmen, bu hizmet başkasına verildi. Selânikî, bu vazife ile, ehliyetsizler elinde matbah-ı âmire masrafının arttığını devlet erkânına îzah eder[22].

III. Mehmed'in cülûsu üzerine, İstanbul'da kalan, serhadden kışlamağa gelen ve yeni çıkan sipâhîye cülûs bahşişi dağıtılmasına Selânikî nezâret etmişti (cemâziyelevvel-receb 1003 / şubat-nisan 1595)[23]. Ancak Yanık seferinden gelen sipâhîden 150'si ulûfelerini almayıp, nasîhat eden vüzerâyı taşladıklarından, bunlar yeniçeriler tarafından dağıtılmış, Selânikî'ye emânet edilen ulûfeleri, yine onun nezâreti ve vezir İbrahim Paşa'nın huzûru ile, sonradan dağıtılmıştır (şa'ban 1003/nisan-mayıs 1595)[24]. Bir hizmet ümit ederken, 1003 ra-

8 *Tarih*, s. 243.
9 *Tarih*, s. 313.
10 *Tarih*, s. 258.
11 *Tarih*, s. 273 vd.
12 *Tarih*, s. 261.
13 *Tarih*, s. 295.
14 *Tarih*, s. 312 vd.
15 *Tarih*, s. 313.
16 *Tarih*, s. 345.
17 *Tarih*, s. 349.
18 *Tarih*, s. 346, 348 vd.
19 *Tarih*, vr. 126a.
20 *Tarih*, vr. 127a vd.
21 *Tarih*, vr. 156b.
22 *Tarih*, vr. 158a.
23 *Tarih*, vr. 179a, 184a, 186a.
24 *Tarih*, vr. 188 vd, 190b.

mazanının ilk günü (10 Mayıs 1595) sipâhî oğlanları kâtibliğinin başkasına verilmesi karşısında, Selânikî, kendi tâbiri ile "baka kaldı"[25]. Ancak bir sene sonra, 6 ramazan 1004 (14 Mayıs 1596)'de, vezîriâzam İbrahim Paşa tarafından nakle me'mur olduğu rûznâme-i humâyûn hizmetine ek olarak, evkaf muhâsebecisi tâyin edildi[26]. İki sene çalıştığı bu hizmeti yanında, 1005 rebi'ülâhırında (kasım-aralık 1596) sadâret kaymakamı tarafından, Haçova muhârebesinden önce ordudan kaçanların İstanbul'daki mülklerinin müsâderesine me'mur edildi[27]. 25 Ramazan 1006 (1 mayıs 1598)'da evkaf muhâsebeciliğinden azl edilen Selânikî[28], 1007 şa'banında seferden gelen kula ulûfe dağıtılmasına nezâret etmiş[29], aynı yılın 14 ramazan'ında (14 nisan 1599) ise ikinci def'a Anadolu muhâsebecisi tâyin edilmiştir[30]. Zikr edilen ramazan ayı sonlarında, seferden gelen sipâhînin altı aylık ulûfesi, yine Selânikî'nin eli ile, dağıtılmıştır[31]. Eserinin birden bire kesildiği 1008 şevvalinden (nisan-mayıs 1600) sonra Selânikî'nin fazla yaşamadığı tahmin edilmektedir. En küçük hâdiseleri bile günü gününe kayd ettiği eserine devam edememiş olması eserinde nakl ettiği en son hâdiselerin tarihi ile ölümü tarihinin ayniyetinin veya birbirini hemen tâkib etmiş olmasının delîli sayılmıştır[32]. Mezarının Tesalya Yenişehiri (Larissa)'nde bulunduğuna dâir rivâyetin[33] doğruluğu şübhelidir; muhtemelen İstanbul'da ölmüştür.

Selânikî'nin şahsî kıymeti şübhesiz deruhte ettiği hizmetlerden ziyâde, çok yakından müşâhede ve tâkib ettiği bir devrenin tarihini, büyük bir dikkat ve titizlikle, en ince teferruâtına kadar yazmış olması ile ölçülmelidir. Elimizdeki mevcud şekli ile eser 1 safer 971 (20 eylül 1563)'den 1008 şevval ortalarına (nisan-mayıs 1600) kadar cereyan eden vekayi'i ihtivâ eden bir "rûz-nâme", bir muhtıra mâhiyetindedir. Bizzat iştirâk ettiği Sigetvar seferinin hikâyesi ve bâzı müteferrik vak'alar istisnâ edilirse, *Tarih*'i, husûsiyle III. Murad'ın cülûsundan îtibâren, Osmanlı hükûmeti merkezini işgal eden hâdiseleri tafsilâtı

25 *Tarih*, vr. 191b.

26 *Tarih*, vr. 235a.

27 *Tarih*, vr. 257b vd.

28 *Tarih*, vr. 293b.

29 *Tarih*, vr. 314a.

30 *Tarih*, vr. 316a.

31 *Tarih*, vr. 316b.

32 Ahmet Refik, *Alimler ve San'atkârlar*, İstanbul 1924, s. 49.

33 M. Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, İstanbul 1342, III, 68.

ile anlatmaktadır. Ancak katıldığı Gence seferi'dolayısiyle, 1588-1589 İstanbul vekayi'ini, rivâyete dayanarak, kayd etmiştir. Bilhassa saray teşrifâtı, tâyinler ve aziller, mâlî sıkıntılar, kapı-kulu askerinin isyan ve muhâlefeti büyük bir vukuf ve kudretle tasvir edilmiştir. Müverrih, deruhte ettiği hizmetlerin imkânlarından faydalanarak, Dîvân-ı Humâyûn'da saklanan ve muâmele gören vesîkaları görmüş, intisab ettiği mes'ul devlet adamları (meselâ Ferîdûn Bey ve dolayısıyle Sokollu Mehmed Paşa, Bâkî, Sun'ullah Efendi vb.) sâyesinde pek çok vak'anın cereyan şekline ve içyüzüne nüfuz etmiş ve vekayi'i günü gününe yazmıştır. Her hangi bir te'lifi kaynak olarak kullanmış olmasına ihtimâl verilemediği gibi, zikr edilen vasıfları dolayısıyle, onun eserini muayyen bir devre hakkında kaleme alınmış vekayi'-nâmeler ile mukayese imkânı da yoktur. Selânikî bizzat gördüğü, işittiği veya vesîkalar delâletiyle nüfuz ettiği hâdiseleri sâdece nakil ve tasvir etmekle iktifâ etmemiş, husûsiyle eserinin "hasbıhâl", "şikâyet-i rûzgâr" başlığını taşıyan müteaddid bahislerinde devrinin vekayi'inin tenkidini yapmış, hırs ve rüşvet ile devletin sürüklendiği ahlâkî ve iktisâdi çöküntüyü belirtmiş, muhtelif vesîleler ile zamanının ruh hâletini aks ettirmiştir.

Bütün bu husûsiyetlerine rağmen Selânikî'nin *Tarih*'i uzun zaman alâka görmemiş, -bugün için bilindiğine göre Üniv. Ktb., TY, nr. 2608'deki 1084 (1673) istinsah tarihli eksik nüsha istisnâ edilirse-, ne istinsah edilmiş, ne de kaynak olarak kullanılmıştır. Ancak, sadrıâzam Nevşehirli Dâmad İbrahim Paşa, eline geçen bir nüshasını takdir ederek, önce III. Ahmed, sonra kendisi ve yakınları için müteaddid nüshalar istinsah ettirmiştir[34]. Bu sûretle istinsah edilmeğe başlanan *Tarih-i Selânikî*'nin müteaddid kütübhânelerde muhtelif nüshaları bulunmaktadır[35]. *Tarih-i Selânikî*'nin üçte birinden biraz fazlasını

34 Nuruosmaniye Ktb., nr. 3132 ve Üniv. Ktb., TY, nr. 2385 nüshalarının sonundaki, müstensih Ahmed Avfî'nin "hâtimesi".

35 Bk. *İstanbul Kütübhaneleri Tarih-Coğrafya Yazmaları Katalogları*, İstanbul 1942, I, 256-259, 11 nüsha; F. E. Karatay, *Topkapı Sarayı Müzesi Kütübhânesi Türkçe Yazmalar Kataloğu*, İstanbul 1961, I, 242 vdd., 5 nüsha; Üniv. Ktb., TY, nr. 2608, 2380, 6027; Türk Tarih Kurumu Ktb., nr. 59; Ankara Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, İsmâil Sâib Sencer Ktb., I/1614; Uppsala, Un. Bib., nr. 284. bk. C.J. Tornberg, *Codices Arabici Persici et Turcici Bibliothecae Regiae Universitatis Upsaliensis*, Upsaliensis 1849, s. 196 vd.; Wien, National Bibliothek, nr. 1030, bk. G. Flügel, *Die Arabischen, Persischen und Türkischen Handschriften der Kaiserlich-königlichen Hofbibliothek zu Wien*, Wien 1866, II, 246 vd.; Paris, Bibliotheque Nationale Supp. Turc, nr. 1060, bk. E. Blochet, *Catalogue des Manuscrits Turcs*, Paris 1932, II, 149 vd.; Rouen, bk. Babinger, *GOW*, s. 414, türkçesi: *Osmanlı Tarih Yazarları ve Eserleri*, çev. Coşkun Üçok, Ankara 1982, s. 151.

teşkil eden ve 13 rebi'ülûhır 1001 (17 Ocak 1593) vekayi'ine kadar olan kısmı basılmış (İstanbul 1281)[36] ve eserin sonunda, Tarih-i Naima'da tafsil edildiği mütâleası ile, geri kalan kısmının tab'ından sarf-ı nazar olunduğu kayd edilmiştir. Ancak eserin bu kısmı da, basılan kısmı gibi, sonraki iltikatî eserlerde bulunmayan tafsilât ihtivâ etmektedir.

Bibliyografya: Cemâleddin, *Âyine-i Zürefâ, Osmanlı Tarih ve Müverrihleri*, İstanbul 1314, s. 36; Hilmi-zâde İbrahim Rıf'at, "Müverrihîn-i Osmâniye: Selânikî" *Mâlûmat*, IV (1314), 821; Ahmed Refik, "Müverrih Selânikî Mustafa Efendi", *Yeni Mecmua*, sayı 5 (1917), s. 89-92 = *Âlimler ve San'atkârlar*, İstanbul 1924, s. 34-58; ayn mll., *Selânikî*, İstanbul 1933; Bursalı Mehmed Tâhir, *Osmanlı Müellifleri*, İstanbul 1342, III, 68; F. Babinger, *Die Geschichtsschreiber der Osmanen und ihre Werke,* Leipzig 1927, s. 136 vd, türkçesi, *Osmanlı Tarih Yazarları ve Eserleri*, çev. Coşkun Üçok, Ankara 1982, s. 150-151; ayn mll., "Selânikî" *EI*; Glişa Elezoviç, "Selânikli Mustafa Efendija njegova istorija", *GLAS, Srpska Akademije Nauka, CXCIII,* Odeljenje druştvenih nauka, 96, Belgrad 1949, s. 73-103.

36 Selânikî Tarihi'nin tamamının yeni harfli basımı: *Selânikî Tarihi*, yay. Mehmet İpşirli, İ.Ü. Edebiyat Fakültesi yay., 3371, İstanbul 1989.

SUBHÎ MEHMED EFENDİ

(? - 1769)

XVIII. asır Osmanlı vak'anüvisi ve Bâbıâli ricâlindendir. İstanbul'da doğmuş, yetişme çağında, Nevşehirli Damad İbrahim Paşa sadâretinde beylikçi olan babası Halil Fehmî Efendi'nin mesleğine meyledip, o sırada sadâret mektubcusu ve müteâkiben Reisülküttâb ve nişancı olan Kastamonulu İsmail Efendi'ye intisâb ile[1], sadâret mektupçuluğu halîfeleri zümresine girerek, orada feyz aldıktan sonra, vilâyetlerde bâzı vezirlere dîvân kâtipliği yapmıştır. İstanbul'a dönüşünde, dîvân-ı hümâyûn kâtipleri zümresine dâhil olup, Reisülküttâb Kastamonulu İsmail Efendi'nin tavsiyesiyle sadrıâzam Hekimoğlu Ali Paşa sâyesinde[2] hâcegânlık rütbesine kadar yükselmiş ve iki defa piyâde mukabelecisi, sonra küçük evkaf muhâsebecisi olmuş[3] 6 rebi'ülâhır 1150 (3 ağustos 1737)'de sergi nâzırı, 14 cemâziyelevvel 1152 (19 ağustos 1739)'de vekāyi'nüvis tayin olunmuştur[4]. 1152 (1739) senesinde Hıfzı Efendi yerine uhdesine vak'anüvislik hizmeti de verilmiştir[5]. Hüseyin Râmiz Efendi[6]'nin, onu, Hekim-oğlu Ali Paşa'nın ilk sadâreti (1144-1148) devresi ortalarında vak'anüvisliğe getirilmiş olarak göstermesi her hâlde bir zuhûl eseri olmalıdır; zîrâ kendisi bu hizmete 1152'de tâyin edilmiş olduğunu sarâhatle kaydeder[7]. Dört sene kadar bu munzam hizmeti ifâ eden Subhî, pek fazla meşguliyeti olan divân-ı hümâyûn beylikçiliğine getirilmesinden (16 ramazan 1156=2 kasım 1743)[8] sonra, vekayî zaptını

1 Hüseyin Râmiz, *Zübdetü'l-vâkı'ât*, Üniv. Ktb., TY, nr. 2395, vr. 8a.

2 *ayn. esr.* gös. yer.

3 Mehmed Süreyyâ, *Sicill-i Osmânî*, III, 220.

4 A. RSK.

5 Cemâleddin, *Âyine-i zürefâ, Osmanlı tarih ve müverrihleri*, İstanbul 1314, s. 48.

6 *Tezkire*, Es'ad Efendi Ktb., nr. 3873, 62a.

7 Subhî, *Tarih*, İstanbul 1198, 4a, 74a.

8 Subhî, *ayn esr.*, 234a; *Âyine-i zürefâ*, s. 48'deki receb 1156 tarihi her hâlde yanlıştır.

lâyıkı ile ifâ edememiş ve 1156 sonlarında, bu meşgaleden büs-bütün el çekmiş, 1158 recebi başında vak'anüvis tâyin edilen Süleyman İzzî eserini, Subhî'nin bıraktığı yerden başlatmak zorunda kalmıştır[9].

Beylikçilikten 8 ramazan 1158 (4 ekim 1745)'de mâliye tezkirecili̇ğine nakledilen Mehmed Subhî 9 şevval 1159 (24 ekim 1746)'a kadar bu hizmette kalmış[10] ve 10 şevval 1161 (3 ekim 1748)'de arpa eminliğine getirilmiş[11], 7 zilka'de 1168 (15 ağustos 1755) - 6 safer 1169 (11 kasım 1755) sırasında büyük muhâsebecilik hizmetinde bulunmuştur[12]. 21 receb 1170 (11 nisan 1757)'te tâyin edildiği darbhâne eminliği, 3 şevval 1171 (21 hazîran 1757)'de mutâd tevcihât sırasında, uhdesinde ibka edilmiş ise de, Emin Ağa-zâde Hüseyin Ağa'nın dağıttığı rüşvetler, nihâyet 22 zilhicce 1171 (7 eylûl 1757)'de Subhî'nin azlini mûcip olmuştur[13]. 23 şâban 1172 (22 nisan 1759)'de tâyin olunduğu yeniçeri kâtipliğinden[14] 28 cemaziyelevvel 1173 (27 ocak 1760)'te azl edildiği[15] gibi, darphâne eminliği devresine âit zimmet çıkarılarak, baş-bakı kulu mârifeti ile, tevkif ve ancak istenen meblâğın bir kısmını ödeyip geriye kalanını taahhüt etmek şartı ile, evinde ikāmetine müsâade olundu[16]. Bir müddet sonra, uğradığı nekbetten kurtulup, 5 şevval 1175 (29 mart 1762) - 8 şevval 1176 (21 nisan 1763) arasında defter-i hâkânî emini[17], 6 şevval 1177 (8 nisan 1764) - 4 şevval 1178 (27 mart 1765) arasında ikinci defa arpa emini[18], 5 şevval 1180 (6 mart 1767) - 4 şevval 1181 (23 şubat 1768) arasında kezâ ikinci defa baş-muhâsebeci oldu[19]. Son hizmeti muhtemelen 1182 şevvalinde (şubat 1769) ikinci defa tâyin edildiği yeniçeri kâtipliği oldu[20]. Ülfet ve sohbete düşkünlüğü ile tanınan Subhî Efendi, muhteris dostlarının töhmet, tezvir ve iftirâlarına mâruz kalarak, hayatının son senelerini tamâmiyle küskün, dûçar olduğu çeşitli hastalıklardan muztarip olarak geçirmiş ve yeniçeri kâtibi sıfatı ile bulunduğu Babadağı kışlağında 1182 sonlarında vefat etmiştir. Ölüm haberi Edirne'den serhadde hareket eden serdar-ı ekrem ordusuna, Hacı-oğlu-pazarı'ndan sonra, Kurnalı-dere menziline konulduğu 1 muharrem 1183 (7 mayıs 1769) pazar günü gelmiştir[21].

Yukarıdaki tafsilâttan anlaşılacağı üzere, Bâbıâlideki mesleğinde pek fazla terakkî edemeyen Subhî Mehmed Efendi, asıl şöhretini vak'anüvis sıfatı ile zapt ve tedvin ettiği vekāyi'nâmesi ile kazanmıştır. Filhakîka iki cilt olarak tertip ettiği eseri, 1198 (1783/1784)'de Matbaa-i âmirede basılmış olmakla, ihtivâ ettiği 1143-1156 vekayi'i için, geniş mıkyasta kullanılan bir kaynak eser olarak îtibar kazanmıştır.

I. Mahmud'un cülûsu tarihinden (1143) îtibâren vekayî zaptına me'mûr vak'anüvislerden Mustafa Sâmî (muhtemelen 1143-1144 vekayi'ini yazmıştır) ve Hüseyin Şâkir'in (1145 - 1148) vekāyinâmelerine, 1148 rebi'ülevvelinden îtibâren, Râmî Mehmed Paşa-zâde Abdullah Re'fet Bey, Hıfzı Efendi tarafından yapılan zeyillerin tamamlanmadan kalmış olması Subhî'nin vak'anüvisliğe başladığı 1152'den önceki 5 senelik vekāyi'i yeniden ele alması temennisini uyandırmış ve ilk defa sadrıâzam Hacı Ahmed Paşa (1153-1155)'nın emri üzerine, 1736-1739 harbine isâbet eden bu devrenin vekayi'ini ve 1739 Belgrad muâhedesinin akdi tafsilâtını ihtivâ eden bir tarihçe kaleme almış[22], Hekim-oğlu Ali Paşa, ikinci def'a sadârete gelince (15 safer 1155), 1148-1152 vekāyi'inden başka, Subhî'nin, Sâmi ve Şâkir'in tarihçelerini de tedvin ile, I. Mahmud devrinin vekāyi'ini bir bütün olarak ele alıp, bir ciltte toplamasını da arzu etmiş[23], müverrihimiz de elde mevcut Subhî tarihinin Hekim-oğlu'nun ikinci sadâretine kadar olan kısmını[24] tedvin ve takdim etmiştir. Hekim-oğlu'nun azli de dâhil,

9 İzzî, *Tarih*, İstanbul 1199, 2b.

10 İzzî, *ayn. esr.*, 33b, 70b.

11 İzzî, 181a.

12 Seyyid Mehmed Hâkim, *Tarih*, Bağdad Köşkü Ktb., nr. 231, 145a, 180a; Ahmed Vâsıf, *Tarih*, Bulak, 1246, I, 47).

13 Hâkim, *ayn. esr.*, 234a, 377a, 398a; Âkif Mehmed, *Tarih-i cülûs-i Sultan Mustafa*, Es'ad Efendi Ktb., nr. 2108, 84b; Vâsıf, I, 59, 77.

14 Hâkim, *ayn. esr.*, 456b; tâyin tarihi, Âkif, 130b'de, 22; Vâsıf, I, 99'da 26 şâban.

15 Âkif, 196a; Vâsıf, I, 113.

16 Hâkim, *Tarih*, Bağdad Köşkü Ktb., nr. 233, 25b.

17 Hâkim, *ayn. esr.*, 132a, 157a; Vâsıf, I, 135, 144 v.d.

18 Hâkim, 177b, 201b; Vâsıf, I, 150, 172.

19 Çeşmî-zâde Mustafa Reşîd, *Tarih*, nşr. Bekir Kütükoğlu, İstanbul, 1993², s. 20, 80; Vâsıf, I, 185, 197.

20 Râmiz, *Tezkire*, 62a. Aynı yerde, baş muhâsebecilikten sonra büyük ruznâmçecilik hizmetini deruhte ettiği ifâde ediliyor ise de, Vâsıf 'taki tevcihat kayıtları ile bu husûsun tahkiki mümkün olamıyor.

21 Sâdullah Enverî, *Tarih*, Âtıf Efendi Ktb., nr. 1828, 9b; Vâsıf, II, 5. Tarih, *Zübde*, 8a'da 8 zilhiccedir. *Sicill-i Osmânî* ve ondan naklen Fr. Babinger, *G O W*, Leipzig, 1927, s. 298 ve J. H. Kramers, "Subhi Muhammed", *E I*'deki 1183 saferinde vefat ettiği hakkındaki kayıt zuhûl eseri olmalıdır.

22 26 cemâziyelâhır 1154'te tamamlanan bu eserin Es'ad Efendi Ktb., nr. 2096'daki nüshasının tavsifi için bk. *İstanbul Kütüphâneleri türkçe tarih-coğrafya yazmaları katalogları*, cüz 2, s. 266.

23 Ali Paşa'nın ismi ve arzusu, bâzı Subhî tarihi yazmalarında ve msl. Velîyüddin Efendi Ktb., nr. 2371, 7b, 9a'da zikr edilmiş olup, matbû metinde bu ifâdeler çıkarılmıştır.

24 Bâzı Subhî *Tarih*'i yazmaları ve msl. Revan Köşkü Ktb., nr. 1256, 1260; Âtıf Efendi,

1155-1156 vekāyi'ini ihtivâ eden kısım[25], esere bu ilk tedvinden sonra, ilâve edilmiş olmalıdır.

Subhî *Tarih*'inin bütün yazmalarını tahlil ve kaynakları ile kontrolünü gaye edinen bir araştırma yapılmadığı için, eserin tahlili ve aslîliğinin tâyini şimdilik güç ise de, Sâmî *Tarih*'i[26] ile Şâkir ve haleflerinin zapt ettikleri vekāyi'i toplayan yazma nüsha[27] ile Subhî'nin sathî bir mukayesesi I. cild Subhî *Tarih*'inin, –eserin başına ilâve edilen İran ahvâline dâir icmâl ve değişik bir ifâde ile kaleme alınan 1730 ihtilâline âit bahis istisnâ edilirse–, bâzı bahisleri hazfı ile Sâmî, Şâkir ve Râmî Paşa-zâde tarihçelerinin aynen tekrarından ibâret olduğu, ikinci cilde âit 1148-1152 vekāyi'inin ise, geniş mıkyasta ilâveler ile, yeniden yazıldığı kanaatini tevlit etmektedir. Esâsen Subhî de, bu kısımda devlet esrârına âit bâzı vesîkaları kullandığını ve seferlerde gördüğü mühim vekāyi'i dercettiğini ifâde ediyor[28]. 1152'den sonraki vekāyi'in ise, tamâmen Subhî'ye âit olduğu şüphesizdir.

Mehmed Subhî Efendi, gerek 1736-1739 harbine ve 1739 müsâlahasına âit mütemmim tasvirlerinde, gerekse müteâkip devre âit vak'anüvis sıfatı ile zapt ettiği vekayi'de yer yer müşâhadelerini tesbit etmiştir. Meselâ bizzat bulunduğu 1739 temmûzunda vuku bulan Hisarcık (Krozka) muhârebesini pek canlı olarak tasvir ettiği gibi[29], 3 şâban 1152 (5 kasım 1739)'de, Avusturya müsâlahası tasdiknâmesinin mübâdelesi vesilesi ile, Fransız elçisine tersânede verilen ziyâfet[30] ile 14 safer 1154 (1 mayıs 1741)'te İran elçisine Sâdâbâd'da verilen ziyâfette hazır bulunduğunu[31], 12 muharrem 1154 (30 mart 1741)'te han elçisinin Bâbıâliye gelişinde teşrifata me'mûr edildiğini[32] ve İran elçisine Bahariye'de verilen ziyâfet sırasında ko-

nr. 1884; Çelebî Abdullah Efendi, nr. 345; Hamîdiye, nr. 905, Hekim-oğlu'nun sadârete gelişi bahsi ile sona ermektedir. Matbû metinde, 212a'da ise, bu bahsin sonu, hâtimeye benzer bir cetvel çerçevesi içinde, Ali Paşa'nın muvaffakiyeti temenni edilerek, bitiriliyor.

25 Subhî, 212a-238b.

26 Üniversite Ktb., nr. TY, 9768, tam; Bayezid Devlet kitaplığı, nr. 14036, eksik nüsha.

27 Revan Köşkü Ktb., nr. 1255, Sâmî *Tarih*'inin başından 1150 cemâziyelâhırına kadar vekayi'i ihtivâ eder.

28 Subhî, 4a.

29 Subhî, 151b v.d.; müellif 153b ve 154a'da kendisinden bahseder; ayrıca bk. J. v. Hammer-Purgstall, *Histoire de l'Empire Ottoman,* trc. J. - Hellert, Paris 1839, XIV, 448.

30 Subhî, 171a.

31 *ayn. esr.*, 196a.

32 *ayn. esr.* 190a.

nuşulan husûsları me'mûriyeti hasebiyle, dikkatle zapt ederek, takdim ettiğini[33] ifâde eder. Dîvân-ı hümâyûn hizmetlerinde bulunmuş olmanın verdiği imkânlar ile birlikte, vak'anüvis sıfatı ile elde edebildiği vesîka (nâme-i hümâyûn, takrir, temessük, mektup v.b.) ve risâle[34] sûretlerini eserine derc etmiştir.

Subhî'nin nesrinin güzellik ve sağlamlığında hemen bütün müellifler ittifak ederler ise de, nazmı hakkındaki hükümler muhteliftir. Meselâ Râmiz[35], Subhî'nin müretteb dîvân sâhibi ve emsâlinden üstün bir şâir olduğunu ifâde ederken, Sahaflar Şeyhî-zâde Mehmed Es'ad Efendi[36], nesrinden kuvvet alan bir nâzım olduğunu, Fatîn[37] ise, mühründeki mısrâından başka şiirine rastlayamadığını kaydederler.

Mehmed Subhî, daha mesleğinin başlarında, Nevşehirli Damad İbrahim Paşa'nın arapça ve farsça tarihleri tercüme yolundaki teşviklerinin uyandırdığı alâkaya kapılarak, belki de ilk kalem tecrübesi olmak üzere, islâmdan önceki İran hükümdarlarına âit tumturaklı farsça bir tarihin tercümesine teşebbüs etmiştir: 1143 (1730)'te tamamlanan *Tarih-i şâhân-ı İran*[38] Şerefeddin Fazlullah el-Hüseyni Kazvinî[39]'nin, atabek Nusreddin Ahmed b. Yusuf Şah[40]'a ithâf ettiği *el-Mu'cem fi âsâr*[41], *Mülûkü'l-acem*'in tercümesidir.

Subhî'nin oğlu Abdülaziz Efendi (1149-1197'den sonra) Hekimbaşı (1179-1190) ve 1197 muharreminde (aralık 1782 - ocak 1783), Üsküdar kadısı olmuş[42], torunu Abdülhamîd Efendi ise, küçük ve büyük tezkireci ve 1223 (1808)'te de yeniçeri kâtibi olmuştur[43]. Subhî Meh-

33 *ayn. esr.* 198b.

34 Msl. Râgıb Mehmed Efendi'nin İran vekayi'ine dâir risâlesi, *ayn. esr.,* 85a v.d.

35 *ayn. esr.*, göst. yer.

36 *Bağçe-i safâ-endûz,* Üniversite Ktb., nr. TY 2095, s. 167.

37 *Tezkire,* İstanbul 1271, s. 235.

38 Muhtemelen mütercimin tashihlerini ihtivâ eden Es'ad Efendi Ktb., nr. 2096'daki nüshanın tavsifi için bk. *İstanbul Kütübhâneleri türkçe tarih-coğrafya yazmaları katalogları,* cüz. 3, s. 319.

39 Subhî, tercümesinde müellifi Ebu Vassaf Fazlullah b. Fazlullah olarak gösteriyor ise de, Vassaf'ın babası 'İzzeddin Fazlullah ile *el-Mu'cem* müellifi Şerefeddin Fazlullah'ı tefrik etmek lâzımdır, bk. C.A. Storey, *Persian Literature, a Bio-bibliografical Survey*, London 1936, I, 243 v.d.

40 Bk. "Lûri-Büzürg", *İA.*

41 Es'ad Efendi Ktb., nr. 2096, 12a'da *tevârih.*

42 Hâfız Hüseyin Ayvansarâyî, *Vefeyât*, Üniversite Ktb., nr. TY 2464, s. 180; Es'ad Efendi, *ayn. esr.*, göst. yer.; *Sicill-i Osmânî*, III, 339 v.d.; *Sicil*'de Abdülaziz Efendi'nin Subhî'nin ahfâdından olarak gösterilmesi zuhûl eseri olmalıdır.

43 Vâsıf, II, 5 v.d.; *Sicill-i Osmânî*, III, 96.

med Efendi'nin Çemberlitaş'taki evi civârında bulunan Hoca Rüstem mescidine minber ilâve ettirdiği nakledilmiştir[44].

B i b l i y o g r a f y a : Metinde zikr edilenlerden başka, Müstakim-zâde Süleyman Sa'deddin, *Mecelletü'l-nişâb fi'l-neseb ve'l-kunâ ve'l-elkāb* (Hâlet Efendi Ktb., nr. 628, 290b); J. v. Hammer Purgstall, *Geschichte der Osmanischen Dichtkunst bis auf unsere Zeit* (Pesth 1838), IV, 266; Subhî Ta*rih*'i yazmaları için bk. Rieu, *Catalogue of the Turkish Manuscripts in the British Museum* (London 1888), s. 57b; Fr. Babinger, *G O W*, s. 299; *İstanbul kütüphaneleri tarih-coğrafya yazmaları katalogları*, I, *türkçe tarih yazmaları*, cüz. 2, s. 264-266 (4 nüsha); F. E. Karatay, *Topkapı sarayı kütübhanesi türkçe yazmalar kataloğu* (İstanbul 1961), I, 292 v.d. (5 nüsha tavsif edilmiştir[45].)

44 Hüseyin Ayvansarâyî, *Hadikatü'l-cevâmi*, İstanbul, 1281, I, 97.

45 İstanbul Arkeoloji Müzesi Ktb., nr. 356; TTK Ktb. 4° 545.

ŞEREF HAN

ŞEREFEDDİN ŞEREF HAN B. ŞEMSEDDİN

(1543-1603/1604)

Şeref Han, Osmanlı devletine tâbi Bitlis hâkimi ve Kürt tarihine dâir mâruf Farsça b i r e s e r m ü e l l i f i dir. Babası Şemseddin Bey, ecdâdının ocaklığı Bitlis'in, Irakeyn seferi sonunda Ulama Paşa'ya verilip kendisinin Malatya sancağına tahvil edilmesinden müteessir olarak Şah I. Tahmasb'a itâat ve dehâlet etmiş, Şah da ona hanlık pâyesi ile Sarav ve civârını vermişti. Şeref Han, Kumm'a bağlı Kerehrud kasabasında, Şemseddin Bey'in Musullu Emir Han'ın kızı olan zevcesinden, 20 zilka'de 949 (25 şubat 1543)'da dünyaya geldi. 9 yaşında şâha intisap etti. 12 yaşında, Ruzagî aşiretinin isteği üzerine, Şirvan'da Saliyan ve Mahmudabad beyliğine getirildi. Ancak, 3 sene sonra, lalasının ölümü üzerine zuhur eden karışıklıklar sebebi ile, babasının dayısı olup, Hemedan hâkimi bulunan Muhammed Bey'e teslim olundu. Şeref Hān sonraları bu beye dâmad oldu. Şehzâde Sultan Bayezid'in İran'a ilticâsı sırasında tekrar îtibar kazanan babasına Kerehrud tevcih edilmiş, onun ölümü üzerine de Ruzagî aşîreti beyliği Şeref Han'a intikal etmişti. İki sene Kazvin'de şâhın hizmetinde bulunan Şeref Han, Han Ahmed'in esâretini (975=1567) müteâkıp, Gilan'ın muhâfazasına diğer beylerle berâber me'mur olup Gilan'lı Haşim Sultan'ı mağlûp etti. Fakat bu ülkenin havasiyle imtizac edemediğinden Kazvin'e dönmesine müsaade olundu. Şeref Han Şah I. Tahmasb'ın son yıllarında zuhur eden karışıklıktan huzursuzluk duyarak Şirvan'a gitmeğe tâlip oldu. Sekiz ay kadar burada kalıp II. İsmail'in cülûsunda (ağustos 1576) Kazvin'e çağırılarak kendisine Ekrad beylerbeyliği tevcih olundu. Kazvin'de oturarak Kürdistan, Luristan, Güran v.s. yerlerdeki Ekrad beylerinin idâresini deruhte eden Şeref Han'ın gördüğü îtibar, düşmanlarının kıskançlığını celb etti ve bunların onu, şâhın yeğeni Sultan Hasan Mirza'yı taht'a geçirmek üzere tertiplerde bulunmakla itham etmelerine ve Nahçıvan hâkimliği ile Kazvin'den uzaklaştırmalarına sebep oldu. Şeref Han muhtemelen bu sırada Osmanlı hükümdarına mürâcaat ederek ecdâdının ocağı Bitlis

sancağına tâlip olmuş olmalıdır. Devlet henüz Safevîler ile harbe karar vermediğinden bu arzusu yerine getirilememiş, fakat harbin ilânından sonra Şeref Han itâata dâvet olunmuştur. Van beylerbeyi ile Hakkâri ve Mahmudî hâkimlerinin aracılığı, nihâyet kendisine Bitlis sancağı beyliğinin ocaklık sûretiyle tevcihini te'min etmiş ve 986 şevvalinde (1 ocak 1578) Nahçıvan'dan ayrılan Şeref Han Osmanlı ülkesine girmiştir[1]. 10 sene müddetle şark seferlerine katılıp, çeşitli muhârebelerde hazır bulundu[2]; bu arada, Revan'ın zapt ve tahkimi ile biten sefer sırasında, Tiflis'e yapılan sevkiyatta gösterdiği yararlık dolayısiyle kendisine ayrıca mülhakatı ile birlikte Muş nâhiyesi tevcih olundu[3]. Zilka'de 1001 (ağustos 1593) tarihli bir hükümde, timar tevcihi teâmülüne aykırı olarak, Şeref Han'ın Bitlis sancağında düşen zeâmet ve gediklere yeni tayinler yaptığı, bu hakkın Van beylerbeyisine âid olduğu ifade olunarak, Şeref Han'ın bu şekildeki hareketlerden men' edilmesi emr olunmuştur[4]. Şeref Han, 1005 senesinin son günü (13 ağustos 1597) oğlu Şemseddin Bey lehine Bitlis hâkimliğinden çekilmiş, ve tarihini ikmâl ile meşgul olmuştur. Bitlis'teki türbesi bir müddet önce yıkılmış olduğundan mezar kitâbesi bulunamamıştır. 1012 (1603/1604) tarihinde vefat etmiş[5] olmalıdır. Bitlis'te gösterişli cephesi ile dikkati çeken gökmeydan medresesi Şeref Han'ın binâsı olup, kitâbesinden 997 (1588/1589)'de tamamlandığı anlaşılmaktadır.

Müellifin *Şeref-nâme* adını taşıyan farsça tarihi Kürdlerin menşe'i, örfleri, dağıldıkları sâhalar ve muhtelif sülâleleri hakkında tafsilâtla[6], müellifin kendi hâl tercümesini ve 1005 (1596/1597)'e kadar pek kısa bir Osmanlı ve muâsır İran ve Tûran hükümdarları tarihini ihtivâ eder. Müellif eserinin mukaddimesinde mensup olduğu kavmin tarihine dâir İran tarihlerindeki bilgiler ile, sözüne güvenilir kimselerden dinledikleri ve bizzat müşahede ettiklerini kaleme aldığını kaydediyor. Mehmed Tâhir, *Şeref-nâme*'nin bâzı maddelerinin tarihî hakikatlere uymadığına işaret ettiği[7] gibi, müellifin idrâk ve

1 *Şeref-nâme* nşr. Veliaminof-Zernof, II. 448-455; Bitlis sancak beyliği devresi hakkında diğer kaynaklardaki bilgiler için bk. Bekir Kütükoğlu, *Osmanlı-İran siyâsî münâsebetleri, I. 1578-1580,* İstanbul 1962, s. 64-66. Şehzâde Mehmed [III.]'in sünnet düğünü vesilesiyle, 1582 nisanında İstanbul'a gelen Şeref Han, huzûra kabul edilerek el öpmüştür: Seyyid Lokman *Zübdetü't-tevârîh*, Türk ve İslâm Eserleri Müzesi Ktb., nr., 1973, 96b.

2 Kütükoğlu, *ayn. esr.*, tür. yer.

3 *Şeref-nâme*, I, 456.

4 Başbakanlık arşivi, *Mühimme defteri,* LXIX, hüküm nr. 611.

5 Bursalı Mehmed Tâhir, *Osmanlı müellifleri,* III, 72.

6 Eserin muhtevâ nokta-i nazarından tahlili için bk. "KÜRDLER", *İA.*

7 *Osmanlı müellifleri*, göst. yer.

müşâhade ettiği devre hakkında eserinin *Hâtime*'sinde verdiği bilgiler de pek kısa ve kifâyetsiz görünmektedir[8]. Eserin müellif hattı bir nüshası Bodleian kütüphânesinde (nr. 312) olup[9], tam metni V. Veliaminof-Zernof tarafından neşrolunmuştur: *Scheref-Nameh au Histoire des Kourdes, par Scheref prince de Bidlis; publiée par la première fois...*, I-II, Petersburg, 1860-1862. Aynı seride *Şeref-nâme*'nin Françoıs Bernard Charmoy tarafından yapılmış fransızca tercümesi de intişar etmiştir: *Cheref-Nameh au Fastes de la Nation Kourde...*, I-II, Petersburg, 1868-1875.

Şeref-nâme'nin Türkçe'de, ikisi eski biri yeni olmak üzere, üç tercümesi bilinmektedir: 1078'de müellifin torununun oğlu Şeref Han b. Abdal Han b. Ziyaeddin Han b. Şeref Han'ın arzusu üzerine, Abdal Han'ın kardeşi Muhammed b. Ahmed Bey Mirza tarafından yapılmasına başlanan tercümenin, Ali Emirî tarih kitapları, nr. 364'teki kontrol ve tashihler ihtiva eden nüshası[10], 30 rebi'ülevvel 1080 (30 ağustos 1669)'da tamamlanan bir nüshadan 1296'da kopya edilmiştir[11]. Şem'î mahlaslı biri tarafından, 1092 (1681)'de, Eğil hâkimi[12] nâmına yapılan ikinci tercüme, eserin aslına nisbetle haylı muhtasardır. Bilhassa son kısımların fazlaca kısaltıldığı ve şiirlerin hazf olunduğu, buna mukabil Eğil ve Palu hâkimleri tarihinin tercüme tarihine kadar devam ettirildiği tesbit edilmiştir[13]. *Şeref-nâme*'nin muasır bir Türkçe tercümesi muallim Süleyman Savcı tarafından yapılmıştır[14]. Muhammed 'Ali 'Avni tarafından 1958 ve 1962'de 2 cüz olarak tamamlanan arapça tercümesi ise, Yahyâ el-Haşşâb'ın Kürdler hakkında bir mukaddimesiyle birlikte Kahire'de basılmıştır.

8 *Şeref-nâme* hakkında yapılan tetkikler için bk. C. A. Storey, *Persian literature, a bio-obibliographical Survey,* London 1927-1939, I/1, 368.

9 Bk. *ayn. esr.*, s. 367; ayn. yer'de *Şeref-nâme*'nin diğer nüshaları da gösterilmiştir. Bursalı Tâhir, Siird civârında şeyhler elinde aslî nüshanın bulunduğu rivâyetini kaydediyor: *Osmanlı müellifleri*, göst. yer.

10 *İstanbul kütüphâneleri, Tarih-coğrafya yazmaları katalogları,* I. *Türkçe tarih yazmaları,* 3. fasikül, s. 322.

11 İstanbul Atatürk Ktb., M. Cevdet yazmaları, 0.29'daki itinalı nüsha tarihsizdir. British Museum'daki diğer iki nüsha için bk. Ch. Rieu, *Catalogue of the Turkish Manuscripts...* London, 1888, s. 70 v.d. Veliaminof-Zernof neşrinde faydalanılan "B" ve "B add." nüshalarına uygun bir yazmadan yapılan bu tercümenin aslına mutabık olduğu görülmektedir.

12 Beyin ismi Revan köşkü Ktb., nr. 1469'daki nüshada "Yunsûr", British Museum, Add. 18547 nüshasının (Rieu, *ayn. esr.* s. 71) tavsifine dayanılarak F. Babinger, *G O W*, s. 224'te "Mustafa" olarak tesbit olunmuştur.

13 Rieu, *ayn. esr.* s. 71-72; *G O W*, göst. yer.

14 Daktilo edilmiş bir nüshası için bk. Diyarbekir umûmî Ktb., nr. 2605 C, I-II.

TARİHÇİ CEVDET PAŞA

Tanzimat Fermânının ilân edildiği yılın baharında, Lofça'dan İstanbul'a tahsil için 16 yaşında bir delikanlı geldi. Ahmed adlı bu genç, doğduğu kasabanın imkânları ile ilk ve orta tahsilini yapmış, sülüs ve nesih icâzetine hak kazanarak "Vehbî" mahlasını almıştı. Onun ilim tahsiline fevkalâde hırsını gören büyük babası başşehre gitmesini teşvik ve temin etmiştir.

Lofçalı Ahmed Efendi, Fâtih Medresesi'nin yetiştirdiği ulemâ zümresinin son büyük temsilcilerinden feyz aldı. Kendi nakline göre, diğer talebenin 10 senede tahsil edemediğini o, 5-6 yılda iktisâb etti: Zîrâ, talebe üç aylarda maişetini temin için cerre çıkıyor, senenin yarısını ancak tahsile ayırabiliyordu. Lofçalı ise, âilesinin mâlî desteğiyle zamânını tamâmen tahsîle hasr eder, yalnız bayram günleri tâtil yapar, geceleri yatağa yatmayıp kitab üzerinde uyur, uyanıp yine kitaba sarılırdı. Bu kesif meşguliyet onu zayıf düşürdü. Bir hocasının ikazı üzerine, vaktinde yatıp kalkmağa; hattâ tâtil günlerinde teneffüs için Murad Molla Dergâhı'na devâm ederek farsça öğrenmeğe başladı. Şâir Fehim Efendi'nin Karagümrük'deki konağına devamla, *Şevket* ve *Örfî Dîvânını* okudu. Böylece şi're heves etti. Hocası Fehim, eslâfda iki meşhûr Vehbî (Seyyid ve Sünbülzâde Vehbî) olması sebebiyle ona "Cevdet" mahlasını verdi. (1259 = 1843); Sultan Mecid'in hazır bulunduğu bir merâsimde, Murad Molla şeyhinden mesnevî-hânlık icâzeti aldı (1260 = 1844). Bu sırada Medreseli-Tekkeli ihtilâfı alevlenmişti. Hocası Seyyid Efendi'nin zamanın meşhûr sûfîsi -Cevdet'in bâzı müşkillerini halleden- Kuşadalı İbrahim Efendi ile Murad Molla şeyhinin aleyhinde bulunması, Lofçalı'yı, tasavvufa eğilmeye ve bu arada Muhyiddin İbnü'l-Arabî'nin eserlerini okumaya sevk etti.

Gerek Murad Molla şeyhi, gerekse Fehim, siyâsî muhitlerle münâsebette idi. 1261 (1845)'de müderrislik mesleğine giren Ahmed Cevdet Efendi, hocalarının delâletiyle çok geçmeden kendisini siyâsetin içinde buldu. Mustafa Reşid Paşa, ilk sadâreti başlarında,

Şeyhülislâm Ârif Hikmet Beyefendi'den, yeni kanûnları tedvîn ederken bâzı şer'î mes'eleleri danışmak üzere münevver bir âlim istemiş, Şeyhülislâm da, dirâyetine meftûn olduğu Cevdet Efendi'yi göndermişti. Bu genç medreseliyi, önce yadırgayan Paşa, çok geçmeden takdîr edip çocuklarına hoca tâyin ederek vefâtına kadar hizmetinden ayırmadı. Reşid Paşa'ya intisâb, Cevdet'in fikrî hayatına te'sirli olduğu gibi, tâkîb edeceği yolu da tâyîn etti. O tarihe kadar seci' ve cinâs uğruna mânâyı ihmâl eden İrân tarzı nesre özenen Cevdet Efendi, Reşid Paşa'nın açtığı sâde belâgat yoluna sülûk etti. Siyâsî mes'eleler hakkında bilgi sâhibi oldu. Hattâ Emin Efendi adında birinden gizlice fransızca öğrenmeğe çalıştı. Ancak bu vâdide fazla mesâfe aldığı söylenemez. Kızı Fatma Aliye Hanım, babasının, fransızcada tarih ve kânûn kitâblarını anladığını fakat edebiyat cihetinde zayıf kaldığını kayd eder[1].

1266 (1850)'da Meclis-i Maârif-i Umûmî âzâsı ve Dârülmuallimîn Müdürü oldu. Dârülmuallimîn'de devrinin şöhretli ulemâsını istihdâm etti. Kendisi de İslâm Tarihi ve Umûmî İslâm Tarih derslerini okuttu. Fransızca hocası ile Mekâtib-i Umûmîye Nâzırı Kemâl Efendi (Paşa)'den Avrupa'da tarih yazma usûlüne dâir bilgiler almağa çalıştı. Öğrencilerinden Selim Sâbit, hocasının takrîrinin pek tatlı olmadığını, fakat ifâdesinin mantıkî, mukni' ve münakkah olduğunu, dersi esas îtibâriyle anlattıktan sonra hâdiselerin sebeb ve âmilleri ile onlardan çıkan netîceler üzerinde talebeyi düşündürdüğünü nakl eder. Muallim Cevdet, Paşa'nın, gerek Dârülmuallimîn tedrisâtında gerekse bütün hayâtınca İbn Hâldûn'un tarzını tâkîbden hâlî kalmadığını belirtir[2].

Ahmed Cevdet Efendi, Fransız Akademisi tarzında teşkil edilen (receb 1267 = mayıs 1851) Encümen-i Dâniş'in âzâsı olarak feyzli bir te'lif devresine girdi: Önce Osmanlı türkçesi gramerini kaleme aldı, sonra da matbû *Vâsıf Tarihi* ile *Üss-i Zafer* arasındaki fâsılanın (1188 - 1241) vekāyiini yazmağa memûr edildi.

1270 başlarında (ekim 1853) tanzîm edilen Meclis-i Maârif mazbatasında, umûmî terbiyenin esâsının ilimlerin öğretilmesine dayandığı, tarih'in ise pek ziyâde ehemmiyet verilecek ve âmmenin büyük fâidesini temin edecek bir ilim olması sebebiyle, husûsiyle Osmanlı tarihinin bir an önce zabt ve neşrinin ehemmiyet arz ettiği belirtilerek, 1187'ye kadar matbû târihler, 1241'de ise, *Üss-i Zafer* mevcud olup ara yerde Vâsıf, Edîb, yine Vâsıf ve Enverî, Nûrî, kezâ Vâsıf'ın,

1 Fatma Aliye, *Ahmed Cevdet Paşa ve Zamânı,* İstanbul 1332, s. 34.

2 *Tedrisât Mecmuası,* VII/39 (1335), 436.

müteâkıben Âsım ve Şânî-zâde'nin tarihleri karmakarışık, şurada burada kayb olmağa yüz tuttuğu, üzerinden biraz vakit geçerse, büsbütün yok olmasının muhtemel bulunduğu, eslâfın âsârından faydalanmamanın teessüfe şâyân olduğu gibi, gelecek nesillerin ta'n u teşnî'ine düçâr olmamak için mezkûr devreye âid müsveddelerin bulunup tenkîh u tashîhe, bâzı seneler müteaddid müelliflerce yazıldığından birleştirilip hulâsa edilmeğe muhtâc olduğundan bu işin, âzâdan bu makule evrâkı tesvîd ve te'lîfle meşgul müderris Cevdet Efendi'ye havâlesinin; bu hususta hayli emek sarf edeceği cihetle tarîkında terfî ettirilerek mükâfatlandırılmasının uygun olacağı sadârete arz edilmiş; keyfiyet Sadrıâzamlıkca benimsenip istizân olunarak mutâbık irâde istihsâl olunmuştur[3].

Ahmed Cevdet Efendi, Pâdişah fermânı ile 1774-1826 devresi vekāyi'ini yeniden tahrîr ve tedvîne memûr edilmesinden bir sene sonra devletin resmî tarihçisi (Vak'anüvis) olur (cumâdelâhıre 1271). Bu müddet zarfında hummâlı bir te'lif faaliyetine girişir. Vak'anüvis tâyîninden bir ay geçmişken, *Tarih-i Cevdet*'in ilk cildinin tab'ı tamamlanır, ikinci cildinin basılması için de irâde sâdır olur. Müteâkıb cildlerin hazırlanması biraz yavaşlayarak devam eder: III. cild, 1272'de; IV. cild, 1274'de; V. cild ise cumâdelâhıre 1277'de biter. Pâyesi kazaskerliğe kadar yükselmişken tarîk değiştirip vezirlik unvânı ile "Efendi"liği "Paşa"lığa inkılâb eden, başka bir tâbirle sarığı çıkarıp fes giyen Cevdet Paşa, pek dağdağalı idârî hızmetlerde bulunmakla, *Tarih*'inin te'lîf ve tab'ı, ancak ma'zûliyyet yıllarına inhisâr eder. Meselâ Bursa Vâliliğinden ayrıldığında (1287 başları), VII. (zilhicce 1287) ve VIII. (rebi'ülevvel 1288) cildleri; Adliye Nâzırlığından infisâlinde de (recep 1299), IX., X. (1300) ve XI. (1301) cildleri tamamlayıp bastırır. Son üç cildi basmayı üzerine alan Serkurenâ Osman Bey, müellifin verdiği nihâî şekle göre ("tertîb-i cedîd") eseri iki def'a daha tab' eder (I-VIII, 1302-1303; I-XII, 1309). Böylece *Tarih-i Cevdet,* 30 yıl gibi bir müddet zarfında, müellifin tâkib fikriyle tamamlanabilmiştir.

İşâret ettiğimiz kesîf te'lîf devresi, Paşa'nın vekāyi'i tahrîre memûr edildiği tarihte, tarih yazma husûsunda ciddî bir hazırlığı bulunduğunu göstérmektedir. Bu bir bakıma Osmanlı tarih yazıcılığının tarihî seyrini tâkib etme yanında, bu edebiyatın bağlı bulunduğu tarih ekollerini iyi tanımış olmayı da ifâde eder.

Osmanlı tarih yazıcılığı, İslâm dünyâsında daha önce teşekkül

3 Başkanlık Arşivi, İrâde Tasnîfi, Dâhiliye, nr. 17685 (9-16 Muharrem 1270).

edip standard numûnelerini veren iki tarz tahrîrin kuvvetli te'sîrinde kalmıştır. Bunlardan ilki, ilmî tarihcilik diyebileceğimiz klâsik İslâm tarihciliği olup, mevsûk kaynağı tesbîtte, rivâyetin sıhhatini tâyinde sağlam metodlara dayanan, tasvîrde sâde ve külfetsiz dil kullanmayı tercih eden tarz olup daha ziyade ulemânın inhisârında kalmıştır. Edebî tarihcilik diyebileceğimiz ikinci tarz, farsçanın ve eski İrân efsânelerinin yeniden ortaya çıkışı devresinde doğan, kaynağının itimâda şâyân olup olmadığını ehemmiyetli görmeyen, hakikati arama yerine ahlâkî telkınleri gâye edinen, klâsik an'nanenin sâde dil ve üslûbu yerine, tumturaklı, külfetli ve belâgatli dili tercih eden; çok def'a bağlı bulunduğu muhîtin görüşünü aks ettirdiği için de tarafgir olan bir tarz olup Türk ve Moğol devletlerinde büyük alâka görmüş, hükümdârlarca himâye ve teşvîk olunmuştur.

Osmanlı tarih yazıcılığı husûsiyle İdris-i Bitlisî'den sonra bu ikinci tarz tarihcilik ekolünün büyük tesîrinde kalmışsa da, klâsik an'aneye bağlı olan -Kâtip Çelebi, Müneccim-başı gibi- bâzı büyük tarihçiler, ilmî tarihcilik tarzını tercih ve tâkib etmişler veya her iki tarzın âhenkli bir terkîbini vücûda getirmişlerdir. Cevdet Paşa, bu nâdir tarihci neslin son büyük mümessilidir.

Osmanlı tarihciliği, tarih felsefesi ve metodolojisi hakkındaki görüşleri bugün bile hayranlık tevlîd eden büyük mütefekkir İbn Haldûn (1332-1406)'un kuvvetle tesîrinde kalmıştır: Kâtib Çelebi, Müneccim-başı, Naimâ, XVIII. asır ulemâsından olup İbn Haldûn *Mukaddimesi*'nin 5 faslını (eserin 2/3'sini) türkçeye tercüme etmiş olan Pîrî-zâde Sâhib Molla, Cevdet Paşa'nın muâsırlarından Hayrullah Efendi, Abdüllatîf Subhi Paşa ve Tunuslu Hayreddin Paşa, İbn Haldûn'dan müteessir olmuşlardır. Fakat bu Mağribli mütefekkir, bütün bunlardan ziyâde Cevdet Paşa'ya te'sirli olmuş; Paşa, gerek tedrisât gerekse te'lifâtta onu vukufla tâkib etmiş; Pîrî-zâde'nin eksik bıraktığı *İbn Haldûn Mukaddimesi tercümesi*'ni tamamlamış (1275 = 1859) ve eser 2 cildi Sâhib Molla'ya (Bulak 1274; Âmire 1275), III. cildi Cevdet Paşa'ya (Âmire 1277) âid olmak üzere basılmıştır.

Talebesi Selim Sâbit'e, Paşa'nın: "Efkârımın teşekküllünde Michelet ve Taine ile, İbn Teymiyye, İbn Haldûn ve *Nakdü'r-ricâl* sâhibi Zehebî ... çok müessir olmuşlardır. Alman müsteşriki Hammer ile, İngiliz müverrihi Buckle ve Macaulay; Fransız âlimi Montesquieu'den çok istifâde ettim" dediği nakl edilmiştir.

Burada zikr edilen garblı müelliflerden Paşa'nın istifâdesi kābil-i münâkaşadır. "Cevdet Paşa'nın cem'iyyet ve devlet görüşü" üzerinde doktora tezi hazırlamış olan ictimâiyyatcı meslekdaşımız Ümid Meriç,

belki de haklı olarak, Paşa'nın Garb tarih sistemleri ile münâsebetinin düşünülemeyeceğini, esâsen buna ihtiyâcı olmadığını ifâde eder[4]. Fakat İbn Haldûn'la olan münâsebeti pek açık olup, bu büyük mütefekkirin tarihin târifi hakkındaki mütâlaalariyle asabiyet ve tavırlar nazariyesini anlayışla nakl etmiş; onun beş tavır nazariyesini Osmanlı tarihine tatbıka çalışmıştır. Ancak 5. tavır üzerinde fazla durmamış, değişmez muayyeniyyet yerine irâdeci görüşe tarafdar olmuştur. *Mukaddime*'den âdetâ, düşünme mantığı alan Paşa, asrının mes'elelerini İbn Haldûn'un prensipleriyle tartmış, mâkul hükümlere bağlamıştır. Hattâ te'lîf modeli olarak da İbn Haldûn'un tesirinde kaldığı düşünülebilir. Gerçekten *Tezâkir-i Cevdet* ile İbn Haldûn'un *et-Ta'rîf*'i arasında, mündericat îtibâriyle açık bir muvâzîlik vardır: *el-'İber*'i tamamlayan bu hâtırât kitabında İbn Haldûn, seyâhatlerini, karşılaştığı hâdiseleri, bunlar hakkındaki intibâlarını, kendisi ile alâkalı mektûbları, vesîkaları, şi'irleri, gördüğü cem'iyetleri, onların nizâm ve âdetlerini, velhâsıl devrinin kültür hayâtını tasvîr etmiştir. Cevdet Paşa da *Tezâkir*'de hemen hemen aynı temaları işlemiştir.

Cevdet Paşa, *Tarih-i Cevdet*'i te'lîf ederken, 1188-1241 devresine âid vekāyinüvis metinlerini, imkân nisbetinde[5]; muâsır diğer te'lifâtı ve kaynak malzemesini, itinâ ile toplamış; bunlardan muhtevâ itibâriyle birbirine muvâzi olanlarını mukāyese edip, yetişebildiği devlet ricâlinden dinledikleriyle tartarak değerlendirmiş; vak'aların yalnız cereyan şeklini tasvirle iktifâ etmeyip aralarındaki sebeb ve netice bağlarını kurmağa, müesseselerin bozulma seyrini ilk def'a göstermeğe çalışmıştır. Mensûp olduğu ekipin görüşüne de uyduğu için, çözülmenin tahlîline girişmiş; kaynaklarını ciddî sûretde tenkîde tâbi tutmuş[6],

4 Ümid Meriç, *Cevdet Paşa'nın Cemiyet ve Devlet Görüşü,* İstanbul 1975, s. 10.

5 Cevdet Paşa'nın *Tarih*'ini yazarken kullandığı te'lifât, büyük kısmıyla, Veliyüddin Efendi Kütüphânesi'ne mülhak "Cevdet Paşa Kitâbları" koleksiyonunda bulunduğu gibi, diğer kısmı kütüphânelere dağılmıştır. Meselâ, *Şânî-zâde Tarihi*'nin Türk Tarih Kurumu Ktb.'de bulunan yazması (nr. 512), vak'anüvis Es'ad Efendi'nin derkenarlarını muhtevî olup Cevdet Paşa tarafından da müellif nüshasiyle mukābele olunmuştur. .

6 Meselâ geniş ölçüde kullandığı Edîb'i bâzı def'a insafsız, garazkâr ve dalkavuk bulur. Bâzı tahminlerindeki ifrâta işâret eder. Enverî'yi de, Edîb gibi, her işittiğini, tahkik etmeden yazmak, tenâkuza düşmekle itham eder. Nûrî'yi bir yerde (*Tarih-i Cevdet,* İstanbul 1309, IV, 144), diğer kaynaklarla mukāyese ve zaman zaman da tenkid eder. Yine büyük mıkyâsda istifâde ettiği Vâsıf'ın eserini de muâsır kaynaklarla kontrol, onun mütâlealarını bâzı def'a ciddî sûrette tenkid, red ve cerh eder: Meselâ, Vâsıf'ın bir yerde kerâmet isnâd edecek kadar medh ettiği Cezâyirli Gāzi Hasan Paşa'yı, Halil Hamîd Paşa'ya yaltaklanmak için zemm etmesini, anlaşılmaz, insafsız ve ikiyüzlü bulur ve ilâve eder: "Her ne kadar vak'anüvislerin bâzı hususları gizlemeleri gerçektir, fakat bu kabil iftirâda bulunup böyle çürük sözler söylemek

ayıklamış, can alıcı noktalarını isâbetle seçip onların dikkatli bir telhis ve telfîkını yapmıştır. Araştırıcı, bu vasıfları ile *Cevdet Tarihi*'ni fazlasıyla kıymetli bulmuş[7]; İslâmın eski tarihi husûsunda nasıl Taberî aşılmaz sayılmışsa, bu eser de yegâne mürâcaat kitâbı gibi mütâlea edilerek kaynaklarını aramak, onlarla mukâyesesini yapmak lüzûmu hissedilmemiştir.

Cevdet Paşa, 1 cumâdelâhıre 1271 (18. II. 1855)'den, vezirlik verilip Halep vâliliğine tâyinine (25 şâban 1282 = 13.I.1866) kadar devâm eden v a k ' a n ü v i s liği dolayısıyla zabt etmesi gereken vekâyi müsveddelerini gözden geçirip tedvîn ederek, 16 receb 1288 (1 ekim 1871) - 2 zilka'de 1299 (15 eylûl 1882) arasında, cüz'ler hâlinde ve peyderpey, vak'anüvislikdeki halefi Lütfî Efendi'ye göndermiştir. *Tezâkir* umûmî adı altında topladığı bu eserde, deruhde ettiği mühim hizmetlerde şâhid olduğu vekâyi'i, Tanzimat devresinin ictimâî ve ahlâkî manzarasını büyük bir vukuf ve kudretle tasvîr etmiştir. Tanzimatla başlattığı *Tezâkir*'in, 30. tezkiresinde vak'anüvisliği sona ermekle beraber, 1289'a kadar olan vekâyi'in tasvîrini de eklemiş, 40. tezkirede ise kendi otobiyografisini vermiştir. Ancak 1298-1312 devresini ihtivâ eden *40. tezkire tetimmesi*'ni halefine göndermemiş olmalıdır. Lütfî Efendi, eserinin ilk cildlerinde, *Tezâkir*'i kullanma meyli göstermişse de, daha sonra ihmâl etmiş gözükmektedir. Bu da *Tezâkir*'in bâkir bir kaynak olarak değerini artıran bir keyfiyettir.

Müverrihimiz, Sultan II. Hamîd'in şifâhî emrine uyarak, Abdülaziz'in hal'i ile II. Abdülhamîd'in cülûsunu hazırlayan âmillerin mebâdîsini îzâh sadedinde 1839-1876 vekayi'ini tasvir eden 5 cüzdanlık *Mârûzât*'ını 1892'de yazıp takdîm etmiştir. Eser, büyük ölçüde *Tezâkir*'in telhîsi mâliyetinde ise de, yer yer onu tamamlamakta ve Sultan Hamîd'in cülûsuna kadar tezyil etmektedir. *Tezâkir*'in dökümanter vasfına mukâbil, *Mârûzât* Pâdişâhı sıkmadan, bir ölçüde zevk-

mâzûr görülmez". Cevdet Paşa, kezâ Mütercim Ayıntâbi Ahmed Âsım'ı, yer yer tahkîkde kusûr etmek, isâbetsiz hüküm vermekle ithâm eder; Şânî-zâde'nin taassubuna, sıhhatsiz rivâyetine işâret eder. Es'ad Efendi müsveddelerini de muâsır kaynaklarla mukayese ve bâzen de tashih eder. (Bakınız: B. Kütükoğlu, "Vekâyinüvis" maddesi, *İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul 1983, XIII/139, 279-283).

7 Encümen-i Dâniş'in âzây-ı hâriciyesinden olan Joseph von Hammer, *Tarih-i Cevdet*'in ilk iki cildinin intişârı üzerinde Viyana İlimler Akademisine sunduğu tebliğ'de (*Sitzungberichte der kaiserlichen Akademie der Wissenschaften zu Wien; Philosophish-Historische Klasse*, XVIII, XI, 1855), *Tarih-i Cevdet*'i baskı tekniği, berrak dili, tarafsız ifâdesiyle emsâlinden mütemayiz bulur. III. cildine dâir tanıtma yazısında ise, *Cevdet Tarihi*'ni, "bundan böyle Osmanlı tarihi yazmak niyyetinde bulunacak garp tarihcileri için en zengin ve en mu'temed me'haz... her türlü medh ü sitâyişe şâyân bir eser" diye tavsir eder (Cevdet Paşa, *Tezâkir*, M. Cavid Baysun neşri, Ankara 1967, IV, 74).

le okutacak üslûbda, sâde ve özlü dille yazılmış bir hâtıra kitâbı sayılabilir.

Cevdet Paşa'nın, müverrihlik ve vak'anüvislik mesâîsi yanında, mürebbî olarak da tedrisât ve te'lifâtı dikkate şâyân olup, 1290-1293 (1873-76) arasında çocuklar için yazdığı *Kısas-ı Enbiyâ ve Tevârîh-i Hulefâ*'sının pedagojik değeri teslim edilmiş; husûsiyle sâde ve vecîz dil ve üslûbu çok takdîr olunmuştur. Tanpınar, *Kısas-ı Enbiyâ*'daki kadar gerek devrinde, gerekse çok sonra türkçeye hakkıyla sâhib bir üslûb tanımadığını belirtir[8].

Ahmed Cevdet Paşa, müverrih olarak, tarihciliğimizin eski devresiyle yenisi arasında mühim bir geçiş halkasıdır. Müesseseler tarihine dâir ilk denemeyi yapmış; bir devrin tarihinin derinliğine tenkîdini ve değerlendirmesini ortaya koymuştur. Ancak bu değerlendirme yanında, tasvîrini yaptığı vekâyi'in hakîkî kıymeti, *Tarih-i Cevdet*'in kaynaklarıyla ciddî bir mukâyesesi neticesinde ortaya konabilecektir. Bu ameliye sonunda, belki de, ona izâfe edilen bâzı meziyetlerin kaynağından geldiği görülebilecektir.

8 Ahmed Hamdi Tanpınar, *Ondokuzuncu Asır Türk Edebiyatı Tarihi* I, İstanbul 1949, s. 129.

Şah Tahmasb'ın III. Murad'a
CÜLÛS TEBRİKİ

I

Osmanlı İmparatorluğu'nun devletler-arası siyâset üzerinde pek fazla müessir olduğu devrede, padişahların tahta geçmesi münâsebetiyle, komşu hükûmetlerin, kıymetli hediyelerle elçiler göndererek imparatorlukla olan dostluk bağlarını kuvvetlendirmeğe çalıştıkları dikkati çeken bir vâkıadır. Zamânı, halef ve selefleri devrine nisbetle pek kesif diplomatik faaliyetlere sahne olan III. Murad'ın cülûsu ise, bu teâmülün tipik tezâhürlerine vesîle olmuştur. Padişahın tahta geçmesinden bir hafta sonra, 28 aralık 1574 (=14 ramazan 982)'de, Mekke şerîfi, Kırım hanı, Eflak ve Boğdan voyvodalariyle Avusturya imparatoru, Venedik doju, Fransız, Leh ve Çek hükümdarlarına cülûs müjdesi gönderilmiş; devletin şarktaki büyük komşusu Safevî hükûmetine ise, keyfiyet bildirilmeyip cülûs haberinin şüyu'undan sonra şâhın nasıl bir tavır takınacağının beklenilmesi tercîh olunmuştur[1]. Gönderilen beşâretnâmeler çok geçmeden te'sîrini gös-

1 "Acem şâhına bâb-ı ihbâr mesdud kılınıp kendinün itâat ü inkıyâdı ne yüzden ise zuhûrına tevakkuf buyurıldı" (Seyyid Lokman, *Zübdetü't-tevârîh*, Türk ve İslâm Eserleri Müzesi Ktb., nr. 1973, 89a). Her ne kadar bir Münşeât mecmûasında (Bk. Es'ad Efendi Ktb., nr. 3345, 51a vd. kenarı), III. Murad'a izâfeten derc edilen bir nâme-i pâdişâhîde, Kanûni Süleyman saltanatında akd edilen ve II. Selim devrinde yenilenen musâlahanın, cülûs haberinin vürûdunu müteâkıb, dostluğu te'yîd eden haber ve mektublar gönderilerek kuvvetlendirilmesi temennîsi ızhâr edilmiş ("Her ne ki müsted'ây-ı izdiyâd-ı mevâdd-ı ülfet ü vidâd ve muktezây-ı husûsiyyet-i zât-i âlî-nihad zuhûra getürilüp ahbâr-ı sârre-i selâmet -ki mübtehic-i sıdk u taviyyetdür- ihbâriyle tecdîd ü temhîdi bâbında ebvâb-ı mürâselât meftuh kılınup şeref-i mürâcaat erzânî buyurıla") ise de, gerek iktibâs ettiğimiz Sır kâtibi Lokman'ın ifâdesi ve gerekse makalemizin sonunda kısmen derc ettiğimiz Şah Tahmasb'ın nâmesinde bulunan, cülûs-ı humâyûnun İran'a gelen tüccâr ve seyyahlardan öğrenildiği hakkındaki sarâhat muvâcehesinde bu mektubun, ya hazırlandıktan sonra gönderilmediği veya sâdece bir inşâ nümûnesi olmak üzere kaleme alındığı tahmîn olunabilir.

terdi: Venedik, Lehistan, Raguza, Eflâk, Boğdan ve daha sonra Avusturya elçileri hükûmetlerinin tebrik ve hediyelerini sundular. Bütün bunlardan daha geç gelmesine rağmen, kafilesinin kalabalığı ve getirdiği hediyelerin göz alıcılığı ile dikkati çeken İran sefâret hey'eti, Osmanlı başşehrinde, emsâlinden daha çok alâka ve îtibar gördü.

Kendisine cülûs müjdesi gönderilmemekle berâber Safevî hükümdârı I. Tahmasb'ın, cülûsunu tebrîk etmek ve babasının vefatı dolayısiyle tâziyelerini bildirmek üzere III. Murad'a elçi göndermeğe hazırlandığı daha cülûstan iki buçuk ay kadar sonra İstanbul'da öğrenilmişti[2]. Filvâki' Şah elçi olarak, önce Ustaclu kabîlesi ileri gelenlerinden Hüseyin Beğ Yüzbaşı'yı göndermek istediyse de, bu zâtın Safevî hükûmet merkezindeki entrikalara kapılarak bu hizmetten afvını ricâ etmesi üzerine[3], 1568 şubatında II. Selim'e cülûs tebrîkinde bulunmak üzere Edirne'ye gelmiş olan Şah-Kulı Sultan'ın[4] oğlu ve Revan ("Çuhur-ı Sa'd", "Sa'd" veya "Sa'at Çukuru") hâkimi Tokmak ("Tohmak") Muhammedî Sultan'ı bu vazîfeye tâyîn etti[5].

2 Van beylerbeyisine gönderilen 28 Zilhicce 982 tarihli hüküm: "Mektub gönderüp Kızılbaş'dan elçi gelmek husûsun bildirmişsin. Buyurdum ki (Behram Çavuş) vûsul buldukda anun gibi ol cânibden südde-i saâdetime [elçi gelmelü] olur ise yanınca yarar âdemler ta'yin edüp bir yarar ve âzmûde-i kâr ehl-i kalem kimesneyi üzerlerine baş ve buğ edüp âdet-i kadîme üzere gelen âdeme göre her konakda lâzım olan harcların ta'yîn edüp koşup gönderdüğün kimesnelere teslîm eyliyesin ki südde-i saâdetime gelince harc u sarf edüp menâzil ve merâhilde muzâyaka çekdirmiyeler ve baş etdüğün kimesneye tenbîh ü te'kîd eyliyesin ki yolda gelürken elçiye hufyeten ne makule kimesneler gelüp nuzûr ve pişkeş getürüp ve ne asıl kimesneler ızhâr-ı muhabbet eder defter edüp sonra getirüp südde-i saâdetime teslîm eyliye. Ammâ mümkin olduğu kadar yolda ve izde halkla ihtilât etdürmeyüp muhkem zabt u hıfz eyliye. Şöyle ki geldükleri yerlerde halkla ihtilât etdirüp fitne ve fesâda müeddî ola, bâis olanların muhkem haklarından gelinmek mukarrerdir. Ana göre ihtimâmda dakîka fevt etmiyeler... Elçi Erzurum yolundan gelürse sen mukayyed olmıyasın" (Başbakanlık Arşivi, *Mühimme Zeyli Defteri*, II, 215).

3 İskender Beğ Münşî, *Târîh-i 'Âlem-ârây-i 'Abbâsî*, Tahran 1313 h.ş., I, 93.

4 Revan vâlîsi Şah-Kulı Sultan'ın sefâreti için bk. Bekir Kütükoğlu, *Osmanlı-Safevî Siyâsî Münâsebetleri (1578-1612)*, s. 4-5.

5 *Âlem-ârây-i Abbâsî*, gösterilen yer. Muhammedî Sultân'ın elçilikle geleceği İstanbul'da 983 şâbânı ortalarında öğrenilmişti. Keyfiyeti haber veren Erzurum beylerbeyisine gönderilen hükümde: Elçi, Pasin hudûduna gelince hemen bildirilmesi; hey'etin Kars beyi Üveys Bey'in refâkati ile "kadîmden elçiler geldüğü Lâdik ve Osmancık yolundan" gönderilmesi; refâkata me'mûr edilecek bir "müstakîm ve mütedeyyin kâtib"in hey'eti yolda kimseyle ve husûsiyle "Yukarı cânibe meyl edenlerle" ihtilâttan men' edip gizli veya alenî buluşarak "ızhâr-ı muhabbet" edenleri köy, isim ve şöhretleriyle tesbît edip defterini hükûmete teslim etmesi; Üveys Bey'in de elçi hey'etine yol devâmınca erzak sıkıntısı çekdirmemek husûsunda gayret göstermesinin tenbîh edilmesi emr edilmiştir (*Mühimme* XXVII, hüküm nr. 241,17 şa'ban 983). Erzurum'dan İstanbul'a kadar yol üzerinde olan kadılara, elçinin ineceği menzillerde bol mikdârda zahîre bulundurup geldiğinde narh üzere akçeleriyle ihtiyaçlarını te'mîn etmeleri, "zahîre sâhibi olan reâyâ ve il-erlerinden" kimseyi kendileriyle buluşturmamaları; sancakbeylerine ise, konaklardan uzak olanların

Elçi Tokmak Sultan, Tebriz'de işlenmiş olup İstanbul'a getirilecek hediyeler arasında ehemmiyetli bir yer işgal eden çadırın Şâha gösterilmek üzere Kazvin'e götürülmesi dolayısiyle hareket etmekte hayli gecikti[6]. Elçinin şiddetli bir kış içinde Revan'dan yola çıkmak niyyetinde olduğu öğrenilince, hareketini nevrûza bırakması Osmanlı hükûmetince tavsıye olunmuş[7], elçilik hey'eti 1576 bahârı bidayetinde hudûda dâhil olunca da, yol devâmınca her türlü ihtiyac ve emniyetlerinin te'min olunması[8], halkla ve husûsiyle Kızılbaş muhibbi olanlar-

bizzât güzergâha yakın gelip zahîre tedâriki ve hey'etin emniyetini te'mînde dikkat ve ihtimâm göstermeleri emr olunmuştu (*Kezâ*, 246, 17 şa'ban).

6 Erzurum beylerbeyisine gönderilen 29 ramazan 983 tarihli hüküm: "Mektub gönderüp bu cânibe elçilikle Yukarı tarafdan Revan Hâkimi Muhammedî Sultan ta'yin olunup atebe-i ulyâma irsâl olunacak çadırı [12 ramazan tarihiyle Erzurum beylerbeyisine yazılmış ve fakat gönderilmemiş olan bir hükümde, çadırın Tebrizde işlendiği tasrîh edilmiştir: *Mühimme* XXVII, 372] Şah görmek için Gazvin'e iletüp Kaplanti derbendinde arabalar yatup develer ile alınup yine bu tarafa mürâcaat etdirülüp an karîb varmak üzeredir ve serhadde araba tedârük olmak içün müşârünileyh sultandan sana vârid olan mektûbu südde-i saâdetime irsâl (ve) ol babda fermân-ı şerîfime müterakkıb olduğun bildirmişsin. İmdi Gazvin ile Tebriz mâbeyni düz yerler olup Kaplanti derbendi dahi gayet sa'b derbend olmayup ancak balçık olmağla araba yatmışdır. Lâkin Erzurum tarafları sa'b yerler ve derbendler olup husûsan şiddet-i şitâda araba işleyeceği ma'lûm değildir. Buyurdum ki (Mehmed Çavuş) vardukda ehl-i vukuf ile bu husûsu müşâvere edüp göresin fi'l-vâkı' araba ile kābil ise yarar araba tedârük edüp, değil ise deve taht-ı revânı ihzâr edüp anınla getirdüp, andan mâ'adâ dahi her ne vechile gelmesi âsân ise anınla amel edüp inşâallâhu teâlâ serhadde dâhil oldukda ahvâllerin ve ne mikdâr kimesne idüğün ulağla yazup bildirüp kendüleri emr-i sâbık mûcebince yanlarına yarar âdemler koşup atabe-i ulyâma irsâl eyliyesin" (*Mühimme* XXVII, 414).

7 Bilfiil Revân'da bulunan elçinin ramazan bayramından sonra hareket etmek üzere bulunduğunu, buna mukabil Erzurum'da pek şiddetli bir kışın hüküm sürdüğünü bildiren Erzurum beylerbeyisine gönderilen 8 şevvâl 983 tarihli hükümde: Elçiye acele bir "yarar ve hüsn-i ta'bîre mâlik" kimse gönderip bu taraflarda ifratla kar yağıp yol ve bellerin kapandığı, münâsib olanın hareketini nevrûza yakın zamâna te'hîr olduğu, böylece zahîre sıkıntısının bertaraf edileceğini söyletmesi; teklif mâkul görülüp nevrûza kadar tevakkuf etmesi tekarrür ederse mufassalan bildirmesi emr edilmiştir (*Mühimme* XXVII, 425).

8 Bk. not 5. Şarkî Karahisar'da havâss-ı humâyûna âid bir köyün mahsûlünden 200 somar hubûbatı elçi için alıkoyması hakkında Erzurum Beylerbeyisine hüküm: *Mühimme* XXVII, 426 (7 şevvâl). Şarktan gelmekte olan elçi kazâlarına uğradıkta kâfi zahîre hazır bulundurup sıkıntı çektirmemeleri hakkında Bolu Beyi ve kadılarına hüküm: *Mühimme zeyli* III, s. 63 (17 muharrem 984). Elçi için, gecikmeden bol mıkdârda zahîre tedârik edip Hereke'ye irsâl ve Üsküdar'da hazır bulundurulması hakkında Üsküdar Kadısına hüküm: *Kezâ*, s. 92 (4 safer). Alınan sıkı muhâfaza tedbirlerine rağmen bâzı konaklarda elçilik hey'etinin bir kısım eşyâ ve hayvanlarının çalındığı, müteâkiben istirdâd ve iâde edilmesi için gönderilen emirlerden anlaşılmaktadır: Elçilerin, Bolu'da ve mezkûr sancağa tâbi' Bulanık köyünde çalınan elbiseleri hakkında Bolu Beyi ve Kadısına (*Mühimme zeyli* III, s. 150, 151: 19 safer 984); Gebze'de elçinin atlarını çalan "gurbet tâifesi"nin tâkibine dâir Bursa ve Kocaeli Bey ve kadılarına, Akyazı Kadısına (*kezâ*, s.146: 24 safer; 148: 27 safer); Pendik'te elçinin adamlarından müteferrik eşya çalanların yakalanıp çaldıkları şeylerle

la temas ettirilmemeleri hakkında gerekli emirler gönderilmişti[9].

Muhammedî Sultan, kalabalık maiyyeti[10] ile mayıs başlarında İstanbul'a muvâsalat etti: Elçilik hey'etinin Maltepesi'ne yaklaştığı öğrenilince, Rumeli beylerbeyisi Siyâvuş Paşa, maiyyetinde Çavuşbaşı, Dergâh-ı muallâ çavuşları, Bölük ve Üzengi ağaları ile Sipâhiler bulunduğu hâlde Üsküdar'a geçip sefîri karşılamağa me'mur edildi. Kapudân-ı deryâ Kılıç Ali Paşa ise, hey'etin İstanbul yakasına geçişini te'mîn için 30 kadırga ile Üsküdar iskelesine yanaşmak emrini aldı. 5 mayıs 1576 (5 safer 984) cumartesi günü Rumeli Beylerbeyisi tarafından istikbâl olunan elçilik hey'eti Üsküdar sâhiline getirilip[11] gemilere bindirildi. Boğaz geçilirken elçilere ziyâfet verilip hediyeler takdim olunduğu gibi, gemilerden atılan şenlik toplarına Kızkulesi'nden mukabele olundu. İstanbul iskelesinde, başlarında ağaları Cağaloğlu Sinan Ağa olduğu halde Yeniçeriler tarafından karşılanan hey'et, karaya ayak basar basmaz, limandaki gemilerden toplar atılarak selâmlandı. İskeleden Atmeydanı'na kadar devâm eden yolun iki tarafına dizilmiş yeniçeriler ve Siyâvuş Paşa'nın sipahileri arasından ilerliyen alayın görünüşü pek muhteşemdi. Tokmak Sultan, sağında Rumeli Beylerbeyisi, solunda Yeniçeri ağası olduğu halde at üzerinde ilerliyordu[12]. Hey'et, Atmeydanı'nda ikametlerine tahsîs edilen Behrâm Paşa ve Hançerli Sultan Saraylarında konduruldu. İâşeleri Saray'dan te'mîn olunuyordu[13]. 5 çavuşla 20 yeniçeri ikametgâhlarının muhâfazasına me'mûr edilip elçilerin halkla temas ettirilmeme-

berâber İstanbul'a irsâline dâir Üsküdar Kadısına gönderilen (*kezâ*, s. 157: 19 safer 984) hükümlere bakınız.

9 Elçinin mülâkî olduğunu bildiren Erzurum Beylerbeyisine gönderilen 8 zilhicce 983 tarihli hükümde: Sefâret hey'etinin zahîre ve mühimmâtı tedârik edilerek mukaddemâ sâdır olan hükme (bk. not 5) tevfîkan gönderilmesi; Kars Beyine yol devâmınca ahâli, zahîre satanlar ve husûsiyle Kızılbaş ehibbâsiyle elçilerin ihtilâttan men' etmesinin tenbîhi emr edilmiştir (*Mühimme* XXVII, 819).

10 *Stephan Gerlach (Tage-Buch der... an die ottomonsiche Pforte zu Constantinopel abgefertigten und... gesandtschaft*, Franfurt a. M. 1674, s. 190), elçinin 250 adam ve 560 deve ile; Lokman (*aynı eser*, 90b), başta halife Haydar-Kulu olmak üzere 200'den ziyâde kızılbaşla; Kâtib Mehmed Zaîm (*Câmi'ü't-tevârîh*, Revan Köşkü Ktb. nr. 1382, 308b) ise, 400 nefer etbâıyle İstanbul'a geldiğini kayd ederler.

11 Lokman, diğer kaynaklarda zikr edilmemesine rağmen, mukaddemâ Şah-Kulu Sultanı karşılamağa me'mur edilmiş olan Musâhib Şemsi Ahmed Paşa'nın da elçiyi istikbâl edip Üsküdar iskelesine kadar refâkatinde bulunarak burada ta'zîmle selâmlayıp ayrıldığını kayd ediyor (*Zübdetü't-terâvîh*, 91a).

12 Gerlach, Üsküdar'dan İstanbul'a geçiş ile Atmeydânı'na gidişi bir İspanyol yahudisinin evinden ta'kîb etmiş ve husûsiyle elçilik hey'etinin kıyâfet, tertib ve şâşa'asını mufassalan tasvîr etmiştir. (*Tage-Buch*, s. 190-191).

13 Selânikî, s. 140. Gerlach (s. 191), şeker, bahârat v. s. nin saraydan gönderildiğini kayd eder. Mukaddemâ Tokmak Sultan'ın babası Şah-Kulu Sultan'a İstanbul'a

sine dikkat olundu[14].

İran sefâret hey'etinin İstanbul'a muvasalâtından iki gün önce padişah, avlanmak üzere Halkalı'ya gitmişti. Bu sebeble elçi, 7 mayısta vezîrleri ziyâret ederek getirdiği nâme ile hediyeleri takdîm etti[15]. 10 mayıs perşembe günü ise, padişahın şehre girişi dolayısiyle yapılan mutantan merâsimi, Yeniodalar yakınında[16] tahsîs edilen kafesli bir köşkten –maiyyeti kafes altındaki dükkânlardan– temâşâ etti[17]. Muâsır bir müşâhid, 10-12000 askerin muhteşem kıyâfetleriyle katıldıkları bu merâsimin, padişahın kudret ve şâşaasını İran hey'etine göstermek üzere tertiblendiğini tesbît etmiştir[18].

II

Tokmak Muhammedî Sultan, 13 mayısta, maiyetinden 30 kişiyle birlikte Dîvân-ı Humâyûn'a kabûl olunarak evvelâ Şâhın mektubunu ve hediyelerini, sonra kendi hediyelerini takdîm etti[19]. Tahmasb'ın hediyeleri arasında, bir muhteşem çadır[20], çeşitli halılar[21], Horasan keçeleri, 18 musanna' ve müzehheb Mushaf-ı şerif[22], İran şâirlerine

vusûlünün ilk günü, "âdet üzere" 200 baş şeker ve 200 balmumu verilmesinin emr edildiğine âid kayıd (*Mühimme* VII, 733, 16 receb 975), bir teâmülü aks ettirse gerektir.

14 *Tage-Buch*, s. 191.

15 Gerlach, elçinin Vezîr-i âzama takdîm ettiği hediyeleri ta'dâd ediyor: Nefîs bir mushaf, kıymetli taşlar, inciler, çadırlar, yaylar, balıkçıl tüyleri, Horasan kürkleri, alaca bezleri... (*aynı eser*, s. 192).

16 "Acemi-oğlanları Meydanı başında Aşçıbaşı Evleri dimekle meşhur yerde konak tutulup temâşâgâh ta'yin olındı" (*Selânikî*, s. 141).

17 Padişahı istikbâl eden devlet erkânı ve askerin muntazam alayla şehre girişi Lokman tarafından mufassalan tasvîr edilmiştir (*Zübdetü't-tevârîh*, 91a). Selânikî'nin (s. 141-142) verdiği bilgi, bâzı bakımlardan bu tasvîri ikmâl etmektedir.

18 Gerlach, *Tage-Buch*, s. 192.

19 Gerlach, gösterilen yer; Lokman, 91b; Selânikî, s. 142. Zaîm Mehmed, elçînin maiyyetinde 60 kişi bulunduğunu kayd eder (*Câmi'ü't-tevârih*, 309a). Şâhın nâmesinin muhtevâ ve metni için makalemizin III. bölümüne bk.

20 Emsâlinin Dîvân-ı Humâyûn'a gelmemiş olduğuna işâret eden Selânikî (s. 142), murassa' ve mücevher sütunlara istinâd eden çadırın 40 hazîneli; Zaîm Mehmed (308b-309a) 32 hazîneli olduğunu, içinde hazîne ve kiler çadırları ihtivâ ettiğini kaydeder. Gerlach (s. 192) ise, altın ve gümüş direklere müstenid, ipleri ipekten ve 500000 duka altını kıymetinde olduğunu ifâde eder (krş. Hammer, *Devlet-i Osmâniye Tarihi*, türkçe trc. VII, 54).

21 Gerlach, ipek halıların mikdârını 40 olarak tesbît; Lokman ise, ipekten başka "zerbeft Kirmân halıları" da bulunduğunu kayd eder.

22 Lokman, 91b. Kur'ân-ı kerîm nüshalarının mikdârı Mehmet Zaîm'e göre 10, Gerlach'a göre ise 20 cilddir.

âid 60 cildden ziyâde dîvân, Firdevsî'nin *Şeh-nâme*'si, birkaç parça musavver murakka'ât, 10000 tane balıkçıl teli, "üç hokka mûmîyâ'-i ma'denî ve penzehr-i hayvânî"[23], kıymetli taşlarda dolu çekmeceler, oklar, yaylar, kılıçlar v.s.[24] nazar-ı dikkati çekiyordu. Vezirlerle berâber padişahın huzûruna giren elçi, tesliye ve tebrik merâsimini edâ edip el öptükten sonra ikametgâhına avdet etti[25].

İran elçisi, ikinci ve son def'a, 22 mayıs salı günü[26] Dîvân-ı humâyûn'a kabûl olunarak memleketine dönüş için icâzet aldı. Kendisine: 4 aded "dîbâ ve çatma hil'at", altın ve gümüş eğerli 4 at, gümüş evâni, atlaslı kumaşlar, 5 kese akçe[27]; adamlarına "serâser ve çatma kaftan"[28] ve sâir in'am ve ihsânlarda bulunuldu. Vedâ merâsimi ziyâfetle sona erdi. Müteâkiben vezîrler, münâvebe ile elçiyi ziyâfete dâvet edip hediyeler verdiler: 23 mayısta 80 kişilik maiyyetiyle Vezîr-i âzamın ziyâfetine gelen Tokmak Sultân'a mütenevvi' taam ve şerbetler ikrâm olundu; çeşitli oyunlar, güreşler, okçuluk hünerleri gösterilip ilâhîler okunarak [29] kendisine ve maiyetine kaftan, kumaş evâni, at ve sâir kıymetli hediyeler verildi. Sokollu'yu tâkîben diğer kubbe vezirleri: Piyâle, Ahmed, Mahmud ve Mustafa Paşalar da elçiye ziyâfet verip hediyeler takdîm ettiler[30].

Muhammedî Sultan, Padişahın cevâbî mektûbunu hâmil bir çavuş ve Safevî hükümdârı için verilen ve köleler, altın nakışlı çadırlar, arab atları, kırk başlı çadır, gümüş ve altın sandıkları, nefis kitab ve kumaşlardan terekküb eden hediyeler[31] ile birlikte, 31 mayıs (2 rebi'ülevvel 984) perşembe günü merâsimle Üsküdar'a geçip avdet etti[32]. Mîrîden tâyîn edilen nakdile ihtiyaçları temîn olunarak elçinin sâlimen memleketine ulaştırılması için yol üzerindeki kadılarla refâkata me'mur edilenlere emirler gönderildi[33].

İran elçisinin daha Dîvân-ı Humâyûn'a ilk def 'a kabûlünden iki gün sonra, 15 mayıs (15 safer) salı sabahı, Şah Tahmasb, oğulları ara-

23 Lokman, gösterilen yer.

24 Gerlach, s. 192. Tokmak Sultan'ın berâberinde getirdiği hediyelere, Erzurum'da bıraktığı ve elçinin hareketinden sonra İran'dan gönderilmiş olan av hayvanlarını da ilâve etmelidir:

"Erzurum Beğlerbeğisine hüküm ki,

Mektub gönderüp Yukaru cânibden üç pars gelüp elçi alıkoduğu ile beş pars olup toykun ve sunkur dahi gelmek üzere olup ne zamânda gönderileceğin isticâze eyledüğin ecilden buyurdum ki (Pervâne Çavuş) vardukda parsları güz faslında gönderüp toykun ve sunkurlar dahi geldüğini alup ehil kimesnelere teslîm edüp bulundurup vakti geldikte âsitâne-i saâdetime gönderesin" (*Mühimme zeyli* III, s. 139, 18 safer 984).

25 Lokman, 91b. Selânikî (s. 142), elçinin Dîvân-ı Humâyûn'a ilk ve son kabûlünü bir def'ada vâki' olmuş gibi gösterir.

26 Lokman, gösterilen yer; Gerlach, s. 199. Bu tarih, Hammer (VII, 54)'de sehven 21 mayıstır.

27 Lokman, 91b. Zaîm Mehmed (309a) 6 kese akçe, Gerlach (s. 199) 5000 duka harcırah diyor; Selânikî, iki mülâkatı bir arada zikr ettiği için, "ardınca 3 kese harclık gönderildi; ikisi guruş ve biri (nakdiye ve) bin aded altun idi" (s. 142) ifâdesinin iki mülâkatdan hangisine âid olduğunu tâyînde müşkilât çekiyoruz.

28 *Câmi'ü't-tevârîh*, 309a.

29 Gerlach, s. 199.

30 Selânikî (s. 142-143) vüzerânın elçiye verdiği hediyeleri ta'dâd ediyor.

31 در روز شنبه [۳۰ جمادی الاول ۹۸٤] تخماق سلطان ولد شاه قلی سلطان استاجلو که در زمان شاه دین پناه بر بر سالت روم رفته بود وسلطان مراد تبرکات موفوز وتنسوقات غیر محصور ازغلامات پریوش با خیمهای زرنسگار واسبان تازی وبادپایان شامی وحجازی وخرگاه چهل سری وبارگاه ششتری وصندوقهای سیم وزر وکتب نفیسه واقمشه شریفه بویعنایت کرده بود - باچاووش سلطان مراد بدرگاه عالم پناه امده ؛ بوسیلة امرابه پابوش حضرت اعلی مشرف گشت مکتوبی که مشتمل بر اظهار محبت ووداد وارتباط قواعد مودت واتحاد بود

(Hasen-i Rumlu, *Ahsenu't-tevârîh*, nşr. C. N. Seddon, Baroda 1931, 1, 483-484).

32 Lokman, gösterilen yer.

33 İran'dan gelen elçi avdet edip refâkatine tâyîn olunan Bozok Hızır Çavuş'la kazâlarına vardıkda zahîre ve sâir yol levâzımını tedârik edip muzâyaka çektirmemeleri; mallarına ve hayvanlarına bir zarar erişmeden sâlimen serhadde ulaştırmaları hakkında Konya yolundan Erzurum'a kadar yol üzerinde olan kadılara hüküm: *Mühimme zeyli* III, s. 150 (28 safer 984). Yine, elçi kazâlarına uğradıkda kadılıklarında hâzır bulunup zahîresini tedarik etmeleri, kazâlarındaki hırsız ve harâmîleri zabt edip zarar îka'ına meydan vermemeleri, elçinin ve adamlarının mal ve eşyâları zâyi' olursa mes'ul ve muâteb olmakla kalmayıp tazmîne mecbur tutulacakları hakkında elçinin yolu üzerinde olan kadılara hüküm: *Kezâ*, s. 210: 28 safer.

Elçinin adamları, yollarda ve konaklarda reâyânın hayvan ve eşyâlarını alıp zulm ettikleri bildirilmekle kanun hilâfına kimseye tecâvüz ettirmemesi, zahîrelerinin te'mîni için kadılara emir gönderildiği, elçi mârifetiyle adamlarını muhkem zabt ettirmesi hakkında "Oltu Beği olan" Üveys'e hüküm: *Mühimme zeyli* III, s. 174: 28 safer.

"Oltı Beği olup Yukaru cânibden gelen elçi yanında olan Üveys Beğ'e ve Dergâh-ı muallam çavuşlarından Mehmed Çavuş'a hüküm ki,
Hâlen elçi âdemleri yolda reâyânın müft ü meccânen yem ve yemeklerin ve sâir zâd ü zevâdelerin alup teaddî eyledikleri istimâ' olundu. İmdi mîrî cânibinden mühimmatları içün akçe verilmiş iken fukarânun akçeleri verilmeyüp müft ü meccânen zulm ile almağa sebeb nedir? Bu bâbda ikiniz dahi itâba müstehık olmuşsuzdur. Buyurdum ki (Ahmed Çavuş) vusûl buldukda bu babda mukayyed olup yolda ve izde ve menâzil ü merâhilde onat görüp gözedüp müft ü meccânen asla bir nesne aldırmayup kifâyet mikdârı lâzım olan zahîrelerin size bi'z-zât mîrî cânibinden verilen akçeden veresiz. Anların gibi bir nesne lâzım olursa ziyâde akçeleriyle narh-ı cârî üzere rızâlariyle satanlardan aldırup şer'-i şerîfe muhâlif kimesneye zulm ü teaddî etdirmiyesiz ve elçi âdemlerinün atları sirka olunmaması içün onat vechile zabt etdiresiz. Gecelerde ve gündüzlerde kondukları yerlerde kifâyet mikdârı âdemler ihrâc edüp mezkûrları onat zabt etdirüp bir nesnelerin zâyi' etdirmeyüp ve anlardan reâyâya dahi teaddî etdirmeyüp gereği gibi basîret üzere olasız. Şöyle ki min ba'd emr-i şerîfime muhâlif iş olduğu istimâ' oluna sizden bilinüp beyân olunan özrün

sındaki saltanat re kabeti ve veliahdi tâyîn hususunda devlet erkânı arasında başgösteren ihtilâf sebebiyle zehirlenerek öldürülmüştü[34]. Keyfiyyetin İstanbul'da şüyu'u, Üsküdar'a geçen elçinin -pek kuvvetli bir ihtimâlle- memleketine müteveccihen hareketinden sonra vuku' bulmuştur[35]. Tokmak Sultan, İstanbul'u terk edişinden üç ay kadar bir zaman geçtikten sonra, Şah Tahmasb'ın ikinci halefi İsmâil Mirzâ'nın cülûsunun üçüncü günü (30 cemâziyelevvel 984 / 25 ağustos 1576 cumartesi] Kazvin'e muvâsalat etti[36].

Şah Tahmasb'ın ölümü ile İran'ın içine düştüğü karışık vaz'ıyet, II. İsmâil'in Osmanlı-Safevî sulhünü ihlâl ve hattâ Anadolu'nun emniyetini tehdîd eden hareketleri Osmanlı hükûmetini, önce hududlarda tahaffuzî tedbirler almağa, Şah İsmâil'in zehirlenerek ölümünden sonra da Safevî hükûmetine karşı hasmâne bir hareket ihtiyârına meylettirdi[37]. 1578'den îtibâren İran üzerine sevk edilen ordular, 1555 Amasya muâhedesinden beri muhâfazasına îtinâ edilen ve III. Murad'ın cülûsunu tebrik vesîlesiyle gönderilen Tokmak Muhammedî Sultan'ın sefâretiyle de te'yîdine çalışılan Osmanlı–Safevî îtilâfına son vererek fâsılalarla yarım asır devâm eden bir muhâsamat devri açtı.

makbûl olmaz. Ana göre mukayyed olasın" (*Mühimme zeyli* III, s. 282: 8 rebi'ülevvel 984).

34 Tahmasb'ın ölüm tarihine dâir çeşidli rivâyetler için bk. B. Kütükoğlu, *aynı eser*, s. 15, n. 51.

35 Lokman, Van Beylerbeyisi çavuşbaşısiyle Hakkâri hâkimi kethudâsının Tahmasb'ın vefâtı, Haydar Mirzâ'nın katli ve İsmâil Mirzâ'nın iclâsına mübâşeret olunduğuna dâir haberle İstanbul'a muvâsalat ettikleri târihi, 9 rebi'ülevvel perşembe olarak tesbît eder: *Zübdetü't-tevârîh*, 91b. Muhammedî Sultan'ın Revan'daki büyük oğlundan aldığı mektubdan Tahmasb'ın ölümü ve İsmâil Mirzâ'nın Kazvin'e dâhil olarak cülûs ettiği haberini aldığı, Şâhın vefâtı tahakkuk etmişse de hangi oğlunun câlis olduğu hakkındaki şübheleri izâle için câsuslar gönderdiğini arz eden sâbık Erzurum ve lâhık Van Beylerbeyisi Husrev Paşa'ya yazılan cevab, 30 rebi'ülevvel (*Mühimme zeyli* III, s. 195); Zeynel Bey'in câsuslarından, hemşîresi tarafından çağrılan İsmâil Mirzâ'nın Kazvin'e teveccüh ettiği haberinin alındığını bildiren sâbık Van Beylerbeyisi Ahmed Paşa'ya gönderilen hüküm, 22 rebi'ülâhır tarihlidir (*kezâ*, s. 261). Bu sebeble, Selânikî'nin (s. 144) -yanlış olarak nakl ettiği- Tahmasb'ın ölümü ve hattâ İsmâil Mirzâ'nın Safevî tahtına câlis olarak "teberraîleri" tâkîb ettiği haberinin biribirini müteâkıb İstanbul'da şâyi' olması üzerine elçi Tokmak Han'ın telâşla memleketine avdet ettiği; kezâ Zaîm Mehmed'in "elçi kendüne varup irişmeden Tahmasb Han'ın vefâtı haberi Tokmak Han'a İstanbul'da vârid oldu" (*Câmi'ü't-tevârîh*, 313b) ifâdeleri sıhhatli sayılmaz. Filhakîka Tahmasb'ın ölümünün, vuku'undan yedi gün sonra İstanbul'da duyulmuş olması imkân hâricindedir.

36 Bk. not 31.

37 Bk. B. Kütükoğlu, *aynı eser*, "Giriş", § III-V.

III

Şah Tahmasb'ın Tokmak Muhammedî Sultan'la III. Murad'a cülûs tebrîki için gönderdiği mektûbun aslı Tokapı Sarayı Müzesi Arşivi'nde (evrak nr. 3161) bulunmaktadır. Münşeât mecmûalarında sûretine rastlayamadığımız bu nâmenin muhtevâsı da muâsır kaynaklara ya intikal etmemiş veya yanlış aks etmiştir. Ezcümle, Sokollu Mehmed Paşa'nın kitâbet hizmetinde bulunan Mehmed Zaîm, nâmeyi okuyup mazmûnuna vâkıf olanlardan işittiği kaydiyle, Şâhın mektûbunda: Âhır ömrüne yaklaştığı, vefâtında oğlu Haydar Mirzâ'ya padişahın zahîr olması, kazâen düşmanı zuhûr eder ve kendisine galebe ederse asker vermek sûretiyle muâvenetde bulunmasını ricâ ettiğini nakl etmektedir[38]. Bu rivâyet, sonradan Hammer tarafından da benimsenmiş ve Şah Tahmasb'ın Tokmak Sultân'ı, Osmanlı-Safevî dostluğunu teyîd maksadı yanında, "diğer evlâdının mahrûmiyyetiyle beşinci oğlu Haydar'a saltanatının dağdağasız intikalini te'mîn" için gönderdiği ileri sürülmüştür[39]. Ancak, makalemizin sonunda kısmen derc edeceğimiz nâmenin metninde, Zaîm Mehmed'in rivâyetine taalluk eden en küçük bir îmâya rastlayamadığımız gibi, elçiye ağız haberi olarak böyle bir vazîfenin verilmiş olması ihtimâlinin de, tarafların karşılıklı vaz'ıyeti göz önünde bulundurulursa, imkân dâhilinde görülemiyeceğine kani'iz.

Filhakîka Şah, nâmesinde sâdece, cülûs-ı humâyûn haberinin

38 Şah Tahmasb Sultan Murad'a "ta'ziye ve tehniye-nâme gönderüp mübârek-bâd-ı saltanat etdi ve evlâdından küçük oğlu Sultan Haydar Mirzâ'yı pâdişâh-ı cihâna vasıyyet etdi ve der-i ma'delete risâlete gelen Âzerbaycan Hanı Tokmak Muhammed Sultan'la pâdişâh-ı âlemiyân Murad Hân bârgâhına gönderdiği nâmesinde: *Oğlum kullarına bir hususda muâvenet lâzım olmak ihtimâli olıcak saâdetlu oğlum pâdişâh-ı zıllu'llâhdan leşker ihsân etmekde ve gayri muâvenet ü muzâheret bâbında ihsanlar umarın,* deyü envâ-ı tazarru' u zârî derc etmiş... Ol zaman Tokmak Han'la der-i devlete vârid olan nâmesini okuyup mazmûnuna vâkıf olanlardan böyle mesmû'umuz olmuşdur ki nâmesinde yazılan bu imiş ki: Benim serîr-i devletde akrân u emsâlim olan dâverân-ı cihân husûsan kutb-ı dâire-i Âl-i Osman merhum Sultan Süleymân Hân idi. Anların vücûd-i şerîfleri nişîmen-i dünyâdan gülşen-i bakā semtine rıhlet edüp şimdilik serîr-i devletde benden gayri kalmayup ve nevbet-i rıhlet bana değdiği ve benim dahi nefsile olan âb u âteş be's u hırmânla ılınmış ve mezârım dahi rûz-merre olan gümân u hayâlât ile kazılmış ve kefenim hâzır ve müheyyâ olup dikilmişdir ve bu dâî-i hakîre ve rahmet-i Hudây-i lâyezâle muhtâc ve fakîre dahi va'de yetişüp ber mûcib-i fermûde-i masdûka-i كأس موت كل نفس ذائقة الموت بكا sunulup *mürg-i rûhum âlem-i süflîden âlem-i ulvî tarafına pervaz u cevlan eylediğünde oğlum Haydar Mirzâ kullarına pâdişâh-ı nev-cevân u cevânbaht* طال بقاه *destgîr ve bu demlerinde yâr u zahîr olması bâbında inâyet ü ihsânlar umarın ve kazâ-i nâgehânîden bir cânibden üstüne aduv gelüp galebe idicek olursa muâvenete leşker verilmesin recâ iderin deyu saâdetlu zıllu'llôhdan recâ vü istid'â eylediğin didiler" (Câmi'ü't-tevârîh, 318a–318b=Fâtih Ktb. nr. 4306, 314a – 314b).*

39 *Devlet-i Osmâniye Tarihi*, VII, 52-53.

İran'a gelen hacı, ziyâretci ve tâcirlerden duyulup büyük memnuniyyeti mûcib olduğunu, tarafeyn arasındaki dostluğu te'yid için Azerbaycan Beylerbeyiliği Emîr-i Dîvânı[40] ve merhum Şah-Kulu Sultan oğlu Muhammedî Sultân'ı cülûs tebrîkinde bulunmak üzere gönderdiğini, Osmanlı ülkesinde müskirâtın men'inin ziyâdesiyle takdîr edildiğini ifâde, tarafeyn arasındaki dostluğun mer'î bulundurulması temennîsi ile babasının vefâtı dolayısiyle Padişaha tâziyelerini beyân, ömür ve devletinin uzun olmasına duâ etmektedir.

28 sm. en, 21 sm. satır uzunluğu ve 20 metre boyunda bir tomar hâlinde bulunan nâmenin mensûr kısımları celî dîvânî, manzum parçaları tâlîkle, âyet ve hadîsler nesih yazı ve yaldızla kaleme alınmış olup, "Sultân Murâd Hân b. Sultân Selîm Hân" başlığı ile muhtemelen üzerine dikkatin çekilmesi istenen birkaç ibâre ve beyitleri ayıran işâretler mâvi mürekkeble, mısrâları ayırd eden işâretler ise yaldızla yazılmıştır. Kurt tahrîbâtı, yer yer bâzı kelimelerinin okunmasını güçleştirmektedir. Altdan 5. satırın hizâsında ve mektûbun arka yüzünde Şah Tahmasb'ın aşağıda fotokopisi verilen, mührü bulunmaktadır: Mührün üst tarafındaki çerçeve içinde "Allâh - Muhammed - Alî" lâfızları, ortada "Bende-i şâh-ı velâyet Tahmasb" ibâresi, sağ üstden alta ve altdan sol üste doğru kenâra resm edilen çerçeveler içerisinde ise aşağıdaki iki beyit okunabilmektedir:

جانب هر که باعلی بیروست (؟) هر که گوپاش من ندارم دوست

هر که چون خاك نیست بر در او گر فرشته است خاك بر سر او

40 Tokmak Muhammedî Sultan'ın sıfatını Lokman (90b) "Çukur-ı Sa'd Beğlerbeğisi", Selânikî (s. 140) "Revan ve Nahcuvan hânı Tokmak Han", Zaîm Mehmed (308b) "Âzerbaycan hânı -ki Tebriz ve Nahcuvan ve Sa'd-çukurı'nda ve etrâfında olan nevâhîye handır- Ustacalu (Ustaclu) Tokmak Muhammedî Sultan", İskender Münşî (I,93) "Muhammed Han Tokmak hâkim-i Çuhur-i Sa'd", Mühimme kayıdları "Revan Sultânı" (XXVII, 372) veyâ "hâkimi" (*kezâ*, 414) olarak tesbît etmiştir. Şah Tahmasb'ın nâmesi lâyıkıyle kullanılmadan hazırlanan "İslâm Ansiklopedisi"nin *Murad III.* maddesinde, sehven "Emîr-i Divân ve Azerbaycan vâlisi Tokmak Muhammedî Han" denmişti. Nâmenin metnindeki "Muhammedî Sultân Emîr-i Dîvân-ı Beğlerbeğî-i vilâyet-i Âzerbaycân veled-i merhûm Şah-Kulı Sultân (str. 134) ifâdesinden elçinin henüz "Han" değil "Sultan" bulunduğu, Âzerbaycan beylerbeyisi değil, bu beylerbeyiliğin Dîvân-beyi olduğu anlaşılmaktadır. Vilâyetlerdeki Dîvan beyliği'nin, Safevî devlet merkezinde adlî işlere nezâret eden "Dîvân beği" müessesesine (bk. V. Minorsky, *Tadhkirat al-muluk,* Gibb Memorial series, London 1943, s. 50-51, 87,111,112,119-110,§ 12: Chardin, *Voyages en Perseet autres lieux de l'Orient,* Amsterdam 1711,VI, 94-95), vazîfe ve salâhiyyet bakımından tekabül edip etmediğini bilmiyoruz.

41 Tahmasb'ın nâmesinde, başta Nizâmî olmak üzere, muhtelif İran şâirlerinden muhtevâya uygun pek çok iktibâslar yapıldığı gibi, bir yerinde (str. 293) de, Şeyh Muslihüddîn Sa'dî-i Şîrâzî'nin ismi tasrîh edilerek *Bûstân*'dan bir hikâyesinin derc edilmiş (str. 294-297) olduğuna işâretle iktifâ edelim.

Pek musanna' ve mükellef bir lisânla kaleme alınan mektûbun edebî bir metin olarak tavsif ve tahlîli mevzû'umuz ve ihâtamız dışında olup[41], burada ancak, bir tarih vesîkası olmak îtibâriyle kısaca muhtevâsına işâret edilmiştir. Nâmenin pek uzun olan metninin aynen dercine derginin imkânları müsâid olmadığı gibi, mevzûumuz bakımından ehemmiyyetli olan bâzı parçalarının iktibasının maksadı te'mîne kifâyet edeceği mülâhazasıyla da metnin bütün olarak verilmesi lüzûmu hissedilmemiştir. Aşağıda, mektûbun baş ve son kısımlariyle muhtevâsına işâret ettiğimiz husûslara tekabül eden parçalarının metinleri verilmiştir. Makale sonuna da, aslı hakkında bir fikir vermek ve deşifre ettiğimiz metnin kontrolünü kolaylaştırmak üzere nâmenin bu kısımlara tekabül eden fotokopileri ilâve olunmuştur.

سلطان مراد خان بن سلطان سليم خان

(Satır 1) معز اللسلطنة والجلالة والعدالة والعدالة والسعادة والسخاوة والجاعة والعظمة والسطوة والصولة والنصفة والدولة والشوكة والرأفة والحشمة والابهة والمعدلة والمرحمة والمكرمة والعطوفة (st. 2) والمحبة والمودة والعز والاقبال والنصر والاجلال والاعتيان والاحسان السلطان بن السلطان بن السلطان وخاقان بن الخاقان بن الاخاقان

(3) ای نام تو بهترین سراغاز بی نام تونامه گی کنم باز
ای خطبه تو تبارك الله وصف توهمیشه بارك الله

(4) تبارك الذی بید الملك وهو علی کلی شیء قدیر الحمد لله رب العالمین والصلوة والسلام علی خیر خلقه محمد وآله اجمعین (5) تحف تحیات مخالصت سمات که نسایم اخلاص آن از فضای دلگشای یحبهم و ویحبونه وزیدن گرفته ریاض محبت و وداد رانزهت نضارت بخشد .

(127) حقاکه از استماع خبر خجسته اثر جلوس این اعلیحضرت (128) سکندر نشان برتخت سلطنت واورنك حشمت وعظمت مخلص دولتخواه را انواع انبساط وسرور وابتهاج وحضور روی نمود وابواب خرمی وبهجت وشادی ومسرت بر چهره امانی وآمال (129) این محب خیر خواه گشود ودرازاء (؟) این عطیه کبری که باعث رفاهیت کافه برایاست سجدات شکر الهی ومراسم سپاس لطف نامتناهی بجای آورد وبلبل ناطقه بر شاخسار بیان زبان (130) بشکر حضرت پروردگار جل شانه گشاد ... (132) ... وازضمیر این بشارت نوید (133) امن وامان بگوش هوش عالمیان رسید وازمیامن آن دیده امید خلایق وجهانیان روشن گردید واهل این دیار ازصغار وکبار ازین اخبار مسرت اثار نچندان شادان وفرحان گشتند که (134) شرح شمه یکی از هزاران بیان توان نمود .

(140) چون بر رأی سلطنت آرای خورشید ضیای ان شهنشاه عالیمکان ظاهر وپیدا وروشن وهوید است (141) بنای موالات جانبین باعلی مرتبه مشید واساس مصافات طرفین باسنی درجه مؤکد است وقاعده اتحاد کبنیان مرصوص محکم وارکان اخلاص و وداد کسبع شداد (142) مستحکم لا جرم بمقتضای یگانگی ودوستی جهت مبارکباد تخت سعادت بخت آن سلطان سکندر شان سلیمان مکان وتهنیت جلوس عزت مأنوس آن خاقان فریدون فر (143) کیخسرو نشان امارتمآب حکومت نصاب ایالت دستگاه شجاعت انتباه اعتمادی امیر الامرای منظور انظار عنایت بیغایت شاهی مشمول عواطف ومکارم نامتناهی پدشاهی شمساً للامارة (144) والحکومة محمدی سلطان امیر دیوان بکلربکی ولا یت آذربایجان ولد مرحوم شاه قلی سلطان دام عزه ومعالیه که بمرتبه سامی ومنصب جلیل گرامی وایالت نامی معزز (145) وسرافرازاست وبمزید عنایت وشرف محرمیت ازا کفا واقران مستثنی وممتاز اخلاق حمیده اش دایما مستحسن ومطلوب وسوابق خدمات پسندیده اش مقبول ومرغوب دوحه اخلاصش از زلال (146) سالسال تربیت پادشاهانه نشو ونما یافته ونهال اعتقادش از رشحات سحاب عاطفت خسروانه سرسبز وسیراب گشته برآستان بوسی درگاه معلی وبارگاه اعلی فرستاده شد .

(249) درین اوقات فرخنده ساعات از واردین آن صوب صواب خصوصا از جماعت حاجیان وزایران (250) سعادت نشان وجمهور تجار ومترددین آن دیار اخبار مسرت آثار وبشارات خجسته اشارات بدین ولایات وحدود عزورود یافت وازاستماع این خبر بهجت اثر غنچه تمنای محب صادق الاعتقاد در گلشن مقصود ومراد (251) وگلزار محبت واتحاد شگفته گردید وابتهاج تمام ومسرت بالکلام حاصل شد که آن سلطان صاحب اقبال وآن پادشاه موفق نیکو خصال چون بتوفیقات ربانی وتأییدات سبحانی (252) مسند عالی سلیمان وسریر سعادت مصیر جهانبانی متمکن وبر قرار ومستقل وکامکار گشته عرصه جهان وساحت دورانرا ازجلوس خاقانی مشرف وبلند آوازه ورسوم معدلت لزوم سلطانی (253) وآیین خسروی تزیین کیانی را تازه ساخته اند از ابتداء طلوع آفتاب جهانتاب سلطنت وعنفوان شباب عظمت همواره همت علیا ترویج شریعت غرا مصروف وانتظام ملت مرضا معطوف نموده (254) با مراد واسعاد مشیت ربانی ومرافقت وموافقت ارادت یگانی بر حسب کریمه ان اللّه مع المتقین بالکلیه منع ودفع منکرات

خصوصا شرب خمر ومسکرات (255) فرموده بدرجه رفیعه ومرتبه منیعه ان اکرمکم عند اللّه اتقیکم فایز گشته لوای ملك ارای معدلت وداد وصلاح وسداد بفحوای صدق مؤدای وامر بالمعروف (256) وانه عن المنکر در وسیط بسیط جهان وبر مفارق کافه عالمیان افراخته بموجب آیه شریفه انما الخمر والمیسر والانصاب والازلام رجس من عمل الشیطان (257) فاجتنبوه لعلکم تفلحون طوائف انام وعموم خواص وعوام را از ارتکاب شرب شراب که بلا ریب وارتیاب مذموم وناصواب است ممنوع وبر اجتناب واحتراز از آلا یش آن امر شنیع (258) که باعث نجات حیزین (؟) وفوز وفلاح منزلین است مأمور فرموده یکبارگی ابواب شرب خمر بمقتضای خبر خیر اثر شرب الخمر مفتاح کل شر بر چهره حال وجبهه آمال عالمیان (259) مسدود واثر شرب باده ازدور دوران وبزم زمان معدوم ومفقود نموده از مل وصهبا وصراحی ومینا در افواه بغیر نامی نمانده ودیده هیچ آفریده در بساط زمان نشانی از آنها ندید .

(400) نسبت لسلطان صاحب قران وخاقان سلیمان جاه جنت مکان اسکنه اللّه فرادیس الجنان درجه دریچه بود در وقتی که بر طبع مضمون صدق مشحون (401) الحب یتوارث بعالیحضرت قاآن سلیم الرأی سکندر مکان علیین آشیان مکنه اللّه علی ارائك روضات الرضوان هریك ازآن محبت و وداد بود بهزار شد

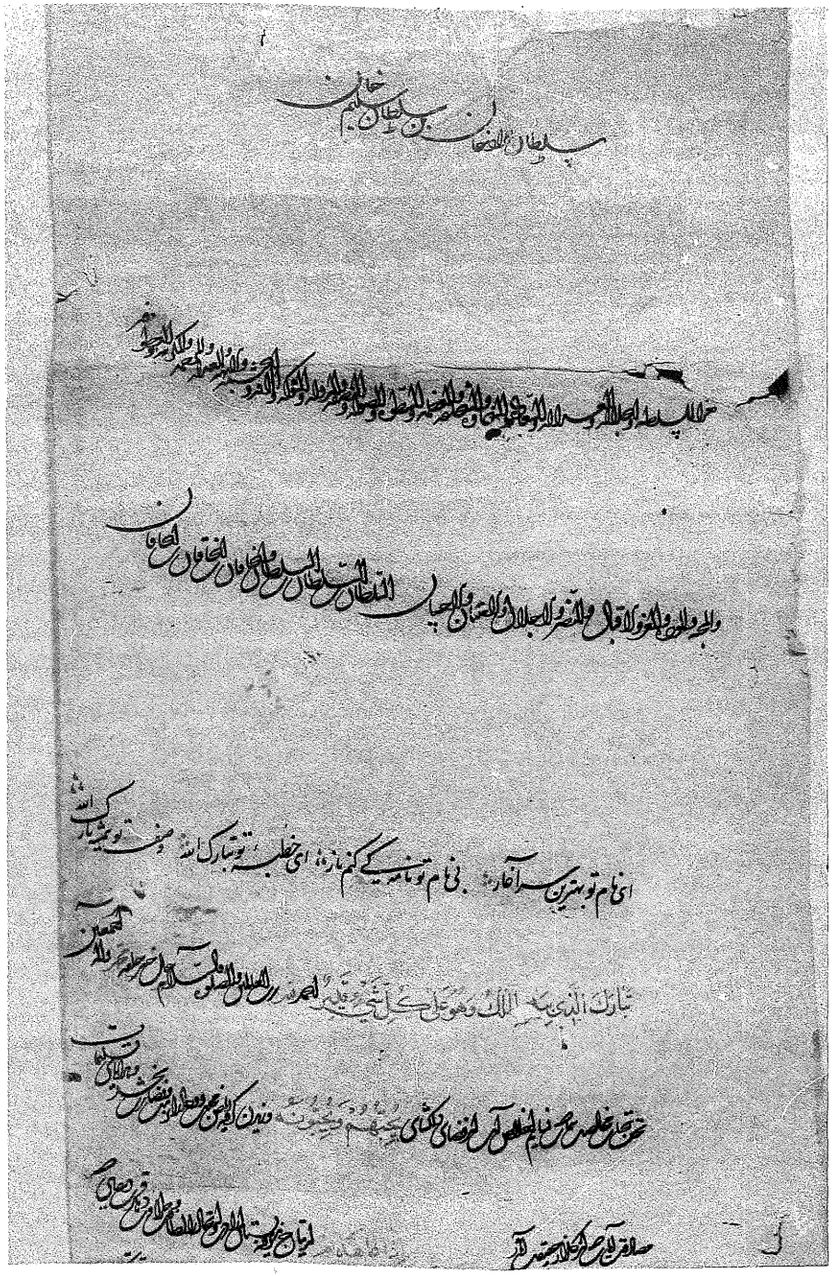
(402) مارا زدوستان خود آن شه شمار کرد مهری که داشتیم یکی را هزار کرد اکنون که سلسله بآن اعلیحضرت والا رتبت خورشید سپهر سلطنت وجهانبانی سریر آرای ملك سلیمانی (403) مسند افروز کشور گردون فضای سلیم خانی منتهی گشته از ان هزار هریك صد هزار شد دوحه محبت ومودت در روضه خاطر صداقت برابر انچنان جای گرفته (404) که با بوستان زمین وزمان بآب جود وهوای احسان وجود سرسبزاست یوما فیوما سمت نمو نشر پذیرفته صوت اصلها ثابت وفرعها فی السماء میکرد ورکن متین آن بنای (405) خوش هوای سرمدیت اقتضای بر عرصه طبیعت محبت انتما چنان رتبه علو ودرجه سمو یافته که تا بنیان فلك استوار است ساعة فساعة استعلا واستیلا دیگر می ماند

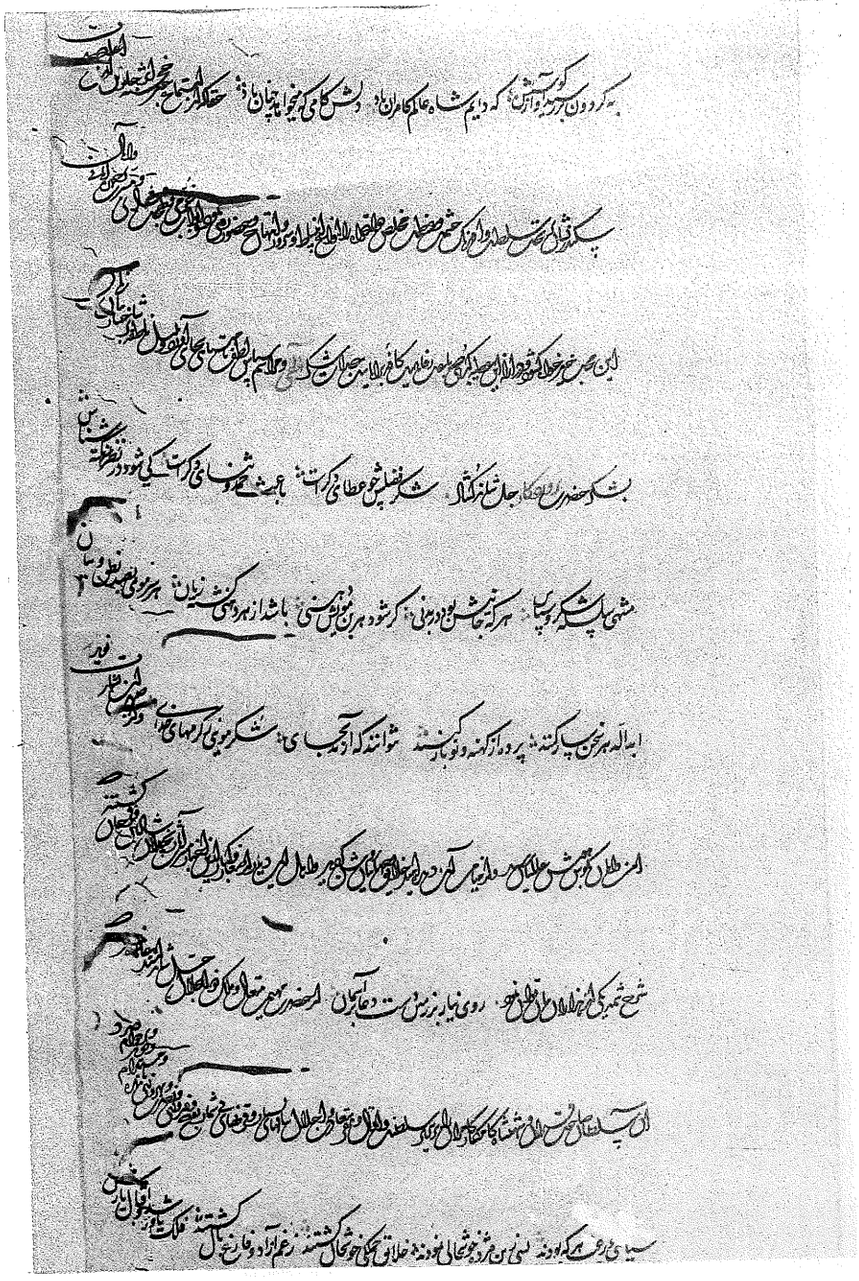
بنای مهر چنان استوار شدکه سپهر (406) بمهر و زری تابیند وفزاید وهر
صفای آینه دل بدان مثابه رسید که آفتاب در وبیند فروزد چهر

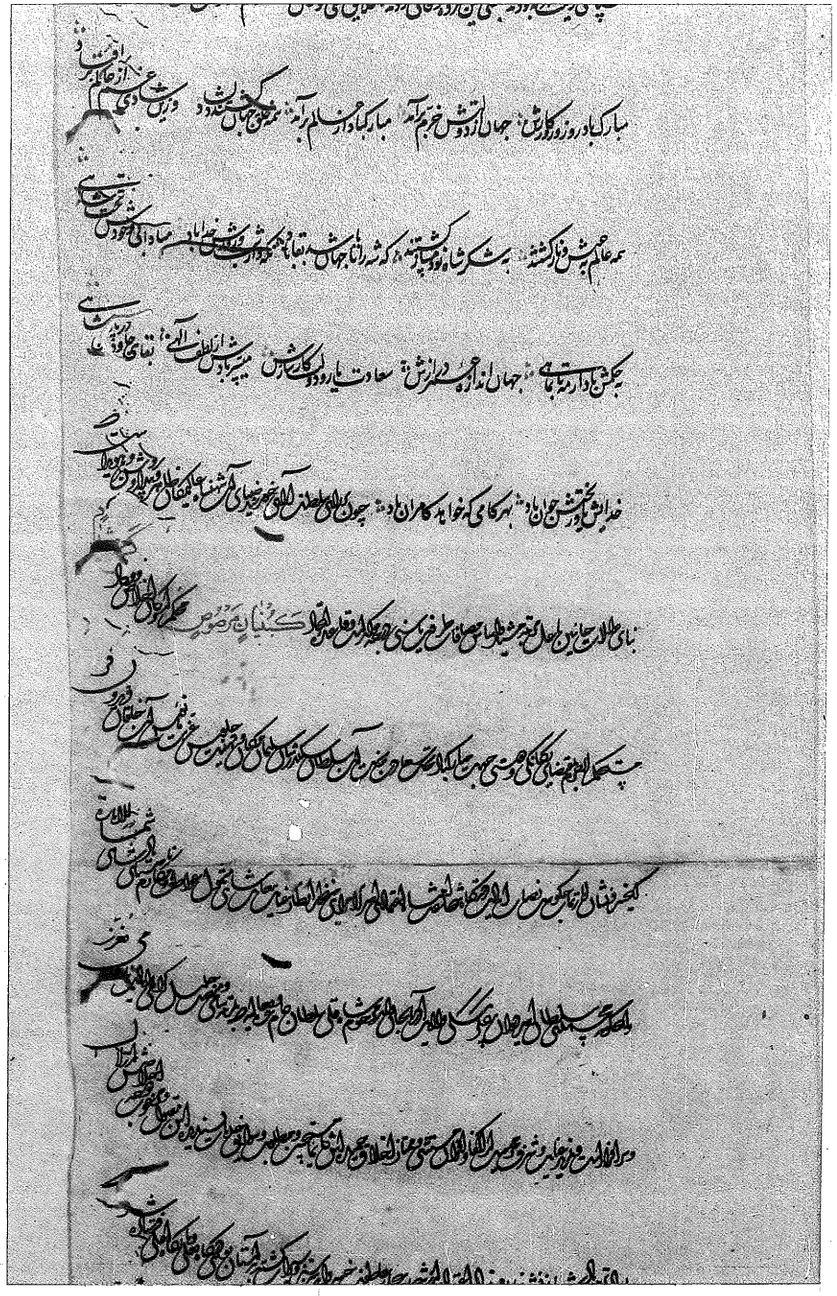
وچون از علو منزلت وسمو مرتبت مدح وثنای ذات فرخنده صفات (407) آن در بحر سلطنت

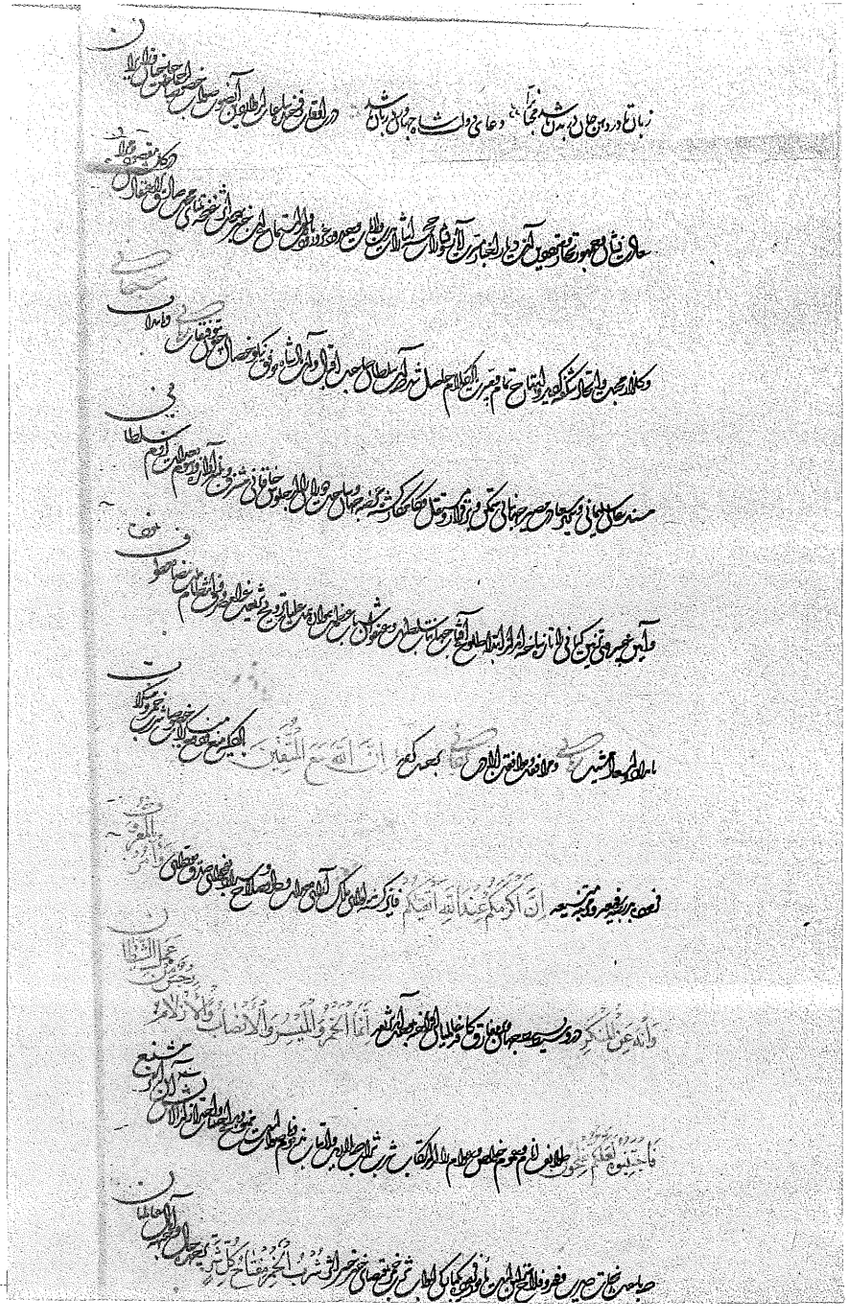
واحسان دریای ایست بی پایای وزیان سخن سنجان وبنان بیان واصفان عاجز از تقریر وقاصر ازتحریر لهذا طی آن مقدمه نموده شروع در دعای دوام دولت (408) وخلود سلطنت آن سلطان سلاطین روی زمین مینماید همیشه تا ازگوش زمان وسیر اسمان شعشعه نور ماه ومهر از سطح سپهر بر عرصه جهان تابد مهجه رایت آن سلطان سلیمان شان (409) عالیمکان تا انقراض زمان بمثابه آفتاب عالمتاب عرصه جهان را منور گرداناد وسریر سلیمان مستقر جاه وجلال این خسرو فلك قدر سکندر نشان ومسند اسکندری مقر سلطنت و ابهت (410) آن سلطان صاحب قران تا روز محشر باد

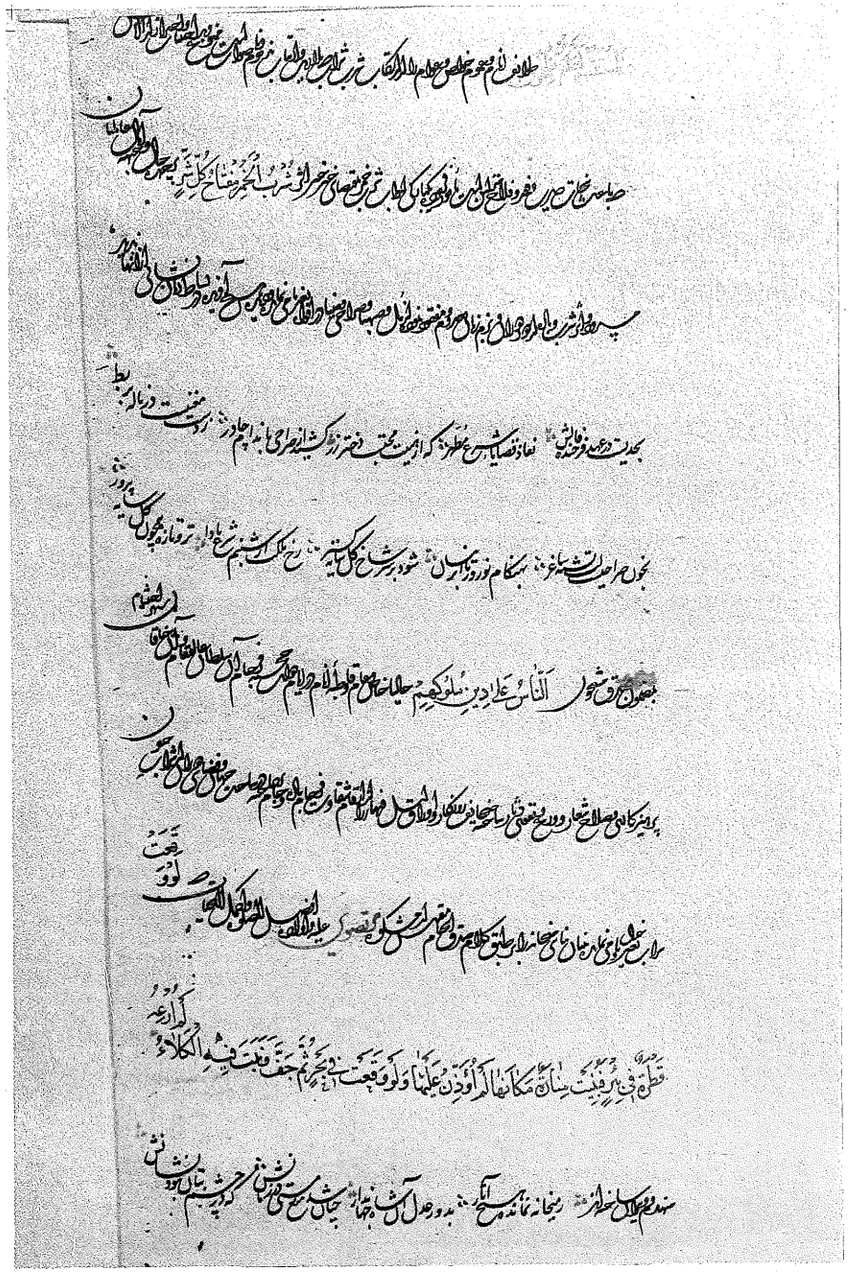
چو دریای مدحت ندارد کنار ثنارا کنم بر دعا اختصار
الهی که تا هست دور وزمان (411) نه بینی بد ازگردش آسمان
بود تامدار سپهر بلند مبادت زآسیب دوران گزند
بچرخ فلك تابود ماه ومهر بکام توکردید همیشه سپهر
(412) از ان بیشتر کاوری درضمیر مما لك ستان باش واقلیم گیر
بهر جاکه رو آوری دوستکام بود چاوشت فتح ونصرت غلام
بود تا نشان از سپهر برین (413) اثر تا بود از زمان وزمین
همیشه به نیکی ونیك اختری بمان بر سر تخت اسکندری
زسلطان سلیمان تویی یادگار همه عالمند ازتو امیدوار
(414) بجای سلیمان بمان سالها بد انا دلی کشف کن حالها
بود لطف یزدان نگهدار تو خداوند گیتی بود یار تو
(415) آمین یا رب العالمین .

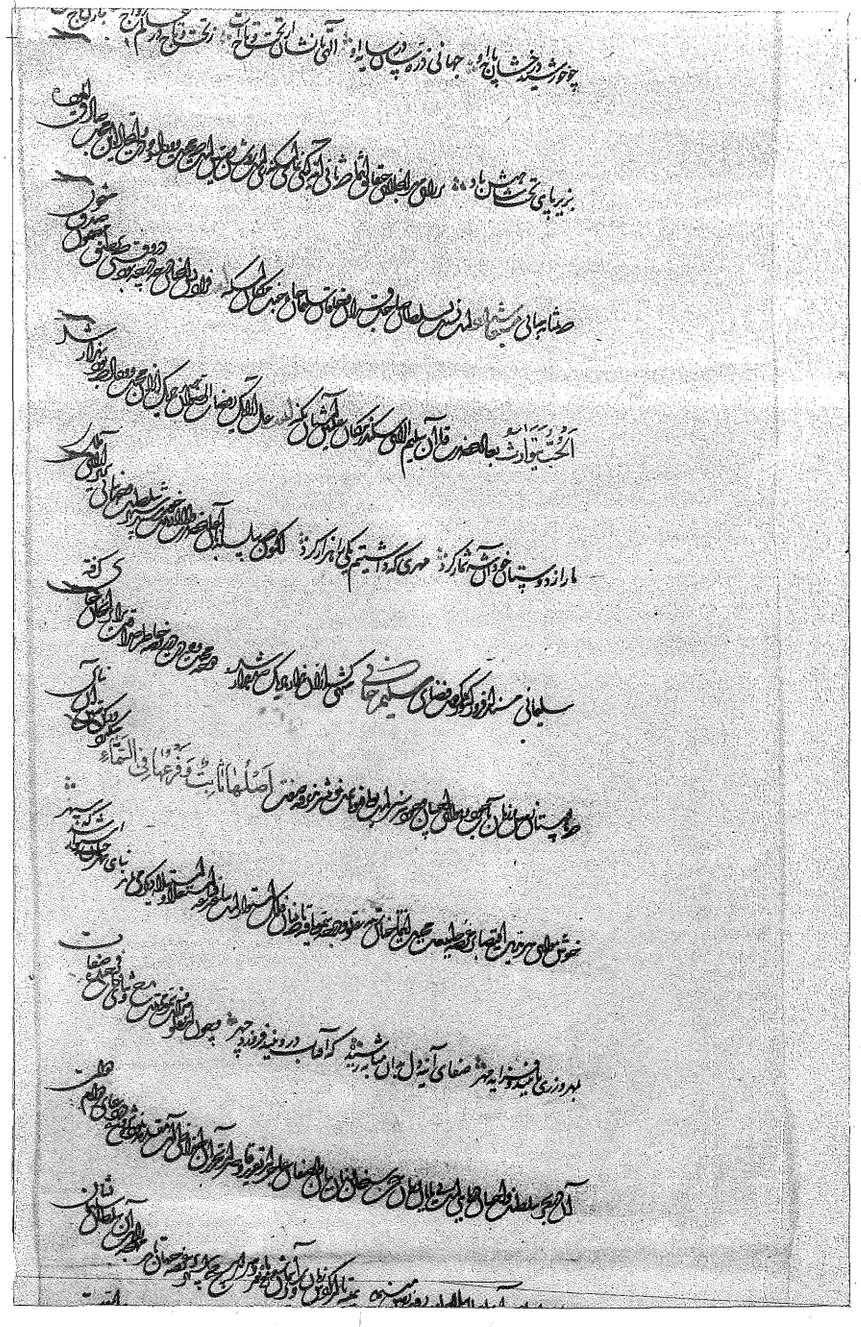

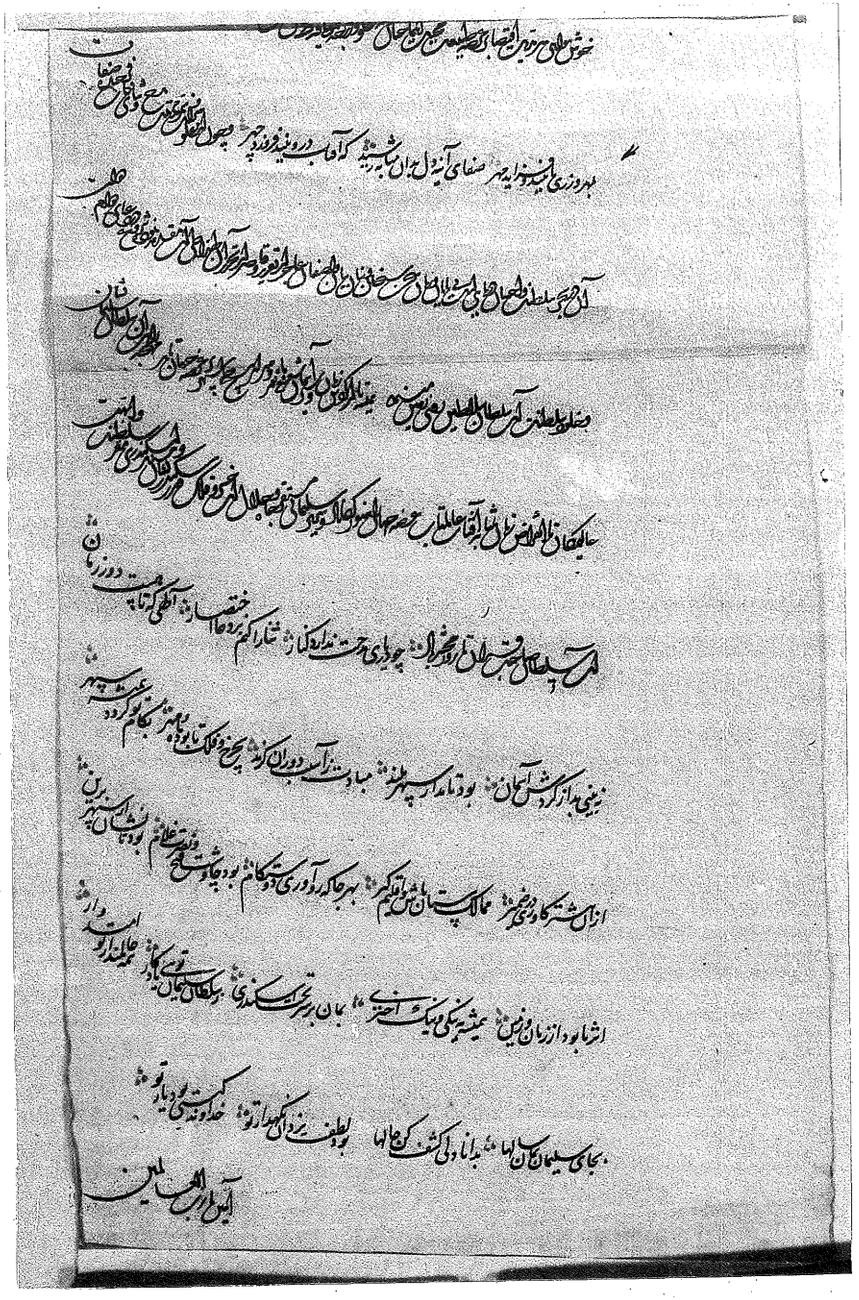

FÂTİH, FETİH VE İSTANBUL

535. yıldönümünü idrâk ettiğimiz İstanbul'un Türkler tarafından fethi, parlak bir askerî ve siyâsî hâdise olma vasfı yanında, müslüman dünyâsının tahakkukunu emel edindiği kudsî bir gayenin eseri olarak da değerlendirilmelidir. Gerçekten hazreti Peygamberin bir hadîsinde vuku bulacağı müjdelenen, âmili hükümdâr ve askeri övülen "Feth-i mübîn" için, daha İslâmın ilk asrından îtibâren müteaddid teşebbüslerde bulunulmuş; hadîs-i şerifteki "ni'me'l-emîr" (ne güzel hükümdar!) ve "ni'me'l-ceyş" (ne güzel asker!) olmak için âdetâ yarışılmıştır : İkinci Emevî halîfesi Yezîd b. Muâviye, 669 baharında İstanbul'un muhâsarasıyle netîcelenen sefere katılarak uğur getirmesiyçin hazreti Peygamberin bayraktârı Ebû Eyyûbi'l-Ensârî'yi iknâ etmiş; ileri yaşta olan bu sahâbe, seferde hazır bulunup İstanbul surları önünde şehid düşünce, vasıyetine uyularak orada gömülmüştür. Mezârı etrâfında efsâne ağı örülen Eyyub Sultan, asırlarca müminlerin kalbinde taht kurmuş, kabri sıkıntı içinde bulunan hıristiyanların dahi melcei olmuştur.

715-717 arasında Mesleme b. Abdilmelik kumandasında icrâ edilen sefer sırasında, İstanbul'un peygamberlerden birinin adını taşıyan bir halîfe zamânında feth olunacağına dâir hadis ile, muhâsaranın icrâ edildiği tarihteki halîfenin (Süleymân b. Abdilmelik), hazreti Süleyman'ın adını taşıması arasında bağ kurularak fethin gerçekleşeceği husûsunda heyecan duyulmuştu. Ancak, ümid edilen fethin, sekiz asır sonra, hazreti Muhammed'in adaşı bir Türk hükümdârına müyesser olacağı nereden bilinebilirdi. Mesleme'nin bu seferi pek hazin bir şekilde sona ermişse de, destân edebiyatında büyük bir zafer kazanılmış gibi derin izler bırakmış; husûsıyle Seyyid Battal Gazî etrâfında teşekkül eden menkıbeler, daha sonra Türk hamâsî edebiyatında da büyük îtibar görmüştür[1].

1 Tafsilât için bk. M. Canard, "Tarih ve Efsâneye Göre Arapların İstanbul Seferleri", İ.H. Danişmend terc., *İstanbul Enstitüsü Dergisi*, II (İstanbul 1956), 214-259.

Abbâsîlerin ilk devresinde de devâm eden İstanbul'a müteveccih Müslüman taarruzu, zamanla hızını kayb etmiş, X. asırda ise, Bizans'ın karşı saldırısına müncer olmuştur. Bu mukabele, şiî-sünnî tefrikasıyle parçalanmış İslâm dünyâsını can evinden vuracak derekeye gelmişken, Yakın-doğuya giren Oğuzlar, sünnî müslümanlığın müdâfaasını üzerlerine almış, onu birleştirip yüceltmek idealine gönülden bağlanmışlardır. O kadar ki Malazgird'den iki yıl sonra Türkmen atlıları Boğaziçi kıyılarında görünmüşler, Türklüğe açtıkları Anadolu'da yeni bir vatan kurmayı başarmışlardır. Ancak bu sür'atli fetih, Batı hıristiyan dünyâsını, birbiri ardınca Haçlı orduları göndererek Bizans'ı büsbütün yıkılmaktan kurtarmağa tahrîk etmiş; İznik'i merkez yapan Selçukluları Anadolu yaylasına doğru çekilmeğe zorlamışlardır. Zamanla Yakın-doğudaki Haçlı bakıyyesi temizlenmişse de, çok geçmeden vuku bulan Mogol istîlâsı karşısında Türkiye Selçuklu Devleti inkırâza uğramış; ihmâl edilen gazâ an'anesine ise "uç"lardaki Türkmen beylikleri sahib çıkmışlardır. Bunlardan en küçüğünü kuran Osman-oğulları, gazâ hareketinin öncülüğünü üzerlerine alarak, gazî gruplarını etraflarına toplayıp onları mehâretle sevk ve idâre ederek Rumeli'yi Türk yayılışına açmış, Anadolu'da Türk birliğini kurmayı başarmışlardır.

Osmanlıların gazâ an'anesini Aydın-oğlu Umur Bey'den devr alarak Rumeli'ye geçişleri, İmparator Yoannis Kantakuzinos'un Bizans tahtı üzerindeki mücâdelesinde kendisine yardımcı kuvvetler göndermesi hakkında Orhan Gazî'ye yaptığı mürâcaat üzerine vuku bulmuş; şehzâde Süleyman Paşa kumandasındaki Osmanlı kuvvetleri, İmparatora muâvenet yanında, Gelibolu'yu köprü-başı olarak tutup Trakya'yı ele geçirerek Balkan fütûhâtını başlatmışlardır.

Feodal hayatın ağır yükünü ortadan kaldırıp, Katolik dünyâsının Ortodokslar üzerindeki dînî baskısını bertaraf ederek Balkan ahâlîsini emniyet ve huzûra kavuşturan Osmanlılar, sür'atle feth ettikleri Rumeli'nin boşalmış topraklarına, göç eden veya ettirilen Türk nüfûsunu yerleştirerek burada da Anadolu'nun uzantısı yeni bir vatan kurmayı başarmışlardır. Fakat sür'atle gelişen bu fütûhat, başta Bizans olmak üzere Balkan hükümdarlarının tahrikleriyle, Türkleri Avrupa'dan atmak için Haçlı seferi tertîbi fikrini doğurmuş; ancak bu kabil teşebbüslerin netîcesi olarak vuku bulan Sırpsındığı (1371) ve I. Kosova savaşları (1389), Türklerin yerleştikleri bu yeni vatandan tard edilemiyeceğini göstermiştir.

Anadolu ve Rumeli'deki hükümdar hânedanlarını tasfiye ederek merkeziyetçi bir imparatorluk kurma idealini benimseyen Yıldırım

Bayezid, Anadolu'da siyâsî birliği te'min ettiği gibi, Bizans üzerinde de ciddî bir baskı kurmuştu: Himâye ettiği prensi imparator tâyin ettirdiği gibi, Bizans hükümdârını her sene haraç ödemeğe, oniki bin kişilik dâimî bir kuvveti Osmanlı hizmetine tahsîse mecbûr etmiş; fakat İstanbul'da Türkler için câmi ve mahkeme kurulması talebi kabûl edilmeyince, 1391'den îtibâren İstanbul'u muhâsara etmiştir. Yedi ay süren bu tazyık, Macarların Tuna'yı aşarak Sofya'ya doğru ilerlemeleri üzerine hafifletilmişse de, Bizans üzerindeki Türk baskısı devâm etmiştir. İmparator II. Manuel (1391-1425)'in Padişahın isteklerini yerine getirmeyip Bizans'ı müdâfaaya kalkışması, muhâsaranın şiddetlendirilerek şehir halkının açlıktan bunaltılmasına sebeb olmuşsa da İmparatorun Garb hıristiyanlığını yardıma çağırması, Macarlar ve Venediklilerin öncülük ettikleri bir Haçlı seferi açılmasına müncer olmuş; Yıldırım, Haçlıları Niğbolu'da hezîmete uğrattıkdan (1396) sonra İstanbul'un zabtını ciddî sûretde ele alıp, önce Güzelce-hisar (Anadolu Hisârı)'ı yaptırıp, sonra İstanbul muhâsarasını şiddetlendirmiştir (1397). İmparator ise, Garbdan beklediği yardımı alamayınca, İstanbul'da bir Türk mahallesi, bir câmi ve mahkeme kurmak, yıllık haraç ödemek taahhüdüyle Yıldırım'ı, on senedir devam eden kuşatmayı kaldırmaya râzı etmiştir. Bu mutâbakat netîcesinde Göynük ve Taraklı Yenicesi'nden bir kısım ahâli göçürülerek İstanbul'da iskân, kiliseden bozma bir câmi ihdâs edilmiştir. Padişahın Anadolu'daki meşguliyetinden faydalanan İmparatorun Türklerin eline geçen Şile vs. kaleleri geri alıp yardım te'mîni için Avrupa'ya gitmesi üzerine Yıldırım, tekrar İstanbul'u kuşatmış; bu son harekâtdan başarı ümîdî belirmişken, Timur'un Sivas'ı tahrîbi haberi muhâsaranın kaldırılmasına âmil olmuştur.

Yıldırım Bâyezid'in oğulları arasındaki taht mücâdelelerine sâhne olan fetret devrinde Bizans, önce büyük şehzâde Süleyman Çelebi'yi tutmuş, onun ölümünde İstanbul'a sığınan oğlu Orhan'ı, amcası Mûsa Çelebi'ye karşı kullanmıştır. Bu sebeble Mûsa, Edirne tahtına geçince, İstanbul'u kuşatmış, Bizans da ona karşı küçük şehzâde Mehmed Çelebi'yle anlaşmıştır. Mûsa Çelebi, içine düştüğü gâileler yüzünden İstanbul muhâsarasına devâm edememiş; Mehmed Çelebi ise, müstakil hükümdar olduktan sonra da ihtiyatlı politika tâkîb ederek Bizans'la olan dostâne münâsebetlerini devâm ettirmiştir.

II. Murad tahta geçince Bizans, ona rakîb olarak -tarihlerimizde "Düzmece" sıfatı verilen- amcası Mustafa'yı çıkarmış; Padişah da onu bertaraf ettikden sonra İstanbul'u kuşatmış (1422) ve teknik sınıflarla mücehhez kuvvetli ordusuyla öncekilerden ziyâde korku doğurmuşsa da, Bizans'ın bu def'a küçük şehzâde Mustafa'yı isyâna tahrik etmesi

Padişahın kuşatmayı kaldırıp Bursa'ya gitmesine yol açmıştır. Daha sonra İmparator VIII. Yoannis (1425-1448)'in Avrupa'ya gidip, Papa'nın dînî otoritesini tanıma karşılığında Türklere karşı haçlı seferi açma vaadi alması, II. Murad'ın tekrar İstanbul'u kuşatmağa niyyet etmesine âmil olmuşsa da, sulh tarafdârı Vezîriâzam Çandarlı Halil Paşa, onu bu tasavvurundan vaz geçirmiştir.

Türklerin Belgırad muhâsarasının başarısızlığa uğraması (1440) ve Erdel'deki yenilgisi, hıristiyan dünyasında, Türkleri Balkanlardan atmak için bir Haçlı seferi tertîbi fikrine kuvvet kazandırmış ve 1443-1444 kışı bir Macar-Sırp ordusu Sofya'yı zabt ederek İzladi Geçidi'ne dayanmış; Türk kuvvetleri haçlıları çekilmeğe mecbûr etmişse de tâkibde başarısızlığa uğramıştır. Papa, ertesi sene için bir Haçlı seferi hazırlığına girmiştir. Barış siyâsetine tarafdar olan Vezîriâzam Halil Paşa'nın ısrârıyle, Padişah, bâzı tâvizler vererek Macarlar, Sırblar ve Karamanoğulları'yla anlaşıp tahtı, Manisa Sancakbeyliğinde bulunan Mehmed'e bırakarak Bursa'ya çekilmiştir (Ağustos 1444). Ancak yapılan barış sükûnet yerine tam bir çözüntüye yol açmıştı: Arnavutluk ve Sırbistan'da da isyanlar çıkmış; Segedin Andlaşmasına rağmen bir Macar-Ulah ordusu Tuna'yı aşarak Varna'ya doğru ilerlemiştir. Bizans'ın tahrîkiyle bir Osmanlı Şehzâdesi Trakya'da saltanat dâvâsına kalkmışsa da, Rumeli beylerinden umduğu alâkayı görmemiş, sonunda İstanbul'a sığınmak zorunda kalmıştır[2]. Edirne'de hurûfîler baş kaldırmış, 22 Eylül'deki yangın büyük hasar yapmıştır. Halîl Paşa'nın ısrârıyle Edirne'ye çağırılan II. Murad, Çanakkale müttefik Venedik-Papalık donanması tarafından tutulduğundan Anadolu Hisarından topların himâyesinde, asker başına bir duka vermek sûretiyle Ceneviz gemileriyle Rumeli yakasınâ geçmiş ve haçlıları Varna'da mağlub ederek çekilmeğe zorlamıştır (Kasım 1444). Böylece Balkanlardaki Osmanlı hâkimiyeti sağlamlaştırılmış, İstanbul'un fethi yolu açılmıştır. II. Murad, herkesin kendisini fiilen hükümdar olarak tanımış olmasına rağmen 12 yaşındaki oğlunun istiklâline zarar vermemek için Manisa'ya çekilmiş ise de, Çandarlı, II. Murad'a dayanarak devlete hâkim olmak istemekle, genç hükümdara ve onun etrafında bulunan -II. Mehmed'in istiklâline tarafdar olup onu İstanbul fethine tahrik eden- Zaganos ve Şehâbeddin Paşalarla mücâdeleye başlamış; Mora, Arnavudluk ve Eflak'da tecâvüzler artmış ve nihayet 1446 bahârında yeniçeriler Çandarlı'nın tahrîkiyle isyân edip şehzâde Orhan'ı tanı-

2 *Gazavât-ı Sultan Murad b. Mehemmed Han*, H. İnalcık-M. Oğuz neşri, Ankara 1978; H. İnalcık, "İstanbul Fethinin Yakın Sebebleri", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, IX/2-4 (Ankara 1953), 344-354; aynı müellif, *Fatih Devri Üzerine Tetkikler ve Vesikalar*, Ankara 1954.

mak tehdîdinde bulunmuşlardır. Çandarlı, Mora despotunu tecziye için babasının tahta avdetini II. Mehmed'e kerhen kabûl ettirmiştir (Ağustos sonları). II. Murad'ın Eflâk ve Arnavudluk harekâtı Macarları harekete geçirmişse de, II. Kosova zaferi (1448) Balkanlardaki Osmanlı hâkimiyetini te'yîd etmiş; 1451 şubatında II. Murad'ın vefâtı ise II. Mehmed'e mutlak saltanat yolu açmıştır.

Anadolu'da Karamanoğlu taarruza geçip diğer beylikleri ihyâ teşebbüsünde bulunmuş; bu sebeble genç pâdişah, Bizans'a ve Sırp despotuna tâvizler vermiştir. II. Mehmed, Çandarlı'yı yerinde bırakmakla beraber Dîvân'a Şehâbeddin ve Zaganos Paşaları almış; Karaman seferinden dönüşte, düşman donanması Çanakkale'yi tuttuğu için, babasının Varna'ya giderken yaptığı gibi Anadolu Hisarı'ndan Boğazı geçmiş; Çandarlı'yı karşı yakada Rumeli Hisarı (Boğazkesen)nın inşâsına me'mûr etmiştir.

İstanbul'un fethi, II. Mehmed'in saltanatı ve devletinin bakâsı için zarûrî idi. Rumeli ve Anadolu'daki toprakların bu merkezle birleştirilip bir imparatorluk haline getirilmesi, fethe bağlı idi. Bizans, Avrupa'yı ve Anadolu'daki rakîb beylikleri Osmanlılar aleyhine tahrîk ediyor; nâzik devrelerde hânedan mensubları arasına mehâretle tefrika sokabiliyor; Anadolu'da Türk birliğinin kurulmasını önlüyor, denizcilikde henüz kuvvet sâhibi olmayan Osmanlıları Avrupa'nın yardımıyla arkadan vuruyordu. Bütün bu sebebler fethi, zarûret hâline getiriyordu. Herşeyden önce, İstanbul'un fethi, devletin kuruluş esaslarına uyan büyük bir "cihâd" idi.

II. Mehmed, an'anenin kendisine yüklediği "İstanbul'u aç, gülzâr yap" idealini gerçekleştirmek mecburiyetini hissediyordu. İmparatorun Doğu ve Batı kiliselerinin birleşmesini îlân ettiği sırada İstanbul'a Karadeniz'den gelebilecek yardımı önleyecek Rumeli Hisarının inşâsı tamamlanmış, Mora'dan ve Tuna boyundan Bizans'a gelecek muhtemel yardımı önleyecek tedbîrler alınmış; Galata tepeleri tutulmuştu.

1452-1453 kışı Edirne'de hummâlı hazırlıklara geçirildi. 1453 Şubatında Marmara ve Karadeniz sahilindeki Bizans kasabalarının zabtına başlanarak Bizans dış dünyadan tecrîd edildi.

İstanbul'un müdâfaası için Karadeniz'den gelen Venedik gemilerine ilâveten, Cenevizli Yustiniani (Longus), Bizans'a gelerek (Ocak 1453) tahkîmâta ve yerlilerin tâlîmine nezâret, surların en mühim yerlerinin müdâfaasını kendi ücretli askerine tahsîs etmişti. Nisanda, Sarayburnu ile Galata arasına meşhur zincir gerilerek Haliç'deki ge-

miler emniyyete alınmıştı.

Padişah da 5 nisan günü topkapı Maltepesi'nde otağını kurdurmuş; Baltaoğlu Süleyman Bey kumandasındaki donanma ise Beşiktaş-Dolmabahçe arasında demirlemişti.

II. Mehmed, dînî teâmüle uyup Mahmud Paşa'yı göndererek şehrin teslîmini istemiş red cevâbı alınca da, devrine göre te'sîrli büyük topların ateşlenmesini emr ederek muhasarayı başlatmıştı. Okçular ok, mancınıklar taş yağdırıyor; bir taraftan da lâğım kazılıyordu. Müdâfîler de karşı tedbîr almadan geri kalmıyorlardı.

18 nisanda Bayrampaşa deresi kesiminden icrâ edilen ilk hücûm, Yustiniani'nin zırhlı müdâfilerince püskürtülmüş; 20 nisanda, Papa tarafından gönderilen mühimmat yüklü 3 Ceneviz gemisi, Baltaoğlunun men' tedbîrine rağmen -teknik üstünlük ve lodosdan istifade ile- Halic'e girmeyi başarmış; Padişah ise zayıf olan Halic surlarını tazyık için, 21-22 nisan gecesi irili-ufaklı 67 gemiyi, kızaklar üzerinden kaydırmak sûretiyle Kasımpaşa'da Halic'e indirterek düşmana korku salmıştır. Venedik kaptanının baskın teşebbüsü Galata Cenevizlilerinden öğrenilerek önlenmiştir. Müdâfiler arasında büyüyen ihtilâfı İmparator güçlükle önleyebiliyordu. Humbarahâne-Defterdar arasında köprü kurulup, dubalar üzerine yerleştirilen toplarla Halic surları dövülürken, Beyoğlu tepelerindeki toplar da Halic'deki gemileri ateş yağmuruna tutuyordu. 6/7 ve 12 mayıs taarruzları akîm kalınca, Padişah, ağır topların Topkapı - Bayrampaşa arasında tabiye edilerek, umûmî hücûmun buradan yapılmasını emr etmişti. Bombardıman, lâğım kazılma, hendeklerin doldurulmasına devâm olunuyor; müdâfiler de dayanıyordu. Padişah, son hücûmun dehşetini hatırlatarak İmparator ve Bizans halkına şehri terk teklîfinde bulunmuşsa da red cevâbı almıştı. 26 mayısta gelen Macar elçisi ise, muhâsara kaldırılmazsa Macarların müdâhalede bulunacağını, bir Avrupa donanmasının da yaklaşmakta olduğunu bildirmişdi. 27 mayısta toplanan harb meclisinde, Çandarlı, yine muhâsaranın kaldırılmasını, aksi takdirde Batılıların, şehir zabt edilse bile, Devletin başına gâileler açacağını belirtmiş; Zaganos Paşa ise aralarında derin ihtilâflar sebebiyle hıristiyan hükümdarlardan tehlike gelemiyeceği, muhâsaraya devam mütâleasında bulunmuş; Akşemseddin ve Molla Gürânî de kendisini desteklemişlerdi. Bu düşünceye katılan Padişah da umûmî hücûm için gerekli tenbîhatta bulunmuşdu. 29 mayıs fecirle başlayan topçu ateşiyle, her kesimden taarruza başlanmış; asıl hücûm Bayrampaşa Deresi'nden icrâ edilmiş; müdâfiler, rum ateşi ve büyük taşlarla ilk iki hücûmu tardı başarmışlarsa da üçüncü hücûmda ağır yara alan Yustiniani'nin gemisine çekilmesinden hâsıl olan tereddüdden faydalanan Padişah, yeniçerileri, yeniden hücûma kaldırmış; Ulubadlı surlara bayrağı dikmiş; şehre giren mühâcimler, müdâfilerin arkasını alarak taarruz etmekle, müdâfiler şehre doğru kaçmağa başlamışlar; İmparator da ayaklar altında ezilmişti.

Öğleye doğru at sırtında şehre giren Fâtih, Ayasofya'ya giderek halka ve râhiblere, hayat ve hürriyetleri için te'mînat vermiş; ilk cum'a namazını burada kılıp 21 haziranda Edirne'ye dönmüştü.

Türkler İstanbul'a girdiklerinde, bir kısmı çok harâb 50'ye yakın kilise, bâzı resmî binâlar, yıkılmış müesseseler, bozuk yollar ve terk edilmiş saraylar bulmuşlardı.

Esasen 1204 Lâtin istîlâsında, âbideleri tahrîb edilmiş, mezarları soyulmuş, birçok eser mahv olmuş ve Türk fethine kadar bu fâcianın izi silinememişti. XV. asrın ilk yarısında gelen seyyahlar şehrin yüksek kısımlarının tarlalar ve bahçelerle örtülü olduğu, adacıklar hâlinde büyük araziye sâhib manastır ve mâlikâneler ve köy tarzında iskân yerleri bulunduğu, mâbedlerin çoğunun -bu arada Fâtih'deki Havvâriyyun Kilisesinin- harâb ve çökmüş olduğu, meskûn sâhaların daha ziyâde Halîc ve Marmara kenarına inhisar ettiğini belirtirler.

Fethi müteâkıb önce, harâb olan surların ta'mîriyle hendeklerinin temizlenmesine çalışılmıştır. Fâtih kendisi için Bayezid'de bir saray (Saray-ı Atîk), Yedikule'de de devlet hazînesi için bir iç kal'e inşâsını emr etmiştir. Fetihte yararlık gösteren asker ve sûfîlere Bizans evleri tahsis olunmuş, bunların mescidler binâsı teşvik edilmiştir. Başta Fâtih'in devlet erkânı, ulemâsı, Padişahın yakın hizmet erbâbı ve "ni'me'l-ceyş"in adlarını taşıyan pek çok mahalle isimleri, bu teşvîkin semereli olduğunu göstermektedir. Fâtih devrinde kurulan mahalleler Halic ile Fâtih-Saraçhâne kesiminde sık, Marmara sâhilinde seyrek olarak gözükmektedir. Halic'den başlayan iskân yamaçlara doğru yayılmış, husûsiyle iç ticâretin merkezi hâline gelen Bâyezid'de kesâfet kesb etmiştir.

1922'de tesbit edilen 280 mahalleden 182'sinin Fâtih devrinde kurulmuş olması; otuz yıllık bu devrenin İstanbul'un iskânında ne kadar ehemmiyetli bir yer aldığını göstermektedir. Fâtih, fetihden sonra, Lâtin kilisesi ile birleşmeye muhâlefet eden rum asillerine çok iyi muâmele edip esir düşenlerinin fidyelerini kendisi ödeyerek nezdine celb etmiş; kendi payına düşen hıristiyan esîrleri de Fener'de evler tahsis ederek yerleştirmiştir. Muhâsara ve fetih sırasında şehirden kaçanlardan muayyen zamanda geri dönenlere şehirde yerleşmelerine müsâade edip vergiden affetmiştir.

İstanbul'da yerleşeceklere mîrîye âidiyeti ilân olunan arâzi ve binâların parasız verileceği şâyî edilmekle pek çok kimse gelip metrûk evlere yerleştiği, harâb olanların yerine yenilerini binâ ettiği görülmüşdü. Fakat kâfî nüfus celb olunamadığından yeni feth olunan yerlerden müslim - gayr-ı müslim nüfusun topluca, hususiyle san'at ve mârifet erbâbının sürgün yoluyle İstanbul'a iskân edildiği görülmektedir. Gerçekten bâzı semt isimleri bu tarz iskânın izlerini taşımaktadır: Karaman'dan gelenler Büyük-Karaman'da; Konyalılar Küçük-Karaman'da; Aksaraylılar Aksaray'da; Çarşamba ovası halkı Çarşamba semtinde iskân olunmuşlardır.

1457'deki büyük Edirne yangınını müteâkıb devlet merkezi yapıldığı tahmîn olunan İstanbul'un îmârında Fâtih'in ehemmiyetli rolüne işâret edilmelidir: Şeyh Ebülvefâ ve Eyyüb Sultan Cami'lerini (1459) yaptıran Fâtih, kendi adını taşıyan camiinin etrâfına Semâniye medreseleriyle, imâret ve darüşşifâ (1462-1470) binâ ettirmiş; 1472'de Çinili-köşkü, 1478'de de Yeni Sarayını tamamlatmıştır. Kadırga Liman Tersânesi, Kapalı Çarşı ve Bedesteni, Fâtih devri eserlerindendir[3].

Fâtih devri ricâlinin vücûda getirdiği hayır eserleri de ehemmiyetli bir yer işgal eder. Bir fikir vermek üzere Mahmud, Gedik Ahmed ve Rum Ahmed Paşaların isimlerini taşıyan hayrâta işâret edelim.

Herşeyi öğrenme ihtirâsı, ilim ve felsefeye duyduğu alâka, şâirlik vasfı Fâtih'i asrının en büyük ilim ve san'at hâmîlerinden biri yapmış, ilim ve san'at erbâbını celb, te'lif ve tercümeyi teşvik etmekle irfân hayatımızda mühim bir yer işgal etmiştir. Binâ ettirdiği medresede bir hücre isteyip, bunun ancak imtihanda muvaffak olduğu takdîrde mümkün olabileceği cevâbını alınca, bir dânişmend gibi imtihana rızâ gösterdiğine âid kıssa, onun ilme karşı duyduğu derin alâka ve hürmetin nişânesidir.

Gerçekten Fetih, Fâtih'i, İslâm dünyasının en büyük hükümdarı mevkiine yükseltmiştir. Klasik Osmanlı Padişahı tipini temsîl eden Fâtih, otuz yıl müddetle, İstanbul'u dünyanın merkezi hâline getirmeye çalışmıştır. Onun bu yorulma bilmez gayretlerine haleflerinin mesaîsi de eklenince, İstanbul, İmpatorluğun iktisâdî merkezi, Akdeniz'in en büyük limanlarından biri, mimârîsi, sekenesinin hayat tarzı, muâşereti ve kendisine has şîvesiyle gerçek bir müslüman-Türk şehri olmuştur.

Ortaçağ Kostantıniyyesini feth etmekle hazret-i Peygamberin övgüsüne nâil olan büyük hükümdâr, Doğu Roma'dan devr aldığı enkazı, Türk dünyasının ilim, san'at ve iktisad îtibâriyle en mûtenâ baş

3 Ali Saim Ülgen, *Fatih Devrinde İstanbul*, (1453-1481), Ankara 1939; Ekrem Hakkı Ayverdi, *Fatih Devri Sonlarında İstanbul Mahalleleri, Şehrin İskânı ve nüfusu*, Ankara 1958.

VARADİN,

Petrovaradin (Almanca Peterwardein, Macarca Pétervárad)'in Türkçe adı olup, bugün Yugoslavya'nın Tuna Banatı (Voyvodina muhtar eyâleti)'nin merkezi olan Novisad (Neusatz)'ın belediye hudutları içinde, Belgrad-(Varadin) - Novisad-Subotica-Budapeşte anayolu üzerinde, T u n a ' n ı n s a ğ s â h i l i n d e k u r u l m u ş m e ş h u r b i r k a l ' e v e ş e h i r d i r. Köprülerle bağlı olduğu Novisad'la, 1929'da idârî bakımdan birleşmiş olup, nüfûsu 1921'de 5.000'den ziyâde (1961 sayımına göre 8.143) idi.

Tuna'dan 49 m. yükseklikteki fevkanî Yukarı (iç)-kale, Fruşka Gora'nın en şimâlinde 128 m. irtifâı olan bir kolunun teşkîl ettiği ve üç tarafı nehre uzanan sarp bir somaki kayanın üzerinde bulunmaktadır; Aşağı-kale ise, kayanın şimâl eteğindedir. Aşağı-kale'nin, güzel bir çarşısı, bir aslî, iki tâlî sokağı, birkaç katlı evleri, küçük avluları, birkaç kapısı, su dolu hendeği bulunmasına karşılık, kısmen restore edilmiş olan Yukarı-kale'de, evler mevcud olmayıp, yalnızca askerî te'sisler ve Türklere karşı yapılan muhârebelerde alınmış ganîmetlerle dolu meşhur bir cebehâne vardır. Evleri 10-12.000 kişiyi istîab edebilen iki kalenin içinde hâlâ müteaddid tabyalar mevcuttur. Hisarla Karlofça arasındaki yol üzerinde binâ edilmiş olan şehrin etrâfında pek çok bağlar vardır. Ahâlisi zirâatle uğraşır. Hâlen şehir civârında bir zirâî âletler fabrikası bulunmaktadır.

Varadin'de Mithra kültünün bakıyyelerini ihtivâ eden bir yerleşme yeri, Romalılar tarafından I. asra doğru genişletilerek C u s u m adıyla isimlendirilmiş ve burada devamlı asker bulundurulmuştur. V. asırda, Atilla Hunları tarafından zabtedilen Varadin'e, Hunların dağılmasından sonra, muhtemelen Slovenler hâkim olmuştur. Bu Roma kolonisi muahhar P e t r i c u m adını, efsâneye göre, burada, I. Haçlı seferi için asker toplamış olan Râhip Pierre l'Ermite'den almıştır. Herhâlde şehir, Bizans imparatoru Manuel Komnenos (1143-1180)'un Macarlarla muhârebeleri sırasında P e t r i k o n adıyla anılıyordu. Varadin, kısa bir müddet Bizans'a tâbi olduktan sonra, Macar hâkimiyetine geçmiş ve Kıral IV. Bela, 1237'de şehri ve

kıral sarayını, Cistercienler râhiplerine hibe etmiş, onlar da burada Belefontis de Monte Varadinipetri manastırını binâ etmişlerdir[1]. Varadin gibi, zikredilen manastır da, 1439'dan îtibâren Maçva banının kontrolüne geçmiştir. 1522-1526 arasında, Varadin, Tuna'da seyreden şaykaların üssü olmuştur.

Macaristan'ı Türk hâkimiyetine açan Mohaç seferine çıkış sırasında, Belgrad'dan Sirem yakasına geçişi müteâkıp, vezîriâzam ve Serdâr-ı ekrem Makbûl İbrâhim Paşa 2.000 yeniçeri ve Rumeli vilâyeti sipâhisiyle pek müstahkem Varadin[2] 'in zaptına me'mur edildiğinden, 3 şevvâl 932 (13 temmuz 1526) cuma günü şehir önünde konmuştur. Türk kuvvetleriyle muhârebeyi kabûl eden düşman, ağır kayba uğrayıp kal'eye sığınmağa mecbur olduğu gibi, Macar serdârı ve Kalócsa başpiskoposu Tomor Pavli (Tomory Pál)'nin Tuna'nın öte yakasına geçerek, kale müdâfilerini takviye ve teşvik etmesi, gemileri ve nehir kıyısına koyduğu toplarıyla, Osmanlı ince donanmasını daha ileri gitmekten men'e çalışmasına mukabil, Süleyman Reîs kumandasındaki irili-ufaklı 800 gemiye bindirilmiş Osmanlı kuvvetlerinin müessir ateşiyle, Macar topları susturulup, gemilerinin İlok'a, Pavli'nin de süvârileriyle birlikte Segedin'e çekilmesi te'min edildi. 15 temmuzda, abanoz gibi sert ağaçla tahkîm edilmiş surları yıkılarak şehrin varoşu zaptedilmekle, müdâfiler, ev ve barklarını ateşe verip yangını siper etmek suretiyle iç-kaleye sığındılar. Kale her taraftan ihâta olunup bombardıman edilmesine, yer yer lağımlar kazılarak surlarda gedikler açılmasına rağmen, Georg Alapin kumandasındaki müdâfiler, hisarın metânetine güvenerek mukavemette ısrar etmişler, hattâ hücum hazırlıkları henüz tamamlanmadan yapılan iki yürüyüşü püskürtmeğe muvaffak olmuşlar ise de, 17 şevvâl (27 temmuz) cuma sabahı patlatılan lağımlarla surlarda açılan iki gedikten yapılan umûmî hücûmla kale kahren zapt olunmuştur.

Aynı gün câmie tahvil edilen kilisede cuma namazı kılınıp, hutbede Kanunî'nin ismi zikr edilmişti. Harâb olan yerleri tâmir edilen

1 Râhipler, buradaki mülklerini korumak için, 1330-1340 senelerinde bir kale inşâ etmişler, 1490-1494 senelerinde ise başpiskopos Petrus de Warda, kaleyi genişletmiştir.

2 Kemal Paşa-zâde'de "Petrovaradin", diğer Türk kaynaklarında "Petervaradin" ve daha yaygın şekliyle "Varadin".

3 Kemâl Paşa-zâde Ahmed Şemseddin, *Mohaç-nâme*, nşr. Pavet de Courteille, Paris 1859, s. 51-68; Celâl-zâde Sâlih, *Mohaç-nâme*, Üniv. Ktb. TY nr. 1285, 18b-20a; Celâl-zâde Mustafa, *Tabakâtü'l-memâlik ve derecâtü'l-mesâlik*, Üniv. Ktb. TY nr. 5997 109b-111a; Matrakçı, Nasuh, *Süleymân-nâme*, Revan Küşkü Ktb. nr. 1286, 107b-115a; Bostan, *Süleymân-nâme*, Ayasofya Ktb. nr. 3317, 83a-86a; Peçuylu İbrahim, *Tarih*, İstanbul 1281, I, 85; J. v. Hammer, *Devlet-i Osmaniye tarihi, M. Atâ terc.*, İstanbul 1330, V, 58, 290 v.d.

kal'eye muhâfaza kuvveti, kadı ve dizdâr tâyin olundu[3].

XVI. asrın ikinci yarısında tanzim olunduğunu tahmin ettiğimiz bir mufassal tahrir defterine[4] göre, pâdişah haslarına dâhil Varadin varoşunda, 68 ev ile 12 dul kadın nüfûsu bulunduğu, öşür ve tekâlif-i örfiyyesinin 3.740 akçaya bâliğ olduğu anlaşılmaktadır. 1075 (1665)'te Varadin'i ziyâret eden Evliyâ Çelebi[5], yedi büyük kulesi bulunan sekiz-köşeli iç-kalede, 200 ahşap bahçesiz ev, Sultan Süleyman Câmii, cebehâne, zahire ambarları; aşağı varoşta ise, ahşaptan altlı-üstlü bahçeli evler, 3 medrese, 4 sibyân mektebi ile câmi, han -iskele başındakinin mükellef olduğunu-, hamam ve zâviyelerin bulunduğunu, çarşıda her ülkenin kıymetli metâının satıldığını, şehrin bağ ve bahçelerinin çokluğunu tesbit eder. Seyyâhımızın 150 akça pâyeli olarak kaydettiği Varadin kadılığının, üç yıl sonra kazaskerlikçe yapılan tanzimde mansıp tahsîsatının kezâ 150 akça ve derecesinin "râbia" olarak tesbit edildiği görülmektedir[6].

Önünde, Tuna 350 m. kadar genişlediğinden, husûsiyle ordunun Erdel'e gidiş ve dönüşünde Varadin, bir geçit yeri olarak kullanılmıştır. Bu cümleden olarak Mohaç seferinden avdette ordu, Varadin karşısında, gemiler üzerine kurulan köprüden geçtiği (ekim 1526)[7]; gibi, Birinci Viyana seferinden dönüşte de Varadin köprüsü aşılmış[8]; 1597 Eğri seferine giderken Sirem'den Segedin (Szeged) yakasına geçişte, eskiden kalan köprü yerleri üzerine tombazlarla kurulan köprü kullanılmış[9], dönerken aynı geçitten geçilmiştir. Kezâ Avusturya seferi serdârlarından Satırcı Mehmed Paşa, 1598 Varad (Grosswardein); ertesi sene İbrâhim Paşa, Uyvar (Ersekujvar) ve Yemişçi Hasan Paşa, 1602 seferinden dönerlerken aynı geçidi kullanmışlardır[10].

Kanunî Sultan Süleyman'ın Mohaç seferi sırasında zapt edilen Varadin, 161 sene sonra, 1687 ağustosunda, Mohaç ovası ağzında Şikloş yakınlarında, Sadrâzam Sarı Süleyman Paşa'nın hezîmetini müteâkıp, Türk kuvvetlerince tahliye olunmuştur: Bu mağlûbiyet üzerine sadrâzam, önce Osek (Eszek) sonra Vulkovar üzerinden Vara-

4 Başbakanlık Arşivi, *Tapu-Tahrir Defteri*, nr. 437, s. 126.

5 *Seyâhatnâme*, VII, 146 v.d.

6 Muammer K. Özergin, "Rumeli kadılıklarında 1078 düzenlemesi", *İsmail Hakkı Uzunçarşılı Armağanı*, Ankara 1975. s. 262, 306.

7 Peçuylu, I, 101, v.d.

8 *ayn. esr.*, I, 139.

9 Topçular Kâtibi Abdülkadir, *Tevârih-i Âl-i Osman*, Viyana, National bibliothek, mixt. 130, 69b.; Naîmâ, *Tarih*, İstanbul 1283, I, 146 v.d.

10 *ayn. esr.*, I, 204, 225, 303, 305.

din'e gelmiş (18 şevvâl 1098=27 ağustos)[11], orduda aleyhine umûmî bir ayaklanma çıkması üzerine, Belgrad'a firar (5 eylûl), sonra da İstanbul'a giderek sadâret mührünü teslim etmiş[12], ancak Süleyman Paşa'nın azli ve müteâkıben îdâmı, isyânı yatıştırmağa yetmemiş, ordunun İstanbul'a gelerek IV. Mehmed'i hal'e teşebbüsü, serhaddin boşalmasına ve dolayısıyla bu fırsattan faydalanan Avusturyalıların Macaristan'da mukavemet eden son Türk mevkîlerini de ele geçirmelerine yol açmıştır. Bu arada, Avusturyalılar tarafından muhâsara edilen, Drava üzerindeki Valpova'nın imdadına gönderilen Hazînedâr Hasan Paşa'nın firârı, Navluncu Hasan Paşa'nın da Osek'i bırakıp Belgrad'a gelmesi üzerine, Varadin muhâfızları da kaleyi terk ederek Belgrad'a çekilmekle bütün Zemun ovası Avusturyalıların eline geçmiştir[13].

Türklerin tahliyesi sırasında Varadin şehri, Tuna tarafı hariç, surlarla çevrili olup giriş yeri cenupta idi. Kalenin şarkında ve içinde ikişer yarım kule, kezâ içinde bir dizdâr köşkü mevcuttu. Belgrad ve Erdel'e tevcih ettikleri taarruzlarında Varadin'i üs olarak kullanan Avusturyalılar, surları tâmir, cenup kısmına üç burçlu bir tabya ilâve, kaleyi mânia ve hendeklerle tahkîm, şimâl kısmına da Tuna'ya kadar uzayan istihkâmlar binâ ettiler. Köprülü-zâde Fâzıl Mustafa Paşa'nın Salankamen önlerindeki şehâdetinden (20 ağustos 1691) sonra, Zemun yakasının Türkler tarafından geri alınması güçleşmiş, müteâkıp ay içinde ince-donanmanın Varadin önünde Avusturya gemileri ve askeri üzerine galebesi, kalenin istirdâdı imkânını yaratmışsa da, bu fırsattan faydalanılamamıştır[14]. Ertesi sene, Avusturyalılar kaleyi tevsîe girişerek Leopold burcunu inşâ, varoşun cenup ve şarkını derin hendeklerle çevirip, mânialarla tahkîm; siperlere 14.000 piyâde yerleştirip şehri iki köprü ile karşı yakaya bağladıkları gibi, nehrin iki yakasına tabyalar binâ ederek içine toplar yerleştirdiler. Ayrıca toplarla mücehhez 9 kalyonu köprü hizâsında, 19.000 Macar ve Avusturya süvârisini de karşı yakada savaşa hazır bulundurdular.

Bütün bu tahkîm ve takviyeler, kaleyi zapt için Sadrâzam Sürmeli Ali Paşa'nın 1694 sonbaharında giriştiği harekâtın akîm kalmasında müessir oldu: Avusturyalıların Varadin civârında yığınak yaptığına dâir haberler gelmesi üzerine, bu mes'eleyle ilgilenmesi emrolu-

11 Defterdar Sarı Mehmed Paşa, *Zübde-i Vekāyi'ât*, Viyana National bibliothek, H.O. 85, 128a.

12 Ö. Faruk Akün, "Merzifonlu Kara Mustafa Paşa ve mîrahur Sarı Süleyman Ağa mücâdelesi ile ilgili bir konuşma zaptı", *Türkiyat Mecmuası*, 1980, XIX, 43 v.d.

13 Silâhdar Fındıklılı Mehmed Ağa, *Tarih*, İstanbul 1928, II, 292 v.d.

14 Silâhdar, II, 607.

nan Ali Paşa, ağustosta Belgrad'a gelip Varadin kal'esinin zaptını kararlaştırdıktan sonra, Zemun yakasına geçerek 19 muharrem 1106 (9 eylûl 1694) tarihinde kal'e önüne kondu. 17-18 eylûl gecesi, 20 koldan siper kazılıp toplar yerleştirilerek 19 eylûlden îtibâren kal'enin bombardımanına başlanıldı. İnce-donanmanın müessir ateşi, düşman kalyonlarını kal'e altına sığınmağa mecbûr ettiği gibi, 21 eylûl günü Avusturyalıların yaptığı hücum, kayıplar verdirilerek püskürtüldü. Ancak, aynı gün takviye kuvvetleri alan düşmanın, yeni tabyalar inşa ederek inadla ateşe devam ettiği görüldü.

Ekim başından îtibâren sekiz gün devamlı yağan yağmur, siperleri ve yaklaşma yollarını doldurup askeri tâkatsiz düşürerek ileri hareketten alıkoyuyordu. Buna, 7-8.000 kişilik Avusturya ve Macar imdâd kuvvetlerinin Segedin'e geldiği, imparatorun meşhûr Macar beylerini asker toplamağa me'mur ettiği haberleri de eklenince, hayli kayıp veren askerin mâneviyâtı bozulmuş, yapılan müşâvere sonunda, Belgrad'a çekilmenin münâsib olacağı tesbit edilip, topların kısmen donanma, kısmen de ordu ile nakli kararlaştırılarak, 23 günlük muhâsaradan sonra, 14 eylûlde geri dönülmüştür[15].

Ertesi sene, bizzat II. Mustafa'nın çıktığı seferin hedefini tâyin için Belgrad'da yapılan müşâverede (2 muharrem 1107=12 ağustos 1695), pâdişah, Varadin muhâsarasına gitmenin mâkul olup olmayacağını sormuş, başta Belgrad muhâfızı olmak üzere söz alanlar, geçen sene muhâsarada kullanılan Türk siperlerinin dahi tabya ve hendek hâlinde tahkim edildiğini belirterek, kaleye yaklaşmanın imkânsızlığını, muhâsaranın lüzumsuz yere asker ve malzeme kaybını mûcib olacağını telkin etmekle, Temeşvar yakasına gidilmesi kararlaştırılmıştır[16]. Gerçekten Avusturyalılar, Yukarı-kaledeki Leopold burcunu genişletip, yeniden Innocent ve Joseph burclarını inşâ; Aşağı-kal'e'nin istihkâm ve mâniaları ile Tuna sâhilindeki köprü-başını tâmir etmişlerdi.

1108 (1696) senesi seferi, düşmanın Temeşvar muhâsarası dolayısıyle bu kal'enin kurtarılmasına tevcîh edildiği gibi, ertesi sene II. Mustafa'nın çıktığı üçüncü ve son seferde, Vezîriâzam Elmas Mehmed

15 Muhâsaranın mufassal tasvîri, vezîriâzamın maiyetinde bulunan ve fakat ismini vermeyen bir müellifin kaleme aldığı *Târîh-i Varadin* [Revan Köşkü Ktb. nr. 1312,. 21b-37b]'de bulunmaktadır. Berlin Devlet Ktb. H. S. 216 [. 79a-94b]'daki anonim *Tarih*'te bu tasvir aynen nakl edildiği gibi, Silâhdar [II, 758-773]'ın verdiği bilgiler de bununla büyük bir benzerlik göstermektedir. Defterdâr Mehmed Paşa'nın tasviri [*Zübde*.., 281b-283a] pek muhtasar olup, Râşid Mehmed Efendi [*Tarih*, İstanbul 1282, II, 262 v. dd.] ise, kısmen Mehmed Paşa'ya dayanmaktadır.

16 Silâhdar Fındıklılı Mehmed Ağa, *Nusret-nâme*, Veliyüddin Efendi Ktb. nr. 2369, 220b; Râşid, II, 332 v.d.

Paşa, önce, pâdişâha Varadin zaptına gidileceğini telkîn etmişse de, Belgrad'da yapılan istişârede (24 muharrem 1109=12 ağustos 1697), Sadrâzamın tehdidiyle, tahkim edilmiş olması dolayısıyle Varadin muhâsarasının ağır kayıplara sebep olacağı, mevsim ilerlediği için de netice alınamayacağı ileri sürülmüş, Temeşvar muhâfızının bu kal'enin takviyesi için Tuna'nın ve kollarının geçilmesi hakkındaki tavsiyesi benimsenmiş, Amca-zâde Hüseyin Paşa'nın pek haklı itirazları ve Varadin'in zaptı lüzûmuna âid sözleri dinlenmemiştir[17]. Verilen kararın tatbikatı Senta (Zenta) mağlûbiyetine yol açmış; bu başarısızlık da, kayb edilen ülkeleri geri alma ümîdini söndürüp, Varadin mülhakatından Karlofça'da başlayan sulh müzâkerelerinde Varadin'in Avusturya tasarrufuna girişinin tasdikine müncer olmuştur.

Varadin, 5 ağustos 1716 günü, kal'esi önünde cereyan eden muhârebede Dâmâd Ali Paşa'nın şahâdetiyle netîcelenen mağlûbiyet dolayısıyla da şöhret bulmuştur: Sadrazam, 24 temmuzda Belgrad'da yaptığı müşâverede, Rumeli Beylerbeyisinin, Zenta felâketini hatırlatarak Temeşvar yakasına geçmenin mahzurlarını belirtmesi; yeni takviyeler almamış olan Varadin'in hücûma dayanamayacağına ve Prens Eugene de Savoie'nın, karşı yakada Futog'da bulunduğuna dâir haberler alması üzerine, Varadin'in zaptını kararlaştırmış; 31 temmuzda Sava'yı geçip, 4 ağustosta kal'eye bir saat mesâfede konmuştur. Aynı gün, düşman öncüleri Anadolu Beylerbeyisi tarafından yenilmişse de, hazırlıklarını top atışıyla gizleyen Avusturyalılar, henüz Türk topları siperlere yerleştirilmeden, kaleden atılan topların desteğiyle 16 şa'ban 1128 (5 ağustos 1716) sabahı, taarruza geçerek, Anadolu kolunu bozup beylerbeyisini şehîd etmiştir. Rumeli ve Yeniçeri kolunda düşman hücûmu püskürtülmüşse de, Anadolu kolundaki bozgun diğer kesimlere de sirâyet etmiştir. Vezîriâzamın çok geç kalarak muhârebe sâhasına gelişi bozgunu önleyememiş, kendisi alnından vurularak şehid düşmüş, Peygamber'in sancağı kurtarılmışsa da, bütün ağırlıklarla ordugâh düşman eline geçmiştir[18]. Bu mağlûbiyet, Temeşvar ve Belgrad'ın kaybına ve hudûdun Varadin'in hayli cenûbundan geçmesinin kararlaştırıldığı Pasarofça muâhedesinin akdine yol açmıştır.

Belgrad'ın Türklere teslîminden (1739) sonra yeniden ehemmiyet kazanan Varadin'i Avusturyalılar tahkîm edip, 1754-1766 arasında, Aşağı-kale'yi genişleterek, şimâl, şark ve cenûbunu surlarla çevirmişlerdir. Ayrıca Tuna sâhiline hendekler kazıp, yeni köprübaşı binâ ve

17 *Nusret-nâme*, 250b; Râşid, II. 405-408

18 *Nusret-nâme*, 315b; Râşid, II, 252-263.

toplarla techîz; Yukarı-kal'ede de Maria Theresia ve Ludwig burçlarını inşâ etmişlerdir. Nihâyet, 1768-1783 arasında ise, 16 km. uzunluğunda dört katlı yeraltı dehlizleri vücûda getirmişlerdir.

1848-1849 Macar istiklâl harbinde, Viyana sarayına baş kaldıran Varadin muhâfızları, ihtilâle bağlılıklarını ilân etmişlerse de, ihtilâlcilerin 13 ağustos 1849'da yenilmesini müteâkıp, 6 eylûlde Avusturyalılara teslim olmuşlardır. Varadin kal'esi, 1860'tan îtibâren silâh deposu olarak kullanılmıştır.

Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'nun dağılmasından (1918) beri Varadin, Yugoslavya'ya bağlı bulunmaktadır.

B i b l i y o g r a f y a : Metinde gösterilenlerden ve *Enciklopedija Jugoslavije*, Zagrep 1965, VI, 484 v.d., mad. PETROVARADİN'deki literatürden başka bk. J. v. Hammer, *G O R*^{2}, II, 50; III, 866; IV, 145; Zienkeisen, *G O R*, II, 652; V, 533 v.d., J. Modestin, *Narodna Enciklopedija* (Zagreb 1928), III, 336 v.d. (tamamlayıcı bibliyografya); *Almanah Kraljevine Jugoslavije* (Zagrep 1931), s. 531; *Glasnik Istoriskog druştva u novom sadu,* VI/1-2, Karlofça (Srem), 1933 (Novisad ve Petrovaradin'e tahsis edilmiş husûsî nüsha olup, Varadin hakkında mühim mâlûmatı ve 1688'den îtibâren müteaddid eski plânları ihtivâ eder); *E I* mad. PETROVARADİN.